

ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા પુષ્પ-૨

નમઃ શ્રીભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવાય
પરમપૂજ્ય પરમઉપકારી શાસનસમ્રાટ્ અધ્યાત્મયોગી સદ્ગુરુદેવ
શ્રી કાનજીસ્વામીનાં
શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રાણીત

શ્રી

સમયસારશાસ્ત્ર પર પ્રવચનો

[ભાગ-૩]

પ્રકાશક
શ્રી દ્વિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
ઝોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

કિંમત રૂ. ૧૭=૦૦

❁ प्रथम आवृत्ति ❁ प्रत १५००
वीर नि. सं. २४७१ वि. सं. २००१ छ. सं. १६४५

❁ द्वितीय आवृत्ति ❁ प्रत-५००
वीर नि. सं. २५१५ वि. सं. २०४५ छ. सं. १६८६

अध्यात्मयुग प्रवर्तक
पूज्य गुरुदेवश्री कानजीस्वामी
जन्म-शताब्दी-महोत्सव
अन्तर्गत
श्री दि० जैन स्वाध्यायमन्दिर ट्रस्ट, (सोनगढ)
की ओरसे प्रकाशित

मुद्रक
शान्तिचंद्र शैन
कडान मुद्रणालय, सोनगढ-३६४ २५०

Thanks & Our Request

This shastra has been kindly donated by Nehaben Vipin Doshi, Mumbai, who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

1) Great care has been taken to ensure this electronic version of [Samaysaar Pravachano Part 3](#) is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version History

Version Number	Date	Changes
001	24 August 2021	First electronic version

● परमोपकारी पूज्य गुरुदेव श्री कानिष्ठ स्वामी ●

ગુરુદેવનો ઉપકાર

જ્યાં જોઉં ત્યાં નજર પડતાં રાગ ને દ્વેષ હા! હા!
જ્યાં જોઉં ત્યાં શ્રવણ પડતાં પુણ્ય ને પાપ ગાથા;
જિજ્ઞાસુને શરણસ્થળ ક્યાં? તરવની વાત ક્યાં છે?
પૂછે કોને પથ પથિક જ્યાં આંધળા સર્વ પાસે.

એવા એ કળિકાળમાં જગતનાં કંઈ પુણ્ય બાકી હતાં,
જિજ્ઞાસુ હૃદયે હતાં તલસતાં સદ્વસ્તુને ભેટવા;
એવા કંઈક પ્રભાવથી, ગગનથી, એા ફહાન તું ઊતરે,
અંધારે રૂખતા અખંડ સતને તું પ્રાણવંતું કરે.

જેનો જન્મ થતાં સહુ જગતનાં પાખંડ પાછાં પડે,
જેનો જન્મ થતાં મુમુક્ષુ હૃદયે ઉલ્લાસથી વિકસે;
જેના જ્ઞાનકરાક્ષથી ઉદય ને ચૈતન્ય જૂઠાં પડે,
ઇન્દ્રો એ જિનસુતના જનમને આનંદથી ઉજવે.

રૂબેલું સત્ય અંધારે આવતું તરી આખરે,
ફરી એ વીર-વાક્યોમાં પ્રાણ ને ચેતના વહે.

ॐ

नमः श्रीसद्गुरुदेवाय ।

प्रस्तावना

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।

मंगलं कुंदकुंदार्यो जैनर्धोऽस्तु मंगलम् ॥

आज्जथी * २४७० वर्षं पड़ेलां व्या भरतक्षेत्रनी पुण्यभूमिमां जगतपूज्य परम
सद्गुरुक भगवान श्री महावीरस्वामी भोक्षभार्गना प्रकाश करवा माटे समस्त पदार्थानुं
स्वरूप पोतानी सातिशय दिव्यध्वनि द्वारा प्रगट करता हुता. तेमना निर्वाण पछी
काण्होपथी कुंभे कुंभे अपार ज्ञानसिंधुना धरुणो लाग तो विच्छेद थयो. अने अल्प छतां
भीजभूत ज्ञानना प्रवाह व्याचार्योनी परंपराथी उत्तरोत्तर वढेतो रह्यो, जेमांथी
आलना थाल जेवा केटलाक व्याचार्य भगवतोअे शास्त्रो गूथ्यां. ते व्याचार्योमांना
अेक भगवान कुंदकुंदार्यदेव हुता, जेमणे सर्वज्ञ भगवान महावीरथी आद्युं आवतुं
ज्ञान गुरुपरंपराअे प्राप्त करीने, तेमांथी पंचास्तिकाय, प्रवचनसार, समयसार, नियम-
सार, अष्टपाहुड आदि शास्त्रो गूथ्यां अने संसारनाशक श्रुतज्ञानने चिरंशुव कथुं.

सर्वोत्कृष्ट आगम श्री समयसारना कर्ता भगवान कुंदकुंदार्यदेव विक्रम संवतनी
शङ्खातमां थर्छ गया छे. दिगंबर जैन परंपरामां भगवान कुंदकुंदार्यदेवतुं स्थान
सर्वोत्कृष्ट छे. सर्वज्ञ भगवान श्री महावीरस्वामी अने गणधर भगवान श्री गौतमस्वामी
पछी तुरत ज भगवान कुंदकुंदार्यतुं स्थान आवे छे. दिगंबर जैन साधुअो पोताने
कुंदकुंदार्यनी परंपराना कडेवरावषांमां गौरव माने छे. भगवान कुंदकुंदार्यदेवनां
शास्त्रो साक्षात् गणधरदेवनां वचनो जेटलां ज प्रमाणभूत मनाय छे. तेमना पछी थयेला
अंधकार व्याचार्यो पोताना कोर्छ कथनने सिद्ध करवा माटे कुंदकुंदार्यदेवनां शास्त्रोतुं
प्रमाणु आपे छे अेटले अे कथन निर्विवाद ठरे छे. अरेअर भगवान कुंदकुंदार्ये

* आज्जथी आशरे २५५५ वर्षं पड़ेलां

[૫]

પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રરૂપેલા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં ૯૨૦ માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના ગ્રંથમાં કહે છે કે “વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર સીમંધર-સ્વામીના સમવસરણમાં જઈને શ્રી પદ્મનંદિનાથે (કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે યોધ ન આધો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત? ” બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ, જેમાં કુંદકુંદાચાર્યદેવને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે. ‘પદ્મનંદી, કુંદકુંદાચાર્ય, વક્રચીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, યૃદ્ધપિચ્છાચાર્ય એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ગમનની જેમને ઋદ્ધિ હતી, જેમણે પૂર્વવિદેહમાં જઈને સીમંધરભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને પ્રતિયોધ કર્યો છે એવા જે શ્રીજિન-ચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પદ્મના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) તેમણે રચેલા આ પદ્મપ્રાભૃતગ્રંથમાં..... સૂરીધર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષપ્રાભૃતની ટીકા સમાપ્ત થઈ, ’ આમ પદ્મપ્રાભૃતની શ્રી શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં લખેલું છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા આવા અનેકાનેક ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનું સ્થાન અગ્રેડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે. જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો હાલમાં પણ અનેક આત્માથીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં શ્રી સમયસાર મહા અસૌકિક શાસ્ત્ર છે. આચાર્ય ભગવાને આ જગતના જીવો પર પરમ કરુણા કરીને આ શાસ્ત્ર રચ્યું છે, તેમાં મોક્ષમાર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. અનંત કાળથી પરિભ્રમણ કરતા જીવોને જે કાંઈ સમજવું બાકી રહી ગયું છે તે આ પરમાગમમાં સમજાવ્યું છે. પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાન સમયસારશાસ્ત્ર શરૂ કરતાં પોતે જ કહે છે :—‘કામભોગબંધની કથા બધાએ સાંભળી છે, પરિચય કર્યો છે, અનુભવી છે, પણ પરથી જુદા એકત્વની પ્રાપ્તિ જ કેવળ દુર્લભ છે. તે એકત્વની-પરથી ભિન્ન આત્માની-વાત હું આ શાસ્ત્રમાં સમસ્ત નિજ વિભવથી (આગમ, યુક્તિ, પરંપરા અને અનુભવથી) કહીશ. ’ આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે આચાર્યદેવે શ્રી સમયસારમાં આત્માનું એકત્વ-પરદ્રવ્યથી અને પરભાવોથી ભિન્નપણું-સમજાવ્યું છે. યથાર્થ આત્મસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવવી તે શ્રી સમયસારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તે ઉદ્દેશને પહોંચી વળવા આચાર્યભગવાને તેમાં અનેક વિષયોનું

[૬]

નિરૂપણ કર્યું છે, આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ, જીવ અને પુદ્ગલને નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું હોવા છતાં બંનેનું તદ્દન સ્વતંત્ર પરિણમન, નવ તરવોનું ભૂતાર્થ સ્વરૂપ, જ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષનું અક્તર્તા-ભોક્તાપણું, અજ્ઞાનીને રાગ-દ્વેષનું કર્તાભોક્તાપણું, સાંખ્યદર્શનની એકાંતિકતા, ગુણસ્થાન-આરોહણમાં ભાવનું અને દ્રવ્યનું નિમિત્તનૈમિત્તિકપણું, વિકારરૂપે પરિણમવામાં અજ્ઞાનીનો પોતાનો જ દોષ, મિથ્યાત્વાદિનું જડપણું તેમ જ ચેતનપણું પુણ્ય અને પાપ બંનેનું અંધસ્વરૂપણું, મોક્ષમાર્ગમાં ચરણાનુચોગનું સ્થાન-ઇત્યાદિ અનેક વિષયો શ્રી સમયસાર શાસ્ત્રમાં પ્રસ્થા છે એ બધાનો હેતુ જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ બતાવવાનો છે. શ્રી સમયસારની મહત્તા જોઈને ઉદ્દાસ આવી જતાં શ્રીજયસેન આચાર્યવર કહે છે કે 'જયવંત વર્તો તે પદ્મનંદી આચાર્ય અર્થાત્ કુંદકુંદ આચાર્ય કે જેમણે મહત્ત્વથી ભરેલો પ્રાભૂતરૂપી પર્વત બુદ્ધિરૂપી શિર પર ઉપાડીને ભવ્ય જીવોને સમર્પિત કર્યો છે.' અરેબર આ કાળે શ્રી સમયસારશાસ્ત્ર મુમુક્ષુ ભવ્યજીવોનો પરમ આધાર છે. આવા દુષમ કાળમાં પણ આવું અદ્ભુત અનન્ય-શરણુભૂત શાસ્ત્ર-તીર્થ કર દેવતા મુખમાંથી નીકળેલું અમૃત વિદ્યમાન છે તે આપણું મહાસદ્ભાગ્ય છે. નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિપૂર્વક યથાર્થ મોક્ષમાર્ગની આવી સંકલનાબદ્ધ પ્રસ્થાના ધીજ કોઈ પણ બ્રંથમાં નથી. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવતા શબ્દોમાં કહીએ તો- 'આ સમયસાર શાસ્ત્ર આગમોનું પણ આગમ છે; સાખો શાસ્ત્રોનો નિચોડ એમાં રહેલો છે; જૈન શાસનનો એ સ્થંભ છે; સાધકની એ કામધેનુ છે; કલ્પવૃક્ષ છે; ચૌદ પૂર્વનું રહસ્ય એમાં સમાયેલું છે. એની દરેક ગાથા છંદા, સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે.'

શ્રી સમયસારમાં લગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર આત્મખ્યાતિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦ માં સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રીમાન અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ શ્રીસમયસારના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. આત્મખ્યાતિ જેવી ટીકા ઉજી સુધી ધીજ કોઈ જૈન બ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમણે પંચાસ્તિકાય તથા પ્રવચનસારની પણ ટીકા લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય આદિ સ્વતંત્ર બ્રંથો પણ લખ્યા છે. તેમની એક આત્મખ્યાતિ ટીકા વાંચનારને જ તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વતા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની તેમની અસાધારણ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યોને ગોઠવી દેવાની તેમની અજબ શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની આ દેવી ટીકા શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકર્તાએ સમયસારશાસ્ત્ર સમસ્ત નિજ

[૭]

વૈભવથી રચ્યું છે તેમ ટીકાકારે પણ અત્યંત હોંશપૂર્વક સર્વ નિજ વૈભવથી ટીકા રચી છે એમ ટીકા વાંચનારને સહેજે લાગ્યા વિના રહેતું નથી. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે, જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને, તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. આત્મખ્યાતિમાં આવતાં કાવ્યો (-કળશો) અધ્યાત્મરસથી અને આત્માનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ આચાર્યો પર તે કળશોએ ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી ને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝલુઝલાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન જૈન સાહિત્યમાં અદ્વિતીય છે.

સમયસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૪૧૫ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આત્મખ્યાતિ નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. તે આચાર્યભગવંતોએ કરેલા અનંત ઉપકારના સ્મરણમાં તેમને અત્યંત ભક્તિભાવે વંદન કરીએ છીએ.

થોડાં વર્ષો પહેલાં પંડિત જયચંદ્રજીએ મૂળ ગાથાઓનું અને આત્મખ્યાતિનું હિંદીમાં ભાષાંતર કર્યું અને તેમાં પોતે થોડા ભાવાર્થ પણ લખ્યો. તે પુસ્તક 'સમયપ્રભૂત' ના નામે વિ. સં. ૧૯૬૪ માં પ્રકાશિત થયું હતું. ત્યારપછી પંડિત મનોહરલાલજીએ તે પુસ્તકને પ્રચલિત હિંદીમાં પરિવર્તિત કર્યું અને શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા 'સમયસાર' ના નામે વિ. સં. ૧૯૭૫ માં પ્રકાશન પામ્યું. આ રીતે પંડિત જયચંદ્રજીનો, પંડિત મનોહરલાલજીનો અને શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળનો મુમુક્ષુ સમાજ પર ઉપકાર છે.

શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી સમયસારનો અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામી પર પરમ ઉપકાર થયો. વિ. સં. ૧૯૭૮ માં તે મહાત્માના કરકમળમાં એ પરમ પાવન ચિંતામણિ આવતાં તે કુશળ ઝવેરીએ એને પારખી લીધો. એના સર્વ પાસા નિહાળતાં તેમના હૃદયમાં પરમ ઉલ્લાસ થયો, આત્મભગવાને વિસ્મૃત થયેલી અનંતગુણગંભીર નિજ શક્તિ સંભારી અને અનાદિકાળથી પર પ્રત્યે ઉત્સાહપૂર્વક દોડતી વૃત્તિ શિથિલ થઈ, પર સંબંધથી છૂટી, સ્વરૂપમાં મગ્ન થઈ. આ રીતે ગ્રંથાધિરાજ સમયસારની કૃપાથી આળસ્યહારી શ્રી કાનજીસ્વામીએ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન સમયસારનાં દર્શન કર્યાં. જેમ જેમ તેઓ સમયસારમાં ઊંડા ઊતરતા ગયા, તેમ તેમ તેમાં કેવળજ્ઞાની પિતાથી વારસામાં આવેલાં અદ્ભુત નિધાનો તેમના સુપુત્ર ભગવાન

[૮]

કુંદકુંદાચાર્યદેવે ચીવટથી સંઘરી રાખેલાં તેમણે જોયાં. ઘણા વર્ષો સુધી શ્રી સમયસારનું ઊંડું મનન કર્યા પછી, 'કોઈ પણ રીતે જગતના જીવો સર્વજ્ઞ પિતાના આ અણમૂલ વારસાની કિંમત સમજે અને અનાદિ કાળની દીનતાનો અંત લાવે!' એવી કરુણા-બુદ્ધિને લીધે તેમણે સમયસાર પર અપૂર્વ પ્રવચનોનો પ્રારંભ કર્યો. કાઠિયાવાડના હજારો ભવ્ય જીવોએ તે પ્રવચનો ગુરુમુખેથી શ્રવણ કર્યાં અને યથાશક્તિ આત્મલાભ મેળવ્યો. આજ સુધીમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે છ વખત શ્રી સમયસાર પર પ્રવચનો પૂરાં કર્યાં છે અને હજારો સોનગઢમાં ૧સાતમી વખત તે અમૃતવર્ષા વરસી રહી છે. સં. ૧૯૯૯-૨૦૦૦ ની સાલમાં જ્યારે નવ મહિના સુધી ગુરુદેવની સ્થિતિ રાજકોટમાં હતી ત્યારે સમયસારના કેટલાક આધેકારોપર તેઓશ્રીનાં (છઠ્ઠી વખતનાં) પ્રવચનો થયાં હતાં એ વખતે શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટને લાગ્યું કે 'આ અમૂલ્ય મુક્તાંજ્ઞો ખરી જાય છે તે જો ઝીલ્લી લેવામાં આવે તો તે અનેક મુમુક્ષુઓને દરિદ્રતા ટાળી સ્વરૂપલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરાવે.' એમ વિચારી તે ટ્રસ્ટે પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરવાના હેતુથી પ્રવચનોની નોંધ કરાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે નોંધનું લખાણ છ સાત પુસ્તકોમાં (ભાગોમાં) બહાર પડ્યું. પ્રથમ ભાગ ગયા ફાગણ માસમાં બહાર પડ્યો હતો. તેમાં પહેલી ૧૩ ગાથાનાં પ્રવચનો છપાયાં હતાં બીજો ભાગ જુનું છપાય છે-જેમાં ૧૪ થી ૨૨ ગાથાનાં પ્રવચનો આવશે. આજે આ ત્રીજો ભાગ બહાર પડે છે-જેમાં ૨૩ થી ૬૮ ગાથાનાં પ્રવચનો છપાયાં છે. પ્રથમના બે ભાગથી આ ત્રીજા ભાગની અને ત્યાર પછીના ભાગોની એ વિશિષ્ટતા છે કે તે ભાગોનાં પ્રવચનો બે મહાપવિત્ર આત્માઓએ-પરમ પૂજ્ય ભગવતીબેન શ્રી અંબાબેન તથા પરમ પૂજ્ય બેન શાન્તાબેન-ઝીલેલાં છે. પરમ પૂજ્ય બેનોએ પ્રવચન પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરણા, આ ગંભીર પ્રવચનોની અતિ સાવધાનીપૂર્વક નોંધ કરી અને તેમાંથી અતિશય પરિશ્રમપૂર્વક પાકું લખાણ તૈયાર કરી મુમુક્ષુઓ પર મહા ઉપકાર કર્યો છે. આ ૨ પ્રવચનોની નોંધમાં કોઈ ન્યાયવિરુદ્ધ ભાવ ન આવી જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવી છે.

જેમ શ્રી સમયસાર શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અને ટીકાકાર અત્યંત આત્મસ્થિત આચાર્યભગવંતો હતા તેમ તેના પ્રવચનકાર પણ સ્વરૂપાનુભવી, વીતરાગના પરમ ભક્ત, અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી અને આશ્ચર્યકારી પ્રભાવનાઉદ્દયના ધારક યુગપ્રધાન

૧. હવે અત્યાર સુધીમાં ૧૬ વખત વ્યાખ્યાનો થયા.

૨. ગુરુદેવની પ્રેરણાથી સમયસારનો ગુજરાતી અનુવાદ વિ. સં. ૧૯૯૭માં 'સમયસાર'ના નામે પ્રકાશિત થયો છે. તે ગુજરાતી અંધ પર આ પ્રવચનો થયાં છે. આ પ્રવચનો વાંચતાં તે ગુજરાતી સમયસાર પોતાની પાસે રાખવાથી વાચકને પ્રવચનો સમજવામાં વિશેષ સુગમતા થશે.

[૯]

મહાપુરુષ છે. તેમનાં આ સમયસાર-પ્રવચનો વાંચતાં જ વાંચકને તેમનો આત્મ-અનુભવ, ગાઠ અધ્યાત્મપ્રેમ, સ્વરૂપ તરફ ઢળી રહેલી પરિણતિ, વીતરાગભક્તિના રંગે રંગાયેલું ચિત્ત, અગાધ શ્રુતજ્ઞાન અને પરમ કલ્યાણકારી વચનયોગનો ખ્યાલ આવ્યા વિના રહેતો નથી. તેમનો સંક્ષિપ્ત જીવનપરિચય આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપ્યો હોવાથી તેમના ગુણો વિષે અહીં વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી. અત્યંત આશ્ચર્યજનક પ્રભાવનાઉદય ગુરુદેવને વર્તેલો હોવાથી, તેઓશ્રીએ છેલ્લાં દશેક વર્ષોમાં સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, પટખંડાગમ, પદ્મનંદિપંચવિંશતિ, તત્ત્વાર્થસાર, ઇષ્ટોપદેશ, પંચાધ્યાયી, મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, અનુભવપ્રકાશ. આત્મમિદ્ધિશાસ્ત્ર, આત્માનુશાસન વગેરે શાસ્ત્રો પર આગમરહસ્યપ્રકાશક સ્વાનુભવમુદ્રિત અપૂર્વ પ્રવચનો કરી કાઠિયાવાડમાં આત્મવિદ્યાનું અતિપ્રબળ આંદોલન ફેલાવ્યું છે. માત્ર કાઠિયાવાડમાં જ નહિ, પરંતુ હમણાં હમણાં તો તેમનો પવિત્ર ઉપદેશ પુસ્તકો દ્વારા અને 'આત્મધર્મ' નામના માસિક પત્ર દ્વારા પ્રકાશિત થતો હોવાથી આખા *ભારતવર્ષમાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું આંદોલન વેગપૂર્વક વિસ્તરતું જાય છે. આ રીતે, સ્વભાવે સુગમ છતાં ગુરુગમની લુપ્તપ્રાયતાને લીધે અને અનાદિ અજ્ઞાનને લીધે અતિશય દુર્ગમ થઈ પડેલા જિનાગમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે અને અતિશય સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરી, ગુરુદેવે વીતરાગ વિજ્ઞાનની ઝંખાતી જતી જ્યોતને સતેજ કરી છે. પરમ પવિત્ર જિનાગમોમાં તો ઘણુંય ભરેલું છે-પરમ નિધાનો ભર્યાં છે; પરંતુ એ નિધાનો જોઈ શકવાની દૃષ્ટિ, પરમકૃપાળુ ગુરુદેવના સમાગમ વિના અને તેમણે પરમ કરુણાપૂર્વક કરેલા પ્રવચન-અંજન વિના અમ અલ્પ-બુદ્ધિઓને કેમ પ્રાપ્ત થાત? પંચમ કાળમાં ચતુર્થ કાળની સુવાસ ફેલાવનાર, પરમ શાસનપ્રભાવક ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ આગમના રહસ્યો ખોલી અમ સમા હજારો જીવો પર જે અપાર કરુણા વરસાવી છે તેનું વર્ણન કરવા જતાં વાગ્મી મૌનપણાને ભજે છે.

જેમ પરમોપકારી ગુરુદેવનો પ્રત્યક્ષ સમાગમ અનેક જીવો પર અપાર ઉપકાર કરી રહ્યો છે, તેમ તેમનાં આ પવિત્ર પ્રવચનો પણ આ કાળના અને ભાવી કાળના હજારો જીવોને યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ દર્શાવી અત્યંત ઉપકારી થશે. આ દુષ્કાળમાં જીવો પ્રાયઃ અંધમાર્ગને જ મોક્ષમાર્ગ માની પ્રવર્તે જાય છે. જે સ્વાવલંબી પુરુષાર્થ વિના-નિશ્ચયનયના આશ્રય વિના-મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત પણ થતી નથી. તે પુરુષાર્થની જીવોને ગંધ પણ નથી, અને પરાવલંબી ભાવોને જ—વ્યવહારાભાસના આશ્રયને જ—

* હવે તો ભારતવર્ષ તેમ જ વિદેશોમાં પણ અધ્યાત્મવિદ્યાનું આંદોલન વેગપૂર્વક વિસ્તર્યું છે.

પ. સા ૨.

[૧૦]

મોક્ષમાર્ગ માની તેને સેવી રહ્યા છે. સ્વાવલંબી પુરુષાર્થનો ઉપદેશ કરનારા જ્ઞાની-પુરુષોની દુર્લભતા વર્તે છે અને તેનું નિરૂપણ કરનારા શ્રી સમયસાર-પરમાગમનો અભ્યાસ અતિ ન્યૂન થઈ ગયો છે. કદાચ કોઈ જીવો તેનો અભ્યાસ કરે છે તોપણ તેમને ગુરુગમ વિના માત્ર તેના અક્ષરોનું જ્ઞાન થવા જેવું જ થાય છે. શ્રી સમયસારના પુરુષાર્થમૂલક ગહન સત્યો મિથ્યાત્વ મૂઠ ઢીનવીર્ય જીવોને અનાદિ-અપરિચિત હોવાથી, જ્ઞાનીપુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમ વિના અથવા તેમણે કરેલા વિસ્તૃત વિવેચન વિના જીવોને તે સત્યોનો પરમાર્થ સમજવો અત્યંત કઠિન પડે છે. શ્રી સમયસારની પ્રાથમિક ભૂમિકાની વાતોને પણ ઢીનસત્ત્વ જીવો બહુ ઊંચી ભૂમિકાની કદપી બેસે છે, ચતુર્થ ગુણસ્થાનના ભાવોને તેરમા ગુણસ્થાનના માની લે છે અને નિરાલંબન (સ્વાવલંબી) પુરુષાર્થ તો કોઈ અનાવશ્યક કથનમાત્ર જ વસ્તુ હોય એમ તેની ઉપેક્ષા કરી સાલંબન (પરાવલંબી) ભાવો પ્રત્યેનો આગ્રહ છોડતા નથી. આવી કરુણાજનક સ્થિતિમાં-જ્યારે સમ્યક્ ઉપદેષ્ટાઓની અનિશય ન્યૂનતાને કારણે મોક્ષમાર્ગ આવરણસ્થિતિમાં પડ્યો છે ત્યારે-શાસનોદ્ધારક યુગપ્રધાન સત્પુરુષ શ્રી કાનજીસ્વામીએ શ્રી સમયસારના વિસ્તૃત વિવેચનરૂપ આ પ્રવચનો દ્વારા જિનાગમેના મર્મો ખોલી, મોક્ષમાર્ગને અનાવૃત કરી, વીતરાગ દર્શનનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે, મોક્ષના મહામંત્ર સમી સમયસારની પ્રત્યેક ગાથાને સર્વ તરફથી છણીને એ સંક્ષિપ્ત મૂત્રોના વિરાટ અર્થોને ગુરુદેવે આ પ્રવચનોમાં પ્રગટ કર્યા છે. સૌને અનુભવમાં આવ્યા હોય એવા ઘરગથ્થુ પ્રસંગોના અનેક ઉદાહરણો વડે, અતિશય સચોટ છતાં સુગમ એવા અનેક ન્યાયો વડે અને અનેક યશોચિત દૃષ્ટાંતો વડે કુંદકુંદભગવાનના પરમ ભક્ત શ્રી કાનજીસ્વામીએ સમયસારના અત્યંત અર્થગંભીર સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતોને અતિશય સ્પષ્ટ અને સરળ બનાવ્યા છે. જીવને કેવા ભાવ રહે ત્યારે જીવ-પુદ્ગલનું સ્વતંત્ર પરિણમન સમજાવ્યું કહેવાય, કેવા ભાવ રહે ત્યારે નવતત્ત્વોનું ભૂતાર્થ સ્વરૂપ સમજાવ્યું કહેવાય, કેવા કેવા ભાવ રહે ત્યારે નિરાલંબન પુરુષાર્થનો આદર, સમ્યક્દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્યાદિકની પ્રાપ્તિ થઈ કહેવાય—વગેરે બાબતો મનુષ્યના જીવનમાં બનતા સેંકડો પ્રસંગોના દાખલા આપીને એવી સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે મુમુક્ષુને તે તે વિષયનું સ્પષ્ટ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થઈ અપૂર્વ ગંભીર અર્થો દૃષ્ટિગોચર થાય અને તે બંધમાર્ગને વિષે મોક્ષમાર્ગની કલ્પના છોડી, યથાર્થ મોક્ષમાર્ગને સમજી, સમ્યક્ પુરુષાર્થમાં જોડાય. આ રીતે શ્રી સમયસારના મોક્ષદાયક ભાવોને, સાંસરી ઊતરી જાય એવી અસરકારક ભાષામાં અને અતિશય મધુર, નિત્ય-નવીન, વૈવિધ્યપૂર્ણ શૈલીથી અત્યંત સ્પષ્ટપણે સમજાવી ગુરુદેવે જગત પર અથાગ ઉપકાર કર્યો છે. સમય-સારમાં ભરેલાં અણમૂલ તત્ત્વ-રત્નોનાં મૂલ્ય જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં ગુપ્ત રહ્યાં હતાં તેને

[૧૧]

ગુરુદેવે જગતવિક્રિત કર્યાં છે.

કોઈ પરમ મંગળ યોગમાં દિવ્યધ્વનિના નવનીતસ્વરૂપ શ્રી સમયસાર-પરમાગમની રચના થઈ; એ રચના પછી હજાર વર્ષે જગતના મહાભાગ્યોદયે શ્રી સમયસારનાં ગહન તરવોને ખીલવનારી ભગવતી આત્મખ્યાતિની રચના થઈ; અને ત્યારપછી હજાર વર્ષે જગતમાં ફરી પાછો મહાપુણ્યનો જીવાળ આવતાં, મંદબુદ્ધિઓને પણ સમયસારના મોક્ષદાયક તરવો સુધાહ્ય કરાવનારાં પરમ કલ્યાણકારી સમયસાર-પ્રવચનો થયાં. જીવોની બુદ્ધિ મંદતાને પામતી જતી હોવા છતાં પંચમકાળના અંત સુધી સ્વાનુભૂતિનો માર્ગ અવિચ્છિન્ન રહેવાનો છે તેથી જ સ્વાનુભૂતિના ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્તભૂત શ્રી સમયસારજીના ગંભીર આશયો નિશેષ વિશેષ સ્કૃષ્ટ થવાના પરમ પવિત્ર યોગો ખનતા રહે છે. અંતર્બાહ્ય પરમ પવિત્ર યોગોમાં પ્રગટેલા, જગતના ત્રણ મહા દીપકો—શ્રી સમયસાર, શ્રી આત્મખ્યાતિ અને શ્રી સમયસાર-પ્રવચનો—સદા જયવંત રહેો અને સ્વાનુભૂતિના પંથને પ્રકાશ્યા કરો !

આ પરમ પુનિત પ્રવચનો સ્વાનુભૂતિના પંથને અત્યંત સ્પષ્ટપણે પ્રકાશિત કરે છે એટલું જ નહિ, પણ સાથે સાથે મુમુક્ષુ જીવોના હૃદયમાં સ્વાનુભવની રુચિ અને પુરુષાર્થ જાગ્રત કરી, કંઈક અંશે સત્પુરુષના પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ જેવું ચમત્કારિક કાર્ય કરે છે. પ્રવચનોની વાણી એટલી સહજ, ભાવાર્દ, ચેતનવંતી અને જોરદાર છે કે ચૈતન્ય-મૂર્તિ ગુરુદેવના ચૈતન્યભાવો જ જાણે મૂર્તિમંત બની વાણીપ્રવાહરૂપે વહી રહ્યા ન હોય ! આવી અત્યંત ભાવવાહિની—અંતરવેદનને અતિ ઉચ્ચપણે વ્યક્ત કરતી, શુદ્ધાત્મા પ્રયે અનહદ પ્રેમથી ઊભરાતી, હૃદયસ્પર્શી જોરદાર વાણી સુપાત્ર વાંચકના હૃદયને હલાવી નાખે છે અને તેની વિપરીત રુચિને ક્ષીણ કરી શુદ્ધાત્મ-રુચિને જાગ્રત કરે છે. પ્રવચનોના પાને પાને શુદ્ધાત્મમહિમાનું અત્યંત ભક્તિમય વાતાવરણ ગુંજી રહ્યું છે અને એના શબ્દે શબ્દમાંથી મધુર અનુભવરસ નીતરી ગયો છે. એ શુદ્ધાત્મભક્તિરસથી અને અનુભવ-રસથી મુમુક્ષુનું હૃદય ભિંજઈ જાય છે, તેને શુદ્ધાત્માની સય લાગે છે, શુદ્ધાત્મા સિવાય સર્વ ભાવો તેને તુચ્છ ભાસે છે અને પુરુષાર્થ ‘ઊપડ’, ‘ઊપડ’ થઈ રહે છે. આવી અપૂર્વ ચમત્કારિક શક્તિ પુસ્તકાકૃષ્ટ વાણીમાં કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે.

આ રીતે દિવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગહન રહસ્યો અમૃત-ઝરતી વાણીમાં સમજાવી અને સાથે સાથે શુદ્ધાત્મરુચિને જાગ્રત કરી, પુરુષાર્થને પડકારી, પ્રત્યક્ષ સત્સમાગમની ઝાંખી કરાવનારાં આ પ્રવચનો જૈન સાહિત્યમાં અજોડ છે. પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના વિયોગે વર્તતા મુમુક્ષુઓને અથવા તેમનો નિરંતર સંગ દુઃપ્રાપ્ય હોય એવા મુમુક્ષુઓને આ પ્રવચનો અન્ય-આધારભૂત છે. નિરાસંખન પુરુષાર્થ સમજાવવો અને પ્રેરવો તે જ આ શાસ્ત્રનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હોવા છતાં તેનું સર્વાંગ સ્પષ્ટીકરણ કરવા જતાં આ પ્રવચનોમાં સમસ્ત

[૧૨]

શાસ્ત્રોનાં સર્વ પ્રયોજનભૂત તત્ત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ આવી ગયું છે; શ્રુતામૃતનો પરમ આહ્લાદજનક મહાસાગર જાણે આ પ્રવચનોમાં હિલોળી રહ્યો છે. આ પ્રવચનચંદ્ર હજારો પ્રશ્નોના ઉકેલનો મહાકોષ છે. શુદ્ધાત્માની રુચિ ઉત્પન્ન કરી, પર પ્રત્યેની રુચિ નષ્ટ કરવાનું પરમ ઔષધ છે. સ્વાનુભૂતિનો સુગમ પંથ છે. ભિન્ન ભિન્ન કોઠિના સર્વ આત્માર્થીઓને એ અત્યંત ઉપકારક છે. પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવે આ અમૃતસાગર સમા પ્રવચનોની ભેટ કરી ભારતવર્ષના મુમુક્ષુઓને ન્યાસ કર્યા છે.

સ્વરૂપસુધાને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા જીવોએ આ પરમ પવિત્ર પ્રવચનોનું વારંવાર મનન કરવા યોગ્ય છે. સંસારવિપવૃક્ષને છેદવાનું તે અમોઘ શસ્ત્ર છે. ડાળે-પાંખડે વળગ્યા વિના તે મૂળ પર જ ઘા કરે છે. આ અલ્પાયુષી મનુષ્યભવમાં જીવતું પ્રથમમાં પ્રથમ કાંઈ કર્તવ્ય હોય તો તે શુદ્ધાત્માનું ઐહુમાન, પ્રતીતિ અને અનુભવ છે. તે ઐહુમાનાદિ કરાવવામાં આ પ્રવચનો પરમ નિમિત્તભૂત છે. મુમુક્ષુઓ અતિશય ઉલ્લાસપૂર્વક તેનો અભ્યાસ કરી, ઉચ્ચ પુરુષાર્થથી તેમાં રહેલા ભાવોને સંપૂર્ણ રીતે હૃદયમાં ઊતારી, શુદ્ધાત્માની રુચિ, પ્રતીતિ તથા અનુભવ કરી, શાશ્વત પરમાનંદને પામે.

રામજી માણેકચંદ દોશી.

પ્રમુખ,

શ્રી દિ૦ જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ.

વૈશાખ વદ ૮
વિ. સં. ૨૦૦૧

* પ્રકાશકીય *

(બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે)

પરમોપકારી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનાં હૃદયને પ્રવચનોમાં ખોલ્યાં છે.

વિ. સં. ૧૯૯૯-૨૦૦૦માં પૂજ્ય ગુરુદેવે આપેલાં સમયસાર ઉપરનાં આ ભાવવાહી સુંદર પ્રવચનો ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય હતાં, અને ઘણાય મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોની આ અંગે માંગ હતી; તેથી આ પ્રવચન-રત્નો ભવ્ય જીવોને અત્યંત લાભનું કારણ જાણી ફરીથી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે.

(બહેનશ્રી ચંપાબેન-૭૬મી જન્મજયંતી)

શ્રાવણ વદ. ૨, વિ. સં. ૨૦૪૫

પ્રકાશન સમિતિ,

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ ૩૬૪૨૪૦

શ્રી સમયસારજી-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારી જીવનાં ભાવમરણો ટાળવા કરુણા કરી,
સરિતા વહાવી સુધા તણી પ્રભુ વીર ! તે સંજીવની;
શેષાતી દેખી સરિતને કરુણાભીના હૃદયે કરી,
મુનિકુંદ સંજીવની સમયપ્રાભૂત તણે ભાજન ભરી.

(અનુષ્ટુપ)

કુંદકુંદ રચ્યું શાસ્ત્ર, સાથિયા અમૃતે પૂર્યા,
અથાધિરાજ ! તારામાં ભાવો પ્રહ્લાંડના ભર્યા.

(શિખરિણી)

અહો ! વાણી તારી પ્રશમરસ ભાવે નીતરતી,
મુમુક્ષુને પાતી અમૃતરસ અંજલિ ભરી ભરી;
અનાદિની મૂર્છા વિષ તણી ત્વરાથી ઊતરતી,
વિભાવેથી થ'ભી સ્વરૂપ ભણી દોઢે પરિણતિ.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

તું છે નિશ્ચયઅથ ભંગ સઘળા વ્યવહારના ભેદવા,
તું પ્રજાણીણી જ્ઞાન ને ઉદયની સંધિ સહુ છેદવા;
સાથી સાધકનો, તું ભાનુ જગનો, સંદેશ મહાવીરનો,
વિસામો ભવક્રલાંતના હૃદયનો, તું પથ મુક્તિ તણો.

(વસંતલલકા)

સૂણ્યે તને રસનિબંધ શિથિલ થાય,
બાણ્યે તને હૃદય જ્ઞાની તણું જણાય;
તું રુચતાં જગતની રુચિ આળસે સૌ,
તું રીઝતાં સકલજ્ઞાયકદેવ રીઝે.

(અનુષ્ટુપ)

બનાવું પત્ર કુંદનનાં, રત્નોના અક્ષરો લખી;
તથાપિ કુંદસૂત્રોનાં અંકાયે મૂલ્ય ના કદી.

અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામી

ને

સંક્ષિપ્ત પરિચય

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી શ્રી કાનજીસ્વામીનો શુભ જન્મ વિ. સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ સુદ બીજ ને રવિવારના દિવસે કાઠિયાવાડના ઉમરાળા ગામમાં સ્થાનકવાસી જૈન સંપ્રદાયમાં થયો હતો. તેઓશ્રીનાં માતૃશ્રીનું નામ ઉજ્જવ્યાઈ અને પિતાશ્રીનું નામ માતીચંદ્રભાઈ હતું. જ્ઞાતિએ તેઓ દશા શ્રીમાળી વણિક હતા. બાળવયમાં તેઓશ્રીના વિષે કોઈ જોષીએ કહ્યું હતું કે આ કોઈ મહાપુરુષ થશે. બાળપણથી જ તેઓશ્રીના મુખ પર વૈરાગ્યની સૌમ્યતા અને નેત્રોમાં બુદ્ધિ ને વીર્યનું તેજ દેખાતું. તેઓશ્રીએ ઉમરાળાની જ નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. જોકે નિશાળમાં તેમ જ જૈનશાળામાં તેઓશ્રી પ્રાયઃ પ્રથમ નંબર રાખતા તેમણે નિશાળમાં અપાતા વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી તેમના ચિત્તને સંતોષ થતો નહિ અને તેમને ડાંડે ડાંડે એમ રહ્યા કરતું કે ‘હું જેની શોધમાં છું તે આ નથી.’ કોઈ કોઈ વાર આ દુઃખ તીવ્રતા ધારણ કરતું; અને એક વાર તો, માતાથી વિખૂટા પડેલા બાળકની જેમ, તે બાળ મહાત્મા સત્ના વિયોગે ખૂબ રડયા હતા.

તાની વયમાં જ માતાપિતા કાળઘર્મ પામવાથી તેઓશ્રી આજીવિકા અર્થે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈ સાથે પાલેજમાં ચાલુ દુકાનમાં જોડાયા. ધીમે ધીમે દુકાન સારી જામી. વેપારમાં તેમનું વર્તન પ્રામાણિક હતું. એક વાર (લગભગ ૧૬ વર્ષની વયે) તેમને કોઈ કારણે વરોદરાની કોર્ટમાં જવું પડ્યું હતું. ત્યાં તેઓશ્રીએ અમલદાર સમક્ષ સત્ય હકીકત સ્પષ્ટતાથી જણાવી દીધી હતી. તેમના મુખ પર તરવરતી નિખાલસતા, નિર્દોષતા ને નીડરતાની અમલદાર પર છાપ પડી અને તેમણે કહેલી સર્વ હકીકત ખરી છે એમ વિશ્વાસ આવવાથી બીજા આધાર વિના તે સર્વ હકીકત સંપૂર્ણપણે માન્ય રાખી.

પાલેજમાં તેઓશ્રી કોઈ કોઈ વખત નાટક જોવા જતા; પરંતુ અતિશય આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નાટકમાંથી શૃંગારિક અસર થવાને બદલે કોઈ વૈરાગ્યપેરક દ્રશ્યની ડાંડી અસર તે મહાત્માને થતી અને તે કેટલાય દિવસ સુધી રહેતી. કોઈ કોઈ વખત

[૧૫]

તો નાટક જોઈને આવ્યા પછી આખી રાત વૈરાગ્યની ધૂન રહેતી. એક વાર નાટક જોયા પછી ‘શિવરમણી રમનાર તું, તું હી દેવનો દેવ’ એ લીટીથી શરૂ થતું કાવ્ય તેમણે બનાવ્યું હતું. સાંસારિક રસનાં પ્રબળ નિમિત્તોને પણ મહાન આત્માઓ વૈરાગનાં નિમિત્ત બનાવે છે !

આ રીતે પાલેજની દુકાનમાં વેપારનું કામકાજ કરતાં છતાં તે મહાત્માનું મન વેપારમય કે સંસારમય થયું નહોતું. તેમનો અંતર્યાપાર તો જુદો જ હતો. તેમના અંતરનો સ્વાભાવિક ઝોક હંમેશાં ધર્મ અને સત્યની શોધ પ્રતિ જ રહેતો. ઉપાશ્રયે કોઈ સાધુ આવે કે તેઓ તે સાધુની સેવા તેમ જ તેમની સાથે ધાર્મિક વાર્તાલાપ માટે દોરી જતા અને ઘણા સમય ઉપાશ્રયે ગાળતા. ધાર્મિક અભ્યાસ પણ ચાલુ હતો. તેમનું ધાર્મિક જીવન અને સર્ગ અંતઃકરણ જોઈને તેમના સંબંધીઓ તેમને ‘ભગત’ કહેતા. તેમણે તેમના મોટા ભાઈ ખુશાલભાઈને સ્પષ્ટ જણાવી દીધું હતું કે ‘મારું વેવિશાળ કરવાનું નથી; મારા ભાવ દીક્ષા લેવાના છે.’ ખુશાલભાઈએ તેમને ઘણું સમજાવ્યા કે—‘ભાઈ, તું ન પરણે તો ભલે તારી ઈચ્છા, પરંતુ તું દીક્ષા ન લે. તારે દુકાને ન બેસવું હોય તો ભલે તું આખો દિવસ ધાર્મિક વાંચનમાં ને સાધુઓના સંગમાં ગાળ, પણ દીક્ષાની વાત ન કર.’ આમ ઘણું સમજાવવા છતાં તે મહાત્માના વૈરાગી ચિત્તને સંસારમાં રહેવાનું પસંદ પડ્યું નહિ. દીક્ષા લીધાં પહેલાં તેઓશ્રી કેટલાય મહિનાઓ સુધી આત્માર્થી ગુરુની શોધ માટે કાઠિયાવાડ, ગુજરાત ને મારવાડમાં અનેક ગામો ફર્યા, ઘણા સાધુઓને મળ્યા પણ ક્યાંય મન ઠર્યું નહિ. ખરી વાત તો એ હતી કે પૂર્વ ભવની અધૂરી મૂકેલી સાધનાએ અવતરેલા તે મહાત્મા પોતે જ ગુરુ થવાને યોગ્ય હતા. આખરે ઘોઘાદ સંપ્રદાયના હીરાચંદ્રજી મહારાજના હાથે દીક્ષા લેવાનું નક્કી થયું અને સં. ૧૮૭૦ ના માગશર સુદ ૯ ને સ્વિચારને દિવસે ઉમરાળામાં મોટી ધામધૂમથી દીક્ષા મહોત્સવ થયો.

દીક્ષા લઈને તુરત જ મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો સખત અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; તે એટલે સુધી કે આહારાદિ શારીરિક આવશ્યકતાઓમાં વખત જતો તે પણ તેમને ખટકતો. લગભગ આખો દિવસ ઉપાશ્રયના કોઈ એકાંત ભાગમાં અભ્યાસ કરતા તેઓ જોવામાં આવતા. ચારેક વર્ષમાં લગભગ બધાં શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો તેઓ વિચાર-પૂર્વક વાંચી ગયા. તેઓ સંપ્રદાયની રીત પ્રમાણે ચારિત્ર પણ કડક પાળતા. થોડા જ વખતમાં તેમની આત્માર્થિતાની, જ્ઞાનપિપાસાની અને ઉચ્ચ ચારિત્રની સુવાસ કાઠિયાવાડમાં ફેલાઈ. તેમના ગુરુની મહારાજશ્રી પર બહુ કૃપા હતી. મહારાજશ્રી પ્રથમથી જ તીવ્ર પુરુષાર્થી હતા. કેટલીક વખત તેમને કોઈ ભવિતવ્યતા પ્રત્યે વલણવાળી વ્યક્તિ તરફથી

[૧૬]

એવું સાંભળવાનો પ્રસંગ બનતો કે ‘ગમે તેવું આકરું ચારિત્ર પાળીએ પણ કેવળી ભગવાને જે અનંત ભવ દીઠા હશે તો તેમાંથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી.’ મહારાજશ્રી આવાં પુરુષાર્થહીનતાના મિથ્યા વચનો સાંખી શકતા નહિ અને બોલી ઉઠતા કે ‘જે પુરુષાર્થ છે તેના અનંત ભવો કેવળી ભગવાને દીઠા જ નથી. જેને પુરુષાર્થ ભાસ્યો છે તેને અનંત ભવ હોય જ નહિ. પુરુષાર્થને ભવસ્થિતિ આદિ કાંઈ નડતું નથી, તેને પાંચે સમવાય આવી મળ્યાં છે.’ ‘પુરુષાર્થ, પુરુષાર્થ ને પુરુષાર્થ’ એ મહારાજશ્રીનો જીવનમંત્ર છે.

દીક્ષાના વર્ષો દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ શ્વેતાંબર શાસ્ત્રોનો ખૂબ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. ભગવતી સૂત્ર તેઓશ્રીએ ૧૭ વાર વાંચ્યું છે. દરેક કાર્ય કરતાં તેમનું લક્ષ્ય સત્યના શોધન પ્રતિ જ રહેતું.

સં. ૧૯૭૮ માં શ્રી વીર શાસનના ઉદ્ધારનો, અનેક મુમુક્ષુઓના મહાન્ પુણ્યોદયને સૂચવતો એક પવિત્ર પ્રસંગ બની ગયો. વિધિની કોઈ ધન્ય પળે શ્રીમદ્ભગવત્કુંઠકુંચાર્ય-વિરચિત શ્રી સમયસાર નામનો મહાન્ ગ્રંથ મહારાજશ્રીના હસ્તકમળમાં આવ્યો. સમયસાર વાંચતાં જ તેમના હૃદયનો પાર ન રહ્યો જેની શોધમાં તેઓ હતા તે તેમને મળી ગયું. શ્રી સમયસારજીમાં અમૃતનાં સરોવર છલકાતાં મહારાજશ્રીના અંતરનયને જોયાં. એક પછી એક ગાથા વાંચતાં મહારાજશ્રીએ ઘુંટડા ભરી ભરીને તે અમૃત પીધું. ગ્રંથાધિરાજ સમયસારજીએ મહારાજશ્રી પર અપૂર્વ, અલૌકિક, અનુપમ ઉપકાર કર્યો અને તેમના આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો. મહારાજશ્રીના અંતર્જીવનમાં પરમ પવિત્ર પરિવર્તન થયું. ભૂલી પડેલી પરિણતિએ નિજ ઘર દેખ્યું. ઉપયોગ ઝરણાનાં વહેણ અમૃતમય થયાં. જિનેશ્વરદેવના મુનંદન ગુરુદેવની જ્ઞાનકળા હવે અપૂર્વ રીતે ખીલવા લાગી.

સં. ૧૯૮૧ મુઘી મહારાજશ્રીએ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી બોટાદ, વઢવાણ અમરેલી, પોરબંદર, જામનગર, રાજકોટ, વગેરે ગામોમાં ચાતુર્માસ કર્યાં અને શેષ કાળમાં સેંકડો નાનાંમોટા ગામોને પાવન કર્યાં. કાઠિયાવાડના હજારો માણસોને મહારાજશ્રીના ઉપદેશ પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટ્યું. અંતરાત્મધર્મનો ઉદ્ધોત ઘણો થયો. જે ગામમાં મહારાજશ્રીનું ચાતુર્માસ હોય ત્યાં બહારગામનાં હજારો ભાઈ-બહેનો દર્શનાર્થે જતાં અને તેમની અમૃતવાણીને લાભ લેતાં. મહારાજશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં રહ્યા હોવાથી વ્યાખ્યાનમાં મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર શાસ્ત્રો વાંચતા (જોકે છેલ્લા વર્ષોમાં સમયસારાદિ પણ સભા વચ્ચે વાંચતા હતા.) પરંતુ તે શાસ્ત્રોમાંથી, પોતાનું હૃદય અપૂર્વ હોવાથી, અન્ય વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં જુદી જ જાતના અપૂર્વ સિદ્ધાંતો તારવતા. વિવાદના સ્થળોને

[૧૭]

છડતા જ નહિ. ગમે તે અધિકાર તેઓશ્રી વાંચે પણ તેમાં કહેલી હકીકતોને અંતરના ભાવો સાથે મીઠવીને તેમાંથી એવા અલૌકિક આધ્યાત્મિક ન્યાયો કાઢતા કે જે કયાંય સાંભળવા ન મળ્યા હોય. ‘ જે ભાવે તીર્થ’ કરનામકર્મ’ અંધાય તે ભાવ પણ હેય છે... ..શરીરમાં રોમે રોમે તીવ્ર રોગ થવા તે દુઃખ જ નથી, દુઃખનું સ્વરૂપ જુદું છે.....વ્યાખ્યાન સાંભળી ઘણા જીવો યૂઝે તો મને ઘણા લાભ થાય એમ માનનાર વ્યાખ્યાતા મિથ્યાદષ્ટિ છે.....આ દુઃખમાં સમતા નહિ રાખું તો કર્મ અંધારે-એવા ભાવે સમતા રાખવી તે પણ મોક્ષમાર્ગ નથી...પાંચ મહાવ્રત પણ માત્ર પુણ્યઅંધનાં કારણ છે.’ આવા હૃદયો અપૂર્વ ન્યાયો મહારાજશ્રી વ્યાખ્યાનમાં અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે લોકોને સમજાવતા. દરેક વ્યાખ્યાનમાં મહારાજશ્રી સમ્યક્દર્શન પર અત્યંત અત્યંત ભાર મૂકતા. તેઓશ્રી અનેક વાર કહેતા કે—‘ શરીરનાં ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટનાર ઉપર પણ ક્રોધ ન કર્યો-એવાં વ્યવહાર ચારિત્રો આ જીવે અનંત વાર પાળ્યાં છે, પણ સમ્યક્દર્શન એક વાર પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. લાખો જીવોની હિંસાના પાપ કરતાં મિથ્યાદર્શનનું પાપ અનંતગણું છે...સમકિત સહેલું નથી. લાખો કરોડોમાં કોઈકે વિરલ જીવને જ તે હોય છે. સમકિતી જીવ પોતાનો નિર્ણય પોતે જ કરી શકે છે સમકિતી આખા બ્રહ્માંડના ભાવોને પી ગયો હોય છે. આજકાલ તો સૌ પોત-પોતાના ઘરનું સમકિત માની બેઠા છે. સમકિતીને તો મોક્ષના અનંત સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. સમકિતીનું તે સુખ, મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે હોવા છતાં, અનંત છે.’ અનેક રીતે, અનેક દલીલોથી, અનેક પ્રમાણોથી, અનેક દષ્ટાંતોથી સમકિતનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય તેઓશ્રી લોકોને ઠસાવતા. મહારાજશ્રીની જૈન ધર્મ પરની અનન્ય શ્રદ્ધા, આખું જગત ન માને તોપણ પોતાની માન્યતામાં પોતે એકલા ટકી રહેવાની તેમની અજબ દૃઢતા અને અનુભવના જોરપૂર્વક નીકળતી તેમની ન્યાયભરેલી વાણી ભલભલા નાસ્તિકોને વિચારમાં નાખી દેતી અને કેટલાકને આસ્તિક બનાવી દેતી. એ કેસરીસિંહનો સિંહનાદ પાત્ર જીવોના હૃદયના ઊંડાણને સ્પર્શી તેમના આત્મિક વીર્યને ઉછાળતો. સત્યના જોરે આખા જગતના અભિપ્રાયો સામે ઝૂઝતા એ અધ્યાત્મયોગીની ગર્જના જેમણે સાંભળી હશે તેમના કાનમાં હજી તેનો રણકાર ગુંજતો હશે.

આવી અદ્ભુત પ્રભાવશાળી અને કલ્યાણકારિણી વાણી અનેક જીવોને આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે ઉપાશ્રયમાં કામધંધાથી નિવૃત્ત થયેલા વૃદ્ધ માણસો સુખ્યત્વે આવે છે, પરંતુ કાનજી મહારાજ જ્યાં પધારે ત્યાં તો યુવાનો, કેળવણી માણસો, વકીલો, દાકતરો, શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ વગેરેથી ઉપાશ્રય ઉભરાર્થ જતો. મોટાં પ્ર. સા. ૩.

[૧૮]

ગામોમાં મહારાજશ્રીનું વ્યાખ્યાન પ્રાયઃ ઉપાશ્રયમાં નહિ પણ કોઈ વિશાળ જગ્યામાં રાખવું પડતું. દિવસે દિવસે તેમની ખ્યાતિ વધતી જ ગઈ. વ્યાખ્યાનમાં હજારો માણસો આવતાં. આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ માણસો આવતાં. આગળ જગ્યા મળે એ હેતુથી સેંકડો લોકો કલાક-દોઢદોઢ કલાક વહેલા આવીને બેસી જતા. કોઈક જિજ્ઞાસુઓ વ્યાખ્યાનોની ટૂંકી નોંધ કરી લેતા. જે ગામમાં મહારાજશ્રી પધારે તે ગામમાં શ્રાવકોના ઘરે ઘરે ધર્મની ચર્ચા ચાલતી અને સર્વત્ર ધર્મનું જ વાતાવરણ જામી રહેતું. શેરીઓમાં શ્રાવકોનાં ટોળાં ધર્મની વાતો કરતાં નજરે પડતાં. સવાર, બપોર ને સાંજ ઉપાશ્રયના રસ્તે જનસમુદાયની ભારે અવરજવર રહ્યા કરતી. ઉપાશ્રયમાં લગભગ આખો દિવસ તત્ત્વજ્ઞાનચર્ચાની શીતળ લહરીઓ છૂટતી. કેટલાક મુમુક્ષુઓનું તે વેપારધંધામાં ચિત્ત ચોંટતું નહિ ને મહારાજશ્રીની શીતળ છાંયમાં ઘણાખરો વખત ગાળતા. એ રીતે ગામો-ગામ અનેક સુખાત્ર જીવેના હૃદયમાં મહારાજશ્રીએ સત્ની રુચિનાં બીજ રોપ્યાં. મહારાજશ્રીના વિયોગમાં પણ તે મુમુક્ષુઓ મહારાજશ્રીનો ઘોઘ વિચારતા, ભવભ્રમણ કેમ ટળે, સમ્યક્ત્વ કેમ પ્રાપ્ત થાય તેની ઝંખના કરતા, કોઈ વાર ભેગા મળીને તત્ત્વચર્ચા કરતા, મહારાજશ્રીએ કહેલાં પુસ્તકો વાંચતા વિચારતા.

સ્થાનકવાસી સાધુઓમાં મહારાજશ્રીનું સ્થાન અજોડ હતું. ‘કાનજી મહારાજ શું કહે છે’—એ જાણવા સાધુ-સાધ્વીઓ ઉત્સુક રહેતાં. કેટલાક સાધુ-સાધ્વીઓ મહારાજશ્રીનાં વ્યાખ્યાનની નોંધ મુમુક્ષુ ભાઈબેનો પાસેથી મેળવી વાંચી લેતાં.

મહારાજશ્રીએ ઘણાં વર્ષો સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહી આત્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો અને સાધુ તથા શ્રાવકોને વિચારતા કરી મૂક્યા.

મહારાજશ્રી સં. ૧૯૯૧ સુધી સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં રહ્યા. પરંતુ અંતરંગ આત્મામાં વાસ્તવિક વસ્તુસ્વભાવ અને વાસ્તવિક નિર્ગ્રંથમાર્ગ ઘણા વખતથી સત્ય લાગતો હોવાથી તેઓશ્રીએ યોગ્ય સમયે કાઠિયાવાડના સોનગઢ નામના નાના ગામમાં ત્યાંના એક શુભસ્થના ખાદી મકાનમાં સં. ૧૯૯૧ ના ચૈત્ર સુદ ૧૩ ને મંગળવારને દિને ‘પરિવર્તન’ કર્યું—સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું ચિહ્ન જે મુહુપતિ તેનો ત્યાગ કર્યો. સંપ્રદાય ત્યાગનારાઓને કેવી કેવી અનેક મહાવિપત્તિઓ પડે છે. બાળ જીવો તરફથી અજ્ઞાનને લીધે તેમના પર કેવી અઘટિત નિંદાની ઝડીઓ વરસે છે, તેનો તેમને સંપૂર્ણ ખ્યાલ હતો પણ તે નીડર ને નિસ્પૃહ મહાત્માએ તેની કાંઈ પરવા કરી નહિ. સંપ્રદાયના હજારો શ્રાવકોના હૃદયમાં મહારાજશ્રી અગ્રસ્થાને બિરાજતા હતા તેથી ઘણા શ્રાવકોએ મહારાજશ્રીને પરિવર્તન નહિ કરવા અનેક પ્રકારે પ્રેમભાવે વિનવ્યા હતા. પરંતુ જેના શોભે શોભમાં વીતરાગપ્રણીત યથાર્થ સન્માર્ગ પ્રત્યે ભક્તિ ઉછળતી હતી તે મહાત્મા એ

[૧૯]

પ્રેમભરી વિનવણીની અસર હૃદયમાં ઝીંકી રાગમાં તણાઈ, સતને કેમ ગોણુ થવા દે ? સત પ્રત્યેની પરમ ભક્તિમાં સર્વ પ્રકારની પ્રતિકૂળતાનો ભય ને અતુકૂળતાનો રાગ અત્યંત ગોણુ થઈ ગયા. જગતથી તદ્દન નિરપેક્ષપણે, હજારોની માનવમેદનીમાં ગર્જતો સિંહ સતને ખાતર સોનગઢના એકાંત સ્થળમાં જઈને બેઠો.

મહારાજશ્રીએ જેમાં પરિવર્તન કયું તે મકાન વસતિથી અલગ હોવાથી બહુ શાંત હતું. દૂરથી આવતા માણસનો પગરવ ક્યાંયથી સાંભળાતો. થોડા મહિનાઓ સુધી આવા નિર્જન સ્થળમાં માત્ર (મહારાજશ્રીના પરમ ભક્ત) જીવણલાલજી મહારાજ સાથે અને કોઈ દર્શનાર્થે આવેલા બે ચાર મુમુક્ષુઓ સાથે સ્વાધ્યાય, જ્ઞાન-ધ્યાન વગેરેમાં લીન થયેલા મહારાજશ્રીને જેતાં હજારોની માનવમેદની સ્મૃતિગોચર થતી અને ને જાહોજલાલીને સર્પકંચુકવત્ છાડનાર મહાત્માની સિંહવૃત્તિ, નિરીહતા અને નિર્માનતા આગળ હૃદય નમી પડતું.

જે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય કાનજીસ્વામીના નામથી ગૌરવ લેતો તે સંપ્રદાયમાં મહારાજશ્રીના ' પરિવર્તન ' થી ભારે ખળભળાટ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહારાજશ્રી ૧૯૮૧ ની સાલ સુધીમાં કાઠિયાવાડમાં લગભગ દરેક સ્થાનકવાસીના હૃદયમાં પેસી ગયા હતા. મહારાજશ્રી પાછળ કાઠિયાવાડ ઘેલું બન્યું હતું. તેથી ' મહારાજશ્રીએ જે કયું હશે તે સમજીને જ કયું હશે ' એમ વિચારીને ધીમે ધીમે ઘણા લોકો તટસ્થ થઈ ગયા. કેટલાક લોકો સોનગઢમાં શું ચાલે છે તે જોવા આવતા, પણ મહારાજશ્રીનું પરમ પવિત્ર જીવન અને અપૂર્વ ઉપદેશ સાંભળી તેઓ ડરી જતા, તૂટેલો ભક્તિનો પ્રવાહ ફરીને વહેવા લાગતો. કોઈ કોઈ પશ્ચાત્તાપ કરતા કે ' મહારાજ, આપના વિષે તદ્દન કલ્પિત વાતો સાંભળી અમે આપણી ઘણી આશાતના કરી છે, ઘણાં કર્મ બાંધ્યાં છે. અમને ક્ષમા આપજો. ' આ રીતે જેમ જેમ મહારાજશ્રીના પવિત્ર ઉજ્જવળ જીવન તેમ જ આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિષે લોકોમાં વાત ફેલાતી ગઈ, તેમ તેમ વધારે ને વધારે લોકોને મહારાજશ્રી પ્રત્યે મધ્યસ્થતા થતી ગઈ અને ઘણાને સાંપ્રદાયિક મોહને કારણે દયાઈ ગયેલી ભક્તિ પુનઃ પ્રગટતી ગઈ. મુમુક્ષુ અને બુદ્ધિશાળી વર્ગની તો મહારાજશ્રી પ્રત્યે પહેલાંના જેવી જ પરમ ભક્તિ રહી હતી. અનેક મુમુક્ષુઓના જીવનાધાર કાનજીસ્વામી સોનગઢમાં જઈને રહ્યા, તો મુમુક્ષુઓનાં ચિત્ત સોનગઢ તરફ ખેંચાયાં. ધીમે ધીમે મુમુક્ષુઓનાં પૂર સોનગઢ તરફ વહેવા લાગ્યાં. સાંપ્રદાયિક મોહ અત્યંત દુર્નિવાર હોવા છતાં સતના અર્થી જીવોની સંખ્યા ત્રણે કાળે અત્યંત અદ્ય હોવા છતાં, સાંપ્રદાયિક મોહ તેમ જ લૌકિક ભયને સોનગઢ તરફ વહેતાં સતસંગાથી જનોનાં પૂર દિન પ્રતિદિન વેગપૂર્વક વધતાં જ જાય છે.

[૨૦]

પરિવર્તન કર્યા પછી પૂ. મહારાજશ્રીનો મુખ્ય નિવાસ સોનગઢમાં જ છે. મહારાજશ્રીની હાજરીને લીધે સોનગઢ એક તીર્થધામ જેવું બની ગયું છે. બહારગામથી મુમુક્ષુ ભાઈ-બેનો મહારાજશ્રીના ઉપદેશનો લાભ લેવા સોનગઢ આવે છે. દૂર દેશોથી ઘણા દિગંબર જૈનો, પંડિતો, બ્રહ્મચારીઓ વગેરે પણ આવે છે. બહારગામના માણસોને જમવા તથા ઉતરવા માટે ત્યાં એક જૈનઅતિથિગૃહ છે. કેટલાક ભાઈઓ તથા બેનો ત્યાં ઘર કરીને કાયમ રહ્યાં છે. કેટલાક સત્સંગાર્થીઓ થોડા મહિનાઓ માટે પણ ત્યાં ઘર કરીને અવારનવાર રહે છે. બહારગામના મુમુક્ષુઓનાં *હાલમાં ત્યાં ચાળીસેક ઘર છે.

પૂ. મહારાજશ્રીએ જે મકાનમાં પરિવર્તન કર્યું તે મકાન નાનું હતું, તેથી જ્યારે ઘણાં માણસો થઈ જતાં ત્યારે વ્યાખ્યાન વાંચવાની અગવડ પડતી. પર્યુષણમાં તે ખીજે સ્થળે વ્યાખ્યાન વાંચવા જવું પડતું. આ રીતે મકાનમાં માણસોનો સમાસ નહિ થતો હોવાથી ભક્તોએ સં. ૧૯૮૪ માં એક મકાન અંધાવ્યું અને તેનું નામ 'શ્રી જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર' રાખ્યું. મહારાજશ્રી હાલમાં ત્યાં રહે છે. તેમની સાથે જીવજી-લાલજી મહારાજ ઉપરાંત ખીજા બે ભક્તિવંત સાધુઓ સત્સંગાર્થે રહ્યા છે. ત્યાં લગભગ આખો દિવસ સ્વાધ્યાય જ ચાલ્યા કરે છે. સવારે તથા બપોરે ધર્મોપદેશ અપાય છે. બપોરના ધર્મોપદેશ પછી ભક્તિ થાય છે. રાત્રે ધર્મચર્યા ચાલે છે. ધર્મોપદેશમાં તથા તે સિવાયના વાંચનમાં ત્યાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં શાસ્ત્રો, તત્ત્વાર્થસાર, ગોમ્મટસાર, પદ્મખંડાગમ, પંચાધ્યાયી, પદ્મનંદિપંચવિશંતિ, દ્રવ્યસંબંધ, ભોક્ષમાર્ગપ્રકાશક, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરે પુસ્તકો વાંચાય છે. ત્યાં આવનાર મુમુક્ષુનો આખો દિવસ ધાર્મિક આનંદમાં પસાર થઈ જાય છે.

પરમ પૂજ્ય અધ્યાત્મયોગી ગુરુદેવને સમયસારજી પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ છે તેથી જે દિવસે સ્વાધ્યાય મંદિરનું ઉદ્ઘાટન થયું તે જ દિવસે એટલે સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાખ વદ ૮ રવિવારના રોજ સ્વાધ્યાય મંદિરમાં શ્રી સમયસારજીની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે. શ્રી સમયસારજીપ્રતિષ્ઠાના મહોત્સવ પર બહારગામથી લગભગ ૭૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. મહારાજશ્રી સમયસારજીને ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર ગણે છે. સમયસારજીની વાત કરતાં પણ તેમને અતિ ઉલ્લાસ આવી જાય છે. સમયસારજીની પ્રત્યેક ગાથા ભોક્ષ આપે એવી છે એમ તેઓશ્રી કહે છે. ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યનાં બધાં શાસ્ત્રો પર તેમને અત્યંત પ્રેમ છે. 'ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવનો અમારા પર ઘણો ઉપકાર છે, અમે તેમના દાસાનુદાસ છીએ' એમ તેઓશ્રી ઘણી વાર ભક્તિભીના અંતરથી કહે છે. શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય

* હાલમાં હવે તે આશરે ૪૦૦ જેટલાં ઘર થઈ ગયા છે.

[૨૧]

મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધરભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓશ્રી આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વિષે મહારાજશ્રીને અણુમાત્ર શંકા નથી. તેઓશ્રી ઘણી વાર પોકાર કરીને કહે છે : ‘કલ્પના કરશો નહિ. ના કહેશો નહિ, એ વાત એમ જ છે; માનો તોપણ એમ જ છે, ન માનો તોપણ એમ જ છે, યથાતથ્ય વાત છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. ‘શ્રીસીમંધરપ્રભુ પ્રત્યે ગુરુદેવને અપાર ભક્તિ છે. કોઈ કોઈ વખત સીમંધરનાથના વિરહે પરમ ભક્તિવંત ગુરુદેવનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહે છે.

વીતરાગના પરમ ભક્ત ગુરુદેવ કહે છે કે-‘જૈન ધર્મ એ કોઈ વાડો નથી. એ તો વિશ્વધર્મ છે. જૈન ધર્મનો મેળ અન્ય કોઈ ધર્મ સાથે છે જ નહિ. જૈન ધર્મનો ને અન્ય ધર્મનો સમન્વય કરવાનો પ્રયત્ન રેશમનો ને કંતાનનો સમન્વય કરવાના પ્રયત્ન જેવો વૃથા છે.’ દિગંબર જૈન તે જ વાસ્તવિક જૈન ધર્મ છે અને આંતરિક તમ જ બાહ્ય દિગંબરતા વિના કોઈ જીવ ભોક્ષ પામી શકે નહિ એમ તેમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓશ્રીની મારફત સમયસાર, પ્રવચનસાર, પંચાધ્યાયી, ભોક્ષમાર્ગપ્રકાશક વગેરે અનેક દિગંબર પુસ્તકોનો ઘણો ઘણો પ્રચાર કાઠિયાવાડમાં થઈ રહ્યો છે. સોનગઢના પ્રકાશન-ખાતામાંથી ગુજરાતી સમયસારની ૨૦૦૦ નકલો છપાઈ ને તુરત જ ખપી ગઈ. તે સિવાય, સમયસાર ગુટકો, સમયસાર હરિગીત, અનુભવપ્રકાશ વગેરે ઘણા પુસ્તકો ત્યાં છપાયાં અને કાઠિયાવાડમાં ફેલાયાં. તે ઉપરાંત આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની હળરો પ્રતો ત્યાંથી પ્રકાશિત થઈ પ્રચાર પામી છે. ગુજરાત-કાઠિયાવાડના અધ્યાત્મપ્રેમી મુમુક્ષુઓને ગુજરાતી ભાષામાં આધ્યાત્મિક સાહિત્ય મુલભ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં હળરો મુમુક્ષુઓ તેનો અભ્યાસ કરતા થયા છે. કેટલાંક ગામોમાં પાંચ દશ પંદર મુમુક્ષુઓ ભેગા થઈને ગુરુદેવ પાસેથી અહણુ કરેલા રહસ્ય અનુસાર સમયસારાદિ ઉત્તમ શાસ્ત્રોતું નિયમિત વાંચન-મનન કરે છે. આ રીતે પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પરમ પવિત્ર શ્રુતામૃતના ધોરિયા કાઠિયા-વાડના ગામેગામમાં વહેવા લાગ્યા છે. અનેક સુપાત્ર જીવો એ જીવનોદકનું પાન કરી કૃતાર્થ થાય છે.

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીનું મુખ્ય વજન સમજણ પર છે. ‘તમે સમજો; સમજ્યા વિના બધું નકામું છે;’ એમ તેઓશ્રી વારંવાર કહે છે. ‘કોઈ આત્મા-જ્ઞાની કે અજ્ઞાની-એક પરમાણુમાત્રને હલાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતો નથી. તો પછી દેહાદિની ક્રિયા આત્માના હાથમાં ક્યાંથી હોય? જ્ઞાની ને અજ્ઞાનીમાં આકાશ-પાતાળના અંતર જેવડો મહાન તફાવત છે, અને તે એ છે કે અજ્ઞાની પરદ્રવ્યનો તથા રાગ-દ્વેષનો કર્તા થાય છે અને જ્ઞાની પોતાને શુદ્ધ અનુભવતો થકો તેમનો કર્તા થતો નથી. તે કર્તૃત્વ

[૨૨]

છોડવાનો મહા પુરુષાર્થ દરેક જીવે કરવાનો છે તે કર્તૃત્વબુદ્ધિ જ્ઞાન વિના છૂટશે નહિ માટે તમે જ્ઞાન કરો. ’—આ તેઓશ્રીના ઉપદેશનો પ્રધાન સૂર છે. બ્યારે કોઈ શ્રોતાઓ કહે કે પ્રભુ! આપ તો મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની વાત કરો છો; અમે હજી એકડિયામાં છીએ, અમને એકડિયાની વાત સંભળાવો;’ ત્યારે ગુરુદેવ કહે છે; ‘આ જૈન ધર્મનો એકઠો જ છે. સમજણ કરવી તે જ શરૂઆત છે. મેટ્રિકની ને એમ. એ. ની એટલે કે નિર્ગ્રંથદશાની ને વીતરાગતાની વાતો તો આઘી છે. આ સમજણ કર્યે જ છૂટકો છે. એક ભવે, બે ભવે, પાંચ ભવે કે અનંત ભવે આ સમજણ જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત થવાની છે.’

પરમ પૂજ્ય મહારાજશ્રીના જ્ઞાનને સમ્યક્પણાની મહોર તો ઘણા વખતથી પડી હતી, તે સમ્યક્જ્ઞાન સોનગઢના વિશેષ નિવૃત્તિવાળા સ્થળમાં અદ્ભુત સૂક્ષ્મતાને પામ્યું; નવી નવી જ્ઞાનશૈલી સોનગઢમાં ખૂબ ખીલી. અમૃતકળશમાં જેમ અમૃત ઘોળાતાં હોય તેમ ગુરુદેવના પરમ પવિત્ર અમૃતકળશસ્વરૂપ આત્મામાં તીર્થંકરદેવનાં વચનામૃતો ખૂબ ઘોળાયાં-ઘૂંટાયાં. એ ઘૂંટાયેલાં અમૃત કૃપાળુદેવ અનેક મુમુક્ષુઓને પીરસે છે ને ન્યાલ કરે છે. સમયસાર, પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથો પર પ્રવચન કરતાં ગુરુદેવના શબ્દે શબ્દે એટલી ગહનતા, સૂક્ષ્મતા અને નવીનતા નીકળે છે કે તે શ્રોતા-જનોના ઉપયોગને પણ સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. જે અનંત આનંદમય ચૈતન્યઘન દશા પ્રાપ્ત કરીને સર્વજ્ઞ તીર્થંકરદેવે શાસ્ત્રો પ્રરૂપ્યાં, તે પરમ પવિત્ર દશાનો મુદ્રાસ્પંદી સ્વાભૂતિસ્વરૂપ પવિત્ર અંશ પોતાના આત્મામાં પ્રગટ કરીને સદ્ગુરુદેવ વિકસિત જ્ઞાનપર્યાય દ્વારા શાસ્ત્રમાં રહેલાં ગહન રહસ્યો ઉકેલી, મુમુક્ષુને સમજાવી અપાર ઉપકાર કરી રહ્યા છે એકઠો શાસ્ત્રોના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ગુરુદેવની વાણી સાંભળી ઉલ્લાસ આવી જતાં કહે છે; ‘ગુરુદેવ! અપૂર્વ આપનાં વચનામૃત છે; તેનું શ્રવણ કરતાં અમને તૃપ્તિ જ થતી નથી. આપ ગમે તે વાત સમજાવો તેમાંથી અમને નવું નવું જ જાણવાનું મળે છે. નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યનું સ્વરૂપ, સ્યાદવાદનું સ્વરૂપ કે સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ, નિશ્ચયવ્યવહારનું સ્વરૂપ કે વ્રતનિયમતપનું સ્વરૂપ કે ચરણાનુયોગનું સ્વરૂપ, ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કે આધક-સાધક-ભાવનું સ્વરૂપ, મુનિદશાનું સ્વરૂપ કે કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ-જે જે વિષયનું સ્વરૂપ આપના મુખે અમે સાંભળીએ છીએ તેમાં અમને અપૂર્વ ભાવો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. અમે શાસ્ત્રોમાંથી કાઢેલા અર્થો તદ્દન ઢીલા, જડ-ચેતનના ભેળસેળવાળા, શુભને શુદ્ધમાં ખતવનારા, સંસારભાવને પોષનારા, વિપરીત અને ન્યાયવિરૂદ્ધ હતા; આપના અનુભવ-મુદ્રિત અપૂર્વ અર્થો ટંકણખાણ જેવા-શુદ્ધ સુવર્ણ જેવા, જડ-ચેતનના ફડચા કરનારા, શુભ ને શુદ્ધનો સ્પષ્ટ વિભાગ કરનારા, મોક્ષભાવને જ પોષનારા, સમ્યક્ અને

[૨૩]

ન્યાયયુક્ત છે. આપના શબ્દે શબ્દે વીતરાગદેવતું હૃદય પ્રગટ થાય છે; અમે વાક્યે વાક્યે વીતરાગદેવની વિરાધના કરતા હતા. અમારું એક વાક્ય પણ સાચું નહોતું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનપર્યાયમાં જ્ઞાન છે—એ વાતનો અમને હવે સાક્ષાત્કાર થાય છે. શાસ્ત્રોએ ગાયેલું જે સદ્ગુરુતું માહાત્મ્ય તે હવે અમને સમજાય છે. શાસ્ત્રોનાં તાળાં ઉઘાડવાની ચાવી વીતરાગદેવે સદ્ગુરુને સોંપી છે. સદ્ગુરુનો ઉપદેશ પામ્યા વિના શાસ્ત્રોનો ઉકેલ થવો અત્યંત અત્યંત કઠિન છે. ’

પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવતું જ્ઞાન જેવું અગાધ ને ગંભીર છે તેવી જ તેમની વ્યાખ્યાન-શૈલી અમત્કૃતિભરેલી છે. તેઓશ્રી કહેવાની વાતને એવી સ્પષ્ટતાથી, વિવિધતાથી, અનેક સાદા દાખલાઓ આપીને, શાસ્ત્રીય શબ્દોનો ઓછામાં ઓછા પ્રયોગ કરીને સમજાવે છે કે સામાન્ય મનુષ્યને પણ તે સહેલાઈથી સમજાય છે. અત્યંત ગહન વિષયને પણ અત્યંત સુગમ રીતે પ્રતિપાદિત કરવાની ગુરુદેવમાં વિશિષ્ટ શક્તિ છે. વળી મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલી એટલી રસમય છે કે જેમ સર્પ મોરલી પાછળ મુગ્ધ બને છે તેમ શ્રીતાઓ મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે; સમય ક્યાં પસાર થઈ જાય છે તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. સ્પષ્ટ અને રસમય હોવા ઉપરાંત મહારાજશ્રીનું પ્રવચન શ્રીતાઓમાં અધ્યાત્મનો પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે. મહારાજશ્રી પ્રવચન કરતાં અધ્યાત્મમાં એવા તન્મય થઈ જાય છે, પરમાત્મદશા પ્રત્યેની એવી ભક્તિ તેમના મુખ પર દેખાય છે કે શ્રીતાઓને તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી. અધ્યાત્મની જીવંત મૂર્તિ ગુરુદેવના દેહના અણુએ અણુમાંથી જાણે અધ્યાત્મરસ નીતરે છે, એ અધ્યાત્મમૂર્તિની મુખમુદ્રા, નેત્રો, વાણી, હૃદય બધાં એકતાર થઈ અધ્યાત્મની રેલ-છેલ કરે છે અને મુમુક્ષુઓનાં હૃદયો એ અધ્યાત્મરસથી ભિંબઈ જાય છે.

ગુરુદેવતું વ્યાખ્યાન સાંભળવું એ એક જીવનનો લહાવો છે. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી અન્ય વ્યાખ્યાતાઓના વ્યાખ્યાનમાં રસ પડતો નથી. તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળનારને એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે ‘આ પુરુષ કોઈ જીવિ જાતનો છે, જગતથી એ કાંઈક જીવું કહે છે, અપૂર્વ કહે છે. એના કથન પાછળ કોઈ અજબ દૃઢતા ને જોર છે. આવું ક્યાંય સાંભળ્યું નથી.’ મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનમાંથી અનેક જીવો પોત-પોતાની પાત્રતા અનુસાર લાભ મેળવી જાય છે. કેટલાકને સત્ પ્રત્યે રુચિ જાગે છે, કોઈ કોઈને સત્સમજણના અંકુર કૂટે છે અને કોઈ વિરલ જીવોની તો દશા જ પસંદાઈ જાય છે.

અહો! આવું અલૌકિક પવિત્ર અંતર્પરિણમન-કેવળજ્ઞાનનો અંશ, અને આવો પ્રખળ પ્રભાવનાઉદય—તીર્થ-કરતવનો અંશ, એ એનો મુયોગ આ કળિકાળમાં જોઈને

[૨૪]

રોમાંચ થાય છે. મુમુક્ષુઓનાં મહાપુણ્ય હજુ તપે છે.

અહો ! એ પરમ પ્રભાવક અધ્યાત્મમૂર્તિની વાણીની તો શી વાત, તેનાં દર્શન પણ મહાપુણ્યના થોક ઊછળે ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અધ્યાત્મયોગીની સમીપમાં સંસારનાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ ફરકી શકતાં નથી. સંસારતત્ત્વ પ્રાણીઓ ત્યાં પરમ વિશ્રાંતિ પામે છે અને સંસારનાં દુઃખો માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભાં કરેલાં તેમને ભાસવા માંડે છે. જે વૃત્તિઓ મહા પ્રયત્ને પણ દખાતી નથી તે ગુરુદેવના સાન્નિધ્યમાં વિના પ્રયત્ને શમી જાય છે એ ઘણા ઘણા મુમુક્ષુઓનો અનુભવ છે. આત્માનું નિવૃત્તિમય સ્વરૂપ, મોક્ષનું મુખ વગેરે ભાવોની જે શ્રદ્ધા અનેક ફલીલોથી થતી નથી તે ગુરુદેવનાં દર્શનમાત્રથી થઈ જાય છે. ગુરુદેવનાં જ્ઞાન ને ચારિત્ર મુમુક્ષુ પર મહા કલ્યાણકારી અસર કરે છે. ખરેખર કાઠિયાવાડને આંગણે શીતળા છાંયવાળું, વાંછિત ફળ દેનાર કલ્પવૃક્ષ ફળ્યું છે. કાઠિયાવાડના મહાભાગ્ય ખીલ્યાં છે.

હવે, સોનગઢમાં પરિવર્તન કર્યા પછીના, મહારાજશ્રીના જીવનવૃત્તાંત સાથે સંબંધ રાખતા કેટલાક પ્રસંગો કાળાનુક્રમે સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

સોનગઢથી બાર માઈલ દૂર આવેલા શ્રી શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરવાની ઘણા વખતથી મહારાજશ્રીની ભાવના હતી. તે સં. ૧૯૯૫ ના પોપ વદ તેરશે પૂર્ણ થઈ. લગભગ ૨૦૦ ભક્તો સહિત મહારાજશ્રીએ તે તીર્થરાજની યાત્રા અતિ ઉત્સાહ ને ભક્તિ-પૂર્વક કરી.

રાજકોટના શ્રાવકોના બહુ આગ્રહને લીધે સં. ૧૯૯૫ માં મહારાજશ્રીનું રાજકોટ પધારવું થયું. ત્યાં દશેક માસની સ્થિતિ દરમિયાન મહારાજશ્રીએ સમયસાર, આત્મસિદ્ધિ અને પદ્મનંદિપંચવિંશતિ પર અપૂર્વ પ્રવચનો કર્યાં. ગુરુદેવના આગળ વધેલા જ્ઞાનપર્યાયોમાંથી નીકળેલા જડ-ચેતનની વહેંચણીના, નિશ્ચય-વ્યવહારની સંધિના તેમ જ ણીજા અનેક અપૂર્વ ન્યાયો સાંભળી રાજકોટના હજારો લોકો પાવન થયા અને અનેક સુપાત્ર જીવોએ પાત્રતા અનુસાર આત્મલાભ મેળવ્યો. દશ માસ સુધી ‘આનંદ-કુંજમાં (મહારાજશ્રી ઊતર્યા હતા તે સ્થાનમાં) નિશ્ચિન આધ્યાત્મિક આનંદનું વાતાવરણ ગુંથ રહ્યું.

રાજકોટથી સોનગઢ પાછાં ફરતાં મહારાજશ્રી ગિરિરાજ ગિરનારતીર્થની યાત્રા કરવા પધાર્યા અને એ પવિત્ર નેમગિરિ ઉપર લગભગ ૩૦૦ ભક્તો સાથે ત્રણ દિવસ રહ્યા. ત્યાં એ સમવસરણના દેરાસરજીમાં તથા દિગંબર દેરાસરજીમાં ઊછળેલી ભક્તિ, એ સહસ્રાબ્રવનમાં જામી ગયેલી સ્તવનભક્તિની ધૂન અને એ સમશ્રેણીની પાંચમી ટૂંકે

[૨૫]

પૂ. ગુરુદેવશ્રી 'હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય ખરે!' વગેરે પદો પરમ અધ્યાત્મરસમાં તરખોળ બની ગવરાવતા હતા તે વખતે પ્રસરી ગયેલું શાંત આધ્યાત્મિક વાતાવરણ-એ અધાનાં ધન્ય સ્મરણો તો જીવનભર ભક્તોના સ્મરણપટ પર કોતરાઈ રહેશે.

રાજકોટ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ રસ્તામાં આવતાં અનેક ગામોમાં વીતરાગપ્રણીત સદ્ધર્મનો ડંકો વગાડતા ગયા અને અનેક સત્પાત્રોના કર્ણપટ ખોલતા ગયા. ગામે ગામ લોકોની ભક્તિ ગુરુદેવ પ્રત્યે ઉછળી પડતી હતી અને લાડી, અમરેલી વગેરે મોટા ગામોમાં અત્યંત ભવ્ય સ્વાગત થતું હતું. ગુરુદેવને પ્રભાવનાઉદય જોઈ, જે કાળે તીર્થંકરદેવ વિચરતા હશે તે ધર્મકાળમાં ધર્મનું, ભક્તિનું, આધ્યાત્મનું કેવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહેતું હશે તેનો તાદશ ચિતાર કલ્પનાચક્ષુ સમક્ષ ખડા થતો.

સં. ૧૯૯૬ના વૈશાખ માસમાં ગુરુદેવનાં પુનિત પગલાં ફરી સોનગઢમાં થયા.

ત્યાર પછી તુરત જ શેઠ કાળિદાસ રાઘવજી જસાણીના ભક્તિવંત સુપુત્રોએ શ્રી સ્વાધ્યાય મંદિર પાસે શ્રી સીમંધરભગવાનનું જિનમંદિર અંધાવવા માંડ્યું, જેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનના અતિ ભાવવાહી પ્રતિમાજી ઉપરાંત શ્રી શાન્તિનાથ આદિ અન્ય ભગવંતોનાં ભાવવાહી પ્રતિમાજીની પ્રતિષ્ઠા પંચકલ્યાણકવિધિપૂર્વક સં. ૧૯૯૭ના ફાગણ સુદ ખીજના માંગલિક દિને થઈ. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવમાં બહારગામના લગભગ ૧૫૦૦ માણસોએ ભાગ લીધો હતો. પ્રતિષ્ઠાના આઠે દિવસ પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવના મુખમાંથી ભક્તિરસભીની અલૌકિક વાણી છૂટતી હતી. લોકોને પણ ઘણો ઉત્સાહ હતો, પ્રતિષ્ઠાદિન પહેલાં થોડા દિવસે શ્રી સીમંધર ભગવાનના પ્રથમ દર્શને પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં હતાં. સીમંધર ભગવાન મંદિરમાં પ્રથમ પધાર્યા ત્યારે ગુરુદેવને ભક્તિરસની ખુમારી ચડી ગઈ અને આંખો દેહ ભક્તિરસના મૂર્ત સ્વરૂપ જેવો શાંત શાંત નિશ્ચેષ્ટ ભાસવા લાગ્યો. ગુરુદેવથી સાષ્ટાંગ પ્રણમન થઈ ગયું અને ભક્તિરસમાં અત્યંત એકાગ્રતાને લીધે દેહ એમ ને એમ બે ત્રણ મિનિટ સુધી નિશ્ચેષ્ટપણે પડી રહ્યો. આ ભક્તિનું અદ્ભૂત દશ્ય, પાસે ઊભેલા મુમુક્ષુઓથી જીરવી શકાતું ન હોતું; તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ ઊભરાયાં અને ચિત્તમાં ભક્તિ ઊભરાઈ. ગુરુદેવે પોતાના પવિત્ર હાથે પ્રતિષ્ઠા પણ ભક્તિભાવમાં જાણે દેહનું ભાન ભૂંડી ગયા હોય એવા અપૂર્વભાવે કરી હતી.

આ જિનમંદિરમાં અપોરના વ્યાખ્યાન પછી દરરોજ પોણા કલાક ભક્તિ થાય છે. ભક્તિમાં પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ પણ હાજર રહે છે. અપોરનું પ્રવચન સાંભળતાં આત્માના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના પ્રણેતા વીતરાગ ભગવંતનું માહાત્મ્ય હૃદયમાં સ્ફુર્તિ હોય છે તેથી પ્રવચનમાંથી ઊઠી તુરત જ જિનમંદિરમાં ભક્તિ કરતાં વીતરાગદેવ પ્રત્યે પાત્ર સ. પ્ર. ૩

[૨૬]

જીવોને અદ્ભૂત ભાવ ઉદ્ભવે છે. આ રીતે જિનમંદિર જ્ઞાન ને ભક્તિના સુંદર સુમેળનું નિમિત્ત બન્યું છે.

શ્રી જિનમંદિર બંધાયા પછી એક વર્ષ થોડા મુમુક્ષુભાઈઓ દ્વારા જિનમંદિરની પાસે જ શ્રી સમવસરણ મંદિર બંધાયું. તેમાં શ્રી સીમંધર ભગવાનનાં અતિ ભાવવાહી ચતુર્ભુજ પ્રતિમાજી બિરાજે છે. સુંદર આઠ ભૂમિ, કોટ (મુનિઓ, અર્જુનકાઓ, દેવો, મનુષ્યો, તિર્યંચો વગેરેની સભાઓ સહિત), શ્રીમંડપ, ત્રણ પીઠિકા, કમળ, ચામર, છત્ર, અશોકવૃક્ષ, વિમાનો વગેરેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી તેમાં અતિ આકર્ષક રચના છે. મુનિઓની સભામાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સામે અત્યંત ભાવપૂર્વક હાથ જોડીને ઊભેલા શ્રીમદ્ભગવત્કુંઠકુંઠાચાર્યનાં અતિ સૌમ્ય મુદ્રાવંત પ્રતિમાજી છે. પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ સં. ૧૯૯૮ ના વૈશાખ વદ ૬ ના માંગલિક દિવસે થયો હતો અને તે પ્રસંગે બહારગામથી લગભગ ૨૦૦૦ માણસો આવ્યાં હતાં. શ્રી સમવસરણના દર્શન કરતાં, શ્રીમદ્ ભગવત્કુંઠકુંઠાચાર્ય સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા તે પ્રસંગ મુમુક્ષુનાં નેત્રો સમક્ષ ખરો થાય છે અને તેની સાથે સંકળાયેલા અનેક પવિત્ર ભાવો હૃદયમાં સ્ફુરતાં મુમુક્ષુનું હૃદય ભક્તિ ને ઉદ્ભાસથી ઊછળી પડે છે. શ્રી સમવસરણ મંદિર થતાં, મુમુક્ષુઓને તેમના અંતરનો એક પ્રિયતમ પ્રસંગ દષ્ટિગોચર કરવાનું નિમિત્ત પ્રાપ્ત થયું છે.

સં. ૧૯૯૮ ના અસાદ વદ એકમના રોજ શ્રી સોનગઢમાં શ્રી ગુરુરાજે સભા સમક્ષ શ્રી પ્રવચનસારનું વાંચન શરૂ કર્યું હતું તેમાંથી જ્ઞેય અધિકાર ઉપડતા અનેક વર્ષોમાં જોએલ તેનાથી પણ કોઈ અચિંત્ય ને આશ્ચર્યકારક ગુરુદેવના અંતર આત્મમાંથી નિર્મળ ભાવશ્રુતજ્ઞાનની પર્યાયમાંથી સુદ્ધમને ગહન એવો શ્રુતનો ધોધ વહેવા લાગ્યો તે ધોધ જોણે જાણ્યો હશે ને અરણ્યર શ્રવણ કર્યો હશે તેને ખ્યાલ હશે બાકી તો શું કહી શકાય ?

શ્રવણ કરતાં એમ થતું હતું કે આ તે કોઈ આશ્ચર્યકારી આત્મવિભૂત જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ! કે કોઈ અચિંત્ય શ્રુતની નિર્મળ શ્રેણી જોવાનું સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું ? અરણ્યર સ્વાત્મસ્વરૂપવૃદ્ધિરૂપ તે ધન્ય પ્રસંગ સદાયને માટે હૃદયના જ્ઞાનપટ પર કોતરાર્થ રહેશે. ને ફરી ફરી આવા અનેક તરહના સુપ્રસંગો સંપ્રાપ્ત થશે.

સં. ૧૯૯૮ ના ભાદરવા સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢમાં શ્રી સનાતન જૈન બ્રહ્મચર્યાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. દશેક બ્રહ્મચારીઓ તેમાં જોડાયા છે. તેમાં જોડાનાર બ્રહ્મચારી ત્યાં ત્રણ વર્ષ મુઘ્ધી રહી દરરોજ ત્રણેક કલાક નિયત કરેલા ધાર્મિક પુસ્તકોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે પ્રાપ્ત થયેલા શિક્ષણને એકાંતમાં સ્વાધ્યાય દ્વારા દઢ કરે છે અને મહારાજશ્રીનાં પ્રવચનો,

[૨૭]

ભક્તિ વગેરેમાં ભાગ લે છે; એમ આખો દિવસ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ગાળે છે.

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ ફરીને પાછા રાજકોટના શ્રાવકોના આશ્રમને લીધે અને પ્રભાવનાઉદયને લીધે સં. ૧૯૯૮ ના ફાગણ સુદ પાંચમના રોજ સોનગઢથી વઢવાણ રસ્તે રાજકોટ જવા માટે વિહાર કર્યો છે. અમૃત વરસતા મહામેઘની જેમ રસ્તામાં આવતા દરેક ગામમાં ગુરુદેવ પરમાર્થ-અમૃતનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવતા જાય છે અને અનેક તૃપાવંત જીવોની તૃપા છિપાવતા જાય છે. હજારો ભાગ્યવંત જીવો-જૈનોને જૈનેતરો-એ અમૃતવર્ષાને ઝીલી સંતુષ્ટ થાય છે. જૈનેતરો પણ ગુરુદેવનો આધ્યાત્મિક ઉપદેશ સાંભળી દિંગ થઈ જાય છે. જૈન દર્શનમાં માત્ર બાહ્ય ક્રિયાનું જ પ્રતિપાદન નથી પણ તેમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર ભરેલું છે એમ સમજતાં તેમને જૈન દર્શન પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે. ગામોગામ બાળકો, યુવાનો ને વૃદ્ધોમાં, જૈનો ને જૈનેતરોમાં મહારાજશ્રી આત્મવિચારનાં પ્રબળ આંદોલનો ફેલાવતા જાય છે અને ‘આ મોંઘા મનુષ્યભવમાં જે જીવે દેહ, વાણી અને મનથી પર એવા પરમ તત્ત્વનું ભાન ન કર્યું’, તેની રુચિ પણ ન કરી, તો આ મનુષ્યભવ નિષ્ફળ છે’ એમ ઢાંઠી પીટીને જાહેર કરતા જાય છે.

એ અમૃતસિંચક યોગિરાજ કાઠિયાવાડની બહાર વિચર્યા નથી જે તેઓશ્રી હિંદુસ્તાનમાં વિચરે તો આખા ભારતવર્ષમાં *ધર્મની પ્રભાવના કરી હજારો તૃપાવંત જીવોની તૃપા છિપાવી શકે એવી અદ્ભુત શક્તિ તેમનામાં દેખાય છે.

આવી અદ્ભુત શક્તિના ધરનાર પવિત્રાત્મા કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડની મહા પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ છે. તેમના પરિચયમાં આવનાર પર તેમના પ્રતિભાચુક્ત વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેઓશ્રી અનેક સદ્ગુણોથી અલંકૃત છે. તેમની કુશાચ્છુદ્ધિ દરેક વસ્તુના હાર્દમાં ઊતરી જાય છે. તેમની સ્મરણશક્તિ વર્ષોની વાતને તિથિ-વાર સહિત યાદ રાખી શકે છે. તેમનું હૃદય વજ્રથીયે કઠણ ને કુસુમથીયે કોમળ છે. તેઓશ્રી અવગુણ પાસે અણનમ હોવા છતાં સહેજ ગુણ દેખતાં નમી પડે છે. બાળબ્રહ્મચારી કાનજીસ્વામી એક અધ્યાત્મમસ્ત આત્માનુભવી પુરુષ છે. અધ્યાત્મમસ્તી તેમની રગેરગમાં વ્યાપી ગઈ છે. આત્માનુભવ તેમના શબ્દે શબ્દમાં ઝળકે છે. તેમના શ્વાસે શ્વાસે ‘વીતરાગ! વીતરાગ!’ નો રણકાર ઊડે છે. કાનજીસ્વામી કાઠિયાવાડનું અદ્વિતીય રત્ન છે. કાઠિયાવાડ કાનજીસ્વામીથી ગૌરવવંત છે.

વૈશાખ સુદ ૨,
વિ. સં. ૧૯૯૯

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ
બી. એસ સી.

* હવે તો તેઓશ્રી ઉત્તર-દક્ષિણ ભારતના તીર્થોની જે-જે વખત યાત્રા કરીને કાઠિયાવાડની બહાર તથા વિદેશમાં પણ વિચર્યા છે અને સમસ્ત ભારત તેમજ વિદેશમાં લાખો તૃપાવંત જીવોની તૃપા છિપાવી છે.

ॐ

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવ
વિષ
ઉદ્દેષો.

□

વન્દ્યો વિશ્વભૂવિ ન કૈરિહ કૌણ્ડકુંદઃ
કુંદ-પ્રમા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિશ્વષિતાશઃ ।
યચ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-
શ્વક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[અંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થઃ—કુંદપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ
વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોના—ચારણ ઋદ્ધિધારી મહામુનિઓના
—સુંદર હસ્તક્રમણોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માઓ ભરતશ્વેત્રમાં
શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિશ્વ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંદ્ય
નથી ?

*

.....કોણ્ડકુંદો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોભિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-
ર્વાદ્યેપિ સંવ્યજ્ઞયિતું યતીશઃ ।
રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય
ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

અર્થ:—યતીશ્વર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજઃસ્થાનને—ભૂમિતળને—
છોડીને ચાર આંગળ ભીંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા હું એમ
સમગ્રું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમજ બહારમાં રજથી (પોતાનું)
અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (—અંદરમાં તેઓ રાગાદિક
મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા.)

*

જઈ પડમણંદિનાહો સીમંધરસામિદિઢ્વળાણેળ ।

ળ વિવોહઈ તો સમળા કહં સુમગ્ગં પયાળંતિ ॥

[દર્શનસાર]

અર્થ:—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થકરદેવે) શ્રી સીમંધરસ્વામી
પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે)
બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો ! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને
વિષે આ પ્રામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય
ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

ॐ
જિનજીની વાણી

(રાગ-આશાભર્યા અમે આવીઆ)

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે,
વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર
ગૂંથ્યા પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર
સ્વાહવાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
વંદું જિનેધર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર
હૈડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણુ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે,
જિનેધરદેવની વાણીના વાયરા
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે...સીમંધર

परमपूज्य गुरुदेव द्वारा आविर्भाव पाभेलां
सभयसारनां गहन रहस्योने पयावनार अने समजवनार
* प्रशमभूर्ति पूज्य अहेनश्री यंपाणेन *

श्रीपरमात्मने नमः ।

श्रीसद्गुरवे नमः ।

परम पूज्य परम-उपकारी शासनसम्राट् अध्यात्मयोगी सद्गुरुदेव
श्री कान्हरवाभीनां

श्री समयसारशास्त्र पर प्रवचनो

७व-अ७व अधिकार—यात्रु.

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥
अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

(राजकोट, १९९९ ना लाहुरवा वद्वि पलेली ११ शुक्र.)

(आचार्यदेवे १५ गाथा सुधी ध्युं ध्युं समजव्युं, तयारपणी साध्य-साधक-
सावना बेदधी जे प्रकारे अक न नित्य सेववा योग्य छे वजेरे वजेरे कहुं, पणी शिष्ये
पूछ्युं के प्रलु! केरला वपत सुधी आत्मा अप्रतिषुद्ध रहे? तेना उत्तरमां गुरुअ
कहुं के कर्म अने नोकर्म ते अथुं हुं छुं, सचित्त, अचित्त पदार्थो, वजेरे अथुं हुं छुं,
अे अथुं मारुं छे अने हुं अेना छुं अेथुं ७व जयांसुधी माने छे त्यांसुधी ते अज्ञानी
रहे छे तेम रर गाथा सुधी कहुं.)

हुवे आ गाथामां आचार्यदेव अप्रतिषुद्धने समजवे छे. अप्रतिषुद्ध अेदसे

૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તદન અજ્ઞાની કે જે શરીર, મન, વાણીથી ધર્મ માને છે તેને સમજાવે છે, પાંચમા, છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવાળાને સમજાવતા નથી પણ તદન અપ્રતિષ્ઠને સમજાવે છે તેની આ ગાથા કહે છે.

અણાણમોહિદમદી મજ્જમિણં મણદિ પુગ્ગલં દવ્વં ।
વહ્મવહ્મં ચ તહા જીવો बहुभावसंजुत्तो ॥ ૨૩ ॥
સવ્વપ્પુણાણદિટ્ઠો જીવો ઉવઓગલક્ખણો ણિચ્છં ।
કહ સો પુગ્ગલદવ્વીભૂદો જં મણસિ મજ્જમિણં ॥ ૨૪ ॥
જદિ સો પુગ્ગલદવ્વીભૂદો જીવત્તમાગદં ઇદરં ।
તો સત્તો વત્તું જે મજ્જમિણં પુગ્ગલં દવ્વં ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જેની મતિ અજ્ઞાનથી મોહિત છે અને જે મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ ઘણા ભાવોથી સહિત છે એવો જીવ એમ કહે છે કે આ શરીરોદિ બદ્ધ તેમ જ ધન-ધાન્યાદિ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે, આચાર્ય કહે છે સર્વજ્ઞના જ્ઞાન વડે દેખવામાં આવેલો જે સદા ઉપયોગલક્ષણવાળો જીવ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ કેમ થઈ શકે કે તું કહે છે કે આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે? જે જીવદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થઈ જાય અને પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવપણાને પામે તો તું કહી શકે કે આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે. (પણ એવું તો થતું નથી.)

આમાં કોને સમજાવે છે? જે અનાદિથી ધર્મનો તદન અજ્ઞાણ છે, જેને આત્મા અને શરીર બુદ્ધાં છે એની કિંચિત્માત્ર બહાર નથી એવા અજ્ઞાનીને સમજાવવાની આ ગાથામાં ચોખ્ખી વાત છે. પાંચમકાળના અજ્ઞાની જીવોને માટે આ ખાસ કહેવાનું છે.

આ શરીરોદિ બદ્ધ તેમ જ ધનધાન્યવર આદિ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારાં છે અને હું એના છું, તે મારું કરે, હું એનું કરું, એમ અજ્ઞાની માને છે. બદ્ધ એટલે નજીક-

અજ્ઞાનથી મોહિતમતિ બહુભાવસંયુત જીવ જે,
'આ બદ્ધ તેમ અબદ્ધ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું' તે કહે. ૨૩.
સર્વજ્ઞજ્ઞાનવિષે સદા ઉપયોગલક્ષણ જીવ જે,
તે કેમ પુદ્ગલ થઈ શકે કે 'મારું આ' તું કહે અરે! ૨૪.
જે જીવ પુદ્ગલ થાય, પામે પુદ્ગલો જીવત્વને,
તું તો જ એમ કહી શકે 'આ મારું પુદ્ગલદ્રવ્ય છે.' ૨૫.

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૩

એક ક્ષેત્રે રહેલાં, અબદ્ધ એટલે દૂર-જુદા ક્ષેત્રે રહેલા, શરીરાદિ તે બદ્ધ છે કારણ કે તે એક ક્ષેત્રે રહેલાં છે, ઘર આદિ અબદ્ધ છે કારણ કે તે દૂર ક્ષેત્રે રહેલાં છે.

એકી સાથે અનેક પ્રકારની બંધનની ઉપાધિના અતિ નિકટપણથી વેગપૂર્વક વહેતા અસ્વભાવભાવોને અજ્ઞાની પોતાના માને છે. વેગપૂર્વક વહેતા એટલે બહારના અનેક પ્રકારના સંયોગ-વિયોગ, સ્ત્રી, આબરૂ, કુટુંબ વગેરે—તેતું એકી સાથે આવતું ને જતું, ઇચ્છા થાય ને શરીરતું એકદમ ચાલતું ને ન ચાલતું, પૈસાતું મળતું ને ટળતું, તે બધું શીઘ્રપણે થાય છે, અને અંદરમાં કર્મના નિમિત્તે અનેક પ્રકારના વિકારીભાવો થાય છે તે બધું એકદમ વેગપૂર્વક વહે છે, શીઘ્રપણે ભાવો બદલાય છે, એકસાથે એક ક્ષણમાં, અનેક પ્રકારનાં બંધનની ઉપાધિથી અતિવેગપૂર્વક થતું પરિણમન તે બધે અસ્વભાવભાવ છે, સંયોગભાવ છે પણ તે સ્વભાવભાવ નથી. ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મનું બાહ્ય ક્ષણ એવું જે નોકર્મ તે સંયોગનું હળ એક સાથે આવે છે. જેમ કે કર્મના નિમિત્તે પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થે થતી જે ઇચ્છા, શરીરાદિની પ્રવૃત્તિ અને બહારનો સંયોગ એવા અનેક પ્રકારના બંધનની ઉપાધિ એક સાથે બની રહી છે; તેવા પર-પરિણમનના અસ્વભાવભાવોના સંયોગને વશે અજ્ઞાની થઈ જાય છે અને તેથી નિરાળા પોતાના નિર્મળ સ્વભાવને જાણતો નથી.

પર સંયોગથી જુદા પોતાના સ્વભાવને અજ્ઞાની સમજતો નથી. જેમ સ્ફટિક પોતે સ્વભાવે ઘોળો છે પણ પરના સંયોગે તેમાં રંગ દેખાય છે. સ્ફટિક પોતે તો સ્વચ્છ-નિર્મળ છે પણ તેમાં જુદા જુદા રંગ દેખાય છે તે સ્ફટિકમાં પરની ઉપાધિ છે, તેમ આત્મા મૂળ અસદી સ્વભાવે તો શુદ્ધ, નિર્મળ જ છે પણ અજ્ઞાની જીવ અનેક પ્રકારના શુભાશુભ વિકારી ઉપાધિભાવ ચૈતન્યમાં પરના સંયોગે દેખાય છે તેને તાબે થયો છે, પરને પોતાને તાબે કરે છે, અને પોતે પરને તાબે થાય છે, તે અનેક પ્રકારના પદાર્થોના સંયોગે રંગાયેલા સ્ફટિક પાષાણ જેવો છે.

વળી સ્ફટિકમાં પરના સંયોગ વખતે પણ સ્ફટિકનો સ્વભાવ તો સ્વચ્છ ને નિર્મળ જ છે પણ અન્ય વસ્તુની નિકટતાથી તેમાં રંગ દેખાય છે તેમ ભગવાન આત્મા પણ વિકારી ભાવના સંયોગ વખતે પણ નિર્મળ સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ સ્વભાવવાળો છે પરંતુ અતિ નજીકપણે વર્તે છે એવા રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ અનેક પ્રકારના અસ્વભાવ-ભાવના વશે જેની બુદ્ધિ પરવશ થઈ ગઈ છે, જેની સમસ્ત ભેદજ્ઞાનજ્યોતિ એટલે કે યોધબીજરૂપ શક્તિ આથમી ગઈ છે, પુણ્ય-પાપની ક્રિયા હું કરું છું, શરીરાદિની ક્રિયા હું કરું છું, વિકારી ભાવનો હું કર્તા છું, તે મારો સ્વભાવ છે, તેમ માને છે અને પોતામાં જ્ઞાતાદ્રષ્ટાપણું કેમ જાણે હોય જ નહિ! હું તો પરની ક્રિયા કરનારો જ

૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કેમ હોઈ! એમ અત્યંત તિરોભૂતપણાથી એટલે કે સ્વભાવના ઠંકાવાથી જેની ભેદ-જ્ઞાનજ્યોતિ અસ્ત થઈ ગઈ છે, એટલે નાશ પામી નથી, પરંતુ ઠંકાઈ ગઈ છે, સૂર્યની જેમ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. ચૈતન્યના જ્ઞાનસ્વભાવ વડે જણાતા વિકારી ભાવોને પોતાના માને છે એવો અજ્ઞાની જીવ સ્વપરની જીવદાઈને નહિ કરતો, અસ્વભાવભાવને જ પોતાના માનતો, પરથી જીવદાપણાના સ્વભાવને ભૂલીને પુદ્ગલદ્રવ્યને અને વિકારીભાવને પોતાના માનતો પોતે પોતાથી જ વિમોહિત થઈ રહ્યો છે, કોઈએ ક્યો નથી. પોતે પોતાથી જ ભૂલ્યો છે. કોઈ ઇશ્વરે કે કોઈ કર્મે તેને ભૂલાવ્યો છે એમ નથી.

સ્ફટિકમાં રાતી પીળી ઝાંચ દેખાય છે તે વાત ખોટી નથી, તેમ કર્મના સંયોગ વખતે આત્મા વિકારી થાય છે તે વાત ખોટી નથી, અવસ્થામાં-પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ થાય છે તેથી પર્યાયથી અશુદ્ધ છે; પણ કોઈ એમ માને કે આત્મા વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાએ પણ શુદ્ધ છે તો તે વાત ખોટી છે. પર્યાયદષ્ટિએ પણ આત્મામાં વિકાર થયો જ નથી અને શુદ્ધ જ છે એમ માનવું તે ખોટું છે. અવસ્થામાં વિકારી-ભાવ થયો છે એટલે કે સંયોગીભાવને વશ થયેલો તે ટાણે અજ્ઞાની થયો છે અને પુદ્ગલદ્રવ્યને આ મારું છે એમ અનુભવે છે. વિકારીભાવોને પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય કહી દીધા છે. અહીં બે પ્રકારે વાત કરી છે; એક ચૈતન્યદ્રવ્યદષ્ટિ, અને બીજી પુદ્ગલદ્રવ્યદષ્ટિ. એક બાળુ રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપનાં ફળ, શરીર, મન, વાણીની પ્રવૃત્તિ, કાંઈ કરવાની ઇચ્છા, દ્રવ્યકર્મ, તે બધું પર સંયોગનું ફળ છે, પર ફળ છે, અને તે એક જ જાતનું છે, એનો એક જ પ્રકાર છે, પુદ્ગલના જ ભાવો છે. હું જ્ઞાતા-દ્રવ્યા જીવે છું એવું ભાન નહિ કરતાં એ સંયોગ અને સંયોગીભાવ તે હું છું, તે મારાં છે એવી જે દષ્ટિ તે પુદ્ગલદ્રવ્યદષ્ટિ છે. એવી દષ્ટિવાળો તદન અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાની છે.

બીજી બાળુ ચૈતન્યનું ફળ છે. એ પુદ્ગલના ફળથી જુદું, એકલું શુદ્ધ ચૈતન્ય-ફળ તે જ હું છું એવી જે દષ્ટિ તે ચૈતન્યદ્રવ્યદષ્ટિ છે. અહીં બે દ્રવ્યના ભાગલા પાડ્યા છે. પરસંયોગ જનિત થતા શુભાશુભભાવને પણ જડમાં નાખ્યા છે ને ચૈતન્ય ઉપયોગ એકલો કહીને જીવને જીવે પાડ્યો છે.

વિકારીભાવો તે પર પદાર્થના સંયોગવશે થતા ભાવ છે, તે અસ્વભાવભાવ છે, આત્માનો સ્વભાવભાવ નથી. અજ્ઞાની કર્મની અનેક પ્રકારની ઉપાધિને પોતારૂપે માનતો હોવાથી તેને આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ ઠંકાઈ ગયો છે—દેખાતો નથી, અને પુદ્ગલદ્રવ્યને આ મારું છે એમ અનુભવે છે.

કોઈ માણસ લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ નામના માણસને મળવા ઇચ્છતો હોય પણ લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ કેવા હશે? કેવા રંગના હશે? કેવા સ્વભાવના હશે? તેમ લક્ષ્મીચંદ્ર-

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૫

ભાઈને તેના લક્ષણ દ્વારા ઓળખતો નથી એટલે તેને બદલે કોઈ પાનાચંદને પણ લક્ષ્મીચંદભાઈ માની બેસશે; એમ લક્ષ્મીચંદ એટલે આત્માના સ્વભાવરૂપ જ્ઞાન, આનંદ અને શાંતિરૂપ લક્ષ્મી એવા સ્વભાવને ન સમજે, ન ઓળખે અને પાનાચંદ એટલે પાનામાં આમ લખ્યું છે, આગમમાં આમ કહ્યું છે તેમ શાસ્ત્રનાં માત્ર એકલાં પાનાં જ ફેરવ્યા કરે, તેણે પાનામાં આત્મા માની લીધો પણ પાનામાં આત્મા નથી. પાનાં જુદાં, વિકારીભાવ જુદો, અને આત્મા જુદો, એમ જુદા લક્ષણ વડે જુદા આત્માને જેણે ન જાણ્યો પણ પરને પોતાનું માન્યું તેણે પાનાચંદ જે લક્ષ્મીચંદથી પર છે તેને લક્ષ્મીચંદ માની લીધો. પરની પ્રભાને-ઝાંચને પોતાની માને છે અને પોતાના સ્વભાવને ઠાંકી બેઠો છે એવા અજ્ઞાનીને સમજાવે છે કે હે દુરાત્મન! તું તારા સ્વભાવને ભૂલી રહ્યો છે અને પરને જ મારું માને છે તે જ આત્માની હિંસા છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે રે દુરાત્મન! તારા ચૈતન્યસ્વભાવનું તને ભાન નથી તે જ તારા આત્માની હિંસા છે. પરને પોતાનું માનવું ને પોતાનું નિર્મળ સ્વરૂપ છે તેને ચૂકવું તે જ હિંસા છે.

કોઈ કહેશે કે આચાર્યદેવે પહેલી ગાથામાં બધા આત્માને સિદ્ધ જેવા કહ્યા હતા, મારા અને તમારા સર્વ આત્માને સિદ્ધ સમાન સ્થાપીને વાત કરું છું એમ કહ્યું હતું, તો એકવાર બધાને સિદ્ધ કહ્યા અને અહીં દુરાત્મા કેમ કહ્યા ?

તેનો ઉત્તર:—પ્રથમ સિદ્ધ કહ્યા હતા તે દ્રવ્યદષ્ટિએ-સ્વભાવ અપેક્ષાએ કહ્યા હતા, તારો નિત્ય દ્રુવસ્વભાવ છે તે અપેક્ષાએ કહ્યું હતું. અહીં તો અવસ્થાની વાત છે. અવસ્થાને સુધારવા માટે જરા કડકાઈથી કહે છે, પણ તે કરુણાભાવ છે, અવસ્થામાં રહેલી અશુદ્ધતાને ટાળવા માટે કહે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ જે અધમાધમનું પદ કહ્યું છે તે અવસ્થાદષ્ટિથી કહ્યું છે, પુરુષાર્થ ઉપાડી પોતાની અવસ્થાને શુદ્ધ કરવા કહ્યું છે. પોતાની ભૂલ ક્યાં થાય છે તે સમજ્યા વિના ભૂલ ટાળવાનું સાધન શું કરશે ?

આચાર્યદેવ હવે દષ્ટાંત આપીને કહે છે કે રે દુરાત્મન! આત્માનો ઘાત કરનાર એટલે કે આત્માના અહિંસક સ્વભાવને નહિ જાણનાર! જેમ પરમ અવિવેકથી ખાનાર હાથી ચુરમાના લાડવાને તરણાં સહિત ખાઈ જાય છે, એવી રીતે ખાવાના સ્વભાવને તું છોડ, જેમ હાથીને પરમ અવિવેકને લઈને સુંદર આહાર અને તરણાંની ખબર નથી, તેમ પુણ્ય આદિના ભાવ તે તરણાં જેવા છે એવી ઓગઠ અને ચુરમાનો સ્વાદ એટલે આત્માનો સ્વભાવ તે બંનેના જુદા સ્વભાવની તને ખબર નથી. એવા પરથી જુદા

૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પાડવાના ભાન વિનાના સ્વભાવને તું છોડ, અજ્ઞાનીને એકલો પરનો જ સ્વાદ આવે છે, પણ ચુરમું એટલે પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ તેનો સ્વાદ આવે નથી.

વિકાર સાથે ભેળસેળ થવાથી તું તારા અવિકારી સ્વભાવને ભૂલ્યો છે તો હવે સ્વભાવના અમૃતરસને જાણીને પરના સ્વાદને છોડ, છોડ. તું જે ભોગવી રહ્યો છે તે તારો સ્વભાવ નથી. કોઈ પરને ભોગવતું નથી પણ તે પર પ્રત્યેના રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોકની આકુળતાને ભોગવે છે. એ ભોગવટો તારો નથી તેને છોડ, છોડ.

સર્વજ્ઞ ભગવાને પૂર્ણ સ્વભાવથી પ્રત્યક્ષ દેખ્યું છે કે તારો સ્વભાવ જુદો છે. જેણે આત્માની પૂર્ણદશા પ્રગટ કરી છે તેવા પરમાત્માએ કહ્યું છે, જેણે બધા સંદેહ દૂર કર્યા છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે કે તારો સ્વભાવ પરથી જુદો છે ને પરનો સ્વભાવ તારો નથી. આપણે કાંઈ સમજતા નથી પણ ધર્મ કાંઈક હશે એવું નામ અનધ્યવસાય, ઊંધું માનવું તે વિપર્યય. એવા અનધ્યવસાય અને વિપર્યય, ભગવાને સર્વથા દૂર કર્યા છે. સર્વ દોષો દૂર કર્યા છે એવા સર્વજ્ઞ ભગવાને કહે છે કે તારો ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મા પરથી તદ્દન જુદો છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે હું એકલો કહેતો નથી. પણ મહા અજ્ઞાની સામે સર્વજ્ઞ ભગવાને મૂકી વચ્ચે પોતે ઢલાલ રહ્યા છે. તું મહા અજ્ઞાની-મૂઠ છે તેની સામે સર્વજ્ઞ મહાજ્ઞાની પૂર્ણ છે. આચાર્યદેવ 'હું કહું છું' તેમ નહિ કહેતાં 'સર્વજ્ઞ કહે છે' તેમ કહીને વચ્ચે પોતે ઢલાલ રહે છે. સર્વજ્ઞને વચ્ચે રાખે છે એમાંથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાને સર્વજ્ઞપણાની તાલાવેલી છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને કેવા છે? જેને જગતના સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશનાર એવી અજ્ઞેડ અચિંત્ય જ્યોતિ પ્રગટી છે. સૂર્ય-ચંદ્ર તો અમુક જગ્યાએ પ્રકાશ કરે પણ આ અજ્ઞેડ જ્યોતિ તો સર્વ ઠેકાણે પ્રકાશ કરે છે. એવા ભગવાને નિત્ય તદ્દન નિર્મળ ઉપયોગસ્વભાવ પોતે પ્રગટ કરીને તને કહ્યું છે કે આત્મા તો નિર્મળ ઉપયોગસ્વભાવ-વાળો છે એમ સ્પષ્ટ-પ્રગટ કહ્યું છે.

નિત્ય ઉપયોગસ્વભાવ કહેતાં દ્રવ્યની અનાદિ અનંત નિરપેક્ષ કારણપર્યાય પણ શુદ્ધ છે. દ્રવ્ય ને ગુણ તો ત્રિકાળ શુદ્ધ છે પણ તેની નિરપેક્ષ પર્યાય પણ શુદ્ધ છે એમ આમાંથી નીકળે છે.

આવો નિત્ય ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા ભગવાને વર્ણવ્યો, તે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા તે કેવી રીતે પુદ્ગલમય થઈ ગયો કે જેથી 'આ પુદ્ગલદ્રવ્ય મારું છે' એમ તું અનુભવે છે? તારા શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલીને પરને 'આ મારું છે' એમ કહે છે? આમાં દ્રવ્ય-

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૭

દષ્ટિ મૂકી છે. એક બાજુ ચૈતન્યદ્રવ્યદષ્ટિ એટલે ચૈતન્યના અખંડ પૂર્ણ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ, અને બીજી બાજુ પુદ્ગલદ્રવ્યદષ્ટિ. પુણ્ય-પાપ, કર્મ, શરીર અને પર સંયોગ થતા શુભાશુભભાવ તે બધાને જડમાં ભેળવીને એક પુદ્ગલદ્રવ્ય કહી દીધું. એના ઉપર જેની દષ્ટિ છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યદષ્ટિ છે.

આત્મા શુદ્ધ, નિર્મળ, સદાય પરથી જુદો છે. તે સદા * ઉપયોગ સહિત ચૈતન્ય લક્ષણવાળો છે. જ્ઞાનક્રિયા તે જ શુદ્ધ આત્માના નિર્મળ સ્વભાવનું લક્ષણ છે.

વસ્તુ તો કાયમ છે, તેનું લક્ષણ પણ કાયમ છે, તેનું લક્ષણ નિત્ય શુદ્ધ નિર્મળ છે. ભગવાને આવો નિત્ય ટંકોટકીર્ણ આત્મા એકરૂપ સ્વભાવપણે જોયો છે તે કેવી રીતે પુદ્ગલદ્રવ્યમય થઈ શકે કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં મારાપાણું માને છે? ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સદાય પરદ્રવ્યથી નિરાળો છે, તે વાતને હવે દૃષ્ટાંત આપીને સમજાવશે.

૧૯૯૬ ભાદરવા વદિ બીજી ૧૧ રાત્રિ.

આહીં આત્માનો અધિકાર છે. આચાર્યદેવ જડ અને ચૈતન્ય બંને તદ્દન જુદા બતાવે છે. શરીર, મન, વાણી આદિ મારાં છે અને એનાથી મને સુખ છે અને તે પરદ્રવ્યો ચૈતન્ય-આત્માનું કાંઈ કરી શકે છે એમ માનનાર અપ્રતિબુદ્ધ છે, તેને આચાર્યદેવ સમજાવે છે કે ભાઈ! સર્વજ્ઞ ભગવાને આત્મસ્વભાવ જોવો જોયો છે તેવો કહ્યો છે.

ચૈતન્યસ્વભાવ નિત્ય ઉપયોગસ્વરૂપ છે. ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ તે કેવી રીતે પુદ્ગલ થઈ જાય? ને જડસ્વરૂપ પુદ્ગલો કઈ રીતે ઉપયોગસ્વરૂપ થઈ જાય? આત્મા પોતાના જ્ઞાન-દર્શનની ક્રિયાનો જ કરનારો છે, તે પરનું કાંઈ કરનારો નથી. જે એમ માને છે કે હું પરનું કાંઈ કરી શકું છું તે આત્માને જડ માને છે. તું એક સ્વભાવે અનાકુળ શાંતસ્વરૂપ છો, તે ભૂડીને પર મારું છે એમ માને છે, પણ પર તારું ક્યારે થાય, કે જે જડ આત્મા થાય ને આત્મા જડ થાય; એમ જે થતું હોય તો તારું માનેહું સાચું કહેવાય, પણ એમ તો કદી બનતું નથી.

શરીર, વાણી, મન એવાં જે જડ, તે જે આત્મા થઈ જતાં હોય, ને એનાં કામ આત્મા કરી શકતો હોય, તો તારો અનુભવ સાચો કહેવાય, પણ એમ તો કોઈ રીતે બનતું નથી.

પોતાના પવિત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપને ભૂડીને શરીરદિ, કુટુંબ, લક્ષ્મી વગેરેને હું ભોગવી શકું છું, ને એ જ મારું સ્વરૂપ છે એવી જે તારી માન્યતા તે સાચી ક્યારે

* ચૈતન્યાનુવિધાયી પરિણામ: ઉપયોગ: - ચૈતન્યસ્વભાવને અનુસરીને થતો આત્માનો વ્યાપાર તે ઉપયોગ છે.

૮ |

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થાય, કે જેમ મીઠાનું પાણી થાય છે ને પાણીનું મીઠું થાય છે તેમ આત્મા જડ થાય ને જડ આત્મા થાય, તો તારું માનેલું સાચું થાય, પણ તેમ તો કદી બનતું નથી.

જેમ મીઠું આરાપણે થતું દેખાય છે, તેમ શરીરાદિ, મકાન, કુટુંબ વગેરે જે તારા આત્માના થાય તો તારું માનેલું સાચું કહેવાય પણ તેમ તો કદી બનતું નથી.

મીઠું તે લક્ષ્ય છે ને આરાપણું જેતું લક્ષણ છે એવું મીઠું તે પાણીરૂપ થતું જેવામાં આવે છે ને પાણી તે લવણરૂપ થતું જેવામાં આવે છે, એટલે પાણી મીઠાપણે, અને મીઠું પાણી પાણીપણે થતું અનુભવમાં આવે છે.

જેમ દરિયાનું પાણી તે લવણના ગાંગડારૂપ થાય છે ને લવણનો ગાંગડો પાછો પાણીરૂપ થાય છે એટલે આરાપણું ને પ્રવાહીપણાને સાથે રહેવામાં બાધા નથી ને પ્રવાહીને ગાંગડાપણું થવામાં વિરોધ નથી, તેમ નિત્ય ઉપયોગલક્ષણવાળું જીવદ્રવ્ય તથા તેની જે જાણવા-દેખવારૂપ ક્રિયા તે પણ નિત્ય છે તેને પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ થતું કોઈ દિવસ જેવામાં આવતું નથી.

જેમ મીઠાનો ગાંગડો આરાશ રૂપ છે તેમ ચૈતન્ય ગાંગડો જ્ઞાનદર્શનરૂપ છે. તે શરીર, મન, વાણીરૂપે થતો જેવામાં આવતો નથી. જેમ મીઠું પાણીમાં ઓગળી જાય છે તેમ આત્મા શરીરાદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં ઓગળી જતો દેખાતો નથી. જાણવા-દેખવાની ક્રિયા વિનાનો જેનો વેપાર છે તેવું જડદ્રવ્ય ચેતનરૂપ થતું દેખાતું નથી.

જેમ મીઠાની એક અવસ્થા પાણીની ને બીજી અવસ્થા ગાંગડાની થાય છે એમ આત્માની એક અવસ્થા જાણવા-દેખવાની, અને બીજી અવસ્થા જાણવા-દેખવા વિનાની થાય એમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બનતું નથી.

જાણવા-દેખવાની ક્રિયા વગરનું જેતું પરિણમન છે એવાં જડ રજકણો જે આઠ કર્મની ધૂળ તે પલટીને કદી ચૈતન્યરૂપ થતાં નથી.

જેમ અંધકાર અને પ્રકાશ બંને પરસ્પર વિરોધી છે તેમ જ્ઞાનદર્શનની ક્રિયા અને જડની ક્રિયા બંને પરસ્પર વિરોધી છે એટલે કે જડની ક્રિયા ને ચૈતન્યની ક્રિયા બંને એક દ્રવ્યમાં રહી શકે નહિ.

જેમ અંધકારમાં પ્રકાશ ન હોય અને પ્રકાશમાં અંધકાર ન હોય તેમ શુભા-શુભ પરિણામ અને શરીરાદિની ક્રિયા તારા જ્ઞાનપ્રકાશમાં ન હોય ને તારો જ્ઞાનપ્રકાશ શુભાશુભ પરિણામ અને શરીરાદિની ક્રિયામાં ન હોય.

અંધકારને પ્રકાશરૂપે થવામાં જેમ વિરોધ છે તેમ નિત્ય-કાયમ ઉપયોગલક્ષણ ચૈતન્યને અણુઉપયોગસ્વરૂપી જડ થવામાં વિરોધ છે. જડની ક્રિયા ચૈતન્યરૂપે અને ચૈતન્યની ક્રિયા જડરૂપે થાય તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બનતું નથી.

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૯

જેમ અંધકાર અને પ્રકાશ ભેગાં નથી તેમ જાગતી ચૈતન્યજ્યોત અને જડસ્વરૂપ અંધારું કોઈ દિવસ ભેગાં નથી. આત્માના ચિદાનંદ સ્વભાવને, ઉપાધિરૂપ એવા જે વિકારીભાવ અને શરીરાદિ જડ પદાર્થો, તેની સાથે રહેવામાં વિરોધ છે. જડ પલટીને આત્મા થાય નહિ અને આત્મા પલટીને જડ થાય નહિ.

અહીં તો પુણ્ય-પાપના વિકારને પણ જડ છે તેમ કહી દીધું છે, એટલે કે બે દ્રવ્યના ભાગલા પાડ્યા છે. જ્ઞાન-દર્શનનો વેપાર પુણ્ય-પાપના વિકારરૂપ ન થાય, પુણ્ય-પાપનો વિકાર તે જ્ઞાન-દર્શનના વેપારરૂપ ન થાય. જ્ઞાન-દર્શનની અંતર અરૂપી ક્રિયા અને જડની રૂપી ક્રિયા બંને એક વખતે થાય છે છતાં બંને ભિન્ન છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે તારો ધર્મ એટલે તારો ગુણ ને તારું સુખ શું આત્મામાંથી જડમાં ગયા છે કે તું જડમાં ગોતવા જાય છે? ને જડ શું તારા આત્મા-રૂપે થઈ ગયા છે કે તું સુખ પરમાં ગોતવા જાય છે? ખબર કરનારો પોતે, અને ખબર કરવા જાય પરમાં. જડ અનુપયોગને તે અજ્ઞાની કહે છે કે તારી મને ખબર છે પણ મારી મને ખબર નથી. શરીર, કુટુંબ, લક્ષ્મી વગેરેને પોતાનાં માન્યાં છે તેથી તેની સંભાળ કરે છે પણ પોતાની સંભાળ કરવાનું સૂઝતું નથી. જે રૂપિયા રળવાની વાત હોય તો સહેલી લાગે છે પણ આત્માની વાત વિચારવાનું કહે તો આકરી લાગે છે.

ઉપયોગસ્વરૂપ આત્મામાં જડ એવાં મન, વાણી, દેહનો અંશ પણ નથી અને અનુપયોગસ્વરૂપ જડમાં ચૈતન્યઉપયોગનો અંશ પણ નથી.

પરદ્રવ્યને પોતારૂપ માનવું તે ભ્રાંતિ છે અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં રાગ-દ્વેષ થવો તેને અચારિત્ર કહેવાય છે.

ભાઈ! તારો નિરૂપાધિક સ્વભાવ છે એટલે કે ઉપાધિ વગરનો તારો સ્વભાવ છે તે નિરાકાર છે, તેમાં કોઈ જાતનો પરદ્રવ્યનો આકાર નથી.* શરીરનાં રજકણો અને લોહી વગેરે આકારવાળાં છે. શરીરનાં રજકણો અને લોહીને ખબર નથી કે અમે કયા આકારે અને કયા રંગે પરિણમ્યાં છીએ; શરીરનો આવો રંગ છે અને આવો આકાર છે તેવો નિર્ણય કઈ સત્તા-ભૂમિકામાં કર્યો? તેવો નિર્ણય જડ સત્તામાં થતો નથી પણ ચૈતન્ય સત્તામાં જ થાય છે. નિત્ય ધ્રુવસ્વરૂપ એવો જાણનારો ચૈતન્ય તે શરીર અને રંગ સાથે કદી એકમેક થઈ જનાર નથી.

આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! જડની ક્રિયામાં તારો ધર્મ ગોતવો મૂકી દે. આ

* આત્મા પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિરાકાર છે પણ સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાકાર છે.

૧૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ચૈતન્યમાં એટલે જાણવા-દેખવામાં તારો ધર્મ છે તે કોઈ દિવસ જડ થયો નથી. આચાર્યદેવ કહે છે કે હવે હું તને બે દ્રવ્યના ભેદ પાડીને કહું છું કે બહારમાં ધર્મ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં નથી. તેથી તું સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા, તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કરી સાવધાન થા અને સ્વદ્રવ્યને જ 'આ મારું છે' એવો અનુભવ કર એમ શ્રી ગુરુએનો ઉપદેશ છે.

તું એક વસ્તુ છો ને જાણવા-દેખવાના સ્વભાવસ્વરૂપે છો, માટે નથી જડ તને મદદગાર કે નથી તું જડને મદદગાર, એટલે તને કહીએ છીએ કે વિકારી પસંદીને અવિકારી થા. એકવાર સર્વ પ્રકારે પ્રસન્ન થા, આનંદમાં આવ.

“અરેરે! કઈ રીતે ધર્મ થતો હશે! ક્યાંથી ધર્મ મળશે! બહારમાં અનેક જાતના ધર્મો છે” એમ જાણી મૂંઝાધશ નહિ.

આનંદઘન છ કહે છે કે:—

ધરમ ધરમ કરતો જગ સહુ ફીરે, ધર્મ ન જાણે હો મર્મ; જિનેશ્વર!

ધરમ જિનેશ્વર ચરણુ બ્રહ્મા પછી, કોઈ ન બાંધે હો કર્મ. જિનેશ્વર.

આખું જગત ધરમ ધરમ કરી રહ્યું છે, પણ ધર્મનો મર્મ શું તે લોકો જાણતા નથી. ધર્મ નામ આત્માના સ્વભાવરૂપ ચરણને બ્રહ્મવાચી કર્મ બંધાતાં નથી. તારું જ્ઞાનાનંદ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેને ઝાળખીને માન અને તેમાં ઠર, તો તે જ ધર્મ છે, તારા ગુણે ક્યાંય ગયા નથી-જડમાં ભળ્યા નથી.

રૂઝથી રૂપ સુધીની ગાથામાં આચાર્યદેવે તદન અપ્રતિબુદ્ધને સમજાવવાની યોગ્યતા વાત કરી છે. ચોથી ભૂમિકા કે છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકાવાળાની આટ્ટી વાત નથી. પણ આચાર્યદેવ તદન મહાઅજ્ઞાનીને કહે છે કે તું એમ માનવું રહેવા દે કે મને નહિ સમજાય, એ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા ક્યારે પણ જડમાં ભળ્યો નથી માટે જડ અને આત્મા-એ બંને ભિન્ન પદાર્થ છે એમ ઝાળખાણ કરીને તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કર, સાવધાન થા. હું પરમાત્મસ્વરૂપ છું, મારું કાંઈ બગડ્યું નથી એમ સમજ તારું ચિત્ત ઉજ્જવળ કર, હૃદયને ઊજળું કર! ક્યાંય બીજેથી સુખ થશે એવા મલિનભાવને ખસેડી ઉજ્જવળ થા.

જેમ લોકિકમાં છોકરાને લક્ષ્મીનો ભાગ પાડી આપવામાં આવે છે તેમ આચાર્ય-દેવે જડ, ચૈતન્યની વહેંચણી કરીને બે કટકા કરી દીધા કે 'તારો ભાગ તારામાં ને જડનો ભાગ જડમાં'; માટે હવે એક વાર આનંદમાં આવ, ને આશ્ચર્ય કર કે અહો! આવો આનંદઘન ચૈતન્યસ્વભાવ! એમ આનંદમાં આવી પ્રસન્ન થા, સાવધાન થા, અનાદિની દિશાને પાછી વાળ, તે વિના બાપા! તારા અંત આવશે નહિ.

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૧૧

લોકોમાં કોઈનું મરણ થાય છે ત્યારે કહેવાય છે કે ભાઈએ મોટાં ગામતરાં કર્યાં તેમ આ, જે કહેવાય છે તે સ્વરૂપને સમજ્યે ચોરાશીના ભવભ્રમણરૂપ મોટાં ગામતરાંનો અંત આવશે. શરીરાદિ, મકાન વગેરે મારાં છે તેમ માને છે પણ તે ધૂળ ધમાલો છે ને પુણ્ય-પાપનાં પરિણામની ક્રિયા મારી છે તે જગો જથ્થા છે.

ભાઈ રે ! સાવધાન થા ! સાવધાન થા ! તારા હાથની વાત છે. કાળ નડે છે, પંચમકાળ નડે છે એમ કાંઈ ન કહ્યું; પણ સાવધાન થા એમ કહીને પુરુષાર્થ બતાવ્યો છે. પહેલાં કહ્યું હતું કે વિભેદિત પણ તારાથી થયો હતો અને હવે સાવધાન પણ તારાથી થા.

આચાર્યદેવ કહે છે કે તું ધૂણને ! તારે શું જોઈએ છે તે બોલને ! પરને મારું માનવારૂપ જે વળગાડ તને વળગ્યો છે તે ઝાડિયાને છોડ.

સાવધાન થવાનું કહ્યું છે તેમાં મિથ્યાત્વનો અભાવ બતાવ્યો છે, અને કહ્યું કે ધર્મ તારામાં ભર્યો છે. તારો આત્મા મીઠાના ગાંગડાની જેમ છૂટો ચૈતન્યગાંગડો છે, તે કદી જડ થતો નથી એમ શ્રી ગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

જડ તે આત્મા થતો નથી અને આત્મા તે જડ થતો નથી, તેમ ' સર્વજ્ઞભગવાને બંને પદાર્થ જુદા દીઠા છે ' ને તે એક ક્યાંથી દીઠા ? ઉપયોગસ્વરૂપ આત્માને ઝાળખીને તેમાં ઠર.

દેવાધિદેવ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ કહે છે કે હવે વૃથા માન્યતાથી બસ થાઓ. સુખ અને સ્વાધીનતાનો રસ્તો તારામાં છે.

હવે આચાર્યદેવ ત્રણ ગાથાના સારરૂપ એક કળશ કહે છે :—

(માલિની)

अयि कथमपि मृत्वा तच्चकौतूहली सन्
अनुभव भवमूर्तेः पार्श्ववर्ती मुहूर्तम् ।
पृथगथ विलसंतं स्वं समालोक्य येन
त्यजसि ज्जगिति मूर्त्या साकमेकत्वमोहम् ॥ २३ ॥

અર્થ :—' અયિ ' એ કોમળ સંબોધનના અર્થવાળું અવ્યય છે. આચાર્ય કોમળ સંબોધનથી કહે છે કે ભાઈ ! તું કોઈ પણ રીતે મહાકષ્ટે અથવા મરીને પણ તત્ત્વોનો કૌતૂહલી થઈ આ શરીરાદિ મૂર્ત દ્રવ્યનો એક મુહૂર્ત (જે ઘડી) પાડાશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર કે જેથી યોતાના આત્માને વિલાસરૂપ, સર્વ પરદ્રવ્યોથી જુદો દેખી આ શરીરાદિ મૂર્તિક પુદ્ગલદ્રવ્ય સાથે એકપણાના મોહને તું તુરત જ છોડશે.

૧૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

મિથ્યાદષ્ટિના મિથ્યાત્વનો નાશ કેમ થાય ? અને ઊંઘી માન્યતા ને ઊંઘા પાપ અનાદિનાં કેમ ટળે ? તેનો ઉપાય બતાવે છે.

આચાર્યદેવ કડક સંબોધન કરીને કહેતા નથી પણ કોમળ સંબોધન કરીને કહે છે કે હે ભાઈ ! આ તને શોભે છે ! એમ કોમળ સંબોધન કરીને જગાડે છે કે તું કોઈ પણ રીતે મહા કષ્ટે અથવા મરીને પણ-મરણ જેટલાં કષ્ટ આવે તોપણ તે બધું સહન કરીને તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા.

જેમ કુવામાં કોશિયો મારી તાગ લાવે છે તેમ જ્ઞાનથી ભરેલા ચૈતન્ય કુવામાં પુરુષાર્થરૂપ ઊંઠો કોશિયો મારી તાગ લાવ, વિસ્મયતા લાવ, દુનિયાની દરકાર છોડ. દુનિયા એકવાર તને ગાંઠો કહેશે, ભંગડભૂત પણ કહેશે. દુનિયાની અનેક પ્રકારની પ્રતિકૂળતા આવે તોપણ તેને સહન કરીને, તેની ઉપેક્ષા કરીને, ચૈતન્યભગવાન કેવા છે તેને જોવાને એકવાર કૌતૂહલ તો કર ! જે દુનિયાની અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતામાં રોકાઈશ તો તારા ચૈતન્યભગવાનને તું જેઈ શકીશ નહિ. માટે દુનિયાનું લક્ષ છોડી દઈ અને તેનાથી એકલો પડી એકવાર મહાન કષ્ટે પણ તત્ત્વનો કૌતૂહલી થા !

જેમ સૂતર અને નેતરને મેળ ખાય નહિ તેમ જેને આત્માની ઓળખાણ કરવી હોય તેને અને જગતને મેળ નહિ ખાય. સમ્યક્દષ્ટિરૂપ સૂતર અને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ નેતરને મેળ નહિ ખાય. આચાર્યદેવ કહે છે કે હે બધું ! તું ચોરાશીના કુવામાં પડ્યો છે, તેમાંથી પાર પામવા માટે ગમે તેટલા પરિપહો કે ઉપસર્ગો આવે, મરણ જેટલાં કષ્ટો આવે તોપણ તેની દરકાર છોડીને પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારભાવનો બે ઘડી પાડોશી થા, તો ચૈતન્યદળ તને જીવું જણાશે. શરીરાદિ તથા શુભાશુભભાવ એ બધું મારાથી જીવું છે ને હું એનાથી જીવું છું, પાડોશી છું, એમ એકવાર પાડોશી થઈ આત્માનો અનુભવ કર.

સાચી સમજણ કરીને નજીકમાં રહેલા પદાર્થોથી હું જીવું, જાણનાર-દેખનાર છું, શરીર, વાણી, મન તે બધાં બહારનાં નાટક છે, તેને નાટક સ્વરૂપે જો, તું તેનો સાક્ષી છો. સ્વાભાવિક અંતર જ્યોતિથી જ્ઞાન ભૂમિકાની સત્તામાં આ બધું જે જણાય છે તે હું નહિ પણ તેને જાણનારો તેટલો હું એમ તેને જાણ તો ખરો ! અને તેને જાણીને તેમાં લીન તો થા ! આત્મામાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને લીનતા પ્રગટ થાય છે તેનું આશ્ચર્ય લાવી એકવાર પાડોશી થા.

જેમ મુસલમાનનું ઘર અને વાણિયાનું ઘર નજીક નજીક હોય તો વાણિયો તેનો પાડોશી થઈ રહે છે પણ તે મુસલમાનનું ઘર પોતાનું માનતો નથી; તેમ તું પણ ચૈતન્યસ્વભાવમાં ઠરી, પરપદાર્થનો બે ઘડી પાડોશી થા, આત્માનો અનુભવ કર.

ગાથા ૨૩-૨૪-૨૫]

[૧૩

શરીર, મન, વાણીની ક્રિયા તથા પુણ્ય-પાપનાં પરિણામ તે બધું પર છે. ઊંધા પુરુષાર્થવડે પરનું માલિકીપણું માન્યું છે, વિકારી ભાવ તરફ તારું બહારનું લક્ષ્ય છે, તે બધું છાડી સ્વભાવમાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને લીનતા કરી એક અંતર્મુહૂર્ત એટલે બે ઘડી છૂટો પડી ચૈતન્યમૂર્તિને છૂટો બે; ચૈતન્યની વિલાસરૂપ મોજને જરીક છૂટો પડીને બે, તે મોજને અંદરમાં દેખતાં શરીરાદિના મોહને તું તુરત જ છાડી શકશે, 'જ્ઞગિતિ' એટલે જ એ દર્શને છાડી શકીશ. આ વાત સહેલી છે કેમકે તારા સ્વભાવની છે. કેવળજ્ઞાનલક્ષ્મીને સ્વરૂપસત્તાભૂમિમાં ડરીને બે, તો પર સાથેના મોહને જ એ દર્શને છાડી શકીશ.

ત્રણકાળ ત્રણલોકની પ્રતિકૂળતાના ગંજ એક સાથે સામે આવીને ઊભા રહે તોપણ માત્ર જ્ઞાતાપણે રહીને તે બધું સહન કરવાની શક્તિ આત્માના જ્ઞાયકસ્વભાવની એક સમયની પર્યાયમાં રહેલી છે. શરીરાદિથી ભિન્નપણે આત્માને બળ્યો તેને એ પરિપહોના ગંજ જરાપણ અસર કરી શકે નહીં એટલે કે ચૈતન્ય પોતાના વેપારથી જરાપણ ડગે નહિ.

જેમ કોઈ જીવતા રાજકુમારને કે જેનું શરીર કોમળ છે તેને જમશેદપુરની અગ્નિની ભઠ્ઠીમાં એકદમ નાખી દે અને તેને જે દુઃખ થાય તેના કરતાં અનંતગણું દુઃખ પહેલી નરકે છે અને પહેલી નરક કરતાં બીજી, ત્રીજી આદિ સાતમી નરકે એક એકથી અનંતગણું દુઃખ છે, એવા અનંતા દુઃખની પ્રતિકૂળતાની વેદનામાં પડેલા, મહા આકરાં પાપ કરીને ત્યાં ગએલો, તીવ્ર વેદનાના ગંજમાં પડેલો છતાં, તેમાં કોઈ-વાર કોઈ જીવને એવો વિચાર આવે કે અરેરે! આવી વેદના! આવી પીડા! એવા વિચારો કરતાં સ્વસન્મુખ વેગ વળતાં સમ્યક્દર્શન થઈ જાય છે. ત્યાં સત્સમાગમ નથી પણ પૂર્વે એકવાર સત્સમાગમ કર્યો હતો, ત્યાં સતનું શ્રવણ કર્યું હતું અને વર્તમાન સમ્યક્ વિચારના બળથી, સાતમી નરકની મહા તીવ્ર પીડામાં પડેલો છતાં, પીડાનું લક્ષ્ય ચૂકી જઈને સમ્યક્દર્શન થાય છે, આત્માનું વેદન થાય છે. સાતમી નરકમાં રહેલા સમ્યક્દર્શન પામેલા જીવને તે નરકની પીડા અસર કરી શકતી નથી કારણ કે તેને ભાન છે કે મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યને કોઈ પર પદાર્થ અસર કરી શકતો નથી. એવી અનંતી વેદનામાં પડેલા પણ આત્માનો અનુભવ પામ્યા છે, તો સાતમી નરક જેટલી પીડા તો અહીં નથીને! મનુષ્યપણું પામીને રોહણું શું રોયાં કરે છે? હવે સત્સમાગમે આત્માની પિગાણુ કરી આત્માનુભવ કર. આત્માનુભવનું એવું માહાત્મ્ય છે કે પરિપહ આવ્યે પણ ડગે નહિ ને બે ઘડી સ્વરૂપમાં લીન થાય તો પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે, જીવનમુક્તદશા થાય અને મોક્ષદશા થાય; તો પછી મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્દર્શન પ્રગટ કરવું તો સુગમ છે.

૧૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કોઈ કહે કે અમે તો કલાકના કલાક બેસીએ છીએ છતાં કેમ ન સમજાય ?

ઉત્તર :- પોતાનો દોષ છે. પોતે સમજવાની દરકાર કરી નથી. કાંતો કાઢે ગુરુનો દોષ, અને કાંતો કાઢે શાસ્ત્રનો દોષ; પણ ગુરુનો કે શાસ્ત્રનો દોષ નથી; દોષ તારો પોતાનો છે. તેં સાચું સમજવાની રુચિ કે જિજ્ઞાસા કરી જ નથી. ભગવાન ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ પણ વાણી કહીને છૂટી બય પરંતુ સમજવું તો પોતાને હાથ છે.

૧૯૯૯ ભાદરવા વદી ૧૨ રવિ.

આચાર સુધી આચાર્યદેવે અપ્રતિયુક્ત શિષ્યને એમ કહ્યું કે શરીર, મન, વાણી ને વિકાર તે તારાં નથી, પર તરફ વલણવાળો શુભાશુભ ભાવ તે પણ તારો નથી, તો પછી શરીરાદિ તો તારાં ક્યાંથી હોય ? અનાદિથી શરીરાદિને પોતાનાં માનતો આવે છે તેને ભેદજ્ઞાન વડે બુદ્ધ સ્વરૂપ સમજવું; પરને અને તારે કાંઈપણ સંબંધ નથી, તું બે ઘડી પડાશી થઈને ચિદાનંદ પરમાત્મસ્વરૂપ આત્મા પરથી નિરાળો છે તેનો અનુભવ કર. શરીર અને આત્મા ત્રણકાળ, ત્રણલોકમાં એક નથી એમ મહા અજ્ઞાનથી જેનું ચિત્ત વિભોહિત છે તેને સમજવું. રપ.

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે, પ્રભુ ! શરીર અને આત્મા તદન જુદા છે એમ આપે બહુ ભાર ઠંઠને કહ્યું પણ હું શાસ્ત્રમાંથી જ બતાવું કે શરીર ને આત્મા એક છે. તે ગાથા હવે કહે છે :-

जदि जीवो ण सरीरं तित्थयरायरियसंथुदी चव ।

सव्वावि हवदि मिच्छा तेण दु आदा हवदि देहो ॥ ૨૬ ॥

અર્થ :- અપ્રતિયુક્ત કહે છે કે : જો જીવ છે તે શરીર નથી તો તીર્થંકર અને આચાર્યોની સ્તુતિ કરી છે તે બધીયે મિથ્યા (બૂઠી) થાય છે; તેથી અમે સમજીએ છીએ કે આત્મા તે દેહ જ છે.

અપ્રતિયુક્ત કહે છે કે પ્રભુ ! જો જીવ છે તે શરીર નથી તો તીર્થંકર અને આચાર્યની સ્તુતિ આપ પણ કરો છો તે પણ મિથ્યા ઠરશે. પ્રભુ ! આપ પોતે જ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા બેસો છો ત્યારે ભગવાનનો આત્મા આવો છે એમ એકલા આત્માની જ આપ સ્તુતિ કરતા નથી પણ ભગવાનનો વર્ણુ આવો, આવી તેમની

જો જીવ હોય ન દેહ તો આચાર્ય-તીર્થંકરતણી

સ્તુતિ સૌ ઠરે મિથ્યા જ, તેથી એકતા જીવદેહની ! ૨૬.

ગાથા-૨૬]

[૧૫

દિવ્ય વાણી, એમ કહીને આપ સ્તુતિ કરે છે તેથી એમ સમજાએ છીએ કે આત્મા તે દેહ જ છે. આપ શરીર અને આત્મા તદ્દન જુદા છે એમ બહુ જોર ઢઠને કહેતા હો તે હું શાસ્ત્રમાંથી જ કાઢી દઉં કે શરીર ને આત્મા એક છે. શિષ્ય ઘરનું બધું બાણે છે એટલે કે શાસ્ત્રને બાણે છે તેમાંથી જ પ્રશ્ન કરે છે કે આપ પણ ભગવાનના શરીરની સ્તુતિ કરો છો, અને વળી કહો છો કે દેહ ને આત્મા જુદા છે, ને સ્તુતિ કરવા ટાળે પાછી દેહની સ્તુતિ કરો છો માટે તમારી તે સ્તુતિ મિથ્યા ડરે છે.

તે સ્તુતિ આ પ્રમાણે છે :—

(શાહુલવિકીરિત)

કાંત્યૈવ સ્નપયંતિ યે દશદિશો ધામ્ના નિરુંધંતિ યે
ધામોદામમહસ્વિનાં જનમનો મુષ્ણંતિ રૂપેણ યે ।
દિવ્યેન ધ્વનિના સુખં શ્રવણયોઃ સાક્ષાત્ક્ષરંતોઽમૃતં
વંદ્યાસ્તેઽષ્ટસહસ્રલક્ષણધરાસ્તીર્થેશ્વરાઃ સ્વરયઃ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—તે તીર્થ કર—આચાર્યો વાંદવા યોગ્ય છે. કેવા છે તે? પોતાના દેહની કાન્તિથી દશે દિશાઓને ધુએ છે—નિર્મળ કરે છે, પોતાના તેજ વડે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા સૂર્યાદિકના તેજને ઢાંકી દે છે, પોતાના રૂપથી લોકોનાં મન હરી લે છે, દિવ્યધ્વનિ-વાણીથી (ભવ્યોના) કાનોમાં સાક્ષાત્ સુખ-અમૃત વરસાવે છે અને એક હજાર ને આઠ લક્ષણોને ધારણ કરે છે,—એવા છે.

જગતના જીવોની લાયકાત તૈયાર થાય છે ત્યાં એક જીવ પણ એવો પાકે છે કે તે જગતના જીવોમાંથી ઉન્નતિક્રમે વધતો વધતો ખીજ જીવોને તારવામાં નિમિત્તરૂપ જગતચુરુનું ઘિરુદ લઈને આવે છે, તે ભગવાન તીર્થ કરદેવ હોય છે. તીર્થ કર ભગવાનને તે જ દેહ મુક્ત થવું છે, તે પુરુષ પુણ્ય અને પવિત્રતામાં પૂરા હોય છે. આચાર્યો પણ છઠ્ઠી-સાતમી ભૂમિકામાં જૂલતા, ગુણના નિધાન અને વિશેષ પુણ્યવંત હોય છે. તે તીર્થ કર-આચાર્યો વાંદવા યોગ્ય છે, તીર્થ કરદેવ કેવા છે? પોતાના દેહની કાન્તિથી દશે દિશાને ધુએ છે, તેમની દિવ્યધ્વનિમાંથી સાક્ષાત્ અમૃત વરસાદ વરસે છે; કેવા છે તે ભગવાન? પોતાના તેજ વડે ઉત્કૃષ્ટ તેજવાળા સૂર્યાદિકના તેજને ઢાંકી દે છે, વગરે કથન સૂત્રોમાં આવે છે અને આવી સ્તુતિ કરવાનું પણ આપ કહો છો, તેથી એમ એમ સમજાએ છીએ કે શરીર ને આત્મા એક છે, એમ શિષ્ય કહે છે.

ભગવાન આવા રૂપાળા ને ભગવાન આવા સુંદર, આવી સુંદર તેમની વાણી, આ બધું શાસ્ત્રોમાં આવે છે, જીવો શાસ્ત્રનો લેખ, એમ એમ શાસ્ત્રની દર્શાવ આપીને

૧૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કહીએ છીએ.

શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ ! તમે શરીરથી આત્મા તદ્દત જુદા, જુદા, એમ માંડ્યો છે પણ જ્યારે ભગવાનની સ્તુતિ થાય છે ત્યારે ભગવાનનો આત્મા નિર્વિકારી, વીતરાગ પિંડ જુદા છે ને દેહની સ્તુતિ તે નિમિત્તથી છે એમ તમે કહેતા નથી.

ભગવાન શ્રી તીર્થ'કરદેવનું શરીર સ્કંટિક જેવું થઈ જાય છે. તેમના શરીરમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્ય હોય છે, ભગવાનના શરીરના રજકણોની રચના એવી હોય છે કે જેમાં પુણ્યના પૂર્ણ રસની સામગ્રીનો યોગ હોય છે તેથી લોકોનાં મન હરી લે છે.

તીર્થ'કર ભગવાનના શરીરમાં એક હજાર ને આઠ લક્ષણો હોય છે. ધ્વજ, વહાણ વગેરે લક્ષણો હોય છે. તેમના હોઠ બંધ હોય અને આખા શરીરમાંથી ઠંડું એવો દિવ્યધ્વનિ છૂટે છે. તે સૌ સૌની યોગ્યતા અનુસાર સૌ સમજી જાય છે, ભવ્યોના કાનમાં સાક્ષાત્ અમૃત રેડે છે, એવી તે દિવ્ય વાણી છે. આવી સ્તુતિ શાસ્ત્રોમાં આવે છે, તેથી શિષ્યનો એમ પ્રશ્ન છે કે પ્રભુ ! તમે તીર્થ'કર ભગવાનનું સ્વરૂપ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, નિર્વિકલ્પ સમાધિ સ્વરૂપ છે તેમ ન કહ્યું, પણ શરીરનું વર્ણન કરી તમે ભગવાનનું સ્વરૂપ બતાવો છો. શરીરનું તેજ, શરીરનો રંગ તે ભગવાનના આત્માનો નથી પણ શરીરનો છે એમ તમે નથી કહેતા પણ હે નાથ ! આવી તમારી સુંદરતા, આવી તમારી વાણી, વગેરે સ્તુતિ કરતાં પણ તમે શીખવો છો અને વાણીના અને શરીરના સ્વામી ભગવાનને તમે જ ઠરાવો છો.

શિષ્ય પરમાર્થની વાત ભૂલીને વ્યવહારને પકડે છે, આવી શાસ્ત્રની વાત સાંભળીને શિષ્ય ઘરનો ઉંદર થઈને પૂછે છે.

આચાર્ય'દેવ શિષ્યને ઉત્તર આપે છે કે હે શિષ્ય ! શરીર અને આત્મા એક જગ્યાએ રહે છે તેથી શાસ્ત્રમાં નિમિત્તથી કથન છે કે, ભગવાનનું શરીર આવા વર્ણવાણું, ને આવી તેમની વાણી, વગેરે નિમિત્તથી કથન છે; જેમ કે ઘડો માટીનો હોવા છતાં ધીના સંયોગથી તે ઘડાને ધીનો ઘડો કહેવાય છે, આવો અનાદિથી આદ્યો આવતો રૂઠ વ્યવહાર છે; ધીનો ઘડો બોલાય છે પણ ઘડો માટીનો છે એમ લક્ષમાં હોય તો તે નિમિત્તના કથનનો વ્યવહાર પણ સાચો કહેવાય, તેમ શરીર અને આત્માને એક જગ્યાએ રહેવાનો સંબંધ છે, તેથી શરીર દ્વારા ભગવાનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે; પણ પરમાર્થ તો બંને દ્રવ્ય જુદાં જ છે, એમ લક્ષમાં હોય તો તે નિમિત્તના કથનથી થતી સ્તુતિનો વ્યવહાર પણ સાચો છે.

શાસ્ત્રમાં નિમિત્તથી એમ વાત આવે છે કે આત્માને કર્મ બંધાયાં છે અને

ગાથા-૨૬]

[૧૭

કર્મ આત્માને નડે છે. એવી વાત જ્યાં આવે ત્યાં નિમિત્તને જ વળગી પડ્યો પણ આત્માને પરપદાર્થ એવું જે કર્મ તે હણે કે લાભ-નુકશાન કરી શકે નહિ છતાં પણ જગતના જીવો, વ્યવહારથી બોલાય છે તેને જ પરમાર્થ માની લે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! શાસ્ત્રમાં બે જાતનાં કથન હોય છે; એક પરમાર્થનું ને બીજું નિમિત્તનું. જેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મે આત્માના જ્ઞાનગુણને રોક્યો, તો શું જડકર્મ ચૈતન્ય આત્માના ગુણને રોકી શકે? પણ પોતે પોતાથી રોકાણો ત્યારે ઉપચારથી કહ્યું કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મે જ્ઞાનગુણ રોક્યો, પણ તું અપેક્ષા સમજતો નથી ને વ્યવહારને પરમાર્થમાં ખતવે છે ને પરમાર્થને વ્યવહારમાં ખતવે છે; ભૂલ કરી પોતે ને કર્મે ભૂલ કરાવી તેમ કહેવું તે અનાદિની વ્યવહાર રૂઢિની વાત છે.

ભાઈ! શાસ્ત્રમાં ઘણા પડખાની વાત આવે છે તેમાં વ્યવહારની પણ હજારો વાત આવે છે. ભગવાનની વાણીને તથા તેમના આત્માને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે તેથી હે પ્રભુ! તમે અમૃતદોષ વરસાવો છો એવો સ્તુતિનો વ્યવહાર ભગવાનના આત્માના ગુણ ઉપર લક્ષ જવાને માટે કહ્યો છે.

શિષ્ય કહે છે કે વાત કરો છો વ્યવહારથી ને સમજવો પરમાર્થ એવું અમે સમજતા નથી માટે દેહ ને આત્મા એક છે એવો અમારો એકાંત નિશ્ચય છે.

ગુરુ કહે છે કે ભાઈ! શાસ્ત્રમાં વ્યવહાર ને પરમાર્થ બંને રીતે વાત આવે છે. એકવાર શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું હોય કે આત્મામાં ત્રણ-કાળ-ત્રણલોકમાં રાગ-દ્વેષ નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે તે કથન સ્વભાવની અપેક્ષાએ દ્રવ્યદષ્ટિથી કહેવાયું છે, વળી તે જ શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય કે આત્મામાં રાગ-દ્વેષ છે, ત્યાં એમ સમજવું કે તે કથન વર્તમાન અશુદ્ધ અવસ્થાની અપેક્ષાએ પર્યાયદષ્ટિથી કહેવાયું છે. તે રીતે તે કથન જેમ છે તેમ સમજવું, પણ બંનેનો ખીચડો કરી સમજવું નહીં.

વળી શાસ્ત્રોમાં એમ આવે કે આત્મા નિત્ય છે, તો ત્યાં નિત્ય કહ્યું તે દ્રવ્યદષ્ટિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે અને બીજાવાર શાસ્ત્રમાં એમ આવે કે આત્મા અનિત્ય છે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ અવસ્થાદષ્ટિથી કહ્યું છે. તે બંને કથન અપેક્ષાપૂર્વક છે તે ન જાણે અને સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય માની લે તો તે અજ્ઞાની છે, એકાંતદષ્ટિ છે. આત્મા ચિદાનંદ ભગવાન, પરથી જુદો, શુદ્ધ જ્ઞાયક છે એવી જે દષ્ટિ તે પરમાર્થદષ્ટિ-ધ્રુવદષ્ટિ છે. ક્ષણે ક્ષણે બદલતી જે અવસ્થા તેના ઉપર જે દષ્ટિ તે વ્યહારદષ્ટિ-ભંગદષ્ટિ-મેદષ્ટિ છે.

પ્ર. ૩

૧૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વળી એકવાર શાસ્ત્રકાર મુનિને એમ કહે કે હે મુનિ! ધર્મા-સમિતિથી ધરાધર જોઈને ચાલજે, ને ખીજવાર શાસ્ત્રકાર એમ કહે કે શરીરની ક્રિયા મારો આત્મા કરે છે એમ માનીશ તો મહામિથ્યાદષ્ટિ છે, એક ડગલું ભરવું પણ તારા હાથની વાત નથી. સાંભળો ભાઈ! આમાં હજારો વ્યવહાર બોલનો ફડચો છે. જોઈને ચાલજે એમ કહ્યું હોય ત્યાં એમ સમજવું કે આત્મા જ્યારે પોતાના નિર્વિકારી શુદ્ધ સ્વભાવમાં તદન સ્થિર ન રહી શકે, ત્યારે અશુભભાવને ટાળવા માટે શુભભાવ સંખવાનું કહ્યું છે, અને જ્યારે શુભભાવ હોય એટલે કે પરજીવોને દુઃખ દેવાનો ભાવ ન હોય ત્યારે શરીરની ક્રિયા ખીજ જીવોને મારવાની ન થાય એવો લગભગ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે; ચૈતન્યના વિકારી શુભ પરિણામ થવા તે પોતાને કારણે, ને શરીરની ક્રિયા થવી તે શરીરને કારણે, ને ખીજે જીવ ન મરે તે તેના આયુષ્યના કારણે; તેમ સૌ સૌનાં કાર્યો જુદાં જુદાં સ્વતંત્રપણે થાય છે, છતાં પણ ઉપચારથી એમ કહેવાય છે કે આ જીવે આને બચાવ્યો.

પોતાના શુભભાવનું નિમિત્ત હોય, અને શુભભાવ પ્રમાણે શરીરની ક્રિયાનો ઉદ્દય હોય ને સામા જીવને આયુષ્યનો ઉદ્દય હોય એવો લગભગ મેળ થઈ જાય એટલે ઉપચારથી એમ કહેવાય કે આના શુભભાવથી આ જીવ બચ્યો, પણ તેથી કોઈ પરમાર્થે એમ સમજી જાય તો તે ધરાધર નથી, કારણ કે ખીજે જીવ ખીજ જીવને બચાવી શકે તેવી ત્રેવડ ત્રણકાળ-ત્રણલોકમાં કોઈની છે નહીં. પણ ખીજ જીવને દુઃખ દેવાના ભાવ ન થાય, એટલે કે શુભભાવ હોય ત્યારે શરીરની ક્રિયા પણ ખીજ જીવોને દુઃખ દેવાની ન થાય એવા લગભગ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને કારણે ખીજ જીવોને બચાવવાનો અને જોઈને ચાલવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. પણ જો શુભભાવ કરવાથી સામે જીવ બચી જ જતો હોય તો જ્યારે જ્યારે શુભભાવ થાય ત્યારે ત્યારે બધીવાર બચી જવો જોઈ એ, પણ તેમ તો બનતું નથી. જેમ કે મુનિ ધર્મા સમિતિથી ચાલ્યા જતા હોય છતાં તેમના પગ નીચે કોઈ જીવ આવીને મરી જાય તો મુનિને દોષ નથી કારણ કે તેમને મારવાના ભાવ નથી, માટે જોઈને ચાલજે એમ કહેવામાં તદન અપ્રમત્ત ધ્યાનમાં ન રહેવાય ત્યારે હિંસાના અશુભભાવથી બચવા શુભભાવમાં રહેવાનું કહ્યું છે. શરીરની ક્રિયા આત્માને તાબે નથી. ચૈતન્યતત્ત્વ પરથી જૂદું છે, તે પરતું કાંઈ કરી શકે નહિ, તે ન સમજે ને વ્યવહારમાં જ મૂંઝાય તો તે ધરાધર નથી. ૨૬.

આચાર્યદેવ કહે છે કે તું નયના વિભાગને એટલે વહેંચણીને જણતો નથી, તે નયવિભાગ આ પ્રમાણે છે:—

ગાથા-૨૭]

[૧૯

વવહારણઞો ભાસદિ જીવો દેહો ય હવદિ સ્વલુ ઇક્કો ।

ણ દુ ણિચ્છયસ્સ જીવો દેહો ય કદાવિ ઇકટ્ટો ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—વ્યવહારનય તો એમ કહે છે કે જીવ અને દેહ એક જ છે; પણ નિશ્ચય-નયનું કહેવું છે કે જીવ અને દેહ કદી પણ એક પદાર્થ નથી.

જે એક વસ્તુને પરવસ્તુની અપેક્ષાએ જાણે અને કથન કરે તે જ્ઞાનને વ્યવહારનય કહેવાય છે, અને વસ્તુને વસ્તુની સ્વઅપેક્ષાએ જાણે અને કથન કરે તે જ્ઞાનને નિશ્ચયનય કહેવાય છે. જાણે તે જ્ઞાનનય અને કથન કરે તે શબ્દનય છે. સ્વાશ્રિત તે નિશ્ચયનય ને પરાશ્રિત તે વ્યવહારનય.

જેમ આ લોકમાં સુવર્ણ અને ચાંદીને ગાળી એક કરવાથી એક પિંડનો વ્યવહાર થાય છે, સોનું ને ચાંદી બે ગાળીને તેને ભેગા કરવાથી એક લકું થાય છે ત્યારે એક પિંડનો વ્યવહાર થાય છે તેને લોકો છાશિયું સોનું કહે છે; જુઓ, વસ્તુ એક નથી એક પિંડનો રૂઢિથી ચાલ્યો આવતો વ્યવહાર છે, પરમાર્થ સોનું ને રૂપું એક થયું નથી. કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યરૂપે થાય નહિ એવો સિદ્ધાંત છે. સોનું અને ચાંદીને ગાળીને એક કરવાથી એક પિંડનો વ્યવહાર થાય છે તેમ આત્માને અને શરીરને પરસ્પર એક ક્ષેત્રે રહેવાની અવસ્થા હોવાથી એકપણાનો વ્યવહાર છે. આમ વ્યવહારમાત્રથી જ આત્મા અને શરીરનું એકપણું છે, પરંતુ નિશ્ચયથી એકપણું નથી; આત્મા અને શરીરને એક ક્ષેત્રે રહેવાનો જે સંબંધ છે તે પર્યાયને લઈને છે, નહિ કે દ્રવ્યને લઈને; બન્નેને એક ક્ષેત્રે રહેવાની પર્યાયની લાયકાત છે, એક ક્ષેત્રે રહેવા છતાં બન્નેની હાલત જુદી જુદી છે; તે એક થતી નથી. ભગવાનનું કેવળજ્ઞાન અને દિવ્યધ્વનિ. બન્નેની અવસ્થા એક જગ્યાએ થાય છે, છતાં બન્નેની અવસ્થા જુદી જુદી છે. દિવ્યધ્વનિ અને આત્માના પ્રદેશનું કંપન તે બન્ને અવસ્થા એક જગ્યાએ થાય છે છતાં બન્નેની અવસ્થા જુદી જુદી છે, એક જગ્યાએ બન્નેની અવસ્થા છે તે વ્યવહાર છે. વ્યવહાર એટલે કહેવા-માત્ર કે ઘોલવામાત્ર છે પણ વ્યવહાર તે વ્યાપકરૂપે નથી. વ્યાપક એટલે કે તે દ્રવ્યની અવસ્થા તે દ્રવ્યમાં જ થાય. બીજા દ્રવ્યમાં ન થાય; અને વ્યવહારનય એક દ્રવ્યની અવસ્થાને બીજા દ્રવ્યની અવસ્થારૂપે કથન કરે છે માટે તે વ્યવહાર વ્યાપકરૂપે નથી.

જેમ પીળાપણું આદિ અને સફેદપણું આદિ જેમનો સ્વભાવ છે એવા સુવર્ણ અને ચાંદીને અત્યંત ભિન્નપણું હોવાથી એક પદાર્થપણાની અસિદ્ધિ છે તેથી અનેક-

જીવ દેહ બન્ને એક છે—વ્યવહારનયનું વચન આ;

પણ નિશ્ચયે તો જીવ દેહ કદાપિ એક પદાર્થ ના. ૨૭.

૨૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પણ જ છે, તેવી રીતે ઉપયોગ અને અનુપયોગ જેમનો સ્વભાવ છે એવા આત્મા અને શરીરને અત્યંત ભિન્નપણું હોવાથી એક પદાર્થપણાની પ્રાપ્તિ નથી તેથી અનેક-પણું જ છે.

જેમ સોનું અને રૂપું બંને જુદા પદાર્થ છે તેવી રીતે ઉપયોગસ્વરૂપ એટલે જાણવાદેખવાના સ્વભાવવાળો આત્મા, અને અનુપયોગસ્વરૂપ એટલે નહિ જાણવા-દેખવાના સ્વભાવવાળો જડ, તે બંને જુદા પદાર્થ છે. તે જુદા પદાર્થોને જેમ છે તેમ જુદા જાણવા તે નિશ્ચય ને જુદા પદાર્થોમાં પરનો આરોપ કરવો તે વ્યવહાર.

વ્યવહારમાં નિમિત્તને પકડે પણ નિશ્ચયને પકડે નહિ તો આ શિષ્યે કહ્યું તેવા ઝગડા ઊઠે. બોલાય વ્યવહારથી, જેમકે ભગવાનનું શરીર; પણ પરમાર્થે ભગવાન અને શરીર બંને જુદાં છે.

હાથીના દાંત દેખાડવાના જુદા ને ચાવવાના જુદા. દેખાડવાના દાંત મોટા હોય ને ચાવવાના દાંત ઝીણા હોય, દેખાડવાના દાંત રંગવામાં ને શોભા કરવામાં કામ આવે, ને ચાવવાના દાંત ખાવામાં કામ આવે. તેમ શાસ્ત્ર તો ભા ના કાગળ છે તેને ઉકેલતાં શીખવું જોઈ શે. શાસ્ત્રમાં વ્યવહારનાં કથન ઘણાં હોય છે, પરંતુ જેટલાં વ્યવહારનાં-નિમિત્તનાં કથન છે તે પોતાના ગુણમાં કામ ન આવે એટલે કે પેટ ભરવામાં કામ ન આવે પણ બોલવામાં કામ આવે. આત્મા પરમાર્થે પરથી જુદા છે-પરથી ભિન્ન છે તેની શ્રદ્ધા કરી, તેમાં લીન થાય તો આત્માને મીણા ચડે. પરમાર્થ છે તે વ્યવહારમાં-બોલવામાં કામ આવે નહિ પણ તેના વડે આત્માને શાંતિ થાય. આવો આ પ્રગટ નયવિભાગ છે.

આવો નયવિભાગ સમજે નહિ અને એકલા વ્યવહારને જ પકડીને કહે કે અમે પરદુઃખભંજન છીએ. પણ ખરી રીતે તો એનો અર્થ એમ છે કે પોતાને બીજાના દુઃખની લાગણી થઈ આવે છે, તે લાગણીને પોતે સહન કરી શકતો નથી એટલે તે લાગણીને મટાડવા માટે પોતે પોતાનું સમાધાન કરે છે, તેમાં વચ્ચે બીજાનું નિમિત્ત આવે છે; વચ્ચે બીજાનું નિમિત્ત આવ્યું એટલે લોકોને એમ દેખાય છે કે આણે આનું દુઃખ ટાળ્યું, પરંતુ પરનું દુઃખ કોઈ ટાળી શકતું નથી. નીચલી ભૂમિકામાં શુભભાવ આવ્યા વગર રહેતા નથી તેથી પોતે પોતાના ભાવનું જ સમાધાન કરે છે.

પ્રશ્ન:—આંખો વીંચીને બેસીએ તો ?

ઉત્તર:—આંખો વીંચે શું થવાનું હતું? અંતરની જ્ઞાન-આંખ જાગૃત કરે તો રાગ-દ્વેષ ન થાય, જે ઠેકાણે વીતરાગી, નિર્વિકલ્પ આનંદ છે તે જ ઠેકાણે વિકાર થાય છે, પરથી વિકાર થતો નથી. તેને સમજે નહિ ને પર એવી આંખો વીંચીને બેસે કે

ગાથા-૨૭]

[૨૧

કાનમાં ખીલા નાખીને બેસે તો તે ભ્રાંતિ છે. આંખો વીંચું ને કાનમાં ખીલા નાખું તો રૂપ ન દેખાય અને શબ્દ ન સંભળાય, એટલે રાગ-દ્વેષ ન થાય, એમ જે માને છે તેણે એમ માન્યું કે પર મને રાગ-દ્વેષ કરાવી દે છે, એમ માનનારનું નિમિત્ત ઉપર વજન છે. આંખો વીંચીને અને કાન બંધ કરીને તો વનસ્પતિ પણ બેઠી છે (વનસ્પતિને આંખ, કાન છે જ નહિ) તો તેને પણ રાગ-દ્વેષ થવા ન જોઈએ, પણ પોતે જ પોતાના સ્વભાવને ભૂંડીને પરમાં અટક્યો છે તેથી રાગ-દ્વેષ થાય છે. પર રાગ-દ્વેષ કરાવી દેતું નથી. આત્મા એક અખંડ જ્ઞાનસ્વભાવી છે તેને પોતામાં ન જાણતાં, પોતાના વિકાસને ભૂંડીને વિકારમાં અટકી જતું તે જ પરમાર્થ અંધન છે.

વ્યવહારનય પરની અપેક્ષાર્થી એક ક્ષેત્રમાં રહેવું જણાવીને દેહ ને આત્મા એક છે એમ ઉપચાર્થી કહે છે માટે વ્યવહારનયે જ શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન બને છે.

શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે, ભગવંત! એકવાર આત્માને જુદો કહેવો ને વળી વ્યવહારે આવી સ્તુતિ શીખવો છો માટે અમારે તો સહેલુંસટ હોય તે લેવું છે.

આચાર્ય કહે છે કે પર તે પોતાનું ત્રણકાળમાં-કોઈ દી થતું નથી માટે પરને પોતાનું કરવું તે જ દુર્ભ છે ને પોતાનો સ્વભાવ જે પોતાની પાસે જ છે તેને સમજવો તે જ સહેલું છે; પણ અનાદિના અણઅધ્યાસે મોંઘું લાગે છે.

શરીરને, વાણીને, રંગને-રૂપને આત્મા કહ્યો તે તો વ્યવહારે બોલવાની રીત છે. જેમકે પાર્શ્વનાથ ભગવાન કૃષ્ણવર્ણ હતા, નેમનાથ ભગવાન શ્યામવર્ણ હતા, મહાવીર ભગવાન સુવર્ણવર્ણ હતા, તેમ વ્યવહારે બોલાય છે પણ શરીર અને આત્મા ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં એક છે નહિ. ભગવાનની પ્રતિમાજી સામું જોઈને કહે કે હું ભગવાન! મને તારજો, પણ આણીકોર (પોતા તરફ) પોતે ભગવાન છે તે ભૂંડી માત્ર નિમિત્ત સામું જુએ છે એટલે કે જાણે પરમાંથી જ કેમ ગુણ આવી જતો હોય ! પણ વિચાર તો ખરો, કે ગુણનો સંબંધ ગુણી સાથે હોય કે પર સાથે? પોતે નિર્વિકલ્પ વીતરાગ સ્વરૂપમાં ઠરી શકતો નથી, તેથી નિમિત્ત તરફનો શુભ વિકલ્પ આવે છે માટે સ્તુતિમાં જોડાય છે, પણ પોતે ભગવાન કોણ છે તેના ભાન વગર પરથી મને ગુણ થાય છે એમ માનવું તે પરાશ્રિત મિથ્યાદષ્ટિપણું છે.

ભગવાનને 'તિનાણું તાર્યાણું' એમ કહેવાય છે, પણ હું તર્યો મારા ભાવથી, તેમ લક્ષ રાખીને હું ભગવાન! તમે મને તાર્યો એમ પૂર્ણ વીતરાગ ભગવાન પ્રત્યે બહુમાન આવતાં વિનયથી બોલાય છે. તરવાનો ઉપાય પોતામાં જાણ્યો ત્યારે નિમિત્તમાં ઉપચાર્થી કહેવાય છે, પોતે હજુ અધૂરો છે ને વીતરાગ થવાની ઝંખના છે એટલે

૨૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પ્રત્યે બહુમાન આવ્યા વગર રહેશે નહિ, વિનય થયા વગર રહેશે નહીં. આવો નયવિભાગ છે.

૧૯૯૯ ભાદરવા વદ ૧૩ સોમ.

અત્યાર મુઘી આચાર્ય ભગવાને એમ કહ્યું કે શરીર અને આત્મા બંને જુદા છે, કારણ કે આ શરીરાદિ તો અણુવ, જડ વસ્તુ છે, અને તે રૂપી છે; અને આત્મા તો ચૈતન્ય અને અરૂપી છે. તેના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, બળ આદિ અનંતગુણો અરૂપી છે; આત્મા પોતે અરૂપી, તેના ગુણ અરૂપી, ને તેની અવસ્થા પણ અરૂપી છે, અને શરીરાદિ જડ છે તે રૂપી છે; માટે બંને પદાર્થ જુદા છે. તેથી રૂપીથી અરૂપીને લાભ થાય નહિ, અને તે રૂપીથી ધર્મ પણ થાય નહિ. આત્મા તો જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા, પૂર્ણ વીતરાગસ્વરૂપ છે. તેની ઓળખાણ કરી તેમાં ઠરે તો ધર્મ થાય. ૨૭.

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે હે પ્રભુ! તમે તો જડ ને આત્મા બંને જુદાં કહ્યાં, એકલા આત્માનાં જ ગાણાં ગાયાં, પણ પ્રભુ! ભગવાનનું ચંદ્ર કરતાં અધિક ઊજળું મુખ, સૂર્ય કરતાં અધિક શરીરની કાંતિ, એમ અનેક પ્રકારની ભગવાનને ઉપમા આપીને આપ પણ સ્તુતિ કરો છો ને શાસ્ત્રમાં પણ ઘણી જગ્યાએ એમ આવે છે, અને જ્ઞાનીઓ, મુનિઓ વગેરે પણ ભગવાનના દેહની સ્તુતિ કરીને ભગવાનની સ્તુતિ કરી એમ કહે છે માટે એમ એમ સમજાએ છીએ કે શરીરના ગુણોથી ભગવાનની સ્તુતિ થાય છે. શરીરના ગુણ ગાવાથી આત્માના ગુણ ગવાય છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે શરીર અને આત્મા એક છે. જો શરીર અને આત્મા એક ન હોય તો જ્ઞાનીઓ અને મુનિઓ શરીરની સ્તુતિથી ભગવાનની સ્તુતિ કેમ કરે છે? માટે શરીર અને આત્મા જુદાં છે તે વાત અમને યેસતી નથી.

આ વાતની સ્પષ્ટતા હવેની ગાથામાં કરે છે.

इणमणं जीवादो देहं पुग्गलमयं थुणित्तु मुणी ।

मणदि हु संथुदो वंदिदो मए केवली भयवं ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જીવથી ભિન્ન આ પુદ્ગલમય દેહની સ્તુતિ કરીને સાધુ એમ માને છે કે મેં કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ કરી, વંદના કરી.

જેમ, પરમાર્થથી શ્વેતપણું સુવર્ણનો સ્વભાવ નહિ હોવા છતાં પણ, ચાંદીનો

જીવથી જુદા પુદ્ગલમયી આ દેહને સ્તવીને મુનિ,
માને પ્રભુ કેવળીતાણું વંદન થયું, સ્તવના થઈ. ૨૮.

गाथा २८]

[२३

गुण जे श्वेतपल्लु, तेना नामथी सुवर्णुं 'श्वेत सुवर्णुं' ऐवुं नाम कळेवामां आवे छे ते व्यवहारमात्रथी ज कळेवामां आवे छे.

जेम सोनाने अने चांदीने गाणीने अेक पिंड करेल होय तेने श्वेत सोनुं अेम व्यवहारे भोलाय छे, पल्लु परमार्थथी श्वेतपल्लु सुवर्णुंनो स्वभाव नहि होवा छतां, पीणाश मटीने सकेद देणाय छे अेटले तेने श्वेत सुवर्णुं अेम नाम कळेवामां आवे छे, तेम आत्मा अने शरीर अेक जग्याअे पीत पीतानी योग्यताअे रक्षां छे. ते आत्मा अने शरीरने अेक जग्याअे रळेवानो जे संबंध छे ते द्रव्यनी अपेक्षाअे नहि पल्लु अयस्थानी अपेक्षाअे छे, अेकक्षेत्रे रळेवा छतां अने गुहां छे.

मुनिअे अने ज्ञानीअे शरीर द्वारा भगवाननी स्तुति करे छे, पल्लु अंतरमां भान वते छे के भगवान देहथी गुहा छे, भगवाननो आत्मा अने भगवाननुं शरीर अने अेक क्षेत्रे रक्षां छे अेटले शरीरनो आरोप भगवानना आत्मा उपर करीने भगवान आवा सोवनवर्णुं तेम स्तुति करवामां आवे छे; पल्लु भगवान तो देहथी गुहा छे. भगवानने वाणी छूटे छे पल्लु ते ध्वजा विना छूटे छे. वाणी छूटे छे तेमां भगवाननी लाजरी पूरतो संबंध छे, तेथी अेम उपचारथी कळेवाय छे के हे नाथ ! आप दिव्यवाणीनो अभूत वरसाद वरसावो छे. ज्यां केवणज्ञान अने पीतरागता प्रगटे त्यां ज अेवी दिव्यवाणीनो योग होय छे, दिव्यवाणी वअते केवणज्ञाननी लाजरी पूरतो संबंध छे अेटले के अेवी वाणीनो योग, केवणज्ञानी विना भीज कोर्धने होर्ध शके ज नही. आवो निमित्तनी लाजरी पूरतो संबंध छे अेवुं लक्ष राणीने विवेक सहित भगवानना शरीर द्वारा, वाणी द्वारा, आवको अने मुनिअे भगवाननी स्तुति करे छे-स्तवना करे छे; अेवा भानपूर्वक थती स्तुति ते व्यवहारे स्तुति कळेवाय छे. आवा भान विना थती स्तुति ते व्यवहारे पल्लु स्तुति नथी.

भोगस्समां लोको भोले छे के 'सिद्धा सिद्धिं भम द्विसंतु' अेटले के हे सिद्ध भगवान ! तुं मने सिद्ध पद आप; अेम स्तुति करे छे ने ! पल्लु भगवान कोर्धने मुक्ति आपी हेता नथी. अेवुं भान जेने वते छे के साक्षात् सिद्ध भगवान उतरें तोपल्लु कोर्धनी मुक्ति करी शके नही, हुं पीते ज ज्ञानभूति पूर्णुं सिद्ध समान छुं, अेवो भारो स्वभाव छे, भारो पुरुषार्थ वडे ज भारी सिद्ध पर्याय प्रगटे तेम छे, अेवी श्रद्धावाणो अने भानवाणो समजने विनयथी भगवानने आरोप आपीने कळे छे के हे सिद्ध भगवान ! मने सिद्धपद आपो, अेम समजने स्तुति करे त्यारे तेनी आद्य स्तुतिने-भक्तिने व्यवहार कळेवाय. आवा निश्चयना भानपूर्वक वर्तता स्तुतिनां शुभ परिणाम

૨૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તે અશુભથી બચાવે તેટલા પૂરતો વ્યવહાર કથાચિત્ત સત્ય છે. અંદર આત્મામાં પરમાર્થ સ્તુતિ પ્રગટી ત્યારે બાહ્ય સ્તુતિને નિમિત્ત કહેવાય.

અજ્ઞાનીનું લક્ષ એકલું ભગવાનના શરીર ઉપર જ રહે છે, અને એકદી શરીર ઉપરની દષ્ટિથી જ સ્તુતિ કરે છે, તેથી તેની સ્તુતિ યથાર્થ નથી; વ્યવહારે પણ તેની સ્તુતિ સાચી નથી. અજ્ઞાની, માત્ર ભગવાનના પુદ્ગલસ્વરૂપ દેહ ઉપર જ લક્ષ રાખીને, ભગવાનનો દેહ જ બાણે ભગવાન કેમ હોય, એવી દષ્ટિ રાખીને સ્તુતિ કરે છે; જેમકે સોળ ભગવાન સોવનવર્ણા, અને બીજા ભગવાન રક્ત, લીલા, ઘોળા, આદિ વર્ણ છે એમ અજ્ઞાની શરીર ઉપર જ લક્ષ રાખીને સ્તુતિ કરે છે, તેથી તેનો વ્યવહાર પણ સત્ય નથી. આવા પ્રકારની સ્તુતિ કરતાં તેમાં કપાય પાતળો પાડે તો શુભભાવ થાય, ને તેથી પુણ્યબંધ થાય પણ આત્માના ભાન વિના ભવભ્રમણ ટળે નહિ.

સ્તવનમાં બોલે છે ને કે 'વંદું સોળે જિન સોવનવર્ણા,' એટલે સુવર્ણવર્ણ-વાળા સોળે જિનને વંદું છું, તેમાં નિમિત્તથી કથન છે; પણ તેથી શું ભગવાન વર્ણવાળા હશે? ખરેખર ભગવાન તેવા સોનાવર્ણ નથી, પણ તેનું ભાન નથી તેવા અજ્ઞાની શરીરને જ ભગવાન માની લે છે. ભગવાન સોનાવર્ણ છે, ચાલે છે, બોલે છે, એમ એકાંત માની લીધું તેણે વ્યવહારને જ પરમાર્થ માની લીધો; શરીરના ગુણ ગાતાં, ભગવાનને જ તેવા માની લે છે, એવી રીતે માનનારો ભગવાનની સાચી સ્તુતિ કરી શકતો જ નથી, અને તે વીતરાગનો ભક્ત પણ નથી. વ્યવહાર-નિશ્ચયના ગોટા જગતને ઊઠ્યા છે, તેથી વ્યવહારને જ નિશ્ચય માની લીધો છે.

અજ્ઞાની એવી સ્તુતિ કરતાં રાગ ઓછા કરે તો ફક્ત પુણ્ય બાંધે, પણ આત્માને કાંઈ લાભ ન થાય. અજ્ઞાનીને સ્તુતિનો વ્યવહાર એટલે કે ભગવાનના શરીર ઉપર જે આરોપ (સ્તુતિનો) કરે છે તે પણ સાચો નથી.

જેને સોનાના પીળા ગુણના સ્વભાવની ખબર છે, તે સોનાને ઘોળાપણાનો આરોપ કરી શકે; પણ જેને ભાન નથી કે સોનું કેવું છે તેને આરોપ શો? એટલે કે તેનો આરોપ પણ સાચો નથી. તેમ જેને મારો આત્મા પરથી નિરાળો, જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે, એવું ભાન છે, પ્રતીતિ છે, તેવા મુનિ આદિ જ્ઞાનીને ખબર છે કે ભગવાનનો આત્મા શરીરાદિથી જુદો છે, એવો જ મારો આત્મા શરીરાદિ વિનાનો છે, એમ બંનેને જુદા બાણીને, શરીરાદિની સ્તુતિ કરે છે તે જ ભગવાનની સ્તુતિ કરી શકે છે, ને તેણે ભગવાનના આત્મા ઉપર શરીર અને વાણીનો કરેલો આરોપ પણ સાચો છે, અને તે જ વીતરાગનો સાચો ભક્ત છે. વસ્તુસ્વભાવનું જેને ભાન છે તેનો કરેલો આરોપ પણ સાચો છે. આરોપ એટલે એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થના આરોપથી

ગાથા-૨૮]

[૨૫

કથન કરવું તે; પણ જેને વસ્તુના જુદા સ્વભાવનું ભાન નથી તે આરોપને જ વસ્તુ માની લે છે, માટે તેનો આરોપ જ ક્યાં રહ્યો ?

ભગવાન તો અરૂપી છે, શરીરાદિ તો રૂપી છે; અરૂપી ભગવાન તો શરીરાદિ વિનાના છે, શરીરાદિ છે તે ભગવાન નથી. જ્ઞાનીને એમ ભાન હોય છે કે હું જે શરીરના ગુણોની સ્તુતિ કરું છું તે પરમાર્થે ભગવાનના ગુણો નથી. જિનવરના જે વીતરાગતા, સર્વજ્ઞતા, અનંત ચતુષ્ટય આદિ અનંત ગુણો છે તે જિનવરના આત્મામાં છે, તે શરીરાદિથી ભિન્ન છે. એવા લક્ષ સહિત જેવા જિનવરમાં ગુણો છે, તેવા જ મારા આત્મામાં ગુણો છે, એમ જિનદેવના ગુણોનું પોતાના આત્મામાં સ્થાપન કરીને સ્તુતિ કરે છે તે જ સાચી સ્તુતિ છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે મારો આત્મા પૂર્ણ આનંદ-સાગર અરૂપી છે માટે અરૂપીની સ્તુતિ પણ અરૂપી હોય. જિનેશ્વરનો આત્મા ને મારો આત્મા બંને ભિન્ન છે માટે પર ઉપર દષ્ટિ છોડી દઈને અંદર સ્વભાવમાં ઠરવું તે જ સાચી પરમાર્થ સ્તુતિ છે; પોતાના સ્વરૂપમાં પુણ્યાદિનો વિકલ્પ તોડી ઠરે તો ભગવાનને આરોપ આપવાનો રહે નહિ અને તે જ નિશ્ચયસ્તુતિ છે. પણ પોતે ઠરી શકતો નથી એટલે સ્વસન્મુખ દષ્ટિ સ્થાપી, સ્વપરના ભેદપૂર્વક, જિનવર ઉપર લક્ષ રાખી સ્તુતિ કરવાનો શુભ વિકલ્પ ઊઠે છે તે વ્યવહારસ્તુતિ છે. જેટલો સ્વરૂપમાં ઠરે છે તે નિશ્ચયસ્તુતિ છે, ને જેટલો શુભ વિકલ્પમાં બેડાય છે તે વ્યવહારસ્તુતિ છે.

જેમ ભગવાનનો આત્મા શરીરાદિ અને પુણ્ય-પાપના વિકાર વિનાનો છે તેમ શરીરાદિ તે મારાં નથી, અને પુણ્ય-પાપરૂપ વિકારભાવ તે મારો સ્વભાવ નથી, ઊંચામાં ઊંચો શુભ વિકલ્પ આવે તે પણ મારો સ્વભાવ નથી એવી પ્રતીતિ ને ભાન જ્ઞાનીને ખરાબર વર્તે છે. એવા ભિન્ન આત્માની પ્રતીતિપૂર્વક સ્વરૂપમાં સર્વથા ઠરી શકતો નથી એટલે અશુભથી બચવા શુભ વિકલ્પ (ભગવાનની સ્તુતિનો) આવે છે તે વ્યવહાર છે, ને જેટલે અંશે પ્રતીતિ, જ્ઞાન ને સ્થિરતા વર્તે છે તેટલી નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

સ્તુતિનો શુભ વિકલ્પ તે અસદ્ભૂતવ્યવહારનય છે કારણ કે તે પોતાનો સ્વભાવ નથી માટે અસદ્ભૂત છે પણ પોતાની અવસ્થામાં વિકાર થાય છે ખરો, માટે તે વ્યવહાર છે ને તેનું જ્ઞાન કરવું તે નય છે; ને જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રની વૃદ્ધિનો પુરુષાર્થ તે સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે, કારણ કે તે પોતાનો સ્વભાવ છે માટે સદ્ભૂત છે, સાધક-સાધ્યનો ભેદ પડે છે માટે વ્યવહાર છે-અભેદમાં ભેદ પડે છે માટે વ્યવહાર છે, તેનું

સ. પ્ર. ૪

૨૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ્ઞાન કરવું તે નય છે. ઊણી અને વિકારી પર્યાય વિનાના અખંડ પૂર્ણ જ્ઞાયકસ્વભાવનું ભાન તે નિશ્ચયનય છે. આ નયના પ્રકાર આત્માની ઓળખાણ થયા પછી ધર્માત્માને જ હોય છે, ખીજને હોતા નથી.

અહીં કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે વ્યવહારનય તો અસત્યાર્થ કહ્યો છે અને શરીર જડ છે તો વ્યવહારના આશ્રયે જડની સ્તુતિનું શું કંઈ છે ?

તેનો ઉત્તર:—વ્યવહારનય સર્વથા અસત્યાર્થ નથી; સ્વભાવની સાચી શ્રદ્ધા થઈ એટલે પૂર્ણ સ્વભાવની પ્રતીત થઈ, પ્રતીત થતાં વેંત જ પૂર્ણ વીતરાગતા પ્રગટે તેમ બનતું નથી, તેથી વચ્ચે પુણ્ય-પાપના પરિણામ આવ્યા વગર રહેતાં નથી એટલે અશુભથી બચવા શુભ ભાવના અવલંબનમાં ભગવાનની પ્રતિમા વગેરેનું નિમિત્ત આવે છે, તે વ્યવહાર છે અને તે કથંચિત્ સત્યાર્થ છે. વ્યવહાર તે વ્યવહારથી સાચો છે પણ પરમાર્થ તે વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે; શુભભાવ તે ભગવાનને પહોંચાડે નહીં પણ તે શુભભાવનો નાશ કરી શુદ્ધભાવ પ્રગટ કરે તો તે ભાવ ભગવાનને (આત્માને) પહોંચાડે, માટે તે વ્યવહાર અસત્યાર્થ છે, પણ જ્યાંસુધી સાધક છે—અધૂરો છે, ત્યાં-સુધી શુભ પરિણામ આવ્યા વિના રહેતાં નથી. માટે વ્યવહાર કથંચિત્ સત્ય છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તરફના વલણવાળો શુભભાવ થાય છે એમ જાણવું તે વ્યવહારનય છે. પોતે સમજશે ત્યારે શુભભાવ અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તે નિમિત્ત કહેવાયાં, નિમિત્તનો નિમિત્ત તરીકે જ્ઞાનમાં સ્વીકાર તે વ્યવહારનય છે. નિમિત્ત વિના થાય નહિ, પણ નિમિત્તથી થતું નથી. નિમિત્તને મદદગાર માને તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. નિમિત્ત આવ્યા વગર રહેતાં નથી, પણ નિમિત્તથી થતું નથી. જેને નિશ્ચયનું ભાન છે તેનો વ્યવહાર સાચો છે ને ત્યાં જ ખરા નિશ્ચય ને વ્યવહાર છે; પણ જેને નિશ્ચયનું ભાન નથી તેને વ્યવહાર જ નિશ્ચયરૂપ થઈ પડ્યો છે, તેને નથી નિશ્ચયનય, કે નથી વ્યવહારનય. વ્યવહારને આદરણીય માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. અહીં તો જ્ઞાનીના વિવેકની વાત છે. ભાન વિના દેહના લક્ષણથી ભગવાનની સ્તુતિ કરે તો પુણ્ય બાંધે, તેની તો અહીં વાત જ નથી.

સંસારનાં વખાણ કરવાં, સ્ત્રી, પુત્રાદિનાં વખાણ કરવાં તે ભાવ તદ્દન પાપભાવ છે, એકલો અશુભ ભાવ છે; ભગવાનના ગુણગામ કરવાનો, સ્તુતિ કરવાનો ભાવ તે શુભભાવ છે; અશુભભાવ ટાળી શુભભાવ કરવાનો નિષેધ ન હોય. પણ તેનાથી ધર્મ થશે તેમ માને તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. જેટલી પુણ્યભાવની વૃત્તિ કોઈ તે હું નહીં, તે મને કિંચિત્માત્ર મદદગાર નથી, પુણ્ય-પાપના વિકલ્પ રહિત મારો આત્મજાલ

ગાથા-૨૮]

[૨૭

છે એવું જેને ભાન છે તેને ભગવાન તરફના વલણવાળો શુભભાવ થાય છે, એમ બાલુવું તે સાચો વ્યવહારનય છે. આ વાત ઘણી સ્પષ્ટતાથી કહેવાય છે.

શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે જડની સ્તુતિનું શું ફળ છે ? તો તેનો ઉત્તર એમ છે કે સાક્ષાત્ જિનેશ્વર કે તેમની પ્રતિમા-તેમની શાંતરૂપ મુદ્રાને દેખી પોતાને પણ શાંત ભાવ થાય છે, આવો ઉપકાર બાણી શરીરના આશ્રયે પણ સ્તુતિ કરે છે; તથા વીતરાગની શાંત મુદ્રા દેખી અંતરંગમાં વીતરાગભાવનો નિશ્ચય થાય છે, એ પણ ઉપકાર છે. છદ્મસ્થને અરૂપી આત્મા પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી પણ તેની પ્રતીતિ અને ભાન થઈ શકે છે, તેથી ભગવાનની પ્રતિમાની અક્રિય મુદ્રા દેખીને, પોતાના આત્માના અક્રિય સ્વભાવનો નિશ્ચય થાય છે. પોતાના અક્રિય સ્વભાવનો તેમજ વીતરાગ સ્વભાવનો નિશ્ચય થયો ને પોતામાં ઈર્ષ્યા તે પોતાના વીર્ય વડે; નિમિત્તે કાંઈ કરાવી દીધું નથી. પણ તે વખતે ભગવાનની મુદ્રાની નિમિત્તરૂપ હાજરી હોવાથી ભગવાન તે સમ્યક્દર્શન થવાનું કારણ કહેવાય છે એ પણ એક ઉપકાર છે.

જ્ઞાનીને સ્વભાવનું શાંતપણું પ્રગટ થયું છે, તેને ભગવાનની શાંતિ, તેમની અક્રિયતા અને વીતરાગી મુદ્રા દેખી પોતાને શાંત ભાવ થાય છે, હું તો અક્રિય જ્ઞાનાનંદ છું, મન-વાણીની ક્રિયારૂપ હું નથી એવું ભાન છે, અને લક્ષ ભગવાન તરફના વલણવાળું શુભ છે, પણ ભગવાનની નિમિત્તરૂપ હાજરીમાં તેમની વીતરાગતા દેખતાં, પોતાની વીતરાગતાનું સ્મરણ પોતાથી થઈ આવતાં પોતાવડે પોતાનું લક્ષ કરીને અંતરંગ વીતરાગભાવમાં ઈરે છે એટલે શુભભાવ છૂટી જાય છે; તે અપેક્ષાએ ભગવાનને તથા તેમની પ્રતિમાને શાંતભાવ પ્રગટવામાં નિમિત્ત કહેવાય છે. આમાં કાંઈ પણ આડો અવળો શબ્દ થાય તો આખો ન્યાય ફરી જાય, ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં આ સત્ય ફરે તેવું નથી.

ધર્માત્મા પરલક્ષ છાડી, વિકલ્પ તોડી, અંદર ઈરે ત્યારે ભગવાન તરફનો વિકલ્પ રહેતો નથી. સ્વ-વલણથી પરવલણ છાડી પોતાના પુરુષાર્થથી શાંતિ પ્રગટે તો જે ભગવાન તરફનું બાહ્ય લક્ષ કર્યું હતું, તે બાહ્ય લક્ષને અને ભગવાનને ઉપચારથી નિમિત્ત કહેવાય, પણ જેને ભગવાનની મુદ્રા દેખી, અક્રિય સ્વભાવનો નિશ્ચય થયો નહિ અને શાંત ભાવ પ્રગટ્યો નહિ, તેને ભગવાનનું નિમિત્ત શું ? પોતે સમજે તો ભગવાનને નિમિત્ત કહેવાય. ૨૮.

હવેની ગાથામાં કહે છે કે શરીરના ગુણોનું સ્તવન કરવાથી પરમાર્થ કેવળી ભગવાનના ગુણોનું સ્તવન થતું નથી.

તં ણિચ્છયે ણ જુજ્જદિ ણ સરોરગુણા હિ હોંતિ કેવલિણો ।

કેવલિગુણો થુણદિ જો સો તચ્ચં કેવલિં થુણદિ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—તે સ્તવન નિશ્ચયમાં યોગ્ય નથી કારણ કે શરીરના ગુણો કેવળીના નથી; જે કેવળીના ગુણોની સ્તુતિ કરે છે તે પરમાર્થથી કેવળીની સ્તુતિ કરે છે.

જેમ ચાંદીનો ગુણ જે સફેદપણું, તેનો સુવર્ણમાં અભાવ છે માટે નિશ્ચયથી સફેદપણાના નામથી સોનાનું નામ નથી બનતું, સુવર્ણના ગુણ જે પીળાપણું આદિ છે તેમના નામથી જ સુવર્ણનું નામ થાય છે; તેવી રીતે શરીરના ગુણો જે શુક્લ-રક્તપણું વગેરે, તેમનો તીર્થંકર-કેવળી પુરુષમાં અભાવ છે માટે નિશ્ચયથી શરીરના શુક્લ-રક્તપણું ગુણોનું સ્તવન કરવાથી તીર્થંકર-કેવળી પુરુષનું સ્તવન નથી થતું, તીર્થંકર-કેવળી પુરુષના ગુણોનું સ્તવન કરવાથી જ તીર્થંકર-કેવળી પુરુષનું સ્તવન થાય છે.

જેમ ચાંદીનો ગુણ ઘોળો છે એટલે સોનામાં ચાંદીપણાના ગુણોનો અભાવ છે, તેવી રીતે ભગવાનના શરીરમાં જે એક હબ્બર ને આઠ લક્ષણો છે તે ભગવાનના આત્મામાં હોઈ શકે નહિ, વાણી વાણીમાં છે અને શરીરના ગુણો તે શરીરમાં છે. તે જડ છે, એટલે શરીરનું ને વાણીનું કોઈ કર્તવ્ય ભગવાનના આત્મામાં હોઈ શકે નહિ, માટે પરમાર્થથી તે શરીરાદિની ભક્તિ ને સ્તુતિ તે ભગવાનની નથી, પણ ભગવાનના ગુણોની સ્તુતિ તે ભગવાનની સ્તુતિ છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રના વલણવાળો જે ભાવ છે તે છાડીને સ્વભાવની સાચી શ્રદ્ધા સહિત સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે જ સાચી પરમાર્થ સ્તુતિ ને ભક્તિ છે, અને તે સાચાં વ્રત છે; ખરેખર તો પોતે જ ચિદાનંદ છે અને પરથી જુદો છે એમ શ્રદ્ધા કરે ત્યાર પછી સ્તુતિનો જે શુભભાવ આવે તેને વ્યવહારે-અહારમાં કેવળીના ગુણ ગાય છે એમ કહેવાય, પણ નિશ્ચયથી તો પોતાના ગુણની જ સ્તુતિ કરે છે.

શરીરનું સ્તવન કરતાં ભગવાનનું સ્તવન થતું નથી પરંતુ ભગવાનના આત્માના ગુણોનું સ્તવન કરતાં ભગવાનનું સ્તવન થાય છે, પણ ખરી રીતે તો ભગવાનના ગુણોનું સ્તવન કરતાં નિશ્ચયથી તો પોતાના આત્માનું જ સ્તવન કરે છે તે જ સાચી પરમાર્થ સ્તુતિ છે. એ રીતે શરીરના સ્તવનથી ભગવાનનું સ્તવન થતું નથી પણ ભગવાન આત્માના ગુણોનું સ્તવન તે જ પરમાર્થ ભગવાનનું સ્તવન છે, અને જે ભગવાનના ગુણોને સ્તવે છે તે પોતાના આત્માને સ્તવે છે, ને તે ખરી સ્તુતિ છે. ખંડ વિનાનો

પણ નિશ્ચયે નથી યોગ્ય એ, નહિ દેહગુણ કેવળીતણા;

જે કેવળીગુણને સ્તવે પરમાર્થ કેવળી તે સ્તવે. ૨૯.

ગાથા-૨૬]

[૨૬

જે અખંડ સ્વભાવ તેની સ્તુતિ તે કેવળી ભગવાનની સ્તુતિ છે, સ્વરૂપમાં ડરે તેણે કેવળીના ગુણ ગાયા એટલે કે પોતે જ અંશે કેવળી થયો તે ખરેખર પરમાર્થસ્તુતિ છે. સામા ભગવાન તરફનો ભાવ તે પર તરફના વલણવાળો રાગભાવ છે તે તોડીને પોતે જ અંશે વીતરાગ થયો, તે જ નિશ્ચય સ્તુતિ થઈ; પોતે પોતામાં ડરો તે પોતે જ પરમાર્થ અંશે ભગવાન થયો તે જ પરમાર્થ ભક્તિ થઈ, ભગવાનના ગુણધામ કરે છે ત્યારે જે સ્વભાવની દૃષ્ટિ ઉભી છે તે ધર્મ છે ને શુભભાવ થાય છે તેટલું પુણ્ય છે.

ભક્તિ કહો, સ્તુતિ કહો, બહારની દયા કહો, કે વ્રતનાં પરિણામ કહો તે બધો શુભભાવ છે, તે વિકાર છે. વિકાર છે તે નિર્મળ-નિર્વિકારી સ્વભાવનું ખૂન કરનાર છે. જેમ લોહી છે તે નિરોગતા છે અને તેમાંથી જેટલું પરુ થાય છે તે રોગ છે, માટે જેટલું પરુ થાય છે તેટલું કાઢી નાખવું પડે છે, તેમ આત્મા વીતરાગસ્વભાવી છે તેમાં જેટલો રાગ થાય તેટલું પરુ છે-વિકાર છે; તે કાઢી નાખવાથી જ આત્માની પૂર્ણ નિર્મળતા ને નિરોગતા થાય છે, પણ સ્વભાવમાં ટકી શકતો નથી એટલે શુભનું અવલંબન લેવું પડે છે પણ તે આત્માના સ્વભાવનું ખૂન કરનાર છે.

ધર્મ શું ચીજ છે? ક્યાં છે? એ વાત લોકોએ અનાદિથી સાંભળી નથી માટે તેમને ધર્મ કઈ જાતનો હશે તેની ક્યાંથી ખબર હોય? ભાઈ! ધર્મના બહાને જગતમાં અત્યારે ઘણા ગોટા ઊઠ્યા છે, બહારની ક્રિયામાં લોકોએ ધર્મ માન્યો છે પણ બહારની ક્રિયાથી આત્માને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં ધર્મનો અંશ માત્ર પણ થતો નથી. પુણ્યભાવ એ બધું પરુ છે-વિકાર છે, તેનાથી સંસાર જ ફળે છે; ધર્મ તો ત્યારે જ થાય કે પરથી રહિત પોતાના સ્વભાવને ઓળખે.

જેને સંસાર બંધતો ન હોય તેને સમજવા જેવી આ વાત છે. જેને પરિભ્રમણ રુચ્યું છે તેને આત્મા નહિ રુચે અને જેને આત્મા રુચ્યો છે તેને પરિભ્રમણ કદી નહિ રુચે. સંસારનો નાશ કરવો હોય તો અવિનાશી સ્વભાવ શું છે તે પ્રથમ જાણવું પડશે.

જ્યાં આત્માનું ભાન હોય છે ત્યાં શુભભાવ પણ અલૌકિક થાય છે. જેમ કે શ્રીષ્ટિક રાજને આત્માનું ભાન હતું, ને તે ભાનની ભૂમિકામાં ઊંચો શુભભાવ થવાથી તીર્થંકર ગોત્ર અંધારું. આત્માના ભાન વિના એવા અલૌકિક શુભભાવ પણ થાય નહિ.

લોકો કહે છે કે આત્મ સમજવા કરતાં બે ઉપવાસ કરવાનું કહી દે તો કાંઈ સમજવાની મૂંઝવણ રહે નહિ. લોકોને શુભપરિણામરૂપ ઉપવાસ એ જ ધર્મ થઈ પડ્યો છે, એમ પોતે માને છે અને બીજાને મનાવે છે પણ એવા તો છ છ મહિનાના ઉપવાસ નકોરડા અનંતવાર કર્યા, પણ આત્માના સ્વભાવની ખબર વગર અંશ પણ ધર્મ થયો નહિ, ધર્મ તો આત્માને ઓળખ્યે જ થાય છે. ૨૬.

૩૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

૧૯૯૬ ભાદરવા વદી ૧૪ મંગળ.

હવે શિષ્યનો પ્રશ્ન છે કે હે ભગવંત! આત્મા તો શરીરનો અધિષ્ઠાતા છે- માલિક છે, તેથી શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન નિશ્ચયે કેમ યુક્ત નથી? પ્રભુ! શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન થાય તેમાં તમે કેમ વિરુદ્ધતા બતાવો છો? શરીરના ગુણને ભગવાનના આત્માના ગુણ ઉપર આરોપ કરીએ તો તે વ્યાજબી નથી તેમ આપ કેમ કહો છો? પ્રભુ! શરીરનો કર્તા આત્મા છે, શરીરને આત્મા હલાવી-ચલાવી શકે છે, માટે શરીરનો અધિષ્ઠાતા આત્મા છે એમ અમે પણ માનીએ છીએ અને બધા લોકો પણ માને છે, તો પ્રભુ! આપ શરીર અને આત્મા જુદા કેમ માનો છો? આપે આત્મું નહું ક્યાંથી કાઢ્યું? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે દૃષ્ટાંત સહિત ગાથા કહે છે:—

णयरम्मि वणिणदे जह ण वि रण्णो वण्णणा कदा होदि ।

देहगुणे थुव्वंते ण केवलिगुणा थुदा होंति ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—જેમ નગરનું વર્ણન કરતાં છતાં રાજાનું વર્ણન કરાતું (થતું) નથી, તેમ દેહના ગુણનું સ્તવન કરતાં કેવળીના ગુણનું સ્તવન થતું નથી.

જેમ કોઈ નગરનાં વખાણ કરે કે નગર આતું સુંદર છે, નગરમાં આવા બાગ-બગીચા છે વગેરે નગરના ગુણ ગાવાથી રાજાના ગુણ ગવાતા નથી. આવા સુંદર નગરનું જે રાજા રાજ કરતો હોય તે રાજા જે અધર્મી ને લાંપટી હોય, રૈયત ઉપર કર-વેરા નાખીને પોતાની મોટાઈ વધારતો હોય તો તેની નગરીનાં વખાણથી રાજાનાં વખાણ થતાં નથી, સારો રાજા હોય તો પણ નગરીનાં વખાણથી રાજાનાં વખાણ થતાં નથી કારણ કે નગરી અને રાજા બંને જુદા છે.

રાજામાં અનેક જાતના અવગુણ હોય કે અનેક જાતના ગુણ હોય પણ નગરીનાં વખાણમાં રાજાના ગુણ-દોષ આવતા નથી. કોઈ કહે આવો અધર્મી રાજા અમારા માથે હોવો જોઈએ નહિ. લોકો પરનો વાંક કાઢે છે પણ પોતાનો વાંક કાઢતા નથી. પોતાના પુણ્યની ઓછપને કારણે તેવાં નિમિત્તો મળે છે માટે પોતાનો વાંક છે.

રાજા અધર્મી હોય છતાં છડીદાર છડી પોકારે કે “બમા અન્નદાતાર, નેક નામદાર સાહેબ, ધર્મરના અવતાર છો” એમ લાંબા લાંબા પૂંછડા વગગાડે, તો તેથી કાંઈ

વર્ણન કર્યું નગરીતાણું નહિ થાય વર્ણન ભૂપનું,

કીવે શરીરગુણની સ્તુતિ નહિ સ્તવન કેવળીગુણનું. ૩૦.

ગાથા-૩૦]

[૩૧

રાજ ગુણવાન કહેવાય નહિ, રાજ નીતિવાન હોય, ઉદાર હોય, શિયળવાન હોય, પરસ્ત્રીનો ત્યાગી હોય, તેને પરસ્ત્રી માતા, બહેન, સમાન હોય, પ્રજનો પ્રતિપાળ હોય, પ્રજ પ્રત્યે પિતા તરીકે તેની દ્રષ્ટિ હોય, આવા લૌકિક ગુણો રાજમાં હોય તો કહેવાય કે આ રામરાજ્ય છે. એટલે રાજ આવો ગુણવાન હોય તો તેવા ગુણ ગાતાં રાજના ગુણ ગવાય, પણ નગરીનાં વખાણ કરતાં રાજનાં વખાણ થતાં નથી.

તેમ શરીરના સ્તવનથી કેવળી ભગવાનના ગુણોનું સ્તવન થતું નથી, કારણ કે શરીર અને આત્મા બન્ને પદાર્થ જુદા છે. વસ્તુએ, ગુણે અને અવસ્થાએ ત્રણે રીતે શરીર અને આત્મા જુદા છે માટે શરીરનો અધિષ્ઠાતા-માલિક આત્મા નથી. શરીર તો પરમાણુની એક અવસ્થા છે. પરમાણુ તે વસ્તુ, તે રંગ-ગંધ આદિ અનંત તેના ગુણ છે તે ઘોળું-શાતું, સુગંધ-દુર્ગંધ વગેરે તે રંગ તે ગંધ ગુણની અવસ્થા છે. વસ્તુ તે ગુણ તે કાયમ રહે તે હાલત ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, જેમકે ચોખા તે શેટલા પહેલાં ગરવામાં પડ્યા હતા ત્યારે તે પરમાણુની અવસ્થા ચોખા તે શેટલારૂપ હતી, તે ચોખા તે શેટલા પેટમાં પડવાથી તેની અવસ્થા બદલીને આ શરીરરૂપ થઈ; માટે શરીર તે પરમાણુની અવસ્થા છે તેથી તેનું કાર્ય સ્વતંત્રપણે તેના કારણે થાય છે, આત્માને કારણે થતું નથી. માટે આત્મા તે શરીરની અવસ્થાનો કર્તા નથી.

આત્મા પણ વસ્તુ છે, તેના જ્ઞાન-દર્શન આદિ અનંત ગુણો છે, તે ક્ષણે ક્ષણે પલટાય તે તેની હાલત છે. આત્મા તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સહજ આહ્લાદરૂપ આનંદની શક્તિનો પિંડ છે. પોતે તો પવિત્ર, અંતરમાં શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તેની રુચિ કરે તો તેવી પવિત્ર અવસ્થા થાય; ને હું શરીરવાળો, હું ઇન્દ્રિયવાળો, તેવી રુચિ કરે તો તેવી બ્રાંતિવાળી મલિન અવસ્થા થાય; જેવી જેની રુચિ તેવી તેની અવસ્થા થાય. આત્મા કાં તો બ્રાંતિથી મલિન અવસ્થાને કરે, અથવા પોતાના સ્વભાવની રુચિ કરે તો નિર્ભળ અવસ્થાને કરે, પણ જડની અવસ્થાનો કર્તા આત્મા ત્રણકાળમાં નથી. લોકોએ બ્રાંતિ વડે આત્માને પરનો કર્તા માન્યો છે, પણ જડ એવા શરીરોનો કર્તા આત્મા ત્રણકાળમાં નથી; શરીર અને આત્મા વસ્તુએ, ગુણે તે અવસ્થાએ બધી રીતે જુદા છે માટે શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન અનર્થકું નથી.

નાત, જાત, વાણિયો, બ્રાહ્મણ તે બધી શરીરની અવસ્થા છે, હું વાણિયો છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું દશાશ્રીમાળી છું એમ શરીરની અવસ્થાને પોતાપણે માને તે અજ્ઞાન ને મિથ્યાત્વ છે, કારણ કે આત્મા નથી વાણિયો, નથી બ્રાહ્મણ કે નથી દશાશ્રી-માળી; આત્મા તો એ નાતજાતથી રહિત, સ્વાભાવિક જ્ઞાન, સ્વાભાવિક આનંદ અને સ્વાભાવિક વીર્યની મૂર્તિ છે. તેને તે સ્વભાવે જુએ તો તેવી તેની નિર્ભળ પર્યાય પ્રગટે.

૩૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

બધા આત્મા દ્રવ્યે ને ગુણે સરખા છે પણ સ્વતું ભાન કરે તો મુક્તિ, અને સ્વતું ભાન ભૂલે તો સંસાર છે. વિકારની દૃષ્ટિ છોડે તો આત્મા નિર્મળ જ છે પણ પર ઉપર દૃષ્ટિ કરે તેથી જ વિકાર છે. દૃષ્ટિ ફેરે સંસાર ને દૃષ્ટિ ફેરે મોક્ષ.

જગતને એવી ઊંઘી બેઠી છે કે આત્મા હુકમ કરે તેમ શરીરમાં થાય છે, હાથ પગ આમ હલાવીએ છીએ, આંખો મટમટ કરવી હોય તો આપણે કરી શકીએ છીએ તેમ જગતને ઊંઘું બેઠું છે; પણ ભાઈ! શરીરના રજકણની અવસ્થા તો શરીરને કારણે થાય છે. શ્વાસ ચડે, બળખા નીકળે, શરીરમાં લીલરી થાય તે શરીરના પોતાના બદલવાથી થાય છે. બાળઅવસ્થા, જુવાનઅવસ્થા ને વૃદ્ધાઅવસ્થા એ બધી અવસ્થા શરીરના પોતાના કારણે થાય છે. બાળઅવસ્થા એટલે શરીરની કોમળ અવસ્થા, જુવાનપણું એટલે લોહી માંસની મજબૂત અવસ્થા ને વૃદ્ધાઅવસ્થા એટલે લોહી માંસની ઠીલી અવસ્થા. કોણે યુવાન અવસ્થા છોડીને વૃદ્ધાઅવસ્થા ધચ્છી હતી? છતાં ધચ્છા વગર પણ વૃદ્ધાઅવસ્થા આવે, દાંત પડી જાય, આંખે સૂઝે નહીં, કાને સંભળાય નહીં, એવો બધો શરીરમાં ફેરફાર શરીરને કારણે થયા જ કરે છે. તેમાં આત્માનું કાંઈપણ ધાર્યું થતું નથી. જુવાનઅવસ્થા હોય, પાંચે ખુરિયા પેટમાં હોય, ઘણું ચે મરવાના ભાવ તો જરાય ન હોય, છતાં પણ આયુષ્ય પૂરું થતાં મરે જ છે ને? કાંઈ ધાર્યું થતું જ નથી. તેથી શરીરની અવસ્થાનો જરા પણ અધિષ્ટાતા આત્મા નથી.

માટે શરીરના સ્તવનથી ભગવાનના આત્માનું સ્તવન પરમાર્થે બનતું જ નથી. ભગવાનના શરીરનું સ્તવન કરવાથી નિર્વિકલ્પ આત્માની સ્તુતિ થતી નથી, તેમ ભગવાનના આત્માની સ્તુતિ પણ થતી નથી. શિષ્ય કહે છે : ભગવાનનું શરીર આવું, ભગવાનનો રંગ આવો તેવી સ્તુતિ થાય છે ને તમે તો કહો છો કે આત્મા આવો, તો બન્નેનો મેળ શું છે? ભાઈ! જે ભગવાનના આત્માને ઝાળખે છે તે પોતાના આત્માને ઝાળખે છે, ભગવાન જેવા નિર્વિકારી, શાંત અને વીતરાગી છે તેવો જ હું છું તેવો નિર્જીય કરે તો પછી ભગવાનની પ્રતિમા દેખીને શુભભાવ થાય તેને વ્યવહારે સ્તુતિ કહીએ છીએ.

ભગવાનનો આત્મા શુભાશુભ ભાવ વગરનો છે, તેવો જ મારો આત્મા શુભા-શુભભાવ વગરનો છે તેવો નિશ્ચય ન કરે ને એકલા ભગવાનના શરીર ઉપર જ લક્ષ રાખીને સ્તુતિ કરે તો વ્યવહારે પણ સ્તુતિ નથી, માત્ર શુભભાવ છે. વ્યવહાર કયાં હોય કે જ્યાં નિશ્ચય હોય ત્યાં; જ્યાં નિશ્ચય નથી ત્યાં વ્યવહાર પણ નથી.

ભગવાન મને મુક્તિ આપી દેશે તેમ કેટલાક માને છે પણ ભગવાન વીતરાગનું સત્ત્વ જુદું છે ને દરેક આત્માનું સત્ત્વ પણ જુદું છે. એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વને કાંઈ

ગાથા-૩૦]

[૩૩

આપે નહીં. એક તત્ત્વથી બીજા તત્ત્વને કાંઈપણ લાભ થાય નહીં. જો કોઈ આત્મા બીજાનું કાંઈ કરી શકતો હોય તો એક આત્મા આવીને મુક્તિ આપશે ને બીજો આત્મા આવીને નરકમાં ધકેલી દેશે, તેમાં સ્વતંત્રતા ક્યાં રહી? પોતે પોતા વડે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ અને પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ પોતાના જ્ઞાનવડે નક્કી કરે ત્યારે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો ઉપકાર થયો કહેવાય. કોઈ ચીજ કોઈને તાબે નથી, કોઈ કોઈને ઉપકાર કરે નહીં, પોતે તૈયાર થાય ત્યારે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રમાં નિમિત્તનો આરોપ કહેવાય છે. વ્યવહારે કહેવાય છે કે ભગવાનની પ્રતિમા દેખીને શાંત ભાવ થયો, પણ હું પુણ્ય નહિ, પાપ નહિ તેમ ભાન થાય ત્યારે વ્યવહારે કહેવાય કે આ પ્રતિમા મને ઉપકારરૂપ છે, આ ગુરુ મને ઉપકારરૂપ છે, આ શાસ્ત્ર મને ઉપકારરૂપ છે. દેવ, ગુરુ ને શાસ્ત્રના નિમિત્ત વિના થાય નહીં પણ નિમિત્તથી થતું નથી. કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને આધીન નથી. પોતાના ગુણની અવસ્થા તો પોતા વડે જ થાય છે. પણ નિમિત્તથી મને જ્ઞાન થયું એમ દેવ, ગુરુ ઉપર આરોપ આપીને વિનયથી-કૂણપથી-નમ્રતાથી બોલે છે કે અહો! પ્રભુ! આપે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો. જ્યારે પોતે સાચી સમજણ કરે ત્યારે સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત તરીકે સ્થાપન કરીને કહે છે કે અહો! પ્રભુ! આપે મને તારી દીધો, આપે મને ન્યાલ કર્યો.

આત્મામાં હું શાંત છું, નિર્મળ છું, એવું ભાન રહે ને ભગવાનના ગુણોના લક્ષ્યપૂર્વક ભગવાનના શરીરની સ્તુતિનો શુભભાવ થાય તેને વ્યવહારે સ્તુતિ કહીએ છીએ.

શુભ એવા વિકારી ભાવવડે આત્માના અવિકારી ગુણનો નિશ્ચય અને લાભ થાય એમ કોઈ કાળે કે કોઈ ક્ષેત્રે કે કોઈ ભાવે બની શકે નહિ.

સંસારમાં પણ પરતું કાંઈ કરી શકતો નથી, માત્ર શુભાશુભભાવ કરી શકે છે; છતાં પણ જગતનો મોટો ભાગ અસત્યનો સ્વીકાર કરી રહ્યું છે, પણ જ્ઞાનમાં સત્યનો સ્વીકાર થયો જોઈએ. સત્યનો એટલે કે વસ્તુનો સ્વભાવ જોવો છે તેવો જ સ્વીકાર થયો જોઈએ, તો જ મુક્તિ થાય.

તત્ત્વ શું? પુણ્ય-પાપ શું? ધર્મ શું? વસ્તુસ્વભાવ શું? તે જોવોએ અનાદિથી જાણ્યું નથી, જાણવાની જિજ્ઞાસા પણ કરી નથી; પણ પરતું આમ કરી દઉં, તેમ કરી દઉં એવી પરમાં ઊંઘી શ્રદ્ધા બેઠી છે, જ્ઞાનમાં ઊંઘું પકડ્યું છે ને આડે માણે ભર્યું છે, પણ જો સ્વભાવમાં ગુલાંટ મારે તો ઊંઘી શ્રદ્ધાનો નાશ થઈ સાચી શ્રદ્ધા થાય.

આચાર્યદેવે શિષ્યને દૃષ્ટાંત સહિત સમજાવ્યું કે નગરીનું વર્ણન કરતાં તે નગરીના

સ. પ્ર. ૫

૩૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

રાજાનું વર્ણન થતું નથી, તેમ શરીરની સ્તુતિથી આત્માનું યથાર્થ વર્ણન થતું નથી, પણ જો શરીરની સ્તુતિ પાછળ અંદર આત્માના ગુણોનું શુદ્ધ ભાન હોય અને ભગવાનના ગુણોનું ભાન હોય તો તે ભગવાનની સ્તુતિ વ્યવહારે છે. પણ જ્યાં સુધી શરીર ઉપર દ્રષ્ટિ છે ત્યાં સુધી આત્માની સ્તુતિ પરમાર્થે થતી નથી, ને ભગવાનના આત્માની સ્તુતિ પણ પરમાર્થે થતી નથી અને શરીરના વર્ણનથી ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન પણ થતું નથી.

હવે નગરીના વર્ણનથી રાજાનું વર્ણન થતું નથી તે નગરનું વર્ણન કરીને કળશમાં સમજાવે છે.

(આર્ષા)

પ્રાકારકવલિતાંબરમુપવનરાજીનિગીર્ણભૂમિતલમ્ ।

વિવ્રતીવ હિ નગરમિદં પરિસ્વાવલયેન પાતાલમ્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—આ નગર એવું છે કે જોણે કોટ વડે આકાશને ઘસ્યું છે (અર્થાત્ તેનો ગઠ બહુ ઊંચો છે), બગીચાઓની પંક્તિઓથી જે ભૂમિતળને ગળી ગયું છે. (અર્થાત્ ચારે તરફ બગીચાઓથી પૃથ્વી ઠંકાઈ ગઈ છે) અને કોટની ચારે તરફ ખાઈના ઘેરાથી જાણે કે પાતાળને પી રહ્યું છે (અર્થાત્ ખાઈ બહુ ઊંડી છે).

આ નગર એવું છે કે જેનો કોટ (ગઠ) એટલો ઊંચો છે કે જાણે આકાશ સુધી પહોંચી ગયો હોય ! અને તે નગર બગીચાની પંક્તિથી ભૂમિતળને ગળી ગયું છે એટલે કે ખાગને લઈને ભૂમિતળ દેખાતું નથી. ગળી ગયું એટલે ભૂમિ તેમાં દેખાતી નથી અને ચારે તરફ ખાઈ એવી ઊંડી છે કે જાણે પાતાળ સુધી પહોંચી ગઈ હોય ! પહેલાના રાજાઓ નગરના રક્ષણ માટે ઊંચા કોટ ને તેને ફરતી ખાઈઓ રાખતા કે કોઈ બીજા રાજાનું લશ્કર અંદર નગરમાં પેસી શકે નહીં. ઊર્ધ્વ, મધ્ય ને અધો, એમ ત્રણે બાજુએથી આચાર્યદેવે નગરીને ઉપમા આપી.

ઊર્ધ્વ—ચારે બાજુનો ગઠ જાણે આકાશ સુધી ઊંચો હોય !

મધ્ય—જમીન બધી જાણે બગીચાથી ઠંકાઈ ગઈ હોય !

અધો—ચારે તરફની ખાઈ એવી છે કે જાણે પાતાળ સુધી ઊંડી ગઈ હોય !

આ રીતે નગરીનું ઉત્તમ રીતે વર્ણન કર્યું પણ તેમાં રાજાનું કાંઈ વર્ણન ન આવ્યું. નગરના નિમિત્ત સંધોગના કારણે રાજા તેનો અધિષ્ઠાતા વ્યવહારે કહેવાય, વળી રાજાને એવું અભિમાન છે કે આ નગરીનો હું માસિક છું તેથી રાજા તેનો

ગાથા-૩૦]

[૩૫

અધિષ્ઠાતા છે એમ કહેવાય પણ રાજના શરીરમાં કે એના આત્મામાં નગરીના કોટ-
ખાગ-ખાઈ આદિ કાંઈ પણ પેસી ગયું નથી. નગર ને રાજ બંને જુદા તે જુદા જ છે.
તેમ શરીરરૂપ નગરીનું સ્તવન કરવાથી ભગવાનના આત્માનું સ્તવન થતું નથી, તે હવે
ભગવાનના શરીરનું વર્ણન કરીને કળશમાં સમજાવે છે:—

(આર્યા)

નિત્યમવિકારસુસ્થિતસર્વાંગમપૂર્વસહજલાવણ્યમ્ ।

અક્ષોભમિવ સમુદ્રં જિનેંદ્રરૂપં પરં જયતિ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—જિનેંદ્રનું રૂપ ઉત્કૃષ્ટપણે જયવંત વર્તે છે. કેવું છે તે? જેમાં સર્વ અંગ
હંમેશાં અવિકાર અને સુસ્થિત (સારી રીતે-સુખરૂપ સ્થિત) છે, જેમાં (જન્મથી જ)
અપૂર્વ અને સ્વાભાવિક લાવણ્ય છે (અર્થાત્ જે સર્વને પ્રિય લાગે છે) અને જે સમુદ્રની
જેમ ક્ષોભરહિત છે, ચળાચળ નથી.

જિનેંદ્રનું રૂપ ઉત્કૃષ્ટપણે જયવંત વર્તે છે. દેવો ને ઇંદ્રોના શરીર કરતાં પણ
તીર્થંકરદેવના શરીરમાં રૂપ અને કાંતિ ઉત્કૃષ્ટ સુંદર કાયમ હોય છે. ઊભા માણસને
જીવાન અવસ્થામાં અમુક રૂપ હોય ને પછી વૃદ્ધાવસ્થામાં બદલાઈ જાય, પણ જિનેંદ્ર-
દેવના શરીરની સુંદરતા છેવટ સુધી એવી ને એવી જયવંત રહે છે. જિનેંદ્રના સર્વ
અવયવો હંમેશાં અવિકાર એટલે સદાને માટે નિર્વિકાર હોય છે, ભગવાનના સર્વ અંગો
સુસ્થિત હોય છે. અંગોમાં કયાંય દૂષણ ન હોય, ને જે ઠેકાણે જેમ જોઈએ તેમ સુંદર
અંગો ગોઠવાયેલા હોય; ભગવાનને જન્મથી જ અપૂર્વ લાવણ્યતા હોય છે કે જે
લાવણ્યતા જોઈને ઇંદ્રો પણ વિસ્મય પામે છે. અપૂર્વ લાવણ્યતા સ્વાભાવિક હોય છે;
કૃત્રિમ ન હોય. ભગવાનની લાવણ્યતા-ચતુરાઈ તે એવી અપૂર્વ હોય છે કે જે દેખીને
ઇંદ્રો પણ થંભી જાય છે. જિનેંદ્રદેવ આળક હોય ત્યારથી તેમની બોલણી એવી મીઠી
ને મધુરી હોય છે કે બધાને પ્રિય, પ્રિય થઈ પડે છે. તીર્થંકરદેવનું શરીર વગર ઢાગીને
સુશોભિત રહે છે. શરીરને રૂપવાન દેખાડવા માટે કાંઈ ટાપટીપ કે કૃત્રિમતા કરવી પડતી
નથી. ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવનું શરીર નાની વયમાંથી જ સમુદ્રની જેમ સહજ ગંભીર
હોય; તીર્થંકરદેવનું શરીર સમુદ્રની જેમ અક્ષોભ હોય છે, કાંઈ નવીન જાણવાનું
આવે તો કુતૂહલતા, વિસ્મયતા, હાસ્ય, આશ્ચર્યતા તેમના શરીરમાં દેખાય નહિ.
ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવનું શરીર નાનું છતાં અતિ ગંભીર હોય છે, જાણે કે બધા
અનુભવ કરી કૃતકૃત્ય કેમ થઈ ગયા હોય! જેમ દરિયો માઝા ન મૂકે તેમ ભગવાનનું
શરીર આળક-દશામાં પણ ગંભીર હોય છે-અક્ષોભ હોય છે, શરીરમાં કોઈ જાતની

૩૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વિસ્મયતા નહિ, કૃતૂહલ નહિ, આશ્ચર્ય નહિ, ચંચળતા નહિ, કૃત્રિમતા નહિ તેવું ગંભીર હોય છે. ખીજને તો કાંઈક નવીન જાણવાનું કે જોવાનું હોય ત્યાં તો કૃતૂહલતા થઈ જાય, ને કોઈનો તાર કે કાગળ આવે ત્યાં તો ક્ષોભ પામી જાય, આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય, પણ ભગવાનનું શરીર તો ઠેઠ સુધી તેવું ને તેવું અક્ષોભ રહે.

આ બધા શરીરના પુણ્યના વર્ણનથી એમ સમજવાનું નથી કે તે પુણ્ય આદરણીય છે પણ ઉત્કૃષ્ટ શુભભાવથી તેવું પુણ્ય અંધાય છે તેમ અહીં કહેવું છે. આ શરીરનું રૂપ તે આત્માનું રૂપ નથી પણ તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ પૂર્વ ભવમાં જ્યારે પવિત્ર દશામાં આગળ વધતા હોય ત્યારે અસૌકિક શુભભાવ આવતાં, આવાં અસૌકિક પુણ્ય અંધાય છે.

આ તો શરીરનાં વખાણ થયાં પણ તેમાં ભગવાનના આત્માનાં કાંઈ વખાણ ન આવ્યાં. શરીર અને આત્મા તદ્દન ભિન્ન હોવાથી શરીરના ગુણોનો ભગવાનના આત્માના ગુણોમાં અભાવ છે, પણ આ જાણનારો આત્મા તે શરીરના ગુણોના સ્તવનમાં અટકી જાય ને ત્યાં જ ચોંટ્યો રહે ને માને કે ભગવાનનો આત્મા જ આવો છે તો ભગવાન તેવા નથી, તે ભગવાનના આત્માના ગુણો નથી, માટે શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન બનતું નથી. તીર્થંકર ભગવાનને શરીરનું અધિષ્ઠાતાપણું વ્યવહારે કહેવાય, પણ શરીરના ગુણો તે આત્માના ગુણો નહિ હોવાથી શરીરના સ્તવનથી આત્માનું સ્તવન થતું નથી.

અજ્ઞાની માને છે કે ભગવાન મને તારી દેશે-ઉગારી દેશે એટલે એનો અર્થ એવો થયો કે મારામાં કાંઈ માલ નથી, હું નમાલો છું એમ પરાધીન થઈને સાક્ષાત્ ભગવાન ખેડા હોય કે તેમની પ્રતિમા હોય તેમની સામે રાંકો થઈને ભગવાનને કહે કે મને મુક્ત કરજો.

“ દીન ભયો પ્રભુ પદ જપે, મુક્તિ કહાંસે હોય ? ” એમ રાંકો થઈને કહે છે કે હે પ્રભુ ! મને મુક્તિ આપ પણ ભગવાન પાસે તારી મુક્તિ ક્યાં છે ? તારી મુક્તિ તારામાં જ છે. ભગવાન તને કહે છે કે દરેક આત્મા સ્વતંત્ર છે, હું પણ સ્વતંત્ર છું ને તું પણ સ્વતંત્ર છો, તારી મુક્તિ તારામાં જ છે.

આત્મા પોતાના પદનું વલણ ન કરે ને એકલા પર એવા પ્રભુપદને ભજે તો કોણ મુક્તિ આપશે ? તારો નિર્ભંગ સ્વભાવ, રાગ-દ્વેષથી મુક્ત સ્વભાવ, તેની ઓળખાણ કર્યા વગર ભગવાન આપી દે તેમ નથી, માટે તારી મુક્તિ તારામાં છે તેમ ઓળખાણ કર. ઓળખાણ વડે તરવાનો ઉપાય પોતામાં જાણ્યો ત્યારે ભગવાનને આરોપ આપીને

ગાથા-૩૧]

[૩૭

વિનયથી કહેવાય છે કે ભગવાને મને તાર્થો, તે શુભભાવ છે તે વ્યવહારે સ્તુતિ છે.

શરીરાદિ તે હું છું, પુણ્ય-પાપભાવ તે પણ હું છું તેવા મિથ્યાભાવ છૂટીને હું એક ચૈતન્યસ્વભાવે અનંત ગુણની ભૂતિ છું, આવા ભાનપૂર્વક જે ભગવાન તરફનો શુભભાવ થાય તે વ્યવહારે સ્તુતિ છે અને આવા ભાનપૂર્વક શુભભાવ છોડીને સ્વરૂપમાં ઠરે તો પરમાર્થ સ્તુતિ છે. ૩૦.

હવેની ગાથામાં પરમાર્થસ્તુતિની સ્પષ્ટતા કરે છે, હવે તીર્થંકર-કેવળીની નિશ્ચયસ્તુતિ કહે છે. તેમાં પહેલાં જ્ઞેય-જ્ઞાયકના સંકરદોષનો પરિહાર કરી સ્તુતિ કહે છે:-

જો ઇંદ્રિયે જિણત્તા ગાણસહાવાધિઅં મુણદિ આદં ।

તં ચલુ જિદિંદિયં તે મણંતિ જે ણિચ્છિદા સાહુ ॥૩૧॥

અર્થ :-જે ઇંદ્રિયોને જીતીને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્યદ્રવ્યથી અધિક આત્માને જાણે છે તેને, નિશ્ચયનયમાં સ્થિત સાધુઓ છે તેઓ, ખરેખર જિતેંદ્રિય કહે છે.

આ એકત્રીશમી ગાથાનો અહીં પૂરુંકો સાર કહેવાય છે.

અત્યાર સુધી આચાર્યદેવે વ્યવહારસ્તુતિની વાત કરી, હવે આચાર્યદેવ પોતે નિશ્ચયસ્તુતિની વાત કરે છે.

જે મુનિ દ્રવ્યેંદ્રિયો, ભાવેંદ્રિયો તથા ઇંદ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો—એ ત્રણેયને પોતાનાથી જુદા કરીને સર્વ અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્ન પોતાના આત્માને અનુભવે છે તે મુનિ નિશ્ચયથી જિતેંદ્રિય છે.

નિશ્ચયસ્તુતિ એટલે ખરી સ્તુતિ ક્યારે કહેવાય ? ‘આ જડ ઇંદ્રિયો તે હું નહીં’ પણ હું તો સૂક્ષ્મ ચૈતન્ય અરૂપી સ્વભાવી છું એમ નિર્મળ ભેદજ્ઞાનની પ્રવીણતાથી અંતરંગમાં પ્રગટ જે ચૈતન્યસ્વભાવ તેના અવલંબનના બળ વડે દ્રવ્યેંદ્રિયોને પોતાથી જુદી કરી એ દ્રવ્યેંદ્રિયોનું જીતવું થયું.

દ્રવ્યેંદ્રિયનો કર્તા-હર્તા ત્રણકાળમાં આત્મા નથી, જડના ગુણોથી મને લાભ થતો નથી. જોવામાં, સાંભળવામાં, સુંઘવામાં, ચાખવામાં, ઝોલવામાં, સ્પર્શવામાં જે ઇંદ્રિયોનાં કાર્યો થાય છે તે બધાં જડનાં કાર્યો છે, ચૈતન્ય આત્માનું તે કાર્ય નથી. હું

૧ આ એકત્રીશમી ગાથાનાં વ્યાખ્યાનો વિસ્તારથી પર્યાપ્તમાં વંચાયાં હતાં.

જીતી ઇંદ્રિયો જ્ઞાનસ્વભાવે અધિક જાણે આત્મને,
નિશ્ચયવિષે સ્થિત સાધુઓ ભાષે જિતેંદ્રિય તેહને. ૩૧.

૩૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩]

તો દેહાદિ જડ ઇન્દ્રિયોથી જુદો છું; તે જડ ઇન્દ્રિયોને આધીન હું નથી, જડ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર મારામાં નથી, હું તો અતીન્દ્રિય આનંદના વ્યાપારવાળો છું, તે જડ ઇન્દ્રિયો મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. તે દ્રવ્યેન્દ્રિયથી ભિન્ન પડી અંદર સ્વરૂપમાં સ્થિર થયો તે નિશ્ચયસ્તુતિ છે, તે જિતેન્દ્રિય છે.

જેને પોતાનું ભાન નથી તે એકલું પરનું લક્ષ છે, જડ એવી ઇન્દ્રિયો ઉપર લક્ષ છે તે એમ માને છે કે પરનાં કાર્યો મારાથી થાય છે, ઇન્દ્રિયો ધાર્યું કામ આપે, ફટ-ફટ પાંપણ ફેરે, હાલવું હોય ત્યારે હલાય ને બોલવું હોય ત્યારે બોલાય, તેથી તે કહે કે ઇન્દ્રિયોનાં કામ અમારા ધાર્યા પ્રમાણે થાય છે; એવા અનાદિનાં લાકડાં પેસી ગયાં છે તેને આ વાત શી રીતે બેસે ?

ભાવેન્દ્રિય એટલે જુદા જુદા પોતપોતાના વિષયોમાં વ્યાપારપણાથી જેઓ વિષયોને ખંડખંડ બ્રહ્મણ કરે છે અથવા જ્ઞાનને ખંડખંડરૂપ જણાવે છે એવી ભાવેન્દ્રિયોને, પ્રતીતિમાં આવતા અખંડ એક ચૈતન્યશક્તિપણા વડે પોતાથી જુદી જાણી; એ ભાવેન્દ્રિયોનું જીવન થયું.

શબ્દ, રૂપ, રસને જાણવા જેટલું ખંડવાળું જ્ઞાન તેટલો હું નથી, પણ અખંડ જાણનારો તે હું છું. પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોમાં-શબ્દ જાણવામાં, રૂપ જાણવામાં, ગંધ જાણવામાં, રસ જાણવામાં સ્પર્શ જાણવામાં ખંડખંડ અટકતું જે જ્ઞાન તે હું નથી પણ સંગ જાણનારો તે હું છું. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન રૂપ ટાણે રૂપને જ જાણે, શબ્દ ટાણે શબ્દને જ જાણે, એમ એકેકમાં અટકતું ખંડખંડ જ્ઞાન તે મારા અખંડ જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે એમ જ્ઞેય અને જ્ઞાનનો ભેદ પાડી પોતામાં ઠર્યો તે નિશ્ચયસ્તુતિ થઈ.

હવે ભાવેન્દ્રિયવડે બ્રહ્મવામાં આવતા જે ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત બહારના પદાર્થો તેને પોતાના અસંગ સ્વભાવ વડે જુદા કર્યાં. બ્રાહ્મ એટલે નિમિત્ત અને બ્રાહ્મક એટલે આત્મા, એવા જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની અતિ નિકટતાને કારણે ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો તેને પોતારૂપ કરતો હતો, તેને પોતાની નિરાળી ચૈતન્યજ્યોતિના ભાનવડે, ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થો જે નિંદા, પ્રશંસા, ટાક, ઊંચું આદિ અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાના બાહ્ય પ્રસંગો તે મારા જ્ઞાતાનું જ્ઞેય છે, એમ ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત પદાર્થોને પોતાથી જુદા કર્યાં ને પોતામાં ઠર્યો તે નિશ્ચયસ્તુતિ થઈ.

જે શરીર અને ઇન્દ્રિયોને પોતાની માને છે તે દ્રવ્યેન્દ્રિયને પોતાની માને છે, અને જે ખંડખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપે પોતાને માને છે તે ભાવેન્દ્રિયને પોતાની માને છે, અને બાહ્યમાં નિંદા-પ્રશંસા આદિ થાય તેમાં એમ માને કે મારી નિંદા થાય છે, મારી પ્રશંસા થાય છે, વળી પરથી મને સુખ થાય છે, પરથી મને દુઃખ થાય છે એમ માને છે તે

गाथा-३१]

[३६

इंद्रियोना विषयभूत पदार्थानि पोता साथे ऐक करे छे ऐम द्रव्येन्द्रिय, भावेन्द्रिय अने तेना विषयभूत पदार्थानि ते त्रुणे पोताना आत्मा साथे ऐक भानी अन्नेना भीयडा करतो लतो.

ते लवे जडेन्द्रिय ते लुं नलि तेम जडेन्द्रियथी चैतन्यने जुढा कर्यो. मारा ज्ञानने शब्दादिनुं अयलंअन छे नलि, ते शब्द, रसने जलुवा जेठलुं अधूरुं-डिळुं-अंउवाणुं ज्ञान तेठलो लुं नलि; ते अधुं मारा ज्ञानमां जलुवा योग्य छे, पलु तेठलो लुं आत्मा नथी, शब्द-रसमां अटकुं ज्ञान ते लुं नथी, तेम भावेन्द्रियथी पोताने जुढा कर्यो, अने मारा ज्ञानमां जलुवा योग्य इंद्रियोना विषयभूत पदार्थानि ते पलु लुं नथी, ऐम त्रुणथी आत्मा सिन्न छे, तेम पोतामां पोतावडे निश्चय करे ते जितेन्द्रिय जिन छे ने ते साथी स्तुति छे. आ रीते ज्ञेय-ज्ञायक संकर होपनो परिहार कर्यो.

आमां कोर्धने ऐम थाय के आ वातमां तीर्थंकरनी स्तुति क्यां आवी? पलु तेनो अर्थ ऐम छे के जे भावे तीर्थंकरदेव तर्था ते भावे पोताने आणभी लुं अवगुणने जितनार छुं तेवा स्वभावनुं भान कर्युं ने विकल्प तोडी तेमां ज टकरो ते ज धर्म थयो ने ते ज तीर्थंकरनी अरी स्तुति थर्ध.

लक्ति अटले लजवुं, कोनुं लजवुं? के पोताना स्वइपनुं लजवुं. मारुं स्वइप निर्माण अने निर्विकारी सिद्ध जेवुं छे तेनुं यथार्थ भान करीने स्वइपनुं लजवुं तेज निश्चय लक्ति छे, ने ते ज परमार्थ स्तुति छे. कोर्ध कलेशे के आ वात अघरी पडशे पलु अनंता धर्मात्मा क्षणमां सिन्न तत्त्वोनुं भान करी, पर पदार्थानि छोडी, स्वइपमां डरी, मोक्ष गया, वर्तमानमां जय छे ने लविष्यमां अनंता तेवी ज रीते जशे.

पलु अज्ञानीने इंद्रियनां कर्तव्य पोतार्थी थतां होआय छे तेथी चैतन्यतत्त्व परथी छूटं छे ते तेने ऐसतुं नथी. ते न ऐसे तेथी तेने छूटो पाडवानो उपाय केम आवडे? पलु परनो लुं कर्ता नथी, लुं परनो ज्ञायक छुं, ज्ञान मारे स्वभाव छे ऐवी अद्रा ऐकवार तो कर! लुं तो आ त्रुणे प्रकारथी जुढा छुं, परमां अटकुं ते लुं नलीं, परनो कांर्ध करनार ते लुं नलि पलु लुं तो ते अधानो ज्ञायक ज छुं ऐवी ऐकवार अद्रा कर, अने परनी ममता छोड.

जेनी सत्तामां अधुं जलुवा रहुं छे ते जलुनारे ज्ञायक लगवान लुं ज छुं ने आ, जे जलुवाय छे ते अधुं पर छे. स्व अने पर अधानो लुं जलुनारे छुं तेवी सणंग ज्ञानज्योत लुं छुं, तेवी अद्रा ने ज्ञान विना कोर्ध लगवाननी स्तुति के लक्ति करी शकतो नथी; अहु तो दान पूजमां लोल घटाडे तो पुण्यअंध थाय, परंतु लक्ति तो व्यवहारे पलु न थाय.

૪૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સાચી સમજણ કર કે રાગનો એક કણિયો, શરીરનું એક રજકણ, કે એક ઘોળિયો પણ તારો નથી, તેમ ભાન કર તો યથાર્થ ભક્તિ થશે. કોઈ કાંઈ પૈસા ખર્ચે પણ તેના જે કોઈ વખાણ ન કરે તો રૂચે નહીં તેવા ભાવમાં તો પુણ્યબંધ પણ નથી પણ પાપબંધ છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે એક રજકણ પણ મારું નથી, કોઈ નાત મારી નહીં, કોઈ જાત મારી નહીં, આવી ઓળખાણ અને સ્વતંત્રતાનું ભાન હોય ત્યાં જ ખરી મમતા ઘટે છે. જેવી તૃષ્ણા જ્ઞાની ઘટાડે તેવી અજ્ઞાની ઘટાડી શકે નહીં. જ્ઞાની વીતરાગનો ખરો ભક્ત છે, વીતરાગનો ભક્ત તે વીતરાગ થવાનો છે, તે વીતરાગનો વારસો લેવાને હકદાર છે.

આ એકત્રીશમી ગાથામાં ચોથા ગુણસ્થાનવાળા સમકિતીની વાત છે. સમકિતીને આચાર્યદેવે જિન કહ્યા છે, જિનના બેટા તે જિન છે. તે એક બે ભવે સુક્તિ લેવાનો જ, તે ભગવાનનો વારસો લેવાને લઘુનંદન થયો, તે ભગવાનનો ભક્ત ભગવાન થવાનો જ, પરમાત્મા થવાનો જ.

સમકિત થયું તે નિશ્ચયભક્તિ થઈ, તે નાનામાં નાની સ્તુતિ થઈ, જઘન્ય સ્તુતિ થઈ. હવે મધ્યમ સ્તુતિ શું છે તે બત્રીશમી ગાથામાં લેશે ને ઉત્કૃષ્ટ સ્તુતિ તેત્રીશમી ગાથામાં લેશે.

૧૯૯૯ ભાદરવા વદ ૦)) બુધ.

અહીં નિશ્ચયસ્તુતિનો અધિકાર ચાલે છે. એકત્રીશમી ગાથામાં દ્રવ્યેન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય અને તેના વિષય તે ત્રણેથી આત્માને જુદા બતાવ્યો. પાંચે જડેન્દ્રિય, અને અંડરૂપ જ્ઞાન તે ભાવેન્દ્રિય, ને તે અંડજ્ઞાનમાં આવતા જે વિષયો એટલે પરપદાર્થ તે ત્રણેથી હું અખંડ જ્ઞાયકમૂર્તિ જુદા છું એમ સ્વભાવનો અનુભવ કરવો તે આત્માની ખરી સ્તુતિ છે અને તે જ નિશ્ચયસ્તુતિ છે. આ રીતે જ્ઞેયજ્ઞાયક-સંકરદોષ દૂર કર્યો; સંકરદોષ એટલે કુટુંબાદિને પોતાનાં માને, શરીરાદિ તથા પુણ્ય-પાપના ભાવને પોતાનાં માને, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર મને તારશે એમ પરથી લાભ માને; પરંતુ તે તો મારા જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય જ્ઞેય છે. તે જ્ઞેયને અને પોતાના જ્ઞાનને બંનેને ભેગા કરી ખીચડા કરતો તેને સમ્યક્જ્ઞાન વડે જુદા પાડી જ્ઞેયજ્ઞાયક-સંકરદોષને દૂર કર્યો.

ભગવાનનો આત્મા અને પોતાનો આત્મા બંને જુદા છે. ભગવાન કાંઈ આપી દેતા નથી; ભગવાન તો નિવિકલ્પ વીતરાગી છે, અકપાય જેની કરુણા છે, એવા એકલા જ્ઞાતા અખંડ ચૈતન્ય છે. તેની ગમે તેટલી ભક્તિ કરો તોપણ તે રાજી થાય

ગાથા-૩૨]

[૪૧

તેમ નથી. જેવો ભગવાનનો આત્મા છે તેવો જ મારો આત્મા છે. મારો સ્વભાવ મારાથી મારા વડે જ પ્રગટે છે, મારા સ્વભાવને મદદ કરવા કોઈ સમર્થ નથી તેમ બાણી, માની, ને એકાદ્ર થાય તેણે જ ભગવાનની ખરી ભક્તિ કરી; તેણે જ ખરી કેવળીની સ્તુતિ કરી; મારો જ્ઞાનસ્વભાવ તદ્દન નિર્મળ છે, હું જ્ઞાનમૂર્તિ છું એમ સ્વભાવની સન્મુખ થઈને એકાદ્ર થાય તેણે જ આત્માની ભક્તિ કરી; શુભાશુભ પરિણામ જેટલા થાય છે તે હું નહિ એમ જેણે માન્યું તેણે આત્મા થઈને આત્માની સ્તુતિ કરી; વિકારથી જુદા પડીને પોતાને અધિક જાણે અને પુણ્યાદિને જુદા જાણે તેણે જ ખરી આત્માની ભક્તિ કરી, તેણે જ ખરી ભગવાનની સ્તુતિ કરી, આ રીતે જ્ઞાનીની સ્તુતિ તે અલૌકિક સ્તુતિ છે, તે નિશ્ચયસ્તુતિ છે.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો જે શુભભાવ થાય તેનાથી મને લાભ થાય એમ જે માને છે તેણે રાગની ભક્તિ કરી પણ વીતરાગની ભક્તિ કરી નથી, આત્મા થઈને આત્માની ભક્તિ કરી નથી પણ અનાત્માની જ ભક્તિ કરી છે; આ રીતે અજ્ઞાનીની સ્તુતિ તે લૌકિક સ્તુતિ છે, પણ અલૌકિક સ્તુતિ નથી.

મારો આત્મા કુટુંબાદિથી જુદા છે અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી પણ જુદા છે મારે મારો આત્મા જ મને તારશે અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તો મારા જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય જ્ઞેય છે એમ નહિ માનતાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર જ મને તારી દેશે એવો જે રાગ તે મિથ્યાદષ્ટિ સહિતનો રાગ છે. હા, રાગથી પુણ્ય પાંધરો પણ જન્મ-મરણ નહિ ટળે.

હવે ભાવ્ય-ભાવક-સંકરદોષ દૂર કરી સ્તુતિ કહે છે:—

જો મોહં તુ જિણિત્તા ણાણસહાવાધિયં મુણઙ્ગ આદં ।

તં જિદમોહં સાહું પરમટ્ટવિયાણયા વિંતિ ॥૩૨॥

અર્થ :—જે મુનિ મોહને છતીને પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્ય-દ્રવ્યભાવોથી અધિક જાણે છે તે મુનિને પરમાર્થના જાણનારાઓ જિતમોહ જાણે છે-કહે છે.

એકત્રીશમી ગાથામાં જ્ઞેયજ્ઞાયકને જુદા પાડવાની વાત હતી. હું આત્મા પરિપૂર્ણ આનંદકંઠ છું, તે આનંદ મારાથી મારા વડે જ પ્રગટે છે તેમાં કોઈ પરદ્રવ્યની

**છતી મોહ જ્ઞાનસ્વભાવથી જે અધિક જાણે આત્મને,
પરમાર્થના વિજ્ઞાયકો તે સાધુ જિતમોહી કહે. ૩૨.**

સ. પ્ર. ૬

૪૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સહાય નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, શરીરાદિ અને પુણ્ય-પાપનાં પરિણામ તે મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પણ મારાથી ભિન્ન છે અને મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તેવી પ્રતીતિ અને જ્ઞાન થતાં તે પહેલાં નામ્બરની ભક્તિ થઈ ત્યારે તે સમકિતી થયો.

હવે આ ગાથામાં આચાર્યદેવ બીજા નામ્બરની ચડતી ભક્તિ કહે છે, ઊંચી ભૂમિકાની વિશેષ સ્થિરતાની ભક્તિ કહે છે, અહીં જિતમોહની વાત છે એટલે કે ઉપશમશ્રેણીની વાત છે.

જે કોઈ સાધુ ધ્યાનનો નિર્માણ અને નિર્દોષ સ્વભાવ છે, તે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ આદિ મલિનતાથી રહિત છે તેવા સમ્યક્જ્ઞાન વડે શુભાશુભભાવથી જુદા પડી અંદરમાં આનંદઘન સ્વભાવમાં વિશેષ સ્થિર થાય છે-રમણતા કરે છે, તેને પરમાર્થના જાણનારા જ્ઞાનીઓ જિતમોહ કહે છે.

આત્મા તો જ્ઞાન, દર્શન અને આનંદની કાતળી છે, તેનું જેને ભાન નથી તેવો અજ્ઞાની જીવ પરને મારું માનતો અને ચૈતન્યસત્તાનો અનાદર કરતો મોહકર્મને બાંધે છે.

આત્મા ધ્યાને શરીર, મન, વાણી તથા આઠ પ્રકારનાં કર્મરજકણોથી તદ્દન જુદી થીજ છે. તે સ્વતંત્ર નિર્વિકારી તત્ત્વ છે, તેની અજ્ઞાનીને અનાદિથી ખબર નથી તેથી પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં સુખ માને છે, પરમાં મોહ કરે છે, પરનું હું કાંઈ કરી શકું છું તેમ માને છે; એવો મોહ અજ્ઞાનભાવે આત્મા કરે છે પણ તેમાં કર્મ તો નિમિત્ત માત્ર છે. કર્મ તો પરવસ્તુ છે. પરવસ્તુ તે આત્મતત્ત્વને રોકે કે લાભ કરે તેમ ત્રણ-કાળ ત્રણલોકમાં અને નહિ, પણ ધ્યાનનું સ્વરૂપ ભૂતીને આ શરીર, કુટુંબાદિ અને શુભાશુભપરિણામ તે જ હું એમ માની સ્વરૂપની સાવધાની ચૂક્યો અને પરમાં રાગી થયો તે ખરો મોહ છે, તેમાં જડ કર્મ નિમિત્તમાત્ર છે, ધ્યાને પરમાં સાવધાન થયો અને સ્વરૂપમાં અસાવધાન થયો ત્યારે જડ કર્મને નિમિત્તરૂપ કહેવાય છે; તે દ્રવ્યમોહ છે.

મોહકર્મ ફળ દેવાના સામર્થ્ય વડે પ્રગટ ઉદયરૂપ થઈને ભાવકપણે પ્રગટ થાય છે, એટલે શું? કે જેમ કાચા ચોખ્ખાને રાંધે ત્યારે પાકા થાય છે તેમ મોહકર્મ પાકીને ફળ દેવાના સામર્થ્ય વડે તૈયાર થાય છે એટલે કે ઉદયરૂપ પ્રગટ થાય છે ત્યારે ચૈતન્ય ધ્યાનનું ભાન ન કરે તે વિકારમાં જોડાય તો નવું કર્મ બંધાય છે, તે કર્મ પાકીને વળી ફળ દેવા તૈયાર થાય છે, વળી ભાન ન કરે તો વળી જોડાય છે એવો ને એવો પ્રવાહ અનાદિનો ભાન ન કરે ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે.

જેમ ચોખ્ખા પાકે છે તેમ મોહકર્મ જડ તે પણ પાકીને ફળ દેવા તૈયાર થાય છે. ચોખ્ખા તો પરમાણુ ધૂળ છે, જડ છે, આત્મા તો ચૈતન્ય છે; ચોખ્ખા તો રૂપી છે,

ગાથા-૩૨]

[૪૩

વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા છે, આત્મા તો અરૂપી જ્ઞાનઘન છે. કાચા ચોખા પાકે ત્યારે સ્વાદ તો તે ચોખામાં હોતો તે આવ્યો છે, ચોખાનો સ્વાદ તે ચોખામાં છે. તે સ્વાદ કાંઈ આત્મામાં પેસી જતો નથી પણ અજ્ઞાની માને છે કે તે સ્વાદ મારા આત્મામાં પેસી જાય છે. ચોખા જીભે મૂક્યા અને સ્વાદ જાણ્યો એટલે અજ્ઞાની એમ માને છે કે ચોખાના સ્વાદની અવસ્થા મારા આત્મામાં આવી જાય છે, તેનો મને સ્વાદ આવે છે. તે ચોખાનો સ્વાદ તો જ્ઞાનમાં જણાય છે પણ અજ્ઞાની તે સ્વાદના રાગમાં એકાગ્ર થઈ જાય છે એટલે તે રાગનો સ્વાદ લે છે ને માને છે કે મને ચોખાનો સ્વાદ આવ્યો; પણ પરનો સ્વાદ કોઈ લઈ શકતું જ નથી, પોતાના રાગનો જ સ્વાદ લે છે.

અજ્ઞાની જેમ ચોખાના સ્વાદમાં એકાગ્ર થાય છે તેમ કેરીનો રસ, દૂધપાક, પૂરી વગેરે બધું લઈ લેવું; તે એમ માને છે કે કેરીનો રસ જાણે મારા આત્મામાં પેસી જતો હોય! પણ આત્મા તો અરૂપી છે તેમાં કાંઈ ગળપણ પેસી જતું નથી પણ તેના અનુસારે જેને રાગ થાય છે તે એમ માને છે કે અહો! આજનો શું ટેઈસ્ટ! ને શું આજ ખાવાની મજા! તેને ભાન નથી કે હું રાગાદિમાં રોકાઈ ગયો છું. જુઓ તો ખરા! આત્મામાં મજા નહિ ને ખાવા-પીવામાં ને પરમાં મજા માની, તેણે આત્મા તદ્દન નમાલો-માલ વગરનો માન્યો છે કે મારામાં કાંઈ માલ નથી પણ પરમાં માલ છે; તે દૂધપાક, પૂરી ને કેરીનો રસ વગેરે જ્ઞાનમાં જણાય છે પણ તે રસ ખાવા ટાણે જીભ ઉપર મૂક્યો તે જીભ તો જડ છે, દૂધપાક, પૂરી ને કેરીનો રસ વગેરે તે પણ જડ છે. તે જીભ ઉપર મૂકીને, ઓગાળીને પેટમાં ઉતર્યું તે પેટ પણ જડ, તેમાં સ્વાદ તે તારામાં કયે ઠેકાણે આવ્યો! તે જડની અવસ્થા આત્મામાં ત્રણકાળમા આવે નહિ, પણ અજ્ઞાની મૂઠ થઈને એમ માને છે કે પરમાંથી મને સ્વાદ આવ્યો; તે તેની અજ્ઞાનતા છે. ચોખા કહેતા નથી કે તું રાગ કર, પણ અજ્ઞાની રાગમાં રોકાઈ જાય છે.

જેને ભાન છે કે હું સ્વપરપ્રકાશક છું, ચોખાના સ્વાદનો જાણનાર છું, ચોખાની અવસ્થા ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં મારામાં આવતી નથી, ચોખા ને ચોખાની હાલત તે ચોખામાં છે એમ જાણનારો તે ચોખાની અવસ્થાનું જ્ઞાન કરનારો જ્ઞાયક છે.

આત્માએ પોતે અનાદિની જે ભૂલ કરી કે હું આનંદ નહિ, હું જ્ઞાન નહિ, પણ હું રાગી છું, દ્વેષી છું, એવી ભૂલનું નિમિત્ત પામીને જે કર્મ બંધાવ્યું; તે રજકણમાં જ્યારે પાક આવે છે ત્યારે એક ક્ષેત્રે-એક જગ્યાએ ઉદયરૂપ થઈને ભાવકપણે પ્રગટ થાય છે, કર્મનું ફળ આવ્યું તેને અનુસારે જેની પ્રવૃત્તિ છે તે મોહકર્મને બાંધે છે. જુઓ, કર્મ કાંઈ રાગ-દ્વેષ, કામ-ભોગ કરાવતું નથી. જેમ ચોખા પાકીને તૈયાર

૪૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થયા તે કહેતા નથી કે તું મારા સ્વાદમાં અટકી જા, ને રાગ કર; તેમ કર્મ પાકીને ક્ષણ દેવા આવ્યું તે કહેતું નથી કે તું મારા સ્વાદમાં અટકી જા, ને રાગ કર; કર્મ તો માત્ર હાજરરૂપે ક્ષણ તરીકે-વિપાકપણે આવે છે. તે કહેતાં નથી કે તું મારામાં અટકી જા, પણ તેના અનુસારે જેની પ્રવૃત્તિ છે એવો જે પોતાનો આત્મા તે ભાવ્ય, ભાવ્ય એટલે કર્મના અનુસાર થવા યોગ્ય આત્માની અવસ્થા તે ભાવ્ય, જે કર્મનો ઉદય ભાવકપણે પ્રગટ થાય છે તેના અનુસાર જે ઊંધા પુરુષાર્થ વડે રાગ-દ્વેષ કર્યા કરે છે તે મોહકર્મને ખાંધે છે.

ભાવક એટલે મોહકર્મ, જે ક્ષણરૂપે પ્રગટ થયું; તે અનુસાર રાગ-દ્વેષની લાગણી-રૂપ જે આત્માની અવસ્થા થઈ તે ભાવ્ય; તેને ભેદજ્ઞાનના ઘળ વડે દૂરથી જ પાછો વાળવાથી, જુઓ, આચાર્યદેવે શું ભાષા કરી? કે 'દૂરથી જ' એટલે જરીયે તેમાં ભળ્યો નહીં, ભળે તો દૂરથી જ પાછો વળ્યો ન કહેવાય; હું પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય ભગવાન છું, મારામાં મલિનતાનો અંશમાત્ર નથી, કોઈ પરપદાર્થની મને સહાય નથી એમ ભેદજ્ઞાનના ઘળપૂર્વક પોતાના આત્મામાં રાગ થયા પહેલાં જ આત્માને ઘળપૂર્વક પાછો વાળીને મોહનો તિરસ્કાર કરે છે.

ઘળપૂર્વક મોહનો તિરસ્કાર કર્યો કે જગતના કોઈપણ પદાર્થોનો હું કર્તા-હર્તા નથી, જગતના કોઈ પણ પદાર્થો તથા કોઈપણ શુભાશુભભાવ મને મુખરૂપ કે મદદગાર નથી એમ ઘળપૂર્વક મોહનો તિરસ્કાર કરીને સમસ્ત ભાવ્યભાવક-સંકરદોષ દૂર કર્યો; અહીં આચાર્યદેવે ઘળપૂર્વક મોહનો તિરસ્કાર કહીને પુરુષાર્થ બતાવ્યો છે. હું જ્ઞાયક-જ્યોતિ ચૈતન્યમૂર્તિ છું, નિર્દોષ અને નિરાલંબન છું. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રજું પણ મને અવલંબન નથી એમ પરના અવલંબન વગર નિરાલંબન સ્વભાવમાં એકાગ્ર થયો ને પરમાં જોડાણો નહિ એટલે મોહનો ઘળપૂર્વક તિરસ્કાર સહેજે થયો. ખીજો કોઈ તિરસ્કાર કરવાનો નથી, પોતાના નિર્વિકલ્પ, વીતરાગસ્વભાવમાં સ્થિર થયો એટલે મોહનો તિરસ્કાર સહેજે થઈ જાય છે. આ જ ખરો પુરુષાર્થ છે, આ જ ખરો ધર્મ છે ને આ જ ખરી ભગવાનની ભક્તિ છે.

પહેલાં એકત્રીશમી ગાથામાં સ્ત્રી, કુટુંબ વગેરે અને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર વગેરે તેના તરફના વલણવાળો થતો જે શુભાશુભભાવ તેનાથી આત્માને જુદો બતાવી, સમ્યક્દર્શન બતાવ્યું ને અહીં સમ્યક્દર્શન થયા પછી જે કર્મનું ક્ષણ આવ્યું તેમાં ભળ્યો નહિ એટલે તેમાં જોડાણો નહિ, અશુભ પરિણામમાં તો ભળ્યો નહિ પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તરફનાં જે શુભ પરિણામ આવે તેમાં પણ ભળ્યો નહિ, તેમ પરથી જુદો થઈ મોહમાં ભળ્યો નહિ પણ પોતામાં સ્થિર થયો એટલે વિશેષ સ્થિરતા વધી. પહેલાં

ગાથા-૩૨]

[૪૫

એકત્રીશમી ગાથામાં દ્રવ્ય જુદાં કર્યાં ને અહીં અવસ્થા જુદી કરી; શ્રદ્ધામાં દ્રવ્ય જુદાં કર્યાં છતાં અવસ્થામાં મલિનતા થતી હતી, તેથી અવસ્થાને સ્વભાવરૂપ કરી, અવસ્થામાં જોડાં ક્રોધ, માન, રાગ-દ્વેષાદિ થતાં હતાં તેનાથી જુદો પડી વિશેષ સ્થિર અવસ્થા કરી. જે કર્મનું ફળ આવ્યું તેનો શ્રદ્ધામાં તે આદર નથી પણ અવસ્થામાં પણ આદર નથી, એટલે કે અસ્થિર થવારૂપે પણ આદર નથી. ભાવક એટલે મોહકર્મ, ને તેમાં ભળવારૂપ આત્માની અવસ્થા તે ભાવ્ય; તેનાથી જુદો પડી પોતામાં ઠર્યો ને મોહનો તિરસ્કાર કર્યો. હજી અહીં મોહનો તિરસ્કાર કર્યો છે પરંતુ મોહનો નાશ કર્યો નથી એટલે અહીં ઉપશમશ્રેણીની વાત છે; જેમ અગ્નિને રાખથી ભારે છે-ઠાંકે છે તેમ અહીં મોહને ઠાંક્યો છે-ઠાખ્યો છે પણ મૂળમાંથી નાશ કર્યો નથી; આ ધીજી નંબરની મધ્યમ ભક્તિ થઈ.

પ્રથમ સમ્યક્દર્શન થતાં એમ પ્રતીત થઈ કે શરીરાદિ તે હું નહીં પણ શુભાશુભ લાગણીઓ જે ઊઠે તે પણ હું નહિ. એવો સ્વતંત્રસ્વભાવી હું છું એવી શ્રદ્ધા થઈ ત્યાં ધર્મની શરૂઆત થઈ; માર્ગને જોયો, આત્મા જાગી ઊઠ્યો, પણ પુરુષાર્થની મંદતાએ કર્મના અનુસારે અસ્થિરતાની જે અવસ્થા થતી હતી તે હવે કર્મના અનુસારે નહીં થતાં પુરુષાર્થ વડે ચૈતન્યમૂર્તિ અમૃતસાગર આત્માને અનુસારે અવસ્થા થવા લાગી, આત્માના સ્વભાવને અનુસારે અવસ્થા થવા લાગી. તે મુનિ એકત્વમાં ટંકોટકીર્ણ-નિશ્ચલ અને જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્ય દ્રવ્યોના સ્વભાવોથી થતા સર્વ અન્ય-ભાવોથી પરમાર્થે જુદા એવા પોતાના આત્માને અનુભવે છે તે નિશ્ચયથી જિતમોહ છે, તે જિત છે, તે ધર્મી છે, તે વીતરાગ છે, તે કેવળજ્ઞાન પામવાના રસ્તામાં છે.

કેવો છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ? સમસ્ત લોકના ઉપર તરતો; તરતો એટલે શું? રાગદ્વેષમાં ભેળસેળ નહિ થતો, રાગદ્વેષ ને શુભાશુભ પરિણામથી જુદો ને જુદો એટલે અધિક ને અધિક રહેતો, એવો તે જ્ઞાનસ્વભાવ બધાની ઉપર તરતો છે; જેમ દશહજાર ઢેઢ ભેગા થયા હોય, એવા દેઢિયા મેળામાં દશાશ્રીમાળી વાણિયો ભેગો થઈ ગયો હોય તો પણ તેને શંકા ન પડે કે હું ઢેઢ હઈશ? એને તો નિ:શંકતા છે કે હું વાણિયો જ છું, ઢેઢ નથી. આ તો હું દશહજાર માણસમાં આવી ચડ્યો છું, પણ હું છઉં તો વાણિયો જ, ઢેઢ નથી; તેમ તે દેઢિયા મેળાથી તરતો ને જુદો રહે, એમ શરીરાદિ, પૈસા, હજીરા (મકાન), સ્ત્રી, કુટુંબાદિ ને પુણ્ય-પાપનાં પરિણામ તે બધો દેઢિયા મેળો છે, તેનાથી મારો જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા જુદો જ છે. તે દેઢિયા મેળારૂપે ક્યારે પણ થયો નથી એમ નિ:શંકપણે જેણે જાણ્યું છે તે બધા દેઢિયા મેળાથી તરતો ને તરતો, જુદો રહે છે. જેમ કોલસો અને અગ્નિ બન્ને જુદા છે તેમ શરીરાદિથી,

૪૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પુણ્યાદિથી, ને સમસ્ત લોકથી, દેહદેવળમાં ઘિરાજતો જ્ઞાનમૂર્તિ અંગારો જુદો છે. એવા આત્માને જેણે જાણ્યો તે સમસ્ત લોકના ઉપર તરતો છે; મારો સ્વભાવ સ્પષ્ટ પ્રગટ નિર્માળ બધાને જાણનારો છે, તે પરરૂપ થતો નથી એમ જેણે જાણ્યું તે સમસ્ત લોકના ઉપર તરતો છે.

મારો જ્ઞાનસ્વભાવ પરથી નિરાળો, પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોતપણાથી સદાય અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે. લોકો કહે છે ને કે પ્રત્યક્ષ હોય તે માનીએ, પણ આત્મા પોતે જ સદાય જાણનાર પ્રત્યક્ષ છે, આ બધું જે નજરે દેખાય છે તેનો જાણનારો પ્રત્યક્ષ હોય કે અપ્રત્યક્ષ? જે જાણનારો તું નથી તો કોણ જાણે છે? જણાય છે તે કોના આધારે જણાય છે? જડને ભાન નથી, જડ કાંઈ જાણતું નથી, માટે જાણનારો આત્મા પોતે જ સદા પ્રત્યક્ષ છે, પોતાની ચૈતન્યશક્તિનું સામર્થ્ય સદાય પ્રગટ-પ્રત્યક્ષ છે. સૂર્ય તો ઊગે છે ને વળી આથમે છે, પણ ભગવાન આત્મા તો સદાય અંતરમાં પ્રકાશમાન જાગતી જ્યોતિ ઘિરાજે છે એવા આત્માનો જે અનુભવ કરે છે તેણે ભગવાન અને ગુરુની સાચી નિશ્ચયસ્તુતિ કરી.

વળી કેવો છે તે આત્મા? અવિનાશી છે. પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવ અને પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ બહારના સંયોગ, તે બધા ક્ષણિક અને નાશવાન છે, ક્ષણમાં પડતી જાય છે, અધુવસ્વભાવી છે; અને જ્ઞાનાનંદઆત્મા તો ત્રિકાળ ટકનાર-ધ્રુવ અને શાશ્વત છે. તેનો કદી નાશ થતો નથી એવો અવિનાશી છે.

ભગવાન આત્મા પોતે પોતાથી જ સિદ્ધ અને પરમાર્થરૂપ એવો જ્ઞાનસ્વભાવી છે. હું સ્વયંસિદ્ધ છું, હું મારાથી જ સિદ્ધ છું, મને સિદ્ધ કરવામાં-મારી સામિતી કરવામાં કોઈ શરીર, મન, વાણી આદિ પરની જરૂર પડે તેમ નથી. પરમાર્થરૂપ ભગવાન આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે, તેને સિદ્ધ કરવા માટે-નક્કી કરવા માટે પુણ્યનું-રાગનું કે પર-સંયોગનું અવલંબન લેવું પડે તેમ નથી.

પરમાર્થરૂપ ભગવાન આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે. આત્માને જ્ઞાનથી ઓળખાવ્યો છે; જેમ ગાળને ગળપણથી ઓળખાવાય છે તેમ આત્માને જ્ઞાનગુણથી ઓળખાવ્યો છે. કર્મના ઉદ્દય રાગ-દ્વેષથી જોડાઈને જે અસ્થિર થતો તે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને ઓળખીને સ્થિર થયો એટલે તે ભાવ્યભાવક-સંકરદોષને દૂર કરી ધીજી નિશ્ચયસ્તુતિ કરી. મારો મહિમા સર્વજ્ઞના મુખમાં પણ ન આવે એવો હું મહિમાવંત છું તેને જાણીને તેમાં ડરે તેણે પોતાની ભક્તિ કરી, તેણે કેવળજ્ઞાનીની ભક્તિ અને તીર્થંકર ભગવાનની ભક્તિ કરી.

આમાં કોઈને એમ થાય કે આમાં કયા ભગવાન ને કયા તીર્થંકર આવ્યા ?

ગાથા-૩૨]

[૪૭

હિલરાતું બીજા ભગવાન તરફથી લક્ષ ચૂકાવ્યું છે; પણ એનો અર્થ એમ છે કે જે પોતાના આત્માને આગળીને તેમાં ઠર્યાં તેણે જ ખરી આત્માની ભક્તિ કરી અને જેણે આત્માની ભક્તિ કરી તેણે બધા તીર્થ કરેાની, બધા કેવળીની અને બધા સિદ્ધોની ભક્તિ કરી. આ બીજા નંબરની મધ્યમ નિશ્ચયભક્તિ થઈ.

નિશ્ચયનું જ્યાં ભાન છે ત્યાં અધૂરાશને લઈને ભગવાનની ભક્તિનો શુભભાવ આવે છે તે વ્યવહારસ્તુતિ છે પણ શુભરાગ તે વિકાર છે માટે તે આત્માને ગુણ કરતો નથી; પોતાના સ્વભાવનું ભાન તે જ ગુણ કરે છે.

આ ગાથાસૂત્રમાં એક મોહનું જ નામ લીધું છે; તેમાં 'મોહ' પદને બદલીને તેની જગ્યાએ રાગ, દ્વેષ, આદિ સોળ સૂત્રો લેવાં. જેમકે રાગ મારો સ્વભાવ નથી, રાગ અને રાગના ફળમાં કેવળજ્ઞાન થતું નથી, રાગને તોડવાનો સ્વભાવ જે શ્રદ્ધામાં લીધો છે તેના વડે આગળ વધી રાગને તોડી કેવળજ્ઞાન થશે એ રીતે રાગમાં ન જોડાય અને પોતામાં એકાચતા વધારે તે આત્માની ભક્તિ થઈ.

તેવી રીતે દ્વેષ તે પણ મારો સ્વભાવ નથી. રોગ આદિ પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગમાં જે અણુગમે થાય તે દ્વેષ છે. તે દ્વેષથી મારો નિર્મળ સ્વભાવ જુદો છે તેમ પોતાના સ્વભાવમાં એકાચ થયો ને દ્વેષથી અસ્થિરતા છૂટીને સ્થિર અવસ્થા થઈ તે બીજા વર્ગની ભક્તિ થઈ.

તેમ ક્રોધથી પણ હું જુદો છું. પર મને ક્રોધ કરાવતું નથી, મારા આત્મ-સ્વભાવમાં ક્રોધ છે નહિ, વર્તમાન અવસ્થામાં પુરુષાર્થની નખળાઈને લઈને ક્રોધ થાય છે, પર તરફ જેટલો ક્રોધમાં અટકે છે તેનાથી જુદો પડી ગુણમાં સાવધાનપણે એકાચ રહ્યો તેનું નામ બીજા નંબરની ઊંચી ભક્તિ થઈ. એકત્રીશમી ગાથામાં ક્રોધાદિથી આત્માને જુદો કરવાનું કહ્યું એટલે ભેદજ્ઞાન કરવાનું કહ્યું અને બત્રીશમી ગાથામાં અવસ્થામાં જે અસ્થિરતા થતી હતી તેનાથી પણ છૂટીને વિશેષ સ્થિર થવાનું કહ્યું.

તેમ માનથી પણ પોતાને જુદો પાડે, જગતમાં નિંદા-પ્રશંસા થાય તે હું નથી, મારા આત્માની કોઈ નિંદા કે પ્રશંસા કરી શકતું નથી કારણ કે હું આત્મા અરૂપી છું અને નિંદા-પ્રશંસાના શબ્દો તો રૂપી છે. રૂપીમાં મારો અરૂપી આત્મા આવે નહિ માટે મારી નિંદા કે પ્રશંસા કોઈ કરી શકતું જ નથી. જેને જે ગોઠ્યું તેના તે ઊંધાં કે સવળાં ગાણાં ગાય છે, બીજાની કોઈ નિંદા કે પ્રશંસા કરી શકતું જ નથી; નિંદા-પ્રશંસા થવાથી જે રાગ-દ્વેષ થાય તે કોઈએ કરાવ્યા નથી પણ મારી નખળાઈને કારણે અવસ્થામાં જે રાગ-દ્વેષ થાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી. પર મને રાગ-દ્વેષ કરાવતું નથી, મારા સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ છે નહિ, એવું ભાન થતાં અનંતો રાગ-દ્વેષ ગયો,

૪૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પણ અવસ્થામાં જરા મયક ખાતો હતો તેમાંથી પણ સ્થિર થયો, વિશેષ સ્વરૂપસ્થિરતા વડે મોહનો અભાવ કરવા માંડ્યો તે વીતરાગી સ્થિરતાની અહીં વાત છે.

પરમાં અહંકારપણું ક્યારે આવે કે મારી પ્રશંસા કરી, મારી નિંદા કરી, એમ જે પરમાં મારાપણું માને છે તેને ઊંડથી અહંકાર આવે છે અને તીવ્ર રાગ-દ્વેષ થાય છે. પણ ભાઈ! નામ તારું છે નહિ, તારી કોઈ નાત નથી, તારી કોઈ જાત નથી, પર એવું જે શરીર તેના નામથી તેને ઓળખે અને તે નામથી તારી નિંદા કરે તેમાં તારું શું ગયું? આ નામ તે હું અને આ અનાદર જેનો કરે છે તે હું છું એમ જે માને છે તેણે પરને પોતાનું માન્યું છે તેથી તેને ઊંડથી રાગ-દ્વેષ થાય છે. નામને ગાળા આપે અને તે ગાળાને પોતામાં ખતવે ત્યારે એને રાગ-દ્વેષ થાય છે પણ તું રહેવા દે, નામને તારું ન માન, પર જે નામ બોલે છે તે નામમાં તારો આત્મા નથી. કોઈની વાણીમાં મારો આત્મા આવે નહિ આપું જેને ભાન છે તેને રાગ-દ્વેષ વધતા નથી પણ ઘટતા જાય છે અને આત્મગુણની શાંતિ અને સ્થિરતા વધતી જાય છે; તેણે ભગવાનની બીજા નંબરની નિશ્ચયસ્તુતિ-ખરી સ્તુતિ કરી.

૧૮૨૬, આસો સુદ ૧ ગુરુ.

અધિકાર શું ચાલે છે કે અનાદિનો અપ્રતિબુદ્ધ શરીર, વાણી અને મન પોતાનાં માનતો હતો તેને સમજાવતાં સમજાવતાં નિશ્ચયસ્તુતિની વાત આવી છે.

આત્મા આત્માપણે છે, આત્મા પરવસ્તુપણે નથી અને પરવસ્તુ આત્માપણે નથી. આત્મા જે પરવસ્તુપણે થઈ જાય અને પરવસ્તુ જે આત્માપણે થઈ જાય તો બંને દ્રવ્ય એક થઈ જાય, સ્વતંત્ર ન રહે.

આત્મા જ્ઞાન, શાંતિ આદિ અનાંતગુણનો પિંડ છે, આત્મામાં જે રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવ થાય છે તે આત્માનો ત્રિકાળી ટકાઉ સ્વભાવ નથી પણ ક્ષણિક વિકારીભાવ છે. આત્માના સ્વભાવને ભૂલીને પરને પોતાપણે માનવું એટલે ગુણને ભૂલી જવા; ગુણને ભૂલી જવા એટલે સ્વતંત્રતાને ખોવી. સ્વતંત્રતાને ખોવી એટલે દુઃખ ભોગવવાનું રહ્યું. પોતાના ગુણ જાણવામાં ન આવે એટલે ક્યાંક પોતાને માનશે તો ખરોને! એટલે શરીર, રાગ-દ્વેષ વિકારરૂપ તે હું છું એમ પરમાં પોતાની હયાતી સ્વીકારી, એટલે તેણે એમ માન્યું કે હું પરનો ઓશિયાળો છું, મારામાં માલ નથી. શરીરાદિ રાગાદિને છોડીશ તો હું નહિ રહું. જે મારામાંથી વિકાર નીકળી જાય તો મારામાં કાંઈ રહે નહિ એમ પોતાને માલ વગરનો માનનાર પોતાના આત્માનો અનાદર કરે છે તે પોતાના ગુણનું ખૂન કરે છે. પોતાના ગુણનું ખૂન કરનાર તે પરનો ઓશિયાળો કોઈ દી મટે નહિ અને પરાધીનતાનું દુઃખ તેને કોઈ દી ટળે નહિ. આત્મા જ્ઞાન, દર્શન,

ગાથા-૩૨]

[૪૯

સ્વતંત્ર સુખ, આનંદ, વીર્યની મૂર્તિ છે તેને જેમ છે તેમ માને નહિ અને પરને પોતાપણે માનનારો રહે ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર ધર્મ ન થાય, સ્વતંત્ર ધર્મ ન થાય એટલે પરતંત્ર વિકાર થાય એટલે દુઃખ થાય.

આત્મા તદ્દન છૂટો-પરથી નિરાળો છે. તેને પરનો આશ્રય જોઈએ તેમ અને નહિ પણ જીવોને બાહ્ય લક્ષ છે ને બાહ્યથી જ જોવું છે તેથી વાત બેસે નહિ.

અહીં અપ્રતિબુદ્ધને સમજાવે છે. અપ્રતિબુદ્ધ એટલે પોતાને સામી ચીજથી જુદો નહીં જાણનારો, પોતે આત્મા ધ્રુવ છે તેનો અજાણ એટલે પોતાનો અજાણ એટલે પોતાને નહિ માનનાર તે અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાની છે.

વસ્તુનો જે સ્વભાવ છે તે જાણ્યા વિના ટકવું શેમાં? ને ટક્યા વગર ચારિત્ર થાય નહિ ને ચારિત્ર વિના મોક્ષ થાય નહિ તેથી મોક્ષ થવા માટે ચારિત્ર જોઈએ ને ચારિત્ર થવા માટે યથાર્થ જ્ઞાન જોઈએ.

એકત્રીશમી ગાથામાં ઓળખાણ થવાનું કહ્યું. ઓળખાણ થાય કે તરત જ બધા વીતરાગ થાય તેમ બનતું નથી. જે જાણ્યું ને માન્યું તેમાં પછી પુરુષાર્થ કરી ક્રમે ક્રમે સ્થિર થતો જાય છે તે વીતરાગની ખરી ભક્તિ છે.

ગઈ કાલે માન સુધી વાત આવી હતી. માન એટલે શરીરના નામનું જ્યાં કોઈ અપમાન કરે કે પ્રશંસા કરે ત્યાં અજ્ઞાનીને ઊંડેથી એમ થાય છે કે આ 'મારું' નામ છે; એ નામની પ્રશંસા કરી એટલે મારી પ્રશંસા કરી તેમ ઊંડેથી માન્યું તે માન છે.

શરીરના નામની નિંદા-પ્રશંસા સાંભળતાં અજ્ઞાનીને રાગદ્વેષ થાય છે; પણ શરીર તો જડ-પુદ્ગલ પરમાણુનું બનેલું છે. તે કાયમ ટકનાર ચીજ નથી. પૂર્વ ભવમાંથી માતાના ઉદરમાં આવ્યો ત્યારે તેજસ ને કાર્મણુ તે બે શરીર સાથે લઈને આવ્યો હતો. આ સ્થૂલ શરીર તો માતાના ઉદરમાં પોતે આવ્યા પછી ઘડાણું. તે પૂર્વનું નામકર્મ લઈને આવ્યો તેથી માતાના ઉદરમાં શરીર ઘડાણું ને પછી બહાર આવ્યો, પછી રોટલા, દાળા, ભાતમાંથી આવડું મોટું શરીર થયું, માટે આ શરીર તે કાયમની ચીજ નથી પણ અમુક મુદતની ચીજ છે, તેમ રાગ-દ્વેષ વિકાર તે પણ અમુક મુદતની ચીજ છે, કાયમની ચીજ નથી, માટે જ્ઞાની સમજે છે કે આ શરીર તે મારું નથી ને રાગ-દ્વેષ તે પણ મારા નથી, મારા આત્માની નિંદા-પ્રશંસા કોઈ કરતું નથી. આત્માની નિંદા-પ્રશંસા કોઈ કાળે કોઈ કરી શકતું જ નથી, એમ જ્ઞાનીને ભાન છે ને વિશેષ સ્થિરતા છે તેથી દુનિયાના ગમે તેવા પ્રસંગ અને તોપણ તેને કાંઈ થતું નથી પણ સ્થિરતા રહે છે. તે ભગવાનની બીજા વર્ગની ભક્તિ છે.

સ. પ્ર. ૭

૫૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ધર્મ તેનું નામ કે ધર્મ જાણ્યો, માન્યો, પછી પ્રતિકૂળ પ્રસંગ આવે ત્યારે સમજે કે તે તેનામાં ને હું મારામાં, તેનામાં મારો હાથ નહિ ને મારામાં તેનો હાથ નહિ; પણ હજી જ્યાંસુધી ધોતાની નબળાઈ છે ત્યાંસુધી અશુભ રાગ ટાળીને શુભરાગ હોય તે શુભરાગ પણ હદનો આવે છે કારણ કે સ્વરૂપની હદ ચૂકીને તે શુભરાગ પણ થતો નથી, પણ અહીં તો તે હદના શુભરાગને પણ ટાળવાની વાત છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે હું તો જ્ઞાતા છું, આનંદસ્વરૂપ છું, વીતરાગસ્વરૂપ છું, મારા આત્માને નાત-જાત કાંઈ નથી, તો પછી મને કોણ કહે કે તું આવો, ને તું આવો, તું સારો ને તું નરસો, તે એમ સમજે છે કે જન્મ્યો ત્યારે કયાં દશાશ્રીમાળીપણું હતું? શ્રી એટલે મારા આત્માની લક્ષ્મીરૂપદશા તેનો માળી એટલે રખોપિયો છું તે જ હું ખરો દશાશ્રીમાળી છું એમ જ્ઞાની વાતને બદલાવી નાખે છે. આ રીતે ધર્મી જીવ, પૂર્વના ઉદ્ધવના પ્રસંગ આવે તેમાં, માન થવા ન દે.

અજ્ઞાનીને એમ થાય છે કે મારી નાત, મારી જાત, મારું કુટુંબ; એમ પરને ધોતાનું માની તે પરતંત્ર થાય છે, જન્મ્યો ત્યારે કયાં ખબર હતી કે હું દશાશ્રીમાળી છું! આ શરીરનું આ નામ છે! જન્મ્યા પછી ફક્ત પાડ્યું નામ, ત્યાં તે નામને વળગ્યો કે આ નામ મારું, પછી તે નામને કોઈ વખોડે ત્યાં કાંટાની જેમ ઊભો થાય, પણ ભાઈ! તે નામ કયાં તારું હતું? અજ્ઞાનીએ જ્યાં ત્યાં મારું મારું માન્યું છે તેથી તેને કોઈ, માન, આદિ થાય છે, પણ જ્ઞાની ગમે તેવા પ્રસંગમાં માન થવા ન દે.

માયા તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી; માયા એટલે ઢાંલ, તે ઢાંલથી હું આત્મા જુદો છું તેમ જુદાપણું તો એકત્રીશમી ગાથામાં બતાવ્યું ને અહીં અવસ્થામાં પણ અસ્થિરતારૂપ માયા થવા ન દે પણ અવસ્થાની સ્થિરતા કરે તે જિતભાઈની અહીં વાત છે.

લોભ તે મારું સ્વરૂપ નથી, લોભ તે વિકારીભાવ છે તે મારો સ્વભાવ નથી, હું તો સંતોષસ્વરૂપ અનંતો છું એમ જાણી ધોતામાં સ્થિર થાય, ને લોભ પ્રકૃતિનો ઉદ્ધવ આવે તેમાં ન જોડાય તેણે લોભને જીત્યો.

આઠ કર્મના રજકણા તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, તેનાથી હું જુદો છું. તેમ કર્મના નિમિત્તે જે અવસ્થા થાય તે પણ મારો સ્વભાવ નથી, તેથી મારા સ્વભાવમાં રહેવું ને અવસ્થા મલિન ન થવા દેવી તે ભાવ્યભાવક-સંકરદોષથી દૂર રહેવું થયું.

નોકર્મ તે પણ હું નથી, કોઈએ ગાળ દીધી તે નોકર્મ છે. તે ગાળ દેનારે ગાળ દીધી નથી, તારા જ પૂર્વે કરેલા અશુભભાવથી કર્મ અંધારેલાં, તેના જ ઉદ્ધવરૂપે આ પ્રતિકૂળ સંયોગ છે, કરને ભાન! કે પૂર્વે અશુભ પરિણામ થયેલાં તેનું જ

ગાથા-૩૨]

[૫૧

આ ક્ષણ છે; તે મારું સ્વરૂપ નથી. આ કાં તો કાઢે કર્મનો વાંક ને કાં તો કાઢે નોકર્મનો વાંક, પણ તેનું જ્ઞાન જ કર ને ! જાણ કે તે પૂર્વે કરેલી ભૂલનું પરિણામ છે.

જે જે સંયોગો મળે તે કર્મનું ક્ષણ નોકર્મ છે, નોકર્મમાં ઘણા બોલ આવી જાય છે. સારાં આહાર પાણી મળે, શરીર સારું રહે કે ન રહે, ને બહારની અનુકૂળતા મળે કે પ્રતિકૂળતા મળે તે બધું નોકર્મ છે. ફરવા જઈએ તો શરીર સારું રહે એમ જેણે માન્યું તેણે નોકર્મ પોતાનું માન્યું. જગતના જીવો એમ માને છે કે સવારમાં આ પીધા વિના અમારું માથું ચડી જાય, આ પીને વ્યાખ્યાન સાંભળીએ તો મગજ કામ કરે, નહિતર વ્યાખ્યાનમાં ધ્યાન ન રહે, આ પીધો હોય તો મગજ સારું રહે ને જ્ઞાન સારું કામ કરે. એક આ જેવી ધૂળ તારા જ્ઞાનમાં મદદ કરે, એક ચાના પ્યાસાથી જો જ્ઞાન સારું કામ કરે, તો પછી દુનિયા આખીનો આ ભેગો કરીને પીએ તો તે કેવળજ્ઞાન થવું જોઈએ. આહાહા ! કેવી માન્યતા ઊંઘી ! વ્યાખ્યાનઆદિમાં ધ્યાન રહેવું તે તો પોતાના પુરુષાર્થ આધીન છે, પણ ઊંઘો પડ્યો પર મને મદદ કરે એમ માને છે. પણ જ્ઞાની સમજે છે કે નોકર્મ તે મારું સ્વરૂપ નથી, મારા પોતાના નિર્વિકારી સ્વભાવમાં એકાદ થઈ રહેવું તે મારું સ્વરૂપ છે.

તેમ મન, વચન, કાયાના વલણમાં જે જોડાણ છે તે જોડાણ આજીવું કરી નાખવું એટલે વિકલ્પો ઘટાડવા ને સ્વરૂપમાં એકાદતા કરવી તે ભગવાનની ખરી ભક્તિ છે.

તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયથી હું ભિન્ન છું, ઇન્દ્રિય તે મારી નથી તે વાત એકત્રીશમી ગાથામાં આવી ગઈ છે.

જેમકે રૂપ દેખીને અસ્થિરતાની મચક થતી હોય તો તેને ટાળીને સ્થિર થવું. એમ કોઈ શબ્દ સાંભળીને અસ્થિરતા થતી હોય તો તેને ટાળીને સ્થિર થવું. તેમ ઘ્રાણ, રસન, સ્પર્શન-તેનું પણ તેમ સમજી લેવું.

રાગ-દ્વેષને ભેદજ્ઞાનના બળથી જુદા કરીને પોતામાં સ્થિર થઈને ઠાર્યા છે, નાશ કર્યા નથી. પૂર્વે કહ્યા તેવા જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્ય દ્રવ્યથી અધિક આત્માનો અનુભવ કરવાથી જિતભોલ જિત થયો. અહીં એવો આશય છે કે શ્રેણી ચડતાં મોહનો ઉદય જેને અનુભવમાં ન રહે અને જે પોતાના બળથી ઉપશમાદિ કરી આત્માને અનુભવે છે તેને જિતભોલ કહ્યો છે. અહીં મોહને ઠાળ્યો છે પણ નાશ કર્યો નથી. આ ભગવાનની બીજા નંબરની નિશ્ચયસ્તુતિ થઈ.

ભગવાનની સ્તુતિ તે પોતાના આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે પણ પર ભગવાન સાથે સંબંધ રાખે નહીં. સામા ભગવાન તરફ પરવલણવાળો ભાવ તે શુભભાવ છે, તેનાથી પુણ્ય બાંધે પણ ધર્મ ન થાય; સ્ત્રી, પુત્રાદિ તરફનો વલણવાળો ભાવ તે અશુભ

પર]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભાવ છે. તે અશુભભાવને ટાળવા સામા ભગવાન તરફે શુભભાવમાં જોડાય, પણ આત્મા શું વસ્તુ છે ને ધર્મનો સંબંધ તો મારા આત્મા સાથે છે તેમ ન માને તેને ભગવાનની સાચી સ્તુતિ કે ભક્તિ થઈ શકે નહિ; આ રાતી-પીળી દુનિયા કે જે સારાં શરીર, સારાં ખાવા-પીવાનાં, હરણું-ફરણું ને મઝા કરવી એવી પંચરંગી દુનિયામાં સ્વ્યાપસ્વ્યા રહે તેને આ ધર્મ ક્યાંથી સમજાય? ૩૨.

ત્રીજી સ્તુતિ ભાવ્ય-ભાવકભાવના અભાવરૂપ નિશ્ચયસ્તુતિ છે, તે આચાર્યદેવ સમજાવે છે. તે સ્વરૂપ જે સમજી જાય તેને તરત આવી સ્થિરતા થઈ જતી નથી પણ સમજાવે છે કે આ રીતે નિશ્ચયસ્તુતિ ને ભક્તિનું સ્વરૂપ છે.

જિદમોહસ્સ દુ જડયા खीणो मोहो हविज्ज साहुस्स ।

તડયા હુ खीणमोहो भण्णदि सो णिच्छयविदूहिं ॥ ૩૩ ॥

અર્થ :—જેણે મોહને છૂટે છે એવા સાધુને જ્યારે મોહ ક્ષીણ થઈ સત્તામાંથી નાશ થાય ત્યારે નિશ્ચયના જણનારા નિશ્ચયથી તે સાધુને ‘ક્ષીણમોહ’ એવા નામથી કહે છે.

અજ્ઞાની એટલે અનાદિ અજાણ જે શરીરોદિ સંયોગને પોતાના માનતો તેને કહે છે કે ભાઈ! તારા આત્માનો સંબંધ તારી સાથે છે, પરની સાથે નથી. તું તારા આત્માના ધર્મના સંબંધને પરની સાથે માનતો હો, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને પણ તારા આત્માના ધર્મના સંબંધરૂપે માનતો હો તો તે ખરી સ્તુતિ નથી તેમ સમજાવે છે.

આ નિશ્ચયસ્તુતિમાં, પૂર્વોક્ત વિધાનથી આત્મામાંથી મોહનો તિરસ્કાર કરી, જેવો (પૂર્વે) કહ્યો તેવા જ્ઞાનસ્વભાવ વડે અન્ય દ્રવ્યથી અધિક આત્માનો અનુભવ કરવાથી જે જિતમોહ થયો, તેને જ્યારે પોતાના સ્વભાવભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કરવાથી મોહની સંતતિનો અત્યંત વિનાશ એવો થાય કે ફરી તેનો ઉદય ન થાય.

મોહ એટલે સ્વરૂપની અસાવધાની; તે મોહને સ્વરૂપની સાવધાની વડે નાશ કર્યો. પહેલાં તો મોહનો તિરસ્કાર કરી તેને દાખી દીધો અને અહીં સ્વભાવભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કરવાથી મોહનો નાશ એવો કર્યો કે ફરી તેનો ઉદય ન થાય.

જિતમોહ સાધુતણો વળી ક્ષય મોહ જ્યારે થાય છે,

નિશ્ચયવિદોથકી તેહને ક્ષીણમોહ નામ કથાય છે. ૩૩.

ગાથા-૩૩]

[૫૩

પહેલા નંબરની નિશ્ચયસ્તુતિમાં મોહથી જુદો જાણવો ને માનવો તેમ કહ્યું.

બીજા નંબરમાં મોહમાં ભળ્યો નહિ પણ દૂરથી પાછો વળ્યો એટલે મોહનો તિરસ્કાર કર્યો, એ રીતે મોહનો ઉપશમ કર્યો તેમ કહ્યું.

ત્રીજા નંબરમાં મોહનો ક્ષય કર્યો છે.

આ જઘન્ય, મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ સ્તુતિ કહી.

પોતાના આત્માની ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધ-નિર્મળભાવની ભાવના એટલે અંતરએકાગ્રતા, નિર્વિકલ્પ સ્વભાવમાં ઠર્યો, એકલા શુદ્ધ વીતરાગ સ્વભાવમાં એકાગ્રતા કરવા મંડ્યો, તેનું સારી રીતે અવલંબન એવું કર્યું કે બે ઘડીમાં કેવળજ્ઞાન લે તેની આ ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ છે.

જુઓ! આમાં કોઈ પર કરી કે નહિ તેવો સ્વતંત્ર સ્વભાવ બતાવ્યો. જ્યારે તારો જ આત્મા સ્વરૂપની જાગૃતિ વડે પ્રયત્ન કરે અને જ્યારે મોહને ક્ષય કરે ત્યારે જ મોહ ક્ષય થાય પણ કોઈ પર કરી કે તેમ નથી તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ બતાવ્યું. બત્રીશમી ગાથામાં પરમાં ભળ્યા વગરનો, “તિરસ્કાર કરી” તેમ ભાષા હતી પણ સ્વભાવ-ભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કર્યું તેમ ભાષા ન હતી, અહીં તેત્રીશમી ગાથામાં સ્વભાવભાવની ભાવનાનું સારી રીતે અવલંબન કરવાની વાત છે એટલે સ્થિરતાની એવી જમવટ કરી કે મોહનો એક અંશ પણ ન રહે.

જડને પોતાની બબર નથી. તેની બબર કરનારો પ્રત્યક્ષ ઉદ્યોતમાન જાગતી જ્યોત, ચૈતન્યપ્રભુ, જ્ઞાયકસ્વભાવ છે. તેનું સારી રીતે અવલંબન કરવાથી મોહ એવો નાશ થાય કે ફરીને તેનું પ્રગટ થવું ન થાય, અગ્નિને ઢાંબે તો પ્રગટ થાય પણ નાશ કરે તો પછી તે પ્રગટ ન થાય, તેમ મોહને ઢાંબે તો ફરી પ્રગટ થાય પણ જો મોહનો નાશ કરે તો ફરી પ્રગટ ન થાય; જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મામાં એવો સ્થિર થાય કે અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન લે. એવી રીતે મોહનો ક્ષય કરે તે ક્ષીણમોહ જિન કહેવાય છે. આ ધારમા ગુણસ્થાનની વાત છે. વાત તો ધારમા ગુણસ્થાનની છે, પણ સમજાવે છે કોને? કે તદન અપ્રતિબુદ્ધને.

પરમાત્માને પ્રાપ્ત થયેલો એટલે ધારમી ભૂમિકાએ પરમાત્મા થયો, પોતામાં જોડાણો તે નિશ્ચયભક્તિ ને સ્તુતિ થઈ. અહીં તો હજી પરમાત્માની ભક્તિ ને સ્તુતિ છે. તેરમે ગુણસ્થાને તો સ્તુતિનું ફળ છે કારણ કે ત્યાં તો સંપૂર્ણ પરમાત્મા થઈ ગયા છે.

અહીં પણ પૂર્વે કહ્યું હતું તેમ રાગને ક્ષય કર્યો, દ્વેષને ક્ષય કર્યો, આદિ બધા બોલ લઈ લેવા.

૫૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પહેલાં પોતાના બળથી ઉપશમભાવ વડે મોહને છુટ્યો, પછી સ્વરૂપની સાવધાની વડે મહા સામર્થ્ય વડે મોહનો સત્તામાંથી ક્ષય કરી પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે 'ક્ષીણમોહ જિન' કહેવાય છે. અંદરમાં પરથી નિરાળો થઈ એકાગ્ર થાય તે સ્તુતિ ને ધર્મ છે. નીચલી દશાવાળાને કહ્યું કે તારામાં જેટલો સંબંધ કર તેટલી સાચી ભક્તિ છે, પરંતુ અવલંબનથી ધર્મ નથી; પણ અંતર સ્વરૂપમાં સમ્યક્જ્ઞાનપૂર્વક જેટલી એકાગ્રતા-સ્થિરતા તેટલો ધર્મ છે, પરંતુ તરફના વલણનો ભાવ તે શુભભાવ-પુણ્યભાવ છે. તે અશુભ રાગ ટાળીને શુભ વિકલ્પરૂપ રાગ થાય ખરો. જો શુભ રાગ ન થાય તો પાપરાગ થાય માટે જ્ઞાની અશુભ રાગ ટાળી શુભ રાગમાં જોડાય ખરા, પણ તે શુભભાવ તે વિકારીભાવ છે, તેનાથી ખરો સ્વભાવ ખીલશે તેમ તે ન માને. આ જે ત્રણે વર્ગની નિશ્ચયસ્તુતિ કહી તે ત્રણેનો સંબંધ તો આત્મા સાથે છે.

હવે આહીં આ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ સ્તુતિના અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:—

(શાદ્ધંવિકીડિત)

एकत्वं व्यवहारतो न तु पुनः कायात्मनोर्निश्चयान्-
नुः स्तोत्रं व्यवहारतोऽस्ति वपुषः स्तुत्या न तत्तत्त्वतः ।
स्तोत्रं निश्चयतश्चितो भवति चित्तस्तुत्यैव सैवं भवे-
न्नातस्तीर्थकरस्तवोत्तरबलादेकत्वमात्मांगयोः ॥ २७ ॥

અર્થ:—શરીરને અને આત્માને વ્યવહારનયથી એકપણું છે પણ નિશ્ચયનયથી એકપણું નથી; માટે શરીરના સ્તવનથી આત્માપુરુષનું સ્તવન વ્યવહારનયથી થયું કહેવાય છે, અને નિશ્ચયનયથી નહિ; નિશ્ચયથી તો ચૈતન્યના સ્તવનથી જ ચૈતન્યનું સ્તવન થાય છે. તે ચૈતન્યનું સ્તવન આહીં જિતેન્દ્રિય, જિતમોહ, ક્ષીણમોહ-એમ (ઉપર) કહ્યું તેમ છે. અજ્ઞાનીએ તીર્થકરના સ્તવનનો જે પ્રશ્ન કર્યો હતો તેનો આમ નય-વિભાગથી ઉત્તર દીધો; તે ઉત્તરના બળથી એમ સિદ્ધ થયું કે આત્માને અને શરીરને એકપણું નિશ્ચયથી નથી.

શરીર ને આત્મા એક જગ્યાએ રહે છે તેટલો સંબંધ વ્યવહારે છે, પણ નિશ્ચયથી નથી. શરીરના સ્તવને વ્યવહારે સ્તવન થાય છે. તેનાથી પુણ્યબંધ છે પણ તે આત્માનો ધર્મ નથી. ચૈતન્યનું સ્તવન ચૈતન્યથી જ થાય છે. ચૈતન્યમૂર્તિ-પરથી નીરાળો સ્વભાવ તેમાં એકાગ્ર થયું તે જ નિશ્ચયસ્તવન છે. કેવળીભગવાનના શરીર તરફ લક્ષ જાય કે તેમના આત્મા તરફ લક્ષ જાય પણ તે બંને વ્યવહારે સ્તુતિ છે. તેનાથી પુણ્યબંધ થાય છે, પણ આત્માનો ધર્મ નથી.

ગાથા-૩૩]

[૫૫

પોતાના સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવું તે પણ વ્યવહાર છે કારણ કે પરમાર્થ ધ્રુવસ્વરૂપ અખંડ આત્મા તે જ પરમાર્થ એટલે નિશ્ચય છે, પણ અહીં તે પરાશ્રય છોડાવીને સ્વાશ્રયની અપેક્ષાએ સ્વમાં એકાગ્ર થવું તેને નિશ્ચય કહ્યો છે. બાકી તે પરમાર્થ ધ્રુવ-સ્વરૂપ આત્મા તે જ પરમાર્થ છે. આત્મા તરફનો ભાવ ચૂકીને જે ભાવ થાય તે પરાશ્રય ભાવ છે ને આત્મા તરફનો ભાવ થાય તે સ્વાશ્રય ભાવ છે. આત્મા તરફનો ભાવ તે મૂંગી આત્માની ભક્તિ ને સ્તુતિ છે. પરાશ્રય વિના આત્મામાં એકાગ્ર થાય તેનું નામ મૂંગી ભક્તિ, તેનું નામ ધર્મ, તે આત્માનો સ્વભાવ. ભક્તિમાં ઘોલવાનો ભાવ થાય તે વિકલ્પ છે પણ સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ મૂંગી ભક્તિ છે.

પરથી જુદા થયો એટલે પરનું અભિમાન ટળ્યું, પછી અસ્થિરતા ટાળવાનો પ્રયાસ થયો. કોઈ કહેશે કે આ જાણવાનું શું કામ છે? પણ ભાઈ! આત્માના વિવેક વગર ઠરવાનો પ્રયાસ થાય નહીં; વિવેક, દક્ષતા, ને ઈર્ષ્યા વગર સુક્તિ થાય નહીં.

(માલિની)

इति परिचिततत्त्वैरात्मकार्यैकतायां
नयविभजनयुक्त्याऽत्यंतमुच्छादितायाम् ।
अवतरति न बोधो बोधमेवाद्य कस्य
स्वरसरभसकृष्टः प्रस्फुटन्नेक एव ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જેમણે વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને પરિચયરૂપ કર્યું છે. એવા મુનિઓએ જ્યારે આત્મા અને શરીરના એકપણાને આમ નયના વિભાગની યુક્તિ વડે જળમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે—અત્યંત નિષેધ્યું છે, ત્યારે કયા પુરુષને જ્ઞાન તત્કાળ યથાર્થપણાને ન પામે? અવશ્ય પામે જ. કેવું થઈને? પોતાના નિજરસના વેગથી ખેંચાઈ પ્રગટ થતું એકસ્વરૂપ થઈને.

આચાર્યદેવ હવે અદ્ભુત વાત કરે છે.

આચાર્યદેવે તેત્રીશ ગાથા સુધી ઘણી ઘણી વાત કરી. પેંથીએ પેંથીએ આત્માના સ્વભાવને સમજાવ્યો છે. જેમણે યથાર્થ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કર્યો છે, પરિચય કર્યો છે તે ધીજને સમજાવે છે.

જેણે નયના વિભાગની યુક્તિ વડે આત્માનું પરથી જુદાપણું જાણ્યું, પરિચયરૂપ કર્યું, તેણે શરીર સાથેના એકપણાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે.

શરીર, મન, વાણી, પુણ્ય-પાપના ભાવ તારું કાંઈપણ કરી શકતા નથી. તું એનાથી પર છે, તારાથી અત્યંતપણે તે જુદા છે. તારામાં પર નથી એમ અત્યંતપણે

૫૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નિષેધ્યું છે. જેણે પરથી જુદાપણું જાણ્યું છે તેણે પરથી એકપણું ઉખેડ્યું છે. એવા મુનિઓએ પર સાથેના એકપણાને અત્યંત નિષેધ્યું છે તો હવે કયા પુરુષને જ્ઞાન તત્કાળ ન થાય? અવશ્ય થાય જ.

આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે ઘણા પ્રકારે આત્માને પરથી જુદો જણાવ્યો છે તો હવે એવો કયો પુરુષ હોય કે જેને સમ્યક્ભાન ન થાય? હવે તો સમ્યક્ભાન થવું જ જોઈએ. આવી અદ્ભુત વાત સાંભળીને પણ કોઈને એમ થાય કે પૂર્વે અગિયાર અંગનું જ્ઞાન કર્યું તો પણ આત્માનું ભાન પ્રગટ્યું નહોતું, એવી શંકા પડે તે લાયક નથી.

આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! પુણ્ય-પાપના વિકારીભાવ તે નાશવાન છે. તેનાથી તારું અવિનાશી સ્વરૂપ જુદું છે. તે અવિનાશી સ્વરૂપ અમે પ્રગટ કરીને બેઠા છીએ, તે તને કહીએ છીએ તો તને કેમ ન સમજાય? જરૂર સમજાય. જરૂર ભાન થાય જ. આ વસ્તુ તને કાને પડે, તારી સાચી જિજ્ઞાસા હોય, રુચિ હોય, ને તને કેમ ન સમજાય? આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે અનેક પડખાંથી આત્માને જુદો બતાવ્યો, તો હવે તત્કાળ ભાન કેમ ન થાય? તત્કાળ આઆળગોપાળ સૌને ભાન થાય જ.

તે જ્ઞાન કેવું થઈને પ્રગટ થાય છે? પોતાના નિજરસથી એવાઈને એકરસ થતું પ્રગટ થાય છે. હું આનંદમૂર્તિ છું એમ શ્રદ્ધા વડે તેમાં એકાદ્ર થાય તો જ્ઞાન કેવું પ્રગટ થાય? એકલું જ્ઞાન નહિ પણ આનંદને લેતું પ્રગટ થાય, આકૃણતા અને પરાધીનતાને ટાળતું પ્રગટ થાય; ભાન થતાં શાંતિ થાય, આનંદ થાય; ભાન થતાં આકૃણતા ન ટળે અને શાંતિ ન થાય એવું આ શાસ્ત્રમાં છે નહિ.

૧૯૯૯, આસો સુદ ૨ શુક્ર.

શરીર ને આત્મા બન્ને ત્રણે કાળે જુદા પદાર્થ છે. શરીરના ભાવો ને આત્માને આધીન નથી ને આત્માના ભાવો તે શરીરને આધીન નથી.

અહીં નિશ્ચયસ્તુતિની વાત ચાલે છે. સાચી સેવા ને સાચી ભક્તિ ત્યારે કહેવાય કે શરીર ને ઇન્દ્રિયથી હું જ્ઞાનસ્વભાવી ધ્રુવ આત્મા જુદો છું, આ ક્ષણિક વિકારો તે પણ મારો સ્વભાવ નથી એવા સ્વપર વિવેકશક્તિવાળા જ્ઞાનથી સ્વરૂપની એકાદ્રતારૂપ સેવા કરવી તે સાચી ભક્તિ છે. આત્મા એકલો નિર્વિકલ્પ, નિર્વિકારી, ધ્રુવ સ્વભાવી છે, તેનો અનુભવ કરવો તે જ ધર્મ છે; ને પછી આગળ જતાં સ્થિરતા કરવી ને રાગ-દ્વેષનો મૂળમાંથી નાશ કરવો તે જ ભગવાનની સાચી સ્તુતિ છે. ટુંકામાં ઘણું આવી જાય છે ને વિસ્તાર કરવો હોય તો ઘણું થાય.

૨૮ મા કળશમાં ભગવાન આચાર્ય કહે છે કે અમે જે આ અધિકાર કહ્યો છે તે અમારા સ્વપરના જુદાપણાના વિવેકથી કહ્યો છે.

ગાથા-૩૩]

[૫૭

આમાં ઘણા પ્રકાર બતાવ્યા છે. જે જીવને આત્માનો ધર્મ જોઈએ છે તેને, સ્વરૂપનો પરિચય કર્યો છે એવા, સમજેલા ગુરુ પ્રથમ મળવા જોઈએ. કોણ કથનાર છે અને કોને કહેવાય છે તે વાત અહીં કહેવાય છે. જે ધર્માત્મા મુનિઓએ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપનો પરિચય એટલે અભ્યાસ કરી અનુભવ કર્યો છે તેવા પાસેથી સાંભળીને પછી અંતર પુરુષાર્થથી એકાગ્ર થઈ શકે છે. તત્કાળ સમજે એવો પાત્ર જીવ લીધો છે.

શરીર, મન, વાણીથી તો ધર્મ ન થાય પણ પરના આશ્રયથી શુભાશુભ વિકલ્પનાં ડોકિયાં થાય તે પણ ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ નથી. આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ ધ્રુવ સ્વરૂપ છે, તે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. એવા આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનો પરિચય કરી, અંદર ટેવ પાડીને, કેવળજ્ઞાન મેળવવા વારંવાર સ્વરૂપસ્થિરતા કરે છે એવા મુનિઓએ આત્માને અને શરીર આદિના એકપણાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું છે.

જેમ ઠાંકણાથી કોરેલા અક્ષર ભૂંસાય નહિ તેમ આત્મા શરીર, મન, વાણીથી ભૂંસાતો નથી, અંદર થતી શુભાશુભ લાગણીથી પણ ભૂંસાતો નથી એવો ઠંકોટીણું ધ્રુવ સ્વરૂપ છે. વસ્તુસ્વભાવ બાહ્યના કોઈ પણ પદાર્થથી કે અંદરની શુભાશુભ લાગણીથી નાશ થતો નથી.

ભગવાન આત્મા શરીરમાં ત્રણેકાળે રહ્યો નથી ને શરીર આત્મામાં ત્રણેકાળ રહ્યું નથી, શરીર શરીરમાં છે ને આત્મા આત્મામાં છે; શરીરના પણ રજકણે રજકણ જુદાં છે. શરીરનું એક રજકણ ફેરે ત્યારે એ સ્વતંત્ર રજકણને ઇંદ્રો પણ ફેરવી શકે નહિ.

અંતરસ્વરૂપ ચૈતન્ય શુદ્ધ મૂર્તિ, પરથી જુદો, આનંદવન છે. તેનું ભાન થયે સમ્યક્દર્શન થાય છે. શરીરાદિ પરને આમ કરી દઉં, તેમ કરી દઉં, તેવી માન્યતામાં રોકાતાં સ્વરૂપ સન્મુખ થવાની તાકાત ત્યાં રોકાઈ જાય છે. આત્મા વસ્તુ, તેનું ક્ષેત્ર એટલે પહોળાઈ, તેનો કાળ એટલે વર્તમાન સમયની તેની અવસ્થા, ને તેનો ભાવ એટલે જ્ઞાન-દર્શનાદિ અનંત ગુણો તે તેનામાં છે ને જડ વસ્તુ, તેનું ક્ષેત્ર એટલે પહોળાઈ, તેનો કાળ અને ભાવ તે જડમાં છે. આમ સામસામ્ય અપેક્ષિત જ્ઞાનની યુક્તિની વહેંચણી વડે શરીર અને આત્માના એકપણાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું. આત્મા તદ્દન નિરાળો છે એમ જણે જાણ્યું નથી ને પરનું હું કરી શકું એમ જે માને છે, તેને ધર્મની ગંધ પણ નથી.

આચાર્યદેવ કહે છે કે અમારી કહેલી વાત સાંભળીને કયા પુરુષને યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય? થાય જ. કોણ કથનાર છે અને કોને કહેવાય છે તે વાત અહીં બતાવાય છે. કહેનાર જ્ઞાની અને સમજનાર પાત્ર છે તો કેમ ન સમજાય? અવશ્ય સમજાય. શરીર, મન, વાણી-તે મારાં નથી. તે તરફ થતી લાગણી તે મારી નથી એમ વીર્ય સ. પ્ર. ૮

૫૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પરમાર્થી ઘટકયું અને મારું જ્ઞાન આનંદનું વીર્ય મારામાં છે એમ જાણ્યું તો કયા પુરુષને યથાર્થ ભાન શીઘ્ર-તટકાળ ન થાય? થાય જ. જેણે પાત્ર થઈને સાંભળ્યું તે યથાર્થપણાને કેમ ન પામે? આચાર્યદેવ કહે છે કે જરૂર અમારી કહેલી વાત જગતને મોક્ષ આપશે. અમે શરીર અને આત્માના ભિન્નપણાનાં ગાણાં ગાયાં છે, પૃથક્પણાને પીંખી પીંખીને બતાવ્યું છે. તો હવે એવો કયો પુરુષ છે કે જડ-ચૈતન્યની વહેંચણી ન પામે? આચાર્યદેવ કહે છે કે આવી અપૂર્વ વાતને પામ્યા વિના પંચમકાળના છવો કેમ રહી જાય? એમ પંચમકાળમાં આવો શાસ્ત્ર રચવાનો વિકલ્પ અમને આવ્યો અને શાસ્ત્ર રચાયું તો કયો પુરુષ સ્વરૂપ ન પામે? આ વાત સાંભળીને એવો કયો છવ હોય કે જેને આત્માનું ભાન ન થાય? થાય જ.

સ્વસત્તાની સન્મુખ થયેલો સ્વરૂપને ઓળખે છે અને પરસત્તામાં રહેલો સ્વરૂપને ચૂકે છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે પંચમકાળના છવો ક્રિયાકાંડમાં સલવાઈ ગયા છે. અમને આ પુસ્તક રચવાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો તો જગત કેમ નહિ સમજે? અવશ્ય સમજશે. શું કહીએ સમયસારની વાત! એ તો જેને સમજાયું હોય તેને ખબર પડે. જેમાં કેવળી તીર્થંકરના પેટ ભર્યા છે, જે ખરું જનશાસન છે. આચાર્યદેવે અદ્ભુત કરુણા વરસાવી છે. આ સમયસાર કોઈ નિમિત્તઉપાદાનના બળવાન યોગે રચાયું છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે અમારા સ્વ-સ્વભાવના જેરથી કહીએ છીએ તો પછી અમારું નિમિત્ત જ એવું છે કે છવો યથાર્થ તત્વને અવશ્ય પામશે, એવો કોલકરાર કર્યો છે. કેવું જ્ઞાન યથાર્થપણાને પામશે? પોતાના નિજરસથી ખેંચાઈને અજ્ઞાનમાં જે રાગ અને આકુળતાના રસનું વેદન હતું તે વેદનને તોડીને પોતાના જ્ઞાન અને આનંદરસથી ખેંચાઈને પ્રગટ થાય છે; આવો પ્રભુ શાંત, મીઠા, મધુર રસથી ભરપૂર છે. સમ્યક્દર્શન પ્રગટ થતાં પુણ્ય-પાપના આકુળતાવાળા ભાવ-તેને અંશે નાશ કરતો પોતામાં એકાગ્ર થતો નિજરસ પ્રગટે છે. આનું નામ સમ્યક્દર્શન, આનું નામ સમકિત, બાકી બધી સૌની માનેડી વાડાની વાત.

વ્યવહાર એટલે પરાશ્રિત ભાવ, તેનાથી આત્માને જુદો બતાવ્યો. તે પરાશ્રિત ભાવથી કદી પુરુષાર્થ પમાતો નથી, એમ વહેંચણી કરી આત્માને જુદો બતાવ્યો. વ્યવહારથી પરમાર્થ કોઈ દિવસ પમાતો નથી તેમ વિભાગ બતાવ્યો, તો એવું જાણીને એવો કોણ પુરુષ છે કે જેને ભેદજ્ઞાન ન થાય? થાય જ. આચાર્યદેવથી પંચમકાળના પ્રાણીની પાત્રતા જોઈને શાસ્ત્ર લખાયાં છે, પંચમકાળના પાત્ર છવો જડ-ચૈતન્યની વહેંચણી કરીને જરૂર સ્વરૂપને પામવાના છે, એકાવતારી થવાના છે. આ તો પ્રથમમાં પ્રથમ સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનની વાત છે કે જે ધર્મનો મૂળ પાયો

ગાથા-૩૩]

[૫૬

છે, અને મોક્ષનું ખીજ છે. વીતરાગ થઈ ગયા તેની આ વાત નથી. આ તો ચોથી ભૂમિકાની વાત છે.

શરીર, મન, વાણીની ક્રિયા તે હું નહિ, અને સંસારના બહાનાની થતી વૃત્તિઓ ને ધર્મના બહાનાની થતી વૃત્તિઓ, તે બધી પર તરફની થતી વૃત્તિઓ, તે પણ હું નહિ; હું તો એક ચૈતન્યમૂર્તિ, અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. એમ પરથી ભિન્નપણાનું ભાન અહીં બતાવ્યું છે. કોઈ દીર્ઘ સંસારી હોય તેની તો અહીં વાત જ નથી, તે તેને ઘરે રહ્યો; અહીં તો આ ભાન થઈને એક બે ભવે મોક્ષ જવાના છે તેની વાત છે. જેણે આત્માનો અનંત પુરુષાર્થ દેખ્યો નથી તે અનંત સંસાર રખડવાનો છે. કોઈ કહે કે કર્મ નડે છે, કાગ નડે છે, જડ મને અવગુણ કરાવે છે, તેમ માનનાર પાખંડ દષ્ટિ અનંત સંસારી છે, તેની અહીં વાત નથી.

જેમ જેમ મતિ અદ્વૈતા, અને મોહ ઉઘોત;

તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત. (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)

જેની મતિમાં અદ્વૈતા છે, જ્ઞાનમાં વિવેક નથી, મોહ ઉઘોત એટલે પર ઉપર જેતું વજન છે, અનંત પૂર્ણ તાકાતરૂપે હું છું તેનો વિશ્વાસ નથી. કાળ, ક્ષેત્ર ને કર્મ નડે છે એમ પર ઉપર નાખે છે, તેને ભવની શંકા થાય છે. મારા પુરુષાર્થથી હું સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વનો મોક્ષ મેળવી શકું છું તેની શ્રદ્ધા ન આવે, રાગ તોડવો તે મારા આત્માના હાથની વાત છે એમ જેને બેસે નહીં તે અપાત્ર અંતરજ્યોત છે.

હું આત્મતત્ત્વ એક ક્ષણમાં અનંત પુરુષાર્થ કરી અનંતકાળની મૂંઝવણ તોડનાર છું, કારણ કે હું અનંત વીર્યની મૂર્તિ છું, એમ જેને બેસે તેને અનંત સંસાર હોતો નથી.

ભૃગુ પુરોહિતના બે છોકરાઓ કહે છે કે હે માતા! અમારે હવે બીજે ભવ કરવાનો નથી.

અજ્ઞેવધર્મમં પહિવજ્જયામો જહિંપવન્ના ન પુણમ્ભવામો ।

અણાગયં નેવય અત્થિ કિંચિ સદ્ધાસ્વમંનેવિણહત્તુરાગં ॥

બે છોકરાઓ નાની ઉમરના છે તેને અવધિજ્ઞાન નથી પણ બતિસ્મરણજ્ઞાન થયું છે, આત્માનું જ્ઞાન થયું છે. તે બન્ને છોકરાઓ વૈરાગ પામીને માખાપને કહે છે કે હે માતા, હે જનેતા, હે પિતા, અમે આજે જ આત્માની નિર્મળ શક્તિને અંગીકાર કરશું. માતા! કોલકરાર કરીને કહીએ છીએ કે ફરીને ભવ કરવાનો નથી. ફરીને શરીર સર્જને આવવું નથી. માતા! આત્મશક્તિના જોરથી કહીએ છીએ કે હવે અવતાર કરવો

૬૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નથી, આત્માના શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપનું જ્યાં ભાન થયું ત્યાં ફરીને ભવ કરવાનો નથી. માતા ! કોલકરાર કરીને કહીએ છીએ કે હવે બીજો ભવ કે બીજી માતા કરવાના નથી, બીજી માતાને હવે રોવડાવવી નથી. માતા ! એક તને દુઃખ થશે, હવે બીજી માતા નહિ રોવડાવીએ, અમે અશરીરી સિદ્ધ થઈ જશું, ફરીને અમે આવવાના નથી. આ કોણ કહે છે ? છદ્મસ્થ કહે છે, કેવળજ્ઞાન થયું નથી પણ સમ્યક્દર્શના જોરથી કહે છે.

માતા કહે છે કે દીકરાઓ ! નાના છા માટે સંસારનાં સુખ ભોગવી ભુક્તભોગી થઈ પડી જાને, આપણે સાથે નીકળશું; માતા કહે છે કે બેટા ! વિષયો જોયા નથી, તૃષ્ણા રહી જશે માટે ભુક્તભોગી થઈ પડી નીકળો.

છાકરાઓ કહે છે, જનેતા ! જગતમાં અણુપામેલી એવી કઈ ચીજ રહી ગઈ છે ? માત્ર આત્મસ્વભાવ સિવાય અણુપામેલ એવું કિંચિત્ માત્ર પણ નથી રહ્યું. અણુપામેલ એક આત્મા રહી ગયો છે. અહમેંદ્રાદિ પદ પણ મળ્યા વિના રહ્યાં નથી. હે માતા ! રજા આપ, અમારા પ્રત્યેનો રાગ તોડીને શ્રદ્ધા કરવી તે તમારા આત્માને શ્રેયનું કારણ છે. અમારા પ્રત્યેની રાગની લાળ છોડીને આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે તમને ક્ષેમકુશળ થવાનું કારણ છે.

માતા ! શ્રદ્ધા કરો. કોણ બોલે છે ? છાકરાઓ જાગીને બોલે છે. આત્માનું કરવા ઊઠ્યા તે રોકાશે નહિ. રણે ચડ્યા રજપૂત છૂપે નહિ. છાકરાઓ કહે છે કે માતા ! માતા ! રજા આપ, અમે આજે જ ધર્મને અંગીકાર કરશું.

રણે ચડ્યા રજપૂત છૂપાય નહિ. જેમકે દ્રૌપદીને પદ્મનાભ રાજા લઈ ગયો, તેની વહારે પાંડવો પાંડવો તથા શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવ ધાતકીખંડદ્રીપમાં ગયા છે. શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવે કહ્યું, પાંડવો કોણ જય છે લડવા ? પાંડવોએ કહ્યું કે અમે જઈએ છીએ. પાંડવો લડાઈમાં જતી વખતે બોલ્યા, કાં આજ પદ્મનાભ રાજા, કાં આજ અમે રાજા, દ્વેદા અક્ષર બોલ્યા; શુકનથી શબ્દ આગળા, બનવાનું એમ છે માટે એમ જ બોલાયું, હારીને આવ્યા. શ્રી કૃષ્ણે પૂછ્યું, પાંડવો શું બોલ્યા હતા કે હારીને આવ્યા ? કાં આજ પદ્મનાભ રાજાનો જય, કાં આજ અમારો જય; હીણું બોલ્યા માટે હાર્યા, શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે અરે પાંડવો ! જો જો મારી ચડાઈ. શ્રી કૃષ્ણ રથમાં ચડ્યા ત્યારે કહે છે કે આજ હું રાજા, પણ પદ્મનાભ નહિ, લડાઈમાં ચડતા શ્રી કૃષ્ણે શંખ ફૂંક્યો ત્યાં લશ્કરનો ત્રીજો ભાગ ભાગ્યો, પછી ધનુષ્યની દારી ખેંચી ત્યાં બીજો ભાગ લશ્કરનો ભાગ્યો, પછી એક છેલ્લો ભાગ રહ્યો તેણે વિચાર્યું કે બે અવાજે બે ભાગ ભાગ્યા માટે આપણે ભાગી જતું, નહીંતર આપણા ભૂકા ઊડી જશે; એમ છેલ્લો ભાગ

ગાથા-૩૩]

[૬૧

ભય પામીને ભાગ્યો. શલાકા પુરુષ પુણ્યમાં પૂરા હોય છે તે પાછા ફરે નહીં.

એમ જે પહેલેથી કહે છે કે આત્મા શું કરે, કર્મ નડે છે, કર્મ મારગ આપે ત્યારે ધર્મ થાય, એમ જે પોક મૂકે છે તે મર્યા જ પડ્યા છે, તે હાર્યા જ પડ્યા છે. પણ અરે ભાઈ! તું ચૈતન્યમૂર્તિ, અનંતશક્તિનો ઘણી, તને કર્મની-રાંકાઈની વાત શોભે નહીં. આચાર્યદેવ કહે છે કે અમે જે આ સમયસારમાં ભેદજ્ઞાનની વાત કહી છે, નિર્ભય અને નિઃશંક થવાની વાત કહી છે, તે ત્રણકાળમાં ફરે નહીં એવી અપ્રતિહત-પણાની આ વાત છે. તે સાંભળીને અંતરથી શ્રદ્ધા બેસે તેને ભવની શંકા રહે નહિ, તેનો પુરુષાર્થ ઊપડ્યા વિના રહે નહીં.

‘શ્રી કૃષ્ણ’ શબ્દે આત્મા એકલો સ્વભાવમાં ચડ્યો અને જ્યાં શ્રદ્ધા કરી ત્યાં કર્મનો પહેલો ભાગ ભાગ્યો અને જ્યાં જ્ઞાન ક્યું ત્યાં બીજો ભાગ ભાગ્યો તે આરિત્ર થયું ત્યાં ત્રીજો ભાગ એકદમ ભાગ્યો. સમ્યક્દર્શનનો શંખ કૂક્યો તે સમ્યક્જ્ઞાનરૂપ ધનુષની દારી બેંચી ત્યાં વિવેક ઊગ્યો કે જે જે વિકલ્પે વિકલ્પ ઊઠે છે તે હું નહીં, ત્યાં કર્મના બે ભાગ તો ટળી ગયા, બાકી રહ્યો કર્મનો ત્રીજો ભાગ; તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ વીતરાગ થયો ત્યાં એકદમ ટળ્યો.

જઘન્ય, મધ્યમ ને ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરે તેને સંસાર ન હોય, તેમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરે તેને તો ભવ ન જ હોય પણ જઘન્ય આરાધના કરે તો પણ ભવ ન હોય એવો આચાર્યદેવનો અવાજ છે, અને આત્માની સાક્ષી છે.

આ મનુષ્યજીવનમાં આત્માનું કરી લે. આ રાતી-પીળી પચરંગી દુનિયામાં મોહ કરતો ફરે છે પણ ભાઈ! શરીરનું એક રજકણ ફરશે ત્યારે તું તેને અટકાવી નહિ શકે; તું એમ માને છે કે હું તેને અટકાવી દઉં છું, પણ તે તારી મૂઠતાને તું સેવે છે. રજકણની જે કાળે જે અવસ્થા થવાની તે નહિ ફરે. આને તો જ્યાં હજાર-પાંચસેનો પગાર થાય ત્યાં હું પહોળો ને શરી સાંકડી એમ રાતો-પીળો થઈને ફરે, પણ અરે પ્રભુ! ધુમાડાના બાચકા ન ભરાય, વેળુના ગઠ ન થાય, ટાટના કોથળામાં પવન ન ભરાય, તેમ પરને પોતાનું કરી રાતું-પીળું ન ફરાય; ચૈતન્યભગવાન અનંતશક્તિનો પિંડ તેને ભૂલીને પરને પોતાનું કરે છે તો અવતાર જાશે એળે! આવો સમાગમ મળ્યો છે, માટે આત્માનું કરીને ચાલ્યો જા.

અજ્ઞાની જીવ અનાદિ મોહના સંતાનથી નિરૂપણ કરવામાં આવેલું જે આત્મા ને શરીરનું એકપણું તેના સંસ્કારપણાથી અત્યંત અપ્રતિબદ્ધ હતો. અજ્ઞાનીને શરીરની ગંધ બેસી ગઈ કે શરીર તે હું તેવો અત્યંત અજ્ઞાની હતો તેને આચાર્યદેવે આ

૬૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સમયસાર સમજવ્યું. તેણે પાત્ર થઈને સાંભળ્યું ત્યાં તો તત્ત્વજ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ, સમ્યક્શ્રદ્ધાનો ઉદય થયો, વસ્તુ પરથી નિરાળી છે તેમ ભાન થયું. આ ભાન ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા આઠ વરસના બાળકને પણ થઈ શકે છે. આબાળગોપાળ બંધાને થઈ શકે છે. હું આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ નિર્દોષ મૂર્તિ છું, તેમ ભાન થવાથી પડગરૂપ આવરણ કર્મ ખસી ગયું. જેમ નેત્રમાં વિકાર હતો ત્યારે વર્ણાદિક અન્ય દેખાતા અને વિકાર મટ્યો ત્યારે જેવા હતા તેવા દેખાવા લાગ્યા તેમ વસ્તુસ્વભાવ તો જેમ છે તેમ છે, પણ આંખમાં કમળો હોય ત્યારે ખીણું દેખે; તેમ પરનો ઘણી થઈને ફરતો તેથી આત્મા પરથી જુદો છે તેનું ભાન નહિ હોવાથી પરને પોતાનું માનતો. મીંઢીના બચ્ચાને જેમ આંખ ઊઘડે ત્યારે કહે કે મા ! આ જગત ક્યારનું ? બેટા ! જગત તો આમ ને આમ બધા ભાળતા આવે છે, તને આંખો અત્યારે આવી; તેમ અજ્ઞાનીને સ્વરૂપ વિપરીત ભાસતું, પરંતુ સ્વરૂપ તો જેમ છે તેમ છે, શરીર પણ જેમ છે તેમ છે, પણ આને ભાન થયું કે અહો ! મારું આત્મ સ્વરૂપ ! તેમ ભાન થવાથી આવરણકર્મ સારી રીતે ઊઘડી જવાથી પ્રતિબુદ્ધ થયો; એકલું ઊઘડી જવાથી એમ ન કહ્યું પણ “સારી રીતે ઊઘડી જવાથી” કહ્યું. તેમાં ભવિષ્યમાં પણ તેને વિધનનું નિમિત્ત રહેશે નહિ. અસ્તિ-નાસ્તિ બે વાત લીધી છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાન થયું તે અસ્તિ, આવરણનો અભાવ થયો તે નાસ્તિ. કોઈ કહે કે અમે પુરુષાર્થ તો ઘણા કરીએ છીએ, પણ કર્મ મારગ આપતું નથી. પણ ભાઈ ! એમ ન બને. જેટલું કારણ આપે તેટલું કાર્ય થયા વગર રહે નહીં.

અત્યંત અપ્રતિબુદ્ધ હતો તેને સમ્યક્દર્શન થયું છે, સાક્ષાત્ દષ્ટા એવા પોતાને પોતાથી જ જાણી એમાં વજન આપી દીધું છે કે બીજું બધું દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, વાણી, તે કોઈનાથી નહિ પણ પોતાથી જ જાણ્યું છે, પોતાથી જ શ્રદ્ધા કરી છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તો નિમિત્ત હતાં. હવે જે જાણ્યું છે તેનું જ આચરણ કરવાનો ઇચ્છક થયો થકો પૂછે છે કે આત્મારામને અન્ય દ્રવ્યનું ત્યાગવું-પ્રત્યાખ્યાન તે શું છે ?

સમ્યક્દર્શન થયા પછી જ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. પ્રત્યાખ્યાન એટલે વિરતિ-નિવૃત્તિ, જે જાણ્યું તેનું જ આચરણ કરવાનો ઇચ્છક થયો થકો પૂછે છે. તેમાં ‘તેનું જ’ શબ્દ ઉપર વજન છે. જાણ્યું તેનું જ આચરણ, બીજું નહીં, એટલે કે આત્મામાં નિર્મળ સ્વભાવ છે તેનું જ આચરણ તે ક્રિયા છે. ભગવાન આત્મામાં ઠરતી જ્ઞાનની ક્રિયા તે ક્રિયા છે. શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભુ ! સમ્યક્દર્શન થયા પછી ચારિત્ર કોને કહેવું ? પ્રત્યાખ્યાન કોને કહેવાં ? તેમ ઇચ્છક થયો થકો પૂછે છે. ભાન તો થયું છે પણ પચ્ચબાણ કેમ થાય તેમ ગુરુને બહુ વિનયથી પૂછે છે. સમકિત થયા પછી ચારિત્ર કોને કહેવાય તે શું

ગાથા-૩૩]

[૬૩

ખચર નથી? ખચર તો છે. ભાન થાય પછી સ્વરૂપમાં કેમ ડરવું તેની ખચર તો છે, જાણે છે, છતાં ગુરુને પૂછે છે; એમાં એકલો વિનય વરસે છે, સ્વરૂપમાં નમવાને-ઠળવાને બહુ નરમાશથી પૂછે છે, તેથી એકદમ કેવળજ્ઞાન પ્રગટશે. ચારિત્ર પ્રગટાવવામાં ગુરુને પૂછવાનો વિકલ્પ ઊઠ્યો તેમાં બહુ વિનય છે. તે એમ બતાવે છે કે કેવળજ્ઞાન લેવામાં હવે વાર નથી. ચારિત્રની ધગશ થઈ છે અને ગુરુ પાસે હાજર છે, તેથી પૂછ્યા વિના રહેવાય નહિ એવો વિનયનો પ્રકાર છે, સમકિતી ભાન હોવા છતાં પૂછે છે. ચારિત્રની વિશેષ વ્યાખ્યા સમજવા પૂછતો નથી, પણ સ્થિર થવા પૂછે છે, ચારિત્રની ધગશથી પૂછે છે માટે એકદમ ચારિત્ર પ્રગટશે; અપ્રતિહત ભાવથી શિષ્ય ઊપડ્યો છે, પૂર્ણતાનું પૂછે છે. શિષ્ય અપ્રતિબુદ્ધ હતો ત્યારે શરીર તે હું તેમ માનતો અને હવે સમજ્યો એટલે અહો! આવો આત્મા એવો ઉદ્દાસ આવ્યો એટલે આ 'આત્મારામને' એમ ભાષા બદલાણી; પૂછે છે કે પ્રભુ! આત્મારામને અન્ય વસ્તુને ત્યાગવી-છાડવી કહે છે તે શું? તેને આચાર્યદેવ હવે પછી ઉત્તર આપશે.

૧૯૯૯. આસો સુદ ૩ શનિ.

આત્મા અને શરીરાદિની ક્રિયાઓ તદ્દન જુદી છે. શરીર અને આત્મા તે બે એક વસ્તુ નથી, તે બંનેનું એક પ્રવર્તન નથી, એટલે બે ક્રિયા એકની નથી, ને બે થઈ એક ક્રિયા પણ નથી.

ઝાઝા માણસ માને તો સત્ સતરૂપે ઠરે અને થોડા માણસ માને તો સત્ અસતરૂપે ઠરે એવું ત્રણકાળમાં ન હોય, કારણ કે સત્ને સંખ્યાની જરૂર નથી; સત્નું માપ સંખ્યા ઉપર નથી. “જડની ક્રિયા સ્વતંત્ર છે, પુણ્યથી આત્મધર્મ થતો નથી,” આવી વાત સાંભળતાં સાધારણ જનતાને વિરોધ લાગે, પણ વિરોધ એને ઘેર રહેવાનો, અહીં તો વિરોધ ટાળીને સુક્તિ લેવાના જ; મહાવીરભગવાનના વખતમાં પણ સત્યનો વિરોધ કરનારા હતા તો અત્યારે હોય તેમાં નવાઈ શી છે?

ત્યાગનું ખરું સ્વરૂપ બતાવે છે, સમજ્યા વગર ત્યાગ કરી કરીને સુકાણો, છ છ મહિનાના ચોવિહારા ઉપવાસ કર્યા, ચામડાં ઉતરડીને ખાર છાંટ્યા છતાં મનથી પણ ક્રોધ ન કર્યો, એવું અનંતવાર કરી ચૂક્યો છતાં પણ ભવનો અંત આવ્યો નહિ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે સંત વિના અંતની વાતનો અંત પમાતો નથી.

અંતરના ભાન વગર ણીજી ક્રિયાઓ કરી, તેનાથી કપાય મંદ થાય, પુણ્યબંધ થાય, તેનાથી નવ ઐવેયક સુધી જાય, પણ જન્મ-મરણ ટાળી ભવનો અંત ન થાય, મોક્ષ ન થાય. કોઈ કહે કે આ વાત સાતમા ગુણસ્થાનની છે, અગર તો બારમા ગુણસ્થાનની આ વાત છે, પણ તે વાત તદ્દન જુદી છે. ભાઈ! અહીં તો અણસમજેલા-અપ્રતિબુદ્ધ-અજ્ઞાનીને સમજાવે છે.

૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આત્મા પરથી નિરાળો ચૈતન્યદળ જુદો છે. તેને એક સેકન્ડ માત્ર જુદો જાણ્યો નથી. મારી શ્રદ્ધા પણ પરથી જુદી મારામાં મારું જ્ઞાન પણ પરથી જુદું મારામાં, મારી અંતરરમણતારૂપ ક્રિયા તે આરિત્ર તે પણ મારામાં, એવું ભાન એક સેકન્ડ માત્ર પણ કોઈ દિવસ થયું નથી, ને જે થાય તો નેત્રના પડળના અભાવની જેમ જ્ઞાન ઊઘડી જાય છે.

કોઈ કહે કે કાલે જે વાત કરી હતી તે આજે કરો ને! તેનો ઉત્તર:-કાલે તેવું (વૈરાગ્યનું) નિમિત્ત હતું. બાકી તો સહજપણે જે વાત આવે તે કોઈ જુદી આવે. શરીરાદિના રજકણે રજકણની ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે, જીવોને વૈરાગ્ય આવતો નથી. આ મનુષ્યભવ પામીને અશરીરી ભાવ પ્રગટ કરી માત્ર એક ભવ રહે તેવો ભાવ પ્રગટ કર્યો નહિ. વીતરાગદેવ કહે છે તેવી ઓળખાણ કર્યા વિના ભવનો અંત આવે નહિ, સમજ્યા વિનાનો મનુષ્ય ભવ એણે જવાનો; એવા અવતાર તો ગણુડિયા ને અણસિયાં જેવા છે, એવા તો ઘણાય દુનિયામાં જન્મે છે ને મરે છે. પણ એવો ભાવ પ્રગટ કરે કે ભવ ન રહે તો જીવનની સફળતા છે. બાકી દુનિયાના કહેવા પ્રમાણ ચાલે તો આત્માનો ધર્મ થાય, કે જન્મ-મરણ દળે એ વાત ત્રણકાળમાં બને નહિ; દુનિયા પોતાનું માને તો દુર્ગતિ ટળી જાય ને દુનિયા પોતાનું ન માને તો દુર્ગતિ થઈ જાય એમ કોઈ કાળે છે જ નહિ. અનાદિથી જીવોએ આત્માનું સ્વરૂપ શું છે તે સાંભળ્યું પણ નથી, સાંભળ્યા વગર સમજે તો ક્યાંથી? સાચા દેવ કોને કહેવા, સાચા ગુરુ કોને કહેવા, તેની પણ ખબર નથી. આત્માની ઓળખાણ વગર કદાચ દેવ, સાચા ગુરુ અને સાચા શાસ્ત્રની ઓળખાણ કરે તો પણ વ્યવહાર સમ્યક્દર્શન છે કે જે પુણ્યબંધ છે, ધર્મ નથી. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, શરીર, મન, વાણી, તે પરવસ્તુ અને તે તરફના વસણવાળા થતા જે શુભાશુભભાવો તે વિનાનો હું એકલો, અખંડ, શુદ્ધ, નિર્વિકલ્પ છું એવાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થયા વિના, એવી આત્માની અંતર શુદ્ધિ કર્યા વિના કોઈ દી કોઈનાં જન્મ-મરણ દળ્યાં નથી, ટળવાનાં નથી, અને ટળશે પણ નહિ.

ચૈતન્ય ગાળો પરથી છૂટો છે, તેના ભાન વિના ચોથું ગુણસ્થાન ન હોય; ચોથું થયા પછી અમુક અંશે સ્થિરતા વધતા પાંચમું થાય, ને પછી વિશેષ સ્થિરતા વધે, એટલે છઠું સાતમું થાય ને પછી વિશેષ સ્થિરતા વધતાં કેવળજ્ઞાન થાય.

શિષ્ય આત્માનાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયા પછી અંતર એકાગ્રતાનું પૂછે છે. કોણ પૂછે છે? ચોથા ગુણસ્થાનવાળો પૂછે છે, શું સાતમાવાળો પૂછતો હશે?

સમ્યક્દર્શન વિના સાચાં વ્રત હોય નહિ, સાચા ત્યાગ હોય નહિ. આ તો ચોથાનું ભાન નહિ ને સાતમાની વાત કરે, સમ્યક્દર્શન વિનાનાં વ્રત પરચ્છાણમાં કપાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય બાંધે. આ વાત આકરી લાગે-કડક લાગે તોપણ આ વાત

ગાથા-૩૪]

[૬૫

ફરે તેમ નથી. 'ત્યાગ ત્યાગ' લોકો કહે છે; ખાયડી છાકરાં મૂક્યાં તેને લોકો ત્યાગ કહે છે; તે ત્યાગ તે અંતરમાં હોય કે બહાર હોય તે હવેની ગાથામાં કહેવાશે. ૩૩.

શિષ્ય પૂછે છે કે હું ભગવાન! આ આત્મારામને અન્યદ્રવ્યનું ત્યાગવું તે કોને કહેવાય? આ આત્મારામને પરને છોડવું તે શું છે? શિષ્ય ત્યાગની વાત સમજે છે, છતાં પણ ગુરુ પાસે વિનયથી ત્યાગની વાત પૂછે છે; આવા આકાંક્ષી જીવને ગુરુ ઉત્તર આપે છે.

સર્વે ભાવે જહ્મા પચ્ચક્ષ્વાઈ પરેત્તિ ણાદૂળં ।

તહ્મા પચ્ચક્ષ્વાણં ણાણં ણિયમા મુણેયઠ્ઠવં ॥ ૩૪ ॥

અર્થ :--જેથી 'પોતાના સિવાય સર્વ' પદાર્થો પર છે 'એમ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે-ત્યાગે છે, તેથી પ્રત્યાખ્યાન જ્ઞાન જ છે એમ નિયમથી જાણવું'. પોતાના ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે, ખીજું કંઈ નથી.

જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે તે વાત લોકોને કેમ બેસે? બાળકે બકરીનું દૂધ પીધું હોય તેને ચારશેર ધીનો પાયેલો સકરપારો, મેસૂબ કેમ પચે? એમ અનંત કાળથી જેને ઊંઘાં પોપણ મળ્યાં હોય તેને આ વાત સાંભળતાં થડકાર લાગે છે, પણ પાત્ર જીવોને આ વાત સાંભળતાં ઉદ્દાસ આવી જાય છે કે અહો? આ વાત અમે સાંભળી નથી; તેમ ઉદ્દાસ આવતાં તે પાત્ર થઈ જાય છે. પદ્મનંદીઆચાર્યે કહ્યું છે ને કે 'માવિ-નિર્વાણમાજ્ઞતમ્', તેમ તે પાત્ર જીવ આત્માનું ભાન કરી ચારિત્ર લઈ કેવળજ્ઞાન પામવાને તૈયાર થાય છે.

સત્ જ્યારે બહાર આવે ત્યારે પાત્ર હોય તે સવળા પડે છે, ને અપાત્ર હોય તે અવળા પડે છે; જેમ કે ઋષભદેવ ભગવાન પહેલાં તીર્થંકર થયા તે પહેલાં આ ભરત ક્ષેત્ર વચ્ચે અઢાર કોડાકોડી સાગરોપમનો ધર્મનો આંતરો હતો ત્યાં સુધી કોઈ તીર્થંકર થયા ન હતા, તેમ પાંચમું ગુણસ્થાન પણ તેટલા કાળમાં કોઈને આવે નહિ. એકલાં જુગલિયાં હતાં, તે જુગલિયાં મરીને બધાં દેવ થતાં; તે મરીને મનુષ્ય પણ થતાં નહિ, ઘેર પણ થતાં નહિ, તે જુગલિયાં મરીને એકેન્દ્રિય પણ થતાં નહિ, તે મરીને નરકે પણ જતાં નહિ; માત્ર એક દેવ ભવમાં જ બધાં જતાં હતાં. પણ જ્યાં ઋષભદેવ

સૌ ભાવને પર જાણીને પચ્ચખાણુ ભાવોનું કરે,
તેથી નિયમથી જાણવું કે જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન છે. ૩૪.

સ. પ્ર. ૬

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું ને દિવ્યધ્વનિ જૂટી, તે ધ્વનિ અધાએ સાંભળી ત્યાં વર્ગ પડી ગયા ને ચારે ગતિ ચાલુ થઈ ગઈ, મનુષ્યની, તિર્યંચની, નારકીની, ને સિદ્ધની; દેવ ગતિ તો હતી જ. કલ્પવૃક્ષમાં ફળ ખૂટ્યાં એટલે પહેલાં જેમ અધાને સમભાવ રહેતો તે હવે નહિ રહેતાં, કોઈને ક્રોધની તીવ્રતા ને કોઈને ક્રોધની મંદતા એમ થવા લાગ્યું. જેમ વીર? આઈઓ પાણી ભરવા જાય ને વીરડામાં પાણી ખૂટે ત્યારે જે આઈ જેરાવર હોય તે એમ કહે કે મને પહેલાં પાણી ભરવા દે, મારે ઘરે છોકરો રહે છે ને ઘરે ઘણું કામ છે; ત્યારે ખીજ કહે કે પહેલાં હું આવી છું, તને શેની ભરવા દઉં? ત્યારે ત્રીજ કહે આઈ! ભરવા દેને એને, ઘરે છોકરું રોતું હશે, આપણે પાંચ મિનિટ પછી ભરશું. ‘પાણી’ શબ્દે આત્માની જેવી પાત્રતા હોય તે પ્રમાણે ક્રોધાદિની તારતમ્યતા દેખાય, કોઈ પાણી ભરતી ક્રોધાદિની ઉચ્ચતા કરે, કોઈ તીવ્રતા કરે, કોઈ મંદતા કરે, કોઈ જતું કરે. એમ કલ્પવૃક્ષનાં ફળ જ્યારે ખૂટ્યાં ત્યારે કોઈ પાછળથી આવે ને એમ કહે કે મને પહેલાં ખાવા દે, મને ભૂખ લાગી છે; ત્યારે ખીજે કહે-તને શેનો પહેલાં ખાવા દઉં? પહેલાં તો અમે આવ્યા છીએ. ત્યારે ત્રીજે કહે કે ભાઈ! ખાવા દેને એને પહેલાં, એને ભૂખ લાગી છે તે ભલે ખાય, આપણે પછી ખાઈશું એમ કેટલાક ક્રોધાદિની મંદતા કરે, કેટલાક તીવ્રતા કરે ને કેટલાક જતું કરે, એમ અઠાર કોડાકોડી સાગરોપમમાં જે ભંગ પડ્યો ન હતો તે ભંગ પડવા માંડ્યો ને વિરોધ-અવિરોધના ભાવો થવા લાગ્યા. તેમાં જેણે જતું કર્યું હતું ને શાંત પરિણામ રાખ્યા હતા તે જીવો પાત્ર અને લાયક હતા, તેણે ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિ સાંભળી ત્યાં એમ થયું કે અહો! આ સ્વરૂપ! પુણ્ય-પાપથી જુદું, એકલું નિરાળું ને નિર્મળ એવું મારા આત્માનું સ્વરૂપ! એમ સમજી કેટલાક તો સમ્યક્દર્શન પામ્યા. કેટલાકે મુનિપણું લીધું, કેટલાક તો કેવળજ્ઞાન પામ્યા, ને કેટલાક તો ધ્વનિ સાંભળીને એવા વિરોધમાં પડ્યા કે નરક નિગોદમાં જવાના પરિણામ શરૂ થઈ ગયા ને ચોવીસ ઠંડકમાં જવાની તૈયારી કરી. ભગવાનની ધ્વનિ જૂટી તેમાં પાત્રને સવળું પડ્યું ને અપાત્રને અવળું પડ્યું. તે પડ્યું કોના કારણે? ઉત્તર-પોતાના કારણે, ભગવાનની ધ્વનિમાં તો ક્રોધ ને ક્ષમાના સ્વરૂપનો અધો ઉપદેશ આવે, એમાં જેણે ફળ ખાતી વખતે ક્રોધ કર્યો હતો તેને એમ થયું કે આને તો જો, વળી મારી જ માંડી છે કે ક્રોધનું ફળ આવું ને તેવું, તેમ મારી જ માંડી છે, અમે ક્રોધ કર્યો હતો તે અમને સંભળાવે છે એમ કપાયની તીવ્રતા કરવા માંડ્યા, તેણે દુર્ગતિની તૈયારી કરી. ભગવાનની જ્યાં ધ્વનિ જૂટી ત્યાં સવળા ને અવળા બે ભાગ ફેંડાક ઢઈ ને પડી ગયા. સત્ય વાત બહાર આવતાં સવળાને સવળું ને અવળાને અવળું જોર આવ્યા વિના રહે નહિ. એ વસ્તુસ્વભાવ છે. સમજાય તેમ સમજો.

ગાથા-૩૪]

[૬૭

આચાર્યદેવ કહે છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત વાત બહાર આવતાં પાત્ર જીવો હતા તે સમ્યક્દર્શન પામી ક્રમે કરી ચારિત્ર લઈ કેવળજ્ઞાન પામવાના છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે અમને જે આ શાસ્ત્ર રચવાનો વિકલ્પ ઉઠ્યો છે માટે પ્રાણીઓ તૈયાર થવાના છે એવા ભાવનો કાલકરાર કર્યો છે.

હવે આચાર્યદેવ પ્રત્યાખ્યાનનો ઉત્તર આપે છે. આ ભગવાન જ્ઞાતા-દ્રવ્ય છે તે અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવથી થતા અન્ય સમસ્ત પરભાવોને, તેઓ પોતાના સ્વભાવભાવ વડે નહિ વ્યાપ્ત હોવાથી, પરપણે જાણીને ત્યાગે છે તે જ પચ્ચખાણુ છે.

પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો પર છે, શુભાશુભ પરિણામ પણ પર છે, દયાની લાગણી થવી તે શુભ છે અને હિંસાની લાગણી થવી તે અશુભ છે, એમ જેણે જાણ્યું છે કે હું પરથી નિરાગો, નિર્દોષ, જ્ઞાનમૂર્તિ છું એમ જાણીને જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય છે તે પચ્ચખાણુ છે.

હું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છું એવું ભાન થતાં તે જ ટાણે વીતરાગ થઈ જતો નથી. અલ્પ રાગ-દ્વેષ થાય છે તે ટાળી સ્થિર થવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે.

જ્ઞાન પ્રત્યાખ્યાન એટલે આત્મા પરથી નિરાગો છે તે જાણનારમાં જ્ઞાતાપણે રોકાણો અને જે જે વૃત્તિ ઊઠે તેમાં ન રોકાણો તે પ્રત્યાખ્યાન છે માટે જ્ઞાન તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

કોઈ કહે કે જ્ઞાન તે પ્રત્યાખ્યાન એટલે લહેર કરવી ને મગ્ન કરવી, પણ ભાઈ! જ્ઞાન એટલે પોતાનું સ્વરૂપ જાણી તેમાં ડરવું તે પ્રત્યાખ્યાન છે તેમાં અનંતો પુરુષાર્થ છે. તેમ નિયમથી જાણવું કે પર તે હું નહિ, પ્રત અને અપ્રતના પરિણામ સિવાયના જ્ઞાનના એકાગ્રતારૂપ પરિણામ તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

હું શિષ્ય! પોતાના સિવાય સર્વ પદાર્થો પર છે. શરીરાદિ ને પુણ્ય-પાપના પરિણામ તે બધું પર છે, એમ જેણે અંતરમાં જાણ્યું છે, એમ જાણીને પ્રત્યાખ્યાન કરે છે, કે આ બધું જે શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે પરભાવ છે એમ જાણીને તેને ત્યાગે છે તે પ્રત્યાખ્યાન છે. એ રીતે જ્ઞાનમાં એકાગ્ર થાય છે તે પ્રત્યાખ્યાન છે, તેથી જ્ઞાન તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે. આત્માને પરને છોડવાપણું નથી, પણ જ્ઞાનથી તે બધું પર છે એમ જાણવું તે જ પરવસ્તુનો ત્યાગ છે. જ્ઞાનમાં પરના ત્યાગરૂપ અવસ્થા તે જ પ્રત્યાખ્યાન છે.

હું નિર્દોષ છું, જાણનાર છું અને વિકાર થાય છે તે મારી અવસ્થામાં થાય છે પણ તે મારું સ્વરૂપ નથી, એમ જાણી જ્ઞાનમાં રહેવું તે પચ્ચખાણુ છે.

૬૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્યસ્વભાવમાં રાગરૂપ વિકારનો ત્યાગ અને જ્ઞાનની એકાચતા તેને જ તીર્થ કરદેવ સાચા પ્રત્યાખ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે, તે સિવાય પચ્ચખાણું સ્વરૂપ ક્યાંય બહાર હોતું નથી.

સમ્યક્દર્શન થયું ત્યારથી ભગવાન કહ્યો છે, ભાનથી ભગવાન કહ્યો છે, એક બે ભવે મોક્ષે જવાનો માટે ભગવાન કહ્યો છે, ભવિષ્યનો ભગવાન છે માટે ભગવાન કહ્યો છે.

ઓલા રાંકાને કહે કે તું આત્મા ભગવાન છે, તો તે કહે ભાઈસાહેબ! મને ભગવાન ન કહો. એને કાળજે તો જે સધન-પૈસાવાળા શેઠિયા છે તેનું માહાત્મ્ય છે, શેઠિયો જ્યાં ઘેર આવે ત્યાં કહે શેઠ સાહેબ પધારો, પધારો, પણ શ્રેષ્ઠ એવો જે આત્મા તેની જેને શ્રદ્ધા થઈ તે જ ખરો શ્રેષ્ઠ (શેઠ) છે તેને આચાર્યદેવે 'ભગવાન' કહ્યો છે.

સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન થયું ત્યાં અન્ય દ્રવ્યના સ્વભાવથી થતા અન્ય સમસ્ત પરભાવોનો જાણનાર અને જેનાર રહે છે. અન્ય સમસ્ત રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય હો કે પાપ હો, વ્રતના પરિણામ હો કે અવ્રતના પરિણામ હો, અંધનો વિકલ્પ હો કે મોક્ષનો વિકલ્પ હો, તે અધોય પરભાવ છે; તે અધું અન્ય વસ્તુમાં નાખી દીધું. એક ખાણુ એકલો ભગવાન આત્મા અને ખીજી ખાણુ આ અધું સમસ્ત જડતું ઢગ કહ્યું. પુરુષાર્થની નબળાઈને પણ ગોણ કરી, જડતું ઢગ કહ્યું.

વિકારી અવસ્થા છોડવાની છે અને અંશે છૂટી તે અધો પરભાવ છે. પચ્ચખાણી જીવ એમ જાણે છે કે પુણ્ય-પાપના પરિણામરૂપ વિકારી અવસ્થા તે મારા સ્વભાવ વડે વ્યાપ્ત નથી, તે મારા સ્વભાવમાં પ્રસરતી નથી. મારો સ્વભાવ શરીર, મન, વાણીની ક્રિયાથી કે શુભાશુભ પરિણામથી વધે નહિ, મારો સ્વભાવ તો પરથી નિરાળો મારો જે વીતરાગ સ્વભાવ તેનાથી જ વધે છે, મારો સ્વભાવ વધે તે તો નિર્મળ અવસ્થાપણે વધે પણ રાગપણે વધે તે મારો સ્વભાવ નથી. મારા સ્વભાવમાંથી રાગ વધે નહિ.

આ કર્મના નિમિત્ત જરીક પણ જે ઉપાધિ દેખાય તે મારા નિર્મળ સ્વભાવ વડે વ્યાપ્ત નહિ હોવાથી, પરવડે વ્યાપ્ત હોવાથી પરવડે પ્રસરતું હોવાથી તે મારું સ્વરૂપ નથી એમ પરપણે જાણીને તેને ત્યાગે છે.

હાથજોડીને ઊભા થવું તે પચ્ચખાણું નથી, તે તો વ્યવહાર કહેવાય છે. હાથજોડીને ઊભા થવું, તે વ્યવહાર જ્ઞાનીને પણ હોય છે. જીઓને! અહીં વિનયથી ગુરુ પાસે પૂછે છે ને! આત્માનું જ્યાં ભાન થાય ત્યાં વિનય અને વ્રતાદિનો વ્યવહાર હોય છે.

ગાથા-૩૪]

[૬૯

ગુરુ પાસે વિનય કરી વ્યવહારની-શુભભાવની વિધિ કરે છે પણ જાણે છે કે આ પ્રતાદિનો શુભભાવ પણ મારા સ્વભાવમાંથી ઊગતો નથી. શુભભાવ થાય છે છતાં પણ તેનો સ્વીકાર નથી. સ્વીકાર એક અખંડ જ્ઞાયકનો છે. પ્રત લઉં ને ચારિત્ર લઉં તે વિકલ્પ પણ મારા વડે વ્યાપ્ત નથી, તે બધા અન્ય દ્રવ્યથી થતા વિકારો છે. મારા ચૈતન્યસ્વભાવનો તે વિસ્તાર નથી. કર્મભાવ વડે થતો પરનો વિસ્તાર છે. જ્ઞાનીને પ્રત લેવાની શુભ વૃત્તિ ઊઠે પણ તે જાણે છે કે તે વૃત્તિ મારા સ્વભાવમાં પ્રસરેલ નથી, મારા સ્વભાવનો તે વિસ્તાર નથી; તેનો વિસ્તાર અને તેનું પ્રસરવું તે પરમાં છે. મારા સ્વભાવના વિસ્તારમાં તો અંતરજ્ઞાન અને શાંતિ હોય, વિકલ્પ ઊઠ્યો કે ચારિત્ર લઉં તે પણ અન્યભાવ છે. ચારિત્ર લેવાનો જે વિકલ્પ ઊઠ્યો તેનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, જે વર્તમાન વિકલ્પ છે તેને ત્યાગવા ઇચ્છે છે, તેનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. સમ્યક્દર્શન પછી શ્રાવકના આરત્ર અને મુનિના પંચમહાવ્રત તે બધા પુણ્ય પરિણામ છે, તેની પાછળ અકયાયભાવની સ્થિરતા છે તે નિશ્ચયચારિત્ર છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે પુણ્ય-પાપની વૃત્તિઓ મારા પુરુષાર્થની મંદતાએ મારામાં થાય છે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી તો શરીરાદિ તો મારામાં ક્યાંથી હોય ?

જેણે જાણ્યું છે કે આ હું નહિ, તે જ જાણીને ઠરે છે, ખીજે કોઈ ત્યાગનાર નથી, આવું જ્યાં ભાન થાય પછી જે પ્રતનો શુભ વિકલ્પ ઊઠ્યો તે વ્યવહાર પચ્ચખાણુ છે અને પરમાર્થ પ્રત, સ્વભાવમાં ઠરવું તે છે.

જ્ઞાને જાણ્યું કે શુભાશુભની વૃત્તિ પણ વિકાર છે, તે મલિન છે, તે હું નહિ. આમ આત્મામાં નિશ્ચય કરીને સમ્યક્દર્શન પહેલાં થયું, દર્શન થયા પછી પ્રત્યાખ્યાન સમયે વચ્ચે જ્ઞાન શું કામ કરે છે તેની સંધિ મૂકી છે કે સ્વરૂપની અવિકારી નિર્વિકલ્પ સ્થિરતા તે હું એમ જાણીને શુભવૃત્તિ ઊઠી તે હું નહિ તેમ વચ્ચે જ્ઞાનની સંધિ કરી છે.

એકલા ચૈતન્યસ્વભાવમાં સમકિતી જીવની દષ્ટિ છે, જે ભાવ જણાય છે તેનો હું જાણનારો છું. રાગ-દ્વેષ છોડું, વિકાર છોડું એવા ભાવો તે પણ ઉપાધિમાત્ર છે. એમ જ્ઞાની સમજે છે.

પરને હું જાણનારો પણ તેમાં નહિ ભળનારો એવો નિશ્ચય કરીને પ્રત્યાખ્યાનના સમયે રાગ-દ્વેષને છોડું તેવો ભાવ તે પણ શુભ વિકલ્પ છે, ઉપાધિમાત્ર છે. રાગપર્યાયને છોડું એવો ઉપાધિભાવ સ્વભાવમાં નથી. હું નિર્વિકારી શુદ્ધ ચિહ્નનંદસ્વરૂપ છું, તેમ ભાન કરી તેમાં ઠરવાથી તે રાગપર્યાય સહજ છૂટી જાય છે. તે છોડવા તરફ લક્ષ રાખવાથી છૂટતી નથી; પણ આનંદમૂર્તિ આત્મામાં ઠરવાથી તે સહજ છૂટી જાય છે.

૭૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આત્મા રાગ-દ્વેષ વગરનો સ્વભાવે છે તેમાં પરવૃત્તિને છાડું તે નામ માત્ર છે. ઉપાધિ છે. 'એકલા આત્મામાં' એટલું પણ પાલવતું નથી.

પચ્ચખાણના સમયે ત્યાગના કર્તાપણાનું નામમાત્ર પ્રવર્તેલું એટલે રાગનું છાડવું તે શુભ વિકલ્પ છે, તે અસદ્ભૂત વ્યવહાર છે. અને સ્વભાવમાં ઠરવું તે સદ્ભૂત વ્યવહાર છે. એકદી સ્વભાવદષ્ટિ મૂકી છે. ભારે સરસ ટીકા કરી છે. આમાં કેટલું સમાડી દીધું છે! આ મુનિના ને શ્રાવકના વ્રતની વાત કરી છે, આ વાત ઝીણી છે.

અહીં દ્રવ્યદષ્ટિથી વાત છે. પરને છાડું એવો જે વિકલ્પ તે પણ પર ઉપર લક્ષ જાય છે ત્યારે થાય છે, તે ત્યાગના કર્તાપણાનું નામમાત્ર છે, ઉપાધિસ્વરૂપ છે, શરીર, મન, વાણીનો સંયોગ તો નહિ પણ ત્યાગની વૃત્તિમાં પણ હું નહિ ભળનારો એવો હું આત્મા તેમાં હું પરને છાડું એવો વિકલ્પ પણ પાલવતો નથી.

પરમાર્થથી પરના ત્યાગનું નામ પણ યોગ્યતાને નથી. જે સ્વભાવની દષ્ટિથી જોઈએ તો રાગ-દ્વેષને છાડું તેવું કર્તાપણાનું નામ પણ આત્માને નથી, પચ્ચખાણ કરનારો સમકિતી શું વિચારે છે કે આ શુભભાવ વર્તે છે તેને મેં જાણ્યા, પણ વિકાર છાડું એવા વિકલ્પો તે પણ જેમાં ઉપાધિમાત્ર ભાવ છે, એવો મારો ચૈતન્યસ્વભાવ અખંડાનંદ છે. મારો સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવ છે મારે આ હું અને આ પર એમ મેં જાણ્યું, પણ પરતું સ્વરૂપ તે મારું સ્વરૂપ નથી. રાગને છાડું ને અરાગ પર્યાય પકડું તે પણ વ્યવહાર છે, રાગને છાડું ને વીતરાગ ભાવ લઉં તે પણ વ્યવહાર છે, રાગ-દ્વેષનો વ્યય અને વીતરાગી પર્યાયની ઉત્પત્તિ તે વ્યવહાર છે. રાગને છાડું ને સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે પણ વ્યવહાર છે. સહજ સ્વભાવમાં ઠરતાં, રાગ-દ્વેષને છાડું અને નિર્મળ પર્યાયને અંગીકાર કરું તે પણ વ્યવહાર છે. જે અસ્થિર પર્યાય ટાળીને સ્થિર પર્યાય ઊઘડી તે જે ભેદનું લક્ષ નથી પણ ધ્રુવ ઉપર લક્ષ છે. જે ટાણે પર્યાય ઊઘડે છે તે જ ટાણે અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ છે તે ધ્રુવ દષ્ટિ છે. સમકિત દષ્ટિ પર્યાયને બ્રહ્મણ નહિ કરતાં ધ્રુવને બ્રહ્મણ કરે છે. ચારિત્રની શક્તિ, વ્યક્તિની પર્યાય ઉપર લક્ષ આપતાં વચ્ચે રાગની ખીસી આવે છે, તેથી ચારિત્રપર્યાય ઊઘડતી નથી. મારે મોક્ષપર્યાય, ચારિત્ર પર્યાય બ્રહ્મણ નહિ કરતાં, તેના ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં, એકલા દ્રવ્ય સ્વભાવ પ્રત્યે લક્ષ આપનાથી ચારિત્ર પર્યાય, મોક્ષ પર્યાય ઊઘડે છે, તે ધ્રુવ દષ્ટિની અહીં વાત છે. સ્વભાવની તત્ત્વદષ્ટિના જોરમાં અવસ્થાને ગોણું કરી નાખે છે, તે વિના કેવળજ્ઞાન થતું નથી; આ વાત યથાર્થ છે, ત્રણ કાળમાં ફેરે તેવી નથી. આવી વાત પણ સાંભળી ન હોય ત્યાં પચ્ચખાણ તો હોય ક્યાંથી? શરીર તે હું તેમ માનનાર મિથ્યાદષ્ટિની

ગાથા-૩૪]

[૭૧

તો વાત જ ક્યાં રહી? આચાર્યદેવ કહે છે કે પ્રભુ! તારી પ્રભુતાના ભાન વિના ક્યાં ટકીશ? એટલે કે ભાન વિના પચ્ચખાણુ ક્યાંથી થશે?

આજની વાત ઊંચી છે જુઓ ભાઈ! સંસારની વાત તો ઘણીવાર સાંભળી, પણ જે જન્મ-મરણ ટાળવાં હોય તો એકવાર આ વાત સાંભળવી પડશે.

પરમાર્થથી જુઓ તો પરભાવના કર્તાપણાતું નામ પણ આત્માને નથી, આ આમ છોડું, તેમ છોડું તે ઉપાધિથી આત્મા રહિત છે, કારણ કે પોતે તો પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવથી એટલે દ્રવ્યસ્વભાવથી છૂટ્યો નથી. અહીં જ્ઞાનને દ્રવ્ય કહ્યું છે. પોતે અખંડ સ્વભાવી છે, ધ્રુવ છે, તેનાથી કોઈ દી છૂટ્યો નથી માટે જ્ઞાન પચ્ચખાણુ છે. તે સિવાય પચ્ચખાણુનું સ્વરૂપ જગતમાં નથી. મલિન અવસ્થા છૂટીને નિર્મળ અવસ્થા વધતી જાય છે તેના ઉપર સમ્યક્દષ્ટિનું લક્ષ નથી, પણ દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ છે. આમાં અનંતો પુરુષાર્થ છે. પર તરફ લક્ષ જાય કે રાગ-દ્રેષ છોડું તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી, તે ઉપાધિ માત્ર છે, નામ માત્ર છે. ખરેખર તો મારા સ્વભાવમાં સ્થિર થતાં તે સહજ છૂટી જાય છે, તે ચારિત્ર છે એમ ભગવાને કહ્યું છે. આનો અનુભવ કરવો તે પચ્ચખાણુ છે, બીજું પચ્ચખાણુનું સ્વરૂપ નથી.

૧૯૯૯, આસો સુદ ૪ રવિ.

પચ્ચખાણુની વ્યાખ્યા ચાલે છે, માણસો કહે છે કે ત્યાગ કરો, ત્યાગ કરો, તો ત્યાગનું શું સ્વરૂપ હશે? ત્યાગ તે કોઈ વસ્તુ છે? કોઈ ગુણ છે? કે કોઈ પદાર્થની અવસ્થા છે? કારણ કે જે શબ્દ બોલાય તે કોઈ દ્રવ્યને, કાં ગુણને, કાં પર્યાયને અવલંબીને હોય છે, ત્યાગ તે કોઈ પરવસ્તુનો ત્યાગ છે? કે કોઈ રાગ-દ્રેષનો ત્યાગ છે? કે સ્વરૂપમાં એકાગ્ર રહેવું તે ત્યાગ છે?

આત્માના મૂળ સ્વભાવમાં બ્રહ્મ-ત્યાગ છે નહિ. આત્માએ પરને કાંઈ બ્રહ્મ ક્યું હોય તો ત્યાગે ને! તેથી સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી તેમાં સ્થિર રહેવું તે જ ત્યાગ છે અને તે આત્માની નિર્મળ પર્યાય છે. મકાન, કુટુંબ, લક્ષ્મી વગેરે કાંઈ આત્મામાં પેસી ગયાં નથી તો તેને ત્યાગ શી રીતે કહેવાય? તે મકાનાદિ આત્મામાં પેસી ગયાં નથી પણ માન્યતામાં પેસી ગયાં છે, માન્યું છે કે શરીર, મન, વાણી, મકાન, સ્ત્રી, લક્ષ્મી વગેરે મારા તે જ અત્યાગ ભાવ છે.

ઊંધું જે માન્યું હતું તેમાં ભાન થયું કે આ હું નહિ, મારા સ્વભાવનો વિસ્તાર તે વિકાર ન હોય, હું એક આત્મા છું અને જાણવા દેખવાનો મારો સ્વભાવ છે, તેમાં પર નિમિત્તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો જે વિસ્તાર દેખાય તે મારા આત્માના સ્વભાવનો વિસ્તાર નથી; રાગ, દ્રેષને છોડવા તે પણ વ્યવહાર છે. આત્માના અખંડ

૭૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શુદ્ધ નિર્માળ સ્વભાવમાં જેટલા અંશે સ્થિર થયો તેટલા અંશે રાગ-દ્વેષ સહજ છૂટી જાય છે, તેને ત્યાગ કહેવાય છે.

હિન્દુસ્તાનના માણસો ત્યાગના નામે ડંગાણા છે. બાવા જોગી કેટલાય ત્યાગ લઈને ચાલી નીકળ્યા છે. તેનો બહારનો ત્યાગ દેખીને હિન્દુસ્તાન ડંગાય છે, કારણ કે એટલી હિન્દુસ્તાનમાં આર્યતા છે, ત્યાગનો પ્રેમ છે એટલે તે ત્યાગને બહાને ડંગાય છે, પણ સાચી ઓળખાણ કરતા નથી.

સંસારના પ્રેમીઓએ જ્યાં કોઈને એ બહારનો પગાર મળ્યો ત્યાં મોટો ડરાવ્યો, કોણે મોટો ડરાવ્યો? વિષયોના કામીએ, આબરૂના કામીએ, લક્ષ્મીના ઓશિયાળા ભિખારીએ મોટો ડરાવ્યો. એક ખીડી વિના ચાલે નહિ, હું ભગવાન આત્મા કોણ છું તેની તો કાંઈ ખબર નથી, એવા પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયના કામીએ મોટો ડરાવ્યો, એવા જગતના ભિખારીએ મોટો ડરાવ્યો, એને મોટો શી રીતે કહેવાય? એવી રીતે કાલના ભિખારીએ આજે લુગડાં ફેરવ્યાં, સ્ત્રી, કુટુંબ મૂક્યાં એટલે શું ત્યાગી થઈ ગયો? બધાએ ભેગા થઈને ત્યાગી ડરાવ્યો, તો શું બહારના સંયોગ-વિયોગે ત્યાગ છે? અંદરથી કાંઈ ફેરી ગયું છે કે નહિ તે તો જો! બહારથી ત્યાગી દેખાય એટલે લાગે કે અહો શું ત્યાગી! ઐરાં નહિ, છાકરા નહિ, પૈસા નહિ, જંગલમાં રહે છે, મૌન રહે છે, બાવા બહારના ત્યાગને લઈને મોટા માને છે, પણ ત્યાગનું શું સ્વરૂપ છે તેનું ભાન નથી કરતા. બહારનાં લુગડાં ફેરવ્યાં એટલે શું ત્યાગી થઈ ગયો? બહારના પદાર્થ છોડવા-મૂકવા તે પોતાના હાથની વાત નથી, ત્યારે પોતાના હાથમાં શું છે કે જે પોતે ત્યાગી શકે? હું શુદ્ધ ચિદાનંદમૂર્તિ છું એવા સ્વભાવનું ભાન કરી વિકારમાં, -પુણ્ય-પાપમાં ન જોડાવું અને સ્વભાવમાં રહેવું તે પોતાના હાથમાં છે; એનું નામ ત્યાગ છે. આવો ત્યાગ આવતાં મકાન, સ્ત્રી, કુટુંબનો ત્યાગ સહેજે થઈ જાય છે.

જ્ઞાની વિચારે છે કે અહો! હું પોતે જ મહિમાવાંત છું, હું એક જ્ઞાન ગોળો છૂટો છું, તેમાં વિકાર હોય નહિ, કોષાદિનું કર્તાપણું મારામાં નથી, હું એક જાણનારો પદાર્થ છું, જેમાં વિકલ્પ નહિ, રાગ-દ્વેષ નહિ. જેની મહિમા પુણ્ય-પાપથી એટલે કે બહારની ઋદ્ધિથી ટાંકી શકાય નહિ, એવો આત્મા ભગવાન એટલે મહિમાવાંત છે, જ્ઞાની વિચારે છે કે મારી વસ્તુ જ મહિમાવાળી છે. ઇંદ્રનાં ઇંદ્રાસન પણ મારા સ્વભાવ પાસે સડેલાં તરણાં છે, હોરની નાખી દીધા જેવી ઓગઠ છે.

ત્યાગ કરનાર પ્રથમ દશામાં શું વિચારે છે? કે કર્મ અને કર્મના સંયોગથી થતાં વ્રત અને અવ્રતનાં પરિણામ અન્ય, સમસ્ત પરભાવ છે, વિકાર છે, શ્રાવકનાં બાર વ્રત અને મુનિનાં પાંચ મહાવ્રત તે પણ વિકાર છે કારણ કે તે વિકારોનો પોતાના

ગાથા-૩૪]

[૭૩

એટલે મારા સ્વભાવવડે વિસ્તાર નથી, હું એકલો વીતરાગજ્ઞાનસ્વરૂપ છું માટે તે બધાનો મારામાં વિસ્તાર નથી, મારો વિસ્તાર મારાથી છે, મારા જ્ઞાનસ્વરૂપ સિવાય જે બદલે છે, અંડસ્વરૂપ છે, એવાં પ્રતાદિનાં પરિણામ, લઉં ને મૂકું જે થાય છે તેમાં એકરૂપ થતો નથી પણ હું જાણનારો તો જુદો ને જુદો રહું છું તેથી તે મારું સ્વરૂપ નથી; હું તો નિર્દોષ સત્ય-તત્ત્વ છું, આમ પચ્ચબાણ લેનારો પ્રથમ વિચારે છે, માટે જે પહેલાં જાણે છે તે જ પછી ત્યાગે છે. પચ્ચબાણ કરનારની પ્રથમ ભૂમિકા કેવી હોય, ત્યાગીની દશા કેવી હોય તે આ કહેવાય છે, સમ્યક્દર્શન પછી પાંચમું, છઠ્ઠું ગુણસ્થાન કેવું હોય, તેની આ વાત છે.

હું એકલો નિર્દોષ જ્ઞાતા છું એમ જે જાણે છે તે પુણ્ય-પાપની વિકારી વાસનાને જાણનારો તે જાણનારને જાણીને તેમાં રહીને છોડે છે. એમ વિકલ્પ ઊઠે કે આ છોડું તે પણ શુભભાવ છે, તેને પણ જાણનારો જાણનારમાં રહીને છોડે છે. સાક્ષી જ એને છોડનારો છે, બીજો કોઈ છોડનારો નથી; તેથી જેણે જાણ્યું તે જ ત્યાગે છે, જેણે પરભાવોને વિકારી જાણ્યા, તે સ્વભાવના નથી એમ પ્રતીત કરી, તે જ પછી તેમાં જોડાતો નથી.

પચ્ચબાણ લેનારો સમજે છે કે પરને જાણતાં હું મારા સ્વભાવને જ નિશ્ચયથી જાણું છું. મારો સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવ છે તેને જ હું જાણું છું. આ વિકારી ભાવ મારા નથી, મારા સ્વભાવમાંથી તે પ્રગટતા નથી એમ જાણનારો જ તેમાં જોડાતો નથી, પર પદાર્થ પ્રત્યેની પ્રીતિ-આસક્તિ તે મારા જાણનારના સ્વભાવમાં નથી. મારા સ્વભાવમાંથી તે પ્રગટતા નથી, એમ જાણનારો ત્યાગે છે, છોડે છે. એ રીતે જે જાણે છે તે જ પછી ત્યાગે છે.

ત્યાગને બહાને અત્યારે જગતે ગોરા ઊઠાવ્યા છે. અત્યારે તો હાલી દુવાલી જેવાએ મૂળા ને મોઢરી જેવી વ્રતની કિંમત કરી નાખી, પણ પચ્ચબાણનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજતા નથી. ખરું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર વ્રતાદિના શુભભાવ કરે તો પુણ્ય બાંધે પણ પોતાની જે ભૂમિકા નથી તે ભૂમિકા માને અને મનાવે તે કપાયની તીવ્રતા છે, મિથ્યાદર્શનની તીવ્રતા છે, એવા ભાન વિના કરેલાં વ્રત તે તો અજ્ઞાનરૂપી પારો કેટલાંય ખાઈ ગયો. એટલે શુભ છોડીને અશુભ પરિણામ કરવાની આ વાત નથી પણ સાચી ઓળખાણ કરવાની વાત છે.

પહેલાં પરને પોતાનું માનતો હતો તે હવે પોતાનું સ્વરૂપ જાણીને જ્ઞાની થયો થકો ત્યાગનો નિશ્ચય કરે છે કે હું મારા સ્વરૂપમાં ઠરી જાઉં એટલે વિકલ્પો સહજ છૂટી જાય છે. એવો નિશ્ચય કરે છે, પછી ત્યાગે છે.

સ. પ્ર. ૧૦

૭૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આમાં કાંઈ પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી, પણ પુષ્ટિ થાય છે. જેમ દરરોજ રોટલા ખાતાં કંઠાળો આવતો નથી, જ્યાં રુચિ છે ત્યાં પુનરુક્તિ દોષ ઠરાવતો નથી, તે પછી આ વાતમાં પુનરુક્તિ દોષ લાગતો નથી, પણ ઊલટી ન્યાયની દૃઢતા થાય છે. જેને રુચિ હોય તેને વારંવાર સાંભળતાં કંઠાળો ન આવે પણ અપૂર્વતા લાગે.

પ્રત્યાખ્યાનના સમયે વ્રત લઉં, નિયમ લઉં, સ્વચ્છંદ છોડું, અવ્રત છોડું, એવા જે વિકલ્પ તે પણ ઉપાધિમાત્ર છે. 'છોડું' એવી કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ આત્મામાં નથી. પરમાર્થથી હું જ્ઞાયક જ છું તે દૃષ્ટિએ જેવામાં આવે તે પરભાવના કર્તાપણાનું નામ માત્ર પણ પોતાને નથી. હું જ્યાં મારા જ્ઞાયક સ્વભાવમાં ઠરું ત્યાં વિકલ્પ એની મેળાએ છૂટી જાય છે, પચ્ચખાણુ થઈ જાય છે.

હું આત્માચિદ્વાનંદ, નિર્દોષવીતરાગમૂર્તિ છું તેમાં રાગ-દ્વેષને છોડું એવો અવકાશ સ્વભાવમાં નથી. તે પોતામાં પેસી ગયા હોય તે છોડાયને! પકડ્યા હોય તે મૂકાયને! કુકુંબ, ઘર, લક્ષ્મી, વગેરે પરવસ્તુનો સંયોગ છોડું તે ગુણુ થાય એમ નથી અને રાગ-દ્વેષ છોડું તે ગુણુ થાય તેમ પણ નથી પણ અંદર આત્મામાં ગુણુ ભર્યા છે તેમાંથી ગુણુ પ્રગટે છે. જેમાં ગુણુ ન હોય તેમાંથી ગુણુ ન આવે. આત્મામાં અંદર નિર્વિકલ્પ વીતરાગ સ્વભાવ ભર્યા છે તેમાં એકાગ્ર થાઉં તે ગુણુ પ્રગટે છે.

ગુણુ છે તેમાંથી તે પ્રગટે છે. જુઓ તે ખરા! આમાં શું આવી ગયું? અંદર ગુણુ પડ્યા છે તેમાંથી પ્રગટે છે, બહારથી તે આવતા નથી; ગુણુ પોતે પ્રગટતો નથી પણ ગુણુની અવસ્થા પ્રગટે છે. ગુણુની અવસ્થામાં ત્યાગ-અત્યાગના બે ભેદ છે. ગુણુમાં તે ભેદ નથી, [અવસ્થાનો ગુણુમાં આરોપ કરીને ગુણુ પ્રગટ્યો તેમ કહી શકાય.] હું ગુણુમૂર્તિ આત્મા અખંડ છું, અંદર ગુણુ પડ્યા છે તેમાંથી ગુણુની અવસ્થા આવે છે તેમ ભાન કરી, તેમાં ઠર્યાં ત્યાં રાગ-દ્વેષની અવસ્થા સહેજે છૂટી જાય છે ને પચ્ચખાણુની અવસ્થા ઊઘડે છે. સમ્યક્દર્શન થયા પછી અણુવ્રત અને મહાવ્રતનાં શુભ પરિણામ આવે છે. તે જાણુ છે કે આ મારા ચૈતન્ય આત્માનું સ્વરૂપ નથી પણ તે આસ્ત્રવનું સ્વરૂપ છે, હું તે ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાનજ્યોત સ્વરૂપ છું; એમ સ્વભાવદૃષ્ટિના જોરમાં શુભાશુભભાવની અવસ્થાનો અભાવ કરતાં જ્ઞાનની થતી જે સ્થિર અવસ્થા તેનું નામ પચ્ચખાણુ છે, ત્યાગ છે. દ્રવ્ય ને ગુણુ ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, પણ વર્તમાન અવસ્થામાં જે વાસના થાય છે તે હું નહિ, તે મારો સ્વભાવ નહિ. જ્ઞાની વિચારે છે કે હું ધ્રુવ સ્વરૂપ છું, તેમ સ્વભાવદૃષ્ટિના જોરમાં અવસ્થા નિર્મળ થઈ. તે નિર્મળ અવસ્થાનો ઉત્પાદ થયો ને અવ્રતઅવસ્થાનો વ્યય થયો, તે પચ્ચખાણુ છે.

જ્ઞાનીને પણ પુરુષાર્થની નખળાઈને કારણે અલ્પ આસક્તિ અને અલ્પ રાગ-

ગાથા-૩૪]

[૭૫

દ્રેપ હોય પણ તેને તીવ્ર પુરુષાર્થથી ઢાળવા માગે છે. જ્ઞાનીની દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ ઊભી છે, તે દૃષ્ટિ દ્વારા તે આસક્તિને પોતાનું સ્વરૂપ સ્વીકારતો નથી; તેમાં આ હું 'છાડું' તે પણ નામ માત્ર છે, ઉપાધિમાત્ર છે, કારણ કે સ્વભાવમાં ઠરતાં તે સહજ છૂટી જાય છે. જ્ઞાનસ્વભાવથી પોતે છૂટ્યો નથી માટે જ્ઞાન જ પરચખાણુ છે, જ્ઞાનની નિર્મળ અવસ્થા તે જ પરચખાણુ છે. 'જ્ઞાન' શબ્દે અહીં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ત્રણે સમજવાં.

જુઓ ભાઈ! વસ્તુસ્વભાવ જેમ છે તેમ છે. જગત પરચખાણુનું સ્વરૂપ ખીલું માને તેથી સ્વરૂપ ફેરે તેમ નથી. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે જગત પાસે પરચખાણુનું સ્વરૂપ 'ખુલ્લું મૂક્યું' છે. જ્ઞાન લખાણું એટલે પોતાના સ્વભાવમાં ઠર્યાં ને એકાગ્ર થયો તે જ સાચાં પરચખાણુ. તે જ સાચો ત્યાગ, તે જ સાચો વૈરાગ્ય, તે જ સાચો નિયમ, બાકી બધા સમજ્યા વગરમાં મીંડાં છે. સમ્યક્દર્શન થયા પછી આગળ જતાં અણુવ્રત અને મહાવ્રતનાં શુભ પરિણામ આવ્યા વિના રહે નહિ પણ તે ચારિત્રનું સ્વરૂપ નથી. સ્વભાવદૃષ્ટિમાં તે શુભભાવનો સ્વીકાર નથી. અંદર આત્મામાં શુભાશુભભાવથી રહિત અમુક અંશે સ્વરૂપસ્થિરતા થઈ અને અવ્રતપરિણામનો ત્યાગ થયો તે પાંચમી ભૂમિકા અને સ્વરૂપમાં વિશેષ રમણતા તે મુનિપણું; આનું નામ સાચો ત્યાગ, આનું નામ સાચું ચારિત્ર છે.

જીવોને વૈરાગ્ય આવતો નથી. જુઓને! આ જીવન જગતનાં પાયમાલ છે, પાંચસોના પગાર હોય, બાયડી છોકરાં ખમા ખમા કરતાં હોય એમાંથી ઊપડી જાય છે. : ગલૂડિયાં ને ફૂતરાં જેવાં મરણ કરીને ચાલ્યા જાય છે, તેમાં મનુષ્ય જીવનનું શું ફળ છે? સાચું ફળ નથી, બાકી રખડવાનું ફળ તો છે જ.

આનું પરચખાણુનું સ્વરૂપ લોકોએ કયાંય સાંભળ્યું ન હોય; તદન અજાણી વાત, ઘરમાં ચાલે નહિ, બહારમાં કયાંય સાંભળવા મળે નહિ, ધર્મના નામે બહારથી માનનારા ને મનાવનારા મળે. ભાઈ રે! વીતરાગ ભગવાને કહેલું વસ્તુનું સ્વરૂપ તો અપૂર્વ છે. પણ અપૂર્વ જ હોય ને! તદન અંતરનો માર્ગ છે, લોકો સોંઘામાં ધર્મ માની બેઠા છે.

લહું સ્વરૂપ ન વૃત્તિનું; બ્રહું વ્રત અભિમાન:

બહે નહિ પરમાર્થને, લેવા લૌકિક માન. (શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર)

વૃત્તિઓ શું કામ કરે છે ને સ્વરૂપ શું છે તે ન જાણ્યું અને અમે વ્રતધારી છીએ, ત્યાગી છીએ, એવું અભિમાન કર્યું; પણ ભાઈ! અજ્ઞાનરૂપી પાડો એવા તારાં કેક વ્રત-ચારિત્રના પૂળા ખાઈ ગયો. સ્વભાવની ઓળખાણુ વગર નિર્મળ ત્યાગની અવસ્થા ઊઘટે નહિ. અજ્ઞાનભાવે વ્રતાદિ કરીને કપાય પાતળો પાડે તો પુણ્યબંધ થાય,

૭૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પણ તેમાં બહારની મોટાઈ ને મસાવાની ઇચ્છા હોય તો પાપબંધ થાય, પુણ્યબંધ પણ ન થાય.

પાંચ હજાર લીંબોળી લઈને જાય તો કોઈ હીરો આપે નહિ તેમ ઊંઘી માન્યતાનાં ઊંચે ભેગાં કરીને અપૂર્વ આત્માનું અમૃત લેવા જાય તો ન મળે, લાખો ને કરોડો રૂપીઆ ફેતાં પણ આ અપૂર્વ વાત સાંભળવા મળે તેમ નથી.

હું આત્મા શાંત પવિત્ર છું, તેમાં નવી વાસના ઉત્પન્ન ન થવા દેવી અને પોતામાં સ્થિર થવું તે જ ત્યાગ છે. પરના આલંબને ત્યાગ થયો, કે પરના આશ્રયે ત્યાગ થયો તેમ નથી; આત્મા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, તેમાં ઠર્યાં તે જ સાચાં વ્રત છે, અને વ્રતનો શુભભાવરૂપ વિકલ્પ ઊઠે તે વ્યવહારવ્રત છે. પ્રથમ સમ્યક્દર્શન થાય છે, ત્યારપછી પાંચમું ગુણસ્થાન આવે છે ને પછી છું આવે છે. ચૈતન્ય આત્મા સંયોગી-વિકારી ભાથી જીદો છે, તેની શ્રદ્ધા વિના ને તેના જ્ઞાન વિના સ્વરૂપ તરફ ઠળવાનો પ્રયાસ થાય ક્યાંથી? તે પ્રયાસ થયા વિના અનિત્ય-ક્ષણિક વિકારીભાવનો ત્યાગ ક્યાંથી થાય? અને વિકારીભાવ ઠળ્યા વિના ચારિત્ર થાય ક્યાંથી? ને ચારિત્ર થયા વિના કેવળજ્ઞાન એટલે ચૈતન્યની પૂર્ણ નિર્મળ સ્વભાવદશા પ્રગટે ક્યાંથી? માટે સમ્યક્દર્શન વિના સાચાં વ્રત આવતાં નથી; બાકી જગત જગતના ભાવે ઊભું છે. સ્વભાવ તે સ્વભાવમાં છે, તેને લૂંટવા કોઈ સમર્થ નથી, પોતે પ્રગટ કરે તો થાય તેમ છે. ૩૪.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભુ! વિકાર હું નહિ તેમ જાણું જ્ઞાન ઠરું તે જ પચ્ચઆણુ છે તો પ્રભુ! તેનું દષ્ટાંત શું છે? તેના ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે.

**જહ ગામ કોવિ પુરિસો પરદ્વમિગંતિ જાણિદું ચયદિ ।
તહ સઠ્વે પરભાવે ગાઝળ વિમુંચદે ગાળી ॥૩૫॥**

અર્થ :—જેમ લોકમાં કોઈ પુરુષ પરવસ્તુને ‘આ પરવસ્તુ છે’ એમ જાણે ત્યારે એવું જાણીને પરવસ્તુને ત્યાગે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની સર્વ પરદ્રવ્યોના ભાવોને ‘આ પરભાવ છે’ એમ જાણીને તેમને છોડે છે.

જેસ કોઈ પુરુષે ધોખીને ત્યાં લુગડાં ધોવા આપેલાં, ને ત્યાંથી પોતાનું વસ્ત્ર

**આ પારકું એમ જાણીને પરદ્રવ્યને કો નર તજે,
ત્યમ પારકા સૌ જાણીને પરભાવ જ્ઞાની પરિત્યજે. ૩૫.**

ગાથા-૩૫]

[૭૭

લાવવાને બદલે ભ્રમથી કોઈ બીજાનું વસ્ત્ર લાવ્યો; પછી, ચોક્કસ વગેરે વસ્ત્ર હાથે બીજાનું, ને એને લાગ્યું કે આ વસ્ત્ર મારું લાગે છે, તેમ ભ્રમથી બીજાની પછી વગેરે લાવ્યો ને પોતાની માનીને આઢીને સૂતો છે. આ પછી કોઈ બીજાની છે તેની ખબર નહિ હોવાથી પોતાની મેળે અજ્ઞાની થઈ રહ્યો છે. જ્યારે બીજો માણસ તે વસ્ત્રનો ખૂણો ખેંચી નગ્ન કરે છે, ઉઘાડો કરે છે ને કહે છે કે તું શીઘ્ર જાગ, સાવધાન થા, ઝોલાં ખાતો જાગે તેમ નહિ, પણ શીઘ્ર જાગ ને સાવધાન થા, ને આ મારું વસ્ત્ર બદલામાં આવી ગયું છે તે મારું મને દે, ત્યારે વારંવાર કહેલું એવું વાક્ય સાંભળતો, જુઓ એકવાર સાંભળ્યું એમ નહીં પણ “ વારંવાર સાંભળતો ” એમ કહ્યું છે. અહીં આચાર્યદેવ એમ કહે છે કે પંચમ આરાના પ્રાણીઓ એકવાર કહેવાથી જાગશે નહીં, પણ વારંવાર ઉપદેશ આપવાથી સમજશે. આમાં બીજી વાત એ પણ છે કે શિષ્ય સાંભળવાનો કામી છે, રુચે છે, અનાદર કરતો નથી. લૌકિક નીતિવાળો શિષ્ય લીધો છે, વારંવાર કહ્યું તોપણ કંઠાળો આવતો નથી: તું કેમ આમ કર્યા કરે છે, પૂછ્યા વિના ખૂણો ખેંચ્યા કરે છે ને આમ બોલ્યા કરે છે તેમ આકૃષ્ટતા કરતો નથી પણ વારંવાર સાંભળે છે: એમ દષ્ટાંતમાં પણ લૌકિક નીતિવાળો લીધો છે. વિચાર કરે છે કે આ વારંવાર કહે છે ને જોરથી કહી રહ્યો છે કે મારું વસ્ત્ર લાવ માટે આ નક્કી તેનું જ વસ્ત્ર લાગે છે: એમ નક્કી કયું ને જાગીને જોયું, સર્વ ચિહ્નથી પરીક્ષા કરી, લાંબું કેટલું, પહોળું કેટલું, જાડું કેવું, પાતળું કેવું, એમ ચારે તરફથી બરાબર પરીક્ષા કરીને નક્કી કયું કે જરૂર આ વસ્ત્ર પારકું જ છે. એમ જાણીને વસ્ત્રનો જ્ઞાની એટલે જાણકાર થયો થકો. વસ્ત્રને જલદી છોડે છે. નીતિવાળો માણસ છે તેથી તેણે જ્યાં જોયું કે આવા ચિહ્નવાળું વસ્ત્ર મારું નથી ત્યાં તુરત જ તેને આપી દે છે, એટલું પણ કહેતો નથી કે હું ધોખીને ત્યાંથી મારું લુગડું લઈ આવું; પછી તારું પાછું આપું: એમ કોઈ પણ જાતનો આગ્રહ કરતો નથી પણ જલદી છોડી દે છે. જુઓ, દષ્ટાંતમાં પણ કેવી નીતિ મૂકી છે !

એવી રીતે જ્ઞાતા ભગવાન આત્મા જાણનારો છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિપણને લઈને- ભ્રમણાથી પરના નિમિત્તે થતા વિકારી ભાવોને અહણ કરી-પોતાના જાણીને પોતામાં એકરૂપ કર્યા કે આ જાણનાર ચૈતન્યજ્યોત અને રાગદ્વેષ તે બધું હું છું, તે મારાં છે એમ જાણીને સૂતો છે ને પોતાની મેળે અજ્ઞાની થઈ રહ્યો છે. “ પોતાની મેળે ” એટલે કોઈએ અજ્ઞાની બનાવ્યો નથી તેમ કહ્યું છે. અનાદિનો અજાણ છે તેને જાણીતિ થવા ઠાણે ગુરુ હાજર હોય છે, ગુરુના નિમિત્તે વિના જાણીતિ હોય નહિ અને પોતે જાણીતિ થાય ત્યારે ગુરુ હાજર હોય જ, તેમ અહીં બતાવ્યું છે. અનાદિનો અજાણ થઈને ભ્રમણાથી સૂતો છે તેને શ્રીગુરુ કહે છે કે જો ભાઈ! આ પરદ્રવ્ય, શુભાશુભ-

૭૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભાવ, સર્વે તારું સ્વરૂપ નથી, તું તો માત્ર જાણનાર સ્વરૂપે છે. પરદ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના ભેદથી જુદા બતાવી કહે છે કે તું શીત્ર જગ, સાવધાન થા; અહીં તો એક જ વાત છે કે જગ અને સાવધાન થા. આ તારો આત્મા ખરેખર જાણે છે—જુએ છે તે જ્ઞાનમાત્ર છે. ઉપાધિમાત્ર તેનો સ્વભાવ નથી. જે ઉપાધિભાવ જ્ઞાનમાં ભાસે તે બધા ભાવ પર છે, ટળવા યોગ્ય છે, નાશવાન છે; તે તારો સ્વભાવ નથી. શિષ્ય પાત્ર છે તેથી વારંવાર સાંભળવા છતાં અનાદર કરતો નથી પણ ઊછળે છે, ગાંઠે છે. શ્રીગુરુ તેને ભેદજ્ઞાન કરાવે છે,—અસંયોગીભાવ અને સંયોગીભાવ બંનેનો ભેદ પાડીને વિવેક કરાવે છે કે જેટલો જાણનારો તેટલો તું અને જે આ વિકારી ખદખદાટ થાય છે તેટલો તું નહિ.

ગુરુ કહે છે કે તું જો, વિકારી અને અવિકારીને મેળ ખાય નહિ. જે આ સંયોગજનિત વિકારના ભેદ પડે છે તે પરજન્ય છે ને ઉપાધિ છે; જેટલા સંયોગજનિત વિકારના ભેદ પડે તે તારું સ્વરૂપ નહિ, તું શીત્ર જગ, ને સાવધાન થા, એકદમ જગ. અહીં તો શાસ્ત્રકારે એકદમ જગવાની જ વાત કરી છે, બીજી હીણી વાત નહિ; તું એકદમ જગ ને તૈયાર થા, ચૈતન્યજ્યોત-અંગારો તે પર-સંયોગથી ભિન્ન છે, તેને તું ખરેખર જો ! અંદર જાણે છે—જુએ છે તે જ્ઞાનમાત્ર આત્મા છે, ‘ જ્ઞાનમાત્ર ’ કહેતાં અનંત ગુણ સાથે આવી જાય છે; અને તે સિવાય જે ભાસે તે સંયોગજનિત ઉપાધિ છે, તે ટળવા યોગ્ય ભાવ છે; અને રાખવા યોગ્ય હોય તો એક પોતાનો સ્વભાવ છે. જુઓ, શિષ્યને એમ થતું નથી કે એક ને એક વાત વારંવાર સાંભળાવે છે, તેમાં શિષ્યની પાત્રતા છે. ગુરુ વારંવાર સાંભળાવે છે તેમાં જે પ્રકાર પડયા, તેમાં સાંભળનાર જીવ તરફથી લઈએ તો, આત્મા આવો છે તેમ ગુરુએ કહ્યું ત્યાં સાંભળવા ઊભો રહે છે અને પ્રેમથી સાંભળે છે, ત્યારે ગુરુને એમ થયું કે આને આ વાત ગાંઠે છે એટલે વારંવાર સાંભળાવે છે.

વારંવાર કહેવું પડે છે એમાં બીજી વાત એ છે કે પંચમકાળના પ્રાણીઓ છે, માટે વારંવાર કહેવું પડે છે, પણ વારંવાર સાંભળવા છતાં શિષ્યને કંટાળો આવતો નથી, અનાદર કરતો નથી. પણ જિજ્ઞાસા બતાવે છે. તે શિષ્યની પાત્રતા છે. સવળું સાંભળવા માટે વારંવાર રુચિથી સાંભળે છે, સંસારની વાતથી બીજું પડખું ફેરવવા માગે છે.

‘ આગમનું વાક્ય વારંવાર સાંભળતો ’ તેમ કહ્યું છે એટલે આચાર્યદેવ હૃદયસ્થ છે માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનનાં કહેલાં પરમાગમનાં વાક્યો સાંભળે છે. એમ આગમનો આધાર લઈને આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે શિષ્યે વારંવાર આગમનાં વાક્ય

ગાથા-૩૫]

[૭૬

સાંભળ્યાં ત્યારે સમસ્ત પોતાનાં અને પરનાં લક્ષણથી જાતે પરીક્ષા કરવા મંડ્યો કે આ શું છે? સાંભળવા સુધીમાં જિજ્ઞાસાનો ભાવ છે અને ત્યારપછી તેનો નિર્ણય કરે છે. વિકારી અને અવિકારી બંનેનાં એંધાણની સારી રીતે પરીક્ષા કરે છે. સારી રીતે એટલે કે જે કદી પાછી ફરે નહિ તેવી પરીક્ષા કરે છે. પરીક્ષા કર્યાં વિના માનવું તે સાચું નથી. જડ અને ચૈતન્ય બંનેનાં ચિહ્નને સારી રીતે ઓળખીને નિર્ણય કરે છે. ‘સારી રીતે’ ઉપર વજન છે. શિષ્યે પરીક્ષા કરીને નિર્ણય કર્યો કે આ વ્યાસક્તિ અને વિકારીભાવ જે દેખાય છે તે જરૂર વિકાર જ છે, પાપ તો વિકાર છે, પણ પુણ્યનાં પરિણામ તે પણ જરૂર વિકાર છે તેમ નક્કી કર્યું. પાપ તો મારાં નહિ પણ પુણ્ય મારાં હશે કે નહિ? તેમ શંકા પણ પડતી નથી, નિઃશંક છે. જરૂર આ પરભાવો છે ને હું જ્ઞાનમાત્ર આત્મા છું એમ જ્ઞાનમાત્ર આત્માને જાણીને જ્ઞાની થયો થકો સર્વ પરભાવને તત્કાળ છોડે છે. જેમ પારકી ચીજ પોતાની મનાણી હતી તેને પારકાપણે જાણી ત્યારે તત્કાળ છોડે છે, તેમ યથાર્થ ભાન થતાં પરભાવને તત્કાળ છોડે છે. ભાનપૂર્વક યથાર્થ સ્થિરતા થતાં તત્કાળ છોડે છે. પછી પરભાવને પોતાના કદપતો નથી. આ પચ્ચખાણું સ્વરૂપ છે. પચ્ચખાણુ તે અરૂપી આત્મામાં હોય છે. સ્વભાવના જેરે સ્થિરતાની અવસ્થા પ્રગટી તે અરૂપી હોય છે. એ ત્યાગનું સ્વરૂપ બહારમાં હોતું નથી. જાણનાર જ્ઞાની પરભાવને પર જાણીને છોડે છે તેનું નામ ખરા પચ્ચખાણુ ને તેનું નામ ખરો ત્યાગ છે,

૧૯૬૯, આસો સુદ ૫ સોમ.

પાંત્રીશમી ગાથામાં એમ કહ્યું કે આત્મા જ્ઞાતા એટલે જાણનારો છે. વિકાર અને મલિનતા તે જાણનારનો સ્વભાવ નથી. એવો જે જ્ઞાયક આત્મા તેમાં પચ્ચખાણુ તે શું ચીજ છે, ત્યાગ કરવો તે શું ચીજ છે, તે ઘોખીના દષ્ટાંતથી કહ્યું. જેમ અજ્ઞાનથી ઘોખીને ત્યાંથી પોતાનાં કપડાંને બહાર બીજાનાં કપડાં લાવ્યાં હોય, પછી જ્યારે તે બીજાનાં છે એમ કોઈ જણાવે ત્યારે તે તેને પરનાં જાણી છોડી દે છે.

એમ જે જ્ઞાનીગુરુ દ્વારા શાસ્ત્રનાં વચનો વારંવાર સાંભળીને, સ્વપરના એંધાણને ઓળખીને, સારી રીતે પરીક્ષા કરીને, જાણ્યું કે શુભાશુભભાવ તે આકુળતા-સ્વરૂપ છે, એ મારું સ્વરૂપ નથી. મારું જ્ઞાતાનું સ્વરૂપ તો નિરાકુળ છે તેમાં લીનતા કરવી તે પચ્ચખાણું સ્વરૂપ છે.

સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન વિના સાચાં વ્રત-પચ્ચખાણુ હોઈ શકે નહિ. આત્મા પરથી નિરાળો છે એવા ભાન વિના સ્વરૂપમાં સ્થિરતા થઈ શકે નહિ. તત્ત્વની ઓળખાણુ વિના ટકે શેમાં? અશુભભાવ ટાળીને શુભભાવ કરે તે સાચાં વ્રત-

૮૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પરમ્યાણત્વ સ્વરૂપ નથી. એવા શુભભાવથી ઘણું પાપ બંધાય અને કંઈક પુણ્ય બંધાય, કારણ કે મારો આત્મા આ પુણ્ય-પાપના વિકારથી જુદા છે એવી તેને શ્રદ્ધા નથી. પુણ્ય-પાપનો વિકાર મારો છે એમ માનીને તે શુભભાવ કરે છે. શ્રદ્ધા ઊંધી છે તેથી ઘણું પાપ બંધાય અને કંઈક પુણ્ય બંધાય. શુભભાવ છે તે વિકારી ભાવ છે, તે વિકારીભાવથી મને-અવિકારી આત્માને ગુણ થશે તેમ માન્યું તે પોતાના આત્માનું ખૂન કરે છે. ઊંધી દૃષ્ટિનું ઘણું પાપ બંધાય છે અને શુભભાવ છે એનું કંઈક પુણ્ય બંધાય છે. આ દેહમાં રહેલો આત્મા તે તો અનંત ગુણની મૂર્તિ છે, જ્ઞાન-શાંતિ વગેરે ગુણોનો પિંડ છે, તે શુભાશુભભાવથી રહિત છે. એવા આત્માનું માહાત્મ્ય ભૂલ્યો અર્થાત્ પોતામાં ગુણ તો જોયા નહિ પણ બીજે ક્યાંક પોતાની હયાતી સ્વીકારીને પરમાંથી ગુણ આવે છે એમ માન્યું. હું આત્મા પોતે ગુણસ્વરૂપ હોઉં નહિ પણ પરમાંથી ગુણ આવે છે તેમ માન્યું, પણ ભાઈ! ગુણ તો ગુણીમાં હોય, બહાર ન હોય. જેમ ગોળનું ગળપણ તે ગોળમાં હોય, બહાર ન હોય; કાળીજીરીની કડવાશ કાળીજીરીમાં હોય પણ બહાર ન હોય. ગોળ ને ગળપણ એક છે પણ જુદાં નથી, કાળીજીરી ને કડવાશ બંને એક છે પણ જુદી નથી; તેમ આત્માના ગુણો તે આત્મામાં છે પણ બહાર નથી, આત્મા અને આત્માના ગુણો બંને એક છે પણ જુદા નથી. આત્મા એક વસ્તુ છે તો એમાં ગુણ ન હોય એમ કેમ બંને? આત્મામાં તો અનંતા ગુણો અનાદિ કાળના છે પણ ફક્ત પોતે માન્યા નથી, ગુણ તો ભર્યા જ છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં ભૂલ થઈ છે કે રાગ-દ્વેષ તે હું છું અને પરમાંથી મને ગુણ આવે છે તેમ માન્યું તે જ અનાદિની ભૂલ છે. હું નિર્વિકલ્પ બ્રહ્માનંદ છું તેમ માન્યું નહિ. એટલે બીજે ક્યાંકથી ગુણ પ્રગટશે તેમ માન્યું; પણ પરથી ગુણ પ્રગટે નહિ. આત્મપદાર્થ દેહથી જુદું સત્ત્વ શું છે તેના માહાત્મ્ય વગર તે પ્રગટે નહિ, પરનું માહાત્મ્ય કયે પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટે નહિ, પુણ્યપરિણામ તે વિકાર છે, વિકારનું માહાત્મ્ય કયે નિર્વિકારસ્વભાવ પ્રગટે નહિ. એનો અર્થ એવો નથી કે શુભ છોડીને અશુભ કરવું, દયા, પ્રત, પૂજા, ભક્તિ, આદિનાં શુભ પરિણામ છોડીને વિષય, કષાય, કામ, ક્રોધ આદિનાં અશુભ પરિણામ કરવાં તેમ કહેતાં નથી, પણ શુભ કરતાં કરતાં આત્મધર્મ પ્રગટશે, તેમાંથી છુટકારાનો માર્ગ મળશે, તે વાત ત્રણ કાળ ત્રણ લોકમાં બંને તેમ નથી.

પ્રશ્ન:—શુભ કરતાં કરતાં માર્ગ સુગમ તો પડે ને ?

ઉત્તર:—શુભથી સુગમ ન થાય. ઝેર ખાતાં ખાતાં અમૃતના ઓડકાર ન આવે, પણ સત્સમાગમ વડે યથાર્થ ઓળખાણ કરે તો માર્ગ સુગમ થાય, વચ્ચે શુભ પરિણામ આવે ખરા, પણ તે માર્ગ સુગમ કરી દેતાં નથી.

गाथा-३५]

[८१

अत्यारे लोको जे शुभ परिष्णाम करी रह्या छे ते तो अहु स्थूण शुभ परिष्णाम छे, पणु गया काणना प्रवाडमां पोताना स्वभावना अजणुपणामां अेवां शुभ परिष्णाम कर्यां के तेवां उींयां शुभ परिष्णाम करवानी अत्यारे आ लरतक्षेत्रमां कोर्धनी ताकात नथी. ते जतना सूक्ष्म शुभपरिष्णाम पूर्वे श्रुवे घणुीवार कर्यां, नग्न द्विगंअर मुनि थयो, साया देव, गुरु, शास्त्रने व्यवहारै अाणज्या, छकायनी द्या अेवी पाणी के अेक दीलोतरनीना कखियो के अेक जुवारनो दाणो पणु न लुण्यो, आमडां उतरडीने आर छांटे, कांटा वींटीने आणी भूके तो पणु कोध न करे अेवी क्षमा करी, भीज देवलोकनी धंदाणुी अणाववा आवे तो पणु मनथी क्षोभ न पाभे, अ्रह्मअर्यांमां अेवो अडग होय के मनथी विकल्प न आवे, अेवां उींयां शुभ परिष्णाम कर्यां के जेनाथी नवभी अैवेयके गयो पणु जन्म-मरणु टणयां नहीं, कारणु के आ शुभपरिष्णाम करुं छुं तेनाथी आत्मांमां गुणु प्रगटशे, लाल थशे तेम मान्युं; पणु आत्मांमां अंदर गुणु लर्यां छे तेनी अ्रद्धा करुं अने तेमां अेकाअ थाउं तो गुणु प्रगटे तेम मान्युं नहीं. शुभभावनो कर्ता थर्धने स्वभावपर्याय उीघडशे तेम माने छे, पणु ते भावथी हुं जुहो छुं. शुभना कर्तापणानो नाश करवाथी मारुं निर्भणुज्ञान प्रगट थशे तेम मानतो नथी, उींघो भाव आत्माने भदद करशे ते भावे अनाद्विथी आत्मा अटवायो छे, उींघो भाव सवणा भावने भदद करशे ते भावे संसार उीभो छे. शुभभाव करी राज थाय, देव थाय पणु संसारनुं अ्रमणु टणे नहि. अहीं तो जन्म-मरणु टाणवानी वात छे. उींघी अ्रद्धा अनंत संसारनुं भीज छे. शुभ परिष्णाम करी नवअैवेयक सुधी गयो पणु अंदर उींउे उींउे अेम रह्या करतुं के आ शरीर, मन, वाणुी-आद्विनो संयोग मने भदद करशे, शरीर, मन, वाणुी आद्विनी क्विया मने भदद करशे, अने संयोग तरङ्गना वलणुनो शुभभाव मारा आत्माने भदद करशे, अेवुं शक्य रह्युं तेथी लाल थयो नहि, लवअ्रमणु टण्युं नहि. अैतन्य तत्त्व-सत्त्व परथी जुहुं छे तेवी स्वावलंभी अ्रद्धा विना भोक्षमार्ग प्रगटे नहीं. अहीं अ्रद्धा करवानी वात छे. पुण्यभाव थाय तेनी ना नथी. पणु मारो स्वभाव स्वतंत्र छे तेम मान्या विना भोक्षमार्ग भूले नहि, पुण्य ने पाप अने अंधनभाव छे. जेर पीतां पीतां अमृतना अोडकार आवे नहि.

त्रिलोकनाथ तीर्थकरना सभवसरणुमां जर्ध आव्यो पणु अंदर उींउे उींउे अेम रह्युं के कांर्धक शुभ करुं तो आत्माने गुणु थाय, पणु शुभथी हुं जुहो निर्भणु ज्ञानस्वरूप छुं, मारा गुणुनी पर्याय मारांमांथी आवे छे तेम मान्युं नहि तेथी लवअ्रमणु टण्युं नहि. अहीं तो जन्म-मरणु टाणवानी अेक ज वात छे. जे भावे अंधन न तूटे तेनी

स. प्र. ११

૮૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અહીં વાત નથી. રાજ થાય કે દેવ થાય તે તો ધૂળ છે.

હું આત્મા ગુણનો સાગર છું, વિદ્યાસમૂર્તિ છું, હું મારા આત્માની પ્રતીતથી-વિદ્યાસથી પ્રગટું તેમ છું. મારા આત્માની પ્રતીતની સાથે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની પ્રતીત આવી જાય છે પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની પ્રતીતથી હું પ્રગટું તેમ નથી, એમ પ્રતીતિ થતાં જ અનંતો સંસાર નાશ થઈ ગયો, પછી ભલે પુણ્યને કારણે ચક્રવર્તીનું રાજ હોય, ૯૬ હજાર સ્ત્રીઓ હોય, પણ રાગ તે મારું સ્વરૂપ નથી, રાગનો કે બહારના સંયોગનો હું કર્તા-ભોક્તા નથી, તેવું ભાન હોવાથી એક બે ભવે અથવા તે જ ભવે મોક્ષે જય અને આવા ભાન વગર ભલે ત્યાગી થઈને બેઠો હોય છતાં ભવ ન ઘટે, કારણ કે તેની દૃષ્ટિ રાગ ઉપર પડી છે. તે જ સંસાર છે ને તે જ ભવનું કારણ છે, ભવ ઘટાડનારના ભાવની ખબર નથી તેથી ભવ ઘટતા નથી. અંધનભાવથી અઅંધનભાવ પ્રગટે નહિ. આત્મા તો રાગ-દ્વેષ રહિત મોક્ષસ્વરૂપ છે.

અહીં તો સાચા પચ્ચબાણ કોને કહેવાય તે વાત ચાલે છે. આત્મા જાણનાર ચૈતન્યજ્યોત છે, તે ભ્રાંતિ વડે પુણ્ય-પાપનું આદ્યું આદીને સૂતો છે. આત્માનું ભાન નહિ હોવાથી પુણ્ય-પાપના ભાવ સ્વરૂપ જ હું છું એમ ભ્રાંતિ હોવાથી વિકારી આદ્યથી આખા આત્માને ઢાંકીને સૂતો છે, તેને શ્રીગુરુ કહે છે કે શરીર, મન, વાણી તો તારાં નથી પણ તે પ્રત્યે લાગણીનો આશય તે પણ તારો નથી. મહિમાવંત ચૈતન્યતત્ત્વને આ આદ્યું હોય નહિ, અનંતા ગુણનો પિંડ આત્મા તેને પુણ્ય-પાપના આદ્યે આબો ઢાંકી દીધો. ગુરુએ છોડા બેન્ધો કે ઊભો રહે, એટલે સાંભળવા ઊભો રહ્યો અને પ્રેમથી સાંભળે છે. કેટલાક તો સાંભળીને ભડકી ઊઠે છે, પણ આ તો પાત્ર જીવ છે, તેથી વારંવાર સાંભળે છે. ગુરુએ કહ્યું કે મૂક તારાં આદ્યું, મૂક તારી માન્યતા. આ પરને મારું કરીને સૂતો છે તે તારું તત્ત્વ નથી, એમ વારંવાર ગુરુના કહેલાં વચનો રુચિથી સાંભળ્યાં. જેને સંસારની રુચિ હોય તેને આ સાંભળવાની રુચિ પણ ક્યાંથી આવે? આયડી, છોકરાં ખમા ખમા કરતાં હોય, બે ઘોડાની ગાડીમાં લગામ લઈને બેઠો હોય, પછી બેઠું દેવો જગતનો ગાંડો, જાણે કે વિદ્યાને ઢગલે બેઠો, તેને તો ઢાંચનો નશો ચડી જાય; જાણે કે આમાં બધું આવી ગયું. પણ જ્ઞાની ગુરુ કહે છે કે આ વસ્તુ ત્રણકાળમાં તારી નથી, એક પુણ્યનો કણિયો પણ તારા આત્માને શાંતિ આપવા સમર્થ નથી, પરંતુ આત્માને શાંતિ આપી શકે નહિ, તારી શાંતિ તારામાં ભરી છે, તું વીતરાગ ચિદાનંદ છે, પરનાં આદ્યું છોડ રે છોડ, એમ વારંવાર શ્રીગુરુએ કહ્યું. તે સાંભળવા ઊભો રહ્યો. વારંવાર સાંભળવાથી અંતરથી જાણ્યું કે આ પુણ્યભાવ અને પાપભાવ જે થાય છે તે મારા નહિ, હું તો તે

ગાથા-૩૫]

[૮૩

ભાવથી રહિત, બ્રહ્માનંદ આત્મા છું. આહાહા! ગુરુ કહે છે તે વાત સત્ય છે, એમ જ છે, એમ અંતરથી જાણ્યું; પછી સ્થિર થયો તે જ પચ્ચખાણુ છે.

જ્યાં સુધી પરવસ્તુને ભૂલથી પોતાની માને ત્યાં સુધી મમત્વ રહે, પણ આ પરની ચીજ છે એમ જાણે ત્યારે તત્કાળ તેને છોડી દે છે. જેમ લગ્ન વખતે પરનો દાગીનો માગીને લાવે તેને પોતાનો સમજે તે મૂર્ખ કહેવાય, એમ આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ નિર્મળ સ્વરૂપ છે, તેમાં પર શુભાશુભ ભાવને પોતાની મૂડીમાં ખતવે તે મૂર્ખ છે. આત્મા અનંત ગુણની ખાણ છે તેમાં જેટલા વિકારી ભાવ થાય તેને પોતાના ગુણની મૂડીમાં ખતવે તે મૂર્ખ છે, પછી ભલે લૌકિકમાં ડાહ્યો કહેવાતો હોય પણ તે મૂર્ખ છે. સ્થિર ન થયો હોય ત્યાં સુધી પુણ્યભાવ થાય ખરા, પણ તેને પોતાના માને તે તે અજ્ઞાની છે. શરીર, વાણી, મન અને શુભાશુભ લાગણીઓ તે ક્ષણિક છે-નાશવાન છે. આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ અવિનાશી છે, અનંત ગુણોનો તે પિંડ છે; તે તેની મૂડી છે, તેમાં શુભાશુભભાવ ખતવે અને તે ભાવ મારો આત્મસ્વભાવ પ્રગટ થવામાં સુગમ થશે તેમ માને તેને પોતાના સ્વભાવની ખબર નથી. પોતાની મૂડીની ખબર ન હોય ત્યાં સુધી પરની મૂડીને પોતાની મૂડીમાં ખતવે છે તે મહા અજ્ઞાની છે. જ્યારે આત્માને ભાન થયું કે આ શુભાશુભ લાગણી પરની જ છે એમ શ્રદ્ધા ખેડી ત્યારે પરની મમતા ન રહે ને જ્ઞાનગોળો છૂટો રહે ને પોતામાં સ્થિર થાય તે પચ્ચખાણુ છે.

સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાન પાસે ગયો, તે તીર્થંકર પોતામાં અનંત આનંદનો ભોગવટો કરી રહ્યા છે તેમની પાસે ગયો, પણ સાચું તત્ત્વ સમજ્યો નહિ. પોતે જાગે નહિ તે નિમિત્ત શું કરી શકે? અહીં તે ચોરાશીના અંત લાવવાની વાત છે, મોક્ષ મેળવવાની વાત છે.

હવે કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે.

(માલિની)

અવતરતિ ન યાવદ્ વૃત્તિસત્યંતવેગા-

દનવમપરભાવત્યાગદૃષ્ટાંતદૃષ્ટિઃ ।

હૃદિતિ સકલભાવૈરન્યદીયૈર્વિમુક્તા

સ્વયમિયમનુભૂતિસ્તાવદાદિર્વિભૂવ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—આ પરભાવના ત્યાગના દૃષ્ટાંતની દૃષ્ટિ, જુની ન થાય એ રીતે અત્યંત વેગથી જ્યાં સુધી પ્રવૃત્તિ પામે નહિ, તે પહેલાં જ તત્કાળ સકલ અન્યભાવોથી રહિત પોતે જ આ અનુભૂતિ તે પ્રગટ થઈ ગઈ.

૮૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આ પરભાવના ત્યાગના દૃષ્ટાંતની દૃષ્ટિ જુની ન થાય એટલે કે આસક્તિ, ક્રોધ માન તે વિકાર છે, તે પરના જ છે તેમ જાણ્યું ને તે દૃષ્ટિ જુની ન થઈ એટલે કે તાલ ને તાલ રહી, પર પ્રવૃત્તિને પામે નહિ એટલે પર આચરણને પામે નહિ, રાગ-દ્વેષમાં જોડાય નહિ, ત્યાર પહેલાં પોતામાં સ્થિર થયો ને પરભાવને છોડી દીધો તે જ પચ્ચખાણુ છે.

આ જ્ઞાનસ્વભાવમાં પરતું કરવાનું કાંઈ છે નહિ પણ વર્તમાન સમય પૂરતી ક્ષણિક અવસ્થામાં કરવા-મૂકવાની લાગણી થાય ત્યારે જ્ઞાન હલે છે, અસ્થિર થાય છે, એટલે તેમાં ન જોડાતાં જ્ઞાનનો ભાવ જુનો ન થયો, જ્ઞાન તાજું ને તાજું રહ્યું, ત્યાં તો આત્માનો અનુભવ થયો, જાણ્યું હતું કે આ રાગ-દ્વેષ શુભાશુભ આકૃણતાના ભાવ થાય તે મારું સ્વરૂપ નથી. જાણ્યું હતું તે તાજું રાખ્યું ને સ્થિર થયો તે પચ્ચખાણુ છે.

ત્યાગના દૃષ્ટાંતની દૃષ્ટિ જુની ન થઈ અને પ્રવૃત્તિને પામી નહિ એટલે કે વિકારમાં ન જોડાણ ત્યાં તો સ્વભાવમાં ઠરી ગયો. વિકાર તે મારું સ્વરૂપ નથી, તેમ જ્ઞાન તાજું ને તાજું રહ્યું ત્યાં સ્વભાવમાં ઠરી ગયો.

પરભાવ તે વિકારી વાસના મારું સ્વરૂપ નથી, એવી દૃષ્ટિ જુની ન થઈ, તાલ ને તાલ રહી ને વિકારમાં ન જોડાણ ત્યાર પહેલાં તો અત્યંત વેગથી સ્વભાવમાં ઠરી ગયો; આનું નામ પચ્ચખાણુ છે. વિકારી વાસનામાં ન જોડાણું ને આત્મસ્વભાવનું પ્રગટ થવું તે બંને એક જ સમયે થાય છે પણ અહીં પહેલાં, પછી, વાત કરી છે તે જોર માટે વાત કરી છે. દુનિયા કહેશે કે આ પચ્ચખાણુ ક્યાંથી કાઢયા ? કાઢયા આત્માના સ્વભાવમાંથી. ભાઈ! આ આત્માનું સ્વરૂપ તો વીતરાગતા છે અને તે અરાગદશામાં ઠરવું તેનું નામ જ ત્યાગ છે પણ પરતું લેવું-મૂકવું, છોડવું-અહવું તે આત્માના હાથની વાત નથી.

કોઈ એમ કહે કે અમે ધંધો કરતા હોઈએ તો પણ અમને અંદરમાં વીતરાગતા રહે છે, તો તે વાત તદ્દન જૂઠી છે, ત્રણકાળમાં તેમ બને નહીં. જેટલા પ્રમાણમાં રાગ-દ્વેષ છૂટે તેટલા પ્રમાણમાં બહારનો સંયોગ પણ છૂટી જાય, સંયોગ છૂટે તે સંયોગના સ્વતંત્ર કારણે છૂટે છે, છતાં પણ રાગ-દ્વેષ છૂટે ને તેના પ્રમાણમાં બહારનો સંયોગ ન છૂટે તેમ બને નહિ. બંને સ્વતંત્ર હોવા છતાં ભાવને અને સંયોગને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, સંયોગના અહણનો અને છોડવાનો કર્તા આત્મા નથી પણ રાગ-દ્વેષ છૂટે તેટલા પ્રમાણમાં સંયોગ છૂટી જ જાય તેવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

गाथा-३५]

[८५]

जेमके कोर्ष कळे के अमने अहम्यर्थाभाव प्रगटयो छे पणु विषय-कषाय सेवीअ छीअ, कारण के अमने अंतरमां भाव प्रगटयो छे पछी अहारना संयोग गुं नुकसान करे ? पणु तेम कोर्ष कागे अने नहि. जेहला अंशे अहम्यर्थाभाव निर्माण भाव प्रगटयो तेहला अंशे संयोग छूटी जाय अवेो नियम छे पणु अंतरमां अहम्यर्थाभाव निर्माण भाव प्रगटयो अने अहारथी विषय सेवतो होय तेम त्रलुकाणमां अने नहि. हा, अम अने के कोर्ष योथा गुणस्थानवाणेो धर्मात्मा होय ने स्त्री संअंधीना राग पणु होय, प्रथम भाव कथुं के विषय-कषाय भारुं स्वरूप नथी, हुं निर्माण अतन्यमूर्ति छुं अणुं भाव यथार्थ होवा छतां पणु हक उजर स्त्रीअमां उंभो होय, छतां दष्टि तो अणुं आत्मा उपर पडी छे. स्त्रीअना वृंढमां रागने लर्षने उंभेलेो ते रागने अर समजे छे, ते योथी भूमिकाअे अनंतानुअंधीना राग टणी गयो तेथी अनंतो संसार तो टणी गयो छे, पणु उल्ल अरित्रभोलेो राग रह्यो छे तेथी अस्थिरता रह्यो छे ते कारणे राजमां अने स्त्रीअमां उंभो छे, आ तो योथी भूमिकानी वात छे. पणु अहम्यर्थावनी वात ते तो पांयमी भूमिकानी वात छे. अंतर आत्मश्रद्धा थया पछी जेहलो अहम्यर्थाभाव प्रगटे अटले के जेहली स्वरूपस्थिरपर्याय प्रगटे तेहलो राग न होय, अने जेहलो राग न होय तेहलो कियानो संयोग न होय, निमित्त-नैमित्तिक संअंधना कारणे ते छूटी न जाय. निमित्त छूटे ते तेना कारणे, छतां पणु छूटे तो अणुं न, अवेो संअंध छे.

आ परभावना त्यागतुं दष्टांत कथुं. तेना उपर दष्टि पडे ते पहेलां समस्त अन्यभावोथी रहित पोताना स्वरूपतुं अनुभवन तो तत्काण थर्ष गथुं; कारण के अे प्रसिद्ध छे के वस्तुने परनी जणया पछी समत्व रहेतुं नथी. जेमके अेक सारो गजरो होय ते हाथमां आलीने सूंघतो होय, पछी तेने अे हाथे मसणी नाअे तयारे ते गजरानी तुच्छता तेने लागे ने ते गजरा प्रत्ये समत्व रहे नहि, तेम अज्ञान अवस्थामां अेम थाय के अरेभाणा पुण्य ! अरेभाणा पुण्यनां इण ! तेम पुण्यनी भलिमा करीने तेने सूंघतो, ते भलिमाने आत्मस्वभावनी भलिमा द्वारा योणी नाथी, तेनी तुच्छता लागी पछी तेना प्रत्ये समत्व रहे नहि. ३५

आ अनुभूतिथी परभाव लुहा कर्ष रीते थयो तेनी आशंका करीने पूछे छे. आशंका अटले शंका नहि पणु विशेष जणुवानी धगशथी पूछे छे.

भोले कर्मथी लुहुं पाउतुं के आ भोले ते हुं नहि अणुं जे बेदज्ञान, तेने हुवेनी गाथामां कळे छे.

**णत्थि मम को वि मोहो बुज्झदि उवओग एव अहमिक्को ।
तं मोहणिम्ममत्तं समयस्स वियाणया वित्ति ॥३६॥**

અર્થ :-એમ જાણે કે ‘ મોહ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું ’-એવું જે જાણવું તેને સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપના જાણનારા મોહથી નિર્મમત્વ જાણે છે, કહે છે.

આચાર્યદેવ અહીં મોહથી જુદાપણું બતાવીને એક પરમાણુમાત્ર પણ તારું નથી ત્યાંબુધી લઈ જશે.

ધર્માત્મા, આમાના સ્વભાવને જાણતાં, એમ જાણે કે મોહ મારો કાંઈપણ સંબંધી નથી, એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું. મોહ એટલે પર એવા જે પુણ્ય-પાપના શુભાશુભભાવ તેનાથી અને લાભ થશે તેમ માનવું તે ભાવમોહ છે અને તે માનવામાં નિમિત્ત તે દ્રવ્યમોહકર્મ છે. તે મોહ મારો કાંઈ પણ સંબંધી નથી, જેના નિમિત્તે પાતે પોનાની સાવધાની ચૂકે તેવા મોહને અને મારે કાંઈપણ લાગતું-વળગતું નથી. ઉપયોગ એટલે જાણવાની દશા, ઉપયોગ એટલે નિર્મળ જાણવા-દેખવાની મારી અવસ્થા તે છે. તેમાં વિકારી ભાવ તે હું નહિ, માત્ર જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ તેટલો જ હું છું. અહીં નિર્મળ ઉપયોગ એટલે નિર્મળ પ્રગટ અવસ્થાની વાત છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કારણપર્યાય ત્રિકાળ નિર્મળ અંદર પડ્યાં છે તેના ઉપર મીઠ માંડતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ કરતો જાય છે તેની અહીં વાત છે, અંદર જાણવાનો-દેખવાનો ઉપયોગ તે જ હું છું એવું જેણે જાણવું તેને સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરસ્વરૂપના જાણનારા મોહથી નિર્મમત્વ કહે છે. અહીં તે આગળ જતો જાય છે-સ્થિર થતો જાય છે. આ ૩૬-૩૭-૩૮ તે ત્રણે ગાથામાં વિશેષ વિશેષ નિર્મળ પર્યાયની વાત છે.

મમતા અને કામ કોધના અંશો થાય તેમાં જેડાતો નથી તેને ભગવાન નિર્મોહી કહે છે; તે આગળ વધતાં વધતાં સ્થિર થશે, અને કેવળ લેશે.

નિશ્ચયથી, કૃપા દેવાના સામર્થ્યથી પ્રગટ થઈને ભાવકરૂપ થતું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તેના વડે રચાયેલો જે મોહ તે મારો કાંઈપણ લાગતો-વળગતો નથી. અહીં શું કહે છે કે ખરેખર આ કર્મના નિમિત્તે જે કાંઈ લાગણીઓ થઈ આવે છે, તે મોહ મારા દ્રવ્યને કાંઈ લાગતો-વળગતો નથી, તેમ મારા સ્વભાવને પણ કાંઈ લાગતો વળગતો નથી, ને

**નથી મોહ તે મારો કાંઈ, ઉપયોગ કેવળ એક હું,
એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના મોહનિર્મમતા કહે. ૩૬.**

गाथा-३६]

[८७

हुं मोहने कांछं पञ्च लागतो वणगतो नथी. मोह ते पुद्गलद्रव्य वडे रखायेलो अटले उत्पन्न थयेलो लाव छे. अर्लीं द्रव्यदृष्टिनो विषय छे अने स्वभावतुं जेरे छे, कर्मनुं इण जयां आत्मानी हास्तमां देण्युं त्यां स्वभावदृष्टिना जेरे नकार करे छे के आ भारो स्वभाव नहि, आ विकारी लाव जे देणाय छे तेनी उत्पत्ति भारा स्वभावमांथी थती नथी, ते भारामांथी आवता नथी, भारो निर्भण ज्ञानस्वभाव ते विकारने उत्पन्न करतो नथी, अने विकार ते भारा निर्भण उपयोगने उत्पन्न करतो नथी. मोह ते पुद्गलद्रव्य वडे रखायेलो छे, भारा चैतन्यस्वभाव वडे रखायेलो नथी, तेनी रचना चैतन्यस्वभावमांथी थती नथी.

कोर्छं कहेरे के अमने आ समजतुं नथी, पञ्च पयास पयास वरस त्यां रणवाभां काहयां ने अर्लीं कंछं पञ्च विचार, श्रवण, मनन न करे तो समजय कयांथी? कोर्छं कहे के अमारुं ध्यान आधुं आसतुं नथी, पञ्च साची समजणु वगर ध्यान ते थाय कयांथी? ध्यानना इणइपे साची समजणु नथी पञ्च साची समजणुना इणइपे ध्यान छे. प्रथम साची समजणु करे के भारो स्वभाव विकार ने पुण्यादिने उत्पन्न करनार नथी पञ्च हुं तो निर्भण ने निर्दोष स्वभावने उत्पन्न करनार छुं. तेवी साची समजणु कयां पछी ज यथार्थ ध्यान थाय छे.

रंकोत्कीर्णुं हुं ज्ञानभूर्ति छुं अंतुं अरेअर विकारलाव वडे लावतुं अटले विकार वडे आत्मस्वभावतुं थनुं-अनावतुं ते अने नहि. आत्मानो स्वभाव परने (विकारने) नाश करनारो छे. अक-स्वभाव-द्रुवस्वभाव वडे विकारतुं थनुं अशक्य छे, हुं अक-स्वभावी छुं माटे तेना वडे परतुं थनुं अने नहि, हुं तो विकारनो नाशक छुं पञ्च तेनो उत्पादक नथी. धर्मात्मा ज्ञानी विचार करे छे के मोह कर्मना इणइपे लावकइपे थता जे शुभाशुभ विकार छे ते अहसाता आवे छे, तेभां कर्म पडतो आवे छे, संकमणु थतुं आवे छे, तेभां मारुं ज्ञान स्थिर रहेतुं नथी माटे ते मारुं स्वइप नथी. हुं तो आत्मा आनंदनो कंद छुं, ज्ञान जाणो छुं, लावोथी छूटो छुं तेम जणुतां अंत-स्वइपमां स्थिर थाय छे.

१६६६, आसो सुद ६ मंगण.

आत्मानो स्वभाव ने कर्मना निमित्तथी थतो लाव ते जे लाव जुहा छे; ते स्वभावने जुहा मानवो, जणुवो अने तेभां अकात्र थतुं ते मोक्षनो पंथ छे. आत्मा वस्तु छे तो तेभां शांति, आनंद वगेरे गुणो पञ्च छे, तेभां कर्मना निमित्त थतो जे विकारी लाव तेने जुहा पाडवानो प्रयास करवो तेनुं नाम मोक्षनो मार्ग छे.

धर्मी अम लावना लावे छे के विकारी लाव जे शुभाशुभ देणाय ते भारो

પાક નથી, તે પુદ્ગલનો પાક છે; માટે મારો સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ અવગુણ ટાળે કે અવગુણ ઉત્પન્ન કરે? જે અવગુણ ઉત્પન્ન કરે તો અવગુણ કદી ટાળી શકાય નહિ. વિકાર આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી પણ જે આત્મામાં વિકાર થતો જ ન હોય તો નિર્મળ સ્વભાવ પ્રગટ હોય; આત્માનો સ્વભાવ અરાગી-વીતરાગી છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં ગુણની ઊંધાઈ થાય છે તે મારું સ્વરૂપ નથી. તે મારા સ્વભાવને ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કારણ કે તેમાં પરતું નિમિત્ત છે તેથી તે મારો સ્વભાવ ન હોય, અને મારા સ્વભાવને તે નિપજવી શકે નહિ.

હિત આત્માને આધીન હોય કે પરને આધીન હોય? આત્માને લક્ષમાં લીધા વિના હિત થાય નહિ. અનંત અનંત કાળથી સંયોગી ભાવથી લાભ થાય તેમ માનતો આવે છે, પણ પોતાનું હિત પોતાને આધીન થાય, પરને આધીન ન થાય. ધર્મી એમ ભાવના ભાવે છે કે જાણવું-દેખવું મારો સ્વભાવ છે. તેમાં પ્રતીત અને સ્થિરતા કરવાથી મારો ચૈતન્યસ્વભાવ ઊપજે તેમ છે. બાહ્ય સંયોગ તે લક્ષ્મી, આખર, કુટુંબ વગેરે, અને અંતરસંયોગ તે શુભાશુભ પરિણામ તેનાથી મારો સ્વભાવ ઊપજે તેમ નથી.

હું ચૈતન્ય જાગ્રત સ્વભાવ છું; અનંત ગુણ સામર્થ્યથી ભરેલો છું. અવગુણનો ઉત્પાદ કરે એવો મારો સ્વભાવ નથી. દયા, હિંસા, કામ, ક્રોધાદિ, શુભાશુભભાવ એવા અપવિત્ર ભાવને નાશ કરે અને પવિત્ર નિર્મળ ભાવને ઉત્પન્ન કરે એવો મારો સ્વભાવ છે.

હું જાગતી જ્યોત છું. આ, જે મલિન ભાવ થાય છે તેનાથી હું જુદો છું; તેનો હું ધણી નથી, હું પરનો ધણી નથી તો પુણ્ય-પાપને એટલે વિકારને રચવાનું મારામાં સામર્થ્ય (શક્તિ) ક્યાંથી હોય? મારો સ્વભાવ તો નિર્મળ જ્ઞાયકસ્વભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.

મારા સ્વભાવનું સામર્થ્ય પરની ભાવના કરે એવું ન હોય, એવું નથી જ. મારું સામર્થ્ય તો મારા સ્વભાવને ઉઘાડે તેવું હોય, પરને ઉઘાડે તેવું ન હોય. મારો સ્વતંત્ર સ્વભાવ સ્વતંત્રપણે મારે આધીન પ્રગટે, પરને આધીન થઈ પ્રગટે એમ હોય નહિ, એમ વસ્તુસ્થિતિ છે.

સ્વયમેવ વિદ્યને પ્રકાશવામાં ચતુર છે. ધર્મી વિચારે છે કે હું તો બધાના સ્વભાવને જાણવામાં ચતુર-ડાહ્યો છું. સ્વપર બધા પદાર્થોને જાણવામાં હું ચતુર છું. આ રાગ-દ્રેષ આદિ જે થાય તે હું નથી પણ તેને જાણનારો હું છું એટલે જાણવાનું કાર્ય હું કરી શકું છું, પણ પરતું લઉં-મૂકું આદિ ક્રિયાને તે તરફની થતી લાગણીઓ તેનો હું કર્તા નથી એટલે પરતું હું કાંઈ ન કરી શકું. નથી થઈ શકતું તેનું અભિમાન

ગાથા-૩૬]

[૮૯

છાડી મારામાં રહું ને જાણું તે મારો સ્વભાવ છે; વિકારનો કર્તા હું નથી. આત્મા જે વિકારનો કર્તા થાય તો વિકાર એવું કામ થાય, વિકારનું કામ થાય તો વિકારને નાશ કરવાનું કાર્ય કરી શકે નહિ, હું તો અવિકારી કાર્ય પ્રગટ કરી શકું, અવિકારીનો કર્તા થઈ શકું, હું પરને જાણવામાં ચતુર એટલે ડાહ્યો છું, પણ પરનો કર્તા થઈ શકું એવો મારો સ્વભાવ નથી. આ મારી પર્યાયમાં જે જે દોષ થાય તે મારા ખ્યાલ બહાર જાય નહિ, જે જે વૃત્તિ થાય તેને હું જ્ઞાતા રહીને જાણું, પણ મારા ખ્યાલ બહાર જવા દઉં નહિ એવો જાણવામાં હું ડાહ્યો છું-ચતુર છું.

નવો નવો વિકાર જે થાય છે તેને જાણવામાં ચતુર-પ્રતાપસંપદાસ્વરૂપ હું છું, પુણ્ય-પાપ આદિ વિકારી ગમે તેવો ભાવ થાય તો પણ મારી ચૈતન્ય જળહળ જ્યોતિને આલવી શકે નહિ, એવો પ્રતાપ સ્વરૂપ હું છું એટલે હું પ્રતાપી છું. હું તો વિકાસરૂપ નિરંતર શાશ્વત પ્રતાપસંપદાસ્વરૂપ છું. જેમ કૂલની પાંખડી ખીલે તેમ મારો ચૈતન્યસ્વભાવ સદાય-નિરંતર પ્રકાશમાન છે, તેને કોઈ પણ વિકારી લાગણી ઢાંકી શકે નહિ એવો નિરંતર વિકાસરૂપ હું છું.

વળી કાયમ ટકતી એટલે શાશ્વતી પ્રતાપસંપદાસ્વરૂપ હું છું. શરીર-મન-વાણી તો કયાંય મૂકી દીધાં, તે તો અનિત્ય છે જ પણ પર તરફના વલણવાળી ઊઠતી જે લાગણીઓ તે પણ અનિત્ય છે, તે ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે, તેની સામે હું જાણનારો શાશ્વત છું, ક્રોધ, માન, દયા વગેરે જે ભાવ થાય તેને જાણવામાં ચતુર એવી કાયમ ટકતી મારી શાશ્વત પ્રતાપસંપદા છે.

આ પૈસા વગેરેની સંપદા તે બધી આપદા છે. તે સંપદા પોતે આપદા નથી, પણ આપદાનું નિમિત્ત છે. લક્ષ્મી ખરેખર આપદાનું કારણ નથી પણ તેના પ્રત્યેનો મોહ તે આપદાનું કારણ છે. મોહ કરી કરીને પૈસાનો રખવાળો-રખોપિયો બને છે. તું પૈસાનો દાસ છો કે તારા એ દાસ છે? તું એનો રખોપિયો થયો માટે તું જ એનો દાસ થયો. બહારની સંપદા તે ક્ષણિક બને નાશવાન છે. પૈસામાં સુખ નથી; સુખ તારા આત્મામાં છે.

ધર્મી વિચારે છે કે મારી સંપદા ને સુખ તે મારામાં છે. સંપદા તો ખરી ચૈતન્યની કે જે સદા શાશ્વત રહે છે, જાણનાર જ હું છું. આ વિકારી સંપદા તે મારી નથી. હું તો જ્ઞાન, શાંતિ, આનંદ આદિ અનંત ગુણની ખાણથી ભરછક ભર્યો છું, તે મારી શાશ્વતી સંપદા છે. આ, જે શુભાશુભ વિકારી ભાવ છે તેમાં હું ધણીપણું થવા ન દઉં ને માત્ર જાણનાર જ રહું એવી મારી સંપદા છે. આવી ધર્મની પ્રતીતિ

સ. પ્ર. ૧૨

૯૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ને તે વડે થતી જે એકાગ્રતા તે ધર્મ છે, તે મુક્તિનો પંથ છે. યદ્યા આત્મા ભગવાન છે, ગુણોથી ભરપૂર છે પણ તેની તેને ખબર નથી એટલે એમ માને છે કે વિકારભાવ સેવીને-વિકારભાવ દ્વારા ઉત્પત્તિ કરશું, એવી માન્યતા તે મૂઠતા છે. વિકારભાવ ભાવીને આગળ વધશું એમ માનનાર અજ્ઞાની છે; પરંતુ હું આત્મા ભગવાન છું, મારી ચૈતન્યસંપદાને ભાવીને આગળ વધું એમ જ્ઞાની ભાવના ભાવે છે.

પરમાર્થે હું એક છું, અનેક પ્રકારના જે ભાવો તેમાં હું ભળી ગયો નથી, શરીરાદિ જડમાં અને અનેક પ્રકારના વિકારી ભાવોમાં ભળી ગયો નથી માટે હું એક છું.

ધર્મી વિચારે છે કે જ્યાં હું છું ત્યાં (તે ક્ષેત્રે) આ અંદરમાં થતી જે પરવલણવાળી રાગ-દ્વેષ ને હર્ષ-શોકની લાગણીઓ દેખાય છે, અને આ ચૌદ બ્રહ્માંડની કોથળીમાં જ્યાં હું છું ત્યાં તે જગ્યાએ ખીજા પર પદાર્થો-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલ વગેરે પદાર્થો છે. તે રાગ-દ્વેષ આદિ યદ્યાને મારા ભાવમાંથી હું જુદા પાડી શકું તેમ છું, પણ ક્ષેત્રથી જુદા કરવા અશક્ય છે; ખીજા યદ્યા પદાર્થોનું એક જગ્યાએ રહેવું છે તેને ક્ષેત્રથી જુદા પાડવા અશક્ય છે. ખીજા પદાર્થો એક ક્ષેત્રે ભલે હો, પણ તેને હું મારા સ્વભાવલક્ષણ દ્વારા ભાવથી ભિન્ન કરી શકું છું. શાશ્વત પ્રતાપસંપદાવાળો વગેરે કહીને અસ્તિની વાત કહી અને અહીં પરથી ભિન્ન બતાવીને નાસ્તિની વાત કહી.

આત્મા અને જડ, શિખંડની જેમ, એકમેક થઈ રહ્યાં છે. શિખંડમાં દહીંના અને સાકરના સ્વાદને એક જગ્યાથી જુદા પાડવા અશક્ય છે. જેમ શિખંડના ખાટા-મીઠા સ્વાદને એક ક્ષેત્રથી દૂર ન કરી શકાય, પણ સ્વાદ ભેદે જુદા કરી શકાય છે; તેમ આત્મા અને જડ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ, એકમેક થઈ રહ્યાં છે તો પણ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવતા સ્વાદભેદને લીધે જુદાં કરી શકાય છે. અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાના સંયોગમાં થતી જે સુખ-દુઃખની લાગણી તે આકૃષ્ટિભાવ છે. તે આકૃષ્ટિતાનો સ્વાદ જુદો અને મારો સ્વાદ જુદો એમ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે છે, ક્ષેત્રથી જુદા પાડી શકું તેમ નથી પણ ભાવના ભાનની ભિન્નતા વડે જુદા પાડી શકું તેમ છું; મોહના નિમિત્તે અનેક પ્રકારના ભાવ થાય છે હર્ષ-શોકનો સ્વાદ મલિન અને કલુપિત છે, મારા ચૈતન્યનો સ્વાદ શાંત અને પવિત્ર છે; આ રીતે ધર્માત્મા ભાવના ભાવે છે કે આ જે અંદર આકૃષ્ટિતા ને ખદખદાટ થાય છે તેનાથી મારું સ્વરૂપ જુદું છે. ખદખદાટનો સ્વાદ જુદો, ને મારો જાણનારનો સ્વાદ જુદો, મારો સ્વાદ તે નિરુપાધિક અને નિરાકૃષ્ટતાવાળો છે, ને રાગનો સ્વાદ ઉપાધિવાળો અને કલુપિત છે, મારા સ્વાદમાં નિર્મળતા અને આનંદનાં ઝરણાં વહે છે, અને હર્ષ-શોકના સ્વાદમાં દુઃખ અને મલિનતા

ગાથા-૩૬]

[૯૧

છે, તેમ સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવતા સ્વાદના ભેદને લઈને હું મોહ પ્રત્યે નિર્ભય જ છું.

રાજપાટ ને ઇંદ્રાદિની સંપદાનો સ્વાદ તે પણ આકુળતારૂપ, કલુપિત અને ઉપાધિજન્ય છે. જગતના જીવોએ ધર્મનો પરિચય કર્યો નથી તેથી ધર્મ આ રીતે થાય તેનો ખ્યાલ નથી તેથી મોંઘું લાગે છે. રસ્તે જતાં સાચો રસ્તો તો પહેલાં જાણવો જોઈએને ! ભાવનગર જવું હોય તો તેનો રસ્તો કયો છે તેમ તો જાણવું પડશે. ધર્મ પ્રગટ થયા પહેલાં તેની રીત તો કળૂલવી પડશે ને ! આત્મામાં જે રીતે ધર્મ થાય છે તે રીતને પકડીને તે માર્ગે ચાલે તો ધર્મ થાય, પણ માર્ગને ન જાણે તો ધર્મ ક્યાંથી થાય ?

ધર્મોત્તમા ભાવના ભાવે છે કે રાગ તે મારા આત્માના સ્વભાવને રૂંધનાર છે પણ હું આત્મા સંતોષ, શાંતિ, સમાધાનસ્વરૂપ છું, રાગને તોડનાર છું. રાગનો ભાગ આવે તે મારો સ્વભાવ નથી, તે મારામાં વ્યાપ્ત નથી, મારામાં પ્રાપ્ત નથી, કારણ કે આત્મા સદાય પોતાના એકપણામાં પ્રાપ્ત છે માટે ક્ષણિક અવસ્થાને લક્ષ્યમાંથી છોડી તે સદાય નિર્મળ એકપણાથી પ્રાપ્ત એવો ને એવો સ્થિત રહે છે; મારો સ્વભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે, અને વર્તમાન સમય પૂરતી થતી વિકારી અવસ્થા તે ક્ષણિક છે. મન-વાણીમાં હું પ્રાપ્ત નથી એટલું જ નહિ પરંતુ પરવલણમાં પણ હું પ્રાપ્ત નથી, મારું તત્ત્વ ચૈતન્ય અવિનાશી એકપણાથી પ્રાપ્ત થાય છે, મારી પ્રાપ્તિ સ્વભાવના એક-પણાથી છે. અનેક પ્રકારની લાગણી થઈ આવે તેમાં મારા સ્વભાવધર્મની પ્રાપ્તિ નથી આત્મા વસ્તુ છે તે ત્રિકાળ છે કે ક્ષણિક છે ? જે હોય તેનો કોઈ દી નાશ થાય નહિ, ને ન હોય તેની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે આત્મા ત્રિકાળ છે પણ ક્ષણિક નથી. અનેક પ્રકારની લાગણીઓ થાય તે ક્ષણિક છે, હું મારા એક સ્વભાવમાં રહું તેમાં મારી પ્રાપ્તિ છે. લોકોને બહારથી ધર્મ લેવો છે, પણ ભાઈ ! ધર્મ તો અંતર આત્મામાં છે. ઘણી અપૂર્વ વાત કરી છે એવી કોઈ અદ્ભુત ટીકા છે.

વસ્તુમાં તો વિકાર હોઈ શકે નહિ. વિકાર એટલે વિકૃતિ, વિકૃતિ એટલે કર્મો-ધીન ઉપાધિ, અને ઉપાધિ તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ; કોઈ પણ પદાર્થ પ્રત્યેની લાગણી થઈ આવે તે બધો વિકાર છે, તે હું નહિ. વિકાર તે અનેક છે, તેમાં જાણનાર તત્ત્વ તે જ હું એક છું; હું મારા સ્વભાવમાં એકાદ્ય રહું અને જ્ઞાન-દર્શનની નિર્મળતામાં ભંગ પડવા ન દઉં તે જ મારા સ્વભાવની પ્રાપ્તિ છે, તે જ આત્માના સ્વભાવની વૃદ્ધિનું કારણ છે. શરીરોદ્દિષ્ટી તો આત્મા જુદો છે જ, પણ મોહકર્મના નિમિત્તે જે અનેક પ્રકારના ભાવ થાય તેનાથી પણ આત્મા જુદો છે. જાણનારનો સ્વભાવ ક્યાંય

૬૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પણ અટકનારો નથી; વિકારનો નાશ કરનાર આત્મા નિર્દોષ સ્વભાવના વલણમાં રહે તે જ મોક્ષની નિસરણી અને મોક્ષનો પંથ છે.

પદાર્થ જ્ઞાનમાં દેખાય કે આંખમાં ? પદાર્થ જ્ઞાનમાં દેખાય છે. પદાર્થ જ્ઞાનની સત્તામાં દેખાય કે આંખમાં ? પદાર્થ યોતાની જ્ઞાનસત્તામાં દેખાય છે. જ્ઞાનમૂર્તિમાં આ બધો વિકાર દેખાય છે તે હું નથી, હું તો વિકાર વગરનો એક છું. અવસ્થા-દૃષ્ટિએ ક્ષણિક ભંગ-ભેદ જનિત ભાવ થાય તે હું એમ અજ્ઞાનભાવે કહ્યાતું, પણ તે હું નથી; હું તો કાયમ એક રૂપ જ છું.

હાહી ને ખાંડ મેળવવાથી શિખંડ થાય છે તેમાં હાહી ને ખાંડ એક જેવાં માલૂમ પડે છે તો પણ પ્રગટરૂપ ખાટા-મીઠા સ્વાદના ભેદથી જુદાં જુદાં જણાય છે; તેવી રીતે દ્રવ્યોના લક્ષણભેદથી જડ-ચેતનના જુદા જુદા સ્વાદને સીધે જણાય છે કે મોહ-કર્મના ઉદયનો સ્વાદ રાગાદિક છે તે ચૈતન્યના નિજસ્વભાવના સ્વાદથી જુદા જ છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે મારો સ્વાદ તો નિરાકુળ, અદ્ભુતરસસ્વરૂપ છે; રાગ-દ્વેષનો સ્વાદ તે વિકારી છે, પરનો સ્વાદ મારામાં આવી જતો નથી; અજ્ઞાની સમજે છે કે પરનો સ્વાદ મારામાં આવી જાય છે. જેમકે ચોખા જલને અડયા ત્યાં અજ્ઞાની એમ માને છે કે ચોખાનો સ્વાદ મારામાં આવી ગયો પણ સમજ તો ખરો કે પરનો સ્વાદ તારામાં કેમ આવે ?

ચોખા તે સ્વતંત્ર ચીજ છે. વિચાર તો ખરો કે ચોખા શેનાથી પાક્યા ? પાણીથી કે ચોખાથી ? જો પાણીથી ચોખા પાક્યા હોય તો પાણીમાં કાંકરા નાખવાથી પણ પાકવા જોઈ એ, પરંતુ ચોખા ચોખાથી જ પાકે છે, નહિ કે પાણીથી; ચોખાનો સ્વાદ તે ચોખામાં છે. ચોખાનો સ્વાદ આત્મામાં પેસી જતો નથી. અજ્ઞાની ચોખા પ્રત્યેના રાગના સ્વાદને વેદે છે અને માને છે કે મને ચોખામાંથી સ્વાદ આવે છે. જેમ ચોખાનો પાક ચોખાની અવસ્થા બદલીને થાય છે, તેમ કર્મ જ્યારે પાકે ત્યારે આત્મામાં ઉર્ષ, શોક, કરુ, મૂકું, લોહવાટ, ઘાલમેલના ભાવો દેખાય ત્યારે જ્ઞાની સમજે છે કે તે બધો કર્મનો પાક છે, હું તો તેનો જાણનાર છું, તે મારો સ્વાદ નથી.

અજ્ઞાની મેસૂખનો યુદ્ધિ-લોહુપી, તે જ્યાં ચાર શેર ધીનો પાયેલો સફરપારો મેસૂખ દેખે ત્યાં તેને ગલગલિયાં થઈ જાય, પણ આત્મા અરૂપી જ્ઞાનવાન છે તે અરૂપીની હાલતમાં રૂપી ગરી જાય ? જ્ઞાની સમજે છે કે મારામાં જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનને પણ જાણું, અને આ સ્વાદને પણ જાણું; પરંતુ તે સ્વાદ મારો છે તેમ મારા જ્ઞાનમાં થવા દઉં નહિ. કેટલાકને મેસૂખની કે શિખંડની વાત સાંભળતાં મોઢામાં પાણી આવે, એ

ગાથા-૩૪]

[૯૩

આત્માને કેમ સમજે? ભાઈ! વિચાર કરો તો ખબર પડે કે તેમાં રાગને લઈને અટક્યો છે, તેથી તેમાં મજા લાગે છે; પણ સ્વાદને લઈને મજા આવતી નથી; સ્વાદ એટલે રસ, તે રસ ખાટો, તૂરો, મીઠો, કડવો, તીખો તે બધી જડના રસની અવસ્થા છે પણ અજ્ઞાનીને તે જડના રસની અને આત્માના જ્ઞાનાનંદરસની ખબર નથી એટલે મેસુખ અને શિખંડ ખાતાં બચબચ કરવા મંડી પડ્યો, પણ જો આત્મામાં સ્વાદની અવસ્થા ગરી ગઈ હોય તો મેસુખની અને શિખંડની વિષ્ટા થઈને નીકળે તેની સાથે પોતે આત્મા પણ વિષ્ટામાં નીકળી જવો જોઈએ. આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે, અરૂપી છે, તે જો મેસુખનો સ્વાદ લે ત્યારે મેસુખરૂપે જ થઈ જતો હોય તો લાપશી, પૂરણપોળી, વગેરે બીજી ચીજના સ્વાદ વખતે તેનો સ્વાદ લેનારો ક્યાંથી રહે? કારણ કે સ્વાદ લેનારો તો મેસુખ રૂપે થઈ ગયો છે, તેથી બીજાનો સ્વાદ લેનારો ક્યાંથી રહે? માટે તેમ બનતું નથી. તે સ્વાદ રૂપે થતો નથી, પણ તે સ્વાદનો જાણનારો જ રહે છે, એટલે કંમે કંમે લાપશી, પૂરણપોળી આદિ વસ્તુના સ્વાદનો જાણનારો રહે છે.

ત્રણલોકને જાણવાવાળો એવો હું મેસુખના સ્વાદરૂપે થઈ જતો નથી ને તે મેસુખનો સ્વાદ મારા જાણનારરૂપે થતો નથી, તેમ મોહકર્મના ઉદયનો સ્વાદ-રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક આદિ થાય તે મારામાં આવી જતો નથી, તેનો હું જાણનાર છું. જે જે વખતે જે જેય આવે તેને જાણું પણ તે રૂપે હું થઈ જનાર નથી.

સાઠ વર્ષે છોકરો આવ્યો ને હર્ષ થયો, પાછો ત્રીજે દિવસે છોકરો ઊપડ્યો ત્યાં થયો શોક: હર્ષ-શોક તે બધો કર્મજન્ય વિકારી સ્વાદ છે. જેમ મેસુખનો સ્વાદ તે જડનો છે; તેમ હર્ષ-શોકનો સ્વાદ તે વિકારી છે. કર્મજન્ય છે. આત્માનો તે સ્વાદ નથી.

અટ્ટીં આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! રાગ-દ્વેષ ને હર્ષ-શોક તે આત્માની ખાણમાંથી થતા હોય તો આત્મા કોઈ દી તેનો નાશ કરી શકે નહિ એટલે તે કર્મની ખાણમાંથી થાય છે તેમ કહી દીધું. એકલો ચૈતન્ય તે સમાધાનસ્વરૂપ છે, મારા ચૈતન્યની ખાણમાંથી ચૈતન્યનું જ્ઞાન, શાંતિ ને સમાધાનસ્વરૂપ પ્રગટે છે. કર્મના પાકના ટાણે આત્મામાં કલુષિતતાનો ભાસ થાય તેને જ્ઞાની સમજે છે કે આ બધો કર્મજન્ય ભાવ છે, આ વિકારી સ્વાદમાં ક્યાં અટક્યો? આ મારો સ્વાદ નહિ. ચૈતન્ય ॥ નિત્ય સ્વભાવમાં અટકવું તે મારો સ્વાદ છે. જુઓ, સ્વાદભેદ કહ્યો પણ ક્ષેત્રભેદ નહિ, આકૃષ્ટતાને અને નિરાકૃષ્ટતાને સ્વાદભેદે ભિન્ન કરી નાખ્યા. ભાવકભાવ એટલે કર્મના નિમિત્તથી થતો ભાવ-તેનાથી મારું સ્વરૂપ જુદું છે, તેમ બનેનો ભેદ પાડી દેવો તેનું નામ મોક્ષનો પંથ અને મોક્ષનો રાહ છે, તે જ આત્મધર્મ છે.

શિખંડના રજકણો તે તેનામાં છે. તે જ વખતે જાણવાની હાલતમાં હું ને

૯૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શિષ્ય'ડની હાલતમાં પુદ્ગલ, તેમ વિકારી પર્યાયમાં પણ જાણવાની હાલતમાં હું ને રાગની હાલતમાં કર્મ; આત્મા તેો નિરંતર શાશ્વત પ્રતાપસંપદાવાળો છે, તેની જ્યારે સંભાળ કરે ત્યારે પ્રગટ કરી શકે તેમ છે. કોઈને એમ થાય કે આ જિંદગીમાં આવા માયા ને લોભ કર્યા તેો હવે કેમ સમજાય? પણ ભાઈ! પસંદવા માગે તેો એક ક્ષણમાં પસંદી શકે છે, સમજવા માગે તેો એના ઘરની વાત છે. સ્વયમેવ એટલે પોતા વડે જાણી શકાય છે કે હું આવો જાણનાર અંતરની મીઠાશથી ને મધુરાશથી ભરેલો છું. મારો સ્વાદ પરથી તદ્દન જુદી જાતનો છે, કલુપિતતા તે જડનો ભાવ છે. એનો અર્થ એવો નથી કે રાગ ને આકુળતાના ભાવ જડ રજકણોમાં થાય છે. થાય છે પોતાની ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ તે વિકારી છે. ક્ષણિક છે; સમય પૂરતી વિકારી અવસ્થામાં થાય છે, આત્માના સ્વભાવમાં છે જ નહિ. સ્વભાવના ભાન વડે તેને ટાળી શકાય છે માટે તેને જડના કથ્થા; આત્માનું પરથી જુદાપણું સમજવું, શ્રદ્ધવું, ને તેમાં ટકવું તે જ મોક્ષનો પંથ છે.

૧૯૯૯, આસો સુદ ૭ શુક્ર.

જે આત્મા પોતાને પરતંત્ર માને છે તે પરતંત્ર માનવામાં એક મોહકર્મનું નિમિત્ત છે. મોહકર્મ છે તે જડ છે તેનો ઉદય કલુપતારૂપે છે, આત્મા જે જગ્યાએ છે તે જ જગ્યામાં મોહકર્મ છે, તે કર્મનો વિપાક થાય તે ટાઇમે લોહવાટ, અણુગમે, ગમે, હર્ષ-શોકના જે ભાવ થાય તે પોતાનો સ્વભાવ ભૂડીને થાય છે. તે ચૈતન્યના ઘરના નથી પણ મોહકર્મની રચનાનો તે વિપાક છે, અતુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં હર્ષ-શોકના જે વ્યવહારુ ભાવ થાય તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, સ્વસન્નિષ્ઠતા ચૂકનારે પોતાનું પડખું જોયું નથી એટલે તેમાં તે અજ્ઞાની રોકાઈ જાય છે. જેવો સિદ્ધ ભગવાનનો અતીંદ્રિય રસ છે એવો જ આ આત્માનો અતીંદ્રિય રસ છે. સ્ત્રી, કુટુંબ કે આત્માના વિકારી ભાવમાં સુખ નથી, પણ કલ્પનાથી સુખ માની લીધું છે. વિકારી-મલિન ભાવ તે આત્માનો નથી. થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, ટાળ્યો જાય છે માટે પોતાનો સ્વભાવ નથી; જેને શાંતિ ને સુખનો રસ્તો જોઈતો હોય તેણે આ માન્યે જ છૂટકો છે.

પાણીમાં અગ્નિના નિમિત્તે થયેલી ઉજ્જ્વલતા તે પાણીમાંથી કાઢી જાય છે, માટે ઉજ્જ્વલતા તે અગ્નિની છે પણ પાણીની ઉજ્જ્વલતા નથી. તેમ ધર્મી સમજે છે કે ઠીક-અઠીકના વિકારી ભાવ થાય છે પોતામાં, જડમાં થતા નથી; પણ હું તેનાથી જુદો છું. તે મારો સ્વભાવ નથી. હું અવિકારી સ્વરૂપે છું. સ્વભાવના ભાનમાં તે ભાવ કાઢ્યો જાય છે માટે મારો સ્વભાવ નથી, એક અંશે હું તેને ટાળી શક્યો તેો અધો ટળશે

ગાથા-૩૫]

[૬૫

માટે મારો સ્વભાવ નથી, પણ જડનો છે. મારો સ્વભાવ, મારો ગુણ, મારી શાંતિ, મારા ઘરની સ્વતંત્ર ચીજ છે. આ રાગ-દ્વેષ થાય છે તે સ્વભાવ મારો નથી, હું તેનો કર્તા નથી. જાણનાર છું, એનો ટાળનાર છું, એનાથી હું લિજ્જ છું એવી દૃષ્ટિના જ્ઞેશમાં તે જડના છે.

જરીક અનુકૂળતામાં રાગ થઈ આવે, જરીક પ્રતિકૂળતામાં દ્વેષ, થઈ આવે, એમ જરા જરામાં રાગ-દ્વેષ થઈ જાય, એવા ને એવા રાગ-દ્વેષ થાય ને માને કે અમે તો જ્ઞાતા છીએ, પરભાવના કર્તા નથી, રાગ-દ્વેષ થાય તે જડના છે, તો તે વાત ખોટી છે. રાગ-દ્વેષ થાય છે પોતાની ચૈતન્યની અવસ્થામાં, કાંઈ જડમાં થતા નથી. જ્ઞાની થાય પછી એવા ને એવા રાગ-દ્વેષ રહે તેમ બને નહિ, જ્ઞાની થયો એટલે અનંતો કથાય ટળી જાય છે, પોતે સહજ ઉદ્ધાસીન સ્વભાવે રહે છે. તેથી અસુક હૃદયના જ રાગ-દ્વેષ રહે છે. અને પુરુષાર્થ વધતાં બધા રાગ-દ્વેષ ટળી જવાના છે.

નિર્મળતામાં જતાં પોતાને અટકાવે ને શાંતિ તરફ ઢળવા ન દે તે વિકાર છે. મલિનતાથી ઉપયોગની નિર્મળતા ઠંકાઈ જાય છે. જેમ સ્ફટિક સ્વભાવે નિર્મળ છે પણ રાતા-પીળા ફૂલને સંયોગે તે નિર્મળતા ઠંકાઈ જાય છે, છતાં સ્ફટિક મૂળ સ્વભાવે તે રંગરૂપે થઈ ગયો નથી. વર્તમાન અવસ્થામાં ફૂલના સંયોગે રાતી-પીળી અવથાએ તે પરિણમ્યો છે.

ધર્મી વિચારે છે કે કર્મના નિમિત્તથી જે મલિનતા દેખાય તે હું નહિ, પરના અવલંબનનો જે આશ્રય રાખે તે મારો સ્વભાવ હોય નહિ; હું તો જાણનાર-દેખનાર, નિર્મળ ઉપયોગસ્વરૂપ છું. ચૈતન્યની આખી શક્તિ તરફ જોઉં તો વર્તમાનમાં પૂર્ણ છે તે હું, અને વર્તમાન વ્યક્તમાં જોઉં તો જેટલો જાણવા-દેખવાનો નિર્મળ વેપાર છે તે બધો હું, તે સિવાયના બાકી જે રહ્યા કલુપિત પરિણામ તે હું નથી, એમ જ્ઞાની ભેદ પાડે છે. હું ચૈતન્ય જાણકશક્તિથી ભરેલો છું.

જે ક્ષારરસનો ગાંગડો ક્ષારરસથી ભરેલો છે તેમ આત્મા જ્ઞાનરસથી ભરેલો ગાંગડો છે, જેટલો જાણવા-દેખવાનો વેપાર છે તેટલો હું, તેમા જેટલા મલિનતાના ભાવ થાય તેટલો હું નહિ. અસ્થિરતા થાય છે તેને લઈને પોતાના સ્વભાવ તરફ ઢળાતું નથી તે મારા પુરુષાર્થની નબળાઈ છે. ચૈતન્ય પોતે સમાધાન સ્વરૂપ છે, તે સમાધાન કરે છે કે હું પુરુષાર્થ દ્વારા સ્થિર પર્યાય પ્રગટાવી અવશ્ય અસ્થિર પર્યાયને ટાળીશ. જેમ લૌકિકમાં કહેવાય છે કે બાળા તેને શા દુકાળા, તેમ વિભાવ તરફ વળેલું જ્ઞાન પણ સમાધાન કરે છે, તીવ્ર દુઃખને જતું કરવા વિસામાનું સ્થાન ગોતે છે. આ બાળક કાલ સવારે મોઠો થઈ રહેશે; તેમ બાળક શબ્દે શુદ્ધ પર્યાયનો અંશ ઊઘડ્યો

૯૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

છ ને દ્રષ્ટિ પૂર્ણ સ્વભાવ ઉપર છે તેથી જ્ઞાની પૂર્ણતા જ ભાગે છે ને પર્યાયમાં પણ હમણાં પૂરું થઈ જશે તેમ સમાધાન કરે છે.

લૌકિકમાં પણ તીવ્ર દુઃખને જતું કરવા જ્ઞાન સમાધાન કરે છે. બહુ દુઃખને વેઠવું ન હોય ત્યારે બીજાનો આશ્રય લઈને દુઃખને જતું કરે છે. જ્ઞાન દુઃખને જતું કરનાર છે માટે જ્ઞાન જ સમાધાનસ્વરૂપ છે. વિભાવ તરફ વળેલું જ્ઞાન પણ બીજાનો આશ્રય લઈને થોડું જતું કરે છે, તો પછી જ્ઞાનભાવે બધી પુણ્ય-પાપની વૃત્તિને જતી કરી સમાધાનસ્વરૂપે જ્ઞાન રહે તેવું ચૈતન્યનું સામર્થ્ય છે.

આત્મામાં હર્ષ-શોકની લાગણી થઈ આવે ત્યારે પણ જ્ઞાન સમાધાન કરે છે કે હું તો તેનાથી જુદો છું, આ વૃત્તિઓ તે હું નહિ; જેટલી ચૈતન્યશક્તિ તેટલો હું, એમ સમાધાન કરી સ્વરૂપ તરફ ઠળી જાય છે એવો ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે. ધર્મી વિચારે છે કે અંદર આ તદ્દન જ્ઞાનવેપાર દેખાય છે તેમાં આ શું? બહારમાં અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાનાં નિમિત્તો થતાં હર્ષ-શોકના પ્રસંગો યાદ આવીને તેમાં રોકાઈ જવાય છે ને મારા સ્વરૂપમાં ઠરવાનું થતું નથી, આ શું? સમાધાનસ્વરૂપ હું છું, ગમે તેવા હર્ષ-શોકના પ્રસંગોમાં સમાધાનસ્વરૂપે રહેવું તે મારો સ્વભાવ છે. મારા સ્વરૂપ તરફ ઠળવાનો મારો સ્વભાવ છે. હું પરથી ઉદાસીન સ્વરૂપ છું એમ વિચારી ધર્મી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. પર તરફની લાગણી થાય તેની મારા ઘરથી ઉત્પત્તિ નથી પણ પરઘરથી ઉત્પત્તિ છે, એમ વિચારી પોતાના શાંત-ઉદાસીન સ્વરૂપમાં રહેવું એનું નામ આત્માનો અનુભવ અને એનું નામ ધર્મ છે.

(સ્વાગતા)

सर्वतः स्वरसनिर्भरभावं चेतये स्वयमहं स्वमिहैकम् ।

नास्ति नास्ति मम कश्चन मोहः शुद्धचिद्धनमहोनिधिरस्मि ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:— આ લોકમાં હું પોતાથી જ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને જ અનુભવું છું કે જે સ્વરૂપ સર્વતઃ પોતાના નિજરસરૂપ ચૈતન્યના પરિણમનથી પૂર્ણ ભરેલા ભાવવાળું છે; માટે આ મોહ મારો કાંઈ પણ લાગતો-વળગતો નથી અર્થાત્ એને અને મારે કાંઈ પણ નાતો નથી. હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યના સમૂહરૂપ તેજઃપુંજનો નિધિ છું.

કહૈ વિચચ્છન પુરુષ સદા મૈ એક હૌં ।

અપને રસસૌ ભર્યાં અપની ટેક હૌં ॥

મોહકર્મ મમ નાંહિ નાંહિ બ્રમહૂપ હૈ ।

શુદ્ધ ચૈતના સિંધુ હમારો રુપ હૈ ॥

(સમયસાર નાટક, ૭૫૬૧૨ ૩૩).

ગાથા ૩૬]

[૯૭

આ ધર્માત્મા શુભ ચેતનામાં એકાગ્રતારૂપ ભાવના કરે છે કે પોતાથી જ પોતાના એક આત્મસ્વરૂપને અનુભવું છું, જે રૂપ સર્વતઃ એટલે ચારે બાજુથી અસંખ્ય પ્રદેશમાં ચૈતન્યના નિજરસથી ભરેલું છે, ચૈતન્યમાં પણ ચૈતન્યરસ છે તે શાંત આનંદ-રસથી ભરપૂર છે તેને ધર્મી અનુભવે છે. જડનો રસ ચૈતન્યમાં નથી. જડનો રસ ખાટો-મીઠો વગેરે તે જડમાં છે.

ખાવાનો લોહુપી જડનો રસ લેવામાં રાગભાવે એકાગ્ર થયો તેને લોકો રસનો ટેસ્ટ કહે છે. શું રસની વ્યાખ્યા આટલી જ છે ? બીજી કોઈ રસની વ્યાખ્યા નથી ? કઈ ભૂમિકામાં, કઈ સત્તામાં, કઈ અવસ્થામાં રસનો ટેસ્ટ છે તે કદી જોયું છે ?

આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનો ભેદ પાડી શક્યો નહિ તેથી સ્ત્રી, કુટુંબ આદિમાં, વર્ણ, ગંધ, રસ ને સ્પર્શમાં, ખાવાપીવામાં જ્યાં એકાગ્ર થાય છે, જેને લક્ષમાં લે છે તેમાં જ એકાગ્ર થઈ બીજી ચિંતા ચૂકી જવી તેને લોકો રસનો ટેસ્ટ કહે છે.

આત્મામાં કાંઈ પરવસ્તુ પેસી ગઈ નથી પણ જે તરફ એકાગ્ર થયો ને તે સિવાય બીજું ભૂલ્યો એટલે તેને એમ લાગે છે કે આ વસ્તુમાંથી મને ભારે રસ આવ્યો. પણ જડનો રસ કાંઈ આત્મામાં પેસી જતો નથી, પોતાના રાગનો જ રસ પોતે વેદે છે.

ઘરે લગ્ન હોય, છોકરો પરણતો હોય, પીસ્તાના પાપડ ને મરીનાં આથણાં કર્યાં. હોય, દૂધપાક પૂરી ઉડતા હોય, સાથે લીંડાનાં ભરેલાં શાક ને ખમણુ ઢાકળાં હોય, ખાવાનો શુદ્ધિ તેમાં એકાગ્ર થઈ ને રસ લેતો હોય ને માને કે શું આજની મજા હતી, પણ મજા તે ચીજમાં છે કે તેં રાગથી કદપી લીધી છે ? શું પરવસ્તુને આત્મા અડી શકે છે ? વળી ઉનાળામાં કોઈ લાખોપતિને ત્યાં મહેમાન થઈ ને ગયો ત્યાં કેરી પૂરી ખાધાં હોય, રેશમી ગાદલાં હોય, માથે પંખા ફરતા હોય, ઝીણાં મલમલ ઓઢ્યાં, હોય ને ભાઈસાહેબ સૂતા હોય ને પછી માને કે બધું આમાં આવી ગયું. પણ ભાઈ ! વિચાર તો ખરો ! સુખ શેમાં છે ? મરણુ વખતે કોણુ શરણુ થશે ? રણુમાં રુદ્ધન કોણુ સાંભળશે ? તંબુ ક્યાં તણાશે ? મરણુ વખતે મોઢાં ફાટી રહેશે.

જે સ્વરૂપ પોતાના રસથી સર્વતઃ ભરેલું છે તે પોતાના રસરૂપ વિષયને લક્ષમાં લઈ ને આકૃણતાના સ્વાદને જુદો પાડી, બીજી ચિંતાને ચૂકી જઈ આત્મા જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છે તેના સ્વભાવરસમાં લીન થવું તેનું નામ નિજરસ કહેવાય છે. પરમાં રસ હતો ક્યારે ? કદપનાના ઘોડા ઢોડાવ્યા છે. જેમ કે પાંચ હજારનો પગારદાર કલેક્ટર થયો હોય, પરદેશમાં ગયો હોય ને ત્યાંથી ઘરે આવે ત્યાં ભાઈ આવ્યા, ભાઈ આવ્યા થાય, સ. પ્ર. ૧૩

૯૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પણ છે શું? પરમાં જેટલા સુખના સડકા લીધા છે તેટલા જ બીજી ક્ષણે દુઃખના સડકા આવશે, અનુકૂળ સંયોગ વખતે સુખ કદપે છે અને વિયોગ વખતે દુઃખ કદપે છે. પરનો સંયોગ તે ક્ષણિક છે, કાયમ ટકનાર નથી, કાયમ ટકાઉ ચીજનો રસ આત્માના સ્વભાવ તરફ પરિભ્રમવાથી-ઠગવાથી, પૂર્ણ ભાવથી, ભરેલું નિજ તત્ત્વ છે, તેમાંથી નિજરસ આવે છે, તે રસ કાયમ ટકનારમાંથી આવે છે; તેથી ધર્મી વિચારે છે કે વિકારને અને મારે કાંઈ નાતો નથી એટલે સંબંધ નથી. હું તો ચૈતન્યના સમૂહરૂપ તેજઃપુજનો નિધિ છું, મારી ખાણમાંથી શાંતિ ને સુખ ખૂટે તેમ નથી, પોતાના શાંતરસથી ભાવકભાવને જુદા પાડી એકાગ્રતાનો અનુભવ કરે તે જ આત્માની શાંતિનો ઉપાય છે, મોક્ષનો પંથ ને મોક્ષનો રાહ છે.

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે એવો ભેદ પાડવો કેમ? તો કહેવાય છે કે જેમ કોઈ માણસને ગામ જવું છે પણ ગામનો રસ્તો પૂછે નહિ, અને પૂછ્યા વિના ડગલાં ભરવાં માંડે તો ધારેલે ગામ પહોંચી શકાય નહિ. રસ્તો તો જાણવો નથી તો જાણ્યા વિના ચાલે ક્યારે, ને ચાલ્યા વિના પહોંચે ક્યારે? તેમ આત્માનો શાંત નિર્માણ સ્વભાવ જે કહેવાય છે તેને ઝાળખ્યા વિના ડગલાં ભરાય નહિ, રસ્તો જાણ્યા વિના આત્માના અનુભવની એકાગ્રતાનાં ડગલાં ભરાયા નહિ, ને ડગલાં વિના મોક્ષનગર પહોંચાય નહિ. તેથી આચાર્યદેવ કહે છે કે સ્વરૂપમાં અસાવધાનીનું નિમિત્તકારણ એવો જે મોહભાવ છે તે મારું સ્વરૂપ નથી, મારું સ્વરૂપ તેનાથી જુદું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે તેમ બરાબર સમજીને, પ્રતીત કરીને સ્વરૂપમાં એકાગ્ર થાય એટલે કે જાણ્યા પછી એકાગ્રતાનાં ડગલાં ભરે તો મોક્ષનગર પહોંચાય.

ધર્મીમા જેમ પોતાથી મોહને જુદા પાડે છે તેમ ક્રોધ, માન, માયા, લોભને પણ જુદા પાડે છે. કોઈ કહે કે અનાદિના ક્રોધ, માન, એકદમ કેમ જાય?

અરે પણ તું કોણ! બે ઘડીમાં કેવળ લે એવું તારું સામર્થ્ય, એના ઉપર નજર કર તો ક્રોધ, માન સહજે વ્યાજાય. મહાન સંત મહાત્માઓએ અંતર્મુહૂર્તમાં કેવળ લીધું છે.

ગજસુકુમાર જેવા મહાન સંત મુનિ-તેને માથે સોમલે અગ્નિ મૂકી, આંખ ને કાન બળતા હતા તે વખતે જરાપણ ક્રોધ થવા નહિ દેતાં અંતરસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ ૪૮ મિનિટમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરી મુક્ત થયા. બીજા પણ કેટલાક સંત મુનિ પરમાત્મ-દશા પૂર્ણ કરવી છે તેવી સ્થિતિમાં ધ્યાનમાં સ્થિર થયા છે. તેમાં કોઈ પૂર્વના વેરી દેવે પૂર્વ પ્રકૃતિના યોગે આવીને મુનિને મેરુ પર્વત ઉપર લઈને ત્યાં ધોતિયું ધુએ તેમ પર્વત સાથે પગડયા, તે વખતે મુનિઓએ બે ઘડીમાં સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ કેવળ લીધું, દેહ છૂટી ગયો ને મુક્ત થયા.

गाथा-३५]

[६६

कोई अम कहे के तमारी साथे अवेतुं वेर लई के तमने अंतरमां गुणु प्रगट करवा न दई पखु भारे लव करवा न नथी ने ? अवतार छे न नहि ने ! पछी तुं वेर लईश कोनुं ? तुं भारामां पेसी शके न नहि, तेथी तेतुं वेर लेवा कोईना लार नथी के अंतरगुणु प्रगट करवामां आउा आवे, पोते अंतरमांथी कोध टाणी नाभ्यो, पछी सामे वेर राभे, तेथी आनो गुणु प्रगट थतो अटके तेम नथी, नगतमां अेवी कोईनी शक्ति नथी, अेवो कोई नभ्यो नथी के आनो गुणु प्रगट थतां अटकावे. वेर राअनारतुं वेर अेनी पासे रहे छे ते पोते स्वाधीनपखे मोक्षपर्याय प्रगटावी मुक्त थाय छे.

अहारथी परिपल आवे, प्रतिकूलता आवे, ते अथुं पूर्व प्रकृतिने आधीन छे, ने गुणु प्रगट करवा ते पोताना पुरुपार्थ आधीन छे. केरसाक अम कहे छे के अंतरमां गुणु प्रगटया होय, धर्मात्मा होय तो, भीज उपर छाप पडवी जेईअे, अंदर अहिंसा प्रगटी होय तो अहार अहिंसानी छाप भीज उपर पडवी जेईअे, पखु ते वात तदन नूही छे. संत मुनिओ केवण लीछुं के लेशे अेवी स्थितिमां अूसता होय ने सिंल, वाध आदि आवा करीने आर्ष नय छे. पुण्यनो उदय होय तो भीज उपर छाप पडे, अने पुण्यनो उदय न होय तो छाप पखु न पडे, अंदर गुणु प्रगटाववा ते नूही यीज छे ने छाप पडवी ते नूही यीज छे.

जेम कोधथी बेद पाउे तेम मानथी पखु बेद करी नाभे के मान ते मारुं स्वइप नथी. कोई कहे के अमे आवा साधनसंपन्न अने अमने कोई लीछुं केम कही नय ? पखु लार् ! कोई लीछुं कहे के कोई सारुं कहे ते पूर्व प्रकृतिने आधीन छे, ने गुणु प्रगट करवो ते पोताने आधीन छे. पूर्वे अनंतवार भूणामां मइतमां वेयाई गयो ने अलीं नराक वांधो आवे तो कहे के अमने आम केम ? शाक लेवा गयो ने छोकरुं बेगुं गयुं, त्यां जे पैसानुं शाक लीछुं ने छोकराअे कजियो कर्यो तेथी शाकवाणाअे छकराने भूणो उपर मइतमां आभ्यो, तेमां लार्सालेअे पोते जेडा लता; त्यां भूणामां मइतमां गयो ने अलीं माननो पार नहि. पखु धर्मात्मा अम समजे छे के ते मान मारुं स्वइप नथी, हुं शांत-निर्मानस्वइप छुं.

तेम माया-दल ते पखु मारुं स्वइप नथी. लोको माया करीने अम होशियारी माने छे के में भीजने केवा छतर्या ! पखु विचार तो अरे के मायाथी कोखु छतराखुं ? सामाना पुण्यनो योग नहोतो, तेथी तारा जेवा दगा प्रपंचवाणो अने मणयो, पखु अरी रीते छतराखुं छे तुं न, सामे नथी छतराखुं. ते तारा ज्ञानने सीछुं नहि रहेवा हेतां, आडं क्युं माटे तुं न छतराखुं. धर्मात्मा मायाथी बेद पाउे के माया ते मारुं स्वइप नथी, हुं तो सरणस्वलायी, चिन्मूर्ति आत्मा छुं. तेम लोलथी-तृणथी

૧૦૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભેદ પાડે, તુળ્યા તે મોહભાવ છે, મારા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી. તેમ કર્મથી ભેદ પાડે કે જે આ ઊણી અવસ્થા છે તેમાં કર્મનું નિમિત્ત છે માટે તે ઊણી અવસ્થા કર્મમાં નાખી દીધી. હું તો પૂર્ણ સ્વભાવે શુદ્ધ હું તે કર્મ મારામાં નથી તેમ કર્મથી ભેદ પાડે.

નોકર્મ એટલે જેટલાં બાહ્ય નિમિત્ત દેખાય તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. મતિજ્ઞાનથી જાણતાં સીધું ન જાણાય ને વચ્ચે ભીંત આડી આવે તે ભીંત નોકર્મ છે. શ્રુતજ્ઞાનમાં આ પુસ્તક નિમિત્ત છે માટે તે પુસ્તક પણ નોકર્મ છે.

ભેંસના દૂધ ખાઈએ, બદામ પીસ્તાં ખાઈએ તો મગજ સારું રહે તેમ કેટલાક માને છે પણ તે વાત તદ્દન ખોટી છે, તે બધી પરવસ્તુ છે, નોકર્મ છે. બદામ-પીસ્તાંથી કે સાર્ત્વિક ખોરાક લેવાથી મગજ સારો રહે તેમ માનવું તે ભૂલ છે, તે ચીજનો સંયોગ થયો તે નોકર્મ છે. શાતા થવાની હોય તો તેવાં નિમિત્તો મળે અને અશાતાનો ઉદય આવવાનો હોય તો અશાતાને અતુકૂળ નિમિત્તો થાય, પરવસ્તુ તે નિમિત્તરૂપ છે. તેથી સાર્ત્વિક ખોરાક લેવો ને યુદ્ધિ કરવી તેમ કહેવું નથી પણ અહીં તો પર પદાર્થ ઉપરથી દષ્ટિ ઉઠાવી લેવાની વાત છે, શાતા કે અશાતા થવાની હોય તે પ્રમાણે તેવાં નિમિત્તો તેના કારણે હાજર હોય છે. જ્ઞાની સમજે છે કે નિમિત્ત મને કાંઈ કરી શકતું જ નથી.

ઊંઘ સરખી આવે તો કામ સારું થાય તે બધી માન્યતા ભ્રમ છે. કોઈ કહે કે છાકરાએ મને કોથ કરાવ્યો, પણ એક પદાર્થ બીજા પદાર્થમાં કાંઈ કરી શકતો જ નથી. છાકરો તો નોકર્મ છે, તેણે કોથ કરાવ્યો નથી પણ પોતે ઊંઘો પુરુષાર્થ કરીને કોથ કર્યો ને છાકરાને નિમિત્ત બનાવ્યું. દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મ એ ત્રણેને સંબંધ છે, દ્રવ્યકર્મ એટલે આઠ કર્મના જડ રજકણો, ભાવકર્મ એટલે ચૈતન્યના રાગ-દ્વેષ-મોહનાં પરિણામ, અને નોકર્મ એટલે બાહ્ય નિમિત્તો, એ ત્રણનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું ત્યાં, અજ્ઞાની વળગ્યો એને કે આ મારું છે. પણ જ્ઞાની સમજે છે કે ત્રણે કર્મથી મારું સ્વરૂપ જુદું છે. મન-વચન અને કાયા તરફ ઠગવું તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. ઇંદ્રિયો આત્મદેશને પ્રગટ કરવામાં આધાર નથી. તેમ ઇંદ્રિયોથી પણ ભેદ, જ્ઞાની સમજે છે. ૩૬.

હવે જ્ઞેયભાવના ભેદજ્ઞાનનો પ્રકાર કહે છે :—

**ગતિ મમ ધમ્મઆદી બુદ્ધિદિ ઉવઓગ એવ અહમિક્કો ।
તં ધમ્મણિમ્મમત્તં સમયસ્સ વિયાણયા વિંતિ ॥૩૭॥**

ધર્માદિ તે મારાં નથી, ઉપયોગ કેવળ એક હું,
—એ જ્ઞાનને, જ્ઞાયક સમયના ધર્મનિર્મમતા કહે. ૩૭

ગાથા-૩૭]

[૧૦૧]

અર્થ :—એમ જાણે કે ‘આ ધર્મ આદિ દ્રવ્યો મારાં કાંઈ પણ લાગતાં વળગતાં નથી, એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું’ :—એવું જે જાણવું તેને સિદ્ધાંતના અથવા સ્વપરના સ્વરૂપ સમયના જાણનારા ધર્મદ્રવ્ય પ્રત્યે નિર્મમત્વ કહે છે.

૩૬ મી ગાથામાં આત્માને પરથી નિરાજો બતાવ્યો એટલે કે મોહકર્મના નિમિત્તથી થતા ભાવો, તેનાથી જુદો બતાવ્યો. ૩૭ મી ગાથામાં તેથી પણ આગળ લઈ જાય છે. ભેદજ્ઞાન થયા પછી જે જ્ઞેયના વિચાર આવે છે તેનાથી પણ જુદો બતાવે છે અને અંતર એકાત્રતામાં વધારે છે. ધર્માત્માને ભેદજ્ઞાન થયા પછી ધર્માસ્તિ આદિના વિચાર આવે છે પણ તે એમ સમજે છે કે આ ધર્માસ્તિ આદિ છ પદાર્થને અને મારે કાંઈ પણ નાતો કે સંબંધ નથી. લાગતુંવળગતું નથી. એક ઉપયોગ છે તે જ હું છું, તેને સિદ્ધાંતના જાણનારા, અથવા ત્રિકાળ સ્વરૂપને જાણનારા, અથવા સ્વપર પદાર્થને જાણનારા નિર્મમત્વ કહે છે.

આત્માનું જ્ઞાન કેવું છે? પોતાના નિજરસથી જે પ્રગટ થયેલ છે, નિવારણ ન કરી શકાય એવો જેનો ફેલાવ છે. આત્માનું જ્ઞાન એટલું વિકાસરૂપ છે કે તેમાં ગમે તેટલા પદાર્થ જાણવાના આવે તો પણ જ્ઞાનનો વિકાસ થાકે નહિ. જુઓ ભાઈ! તમને આ બધું જાણાય છે તેમાં તમારું જ્ઞાન થાકે છે? ન જ થાકે, કારણ કે જેનો જાણવાનો સ્વભાવ તે શું ન જાણે? બધું જાણે. જેમ થોડું જાણતા જ્ઞાન થાકતું નથી તેમ સર્વ પદાર્થ જાણતાં પણ જ્ઞાન ન થાકે, પણ આવા વિશાળ જ્ઞાનનો વિશ્વાસ બેસતો નથી; છવોને એમ થઈ જાય છે કે આવડા શરીરમાં આવડું મોટું જ્ઞાન હોય! એમ શંકા થાય છે, પ્રતીતિ બેસતી નથી. દૂધમાંથી ઢહીં થશે તેની પ્રતીતિ, પાણીથી તરસ છીપશે તેની પ્રતીતિ, જડની તાકાતની કબૂલાત, પણ પાણી એટલે આત્મામાં બળ-તેજ એવું આત્માનું પાણી તેમાં સમ્યક્ પ્રકારે એકાત્ર થાય તો એક ક્ષણમાં કેવળ લે, એવો જે આત્માનો સ્વભાવ તેનો વિશ્વાસ નહિ, અને બહારનો બધો વિશ્વાસ. આત્મા એવો છે કે પોતાના નિજરસની એકાત્રતાથી પ્રગટ એવું જ્ઞાન નિવારણ ન કરી શકાય, એટલે ગમે તેટલા પદાર્થો જાણવામાં આવે તો પણ શંકાય નહિ એવી શક્તિવાળું તે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો ગમે તેટલો વિકાસ થાય-ફેલાવ થાય તો પણ તેની હદ નથી, બેહદ છે; ધર્માત્મા જાણે છે કે મારા જ્ઞાનનો સ્વભાવ એવો છે કે બધા પદાર્થોને જાણું તો પણ મારા જ્ઞાનનો અંત નથી. જુઓ ભાઈ! આ વિશાળજ્ઞાનમાં કયાંય રાગ-દ્વેષ ન આવ્યા પણ એકલું સુખ જ આવ્યું.

સમસ્ત પદાર્થોને ઘસવાનો જેનો સ્વભાવ છે. એટલે કે ત્રણકાળ ત્રણલોકના પદાર્થોને જાણવારૂપ ગળી જવાનો જેનો સ્વભાવ છે, આત્માની પ્રચંડ એટલે ઉચ્ચ

૧૦૨ |

[સમયસાર પ્રવચન લાગ-૩

ચિન્માત્ર શક્તિવડે આસીભૂત કરવાનું જેનું સામર્થ્ય છે, આસીભૂત એટલે ત્રણકાળ ત્રણ-લોકના પદાર્થો જાણે જ્ઞાનમાં કોળિયો કેમ થઈ ગયા હોય ! અંતર્ભગ્ન કેમ થઈ રહ્યા હોય ! જ્ઞાનમાં તદ્દાકાર થઈ ડૂબી કેમ રહ્યા હોય ! જાણે કે વિદ્યના સમસ્ત પદાર્થ અંદર પેસી કેમ ગયા હોય ! એવી રીતે વ્યાત્મામાં પ્રકાશમાન છે, પર પદાર્થો વ્યાત્મામાં પેસતા નથી પણ પેસી ગયા હોય તેમ પ્રકાશમાન છે.

જેમ અરીસામાં વસ્તુનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે તે બધી વસ્તુઓ એવી દેખાય છે કે જાણે અંતર્ભગ્ન થઈ ગઈ હોય ! અરીસામાં પેસી ગઈ હોય ! એટીસાથે અરીસામાં પાંચ હજાર ચીજો દેખાય તોપણ તેમાં સંકડાશ પડતી નથી, અરીસા જેવા પદાર્થમાં પણ વ્યામ અને તો પછી જ્ઞાનમાં શું ન જણાય ?

શરીરને લક્ષમાંથી કાઢી નાખો તો વ્યાત્મા અત્યારે જ જ્ઞાનની અરૂપી પૂતળી છે, તે એકલી-માત્ર જ્ઞાન પૂતળીમાં શું ન જણાય ? જડ-ચૈતન્ય બધા પદાર્થો એક સાથે પ્રકાશમાન થાય એવું તેનું સામર્થ્ય છે, જેમ અગ્નિનો એક તણખો માત્ર બધાને બાળી મૂકે છે તેમ જ્ઞાનનો એક અંશ બધાને જાણી લે છે.

ચૈત્રાજલોકમાં એક ધર્માસ્તિકાય નામનો અરૂપી પદાર્થ છે જે જડ ચૈતન્યને ગતિ કરવામાં ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે, જેમ માછલાને પાણી કહેતું નથી કે તું ચાલ, પણ માછલું ચાલે ત્યારે પાણી ઉદ્દાસીનપણે નિમિત્ત થાય છે તેમ ધર્માસ્તિકાય ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે.

તે રીતે ચૈત્રાજ્ઞાંડમાં એક અધર્માસ્તિકાય નામનો અરૂપી પદાર્થ છે. જડ-ચૈતન્ય ગતિ કરતાં સ્થિર થાય તેને સ્થિર થવામાં ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે. જેમ ઝાડ વટેમાર્ગને કહેતું નથી કે તું આ છાયામાં સ્થિર થા, પણ જે સ્થિર થાય તેને છાયા ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે, તેમ અધર્માસ્તિકાય ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે.

તેમ આકાશસ્તિકાય નામનો લોકાલોકમાં સર્વવ્યાપક એક અરૂપી પદાર્થ છે, જે ધર્મ, અધર્મ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પાંચે દ્રવ્યને અવગાહ (જગ્યા) આપવામાં ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે. દશે દિશાઓમાં ખાલી જગ્યા છે તે આકાશ છે. લોક પછી શું હોય ? આ બધી વસ્તુઓ છે તે વ્યામને વ્યામ કયાં સુધી હોય ? ત્યારપછી શું આવે ? ત્યારપછી શું આવે ? એમ વિચારો તો એકલી ખાલી જગ્યા લક્ષમાં આવશે તે આકાશ છે.

લોકાકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે એક એક કાલાણુ દ્રવ્ય રહેલ છે, તે કાલાણુ દ્રવ્ય અસંખ્ય છે. જે સૂર્ય-ચંદ્રના નિમિત્ત દિવસ-રાત નક્કી થાય છે તે કાળ દ્રવ્ય નથી, પરંતુ કાળ દ્રવ્ય નામનો અરૂપી સ્વતંત્ર પદાર્થ છે જે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણમનમાં નિમિત્ત છે.

ગાથા-૩૭]

[૧૦૩

આ બધી વસ્તુઓ જે દેખાય છે તે પુદ્ગલના સ્કંધો છે. તે સ્કંધમાં એક એક પરમાણુ દ્રવ્ય સ્વતંત્ર જુદે જુદા છે. તેવા પરમાણુ દ્રવ્ય અનંતા છે. અને આ જીવ દ્રવ્યથી અન્ય એવા બીજા જીવ દ્રવ્યો પણ અનંતા છે. ધર્મી સમજે છે કે ધર્માસ્તિકાય આદિ પદાર્થો, પુદ્ગલ અને મારાથી અન્ય એવા જીવ દ્રવ્યો-તે જ એ દ્રવ્યો મારાથી જુદા છે, તે મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે, તે મારા જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય છે પણ તેને અને મારે કાંઈ પણ લાગતું-વળગતું નથી.

ઘરના ખારીખારણું કેટલાં, ઘરનાં ગોઠણ કેટલાં, ખારીના સળીઆ કેટલા, તે બધાની ખબર હોય, પણ આત્મામાં કેટલું સામર્થ્ય છે તેની ખબર નહિ, સ્વભાવઘરમાં શું ભયું છે તેની ખબર નથી જ પદાર્થ જગતના છે તે જ્ઞાનનો વિષય છે તે વસ્તુની જેને ખબર નથી તેને મારું જ્ઞાન કેવડું છે તેની ખબર નથી, જરા જરા જાણે ત્યાં અટકી જાય, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં ઠીક-અઠીક માની અટકી જાય, પણ ધર્માત્મા સમજે છે કે જરા જરા જાણવામાં અટકવું એવી અપૂર્ણતા અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતામાં અટકવું એવી તુચ્છતા મારા સ્વભાવમાં છે નહિ. તે જ્ઞેયો અને તે મોહ, તેને અને મારે કાંઈ સંબંધ નથી. પુદ્ગલ અને જીવદ્રવ્યની વાત હવે વિશેષ આગળ આવશે.

૧૯૯૯ આસો સુદ ૮ ગુરુવાર.

જીવ દ્રવ્યને બીજા કોઈ દ્રવ્ય સાથે કાંઈ પણ લાગતું-વળગતું નથી તેનો આમાં અધિકાર છે.

૩૬ મી ગાથામાં એમ આવ્યું કે મોહકર્મના નિમિત્તે આત્મામાં જે ભાવ થાય તે આત્માનો ભાવ નથી, તેનાથી આત્માને લાભ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો જ્ઞાયક છે તેને સમજીને તેમાં એકાગ્રતા થાય તે જ લાભ છે.

હવે જીવ અને પુદ્ગલ તે મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય છે તેમ અહીં કહે છે. ધર્મી વિચારે છે કે મન, વાણી, દેહ, કર્મ અને બહારનો સંયોગ તે બધા પુદ્ગલો છે તે મારાં કાંઈ પણ સંબંધી નથી. તે કર્મ અને શરીરોદિ તે મારા જ્ઞાતાના જ્ઞેય છે, તે જાણવા યોગ્ય છે ને હું જાણનાર છું: લક્ષ્મી, મકાન, તે બધાં પુદ્ગલો મને સુખ આપવા પણ સમર્થ નથી તેમ દુઃખ આપવા પણ સમર્થ નથી. કોઈ પણ જાતનો સંબંધ મારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય સાથે નથી, તેનાથી મને લાભ કે ધર્મ પણ થાય તેમ નથી, મારો જ્ઞાનસ્વભાવ છે તેને ઓળખીને તેમાં એકાગ્ર થવાથી ધર્મ થાય.

અન્ય આત્મા સાથે પણ મારે કાંઈ સંબંધ નથી. બીજા આત્મા મને લાભ-નુકસાન કરે તેવો પણ સંબંધ નથી. માત્ર જ્ઞેયજ્ઞાયકપણે સંબંધ છે. મારો આત્મા તો પરથી નિરાળો છે. સિદ્ધ થાય ત્યારે નિરાળો છે એમ નહિ પણ ત્રણેકાળ નિરાળો છે,

૧૦૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વર્તમાન પણ નિરાળો છે. મારી ચીજમાં બીજનો હાથ નથી, મારો બીજી ચીજમાં હાથ નથી, બીજ આત્મા મને મદદ કરે તેમ નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ મને મદદ કરે તેમ નથી, પોતે સમજ્યો ત્યારે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત કહેવાય.

મારે અને આ શરીર-મન-વાણીના એક પણ રજકણને કાંઈ સંબંધ નથી. આ જે પર વસણના ક્ષણિક શુભાશુભભાવ થાય તેને અને મારે કાંઈ સંબંધ નથી, અન્ય જીવ જે સ્ત્રી, કુટુંબ, દીકરા-દીકરી વગેરે તથા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તેને અને મારે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. એવા પોતાના નિરાળા આત્માની શ્રદ્ધા થવાથી જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની યથાર્થ આગમ્બાણ થાય છે. એકલા નિમિત્ત ઉપર લક્ષ રહે તે રાગ છે, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર જ મને તારી દેશે એવી દૃષ્ટિ રહે ત્યાંસુધી જ્ઞાન પણ યથાર્થ થતું નથી.

પ્રશ્ન :—દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ આત્માને કાંઈ લાભ કે મદદ ન કરે તેમ એકાંત-દૃષ્ટિથી કહો છો ?

ઉત્તર :—સમ્યક્ એકાંતદૃષ્ટિથી એમ જ છે. આત્મા જ્યારે સ્વતરફ ઠગે છે ત્યારે જ સ્વપરને યથાર્થ જાણે છે. જ્યારે સ્વતરફ ઠગે ત્યારે જ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રથી હું ભિન્ન છું, પરમાર્થ મને કોઈ મદદગાર નથી, એમ ભાન થયા પછી જ સ્વપરનું જ્ઞાન યથાર્થ થાય છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત અને પોતાનું ઉપાદાન બંનેનું એટલે સ્વપરનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણે છે; નિમિત્ત કોણ છે અને હું કોણ છું તેમ બરાબર જાણે છે, હું પરથી નિરાળો જાગતી જ્યોતચૈતન્ય છું. મારા ગુણની પ્રગટતા મારાથી થાય છે તે મારા ગુણની પ્રગટતા થઈ તેમાં હાજરીરૂપ નિમિત્ત દેવ, ગુરુ ને શાસ્ત્ર, પોતાનું સ્વરૂપ અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ, ભાન થયા પછી બરાબર જાણે છે. તેમ સ્વસ-મુખ દાખ્યા પછી સ્વપરનું જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન યથાર્થ થાય છે. એકલા નિમિત્ત ઉપર લક્ષ તે રાગ છે, એકલા પર પદાર્થ ઉપર લક્ષ છે ત્યાંસુધી જ્ઞાન યથાર્થ થતું નથી. પરથી ભિન્ન પડેલા જ્ઞાનમાં સ્વપર પદાર્થનું સ્વરૂપ જણાય છે.

ધર્મી વિચારે છે કે રાગ તે હું નહિ, શરીરાદિ તથા અન્ય આત્માઓ તે હું નહિ, હું તો જ્ઞાયક એક આત્મા છું. બીજ અન્ય આત્મા તે મારા જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય જ્ઞેય છે પણ તે મારા સંબંધી નથી.

ટંકોટકીણું એક જ્ઞાયકસ્વભાવપણાથી પરમાર્થ અંતરંગ તત્ત્વ તો હું છું. અનંતા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પિંડ છું. ટંકોટકીણું એટલે હું નીવડ છું તેમાં પર વસ્તુ આવીને મારા સ્વભાવમાં ઘોળો પાડે કે ખાડો પારે તેમ નથી, મને તુકસાન-લાભ કરવા કે અડવા-સ્પર્શવા પણ સમર્થ નથી, ગમે તેટલા અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના સંયોગ

ગાથા-૩૭]

[૧૦૫

આવે, તો પણ મને અડવા કે સ્પર્શવા પણ સમર્થ નથી.

ધર્મ લુગડામાં પણ નથી, ધર્મ આહાર લેવા મૂકવામાં પણ નથી, ધર્મ મન-વાણી-દેહમાં પણ નથી. “વશ્યુ સહાવો ધર્મો” વસ્તુનો સ્વભાવ તે જ ધર્મ છે, ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ જ છે; સ્વભાવમાં કોઈ બીજી લપ ન થવા દેવી અને સ્વભાવ-રૂપે રહેવું તેનું નામ ધર્મ.

જ્ઞાયકસ્વભાવપણાથી પરમાર્થે અંતરંગ તત્ત્વ તો હું છું. સ્ત્રી, કુટુંબ, શરીરાદિ અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર, તે બધા મારા સ્વભાવથી જુદા સ્વભાવવાળા છે. દરેક આત્માનો સ્વભાવ તો એક જાતનો છે પણ દ્રવ્યો સ્વતંત્ર જુદાં છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર અને સિદ્ધ ભગવાન બધાય લઈ લીધા છે તે બધાનો સ્વભાવ મારાથી જુદો છે. જુદો સ્વભાવ એટલે મારાથી બધાં દ્રવ્યો સ્વતંત્ર જુદાં છે. મારો સ્વભાવ મારામાં, ને તેનો સ્વભાવ તેનામાં, કોઈનો સ્વભાવ કોઈમાં પેસી ગયો નથી, તે અપેક્ષાએ જુદા સ્વભાવ કહ્યા છે, પણ સ્વભાવ જાતિ અપેક્ષાએ તો એક છે.

સ્ત્રી, કુટુંબ, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, શરીર, મન, વાણી વગેરે તે બધાં બાહ્ય તત્ત્વ છે, હું તો અંતરંગ તત્ત્વ છું. આમાં ઘણા સિદ્ધાંત ગોઠવ્યા છે, અસ્તિ-નાસ્તિથી ખૂબ લટક્યું છે. કોઈ પર તત્ત્વ આત્મતત્ત્વને મદદ કરવા, લાભ કરવા, કે નુકસાન કરવા અસમર્થ છે. પર દ્રવ્યો પરમાર્થે પોતાના બાહ્ય તત્ત્વપણાને છોડવા અસમર્થ છે, પર દ્રવ્યોનું બાહ્ય તત્ત્વપણું હું છોડવવાને અસમર્થ છું, કોઈ પદાર્થ મને લાભ-નુકસાન ક્યારે કરે કે પોતાના સ્વભાવનો અભાવ કરી મારામાં પેસી જાય તો; પણ કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થમાં પેસી શકે નહિ, માટે મને કોઈ પદાર્થ લાભ-નુકસાન કરી શકે નહિ. એક રજકણ કે અન્ય જીવો તે પોતાના ગુણ અને અવસ્થાનો અભાવ કરી મારામાં આવવા અસમર્થ છે માટે મને લાભ-નુકસાન કરવા અસમર્થ છે. હું ચિદાનંદ મૂર્તિ છું એમ જાણવું અને તેમાં ઈરવું તે જ મને લાભ કરે છે, એટલે મારો આત્મા જ મને લાભ આપે છે.

સ્ત્રી આદિમાં સગવડતા-અગવડતા લોકો કહે છે, પણ તેમાં સગવડતા-અગવડતા નથી, માત્ર કદબી લીધું છે. જેમ કે સારો બંગલો હોય, તેને મજબૂત બારી બારણાં હોય, પછી અંદર લાગી અગ્નિ, પોતે રહ્યો અંદર અને સહવાણો, બારી બારણાં મજબૂત તેથી ઊંચડે નહિ, જે સગવડતાનું કારણ માન્યું હતું તે જ અગવડતાનું કારણ થયું, માટે સગવડતાનું કારણ માન્યું હતું તે ખોટું પડ્યું. જે તત્ત્વ પોતાથી ભિન્ન છે તે પોતાને સગવડતાનું કારણ થઈ શકે નહિ. તે બધાં બાહ્ય તત્ત્વો છે. આત્મા પોતાપણે છે અને સ. પ્ર. ૧૪

૧૦૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

બાહ્ય તત્ત્વપણે નથી એટલે કે આત્માની પોતાપણે અસ્તિ છે ને બાહ્ય તત્ત્વપણે નાસ્તિ છે. બાહ્ય તત્ત્વ બાહ્ય તત્ત્વપણે છે અને આત્મપણે બાહ્ય તત્ત્વ નથી. જે તત્ત્વો આત્માથી ભિન્ન છે તે તત્ત્વો (પદાર્થો) આત્માને સગવડતા-અગવડતા કે લાભ-નુકસાન કરવા સમર્થ હોઈ શકે નહિ.

હું સ્વયમેવ ઉપયુક્ત (ઉપયુક્ત એટલે જાણવા-દેખવાના વેપારવાળો) છું તેમાં રહેલું તે જ મારી વીતરાગતા પ્રગટ કરવાની રીત-પંથ છે. હું એક સ્વયમેવ નિત્ય ઉપયુક્ત છું, સ્વયમેવ એટલે મારી મેળાએ, નિત્ય એટલે ત્રિકાળ, ને ઉપયુક્ત એટલે જ્ઞાન-દર્શનના વેપારવાળો છું. મારી મેળાએ ત્રિકાળ ઉપયુક્ત છું, એ જ મારો સ્વભાવ, ધર્મ ને વેપાર છે, સમ્યક્દષ્ટિનો આ વેપાર છે. સંકલ્પ-વિકલ્પનો વેપાર તે પરનો વેપાર છે, જડનો વેપાર છે, સમ્યક્દષ્ટિ વિચારે છે કે મારો વેપાર તો જ્ઞાન જ છે, મારો સ્વભાવ તો શુદ્ધ નિર્મળ છે, તેમાં જ ધર્મ છે. લોકોને અંતરંગ તત્ત્વનો કાંઈ વિચાર નહિ ને કહે કે બાહ્ય તત્ત્વનું કાંઈ કહેતા નથી, પણ જેમાં ધર્મ નથી તેમાં ધર્મ જ્ઞાની બતાવે જ નહિ. તું તારી માન્યતાથી બહારમાં ધર્મ માની બેઠો છો તે તારી ઊંઘી માન્યતા તું છોડ.

હું એક છું. સંકલ્પ-વિકલ્પના અનેક પ્રકાર તે મારો સ્વભાવ નથી, હું તેનાથી જુદો છું, સંકલ્પ-વિકલ્પની કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ મારામાં નથી, ઉપાધિ મારું સ્વરૂપ નથી, હું ઉપાધિસ્વરૂપે અનેક પ્રકારે થઈ જતો નથી, પરમાર્થે હું એક, અનાકુળ, પરથી ભિન્ન, ચિન્માત્રમૂર્તિ છું.

હું આત્મા અનાકુળ સ્વરૂપ છું, બહારનો લોહવાટ અને બાહ્ય તત્ત્વનું રખોપિયા-પણું, તથા હું પરને રાખું ને પર મને રાખે એવા જે ભાવ તે બધી આકુળ-વ્યાકુળતા છે, તેને જ્ઞાની સમજે છે કે આ આકુળ-વ્યાકુળતા તે મારું સ્વરૂપ નથી. પર પદાર્થ તે હું નથી તો તેના નિમિત્તે થતા જે આકુળિતભાવ તે હું ક્યાંથી હોઈ? હું તો અનાકુળ સ્વરૂપ છું એમ ભાન થયું ત્યારે આકુળતાનો અભાવ થાય, અને આકુળતાનો અભાવ થાય ત્યારે બીજું કાંઈક 'ભાવ સ્વરૂપ' પ્રગટ થવું જોઈએ. આકુળતાનો અભાવ થયો એટલે પોતામાં ઈર્ષ્યા ત્યાં નિરાકુળ આનંદ સ્વરૂપને વેદે છે.

ઘરનું કોઈ માણસ માંદું હોય તેમાં પોતાને આકુળતા થઈ જાય કે એકદમ જઈ, ડાકટરને બોલાવું, ઝટ મટાડી દઉં, એમ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે, પણ ભાઈ! પરને મટાડવું તે તારા હાથની વાત નથી, તેને શાતાનો ઉદ્ધય હોય તો તારું નિમિત્ત બને છે. તું માત્ર પરને શાતા કરવાના ભાવ કરી શકે, બાકી પરનો રોગ મટાડી દેવો તે તારા હાથની વાત નથી.

ગાથા-૩૭]

[૧૦૭

જ્ઞાની સમજે છે કે હું પરતું કાંઈ કરી શકું નહિ એમ પરના કર્તાપણાને અહંકાર છૂટી ગયો એટલે પર તરફનું જોર છૂટી ગયું અને પોતામાં જોર આવ્યું, શ્રદ્ધા થઈ, વસ્તુનો સ્વભાવ જાણ્યો, પરતું બનવાનું મારે હાથ નથી, એમ સમાધાન કર્યું એટલે પોતામાં ઠર્યો. હું આમ કરું તો આમ થાય ને આમ કરું તો થાય એવો લોહવાટ છોડી, આકૃષ્ટતાના સ્વાદથી જુદા પોતાના અનાકૃષ્ટ-શાંત સમાધાન સ્વરૂપને તે વેદ છે. એવો પોતે પોતાને ભગવાન આત્મા જ જાણે છે, હજી અલ્પજ્ઞ છે, ભગવાન થઈ ગયો નથી, કેવળી થઈ ગયો નથી તો પણ જ્ઞાની પોતાને ભગવાન જાણે છે. પરથી જુદા પડ્યો એટલે ધર્મીને પોતાની મહિમા આવે છે કે હું એક ભગવાન આત્મા છું. વસ્તુસ્વભાવે તો પોતે ભગવાન જ છે તેથી પણ પોતાને ભગવાન માને છે. ધર્મી જાણે છે કે હું પ્રગટ નિશ્ચયથી એક છું, જગતના કોઈ પણ પદાર્થરૂપે હું થઈ જતો નથી માટે હું એક છું. શરીર, વાણી અને મન એને એની ખબર નથી અને તેને મારી પણ ખબર નથી. મને એની ખબર છે અને મારી પણ ખબર છે એવો હું સ્પષ્ટ પ્રગટ છું, એમ ધર્મી પોતાની મહિમા ગાય છે. જ્યાંસુધી સમજ્યો નહોતો ત્યાંસુધી પૈસાવાળાને માટપ આપતો, પછી ભલે તે પૈસાવાળાના કર્તવ્ય ખોટાં હોય, દારૂ-માંસના સેવનારા હોય, છતાં તેને મહિમા આપતો, પણ પોતાનું ભાન થતાં પરની મહિમા ગઈ ને પોતાની મહિમા આવી કે હું પોતે સ્પષ્ટ પ્રગટ ભગવાન આત્મા છું.

ધર્માત્મા જાણે છે કે શરીર, મન, વાણી આદિ સાથે મારે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે. તે જણાવાયોગ્ય ને હું જાણનારો છું એટલો સંબંધ છે. જ્ઞેય-જ્ઞાયક ભાવ માત્રના સંબંધથી પર દ્રવ્યો સાથે પરસ્પર મળવું હોવા છતાં પણ પ્રગટ સ્વાદમાં આવતા સ્વભાવના ભેદને લીધે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, અન્ય જીવો પ્રત્યે હું નિર્મમ છું. પહેલાં સમજ્યો નહોતો ત્યારે તે પરનો ઓશિયાળો થઈ ખદખદાટ કરતો રાગ-દ્વેષમાં રોકાતો તે રાગ-દ્વેષનો સ્વાદ લેતો, પણ એમ સમજ્યો કે રાગ-દ્વેષ તે હું નથી, મારે અને એને કાંઈ પણ સંબંધ નથી, મારો સ્વાદ જુદો છે, તેવું ભેદજ્ઞાન કરતાં પોતાના શાંત આનંદસ્વરૂપને વેદવા મંડ્યો.

અજ્ઞાની રાગને મારો માનતો એટલે આત્માને અને રાગને ભેગો ભરડતો, પણ જ્ઞાનીને જુદાપણાનું ભાન થતાં મારો સ્વાદ ભિન્ન છે તેમ જાણતાં, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને અન્ય જીવો તે પ્રત્યે હું નિર્મમ છું. તે મારાં નહિ ને હું એનો નહિ, હું મારામાં ને તે તેનામાં, તેમ જ્ઞાની જાણે છે કારણ કે સદાય પોતાના એકપણામાં પ્રાપ્ત હોવાથી સમય એવો ને એવો જ સ્થિત રહે છે, પોતાના સ્વભાવને કોઈ છોડવું નથી. આ પ્રકારે જ્ઞેય ભાવોથી જ્ઞાનીને ભેદજ્ઞાન થયું.

૧૦૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પ્રશ્ન:—આમાં ધર્મ ક્યાં આવ્યો ? અને કરવાનું શું આવ્યું ?

ઉત્તર:—આમાં ધર્મ અનંતો આવ્યો, ધર્મ તે કોદાળે પાવડ થતો નથી, પણ જે સદાય પોતામાં એકપણાથી પ્રાપ્ત છે એવા આત્માને માન્યો, સમજ્યો ને ઠર્યા ત્યાં અનંતો પુરુષાર્થ આવ્યો અને તે જ ધર્મ છે.

કોઈ કહે કે ધર્મ કરવા માટે સાઈ સંઘયણ જોઈએ, સાઈ ક્ષેત્ર જોઈએ, સારો કાળ જોઈએ, અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર જોઈએ, પણ ભાઈ ! સંઘયણ એટલે શું ? સંઘયણ એટલે હાડકાંની મજબૂતાઈ, તો શું તેનાથી અરૂપી આત્માનો ધર્મ થતો હશે ? એવા સંઘયણ તો અનંતવાર પામ્યો છતાં આત્માના સ્વરૂપને ન સમજ્યો તો ધર્મ થયો નહિ. જ્યારે આત્મા કેવળજ્ઞાન પામવાની તૈયારી કરે ત્યારે તેની હાજરી હોય છે. માત્ર એટલો જ સંબંધ છે કે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થવા વખતે તે સંઘયણની હાજરી હોય છે પણ તેના વડે ધર્મ થતો નથી. ધર્મ તો પોતાવડે જ થાય છે, ધર્મ થવામાં તેની મદદ માત્ર પણ નથી.

મનુષ્યનો ભવ અનંતવાર પામ્યો, એક એક સેકંડના અખતો રૂપીઆ આવે એવો રાજકુમાર અનંતવાર થયો, જ્યાં તીર્થંકર અને કેવળીઆ વિચરતા હોય એવું સાઈ ક્ષેત્ર પણ અનંતવાર પામ્યો, અને એવો સારો ચોથો કાળ પણ અનંતવાર પામ્યો, સાક્ષાત્ તીર્થંકર ભગવાનના સમયસરણમાં પણ અનંતવાર જઈ આવ્યો, સાક્ષાત્ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનો જોગ અનંતવાર થયો, પણ પોતાની તૈયારી વિના આત્માની ઓળખાણ થઈ નહિ, સત્ય સમજ્યું નહિ એટલે ધર્મ થયો નહિ.

સદાય પોતાના એકપણામાં પ્રાપ્ત હોવાથી એવો ને એવો જ સ્થિત રહે છે તેમ કહીને તદન ધ્રુવપણું બતાવ્યું છે. આમાં તો આચાર્યદેવે ઘણું ઊંડું રહસ્ય બતાવ્યું છે. તદન એક પ્રકાર લક્ષમાં લેવો તેમાં બે પ્રકાર શા ? પરનો સંબંધ અને પરના સંબંધનો અભાવ તેના ઉપર લક્ષ ન કરો તો સદાય એકપણામાં જ પ્રાપ્ત છે ને એવો ને એવો સ્થિત છે. અવસ્થા એટલે એક સમયની દશા-હાલત તે લક્ષમાંથી છોડીને એકપણાથી જુઓ તો એવો ને એવો જ પ્રાપ્ત છે, ત્રણેકાળે એકપણું છૂટીને બંધ-ભોક્ષ એવું બેપણું થયું જ નથી. આમાં ઘણી ગૂઠ વાણી છે. આત્મા તો જ્ઞાન આનંદનો રસકંદ છે, એ દૃષ્ટિથી જુઓ તો અવસ્થા જે છે તેમાં પર નિમિત્તની અપેક્ષા છે. તે લક્ષમાં ન લ્યો તો વસ્તુ તો જે છે તે છે. રાગ-દ્વેષ-રૂપ સંસાર અને તેના અભાવરૂપ ભોક્ષ-તે બધું અવસ્થામાં છે, તે અવસ્થામાં નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે, પરંતુ એકલા દ્રવ્યસ્વભાવથી જુઓ તો છ એ પદાર્થ નિત્ય એવા ને એવા સ્થિત છે.

ગાથા-૩૭]

[૧૦૯

એક વસ્તુને નાની માટી કહેવી તેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે પણ પરની અપેક્ષા જ જો ન હોય તો કોની અપેક્ષાએ એ વસ્તુને નાની માટી કહેવાય ? પણ વસ્તુને એકલી જ્યારે કહેવી હોય ત્યારે પરની અપેક્ષા લક્ષમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ. એમ આત્મતત્ત્વની જોડે એક બીજું કર્મ છે તેની અપેક્ષા લક્ષમાં ન હોય તો વસ્તુ જેવી છે તેવી ને તેવી જ નિરપેક્ષ છે, સોનાની કારીગરીને લક્ષમાં ન હોય તો એકલું સોનું જેવું છે તેવું જ છે, તેમ ચૈતન્ય અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોનો રસકંઠ છે તેની અવસ્થામાં નિમિત્તની અપેક્ષાથી જુઓ તો રાગ-દ્વેષરૂપ સંસાર છે ને રાગ-દ્વેષ-મોહનો અભાવ કરે તો સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષની કારીગરીરૂપ અવસ્થા થાય છે, પણ તે નિમિત્તની સહભાવ, અભાવરૂપ અપેક્ષા લક્ષમાં ન હોય તો આત્મદ્રવ્ય, દ્રવ્યથી ગુણથી અને પર્યાયથી જેવું છે તેવું જ છે.

પરમાણું દ્રવ્ય છે તેમાં પણ કર્મની અવસ્થા અને બીજી વૈભાવિક અનેક જાતની અવસ્થા થાય છે તે લક્ષમાં ન હોય તો પરમાણુદ્રવ્ય પણ છૂટે છૂટા જ નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે.

કર્મ તે મારી રાગ-દ્વેષની અવસ્થા થવામાં નિમિત્ત, અને મારી રાગ-દ્વેષની અવસ્થા તે પરમાણુની કર્મરૂપ અવસ્થા થવામાં નિમિત્ત, તેમ સામસામી અપેક્ષા કાઢી નાખે તો અને પદાર્થો જેવા છે તેવા જ નિરપેક્ષ સ્થિત છે. આત્માથી જ્યેં પદાર્થ પર છે, તે જ્યેં પર પદાર્થ સૌ પોત પોતાને એક એકને સામસામી અપેક્ષા લક્ષમાં ન હોય તો બધાં છૂટા તત્ત્વ છે. પોત પોતામાં સર્વ પદાર્થો એકરૂપ જ સ્થિત છે.

આત્મા પોતે એક વસ્તુ છે. તે શું કોઈમાં દબાએલો હોય કે છૂટો હોય ? દબાએલો તો માન્યો છે, પણ વસ્તુતાએ તો છૂટો જ છે, આવા સાચા તત્ત્વની શ્રદ્ધામાં પરની અપેક્ષા પણ છૂટી જાય છે. તદન છૂટે છૂટા પદાર્થને એકપણાની અપેક્ષાએ જુઓ તો, હાલતની અપેક્ષા લક્ષમાંથી છાડી દીધો તો, સૌ પદાર્થ નિરપેક્ષ જેવા છે તેવાને તેવા જ છે, આવી શ્રદ્ધા કરી તેમાં એકાચ રહેવું તેનું નામ ધર્મ છે. અહીં તો પરના સંબંધ વગરની વાત લેવી છે. મારે અને પરને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં સંબંધ છે નહિ. સંબંધ હતો પણ નહીં, તો પછી બંધન અને મુક્તિ કોને કહેવી ? અવસ્થા છે ખરી, જો તે ન હોય તો આ સંસાર અને મોક્ષ છે તે કોના ? તે અવસ્થાદષ્ટિએ છે ખરા, પણ તે અવસ્થાદષ્ટિને અહીં ગોણું કરી દ્રવ્યદષ્ટિની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. આ વાત ઝીણી છે. ઝીણું માટી પકડવા માટે માટા સાણસા કામ ન આવે પણ તેને પકડવા માટે તો ઝીણી સમાણી જોઈએ તેમ આ ઝીણી વાત પકડવા માટે સ્થૂલ દષ્ટિ કામ ન આવે પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિ જોઈએ.

૧૧૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સમય નામ પદાર્થ ધ્યા એકપણાથી સ્થિત છે. આ પ્રકારે જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય ચીજથી મારો અને પરનો સમ્યક્જ્ઞાન વડે ભેદ પડ્યો, ભાન થયું, તે જ ધર્મ છે. પરને અને પોતાને ક્યાંય શેઠે કે સીમાડે મેળ નથી. જેમ કોઈને બે ઘર વચ્ચે એક ભીંતનો કરો સહિયારો હોય અને એને માટે પછી કળિયા થાય ત્યારે કહે કે ભાઈ! મારે અને એને ક્યાંય શેઠે કે સીમાડે મેળ નથી તો પણ મારો સગડ મૂકતો નથી, તેમ આત્માને કોઈ શરીર, મન, વાણી, રાગ-દ્વેષ સાથે શેઠે કે સીમાડે ક્યાંય મેળ નથી, પણ અજ્ઞાની-ભાન વગરનો-ખોટો કળિયો કરીને, પરને મારું મારું કરીને, પરને ઊંઘી શ્રદ્ધાથી પકડી રાખે છે. પણ જ્યાં સ્વતંત્રતાનું ભાન થયું કે અરે! મારે અને પરને કાંઈ પણ સંબંધ નથી, મેં મફતની ખોટી પકડ કરી હતી. એમ સ્વતંત્રતાનું સમ્યક્-ભાન થયું તે જ ધર્મ અને પરતંત્રતામાં રોકાણો તે જ અધર્મ.

આચાર્યદેવે સ્વતંત્રતાની જાહેરાતનો ઠંઠેરો પીટ્યો છે. તું પ્રભુ! સ્વતંત્ર છા. તને તારા માહાત્મ્યની ખબર નથી તેથી તેં પરને માહાત્મ્ય આપ્યું છે પણ તે પરનું માહાત્મ્ય છોડ, અને ભગવાન આત્માનું માહાત્મ્ય કર. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી ધ્યા છૂટા પદાર્થ છે તે દૃષ્ટિથી પરનો આશ્રય ટળે છે, અને સ્વનો આશ્રય થાય છે તે જ ધર્મ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી રજકણે રજકણે છૂટાં છે, આત્માએ આત્મા છૂટા છે. આ પ્રકારે જ્ઞેયભાવોથી અને ભાવકભાવથી ભેદજ્ઞાન થયું જુદાપણાનું ભાન થયું, તેમાં તેને શંકા છે જ નહિ, શંકા કરે છે તે પોતાનું ખૂન કરે છે, શંકા તે જ સંસાર છે.

હવે કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે:--

(માલિની)

इति सति सह सर्वैरन्यभावैर्विवेके

स्वयमयमुपयोगो विभ्रदात्मानमेकम् ।

प्रकटितपरमार्थैर्दर्शनज्ञानव्रत्तैः

कृतपरिणतिरात्माराम एव प्रवृत्तः ॥ ૩૧ ॥

અર્થ :— આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભાવકભાવ અને જ્ઞેયભાવોથી ભેદજ્ઞાન થતાં સર્વ અન્યભાવોથી જ્યારે ભિન્નતા થઈ ત્યારે આ ઉપયોગ છે તે પોતે જ પોતાના એક આત્માને જ ધારતો, જેમનો પરમાર્થ પ્રગટ થયો છે એવાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જેણે પરિણતિ કરી છે એવો, પોતાના આત્મારૂપી બાગ (કીડાવન) માં પ્રવૃત્તિ કરે છે, અન્ય જગ્યાએ જતો નથી.

આ કલશમાં ૩૬ મી અને ૩૭ મી ગાથાનો ખુલાસો કરે છે. ભાવકભાવ અને

ગાથા-૩૭]

[૧૧૧]

જ્ઞેયભાવથી જુદાપણાનું ભાન થતાં બધા અનેરાભાવ છે એમ જાણ્યું. ભાવકભાવનો ભેદ એટલે કર્મના નિમિત્તે થતો વિકાર તે મારો નથી એમ જાણ્યું, અને જ્ઞેયભાવનો ભેદ એટલે સર્વ પરદ્રવ્યથી જુદાપણાનું ભાન થયું, એમ અનેથી ભિન્નપણાનું ભાન થયું ત્યારે ઉપયોગ, અતિશય સુંદર સ્વરૂપને જ ધારતો-પોતે પોતાના એક સ્વરૂપને જ ધારતો, પરમાર્થ સ્વભાવ હોતો તે પ્રગટ્યો, એવાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી જાણે પરિણતિ કરી છે એટલે સ્વરૂપની પ્રતીતિ સ્વરૂપનું જ્ઞાન, અને સ્વરૂપની સ્થિરતામાં જાણે રમણતા કરી છે, પોતાના આત્મારૂપી આગમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે તે અન્ય જગ્યાએ જતો નથી.

પરથી જુદો અને પરના વિકારથી જુદો એવા આત્મામાં ઈર્ષ્યા, એવા પોતાના સ્વભાવની પરિણતિ એટલે અવસ્થા કરી છે તેવો આત્મા, આત્મારૂપી આરામ-આગમાં કીડા કરતો આત્મામાં ઈર્ષ્યા લાગ્યો, ક્યાંય બહાર જતો નથી.

માણસો ઈર્ષ્યા જાય છે ત્યારે હેકે સહન ને ઉપર બલૂનમાં બેસે, બબ્બે ગાઉ ઈરે, ને માને કે ઈરીએ એટલે શરીરમાં સ્ફૂરતી થાય, પછી સારાં કામ કરીએ; તેમ સંકલ્પ-વિકલ્પના આગમાં ઈર્ષ્યો આરેકોર આશિયાળોને ઊણા માને તેને પરથી નિરાણું તત્ત્વ ક્યાંથી બેસે? જોનારને જાણતો ન હોય તે તેમાં કેલી ક્યાંથી કરે? અભરવાળો પોતે પોતાતરફ દળતો જાય, સુચિ કરે, જાણે ને શ્રદ્ધે તો તેમાં રમ્યા વગર રહે નહિ, ખરો આગ આત્માનો છે તેમાં કીડા કરવાની વાત છે.

જીવો બહારના આગ બગીચામાં મજા માની રહ્યા છે. ઘરમાં આગ બગીચા હોય, આગમાં ઠંડા પાણી છંટાતાં હોય, ગુલાબના ફૂલની સુગંધ છૂટતી હોય, પાણીના કુવારા ઊડતા હોય, ને ભાઈસાથ તેમાં થોડા ભાઈબંધોને ભેગા કરી જલસા કરી મોજ માણતા હોય પણ તે જલસાને આગ તે બધી હોળી છે.

આત્મા પરથી નિરાળા સ્વભાવનું ભાન કરે તો આત્મારૂપી આગનો આનંદ છોડી પરમાં ક્યાંય જતો નથી. સ્વભાવની શાંતિ સિવાય ક્યાંય પણ બહાર વલણમાં જતો નથી. પોતાના વલણમાં જ રહે છે ને આત્માની શાંતિમાં કીડા કરે તે જ ધર્મ છે.

(૯-નો ક્ષય) ૧૯૯૯ આસો શુદ્ધ ૧૦ શુક્ર.

આત્મા જડથી જુદો છે એમ જાણે, માને, તો રાગ-દ્વેષાદિને ટાળી શકે, પણ આત્માનો સ્વભાવ જાણે નહિ તો અવગુણને ટાળી કેમ શકાય?

સર્વ પરદ્રવ્યોથી શરીરાદિથી, તથા કર્મના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોથી જ્યારે આત્માનો ભેદ જાણ્યો ત્યારે ઉપયોગને રમવા માટે અન્ય ઠેકાણું ન રહ્યું, પણ પોતામાં રમવાનું સ્થાન રહ્યું. બીજા પદાર્થનું હું કરી શકું, શરીરાદિનું હું કરી શકું,

૧૧૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એવી ભ્રાંતિ ઠળી એટલે ઉપયોગ જ્ઞાનમાં એકાગ્રતા કરીને પોતા તરફ રમવા મંડ્યો, દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર સાથે એક થયેલો પોતામાં જ રમણતા કરે છે. દર્શન એટલે હું પરિપૂર્ણ છું એવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન એટલે પરથી નિરાળું પોતાનું જ્ઞાન, અને ચારિત્ર એટલે રાગ-દ્વેષ રહિત પોતામાં સ્થિરતા એ ત્રણે એક થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણમન કરે છે. ૩૭.

હવે, એ રીતે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ મોક્ષમાર્ગી આત્માને સંચેતન એટલે આત્માનો અનુભવ કેવો હોય તે કહે છે.

અપ્રતિબુદ્ધ અજ્ઞાનીએ અત્યારસુધી ગાથાના નિમિત્તદ્વારા, એટલે કે શાસ્ત્રના નિમિત્તદ્વારા, પોતાના ઉપાદાનથી એક રજકણ પણ મારું સ્વરૂપ નથી તેમ જાણ્યું, એક રજકણ પણ મારું સ્વરૂપ નથી તેમ દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર દ્વારા જાણ્યું તે હવે ૩૮ મી ગાથામાં કહે છે.

અહમિક્કો યલ્લુ સુદ્ધો દંસણગાણમહો સદારૂપી ।

ળવિ અત્થિ મજ્ઞ કિંચિવિ અણ્ણં પરમાણુમિતંપિ ॥૩૮॥

અર્થ :— દર્શનજ્ઞાનચારિત્રરૂપ પરિણમેલો આત્મા એમ જાણે છે કે : નિશ્ચયથી હું એક છું, શુદ્ધ છું, દર્શનજ્ઞાનમય છું, સદા અરૂપી છું; કાંઈ પણ અન્ય પરદ્રવ્ય પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી એ નિશ્ચય છે.

હવે ૩૮ મી ગાથામાં ટોટલ આવે છે. ધર્મી જીવ પોતાના આત્માને પરથી જુદો જાણ્યા પછી આત્મામાં કઈ રીતે એકાગ્રતા કરે છે તે કહે છે. દર્શનજ્ઞાનચારિત્રમાં પરિણમેલો આત્મા છે, તે મોક્ષ પામી ગયો નથી, પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તેલો છે તે શું જાણે છે તે કહે છે.

હું એક છું, શુદ્ધ છું, દૃષ્ટા-જ્ઞાતા છું, આવા બધા વિકલ્પ ચોથાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી આવે છે, સાતમા ગુણસ્થાને તથા શ્રેણી ચડયા પછી એવા વિકલ્પો હોતા નથી તેથી શ્રેણી ચડાવતી અહીં વાત નથી. પણ અહીં તો ચોથા ગુણસ્થાન-વાળાની વાત છે. ધર્માત્મા જ્ઞાની પોતાના આત્માની ભાવના કરે છે કે હું એક છું, શુદ્ધ છું, સદા અરૂપી છું, પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી એ નિશ્ચય છે.

**હું એક, શુદ્ધ, સદા અરૂપી, જ્ઞાનદર્શનમય અરે,
કાંઈ અન્ય તે મારું જરી પરમાણુમાત્ર નથી અરે ! ૩૮.**

जे, अनादि मोहूप अज्ञानथी उन्मत्तपणाने लीधे अत्यंत अप्रतियुद्ध હતો તે અજ્ઞાની અનાદિથી મોહૂપ અજ્ઞાનથી હું શાંત નિર્મળ સ્વભાવે છું એ ભૂલીને, અવગુણનો કર્તા થઈને ઉન્મત્ત થયેલો ગાંડપણને લીધે, શરીરાદિ, સ્ત્રી, કુટુંબને પોતાનાં માનતો મૂઠ થયેલો હતો. સંસારના ડાહ્યા સંસારમાં ઉન્મત્ત થયેલાને ડાહ્યો કહે પણ દુનિયા તો ગાંડી છે, ગાંડું ગાંડાને ડાહું કહે, વખાણે, પણ જ્ઞાની તેને ન વખાણે.

મોહ એટલે મૂર્છાપુદ્ધિ. જેમ મૂર્છાએલો પ્રાણી સાચા ખોટાનો વિવેક કરી શકતો નથી, તેમ જેની પુદ્ધિ મૂર્છાએડી છે તે આત્માનો અને પરનો વિવેક કરી શકતો નથી, અને પુણ્ય-પાપ કર્યા તેટલો જ હું છું તેમ માને છે, તે મૂર્છાએલો મોહી અજ્ઞાની છે, તેને વસ્તુ શું છે તેની કાંઈ ખબર નથી; ભલે ત્યાગી હો કે શુદ્ધસ્થ હો, પણ પુણ્યાદિનાં પરિણામ અને શરીરાદિની ક્રિયા તે મારી પોતાની છે અને હું તેનો કર્તા છું, એમ માની રહ્યો હોવાથી, હું શુદ્ધ ચિદાનંદ મૂર્તિ છું તેવું કાંઈ ભાન નહિ હોવાથી, તે ધધા મૂર્છાએલો મોહી પ્રાણી છે. આટલા વિશેષણ તો અહીં અજ્ઞાનીને આપ્યા. જુઓ, આ સમયસારમાં કેટલી ગાથાથી અપ્રતિયુદ્ધિને સમજવતા આવે છે કોઈ કહે-સાતમા ગુણસ્થાનની વાત છે પણ તેમ નથી, અહીં તો અપ્રતિયુદ્ધિપણું છોડાવી આગળ લઈ જાય છે.

અત્યંત અપ્રતિયુદ્ધિને વિરક્ત ગુરુથી નિરંતર સમજવવામાં આવતાં કોઈ પણ પ્રકારે સમજી જાય છે. વિરક્ત ગુરુ, એટલે અંદર ઊંઘી માન્યતા અને અમુક અંશે રાગ-દ્વેષથી પણ નિવર્તેલા છે, આત્માના સ્વભાવનું ભાન પામેલા, મુક્તિની સન્મુખ થયેલા, સંસારથી નિવૃત્ત થયેલા, એવા ગુરુથી સમજવવામાં આવતાં એમ કહ્યું છે. અજ્ઞાની ગુરુ લીધા નથી, કારણ કે અજ્ઞાની ગુરુથી સમજવવામાં આવે તો સમજી શકાય નહિ, માટે સમજેલા વિરક્ત ગુરુ લીધા છે. જે સ્વરૂપને પામેલા હોય તેનાથી જ સ્વરૂપને પામી શકાય.

‘નિરંતર સમજવવામાં આવતાં’ તેમ કહ્યું છે પણ ‘થોડો કાળ સમજવવામાં આવતાં’ તેમ કહ્યું નથી. આ પંચમકાળના પ્રાણીઓને નિરંતર સમજવવામાં આવે ત્યારે તે સમજે છે, શિષ્યને ચારે પડખેથી ચારે તરફના યોગથી સમજવવામાં આવે છે.

આચાર્યદેવે નિરંતર સમજવવામાં આવે છે તેમ કહ્યું છે, પરંતુ શિષ્ય આખો દિવસ ગુરુ પાસે બેઠો રહે અને સાંભળ્યા કરે તેમ તો બનતું નથી, તેમ આખો દિવસ ગુરુ સાંભળાવ્યા કરે તેમ પણ બનતું નથી, કારણ કે મુનિઓ કાંઈ આખો દિવસ ઉપદેશ આપતા ન હોય, તે તો પોતાના ધ્યાન, જ્ઞાનમાં લીન હોય છે, શિષ્યને કાંઈ ચોવીશે

૧૧૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કલાક સમજવતા નથી. નિરંતર એટલે આંતરા રહિત (નિરંતર) સમજવતા નથી, તેમ સમજવનાર ગુરુનો ઉપયોગ કાયમ આને સમજવું એમ રહેતો પણ નથી. સમજવનાર જ્ઞાની ગુરુને તો એવા ભાવ હોય છે કે બીજાને સમજવું હશે, ને એની પાત્રતા હશે તો સમજશે, પરંતુ પદાર્થને સમજવવું તે મારે હોય નથી. ગુરુનો ઉપયોગ તો જ્ઞાન-ધ્યાનમાં નિરંતર હોય છે, પણ તેમનો ઉપયોગ બીજાને સમજવવા તરફ નિરંતરપણે હોતો નથી, તો પણ તેવા ગુરુએ પોતે જ નિરંતર સમજવવાનું કહ્યું છે, પોતે પંચમહાવ્રતધારી, સત્યવાદી મુનિ છે, તેમણે પોતે જ નિરંતર સમજવવાનું કહ્યું છે તેનો અર્થ બીજો છે.

સમજનારને સમજવાની કાયમ ધગશ છે, કાયમ સમજવાનો કામી રહ્યો થકો વર્તે છે, સમજનારની ધગશ નિરંતર સમજવાની છે માટે તેણે ગુરુને દૂર રાખ્યા નથી, નિરંતર ગુરુ પાસે બેસી રહેવાનું નથી પણ હૃદયથી ગુરુને દૂર રાખ્યા નથી. સમજનાર ખાય છે, પીએ છે, વેપાર કરે છે, પણ ચોવીશે કલાક ધગશ રહ્યા કરે છે કે ક્યારે નવરાશ મળે ને ક્યારે ગુરુ પાસે જઈને ગુરુ સમજાવે, તેવી જિજ્ઞાસા નિરંતર વર્ત્યા કરે છે, માટે બીજાં કામ કરવા છતાં પણ નિરંતર સમજવામાં શિષ્યનો કાળ જાય છે એમ કહેવાય છે. વેપારના, ખાવા-પીવાના આદિ બીજાં જે વ્યવસ્થા ભાવે છે તેને ગોણું કરી દીધા છે. સમજવાના કામીને વિચાર આવે છે કે આ ભવમાં ન સમજાય તો ક્યાં ઉતારા? આ ભવમાં જન્મ-મરણના ભાવ ન ટળે તો બીજે ક્યાં ટાળવા? જન્મ-મરણ ટળે એવું સમ્યક્દર્શન ન થયું તો “આવા તારુ” બીજે ક્યાં મળશે? એવી ભાવના હોવાથી ઘરનાં કામ કરે છે છતાં પણ, ચોવીશે કલાક સાંભળીને સમજવા તરફ જિજ્ઞાસા રહે છે, તેથી નિરંતર સાંભળે છે તેમ કહ્યું છે. પણ શાસ્ત્રમાં નિમિત્તથી ભાષા લીધી છે, ગુલાંટ મારીને વાત લીધી છે કે ગુરુ નિરંતર સમજાવે છે. વાત લીધી છે નિમિત્તથી પણ ખરી વાત તો ઉપાદાનથી છે, ગુરુના નિમિત્ત તરફથી વાત લીધી છે પણ ખરી વાત તો શિષ્યના ઉપાદાન તરફની છે. આમાં અલૌકિક મંત્રો ભર્યા છે, સમયસાર કર્તા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે અને ટીકા કરનાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે અલૌકિક મંત્રો ભર્યા છે, કેઈ અદ્ભુત રચના થઈ ગઈ છે. સમજનારને ચોવીશે કલાક સમજવાની ધગશ અને જિજ્ઞાસા રહે છે, પણ જ્ઞાની એવા ગુરુનો એટલે સમજવનારનો ઉપયોગ કાયમ આને સમજવું એમ રહેતો નથી, પણ શિષ્યની એટલી પાત્રતા છે કે ગમે તેટલીવાર સાંભળાવે તો પણ પ્રીતિથી, ઉચ્ચતાથી સાંભળે, પણ કંટાળો આવે નહિ. સમજવાના ભાવની મુખ્યતા છે. બીજાં સંસારનાં કામ કરતાં છતાં પણ સમજવાની જિજ્ઞાસા રહે છે, માટે બીજાં રાગ-દ્વેષના ભાવને ગોણું કરીને કહ્યું કે નિરંતર સાંભળે છે. જ્યારે પોતે સમજે છે ત્યારે ગુરુનું નિમિત્ત હોય છે એમ પણ આમાંથી નીકળે છે.

સતને સમજવાની જેને નિરંતર જિજ્ઞાસા રહ્યા કરે છે કે 'સમજવું' છે, સમજવું છે,' તેવા પાત્ર જીવને સમજવતાં તે મહાભાગ્યથી સમજ્યો છે. પુરુષાર્થથી શિષ્ય સમજ્યો તે પુરુષાર્થને આડીં મહાભાગ્ય કહ્યું છે.

શિષ્ય પહેલાં અપ્રતિષ્ઠિત હતો ત્યારે શરીર જુદું, અને આત્મા જુદો એમ અમે સમજતા નથી તેમ ગુરુને કહેતો હતો, પણ ધર્માત્મા ગુરુએ સમજવતાં, કોઈ પ્રકારે સમજ્યો. કોઈ પ્રકારે એટલે કે કોઈ તરત જ સમજી જાય અને કોઈ વધારે વિચાર અને મંથન કરવાથી સમજે એવો તેનો અર્થ છે. હવે શિષ્ય સમજીને સાવધાન થયો કે હું કોણ? આ કોનાં ગાણું ગવાય છે? અહો! હું તો શુદ્ધ નિર્મળ જ્ઞાનજ્યોતિ છું, આ શરીરદિ તે મારું કાંઈ નથી. મોહનો અભાવ કરીને સાવધાન થયો. અહો! આ પરને માટે યજ્ઞોજ્ઞ થતી હતી તેમાં મારું કાંઈ કર્તવ્ય હતું નહિ, ઊલટું મારું બગડી જતું હતું, સાવધાન થયો કે અરેરે! પરવલણમાં મારું બગડતું હતું. મારું સ્વરૂપ શું છે? પર તે મારું સ્વરૂપ નથી, મારું સ્વરૂપ તો મારા આગળ છે, એમ વિચારી સાવધાન થઈ, સ્વરૂપમાં એકાગ્રતા-લીનતા કરે છે. મોહ હતો ત્યારે સાવધાન નહોતો, મોહનો અભાવ થવાથી સાવધાન થયો, માટે 'સાવધાન' શબ્દ લીધો છે.

મૂઠીમાં રાખેલું સોનું જેમ ભૂલી જવાય, તેમ આત્માને ભૂલી ગયો હતો, જીએ, હથેળીમાં સોનું બતાવે છે, તેમ આત્માને હથેળીમાં બતાવે છે. જેમ કોઈ માણસની મૂઠીમાં સોનું હોય, તે માણસ બીજા કોઈ માણસની સાથે એવો વાતે ચડે, કે આ મારી મૂઠીમાં સોનું છે કે નહિ તે ભૂલી જાય. એલા! સોનું ક્યાં? એમ ગોતવા મંડી પડે છે, પછી ચારે બાજુ જુએ, ટોડલે જુએ, પછી ક્યાંય ન દેખાય એટલે મારી પાસે છે એમ યાદ કરીને નક્કી કરે છે, ફરીને યાદ કરીને સુવર્ણને દેખે છે, સોનું મારા હાથમાં છે એમ ખબર તો હતી, પણ ભૂલી ગયો હતો, તે યાદ આવવાથી ફરીને દેખે છે. દષ્ટાંતમાં પહેલાં ખબર હતી ને પછી યાદ આવે છે, પણ તે દષ્ટાંતના સિદ્ધાંતમાં અનાદિનો અજ્ઞાની હતો ને પછી જ્ઞાન થાય છે, એમ દષ્ટાંતમાં ને સિદ્ધાંતમાં તેટલો ફેર છે. સુવર્ણના ન્યાયે પોતાના પરમેશ્વરને ભૂલી ગયો હતો. સર્વ સામર્થ્યથી ભરપૂર અનંતજ્ઞાનશક્તિ, અનંતવીર્યશક્તિ, અનંત આનંદનો કંદ, આદિ અનંતગુણનો પિંડ એવા પોતાના પરમેશ્વર આત્માને ભૂલી ગયો હતો. આત્માને રાંકો-લિખારો કહ્યો નથી પણ પહેલેથી જ સર્વ સામર્થ્યથી ભરપૂર પરમેશ્વર કહ્યો છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે આત્મા તારી પાસે છે પણ તું ભૂલી ગયો છે, જેમ સોનું પોતાની પાસે હતું પણ ભૂલી ગયો હતો તેમ. શરીરમાં આત્મા હશે, શરીર બહાર આત્મા હશે! પુણ્યમાં સાડું હશે-ડીક હશે? પુણ્યથી આત્મધર્મ થતો હશે?

૧૧૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એમ માનતો હતો. અનાદિથી આત્માને ભૂલી ગયો હતો પણ સર્વસામર્થ્યના ધરનાર એવા પરમેશ્વર આત્માનું ક્ષણમાં ભાન કરીને ક્ષણમાં રાગદ્વેષ ટાળી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે, એવો આત્માનો અલૌકિક સ્વભાવ છે. આત્માને પરમેશ્વર, ત્રણલોકનો નાથ વગેરે કહેવાય છે તે ત્રણલોકને જાણવાની અપેક્ષાએ કહેવાય છે, પણ જગતનો સંહાર કરે, ઉત્પન્ન કરે કે રક્ષા કરે તે અપેક્ષાએ કહ્યું નથી. મારો સ્વભાવ એવો છે કે ત્રણકાળ ત્રણલોકના પદાર્થ મને લલચાવવા કે પ્રતિકૂળતા કરવા સમર્થ નથી. અહો ! હું એવા પોતાના ભગવાન આત્માને ભૂલી ગયો હતો. જેમ અંધારું પ્રકાશથી ટળે, તેમ અજ્ઞાન તે જ્ઞાન વડે નાશ થયું. અહો ! અંતરતત્ત્વ તે હું, આહ્યતત્ત્વ તે હું નહિ તેમ જ્ઞાન કરી, તેમ શ્રદ્ધા કરી, અને તેનું જ આચરણ કર્યું, એટલે તેમાં જ તન્મયતા કરી, લીનતા કરી. જુઓ, આમાં અંતરની ક્રિયા આવી, અંતરનું ચારિત્ર આવ્યું. જેવું જાણ્યું હતું તેવી જ માન્યતા કરીને, તેમાં જ આચરણ કરીને, જેવો હતો તેવો એક આત્મારામ થયો. પછી કહે છે કે આવું મેં જાણ્યું 'તે જ હું,' 'એવો જ હું,' એવો અનુભવ કરું છું કે હું ચૈતન્યમાત્ર જ્યોતિ છું કે જે મારા અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

આત્મા સ્વપરપ્રકાશક છે. અગ્નિને ખખર નથી કે હું સ્વપર-પ્રકાશક છું પણ આ જાણનારને ખખર છે કે હું સ્વપરપ્રકાશક છું. આત્મા પોતે જ પોતાને જાણે છે અને ખીજને પણ જાણે છે એમ હું મારા અંતરજ્ઞાનથી જાણું છું કે હું સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જ્યોતિ છું.

ચિન્માત્ર આકારને લીધે હું સમસ્ત કમરૂપ તથા અકમરૂપ પ્રવર્તતા વ્યાવહારિક ભાવોથી ભેદરૂપ થતો નથી માટે હું એક છું.

હું જ્ઞાનમાત્ર વિશેષ આકાર છું. કમરૂપ એટલે નર-નારકાદિ પર્યાય, મનુષ્ય અને નારકી આદિના ભવ તે બધા એકસાથે થતા નથી માટે તે કમરૂપ છે અને લેશ્યા, જોગ વગેરે તે વ્યાવહારિક ભાવો બધા એક સાથે વર્તતા હોય છે માટે તે અકમરૂપ છે, બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ તે ત્રણ અવસ્થા કમપૂર્વક વર્તે છે, ને અંદર થતા તીવ્ર-મંદ રાગ-દ્વેષ તે પણ કમપૂર્વક વર્તે છે, કમરૂપ એટલે એક પછી એક થતી અવસ્થા, જેમકે ઘડીમાં ક્રોધ થાય, ઘડીમાં માન થાય, વળી પાછો લોભ થાય વગેરે અવસ્થા કમપૂર્વક થાય છે, અને જોગ, કપાય, લેશ્યા, મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન વગેરે તે બધા ભેદ આત્મામાં એકસાથે અકમરૂપ પ્રવર્તે છે-તે બધા કમરૂપ અને અકમરૂપ ભેદો પ્રવર્તતા છતાં, અને તે બધા અનેક ભેદો જ્ઞાનમાં દેખાવા છતાં હું તેનાથી ખંડરૂપ થતો નથી,

ગાથા-૩૮]

[૧૧૭

તેથી મારું એકપણું ટળતું નથી, હું તો મારામાં એકરૂપ જ કામ કરું છું, હું તો ચિન્માત્ર આકારને લીધે એક છું.

પહેલાં ગુરુએ સમભવ્યું કે ‘તું આવો, તું આવો;’ હવે શિષ્ય કહે છે કે “હું આવો, હું આવો, હું શુદ્ધ છું” નર-નારક આદિ પ્રકૃતિનાં ક્રોધો તે રૂપ હું નથી, રાગ-દ્વેષ શુભાશુભ આદિ વિકારભાવો તે પણ હું નથી, ધર્મી થયો એટલે કહે છે કે જેમ મૂડીમાં રાખેલું સોતું ભૂલી જવાય તેમ હું મારા પરમેશ્વરને ભૂલી ગયો હતો, પણ ખરેખર હું મનુષ્ય નથી, હું વાણિયો નથી, હું સ્ત્રી નથી, હું પુરુષ નથી પણ તેનાથી જુદો હું જ્ઞાયકમાત્ર જ્યોતિ છું.

હું જીવ છું, એવો વિકલ્પ આવે તે હું નથી માટે જીવના વિકલ્પનો ભેદ પડે તેનાથી હું જુદો છું. હું શરીરાદિ જડ પુદ્ગલ વગેરે અજીવ દ્રવ્યોથી જુદો છું. દયા, દાન, આદિના શુભપરિણામ થાય તેનાથી પણ હું જુદો છું, હિંસા, જૂઠું આદિ પાપના ભાવ થાય તેનાથી પણ હું જુદો છું, આસ્ત્રવ એટલે જે અવસ્થાના નિમિત્તથી કર્મનાં રજકણા આવે તેનાથી પણ હું જુદો છું, સંવર એટલે કર્મને અટકાવવાની અવસ્થાનો વિકલ્પ તે હું નથી, અને સંવરની પર્યાય પૂરતો પણ હું નથી, હું તો ત્રિકાળી અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, નિર્જરા એટલે કર્મને ટાળવાની અવસ્થા જે આત્મામાં થાય છે તે નિર્જરાનો વિકલ્પ તે પણ હું નથી, અને નિર્જરા એટલે આત્માની વિશેષ સ્થિરતારૂપ અવસ્થા-તે અવસ્થા જેવડો પણ હું નથી. હું તો પરિપૂર્ણ સ્વભાવથી કાયમ ભરપૂર છું. અંધનો વિકલ્પ તે પણ હું નથી, મારો મોક્ષ થશે એવો વિકલ્પ તે પણ રાગ છે-તે રાગથી મારું સ્વરૂપ જુદું છે, અને મોક્ષ છે તે અવસ્થા છે, પર્યાય છે, સમય સમય તે અવસ્થા બદલાય છે, માટે તે સમયની અવસ્થા પૂરતો પણ હું નથી. હું તો ત્રિકાળી શાશ્વત છું, મોક્ષની અવસ્થા તો સાદિ અનંત છે, કારણ કે પહેલાં અનાદિકાળથી સંસાર અવસ્થા હતી અને પછી મોક્ષ અવસ્થા થાય છે, અને હું તો અનાદિ અનંત શુદ્ધ એકરૂપ છું માટે તે મોક્ષની પર્યાય પૂરતો પણ હું નથી.

આ નવતત્ત્વના ભેદ છે તેમાં રાગના વિકલ્પ આવે છે, માટે હું તેને તોડીને મારા જ્ઞાયકસ્વભાવમાં રહું એમ શિષ્ય ધર્મી થઈને ભાવના ભાવે છે. સાચું ભાન થતાં નવેતત્ત્વો ભેદરૂપ ભાસે છે. નવેતત્ત્વના વિકલ્પ તે અશુદ્ધભાવ છે. એકરૂપ સ્વભાવનું જ્ઞાન થયું ત્યાં નવતત્ત્વના વિકલ્પથી છૂટો પડીને અંશે શુદ્ધ થયો. હું જીવ, અજીવ, આસ્ત્રવ, સંવર, નિર્જરા, અંધ અને મોક્ષ, તે બધા ભેદોના વિકલ્પની અશુદ્ધતા સ્વરૂપે નથી, નવતત્ત્વોના ભેદોમાં અટકું તેવો હું નથી, સંવર અને નિર્જરાની અધૂરી

૧૧૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવસ્થામાં પણ હું અટકું તેવો નથી, તો હું કેવો છું ? હું તો શુદ્ધ છું, તવતત્વના ભેદાને માત્ર જાણનાર છું.

પ્રશ્ન :—આ સાતમા ગુણસ્થાનવાળાની વાત છે ને ?

ઉત્તર :—ના, અહીં તો ચોથા ગુણસ્થાનવાળાની વાત છે. સાતમે તો અપ્રમત્ત ધ્વાનમાં ઠરી ગયો હોય, ત્યાં આવા વિકલ્પો ક્યાં હોય ? માટે આ તો ચોથાની વાત છે.

નવતત્વના ભાવો તે ભેદરૂપ છે માટે તેને વ્યાવહારિક કહ્યા છે. તેના ઉપર લક્ષ કરતાં રાગ આવે છે માટે હું તો શાશ્વત ટંકોટકીર્ણ છું, નવતત્વના રાગના ભેદ પડે છે તેનાથી હું ભેદાતો નથી, હું તો ટંકોટકીર્ણ છું.

નર, નારક, બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, રાગદ્રેષ વગેરે ભેદ અને લેશ્યા, જોગ વગેરે અનેક ભેદ હોવા છતાં હું ચિન્માત્ર આકાર છું, મારું જ્ઞાન અનેકરૂપ થઈ જતું નથી. ક્રમરૂપ અને અક્રમરૂપ થતા અનેક ભેદોની સામે એકપણ લીધું અને નવતત્વના ભેદથી અશુદ્ધતા આવતી હતી તેથી તે અશુદ્ધતા રહિત શુદ્ધ કહ્યો.

ચૈતન્યમાત્ર હોવાથી સામાન્ય-વિશેષ ઉપયોગપણાને ઓળંગતો નથી, સામાન્ય એટલે ભેદ પાડ્યા વિના જાણવું તે દર્શન, અને વિશેષ એટલે જુદું જુદું જાણવું તે જ્ઞાન, એવા સામાન્ય-વિશેષપણાને હું ઉલ્લંઘતો નથી. માટે હું દર્શનજ્ઞાનમય છું.

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ જેવું નિમિત્ત છે એવા સંવેદનરૂપે પરિણમ્યો હોવા છતાં પણ સ્પર્શાદિરૂપે ધોતે પરિણમ્યો નથી માટે પરમાર્થે હું સદાય અરૂપી છું.

સ્પર્શ-ટાઠો, ઊનો, હલકો, ભારે, ચીકણો, લૂખો, ખરખરો ને સુંવાળો, તે સ્પર્શ મને જાણવામાં આણ નિમિત્ત છે. તેમ રસ-ખાટો, મીઠો, તીખો, કડવો, કપાયલો, તે બધા રસ મને જાણવામાં આણ નિમિત્ત છે, તેમ ગંધ-સુગંધ અને દુર્ગંધ તે ગંધ પણ મને જાણવામાં આણ નિમિત્ત છે, તેમ વર્ણ-કાળો, રાતો, લીલો, પીળો, ઘોળો, એ બધા વર્ણ મને જાણવામાં આણ નિમિત્ત છે. મારા જ્ઞાનમાં એ જણાય છે.

આ સ્પર્શ છે, ગંધ છે, વર્ણ છે, એમ મારા જાણવામાં આવે છે, એમ જાણવાના સંવેદનરૂપે હું પરિણમ્યો છું.

જેમ અરીસામાં સામા પદાર્થ જેવા હોય તેવા પ્રતિબિંબિત થાય છે તો પણ અરીસો તે સામી વસ્તુરૂપે પરિણમ્યો નથી. તેમ આ રૂપ કાળું છે, આ રૂપ ઘોળું છે એમ જાણવાના સંવેદનરૂપે હું પરિણમ્યો હોવા છતાં હું તે વર્ણ, ગંધ, આદિરૂપે થયો નથી.

ગાથા-૩૮]

[૧૧૯

અજ્ઞાનીને સ્પર્શ, રસ, ગંધની અવસ્થા જાણવાનું ટાણું આવે ત્યારે તે જાણવારૂપે નહિ રહેતાં, પરપદાર્થરૂપે હું થઈ જાઉં છું તેમ માને છે. ખાવાનો લોહણી જ્યારે ખાવાના પદાર્થો દહીં, અને શિખંડ આદિને દેખે ત્યારે એવો તન્મય થઈને બોલે કે શું દેશ જેવું દહીં! શું શિખંડની મીઠાશ! એમ મીઠાશથી બોલે, કેમ જાણે પર પદાર્થરૂપે પોતે થઈ જતો હોય! પણ જ્ઞાની તેનો જાણનાર રહે છે, માત્ર સામા પદાર્થનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જાણે છે; સામા પદાર્થ જેવો હોય તેવા જ સંવેદનરૂપે જ્ઞાન થાય એમ કહીને આચાર્યદેવને ત્યાં જોર દેવું છે કે નિમિત્ત હોય તેવું જ જ્ઞાન થાય તેનાથી જુદું ન થાય એટલે તેવા જ સંવેદનરૂપ કહ્યું છે, આત્મા તેવા જ સંવેદનરૂપે થાય એટલે તેને જાણે પણ તે-રૂપે થતો નથી.

સ્પર્શ, ગંધ વગેરે મારા જ્ઞાનમાં જણાય ત્યારે સામી ચીજ ખાટી હોય તો ખાટીનું જ જ્ઞાન થાય, ઊંઘું જ્ઞાન ન થાય, જે ટાણે રંગનું જ્ઞાન જેવું થાય, જે ટાણે ગંધનું જ્ઞાન જેવું થાય, જે ટાણે સ્પર્શ જ્ઞાન જેવું થાય તે ટાણે સામી ચીજની ખર્ચાય પણ તેવી જ હોય. જ્ઞાન ભલે સામી ચીજ જેવી હોય તેવું જ થાય, પણ તે ચીજ તો નિમિત્ત છે, જ્ઞેય છે, તેને જાણતાં હું સ્પર્શાદિરૂપે પરિણમતો નથી. મારો તો જાણવાનો સ્વભાવ છે માટે હું જાણું છું. ટાઢિયો તાવ આવતો હોય તો ટાઢિયો તાવ છે એમ જ્ઞાન જાણે અને ઊનો તાવ હોય તો ઊનો તાવ છે એમ જ્ઞાન જાણે. ગુલાબનું ફૂલ સામે હોય તો આ ગુલાબનું ફૂલ છે એમ જ્ઞાન જાણે, પણ ગુલાબના ફૂલને મોગરાનું ફૂલ છે એમ ન જાણે, માટે સામે જેવો પદાર્થ હોય તેવું જ જ્ઞાન જાણે, ધર્માત્મા સમજે છે કે તે બધારૂપી પદાર્થને જાણતાં છતાં પણ હું રૂપી થતો નથી, હું તે પદાર્થરૂપે પરિણમ્યો નથી માટે હું અરૂપી છું.

૧૯૯૯ આસો સુદ ૧૧ શનિ.

અહીં ૩૮મી ગાથાની ટીકા ચાલે છે. જિજ્ઞાસુ શિષ્ય છે તે સમજ્યો, નવતરવના ભેદથી પોતાને અભેદ જાણવા મંડ્યો, અને સ્પર્શાદિ મારા જાણવામાં નિમિત્ત છે, પણ હું તે સ્પર્શાદિરૂપે પરિણમ્યો નથી માટે હું અરૂપી છું વગેરે જાણવા લાગ્યો.

ધર્મી શિષ્ય ભાવના ભાવે છે કે આમ સર્વથી જુદા એવા સ્વરૂપને અનુભવતો હું પ્રતાપવંત છું.

આગળ ઘણી વાત કહેવાઈ ગઈ છે તે રીતે એટલે તે વિધિથી, સર્વથી જુદા, શરીરાદિ વગેરે રૂપ હું નથી. આમ સર્વને જુદા અનુભવતો કહે છે કે હું પ્રતાપવંત છું, કોઈથી દબાયેલો નથી. મારા પ્રતાપસ્વરૂપને કોઈ દબાવી શકે તેમ નથી, એમ સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ પરમ પુરુષાર્થવડે પોતાને પ્રતાપવંત માને છે.

૧૨૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ધર્માત્માને આત્માની ઓળખાણ થયા પછી ગમે તેવા શરીરમાં રોગ આવો, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગ આવો, પણ મારા આત્મામાં પ્રભુત્વશક્તિ છે એટલે મારા પ્રતાપને કોઈ ખંડન કરી શકે તેમ નથી.

સમયસારમાં ૪૭ શક્તિ આવે છે તેમાં સાતમી પ્રભુત્વ નામની શક્તિ આવે છે, તે આ પ્રમાણે છે—જેનો પ્રતાપ અખંડિત છે અર્થાત્ કોઈથી ખંડિત કરી શકાતો નથી એવા સ્વાતંત્ર્યથી (સ્વાધીનતાથી) શોભાયમાનપણું જેનું લક્ષણ છે એવી પ્રભુત્વશક્તિ. ધર્મી જીવ એમ સમજે છે કે મારામાં પ્રભુત્વશક્તિ છે, હું ત્રણ લોકનો નાથ છું, મારી સ્વતંત્ર શોભા મારા આધારે છે; ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં મારી શોભા તે શરીરરૂઢિ અને શુભાશુભલાવને આધીન નથી, એક રજકણ કે રાગ મારી સ્વતંત્ર શોભાને રોકી શકે તેમ નથી, એવો હું પ્રતાપવંત છું. અનંતકાળમાં આત્મા હું કોણ છું તેની સેકન્ડ માત્ર ઓળખાણ કરી નથી. અહીં તે પ્રતાપવંત કહીને એક સેકન્ડમાં ઓળખાણ કરીને પાછો પડવાનો નથી એવા અપ્રતિહતલાવનો કોલકરાર કર્યો છે.

જોગી હોય તો પણ જડ શરીરરૂઢિ અને શુભાશુભલાવથી મને મદદ થાય એમ માનતો હોય તો તે જોગી નથી પણ ભોગી છે, કારણ કે બહારથી જોગી થયો પણ અંતરમાં પર પદાર્થનો કર્તા છું અને પરપદાર્થનો હું ભોક્તા છું એવી દૃષ્ટિ છે તેથી તે પરપદાર્થનો ભોગી છે પણ જોગી નથી. ખરો જોગ એનું નામ કે જ્યાં આત્મ-સ્વલાવનો વેપાર છે. મારામાં પ્રભુત્વશક્તિ છે, શરીરરૂઢિ અને પુણ્ય-પાપના ભાવ તેનો હું કર્તા-ભોક્તા નથી, મારી પ્રતાપસંપદાને કોઈ દબાવી શકે તેમ નથી, પણ હું અશુદ્ધતાને દબાવનાર છું. બહાર સંયોગમાં ગમે તે બનો, પણ મારા અંતરસ્વરૂપને તેની કાંઈ અસર નથી, કારણ કે મારામાં પ્રભુત્વશક્તિ છે. એમ ધર્મી જીવ પોતાના આત્માને પ્રભુ માને છે કે જેનો પ્રતાપ અખંડિત છે: એવી રીતે પોતાની સ્વતંત્ર શોભામાં લીન થવું તેનું નામ જોગ છે. ધર્મી જીવ સંસારમાં હોય તોપણ જોગી છે, કારણ કે પરલાવના કર્તા-ભોક્તાનો ભાવ છૂટી ગયો છે, મારો ભોગવટો મારામાં જ છે એમ ભાન થયું છે, પરના કર્તા-ભોક્તાપણાથી નિરાગો રહે છે માટે દૃષ્ટિથી જોગી છે, પણ હજી અસ્થિરતા ઊભી છે. તે જ્યારે મુનિ થશે ત્યારે દૃષ્ટિથી અને સ્થિરતાથી બંને રીતે જોગી થશે.

પ્રશ્ન :—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મહાવીર ભગવાને છ છ મહિનાના ઉપવાસ કર્યા ત્યારે કર્મનો નાશ થયો, ઉપવાસ કર્યા વિના કર્મ તૂટતા હશે? કર્મ નાશ થતાં હશે? માટે ઉપવાસ કરવાથી જ કર્મનો નાશ થાય છે.

ગાથા ૩૮]

[૧૨૧]

ઉત્તર:—મહાવીર ભગવાને કેવા ઉપવાસ કર્યા હતા ? તે આ તમારા માનેલા ઉપવાસ છે તે નહિ, પણ તે તો આત્માના અનુભવમાં—અતીન્દ્રિય આનંદરસમાં ઠકતા, મગ્ન થતાં સહજ આહારની ઇચ્છા તૂટી ગઈ હતી, આહાર લીધો છે કે નથી લીધો તેનો ખ્યાલ પણ રહ્યો નથી, તે તરફનો વિકલ્પ પણ આવ્યો નથી, આત્માના અમૃતના ઓડકારમાં ખીળ આહારને ભૂલી ગયા છે. સહજ ઇચ્છા તૂટી ગઈ છે એનું નામ ઉપવાસ છે. ચોથે, પાંચમે ગુણસ્થાને શ્રાવકને અને છઠ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાને મુનિને, જેવા સિદ્ધ ભગવાનને અમૃતના ઓડકાર આવે છે તેવા તેમને પણ અમૃતના ઓડકાર આવે છે. હું શુદ્ધ ચિદાનંદમૂર્તિ છું એના ભાનમાં ક્રમે ક્રમે સ્થિરતા વધતાં—આનંદની ધારા વધતાં, સહજ ઇચ્છા તૂટી ગઈ અને સહજ આહારને મહાવીર ભગવાન ભૂલી ગયા છે, એનું નામ ખરા ઉપવાસ છે. બાકી બધા ઉપવાસ સમજવા જેવા છે. જે શુભ પરિણામ હોય તો પુણ્ય બાંધે, અને અભિમાન આદિ બહાર પડવાનો હેતુ હોય તો પાપ બાંધે. જ્ઞાનીને પણ ઉપવાસનાં શુભ પરિણામ આવે તેનાથી પુણ્ય જ બંધાય, પણ જેટલી સ્વરૂપની લીનતા થાય તેના વડે કર્મનો નાશ થાય. મહાવીર ભગવાને પણ જે સ્વરૂપની લીનતા થઈ અને સહજ આહારની ઇચ્છા તૂટી ગઈ, તે સ્વરૂપની લીનતા વડે જ કર્મનો નાશ થયો છે, પણ શુભ પરિણામથી કર્મનો નાશ થયો નથી, શુભ પરિણામનું કર્તાપણું પણ ભગવાનને નથી. શાસ્ત્રમાં કઈ અપેક્ષાએ વ્રત પચ્ચબાણનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે સમજ્યા વગર વારંવાર ઉપવાસ કરે તોપણ તેનું ફળ આત્માને કાંઈ નથી; હા, સ્વર્ગનું ફળ મળે, પણ ભવ ન ઘટે. એવા ઉપવાસ કરી જીવ અનંતવાર નવચેવેયક સુધી જઈ આવ્યો પરંતુ એક પણ ભવ ન ઘટ્યો.

ધર્મરત્ના જ્ઞાની કહે છે કે હું તો પ્રતાપવંત છું, મારો જ પ્રતાપ ચાલે છે. જેમ લૌકિકમાં પ્રતાપરાણા થઈ ગયા છે તે પ્રતાપરાણાને એવું જોર હતું કે હું હિંદુ, મને કોઈ જીતી શકનાર નથી, એવી લૌકિક શ્રદ્ધાવડે પોતાના ઘોડાનો પગ હાથીના દાંત ઉપર મૂક્યો અને ભાલાવડે હાથી ઉપર જેઠેલા સવારને વીંધી નાખ્યો;—તેમ આ આત્મા ભાવઆર્ય પ્રતાપ છે, તે પ્રતાપી આત્માનું ભાન થતાં ચારગતિને નાશ કરવાનો પુરુષાર્થ જાગે છે. ચારગતિનાં મૂળિયાં મારા હલાયાં હલે, મારા ટાળ્યાં ટળે, મારો જ હુકમ ચાલુ, બધું મારે જ હાથ છે એવો હું પ્રતાપવંત છું.

પ્રશ્ન:—આ ન સમજાય ત્યાંસુધી શું કરવું ?

ઉત્તર:—આ ન સમજાય ત્યાંસુધી સત્સમાગમ કરવો, સ્વચ્છંદ છાડી, ખીજુ બધું છાડી, મરણના છેલ્લા દ્વાસ સુધી પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ, તરવચિંતવન, અને સત્સ-
સ. પ્ર. ૧૬

૧૨૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સમાગમ કરવો. મુનિઓને પણ ઉપદેશ આપ્યો છે કે હું મુનિ ! મરણના છેલ્લા વ્હાસ મુઘી પણ શાસ્ત્રનો, વિચિત્ર પ્રકારના અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો, સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ કરવો, જ્ઞાન-ધ્યાનમાં લીન થતાં સમાધિ મરણે દેહ છૂટે તો એક બે ભવે મુક્તિ થાય. આ અકર વાત છે, પાછી ફેરે તેવી નથી.

આગળ કહ્યા તેવા પ્રતાપવંત વર્તતા એવા મને, જેકે બહાર અનેક પ્રકારની સ્વરૂપની સંપદાવડે સમસ્ત પરદ્રવ્યો સ્ફુરાયમાન છે તેપણ, કોઈ પણ પરદ્રવ્ય-પરમાણુ-માત્ર પણ મારાપણે ભાસતું નથી.

ધર્માત્મા વિચારે છે કે મારી બહાર અનેક પર પદાર્થ તેની ઋદ્ધિવરે સ્ફુરાય-માન છે. તેની સંપદા તેનાથી છે, આત્મામાં તેના સ્વરૂપની કોઈ સંપદા નથી. શરીરાદિ અને શુભાશુભ લાગણી દેખાય તે મારી સંપદા નથી, તે જડની સંપદા છે. જડમાં જડની અનેક પ્રકારની શક્તિ તથા ઋદ્ધિ સ્ફુરાયમાન થાય છે, એવું જ્યાં ભાન થયું ત્યાં કોઈ પણ પરદ્રવ્ય મારાપણે મારામાં ભાસતું નથી. પરદ્રવ્યોની સંપદા પરદ્રવ્યોમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે અને મારી સંપદા મારામાં સ્ફુરાયમાન થાય છે, તેથી કોઈ પરમાણુ માત્ર પણ મને મારાપણે ભાસતું નથી. બંને ચીજને સ્વતંત્ર રાખતો પોતે પ્રતાપવંત વર્તે છે; એટલે કોઈ બહારથી પરદ્રવ્યોનો નાશ થઈ ગયો નથી-પરદ્રવ્યો કોઈ ઊડી ગયા નથી, પણ હું મારામાં ને એ (પરદ્રવ્યો) એનામાં, એમ અસ્તિ-નાસ્તિ બતાવે છે.

ધર્મીનો રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક શું છે ? કે એક રજકણ પણ મારે તાબે નથી, હું રજકણને તાબે નથી; એક પણ રજકણનો હું કર્તા નથી, મારું એ કર્મ નથી; મારા શુદ્ધ સ્વભાવનો હું કર્તા છું ને મારી શુદ્ધ અવસ્થા તે મારું કર્મ છે; એવું ભાન તે સમ્યક્દષ્ટિના રજિસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક છે.

અનંત રજકણ માંહેનો એક રજકણ-પરમાણુમાત્ર પણ મારો નથી એમ જોર આપ્યું છે, તો બીજા સ્થૂલ પદાર્થની તો વાત ક્યાં રહી ?

કોઈ કહે આમાં પુરુષાર્થ શું આવ્યો ? એક પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી એવી સાચી સમજણ કરવી તે કર્મને નાશ કરવાનો અનંતો પુરુષાર્થ છે. જેના જ્ઞાનમાં એક રજકણ પણ મારું નથી, હું શુદ્ધ ચિદાનંદમૂર્તિ છું એવું અપૂર્વ ભાન થાય છે તેને એવું ભાન થયા પછી સ્વપ્નામાં પણ જવાબ આપે કે હું શુદ્ધ ચિદાનંદ-મૂર્તિ છું, એક રજકણ પણ મારું નથી, મારે તાબે નથી.

એવું સ્વપ્ને જો દર્શન પામે રે,
એવું મન ન ચહે બીજે ભામે રે;

गाथा-३८]

[१२३]

मुक्तानंदनो नाथ विहारी रे,
आधा जवनहारी हमारि रे.

त्रिलोकनाथ सर्वज्ञ भगवाने आत्माने जेवो जेथो अने कस्यो छे तेवा भगवान आत्मानुं जेने स्वप्नमां पखु दर्शन थाय तेनुं मन भीज विषय-कषायना भाभे जतुं नथी, परथी मुक्त-निरागो जैतन्यगो तेनो जे आनंद, तेवो मुक्तानंद, तेमां हुं विहारी छुं अटसे के तेमां रमनारे छुं, स्वप्नमां टकवानी हारी ते मारा हाथमां छे, अने ते मारा जवननी हारी छे.

अक परमाजु मात्र पखु भाइं नथी, अक परमाजुने हलाववा के गति कराव-वाने हुं समर्थ नथी, अजुं मने भान थयुं, एवे भावकपखे अने ज्ञेयपखे ते मारी साथे अक थर्धने भोह उत्पन्न करी शके नहि, एवे कोर्ध कर्ममां अवी शक्ति रह्यी नथी के मने इरी भोह उत्पन्न करी शके, एवे अजुं स्वप्न पखु मने न आवे के राग-द्वेषादि भावक ते मारां, अने श्री, कुटुंब आदि ज्ञेय ते मारां, अजुं स्वप्न पखु मने एवे आवे तेम नथी. आ समयसार शास्त्रमां कोर्ध अलौकिक वात करी छे.

महाविदेहक्षेत्रमां त्रिलोकनाथ तीर्थंकरदेव श्री सीमंधर भगवान परमात्म-दशाब्दे वर्तमानमां पिराए रह्या छे. श्री कुंदकुंदाचार्यदेव त्यां महाविदेहक्षेत्रमां गया एता, अने भगवानना श्रीभुजेशी छूटेसी दिव्यध्वनि तेमखे हृदयमां जीसी, तेमना हृदयमां ते पैसी गर्ध, अने पछी त्यांथी आवीने तेमखे आ शास्त्र रच्युं. आ शास्त्रमां जे स्वप्न कहेवायुं छे, तेवी आत्मश्रेणी जेना आत्मां सकुरी तेने अप्रतिहतभाव थया वगर रहेशे नहि.

जेम जाउनुं भूणियुं ओपडी गया पछी इरीने नवी उत्पत्ति थती नथी, तेम भिथ्याभ्रान्तिने, आत्माना निजरसद्वारा भूणथी ओपडीने जेखे ज्ञानप्रकाश प्रगट कर्यो तेने इरीने अंकुर ओपजवानो नथी जेवो अप्रतिहतभाव वर्णव्यो छे. शिष्य पोताना पुरुषार्थथी तैयार थर्ध गयो के हुं निजरसथी भरपूर छुं, ने अनंतगुणनो पिंड छुं. अम पोताना भानथी जेना भोहनुं भूणियुं छेदार्ध गयुं ते धर्मात्मा भले संसारमां राजकाज करतो होय, एई एज्जर स्त्रीओमां ओभो होय, लश्करमां ओभो होय छतां तेनो अक भव पखु वधतो नथी, अने जे अदप अस्थिरता रह्यी छे ते टगवा आतर छे, रह्येवा आतर नथी; अने आत्माना भान वगर गमे तेहली क्रिया करतो होय तो पखु तेनो अक पखु भव घटतो नथी.

शिष्य कहे छे के—महान ज्ञानप्रकाश मने प्रगट थयो. अम पोतानी साक्षीथी

૧૨૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કહે છે, પરંતુ કેવળજ્ઞાનીને પૂછવા જવું પડતું નથી. આગળ કહ્યું હતું કે હું ચૈતન્ય-માત્ર જ્યાંતિરૂપ આત્મા છું કે જે મારા જ અનુભવથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. હું સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જ્યોતિ છું, જ્ઞાનપ્રકાશ અને પ્રગટ થયો છે એમ ધર્મી પોતે કહે છે, કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી.

જેમ ધનાઢય આપને મારી પાસે કેટલા પૈસા છે તે છોકરાને પૂછવા જવું પડતું નથી, હું સઘન છું કે નિર્ધન છું તે કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી; તેમ શરીર, મન, વાણી—જડ તે હું નહિ, પુણ્ય-પાપનાં પરિણામ તે હું નહિ, પણ હું જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ આત્મા છું તેમ નિઃસંદેહ કોણ થયો ? પોતે થયો, માટે પોતાને જ પોતાની ખબર પડે છે, કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી.

ગુરુના ઉપદેશથી અને સ્વકાળસંબંધથી વસ્તુનું સ્વરૂપ શિષ્યને સમજાવ્યું, સ્વકાળ એટલે પુરુષાર્થસંબંધથી જ્ઞાની થયો. હું એક છું, અનેક પદાર્થો મારામાં જણાય છતાં હું અનેક રૂપ થઈ જતો નથી માટે હું એક છું. અને નવતત્ત્વના વિકલ્પરૂપે ભેદ પડે તે અશુદ્ધ છે, તે હું નથી. શુદ્ધ છું, હું અરૂપી છું, હું દર્શન-જ્ઞાનમય છું. પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી, આણું જાણવાથી મોહનો સમૂળગો નાશ થયો, મૃગથી નાશ થયો એટલે ફરીને અંકુર ઉપજવાનો નથી. રાગ-દ્વેષથી અને પર વસ્તુથી ભેદજ્ઞાન થયું, પોતાની સ્વરૂપસંપદા જાણી, તે પાછો કેમ પડે ? પાછો કેમ ફરે ? ન જ ફરે.

સમયસારનો પૂર્વ રંગ ૩૮ ગાથાએ પૂરો થાય છે. આચાર્યદેવે ૩૮ ગાથામાં મોક્ષનો માર્ગ ખુલ્લો મૂક્યો છે. અને હવે બધાને આમંત્રણ કરે છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે આણું શાંત સ્વરૂપ સમજાવ્યું, તો તે સમજીને સમસ્ત લોક નિમગ્ન થાઓ એમ આમંત્રણ કરે છે તે વિષે હવે કળશ કહે છે.

(વસંતતિલકા)

મજ્જંતુ નિર્ભરમમી સમમેવ લોકા
આલોકમુચ્છલતિ શાંતરસે સમસ્તાઃ ।
આપ્લાઢ્ય વિભ્રમતિરસ્કરિણીં ભરેણ
પ્રોન્મગ્ર ઇષ ભગવાનવવોઘસિંધુઃ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—આ જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા વિભ્રમરૂપ આડી ત્યાદરને સમૂળગી હૂઆડી ઢઈને (દૂર કરીને) પોતે સર્વાંગ પ્રગટ થયો છે; તેથી હવે સમસ્ત લોક તેના શાંત રસમાં એકી સાથે જ અત્યંત મગ્ન થાઓ. કેવો છે શાંત રસ ? સમસ્ત લોક પર્યાંત ઊઞ્છળી રહ્યો છે.

અહીં આચાર્યદેવ આમંત્રણ કરે છે. કેને આમંત્રે છે ? આખા જગતને સાગમટે નોતરે છે, ભગવાનને ઘરે લગ્ન હોય પછી કેને નોતરાં ન હોય ? અધાને હોય.

આ દેહરૂપી ઝોગિયામાં પ્રભુ ચૈતન્ય સૂતો છે. શરીર અને રાગને પોતાનાં માની સૂતો છે. લૌકિક માતા તો ઊંઘાડવાનાં હાલરડાં ગાય છે પણ પ્રવચનમાતા જગાડવાનાં હાલરડાં ગાય છે. શરીર આદિના રજકણોમાં ગુપ્ત થયેલો, પુણ્ય-પાપના ભાવમાં સંતાએલો ભગવાન આત્મા તેને પ્રવચનમાતા હાલરડાં દ્વારા જગાડે છે.

મોરડીના નાદે જેમ સર્પ ઝેરને ભૂડી જાય છે તે મોરડીના નાદમાં એકાગ્ર થાય છે, તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે આ અમારી સમયસારની વાણીરૂપ મોરડીના નાદે કોણ આત્મા ન ડાલે ? કોણ ન જાગે ? અદ્વાય ડાલે, અધાય જાગે, જેને ન ખેસે તે તેના ઘરે રહ્યો. આચાર્યદેવે તો પોતાના ભાવથી સમસ્ત જગતને આમંત્રણ આપ્યું છે.

જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા કહ્યો છે એટલે અધા આત્માને ભગવાન કહ્યા છે. જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન, સમુદ્રની જેમ પોતાના જ્ઞાનમાં ઊછાળા મારે છે. જ્ઞાનસમુદ્ર આત્મા ગમે તેટલાં વર્ષોની વાત જાણે તો પણ વજન થાય નહિ એવો જ્ઞાનસમુદ્રથી ભરપૂર આત્મા છે.

જેમ દરિયો પાણીથી છલોછલ ભર્યો હોય, તેમાં આડી ભીંત કે કાંઈ આવી જાય તો પાણી દેખાતું નથી, પરંતુ અહીં તો માત્ર ચાદર એટલે માત્ર ચોક્કાળ-લુગડું જ આડું દીધું છે, કે જેને દૂર કરતાં વાર ન લાગે, માત્ર તે લુગડાને પાણીમાં ડુબાડી દેવાથી છલોછલ પાણીથી ભરેલો દરિયો દેખાય છે; તેમ જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન આત્મા અંદર છલોછલ પાણીથી ભર્યો છે. વિભ્રમરૂપ આડી ચાદરને ખસેડીને એટલે ઊંઘી માન્યતાની ક્ષણ પૂરતી આડી ચાદર પડી હતી, ભ્રાંતિરૂપ માત્ર લુગડું જ આડું હતું, તેને સમૃગ્ણ પાણીમાં ડુબાડી દીધું, એટલે ભ્રમણાની ખોટી પકડનો વ્યય કર્યો અને સર્વાંગ પ્રગટ થવારૂપ ઉત્પાદ થયો, સર્વાંગ એટલે અસંખ્ય પ્રદેશે પ્રગટ થયો, અને જ્ઞાનસમુદ્ર ભગવાન પોતાના જ્ઞાન આદિ શાંતરસમાં ઊછાળા મારે છે.

જેમ લોકોમાં એમ કહેવાય છે કે આ મીઠું મહેરામણ જેવું પાણી ભર્યું છે, તેમાં નહાવ, એટલે સ્નાન કરો. તેમ આચાર્યદેવ કહે છે કે આ મહેરામણ જેવો જ્ઞાનસમુદ્ર ભર્યો છે, તેમાં અધા જીવો આવો, નહાવ-સ્નાન કરો, શીતળ થાઓ, શાંતરસમાં નિમગ્ન થાઓ, અધા જીવો આવો એમ કહ્યું છે તે પણ એક સાથે આવો તેમ કહ્યું છે પણ એક પછી એક આવો તેમ કહ્યું નથી. અહાહા ! આવો ભગવાન આત્મા છે ! એમ ભગવાન આત્માનો અદ્ભુત સ્વભાવ દેખીને આચાર્યદેવનો ભાવ

૧૨૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ડિછળી ગયો છે કે અહો ! આવો આત્મા છે ને બધા જીવો એક સાથે કેમ આવતા નથી ! બધા આવો ! એકી સાથે આવો ! શાંતરસમાં એક સાથે અત્યંત નિમગ્ન થાઓ ! અત્યંત નિમગ્ન થાઓ ! જરાય બાકી રાખશો નહીં ! એમ આચાર્યદેવની બહુ ભાવના ડિછળી ગઈ છે.

એકલું નિમગ્ન કહું નથી પણ અત્યંત નિમગ્ન થાઓ તેમ કહું છે. વળી કહે છે કે કેવો છે શાંતરસ ? આખા લોકમાં ડિછળી રહ્યો છે, ચૌદ બ્રહ્માંડના જીવોમાં શાંતરસ ડિછળી રહ્યો છે. બધા પ્રભુ છે, અહો ! તેમાં બધા લીન થાઓ, એમ આચાર્યદેવ આમંત્રણ કરે છે, અથવા ખીજે અર્થે એમ છે કે કેવળજ્ઞાન થતાં સમસ્ત લોકાલોક બધે છે ત્યાં સમસ્ત લોકાલોક પર્યંત શાંતરસ ડિછળી રહ્યો છે.

હવે ભાવાર્થનો વિસ્તાર થાય છે. માત્ર બ્રાંતિનું લુગડું આડું હતું તેથી સ્વભાવ દેખાતો નહોતો. લીંત જેવી કાણુ ચીજ આવી હોય તો તોડતા વાર લાગે, પણ આ તો લુગડા જેવી બ્રાંતિ ક્ષણમાં ટાળી શકાય છે, વિભ્રમથી પોતાનું સ્વરૂપ જણાવું નહોતું. સ્ત્રી કુટુંબ તો કયાંય રહ્યા પણ શરીર-મન-વાણી તે પણ કયાંય રહ્યાં. તે તો ભિન્ન જ છે, પરંતુ અંદર થતી શુભાશુભ લાગણી તે પણ ભિન્ન છે, તે બધામાં એકત્વ-બુદ્ધિ હતી તેને દૂર કરીને સમૂળગી હુબાડીને, આ જ્ઞાન દરિયામાં-વીતરાગી વિજ્ઞાનમાં બધા એક સાથે નિમગ્ન થાઓ ! એમ આચાર્યદેવે ઠંઠેરો પીટ્યો છે, સાગમટે નોતરાં આપ્યાં છે, સાગમટે નોતરામાં કોણુ ન પહોંચે ? બધા પહોંચે. જેને વિરોધ હોય, દ્વેષ હોય તે ન પહોંચે, અને કોઈ માંદું હોય તે ન પહોંચે, માંદો કહે એમ ન પહોંચી શકીએ તો શું કરીએ ? અરે માંદા ! તારી નમાલાપણાની વાત મૂક એક કોર, આ સાગમટે નોતરામાં એકવાર ચાલ તો ખરે ચોખ્ખા-દાળ ખાજે પણ ચાલ તો ખરે.

કેટલાક શ્રાવકો સાધર્મીને જમાડે છે, તેમાં કેટલાકના એવા ભાવ હોય છે કે કોઈ પણ સાધર્મી રહી જવો ન જોઈએ કારણ કે આટલા બધામાંથી કોઈ જીવ એવો રૂઠો હોય કે ભવિષ્યનો તીર્થંકર થનાર હોય, કોઈ કેવળી થનાર હોય. કોઈ અદ્યપકાળમાં સુક્ત થાય એવો હોય તો એવા સાધર્મીને પેટે મારો કોળિયો બન્ય તો મારો ધન્ય અવતાર, કોણુ ભવિષ્યે તીર્થંકર થનાર છે, કોણુ અદ્યપકાળમાં સુક્તિમાં જનાર છે, તેની ભલે ખબર ન હોય, પણ જમાડનારનો ભાવ એવો છે કે અદ્યપકાળમાં સુક્તિમાં જનાર કોઈ જીવ રહી જવો ન જોઈએ, એનો અર્થ એમ થાય છે કે જમાડનારના ભાવ આત્મભાવના પૂર્વક જો યથાર્થ હોય તો પોતાને અદ્યપકાળમાં સુક્તિ લેવાના ભાવ છે-એવી રુચિ છે. એવો તેનો અર્થ છે.

એમ આચાર્યદેવ કહે છે કે મારું નોતરું સાગમટે છે. સાગમટે આમંત્રણ

ગાથા-૩૮]

[૧૨૭

આયાં છે કે આ શાંતરસનો સ્વાદ આખ્યા વગરના કોઈ જીવો રહી જવા ન જોઈએ, એવાં આમંત્રણ હતાં ખરી રીતે આચાર્યદેવને પોતાને ભગવાન આત્માના શાંતરસમાં ડૂબી જવાની તીવ્ર ભાવના ઊપડી છે. સમયસારની એક એક ગાથામાં આચાર્યદેવે અદ્ભુત રચના કરી છે, અલૌકિક અપૂર્વ ભાવો ભર્યા છે, શું કહીએ ! જેને સમઘ્ય તેને ખબર પડે.

કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થાય ત્યારે બધાં જ્ઞેયો એક સાથે જ્ઞાનમાં આવીને ઝળકે છે, તેને સર્વ લોક દેખો, એમ પણ અહીં પ્રેરણા કરી છે. અહો ! પૂર્ણસ્વભાવની વાત આચાર્યદેવે પૂર્ણરૂપે જ કરી, એક પરમાણુમાત્ર મારું નથી એમ કહીને પૂરી વાત કહી દીધી. 'એક પરમાણુમાત્ર ન મળે સ્પર્શતા' એવા ભાનના જોરમાં પૂર્ણતા થઈઘ્ય છે.

જેમ કોઈ માણસને રાજ વગેરે કોઈ મોટા માણસને મળવા જવું હોય તો તે નાથિયર વગેરે સારું ભેટણું લઈને જાય છે એમ ત્રિલોકનાથ ભગવાન આત્માને ભેટવા જવું હોય તો તેને ભેટણું પ્રાપ્ત કરવું પડશે, સમયપ્રાભૂતનું ભેટણું ભેટ કરવું પડશે. તે વિના ભગવાન આત્મા પ્રગટ થશે નહિ, તે સમયપ્રાભૂત એટલે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પરિણતિરૂપ ભેટણા વગર આત્મારૂપી રાજ કોઈ રીતે પ્રસન્ન થાય તેમ નથી.

આ રીતે આ સંસારની રંગભૂમિમાં આત્મા અનેક વેશ ભજવે છે તેને જ્ઞાન જાણી લે છે. આ અંધને દીકાકાર અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે અલંકારથી નાટકરૂપે વર્ણવ્યા છે. જેમ આનંદઘનજીએ કહ્યું છે કે:—

અવધુ નટ નાગરકી આજી
કયા જાણે આત્મણ કાજી,
સ્થિરતા એક સમયમેં ઠાણે.
ઊપજે વિણમે તબહી
ઉલટ પલટ ધ્રુવ સત્તા રાખે;
યા હુમ સુની ન કબહી.—અવધુ...

ઘડીમાં નર થાય, ઘડીમાં નારકી થાય, ઘડીમાં દેવ થાય, પૂર્વના સમયની અવસ્થા બદલે અને બીજા સમયની નવી અવસ્થા ઊપજે, ધ્રુવ સત્તા તો વર્ગી કાયમ રાખે, આવી વાત તો ક્યારે પણ અમે સાંભળી નથી, આવા આત્મારૂપ નટ નાગરની આજી અજાણ લોક શું જાણે ? એમ આનંદઘનજી કહે છે. અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે પણ સમયસારને નાટકરૂપે વર્ણવ્યા છે.

૧૯૯૯ આસા સુદ ૧૨ રવિ.

૩૮ ગાથા પૂરી થઈ છે. તેમાં આત્માનો અધિકાર વર્ણવ્યો. હવે તો ભૂમિકા

૧૨૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

બાંધી, રંગભૂમિ બાંધી, સમયસારને નાટકરૂપે અલંકાર કરવામાં આવે છે. પ્રથમ રંગભૂમિ હોય છે, તેમાં મોઢા આગળ જોનારા નાયક તથા સભા હોય છે. નાટક કરનારા અનેક જાતના સ્વાંગો કરે છે, તે બધા જુદા જુદા રસકરી સભાને ખતાવે છે.

જ્ઞાનમાં જે વસ્તુ લક્ષમાં આવે છે તેમાં એકાગ્ર થવું, અને બીજી ચિંતા ન થવા દેવી તેને લોકો રસ કહે છે. બીજી વસ્તુ જ્ઞાનમાં પેસી જતી નથી પણ જ્ઞાનનું તે તરફ રાગથી લક્ષ જતાં, રાગમાં રોકાઈ જાય છે, ને તે તરફ એકાગ્ર થાય છે તેને રસ કહેવાય છે.

દૂધપાકમાંથી સ્વાદ આવતો નથી, દૂધપાકનો સ્વાદ પોતામાં પેસી જતો નથી, જડ વસ્તુનો રસ આત્મામાં આવી જતો નથી. અજ્ઞાનીને સ્વભાવનો અતીંદ્રિયરસ પણ આવતો નથી પરંતુ તેને રાગનો રસ આવે છે.

હું નિર્દોષ જ્ઞાનમૂર્તિ છું તેવું ભાન કરી પોતાનું સ્વજ્ઞેય કરવું, ને બીજાને-વિકારને ભૂલી જવું એટલે તેમાં ન જોડાવું, પણ પોતાના સ્વભાવરસમાં લીન રહેવું તેને અતીંદ્રિયરસ આ સમયસાર શાસ્ત્ર કહે છે. રાગનો રસ છે તે વિકારનો રસ છે, રાગના વેદનમાં અજ્ઞાની આનંદ માને છે. તેથી તેને આનંદ લાગે છે. ગજરાની મુગંધમાંથી મુખ આવતું નથી પણ અજ્ઞાની બીજું બધું ભૂલીને ગજરામાંથી મુખ આવે તેમ માની એકાગ્ર થાય છે તેથી તેને મુખ લાગે છે પણ તેમાં મુખ છે જ નહિ, તેણે માત્ર કદખી લીધું છે.

નાટકમાં નાટક કરનારા સભાને શૃંગાર રસ ઉપજાવવા માટે લુગડાં, દાગીના વગેરે પહેરીને-શૃંગાર કરીને આવે છે, પણ તે શૃંગારનો રસ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. પરથી પોતાને શૃંગાર માનવો તે પોતાને કલંક છે. વળી નાટકમાં જેમ જુદા જુદા સ્વાંગો કરીને આવે છે, ઘડીમાં ભતૂદરિનો વેપ લઈને આવે છે અને ઘડીમાં પિંગળાનો વેપ લઈને આવે છે, પણ માણસ તો તેનો તે જ હોય છે. તેમ આત્મા તો તેનો તે જ ચિદાનંદ પરમાત્મા છે, પણ તેને ઘડીમાં એક શરીર, ઘડીમાં બીજું શરીર, ઘડીમાં રાગ, ઘડીમાં દ્રેપ એમ જુદા જુદા સ્વાંગો દેખાય છે. ઘડીમાં રૂપાંગો, ઘડીમાં કાંગો, ઘડીમાં રાંકો, ઘડીમાં રાજ, ઘડીમાં દીન એવા અનેક સ્વાંગમાં નાચી રહ્યા છે તેને જ્ઞાની સમજાવે છે કે ભાઈ ! આ સ્વાંગ અશ્વત્થના ઘરની ચીજ છે, તારી પોતાની નથી; તું તેનાથી જુદો નિર્દોષ પરમાત્મા છો, તું તો તેનો તે જ છો. આ જુદા જુદા સ્વાંગરૂપે તું નથી ને આ પરનો શણગાર તે પણ તારો નથી, તારો શણગાર તારાથી છે, પરથી તારો શણગાર નથી.

ગાથા-૩૮]

[૧૨૯

અજ્ઞાની જીવ દાગીના ને લુગડાં પહેરી શોભા માને છે પણ અરે મૂર્ખ ! આત્મા તો ત્રણલોકનો નાથ છે, પરની શોભાએ તને કલંક લાગતું નથી ! તું તો બ્રહ્માનંદ ચિદાનંદ આત્મા છા. તને શરમ આવતી નથી ! અરે આત્મા ! પરથી તારી શોભા નથી, તારી શોભા તારાથી છે. અરીસામાં માહું જોતો હોય, લુગડાં દાગીના પહેરીને-શણગાર સજીને અરીસામાં ઘડીમાં ડાંચું જુએ ઘડીમાં આહું જુએ, ઘડીમાં નીચું જુએ તે વખતે જોઈ લો જાણે ગાંડો, પણ સમજ તો ખરો, શૃંગારરસ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. તે પાપરસ છે. સંસારમાં રખડવાનું કારણ છે.

હાસ્યરસ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, હસવું ને ખીખાડા કરવા તેમાં તને રસ લાગે છે પણ અરે ! ત્રણલોકના નાથ ! આ કૃતૂહલતા કરવી, ખીખાડા કરવા તે તને શોભે છે ? તારો સ્વભાવ ભૂડીને પરમાં-જડમાં તને નવીનતા શેની લાગે છે ? કૃતૂહલતા શેની થાય છે ? પરમાં નવીનતા નથી. ભાઈ, એ તારો સ્વભાવ નથી, તારા આત્માનો સ્વભાવ તો અપૂર્વ શાંતરસથી ભરેલો છે તેને જો.

રૌદ્રરસ એટલે ક્રૂરરસ, ખીજને મારવાનાં પરિણામ, શત્રુઓને મારવાનાં પરિણામ, તે ક્રૂરરસ છે. ક્રૂરરસ જ્યારે ચડે ત્યારે કોઈને મારતાં વચ્ચમાં ગમે તે આવે તેને પણ મારી નાખે છે, પોતાનો સ્વભાવ ભૂડીને અરે ચૈતન્ય ! આ ક્રૂરરસમાં ક્યાં ચડ્યો ! આવા રસો સંસારમાં રખડવાનું કારણ છે.

કરુણારસ, એક સાઠ વરસની ડાશી હોય, તેને એકનો એક છોકરો હોય, તેના ઉપર જીવનનો આધાર હોય, ખીજે કોઈ આધાર ન હોય, લાકડાના ભારા વેચીને આજીવિકા કરતો હોય, તે છોકરો જંગલમાં લાકડાં લેવા ગયો ત્યાં લાકડાના પોલાણમાં સર્પ હતો, તે સર્પ છોકરાને કરડ્યો ને છોકરો મરી ગયો. કોઈએ ડાશીને સમાચાર આપ્યા કે છોકરાને સર્પ કરડ્યો ને મરી ગયો તે વખતે ડાશીનું રુદન કેવું હોય ! કેવું કાળજાકાંઠ તેનું રુદન હોય ! તે રુદન દેખીને જે કરુણા આવે તે કરુણારસ છે. એવા એવા કરુણાના પ્રસંગો દેખીને દયાના ભાવ થાય તે કરુણારસ છે તે એક પુણ્યનો ભાવ છે.

વીરરસ, શત્રુનો સંહાર કરવામાં જે રસ ચડી જાય તે વીરરસ છે. રાજકુંવર કૂલની શય્યામાં સૂતો હોય ને રાજ ઉપર કોઈ ચડી આવે તે વખતે તે રાજકુંવરને શત્રુને સંહાર કરવાનો કેવો રસ ચડી આવે ? તે રસ વીરરસ છે, તે પાપરસ છે, દુર્ગતિમાં રખડવાનું કારણ છે. અરે ભાઈ ! તારા જ્ઞાનસ્વરૂપ ભગવાન આત્માને ભૂડીને અહીં ક્યાં અટક્યો ! એ તારો સ્વભાવ નથી.

સ. પ્ર. ૧૭

૧૩૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભયાનકરસ, અપાડીમેઘની રાત્રી હોય તે વખતે કેવો ભય લાગે ! અજવાળી રાત્રી હોય તો ઓછો ભય લાગે, પણ અપાડી અમાવાસ્યાની મેઘલી રાત્રી હોય, જંગલમાં એકલો હોય, સિંહ-વાઘ ત્રાડ નાખતા હોય, વીજળીના ઝખકારા થતા હોય, તે વખતે જે ભયમાં એકાદ્ર થાય છે તે ભયાનકરસ છે. અરે, ભાઈ ! અંદર નિહાળ તો તારું નિર્ભયસ્વરૂપ છે, તારા સ્વરૂપને કોઈ કાપે કે લઈ જાય તેમ નથી, તેમ જાણી નિર્ભય થા. ભય તે તારું સ્વરૂપ નથી.

બીભત્સરસ-શરીર સુંદર હોય તેવા શરીરમાં માતા નીકળે ને દાણે દાણે ઈયગો પડે તેને દેખીને જે દુગંધા થાય તે બીભત્સરસ છે. એક બાઈ હતી તેને માતા નીકળ્યા હતા ને તેમા ઈયગો પડી હતી, ને તેથી દુર્ગંધ છૂટતી હતી. તે બાઈ, તેની માને કહેતી હતી કે આ ! આ ભવમાં આવું પાપ મેં કર્યું નથી, તેની આ કહે, યેરા ! પૂર્વે ઘણા ભવમાં કરેલાં પાપ ઉદયમાં આવે છે. એવા એવા પ્રસંગો દેખીને જે અશુચિ અને દુગંધા થાય તે બીભત્સરસ છે. શરીરના રજકણો ક્યારે કઈ રીતે પરિણમે તે આત્માના હાથની વાત નથી, માટે આત્માની ઓળખાણ કરી શ્રદ્ધા કર.

અદ્ભુતરસ એટલે વિસ્મયરસ. પુદ્ગલની રચનામાં કાંઈ નવીનતા દેખાય ત્યાં ઘડીઘડીમાં આશ્ચર્ય થઈ જાય, જ્ઞાન પરમાં એકાદ્ર થઈને રાગનો રસ લે છે. પુદ્ગલના ફેરફારથી આશ્ચર્ય થઈ જાય તે અદ્ભુતરસ આ બધા લૌકિકરસ છે.

નવમે શાંતરસ છે તે અલૌકિક છે, તેનો લૌકિક નાટકમાં અધિકાર નથી. એકલા જ્ઞાતાના રસમાં પુણ્ય-પાપની ઉપાધિના ભાવ વગર આત્મામાં અંશે પણ એકાદ્ર થાય ત્યારે શાંતરસ આવે છે, તે શાંતરસ આત્માનો રસ છે, તે રસ આત્માના સ્વભાવની ઓળખાણ કરી તેમાં એકાદ્ર થવાથી જ પ્રગટે છે. આત્માનો રસ પરમાં ક્યાંય પણ નથી, પરમાં તેની ગંધ પણ નથી, આત્માનો રસ તો અલૌકિક છે.

જ્ઞાનમાં જે જ્ઞેય આવ્યું તેમાં જ્ઞાનતું તદાકાર થયું અને બીજા જ્ઞેયની ઇચ્છા ન રહેવી તેને રસ કહેવાય છે, પૈસાથી, આયડીથી, કે આદ્ય કોઈ વસ્તુથી ત્રણકાળ ત્રણ-લોકમાં રસ કે સુખ આવતું નથી, પણ પોતે આત્માએ બીજું ભૂટીને જે જ્ઞેયમાં રાગભાવે લીનતા કરી તેનું નામ રસ ને મજા કહેવાય છે, બીજી રસની વ્યાખ્યા નથી. અહારથી રસ આવતો નથી, પણ પોતે લીનતા જ્યાં કરે તેને રસ કહેવાય છે. આ રસની સર્વ વ્યાપક વ્યાખ્યા છે.

રસ્તામાં દશહજારની હીરાની વીંટી પહેરીને જતો હોય, જંગલમાં કોઈ લૂંટારો મળ્યો, લૂંટારો કહે, “લાવ વીંટી, નહિતર મારી નાખીશ,” મનમાં

ગાથા-૩૮]

[૧૩૧

થયું કે આના કરતાં વીંટી ન પહેરી હોત તો સારું હતું, જેનાથી શોભા માની હતી તેજ દુઃખનું કારણ થયું. પ્રથમ રાગભાવે શોભા માની હતી પણ જ્યાં લક્ષ ક્યું ત્યાં ત્રાસ થઈ ગયો. તે વખતે જે હું ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મા છું એમ જાણી, માની અને તેમાં ઠરે તો આત્માનાં જ્ઞાન અને આનંદનો રસ આવે, પણ તેમાં લીન ન થાય તે ભયમાં લીન થાય તો ભયનો રસ આવે છે. આ રસની સર્વવ્યાપક વ્યાખ્યા છે.

રાગની એકાગ્રતાથી રસ આવે છે, પણ બહારની વસ્તુ ઉપર આરોપ આવે છે કે મને ફલાણી વસ્તુમાંથી, વેપારમાંથી, ધંધામાંથી, ખાવામાંથી, પીવામાંથી, સૂવામાંથી, બેસવામાંથી રસ આવે છે પણ ખરી રીતે રસ તો રાગની એકાગ્રતામાંથી આવે છે.

રસનું સ્વરૂપ નૃત્યમાં નૃત્ય કરનારા બતાવે છે. અન્ય રસને અન્યરસની સમાન કરીને વર્ણવે છે. જેમકે શૃંગારરસમાં હાસ્યરસ નાખે અને હાસ્યરસમાં શૃંગારરસ નાખે.

તેમ આત્મસત્તા રંગભૂમિ છે. જેનારા સમ્યક્દષ્ટિ છે. ખરેખર જ્ઞાયકભાવે જેનારા તો સમ્યક્દષ્ટિ છે. બીજા ઊંઘી માન્યતાવાળાની સભા છે, તેમને બતાવે છે. નૃત્ય કરનારા જીવ અજીવ પદાર્થ છે, તે બંનેનું એકપણું, કર્તાકર્મપણું આદિ તેમના સ્વાંગ છે, કર્તા-કર્મ આદિના સ્વાંગ ધરીને નાથે છે. તેમાં તેઓ પરસ્પર અનેકરૂપે થાય છે અને આઠરસરૂપે પરિણમે છે. તે નૃત્ય છે. ત્યાં સમ્યક્દષ્ટિ જેનાર છે તે જીવ-અજીવના ભિન્ન સ્વરૂપને જાણે છે, તે તો આ સર્વ સ્વાંગોને કર્મકૃત જાણી શાંત રસમાં જ મગ્ન છે અને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ-અજીવનો ભેદ નથી જાણતા તેથી આ સ્વાંગોને જ સાચા જાણી એમાં લીન થઈ જાય છે, તેમને સમ્યક્દષ્ટિ યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવી, તેમનો ભ્રમ મટાડી, શાંત-રસમાં તેમને લીન કરી સમ્યક્દષ્ટિ બતાવે છે.

સમ્યક્દષ્ટિ, મિથ્યાદષ્ટિને કહે છે કે જે ભાઈ! માતાના ઉદરમાં આવ્યો ત્યારે આ સ્થૂળ શરીર લઈને આવ્યો ન હતો, પણ કાર્મણ અને તૈજસ લઈને આવેલો હતો, માતાના ઉદરમાં આવ્યા પછી આ સ્થૂળ શરીર બંધાણું, ત્યાર પછી જન્મ્યા ત્યારે વેંતનું શરીર હતું, ત્યાર પછી રોટલા, ચોખા, દાળ ખાતાં ખાતાં તેમાંથી આવડું મોટું શરીર થયું, માટે એ શરીરનો સ્વાંગ તે તારા આત્માનો સ્વાંગ નથી, તારો આત્માનો સ્વાંગ એનાથી જુદો છે. સમકિતી જ્ઞાની પોતે જાણે છે અને બીજા મિથ્યાદષ્ટિને બતાવે છે કે જે આ સ્વાંગ તારો નથી. જે આત્મા ને શરીર એક જગ્યાએ છે પણ ભાવથી ભિન્ન છે. શરીર, મન, વાણી અને કોષાદિનો હું કર્તા એમ અજ્ઞાની માને છે તેને કહે છે કે તું જ્ઞાનનો કર્તા છે અને જ્ઞાન તારું કર્મ છે.

સંસારમાં અજ્ઞાની આઠ રસરૂપે થઈને પરિણમે છે; પણ જ્ઞાની જાણે છે કે

૧૩૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આ રાગ-દ્વેષ મારા પુરુષાર્થની નબળાઈથી થાય છે, પણ તે મારો સ્વાંગ નથી, બહારની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા તે પણ મારો સ્વાંગ નથી, શરીર રૂપાણું-કાણું તે પણ મારો સ્વાંગ નથી. શરીર-વાણી આદિનો હું કર્તા નથી અને મારું એ કર્મ નથી માટે મારો એ સ્વાંગ નથી. એમ ધર્માત્મા પરનું અભિમાન છોડી શાંતરસમાં મગ્ન રહે છે. આઠ રસમાં આકુળતાનો રસ રહેતો, તેને છોડીને, નવમા શાંતરસનો સ્વાદ લેવા મંડ્યો.

એક ગરીબ માણસને સો દોઢસો રૂપિયાની નોટના કાગળિયા આવ્યા. તે વખતે શિયાળો હતો તેથી બધા ભેગા થઈને સગડીએ તાપતા હતા, તેમાં છોકરાએ લઈને તે નોટના કાગળિયા તે અગ્નિમાં નાખ્યા, એટલે એની માને થયું કે માંડ પૈસા આવ્યા ને છોકરાએ અગ્નિમાં નાખ્યા તેથી તેને ચડ્યો ક્રોધ તેથી છોકરાને ખૂબ માર્યો-ઠીંખ્યો એટલે છોકરો મરી ગયો. એના બાપને ખબર પડી એટલે તેને એમ થયું કે રૂપિયા માટે છોકરાને મારી નાખ્યા એટલે તેને પણ ક્રોધ ચડ્યો, તેથી તેણે તે બાઈડીને મારી, તે એવી મારી કે બાઈડી મરી ગઈ. પછી પોતાને એમ થયું કે હવે મારે જીવીને શું કરવું! એમ વિચારી પોતે પોતાની જાતે મરી ગયો. બુઝ્યો! ક્રોધનાવશે જીવો શું નથી કરતા? જીવોને કેવો ઊંધો રસ ચડી જાય છે? છોકરાને મારવાના ભાવ તે બાઈડીને ન હતા પણ આકુળતાના રસમાં ભાન ભૂલાઈ ગયું. ક્રોધની તીવ્રતામાં ભાન ભૂલાઈ ગયું. ઊંધી દષ્ટિવાળા જડ-ચૈતન્યના જુદા સ્વાંગને જાણતા નથી અને પરમાં એકાકાર થઈ જાય છે. તે બાઈને સમાધાન કરતાં ન આવડ્યું કે હશે! બાળક છે, પૈસા તો જવાના હતા તો ગયા એમ સમાધાન ન કર્યું, આત્મા તો સમાધાન સ્વરૂપ છે. અરે ભાઈ! બહારના કાગળિયા તે તું નથી, તેનાથી તને સુખ નથી, તે તારો સ્વાંગ નથી. પોતાના અનાકુળ સ્વરૂપને ભૂંડીને આકુળતાના રસમાં એકાગ્ર થવું તે તારું સ્વરૂપ નથી, તારું સુખ તારાથી છે એની ઓળખાણ કર અને તેમાં ડર, તે તને સુખ અને શરણરૂપ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ બહારના સ્વાંગને પોતાનો સ્વાંગ જાણી તેમાં લીન થાય છે, એ ચાર સારા છોકરા હોય, અને 'બાપુજી, બાપુજી' કહે ત્યાં તો ગલગલિયાં થઈ જાય, સારી બાયડી મળી હોય, પાંચ પચીસ કુદા ભેગા થયા હોય, માથે પાંખા ફરતા હોય, હીંગોળા ખાટે બધા ભેગા થઈને હીંચકતા હોય. જાણે કે ચકવર્તીનું રાજ આવ્યું, કોઈ દિવસ આ બધું જાણે ખસશે નહિ ને ત્રિકાળ આમ ને આમ રહેશે એમ ભાઈસાહેબ માની બેઠા છે, પણ એ તારા ઘરના સ્વાંગ નથી કે લાંબો કાળ ટકે. એ બધા જડના સ્વાંગ છે, તારાં પુણ્ય ફરશે ત્યારે ક્ષણમાં તે બધું ફરશે, પણ અનંતગુણનો રસકંઠ આત્મા તે શાશ્વત છે.

શરીરમાં ચાર પાંચ ડીઝી તાવ આવે ત્યાં તો ઢીલો ઢક, ચાર પાંચ ડીઝી તો શું પણ જ્યાં બે ડીઝી તાવ આવે ત્યાં ઢીલો ઢક થઈ જાય છે; પણ શરીરમાં તાવ ન આવે ત્યારે શું ભીંતમાં તાવ આવતો હશે? એ બધી જડની અવસ્થા બદલે છે એમાં તારું શું ગયું? તું તો ભગવાન ચિદાનંદ છો. તેને તાવ કોઈ દી આવે નહિ રોગ કોઈ દી થાય નહિ, તે તો અવ્યાખ્યા મૂર્તિ, શાંત શીતળતાનો કંદ છે. અજ્ઞાનીને તાવની સાથે જ્યાં ઊલટી થાય ત્યાં તો એને એમ થાય કે અરે! હું આખો જાણુ આ ઊલટીમાં નીકળી જઈ છું, મારો આખો આત્મા જાણુ આ ઊલટીમાં નીકળી જાય છે. પણ અરે ચૈતન્ય! તું તો દ્રુવસ્વરૂપ છો, ઊલટી તે તો જડની-પુદ્ગલની અવસ્થા છે, ઊલટી ભેગો તું વચો જ તેમ નથી, તું તો તેનાથી સિન્ન ટંકોટીણું શાશ્વતમૂર્તિ છો. મરણ વખતે અજ્ઞાનીને એમ થાય કે હું મરી જઈ છું, મારો નાશ થાય છે, પણ દેહ ને આત્મા છૂટા પડે તેને મરણ કહેવાય છે. ખરી રીતે મરણ એવું કાંઈ જગતમાં છે જ નહિ, કારણ કે કોઈ વસ્તુનો નાશ થતો નથી, માત્ર અવસ્થાંતર થાય છે. આત્મા પણ છે, છે, ને છે, અને પુદ્ગલ પણ છે, છે, ને છે. તેમાં મરણ કહેવું કોને? પણ આ સ્થૂળ શરીર અને આત્મા બે જુદા પડે તેને મરણથી ઓળખાવાય છે. અજ્ઞાની પોતાની સિન્નતાને ભૂડીને પરને પોતાનું માની તેમાં એકાદ થઈ જાય છે. પણ સમ્યક્દષ્ટિ પરના સ્વાંગને પોતાથી જુદો જાણી શાંતરસમાં મગ્ન રહે છે.

જુઓ, આ સાતમા ગુણસ્થાનવાળાને બતાવે છે એમ ન આવ્યું, પણ સમ્યક્દષ્ટિ મિથ્યાદષ્ટિને બતાવે છે કે ભાઈ! આ આખર-કીર્તિ તારી નથી, વળી તેં માન્યું છે કે આ કાન-આંખ મારાં છે પણ એ કાન-આંખ તારાં નથી, જે તારાથી જુદું પડે તે તારું ન હોય, અરે ભાઈ! તું આનંદકંદ છો, ઓળખાણ કર, શ્રદ્ધા કર, ઠર રે ઠર!

ભાઈ રે! ધૂંવાડાના બાચકા ન ભરાય, વેળુના ગઠ ન થાય, શણને કોથળે પવન ન ભરાય. સમ્યક્દષ્ટિ મિથ્યાદષ્ટિને કહે છે કે ભૂલ મા! ભૂલ મા! તારી ચિદાનંદ વસ્તુને ભૂલ મા! અને પરને પોતાની વસ્તુ માન મા! એ તારી વસ્તુ નથી માટે તારામાં શાંત થા, એમ ધર્માત્મા જીવ મિથ્યાદષ્ટિને પોતાના શાંતરસમાં લીન કરાવે છે.

સમ્યક્દષ્ટિ ભ્રમ મટાડી સ્વરૂપમાં શાંતરસમાં મગ્ન કરાવે છે. ‘મજ્જં તુ’ કલશ આગળ આવી ગયો છે તે વિષે ખરો ભાવ એમ છે કે મારા અસંખ્યપ્રદેશમાં શાંતરસ ભર્યો છે તે ફાટી જાઓ, પ્રગટી જાઓ, તેમ કહે છે. અને બહારથી લોકોને આમંત્રણ કરે છે કે બધા આ શાંતરસમાં મગ્ન થાઓ, કોઈ કહેશે કે અમર્ષને ક્યાં શાંતરસ પ્રગટે છે કે આચાર્યદેવે બધાને આમંત્રણ આપ્યું? પણ આચાર્યદેવ તો પોતાની

૧૩૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દષ્ટિથી બધાને શાંતરસ પ્રગટો એમ જ દેખે છે. અભવી એના ઘરે રહ્યો, આચાર્યદેવ તો પોતાની ભાવનાના જોરમાં ભવી-અભવી બધાને આમંત્રણ કરે છે કે બધા આવો ! બધા આવો ! મને આવો શાંત-રસ પ્રગટ્યો અને જગતનો કોઈ જીવ રહી જવો ન જોઈ એ એમ ભાવના તો પોતાની છે ને !

હવે જીવ-અજીવનો સ્વાંગ વર્ણવશે.

નૃત્ય કૃતૂલ્લ તત્ત્વકો, મરિચવિ દેખો ધાય;

નિબ્બનંદ રસમેં છકો, આન સવૈ છિટકાય.

આ તત્ત્વ શું છે તેનું એકવાર કૃતૂલ્લ તો કર ! આ બધી આબરૂનું, કીર્તિનું, પૈસાનું, કુટુંબનું મારાપણું મનીને પડ માંડી છે તેને ભૂલીને અંદર આત્મામાં પડી તાગ લાવ, જેમ કૂવામાં કોશિયો* મારી તાગ લાવે છે તેમ તાગ લાવ. દુનિયાને ભૂલીને, મરીને પણ, અંતર તત્ત્વ શું છે એમ અંદર જોવા માટે એકવાર પડ તો ખરો ! મરીને એટલે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળતા વેઠીને પણ કૃતૂલ્લ કર. અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો પણ હવે એકવાર આત્માને અર્થે દેહ ગાળ તો ભવ રહે નહિ. દુનિયાને ભૂલ ! દુનિયાની પરવા છોડીને આત્માના રસમાં મસ્ત થઈ જા ! પુરુષાર્થ કરી અંતર પડદાને તોડી નાખ.

આ પ્રમાણે જીવ-અજીવ અધિકારમાં પૂર્વરંગ સમાપ્ત થયો.

*

*

*

હવે જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય-એ બન્ને એક થઈને રંગભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે. હવે ચિદાનંદમૂર્તિ આત્મા અને શરીરાદિ, પુણ્ય-પાપ બધા એક વેપ લઈને આવે છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે જીવનો સ્વભાવ આવો હોય એમ પહેલાં તને બતાવ્યું હતું; હવે જે જે અજીવ આવે તે તું નથી એમ જોઈ લે. હવે આચાર્યદેવ આ અધિકાર શરૂ કરતાં મંગલિક કરે છે, માણિક્યંભ નાખે છે, જ્ઞાનનો મહિમા કરે છે કે સર્વ વસ્તુઓને બાણનારું આ જ્ઞાન છે તે જીવ-અજીવના સર્વ વેપને સારી રીતે પિછાણે છે એવું સર્વ સ્વાંગને પિછાણનારું સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે.

આહીં સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે એમ કહીને સમ્યક્જ્ઞાનીની વાત કહી છે. એટલે ચોથા ગુણસ્થાનવાળાની વાત છે. પણ સાતમા ગુણસ્થાનવાળાની આ વાત નથી. શ્રેણિકરાત્ત, પાંડવો, રામચંદ્રજી વગેરે ગૃહસ્થાશ્રમમા હતા, છતાં પણ આત્મા પરથી નિરાળો છે એવું તેમને ભાન હતું, રાગ-દ્વેષ મારા નથી, એમ બ્રાંતિનો ત્યાગ કરી

* કૂવામાં ઉંધે માથે પડી તમે જઈ તાગ લાવે તે.

ગાથા-૩૮]

[૧૩૫

સ્વરૂપમાં ઠરતા હતા, સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ આત્મ ભાન થઈ શકે છે. આવા ભાન વગર ત્યાગ લે તે વાસ્તવિક ત્યાગ નથી.

પુણ્ય-પાપ વગેરે પરની લાગણીનું અભિમાન ટળી જાય અને સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થાય, તે જ્ઞાન જ સાચું મંગલિક છે, મંગ એટલે પવિત્રતા, લ-એટલે લાભ, પવિત્રતાને પમાડે તે સાચું મંગલિક છે. પવિત્ર એવા આત્મસ્વભાવને પમાડે તે આત્મભાવ જ ખરેખર મંગલિક છે; 'મ' એટલે અપવિત્રતા અને 'ગળ' એટલે ગાળી નાખે, શરીર, મન, વાણી, શુભાશુભભાવને પોતાનાં માનવારૂપ જે અપવિત્રતા તે સમ્યક્જ્ઞાન વડે કરી ગાળી નાખે તે જ ખરું મંગલિક છે. તે જ મંગલિક સાચા મુખની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. હવે સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે-એ અર્થરૂપ કાવ્ય કહે છે.

(છાંદોઃવિકીરિત)

જીવાજીવવિવેકપુષ્કલદશા પ્રત્યાયત્પાર્ષદાનુ
આસંસારનિવૃદ્ધવંધનવિધિધ્વંસાદ્વિશુદ્ધં સ્ફુટત્ ।
આત્મારામમનંતધામ મહસાધ્યક્ષેણ નિત્યોદિતં
ધીરોદાત્તમનાકુલં વિલસતિ જ્ઞાનં મનો હ્રાદયત્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ :-જ્ઞાન છે તે મનને આનંદરૂપ કરતું પ્રગટ થાય છે. કેવું છે તે ? જીવ-અજીવના સ્વાંગને જોનારા મહાપુરુષોને જીવ-અજીવનો ભેદ જોનારી અતિ ઉજ્જવળ નિર્દોષ દૃષ્ટિ વડે સિદ્ધ દ્રવ્યની પ્રતીતિ ઉપજાવી રહ્યું છે. અનાદિ સંસારથી જેમનું બંધન દહ બંધાયું છે એવા જ્ઞાનાવસ્થાદિ કર્મોના નાશથી વિશુદ્ધ થયું છે, સ્ફુટ થયું છે—જેમ કૂલની કળી ખીલે તેમ વિકાસરૂપ છે. વળી તે કેવું છે ? જેનું રમવાનું કીડાવન આત્મા જ છે અર્થાત્ જેમાં અનંત જ્ઞેયોના આકાર આવીને ઝળકે છે તેપણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે; જેનો પ્રકાશ અનંત છે; પ્રત્યક્ષ તેજથી જે નિત્ય ઉદયરૂપ છે. વળી કેવું છે ? ધીર છે, ઉદાત્ત (ઉચ્ચ) છે અને તેથી અનાકુળ છે-સર્વ ધ્વંસાચ્છાથી રહિત નિરાકુળ છે. (અહીં ધીર, ઉદાત્ત, અનાકુળ-એ ત્રણ વિશેષણો શાંતરૂપ તૃત્યનાં આભૂષણ બાણવાં.) એવું જ્ઞાન વિલાસ કરે છે.

જ્ઞાન મનને આનંદ આપતું પ્રગટ થાય છે, જીવ-અજીવ સાથે નાચી રહ્યા છે તેને સમ્યક્દૃષ્ટિ ઓળખી લે છે કે આ હું નથી, મારું સ્વરૂપ પરથી જુદું જ્ઞાયકરૂપે છે, એમ જાણી લે છે; આ ખરું છે તે યાદો છે, અસ્તિ છે તે ઊની છે, આ ખીચડી કાચી છે અગર પાકી છે તેનો કોણ વિવેક કરે છે ? જ્ઞાન વિવેક કરે છે. ખારા-ખારાની જુદાઈનો વિવેક કરનાર પણ જ્ઞાન છે, પરની માંડી ને ઘરની ન માંડી, પરને જાણવા

૧૩૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જા, ને તું તારી પાસે છો તેને ન જાણુ, તેનો વિવેક ન કર, તે કેવો અવિવેક છે ! બીજાના ભેદ પાડ્યા કે આ કોણના છે ને આ વિગ્ટા છે, તે ખાવા યોગ્ય નથી; રોટલા, લાપશી ખાવા યોગ્ય છે, તેમ ત્યાં વિવેક કરી ભેદ પાડે પણ આ મલિનતા છે તે હું નથી, રાગ-દ્વેષ ને આકુળતા છે તે હું નથી, હું તો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છું તેમ વિવેક કરી પોતાનો તથા વિકારનો ભેદ ન પાડ તે તને કલંકરૂપ છે.

સમ્યક્જ્ઞાન મનને આનંદ કરતું પ્રગટ થાય છે, સંસારતું રખડવાતું જ્ઞાન તે ખેદ કરતું પ્રગટ થાય છે. સમજણુ સમજણુથી જ પ્રગટ થાય, સત્સમાગમ વારંવાર કરી વિચાર કરી સમજે તો આત્મામાં જ્ઞાન અને શાંતિ થયા વગર રહે નહિ.

જીવ અને મન-વાણી દેહ, પુણ્ય-પાપના ભાવ તેનો ભેખ ભેગો છે તેને જે ભિન્ન જાણે છે તેને મહાપુરુષ કહ્યા છે; બીજાને મહાપુરુષ કહ્યા નથી. સમ્યક્જ્ઞાન અતિ ઉંજળવળ નિર્દોષદષ્ટિ વડે જુદા જુદા પદાર્થની પ્રતીતિ ઉપજાવી રહ્યું છે. જુદા જુદા પદાર્થનો જે વિવેક કરે તે જ્ઞાન; તે જ્ઞાન મનને આનંદ આપે છે, માટે સમ્યક્જ્ઞાન કહેવાય છે.

૧૯૯૯ આસો સુદ ૧૩ મોમ.

આત્મા ઉપર કર્મના કારણે જે વેપ છે તેમાં એક તો શરીરાદિ, અને બીજો અંદર થતી લાગણીઓ, અને પરને પોતાનું માનવારૂપ વેપ છે, તે બંધો કર્મનો વેપ છે, તે પોતાનો વેપ નથી; હું જ્ઞાનજ્યોત આત્મા તે વેપથી જુદો છું એમ સાચું જ્ઞાન વિવેક કરે છે.

આત્મા એક વસ્તુ છે, પદાર્થ છે. વસ્તુ હોય તેમાં ગુણ ને સ્વભાવ હોય. ગોળ એક વસ્તુ છે અને ગળપણુ છે તે તેનો ગુણ છે. ગોળ હોય ને ગળપણુ ન હોય તેમ ન બને. એમ હું આત્મા એક વસ્તુ છું અને તેમાં જ્ઞાન આદિ અનંતગુણુ ન હોય તેમ ન બને, તેથી આત્મા જ્ઞાન આદિ અનંતગુણુથી ભરેલો છે.

શરીર આદિ કે પુણ્ય-પાપમાંથી સુખ ને શાંતિ આવે છે તેમ માનીને પરાધીનતામાં નહિ રોકાતાં આ મારા ગુણુ છે તેમાંથી સુખ અને શાંતિ આવે છે, એમ ઓળખાણુ કરી, શ્રદ્ધા કરી મારા સ્વરૂપમાં રહું તો પરાધીનતા મટે. એવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને લીનતા તે મોક્ષમાર્ગ છે, અને તેની પૂર્ણતા તે મોક્ષ છે.

પરાશ્રય તે દુઃખ છે અને સ્વાશ્રય તે સુખ છે, શરીરના રજકણુ રજકણુ જુદા છે માટે તે શરીરથી આત્માને લાભ થાય તેમ નથી, એક સ્વાધીન તત્ત્વ પરનો આશ્રય લે તે પરાધીનતા છે ને પરાધીનતા તે સ્વપ્ને સુખ નહિ, પરાધીનતાની વ્યાપક વ્યાખ્યા શું છે તે સમજવા જેવી છે બીજાની નોકરી કરવી પણ તેટલી માત્ર પરાધીનતાની વ્યાખ્યા નથી.

ગાથા-૩૮]

[૧૩૭

આયદીમાંથી સુખ આવે છે, રૂપિયામાંથી સુખ આવે છે, આખરમાંથી સુખ આવે છે, એવું પર ઉપર જે સુખનું લક્ષ તે તો પરાધીનતા છે જ, પણ શુભાશુભ પરિણામમાંથી સુખ આવે છે તેમ માનવું તે પણ પરાધીનતા જ છે. પરાધીન તે સ્વપ્નેય સુખ નહિ, એક તત્ત્વને પર ઉપર દષ્ટિ સુખને માટે કરવી પડે તે પરાધીનતા છે. જ્યાં સુધી પર ઉપર દષ્ટિ છે ત્યાંસુધી પરાધીનતા ટળે નહિ અને જ્યાંસુધી પરાધીનતા ટળે નહિ ત્યાંસુધી સ્વાધીનતા પ્રગટે નહિ.

ગુણી તે ગુણ વગર હોય નહિ, એવું અનંત સામર્થ્યથી ભરેલું સ્વાધીન તત્ત્વ જેણે માન્યું નહિ અને ધીજાં તત્ત્વોથી મને સુખ થશે તેમ માન્યું તેને ચોરાશીના અવતાર થયા વગર રહે નહિ. પરાધીનતા અને દુઃખ ટળે નહિ.

સમ્યક્જ્ઞાનવડે સમ્યક્જ્ઞાની અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં ક્ષણ તેને ભિન્ન માને કે આ મારું સ્વરૂપ નથી, મારું સ્વરૂપ તો જ્ઞાન-આનંદની કાતળી છે; એમ પ્રતીત થઈ એટલે સ્વાશ્રય આવ્યા વિના રહે નહિ અને સુખ ને શાંતિ થયા વિના રહે નહિ.

ઘરે લગ્ન હોય ત્યારે કોઈકના માર્ગને ચાકળા-ચંદરવા લાવ્યા હોય ને ઘરના માંડવા શણગાર્યા હોય, ત્યારે ઘરનો ડાહ્યો માણસ કહે કે ભાઈ! આ ચાકળા-ચંદરવા આપણા ઘરના નથી ને આપણા ઘરનો તે માલ નથી માટે પ્રસંગ પતી જાય એટલે ધ્યાન રાખીને ઈઈ આવવા પડશે, પરની મૂડી ઘરમાં ન ખતવાય, તેમ ઘરનો ડાહ્યો માણસ ભલામણ કરે છે. તેમ ચૈતન્યઘરનો જાણ એટલે ડાહ્યો કહે છે કે ભાઈ! શરીર, ઇન્દ્રિયો, પુણ્ય-પાપના ભાવ તે બધા કર્મકૃત માંડવા છે, પરના માંડવા છે; તારું ચૈતન્ય-ઘર જુદું છે, જડની મૂડી ચૈતન્યમાં ન ખતવાય, પરની શોભાના હરખના સડકા લેવાય નહિ; ધર્માત્મા જીવ અજ્ઞાનીને કહે છે કે તું શુદ્ધ ચિદાનંદમૂર્તિ છો, તારા ઘરની મૂડી જુદી છે, તારો વેપ જુદો છે શરીર, ઇન્દ્રિયોનો વેપ પણ જુદો, ને શુભાશુભ પરિણામનો વેપ જુદો, એ બધો કર્મકૃત વેપ છે, તારો તે વેપ નથી. કર્મની શોભાએ હરખના સડકા લેવાય નહિ. એ બધા પરની શોભાના માંડવા છે. અહીં તો મોક્ષના માંડવા નખાણા છે તે માંડવા ફેરે તેમ નથી. 'દુરજીવરો મગ્ગો વીરાણું' અનિયત ગામિણું' હે વીર! તારો માર્ગ દુર્ગમ છે પણ તે અફરગામી છે.

શરીરની સગવડતા મૂકીને, છોકરાં અને સ્ત્રી વગેરે મૂકીને ત્યાગી થઈ જાય, એટલે કાંઈ ખરો ત્યાગી થયો નથી, તેથી કાંઈ ધર્મ થઈ ગયો નથી. જ્યાંસુધી પર તે હું એવી દષ્ટિ છે ત્યાંસુધી ધર્મ થાય નહિ અને પરાધીનતા ટળે નહિ. એક સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ શુભપરિણામ આવે તે શુભપરિણામથી મને લાભ છે એમ માને ત્યાંસુધી તેણે પરનો સ. પ્ર. ૧૮

૧૩૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આશ્રય સ્વીકૃત છે તેથી પરાધીનતા ટળે નહિ, જડ અને ચૈતન્ય એ બે પદાર્થની ભિન્નતાના ભાન વિના પરાશ્રયપણું ટળે નહિ અને સ્વાશ્રયપણું પ્રગટે નહિ.

ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જુદો છે તેમાં અનેક પ્રકારનો વેપ દેખાય તેને અજ્ઞાની કહે છે કે આ વેપ મારો છે. લોકમાં નાટક કરનારા આત્મજ્ઞના છોકરા હોય, પંદર-વીસ રૂપિયાના પગારદાર હોય, તે ભત્તરિનો વેપ ધારણ કરીને આવે, જાણે કે આખેલુખ ભત્તરિ હોય, પણ તે છોકરા સમજે છે કે અમે કાંઈ સાચા રાજા ભત્તરિ નથી, પગારદાર તરીકે રાખ્યા છે, એટલે નાટક કરી બતાવીએ છીએ. તેમ લોકમાં નાટક કરનારા માણસ પણ સમજે છે કે અમે કાંઈ સાચા રામ, લક્ષ્મણ કે ભત્તરિ નથી, પણ પગારદાર માણસ છીએ. પરંતુ અનાદિનો અજ્ઞાની તો ધોતાને ભૂલીને, પરનો જે જે વેપ દેખાય તેને ધોતાનો માની લે છે; પણ સમ્યક્જ્ઞાની સમજે છે કે હું ચૈતન્ય અનંત-ગુણમૂર્તિ જુદો છું, અને પુણ્ય-પાપના ભાવ તથા અતુકૃપતા-પ્રતિકૃપતાના કોઈ બહારના દેખાવ આવે તેને હું ચૈતન્ય આદર્શાલ ધોતાની મૂડીમાં ખતરું નહિ, પણ તેનો જાણનાર રહું. તેમ સાચું જ્ઞાન થયા પછી અદ્ય રાગ-દ્વેષ રહે પણ તેને ટાળીને અવશ્ય મુક્તિ લેવાનો છે. ધર્માત્માએ અતિ ઉજ્જવળ-પવિત્ર દષ્ટિ વડે ભિન્ન દ્રવ્યની જે પ્રતીતિ ઉપજાવી, પ્રતીતિ તે થતાં ભિન્નદ્રવ્યનો વિવેક થઈ ચૂક્યો. તેથી હવે પરાશ્રય લેવાની ઇચ્છા રહે નહિ, પુરુષાર્થની નમ્બાઈને લઈને અદ્ય રાગ-દ્વેષમાં મચક ખાય, પણ અંદરથી વિવેક ખસે નહિ. અદ્ય રાગ-દ્વેષ રહ્યા છે તે ટળવા માટે રહ્યા છે, રહેવા માટે રહ્યા નથી.

જેમ ઘરમાં સારા કાચનું કુંમર હોય, તે ઉપરથી પર ને કૂટી જાય તેના કટકે કટકા થાય, ત્યારે જે કુંમર ઉપર પહેલાં રાગ કરતો તેના ઉપર તુચ્છતા લાગી, તુચ્છતા લાગવાનું કારણ એ છે કે જ્ઞાનમાં એમ નક્કી થયું કે આ વસ્તુ કાંઈ કામની નથી માટે એ કાચના કટકાને ઝટ ઉપાડીને બહાર ઉકરડે નાખી આવે, નહિતર છોકરા વગેરે કાંઈકને પગમાં વાગશે. હવે જુઓ, તેમાં તુચ્છતા લાગી છતાં તે જ ક્ષણે બહાર નાખી શકતો નથી, સાવરણી અને સૂપડી વગેરે લાવતાં વાર લાગે, ને થોડીવાર તે કાચના કટકા પડ્યા રહે, તેથી શું તે ઘરના માણસને કાચના કટકા રાખવાની રુચિ છે? નાખી દેવાના ભાવે તે કાચના કટકા અદ્યકાળ ઘરમાં પડ્યા રહે છે. તે કાચના કટકાને ભેગા કરીને નાખી દેતાં જરા વાર લાગે પણ તેથી તેને રાખવાનો કે સંચાલ કરવાનો ભાવ નથી.

તેમ અનંતગુણસ્વરૂપ પ્રભુ પરમાત્મા જેવો જ મારો આત્મા છે, પરસ્વરૂપે હું નથી એમ સમ્યક્ભાન થતાં વિલાવની તુચ્છતા લાગી, હું ચૈતન્યઘન સ્વભાવે પૂર્ણ પવિત્ર છું એમ પ્રતીતિ થતાં આત્મામાં નવા નવા ક્ષણિક જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય

ગાથા-૩૮]

[૧૩૯

તેની તુચ્છતા લાગે. તે પુણ્ય-પાપના ભાવમાં તુચ્છતા લાગી તો પછી તે પુણ્ય-પાપનાં ફળમાં એટલે બહારના સંયોગ-શરીર મકાન, લક્ષ્મી, આબરૂ, કુટુંબ વગેરેમાં પણ તુચ્છતા જ લાગે તેમાં નવાઈ શું છે? તે બધું કૂટેલું ઝંમર જ ભાસે છે, પુણ્ય-પાપના ભાવ અને પુણ્ય-પાપના ફળ તે બધા કાચના કટકા ભાસે છે. તે શુભાશુભ પરિણામને ટાળતાં જરા વાર લાગે પણ તેથી તેને રાખવાના ભાવ છે એમ નથી જ. પોતાથી પરને સિત્ત માને છે અને સિત્ત માનતાં જ પરમાં તુચ્છતા લાગી છે પણ મહત્તા લાગી નથી, તે શુભાશુભભાવને રાખવાનો કે સંબંધ કરવાનો ભાવ નથી, પણ ટાળવાનો ભાવ છે. આલો સિન્ન વિવેક થતાં અલ્પકાળમાં મુક્તિ થયા વગર રહે નહિ, પુરુષાર્થમાં નબળાઈ છે એટલે અલ્પ રાગ-દ્વેષ રહ્યા છે તેને ટાળતાં જરા વાર લાગે, પણ ક્રમે ક્રમે સ્થિરતા વધારીને કેવળજ્ઞાન લેવાનો છે, આ સિન્નપણાના વિવેકનું માહાત્મ્ય છે.

કેવું છે તે જ્ઞાન? અનાદિ સંસારથી જેમનું બંધન દૂર બધાયું છે એવાં જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો નાશ થઈ વિશુદ્ધ થયું છે, સ્ફુટ થયું છે. જ્ઞાનાવરણીયનો નાશ કર્યો એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મો તે હું નથી, તેમ તેનાથી જીદો વિવેક કર્યો, તેથી શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનથી કર્મોનો નાશ કર્યો છે, ક્રમેક્રમે સ્થિરતા કરી બધું નાશ કરશે. આ રીતે વિવેકથી જ્ઞાનમાં વિશુદ્ધતા થઈ, સ્પષ્ટતા થઈ, કર્મો તે હું એમ જ્ઞાન માનતું ત્યારે ખીડાઈ ગયેલું રહેતું, પર સાથે એકમેક થતું તેથી જ્ઞાનની કળીઓ સંકોચાઈ ગઈ હતી, હવે જીદો વિવેક કર્યો એટલે જ્ઞાનની કળીઓ અંદરથી ખીલી નીકળી, શાસ્ત્રમાં લાખ લાખ પાંખડીનાં ફૂલો આલ્યાં છે ફૂલની કળી જેમ ખીલી તેમ જ્ઞાનની કળીઓ અંદરથી વિકસી નીકળી, શરીરાદિ તથા પુણ્ય-પાપ મારાં, એમ બધી ધૂળને પોતાની માની એટલે જ્ઞાન સંકોચાઈ ગયું હતું, પણ શરીરાદિ તે હું નહિ તેમ માનવાથી જ્ઞાન જીદું પડ્યું તેથી વિકાસને પામ્યું. પરનો આશ્રય છોડ્યો ત્યાં જ્ઞાન ખીલ્યું. વિવેક થયો એટલે જ્ઞાનની કળી જે સંકોચાઈ ગઈ હતી તે ખીલી નીકળી. ચકવર્તીનું રાજ મળે કે તીર્થંકર પદ મળે તે પણ કર્મકૃત છે, તે મારું સ્વરૂપ નથી; મારું ચૈતન્ય જ્ઞાનકુંડ સ્વરૂપ પરથી નિરાળું છે એમ જે જ્ઞાનની સમજણ ખીલી તે જ આત્મધર્મ છે. શરીરાદિને મારું માની જ્ઞાન તેમાં રમતું પણ જ્યાં વિવેક થયો કે આ તે હું નહિ ત્યાં જ્ઞાન પોતામાં રમવા માંડ્યું, સ્વપરની જીદાઈનો વિવેક થતાં જ્ઞાન પોતામાં રમવા માંડ્યું એટલે જ્ઞાનની કળી ખીલી નીકળી, સ્ફુટ થઈ.

જ્ઞાનમાં અનંત જ્ઞેયોના આકાર આવીને ઝગકે છે, તે પણ જ્ઞાન પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમે છે, જ્ઞાનમાં બધું જણાય ખરું, પણ જ્ઞાનમાં પર જણાય તેથી જ્ઞાન તે પરરૂપે થઈ જતું નથી, પરાશ્રયમાં ટકતું જ્ઞાન આ પુણ્ય મારાં, ઈદ્રપદ મારું, એમ

૧૪૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

માનીને તે પરમાં રમતું હતું, તેના જ્યાં વિવેક થયો કે તે મારાં નહિ, પણ મારો તો જ્ઞાનસ્વભાવ છે, મારો શાંતિસ્વભાવ છે ને મારો સ્વભાવ તે મારામાં જ છે એમ સ્વાશ્રય થતાં જ્ઞાન પોતામાં રમવા લાગ્યું. મારો આત્મા અસંયોગી છે, મારી સ્વભૂતી મારામાં છે એવું માન્યું ત્યાં પરાશ્રયપણું છૂટ્યું, એટલે પોતાને રમવાનું કીડાવન આત્મા રહ્યો, અન્ય સ્થાન ન રહ્યું.

ધર્મ શરીરમાં નથી, ધર્મ લુગડામાં નથી, ધર્મ વેપમાં નથી, પણ ધર્મ તો આત્માના સ્વરૂપના વિવેકમાં છે. જેમ એક લોકો કહે છે કે હાથની મહેનતે કરેલી ઘરની જીવાર ખાઈએ તો મીઠી લાગે, તેમ પોતાના ઘરનો સ્વભાવ, તેને પોતાના હાથથી એટલે પુરુષાર્થથી પ્રગટ કરેલો જે આનંદ સંહિત ધર્મ થાય તે જ મીઠો લાગે અને તે જ સુખરૂપ લાગે, તે જ ખરો ધર્મ છે, બાકી બધા અધર્મ છે, પોતાના સ્વભાવને આળખે નહિ ને પરને પોતાનું માને તે અધર્મ છે.

મારો ગુણ નિર્દોષ ને નિરુપાધિક છે, ને મારા ગુણની પર્યાય મારામાં જ રહે છે તેમ વિવેક થતાં જ્ઞાનને રમવાનું સ્થાન આત્મા જ રહ્યો.

વળી તે જ્ઞાન કેવું છે? કે જેનો પ્રકાશ અનંત છે, એટલે કે જ્ઞાનમાં ઘણું જણાતાં જ્ઞાનને એમ ન થાય કે હવે તો હું નહિ જાણું. જ્યાં જ્યાં ભવ કર્યા ત્યાં ત્યાં તે તે ભવનો ખ્યાલ તો હતો ને! જે જે ભવ થયા તે પોતાની હયાતીપણે વર્તી વર્તીને થયા છે ને! અને તે તે ભવમાં પરને મારું માનીને અટકી ગયો એટલે જ્ઞાન વિકાસને પામ્યું નહિ, પણ અનંતા ભવને જાણનાર મારું જ્ઞાનતત્ત્વ, ભવથી, શરીરથી ને પરથી ભિન્ન છે, હું બધા ભવનો ખ્યાલ કરનાર છું, હું ગમે તેટલા પદાર્થ જાણું, કે ગમે તેટલા ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની વાતો જાણું તો પણ મારું જ્ઞાન ખૂટે તેવું નથી એવો મારા જ્ઞાનમાં અનંત પ્રકાશ છે.

વળી ચૈતન્યતેજ પ્રત્યક્ષ છે. તે જ્ઞાન, મન કે ઇન્દ્રિયોને આધીન નથી પણ જ્ઞાન પોતા પોતાથી જ જાણે છે માટે પ્રત્યક્ષ છે. ઇન્દ્રિયો અને મનનું નિમિત્ત અધૂરીદશામાં વચ્ચે આવી જાય છે પણ જ્ઞાન જાણે છે પોતા પોતાવડે, માટે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. સૂર્યનું તેજ તો સવારે ઊગે અને સાંજે આથમી જાય છે, પણ આ જ્ઞાન તો નિત્ય પ્રત્યક્ષ ઉદયરૂપ જ રહે છે, તે કોઈદિ અસ્ત થતું જ નથી. આ સમ્યક્જ્ઞાન ઊગ્યું તે ઊગ્યું, તે હવે આથમવાનું નથી, એમ જ્ઞાનમાં પોતાના ઐશ્વર્યનું ભાન થયું તેને પરાશ્રયની જરૂર રહે નહિ, એવું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નિત્ય ઉદયરૂપ છે. અહીં આચાર્યદેવે સમ્યક્જ્ઞાનનું મંગલિક કર્યું છે.

ગાથા ૩૮]

[૧૪૧

ઘરે છોકરો પરણે ત્યારે મંગલિક કરે છે અને માણેક સ્થંભ નાખે છે અને બાઈઓ ગાય છે કે ' થાળ ભર્યો રે સગ માતીએ ' પછી ભલે ઘરમાં એક સાચું માતી પણ ન હોય, પણ મમતાને લઈને સાચું માતી ઘરમાં નથી છતાં મમતાના મલાવા કરે છે. આત્મામાં સંતોષગુણ અનંતો છે તે જ્યારે ઊંધો પડે ત્યારે મમતા પણ અનંતી થાય છે, બેહુક થાય છે. અનંતો સંતોષગુણ આત્મામાં છે તેણે ગુલાંટ બાધી એટલે મમતા પણ અનંતી થઈ, તેમાં ભાન થાય ત્યારે જાણે કે મમતા પણ હું નહિ ને માતી પણ હું નહિ.

જેમ સમ્ર વખતે ઘરમાં એક માતી નથી છતાં હોંશનો માર્યો એમ બોલે છે કે મારો થાળ ' સગ ' થાતીએ ભર્યો છે, અને વળી કહે છે કે હાથી જૂલે બારણે ઘરે એક સારી ગાય પણ ન હોય, છતાં હોશથી ભરેલો હાથી બારણે જૂલે છે તેમ બોલે છે. એવી રીતે સમ્યક્જ્ઞાની ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થવાનો છે પણ ભાવનાના જોરમાં અત્યારે પણ સિદ્ધ છું તેમ કહે છે. દ્રવ્યઅપેક્ષાએ તો સિદ્ધ છું જ પણ પર્યાયે પણ સિદ્ધ છું. દ્રવ્યદષ્ટિ દ્રવ્ય અને પર્યાયનો ભેદ ભાળતી નથી. ભાવનાના જોરમાં વચ્ચેથી કાળનો આંતરો કાઢી નાખે છે.

વળી જ્ઞાન કેવું છે? કે ધીર છે, તે જ્ઞાન સ્વને જાણે-પરને જાણે, પોતાના ભાવ જાણે, પરના પણ ભાવ જાણે, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા, નિંદા-પ્રશંસા વગેરે બધું જાણે, એમ તે જ્ઞાન વિચક્ષણ છે, ચારે પડખાંને જાણે છતાં પણ કયાંય રાગ-દ્વેષ, કોપ-માન થવા ન દે પણ તે બધાં પડખાંને જાણીને જ્ઞાન અંદર સમાઈ જાય છે. એવું ધીર છે. બધું જાણે છતાં કયાંય રાગ-દ્વેષની આકુળતા થવા દેતું નથી એવું જ્ઞાન ધીર છે. જેમ આંગે પાકતો જાય તેમ નીચો નમતો જાય છે, તેમ સાચું જ્ઞાન વિકાસ પામે તેમ અંદર સમાઈ જાય છે. સાચું જ્ઞાન અંદર સમાય છે અને અજ્ઞાન તે બહારમાં ફેલાય છે. તેનાં બહાર બડબડિયાં બોલે છે. અજ્ઞાનથી વિકાર થાય છે અને વિકારથી બહારમાં પુણ્ય-પાપ ફળે છે, તે પુણ્ય-પાપનાં ફળ બહારમાં ફેલાય છે. માટે તે અજ્ઞાન જ બહાર ફેલાય છે એમ સિદ્ધ થયું. અને જ્ઞાન પોતાના આશ્રયે થતાં, પરાશ્રયથી ખસીને અંદર સમાય છે, માટે તે ધીર છે.

વળી તે જ્ઞાન કેવું છે? કે ઉદાત્ત છે, ઊંચું છે, ઉદાર છે એટલે કે ગમે તેટલું જ્ઞાન અંદરથી કાઢે તો પણ ખૂટે નહિ એવું ઉદાત્ત છે. વળી તે જ્ઞાન કેવું છે? કે અનાકુળ છે. સમ્યક્જ્ઞાનનો વિવેક જ્યાં પ્રગટ્યો ત્યાં શાંતિ આવ્યા વગર રહે નહિ માટે તે જ્ઞાન અનાકુળ છે. ધીર, ઉદાત્ત અને અનાકુળ એવાં વિશેષણોવાળું જ્ઞાન વિલાસ કરે છે.

જીવ અને અજીવનું જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાન છૂટી જાય છે. જેમ નૃત્યમાં કોઈ સ્વાંગ

૧૪૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

લઈને આવે તેને જે યથાર્થ જાણે છે તેને સ્વાંગ કરનારો નમસ્કાર કરી 'પોતાનું' રૂપ જેવું હોય તેવું જ કરી લે છે. જેમ બહુરૂપી ગારાનું કે એવું કાંઈ રૂપ લઈને આવે અને વેપારીને જોઈ કહે કે મેં દશ પેટી ચાની મોકલી છે તેના પૈસા આપો. ત્યાં વેપારી તે વિચારમાં પડે કે આ તે શું, આને જવાબ શું દેવો, પણ ડાહ્યો માણસ જાણી લે કે અરે! આ તે આલો આપણા ગામનો ભાંડ! તેને આજાબી લીધો એટલે બહુરૂપી ગાલ કુલાવીને ચાલ્યો જાય છે. તેમ યથાર્થ જ્ઞાની કર્મના જુદા જુદા સ્વાંગને જાણી લે છે. આ પરના છે ને હું તેનાથી જુદો છું એમ ભિન્નપણાનું જ્ઞાન તે યથાર્થ જ્ઞાન છે. આનું જ્ઞાન સમ્યક્દષ્ટિને હોય છે, પણ મિથ્યાદષ્ટિ આવી ભિન્નતાને જાણતા નથી.

હવે જીવ-અજીવનું એકરૂપ વર્ણન કરે છે:—

અપ્પાણમયાણંતા મૂઢા દુ પરપ્પવાદિણો કેઈ ।
જીવમજ્જવસાણં કમ્મં ચ તહા પરૂવિંતિ ॥ ૩૯ ॥
અવરે અજ્જવસાણેસુ તિવ્વમંદાણુભાગગં જીવં ।
મણ્ણંતિ તહા અવરે ણોકમ્મં ચાવિ જીવોતિ ॥ ૪૦ ॥
કમ્મસ્સુદયં જીવં અવરે કમ્માણુભાયમિચ્છંતિ ।
તિવ્વત્તણમંદત્તણગુણેહિં જો સો હવદિ જીવો ॥ ૪૧ ॥
જીવો કમ્મં ઉહયં દોણિણવિ ચલુ કેઈ જીવમિચ્છંતિ ।
અવરે સંજોગેણ દુ કમ્માણં જીવમિચ્છંતિ ॥ ૪૨ ॥

કો મૂઢ, આત્મતણા અજાણુ, પરાત્મવાદી જીવ જે,
'છે કર્મ', અધ્યવસાન તે જીવ' એમ એ નિરૂપણુ કરે! ૩૯.
વળી કોઈ અધ્યવસાનમાં અનુભાગ તીક્ષણુ-મંદ જે,
એને જ માને આત્મા, વળી અન્ય કો નોકર્મને! ૪૦.
કો અન્ય માને આત્મા કર્મોતણા વળી ઉદયને,
કો તીવ્રમંદ-ગુણોસહિત કર્મોતણા અનુભાગને! ૪૧.
કો કર્મ ને જીવ ઉભયમિલને જીવની આશા ધરે,
કર્મોતણા સંયોગથી અભિલાષ કો જીવની કરે! ૪૨.

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૪૩

**एवंविहा बहुविहा परमप्पाणं वदन्ति दुम्मेहा ।
ते ण परमट्ठवाइं णिच्छयवाइहिं णिदिट्ठा ॥ ४३ ॥**

અર્થ:—આત્માને નહિ જાણતા થકા પરને આત્મા કહેનારા કોઈ મૂઠ, મોહી, અજ્ઞાનીઓ તો અધ્યવસાનને અને કોઈ કર્મને જીવ કહે છે. બીજા કોઈ અધ્યવસાનોમાં તીવ્રમંદ અનુભાગતને જીવ માને છે અને બીજા કોઈ નોકર્મને જીવ માને છે. અન્ય કોઈ કર્મના ઉદયને જીવ માને છે, કોઈ ' જે તીવ્રમંદપણાંપ ગુણાથી ભેદને પ્રાપ્ત થાય છે તે જીવ છે ' એમ કર્મના અનુભાગને જીવ ધરે છે (-માને છે). કોઈ જીવ અને કર્મ અને મળેલાં જ જીવ માને છે અને અન્ય કોઈ કર્મના સંયોગથી જ જીવ માને છે. આ પ્રકારના તથા અન્ય પણ ઘણા પ્રકારના દુષ્ટુદ્ધિઓ-મિથ્યાદષ્ટિઓ પરને આત્મા કહે છે. તેમને નિશ્ચયવાદીઓએ (-સત્યાર્થવાદીઓએ) પરમાર્થવાદી (-સત્યાર્થ કહેનારા) કહ્યા નથી.

હવે જીવ-અજીવનું નાટક ભેગું આવે છે.

આત્મપદાર્થ શું વસ્તુ છે, તેના ગુણ શું છે તેની અવસ્થા શું છે, તેને નહિ જાણતા થકા પરના આશ્રયે પોતાનો ગુણ માનનારા કોઈ મૂઠ આત્માની અસાવધાનીવાળા અજ્ઞાની એમ માને છે કે અધ્યવસાન તે જીવ છે. કર્મના નિમિત્તને આધીન થવાથી જે ભાવ થાય તે અધ્યવસાન કહેવાય છે. આત્મા એકલો જ્ઞાતા છે તેને ભૂલીને કર્મના નિમિત્તે થતા પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તેમાં એકવચ્ચુદ્ધિથી માને છે કે આ અધ્યવસાન છે તે જ હું ' હું ' એમ કર્મના નિમિત્તને આધીન થવાથી જે અધ્યવસાન થાય તેને આત્મા માનનારા, અને તે અધ્યવસાન મને મદદ કરશે એમ માનનારા મૂઠ છે.

વળી કોઈ કર્મને જીવ માને છે. કર્મ કરીએ તો ભગવાન પાસે જવાય, તેમ કર્મથી ગુણ માને છે પણ તે વાત ખોટી છે, કર્મથી ભગવાન પાસે જવાનું નથી પણ કર્મ અને આત્મા શું છે, તેનું ભિન્ન ભાન કર્યું, ભગવાન એટલે પોતે પોતાના આત્મભગવાન પાસે જવાશે, જ્યાંસુધી અધૂરો છે ત્યાં સુધી નિમિત્તો આવ્યાં વગર રહેશે નહિ, પોતે ન જાગે તો નિમિત્તો શું લાભ કરવાનાં હતાં? પુણ્યબંધથી ઘણીવાર ભગવાન મળ્યા પણ પોતાના આત્મભગવાનનું ભાન ન કર્યું, તો લાભ થયો નહિ, જડકર્મને આત્મા

**દુષ્ટુદ્ધિઓ બહુવિધ આવા, આત્મા પરને કહે,
તે સર્વને પરમાર્થવાદી કહ્યા ન નિશ્ચયવાદીએ. ૪૩.**

૧૪૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

માનનારા એટલે કે કર્મથી લાભ માનનારા, કર્મને આત્મા માનનારા, કર્મમાં આત્મા માનનારા કર્મ અને મારગ આપે તેથી ધર્મ થાય તેમ માનનારા બધા અજ્ઞાની મૂઠ છે.

વળી કોઈ તીવ્ર-મંદ પુણ્ય-પાપના ભાવને જીવ માને છે, શુભાશુભભાવમાં શુભભાવને ઠીક માને છે અને અશુભભાવને અઠીક માને છે પણ તીવ્ર ભાવ કે મંદ ભાવ બંને પરભાવ છે, પુણ્ય-પાપભાવના રસના ફેરફારને આત્મા માનનારા અને તેનાથી લાભ થશે તેમ માનનારા પણ મૂઠ છે.

વળી કોઈ નોકર્મને એટલે શરીરને જ આત્મા માને છે. લોકો કહે છે કે પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું સુખ તે ઘેર ચાર દીકરા, ત્રીજું સુખ તે કોડીએ જાર, ચોથું સુખ તે સુકૃણની નાર, શરીરને આત્મા માનનારા આ બધામાં સુખ માને છે પણ તે સુખ જ નથી, શરીર અને આત્મા બંને જુદા પદાર્થ છે, પર પદાર્થ તે આત્માને સુખ આપી શકે નહિ, આત્માનું સુખ આત્મામાં છે, તે બહારથી આવતું નથી, માત્ર કલ્પી લીધું છે.

અજ્ઞાની માને છે કે શરીરને પુષ્ટ કરીએ તો આત્માને લાભ થાય, અને સૂકવીએ તો નુકસાન થાય, એ જડનાં રખોપાં કરવાથી તે આપણે રાખીએ તેમ રહે છે; પણ તે વાત તદન ખોટી છે. શરીર પુષ્ટ થાય તો આત્માને લાભ થાય અને શરીર સૂકાઈ જાય તો આત્માને નુકસાન થાય તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બનતું નથી, પરથી આત્માને લાભ-નુકસાન કદી થાય નહિ. શરીરનાં રખોપાં કરીએ તો શરીર રહે, તેમ માનનારે શરીર અને આત્મા બંનેનાં કાર્ય એક માન્યાં, પણ બંનેનાં કાર્ય એક નથી પણ જુદાં છે.

વળી અજ્ઞાની માને છે કે આ અને અડધિયા શરીરને તાકાત આપે છે, શિયાળે અડધિયા ખાઈએ તો શરીરમાં તાકાત આવે, અને શરીરમાં તાકાત રહે તો શરીરથી આત્માને સ્કૂર્તિ રહે, તેમ માનનારને આત્માનું સામર્થ્ય આત્માથી છે તેનું ભાન નથી, તે શરીર અને આત્માને ભેગા સળેંદે છે, પણ આત્માનું આખું સામર્થ્ય સુવાંગ તે આત્મામાં છે, તે જડનું આખું સામર્થ્ય સુવાંગ તે જડમાં છે, કોઈનું કોઈમાં આવતું નથી. શરીરને આત્મા માનનાર તે મૂઠ છે, શરીર તે અનંતા રજકણીની લોથ છે, તે લોથ આત્મા સાથે રહે છે એમ માન્યું, પણ આત્મા એવા શરીર વગરના અશરીરી, ચૈતન્યમૂર્તિ તત્ત્વ છે એમ ન માન્યું તે મૂઠ છે, અજ્ઞાની છે,

વળી કોઈ પુણ્ય-પાપના ઉદયને જીવ માને છે, કોઈ શાતા-અશાતારૂપે થતો કર્મનો ભેદ તેને જીવ માને છે, કોઈ આત્મા અને કર્મ મળેલાંને જીવ માને છે.

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૪૫

કોઈ કર્મના સંયોગને જ જીવ માને છે, પણ મારો સ્વભાવ કર્મને લઈને નથી અને કર્મનો સ્વભાવ મારે લઈને નથી. બંને તદ્દન જુદા જુદા પદાર્થ છે, કોઈ કહે છે કે મગજમાં-ભેજમાં વિચારશક્તિ છે, માટે કર્મના સંયોગથી જીવ છે, એમ સાબીત થાય છે, એવું આત્માને નહિ માનનારા માને છે. પણ સમજ તો ખરો કે જડના ભેજમાં વિચાર હોય કે વિચાર જાણનારના વેપારમાં હોય? વિચાર તે તો જ્ઞાનની પર્યાય છે માટે તે આત્મામાં હોય છે, જડને લઈને જ્ઞાનનો વેપાર ન થાય, માટે જ્ઞાનનો વેપાર તે આત્માથી થાય છે. તેથી કર્મના સંયોગથી જીવ નથી પણ જીવ પોતે પોતાથી સ્વતઃ છે.

અહીં અજ્ઞાની આત્માને કેવી રીતે માને છે તે આઠ બોલથી કહેશે. આ જગતમાં આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ નહિ જાણવાને લીધે નપુંસકપણે અત્યંત વિમૂઢ થયા થકા, તાત્ત્વિક-પરમાર્થભૂત આત્માને નહિ જાણતા એવા ઘણા અજ્ઞાની જનો બહુ પ્રકારે પરને પણ આત્મા કહે છે, બકે છે.

આત્માનું જ્ઞાન લક્ષણ અસાધારણ છે એટલે કોઈની સાથે સહિયારું નથી. જ્ઞાન લક્ષણ તે કોઈ જડમાં કે પરમાં નથી. થોડા ભાગ આંખનો, થોડા ભાગ બીજા અંગનો અને થોડા ભાગ ચૈતન્યનો એમ જડની સાથે સહિયારું થઈને જ્ઞાનલક્ષણ નથી પણ જડથી જુદું ચૈતન્યનું જ્ઞાનલક્ષણ સુવાંગ છે, તે ચૈતન્યનું અસાધારણ લક્ષણ જ્ઞાન છે. આત્મા લક્ષ્ય છે અને જ્ઞાન એનું લક્ષણ છે. તે તેનું અવિનાભાવી લક્ષણ છે, ગુણ ને ગુણી જુદા હોઈ શકે નહિ. જેમ ગોળ ને ગળપણ અભેદ છે તેમ ગુણ અને ગુણી અભેદ છે. કોઈ તે વિભાવ છે અને વિભાવ એટલે દુઃખ છે, ને જ્ઞાનગુણ તો સુખરૂપ છે માટે કોઈાદિથી જુદું આત્માનું જ્ઞાનલક્ષણ સુવાંગ છે. વિભાવ તે પણ આત્માનું લક્ષણ નથી તો પછી શરીર, મન, વાણી તો આત્માનું લક્ષણ હોય જ ક્યાંથી? માટે તે બધાથી જુદું આત્માનું જ્ઞાનલક્ષણ સુવાંગ છે. એવા આત્માના અસાધારણ લક્ષણને નહિ જાણતા થકા નપુંસકપણે અત્યંત વિમૂઢ થાય છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે અંદરથી તું જાગવાનો પુરુષાર્થ ન કર ને પરને પોતાનું માની તેમાં સુખ માને તો તું નપુંસક છો, પુરુષાર્થ હીન છો. આચાર્યદેવે-નપુંસક કહીને કરુણા કરી છે, કડક વિશેષણ વાપર્યું છે પણ તેમ કહેવામાં કરુણા છે. જેને ધર્મનું ભાન નથી, આત્માનું હિત શું, સ્વતંત્રતા શું, આત્માનું બળ શું, એવી જેને ખબર નથી તે પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપને ભૂલીને, પરને પોતાનું માનીને, પોતાના આત્મવીર્યને નહિ માનતો નપુંસક થઈ રહ્યો છે.

મારું આત્મબળ પુણ્ય-પાપના વિકારને એક ક્ષણમાં નાશ કરનાર, અને કેવળ-
સ. પ્ર. ૧૯

૧૪૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ્ઞાન પ્રગટ કરનાર એવો મારો સ્વભાવ છે, તેવા સ્વભાવને નહિ જાણતા થકા અત્યંત વિમૂઢ થયા થકા નપુંસક છે.

આત્માના સ્વરૂપને ન જાણે તે અજ્ઞાની રહે તો તે ન જાણવાના કૃપામાં નપુંસક અને નિગોઢતું કૃપા મળવાતું છે. ભાન વગરનો છે માટે ઇન્દ્રિયો હારીને એકેન્દ્રિયમાં જવાનો, નિગોઢતું કૃપા પામવાનો. ત્યાં એકલો નપુંસક વેદ છે, ત્યાંથી અનંતકાળે નીકળતું મુશ્કેલ ધર્મ પડશે માટે તત્ત્વને ઓળખવાનો અહીં ઉપદેશ છે.

૧૯૯૯ આસાં સુદ ૧૪ મંગળ,

આત્મા શું છે, તેનું લક્ષણ શું છે, તે પ્રથમ જાણવું પડશે. શરીરના રજકણે રજકણે આત્માથી જુદા છે તે તે રૂપી છે, પુણ્યપાપની લાગણી તે આત્માના સ્વભાવમાં નથી માટે તે અપેક્ષાએ તે રૂપી છે ને જડ છે, તે બધાની વચમાં આત્મા એક અરૂપી ચૈતન્ય પદાર્થ છે, તેની ઓળખાણ કર્યા વિના એકાગ્ર થાય શેમાં? પદાર્થની ઓળખાણ વગર પદાર્થમાં એકાગ્રતા થાય નહિ. અને એકાગ્રતા થયા વગર ધર્મ ક્યાંથી થાય? હિત ક્યાંથી થાય? અને સુખ ક્યાંથી થાય? આત્માના સ્વભાવની ઓળખાણ કરી, શ્રદ્ધા કરી, તેમાં ડરે તો ધર્મ થાય.

ભગવાન આત્મા અંદર કોણ છે તેનું અસાધારણ લક્ષણ જાણ્યા વિના તત્ત્વની ઓળખાણ ધર્મ શકે નહિ. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે એટલે કે આ શાસ્ત્રનાં પાનાં જ્ઞાન આપે છે તેમ નહિ, પણ જ્ઞાન તે મારા આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવમાંથી જ આવે છે. જ્ઞાન તે આત્માનું અસાધારણ લક્ષણ છે. અસાધારણ એટલે વહેંચાયેલું નહિ. થોડું ગુરુ જ્ઞાન આપે, થોડું શાસ્ત્ર જ્ઞાન આપે ને થોડું આત્મા જ્ઞાન આપે એમ કરીને જ્ઞાન-સ્વભાવ થાય એમ નથી. પણ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ, તો અનાદિઅનંત સ્વતઃ છે. તે કોઈ પરથી નથી, પર કાંઈ આપી દેતું નથી, એકલા મારા સ્વતઃ જ્ઞાનકારા જ્ઞાનમાં જાણું છું. જ્ઞાન કાંઈ શરીરાદિમાં કે અંદરની લાગણીમાં વહેંચાયેલું નથી. પ્રભુ! શરીર, આબરૂ, આંખના કોડા તે તું નથી. તું તો અસાધારણ જ્ઞાનગુણે છા: અસાધારણ એટલે આત્મામાં જ હોય. બીજે ન હોય. જે આત્માથી જુદું પડી ન શકે તે અસાધારણ શરીરાદિ તેમ જ રાગાદિ આત્માથી જુદા પડી શકે છે માટે તે આત્માનું લક્ષણ નથી.

અસાધારણ એવો આત્મસ્વભાવ નહિ જાણનારા, નહિ શ્રદ્ધનારા, તેમાં નહિ ટકનારા તે નપુંસક છે, પાવૈયા છે. પુણ્ય-પાપ ક્ષણિક વિકાર તે હું નથી. હું તો નિત્ય ચિદાનંદ સ્વભાવે છું, એવી જેને બબર નથી તે બધા પરમાં આત્મબળને રોકનારા બળાહીન નપુંસક છે, એમ આચાર્યદેવ કહે છે.

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૪૭

આત્માનું જે અંતર અરૂપી બળ છે તે આત્મામાં છે એટલે પોતામાં છે. મારું સ્વરૂપ નિર્વિકારી, નિર્દોષ છે, વિકાર રહિત છે, તેમ નહિ માનનારા પર પદાર્થને પોતાના માને છે, તેમણે આત્મવીર્યને ઓળખ્યું નથી-આત્મબળને ઓળખ્યું નથી, કારણ કે શરીર મારું, મન મારું, વગેરે બધું મારું તેમ માની તેમાં અટકી વીર્યહીન થયા છે; તેમાં આત્માના અનંત અરૂપી બળને રોકી વીર્યહીન થયા છે. આત્મા પરથી નિરાળો એક ચૈતન્યમૂર્તિ છે. પુણ્ય-પાપ તે આત્મા છે નહિ; આત્માનું સુખ આત્મામાં છે. પણ આત્માનું હિત શું! આત્માનું સુખ શું? ને આત્માની સ્વતંત્રતા શું? તેને નહિ સમજનારા નપુંસક છે, હીજડા છે.

ભગવાન આચાર્યદેવ કરુણા કરી કહે છે કે તું અનાદિ અનંત છો એટલે કે નાશ ન થા તેવો તું છો, અવિનાશી તારો ગુણ છે. અંદર અનંતગુણથી ભરેલો છો, નિર્દોષ વીતરાગસ્વરૂપે છો, એક ક્ષણમાં કેવળજ્ઞાન અને પરમાત્મદશા પ્રગટ કરે તેવો તું છો, તેને ભૂડીને અરે! આ પરમાં ક્યાં રોકાણો? આ સદોષ તારું સ્વરૂપ નથી. તેમાં વીર્યહીન થઈને કેમ અટક્યો છે! તારા સ્વરૂપનું ભાન કર.

વિમૂઢ એટલે વિશેષે મૂઢ થઈને ઘણા જીવો પરમાર્થભૂત એવા આત્માને નહિ ઓળખનારા અરે! તત્ત્વદષ્ટિને નહિ સમજનારા નપુંસક થાય છે, એટલે કે નિગોદમાં જાય છે. વર્તમાન તત્ત્વદષ્ટિને નથી સમજતા એટલે નપુંસક છે અને ભવિષ્યમાં પણ નપુંસક થવાના છે; નિગોદમાં એટલે બટાટા, સકરકંદ આદિમાં જાય છે. બટાટા-સકર-કંદમાં આત્મા છે, ચૈતન્ય છે, તે બધું સાખીત કરી શકાય તેમ છે પણ અત્યારે વિષય બીજાં ચાલે છે બધું કાંઈ એક સાથે કહી શકાય છે? બટાટા-સકરકંદમાં આત્મા છે, તેમાં કેટલાક પહેલાં મનુષ્ય હતા, તે જીવો તત્ત્વનો અનાદર કરીને નિગોદમાં ગયા છે. તેમાં સ્ત્રી પુરુષ હોતા નથી પણ એકલા નપુંસક જ હોય છે.

દેવમાં સ્ત્રી પુરુષ હોય છે, નરકમાં એક નપુંસક જ હોય છે. જે જીવો મનુષ્ય ભવ પામીને મહા હિંસા કરનારા, ગર્ભપાત કરનારા, કોડલીવર તેલ પીનારા, તે બધા અહીંથી મરીને નરકમાં જાય છે, અને તત્ત્વદષ્ટિથી વિરોધભાવ કરે તે નિગોદમાં જાય છે; મનુષ્યભવ પામીને આત્માનો સ્વભાવ ઓળખે અને આત્માની દશા સાથે તે મોક્ષમાં જાય છે. નિગોદનો કાળ અનંતો છે. ત્રસનો કાળ બે હજાર સાગર જ છે, આત્મતત્ત્વ પરથી નિરાળું છે તેને ન જાણ્યું અને આત્મસ્વભાવથી વિરુદ્ધભાવ કર્યો તો તે નિગોદમાં જાય છે. વચ્ચે બે હજાર સાગર જ ત્રસમાં રહી શકે છે આમ ત્રસનો કાળ અલ્પ છે. એક મોક્ષ અવસ્થા અને બીજી નિગોદ અવસ્થા-બે સામસામી-ડીસટપાલટ અવસ્થા છે. મોક્ષદશા સાદિઅનંત છે, ને નિગોદમાંથી પણ અનંત અનંતકાળે નીકળવું મુશ્કેલ

છે, માટે જો તત્ત્વની ઓળખાણ ન કરી તો નિગોદમાંથી અનંતકાળે ઇચ્છા થવું પણ મુશ્કેલ પડશે. તત્ત્વ સમજે તો મોક્ષ અને તત્ત્વ ન સમજે તો નિગોદ, વચ્ચે રહ્યો ત્રસનો કાળ તે કાઠી નાખે તો સીધો નિગોદ જ છે અને તત્ત્વ સમજ્યા પછી એક બે ભવ થાય તે કાઠી નાખે તો સીધો સિદ્ધ જ છે.

નરક કરતાં નિગોદમાં અનંતગુણું દુઃખ છે. બહારનો સંયોગ તે દુઃખનું કારણ નથી પણ જ્ઞાનની મૂઢતા તે જ દુઃખ છે. અગ્નિમાં શેકાઈ જવું તે દુઃખ નથી, પણ એ પ્રતિકૂળતા મને થઈ જાય છે એમ મોહ કરવો તે દુઃખ છે, તેમ અનુકૂળતામાં બહારની સગવડતાના સાધન મળ્યાં એટલે સુખ થતું નથી, પણ તેમાંથી મને સુખ થાય છે એમ મોહથી કલ્પના કરે છે, પરંતુ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે.

મોટા હજીરા હોય, તેમાં હીંડાળા ખાટે હીંચકતો હોય. માથે પાંખા ફરતા હોય ને સુખ માણે, જાણે કે બધું સુખ આમાં આવી ગયું, પણ ભાઈ! માથે ચારગતિના પાંખા ફરે છે, પાંખાને જેમ ચાર પાંખડાં હોય તેમ ચારગતિના ચાર પાંખડાનો પાંખો માથે ફરે છે. માટે તેમાં સુખ માનવું રહેવા દે, અને કર આત્માની ઓળખાણ. નહિતર ચાલ્યો જઈશ નિગોદમાં કે ક્યાંય પત્તો ખાવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડશે.

આચાર્યદેવે ઘણા અજ્ઞાનીજનો પરને આત્મા માને છે તેમ કહ્યું, પણ જગતમાં બધા જીવો આમ માને છે તેમ ન કહ્યું, તેનું કારણ એ છે કે આત્માના સ્વરૂપને ઓળખનારા જીવો પણ જગતમાં હોય છે તેથી બધા અજ્ઞાની જનો ન કહ્યા પણ ઘણા અજ્ઞાની જનો કહ્યા. જગતમાં મોટો ભાગ આત્માને નહિ સમજનારા અજ્ઞાનીઓનો હોય છે, તે જીવો આત્માની સ્વતંત્રતાને ચૂકે છે ને પરતંત્રતામાં અટકે છે. પર અને આત્મા જુદા નહિ સમજવાથી પરને જ આત્મા કહે છે, તેમ બકે છે. જેમ સત્તેષાતવાળો કાંઈ ભાન વગર જેમ આવે તેમ બકે છે, તેમ આત્મસ્વભાવના ભાન વગર અજ્ઞાની જીવો પરને પોતાનું. માનીને જેમ આવે તેમ બકે છે. ભાન વગરનો છે માટે આચાર્ય દેવે 'બકે છે' તેમ કહ્યું છે.

અજ્ઞાની જીવો પરને જ આત્મા માને છે પણ હું પરથી જુદો શુદ્ધસ્વરૂપી, અનાદિ અનંત, સ્વતઃ સ્વભાવી આત્મા છું, તેમ કબૂલતા નથી. આત્માનું અસત્ત્વ સ્વરૂપ છે તે માન્યા વિના, પોતાની હયાતી એટલે કે પોતાની સત્તા જાણવામાં ન આવે ત્યારે બીજે ઠેકાણે પોતાની હયાતી માન્યા વગર રહે નહિ.

પરથી જુદું પાડવારૂપ જ્ઞાન, જુદું પાડવારૂપ પ્રતીત, અને જુદું પાડવારૂપ અંતર ઠરવાનું ચારિત્ર, તે સ્વરૂપ જ્યાંસુધી ન જણાય, ત્યાંસુધી બીજે ક્યાંક હયાતી

ગાથા-૩૬ થી ૪૩]

[૧૪૬

સ્વીકારશે તો ખરોને! તે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને સ્વાશ્રય કહો, સુખ કહો, હિત કહો, જુદો પડવાનો માર્ગ કહો; એવા માર્ગને જાણ્યા વિના પરને પોતાપણે માનશે તો ખરો જ.

કોઈતો એમ કહે છે કે સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વયંમેવ ઉત્પન્ન થયેલો રાગ-દ્વેષ વડે મેલું જે અધ્યવસાન તે જ જીવ છે.

સારો ખોરાક આવે ત્યારે ગલ્તગલિયાં થાય, ખોટ જાય ત્યારે કાળજમાં ઘા લાગે તે બધો અંતરમાં ઉત્પન્ન થતો રાગ-દ્વેષનો વિકારીભાવ છે. તેને જ કેટલાકો જીવ માને છે, પોતાનો જુદો સ્વતઃ આત્મા ન જાણ્યો એટલે ક્ષણિક વિકારી પર્યાયને આત્મા માન્યો. પહેલાં અંતર-પરિણામની આચાર્યદેવે વાત કરી છે. કર્મની વાત ત્યાર પછી કરશે. આત્મા નિર્વિકારી ચૈતન્યજ્યોત છે તેને ન માન્યો એટલે ક્ષણિક વિકારી કામ-કોપને પોતાના માન્યા તે બ્રાંતિ છે, ઊંધો અભિપ્રાય છે; ઊંધો અભિપ્રાય એટલે ઊંધો આશય છે, તે ચોરાશીના અવતારનું કારણ છે. ઊંધું છે તે મિથ્યા છે, ખોટું છે.

અજ્ઞાની દલીલ આપે છે કે જેમ કાળાપણાથી અન્ય જુદો કોઈ કોલસો જીવામાં આવતો નથી, તેમ અધ્યવસાનથી જુદો અન્ય કોઈ આત્મા જીવામાં આવતો નથી. અજ્ઞાની કહે છે કે કોલસો કાંઈ કાળાપણાથી જુદો હોય? કોલસો ને કાળાશ એક હોય. કર્મ ને આત્માની એકવબુદ્ધિરૂપ અભિપ્રાય છે તેના-વડે અજ્ઞાની કહે છે કે જેમ કોલસો ને કાળાશ જુદાં નથી, તેમ હું રાગ કરનારો ને રાગદ્વેષ મારો ગુણ છે, તેમ અમે ગુણ અને ગુણી બન્ને એક છીએ, પરપદાર્થને અવલંબીને જે ઊંધોભાવ થાય છે તે ગુણ અને હું ગુણી એમ અમે ગુણગુણી બન્ને એક છીએ. જેમ ગાળ પદાર્થ તે ગુણી છે ને ગળ-પણ તેનો ગુણ છે, ગુણગુણી બે એક હોય તેમ અધ્યવસાન અને આત્મા એક છે.

વળી અજ્ઞાની કહે છે કે રાગ-દ્વેષને ટાળવાનો મારો સ્વભાવ છે, તેને ટાળવાનું આત્મામાં બળ છે અને આત્મામાં વીતરાગ સ્વભાવ અંદર ભર્યો છે, તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાં તે બધું કાંઈ અમને બેસતું નથી, અમે તો વિકાર તે આત્મા છે એમ માનીએ છીએ.

રાગ-દ્વેષ તે વિકાર ને દોષ છે, આત્મા નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનઘનસ્વરૂપ છે. તો શું નિર્દોષ આત્માનો સ્વભાવ દોષ સ્વભાવ હોઈ શકે ખરો? ન જ હોઈ શકે. માટે રાગ-દ્વેષરૂપ મલિન પરિણામ તે આત્માનો સ્વભાવ છે નહિ.

અજ્ઞાની રાગ-દ્વેષને પોતાનો સ્વભાવ માને છે, તેથી રાગ-દ્વેષમાં ચડ્યો જેની સાથે ન અને તેના ઉપર કોપ કરીને કહે કે તારું એક નરકોળીયું પણ ગામમાં રહેવા ન હઉં, પણ ભાઈ! કોઈનું બગાડવું કે સુધારવું તે તારા હાથની વાત નથી, હારવું કે જીતવું તે પૂર્વનાં પુણ્ય પ્રમાણે અને છે, રાજગ્યો જે લડે છે તેમાં હારે છે કે જીતે છે તે

૧૫૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પૂર્વનાં પુણ્ય-પાપના યોગ પ્રમાણે બને છે, વર્તમાન પ્રયત્નથી હારવું છતવું થાય નહિ; પણ આત્માનો ધર્મ પ્રગટ કરવો તે આત્માના વર્તમાન પ્રયત્નને હાથ છે.

અજ્ઞાની કહે છે કે રાગ-દ્વેષરૂપ મલિન પરિણામ તે જ આત્મા છે, મલિન-ભાવથી જુદો આત્મા જોવામાં આવતો નથી, જેમ કોલસો કાળાપણાથી જુદો જોવામાં આવતો નથી તેમ.

જુઓ ભાઈ! આ હાથમાં જે સુખડનું લાકડું છે તેમાં રાગ-દ્વેષ હોય? ન હોય, કેમ ન હોય? જેમાં જ્ઞાનગુણ, શાંતગુણ, નિર્મળગુણ નથી તેમાં વિકાર કેમ હોય? માટે જેમાં ગુણ હોય તેમાં તેની ઊંધાઈરૂપ અવગુણ થાય છે, ગુણની ઊંધાઈ તે અવગુણ છે. રાગ-દ્વેષ તે આત્માના ગુણની ઊંધાઈ છે. જેમાં શાંતગુણ, ક્ષમાગુણ, જ્ઞાનગુણ ન હોય તેમાં રાગ કે ક્રોધરૂપ ઊંધાઈ પણ ન હોય, માટે અવગુણ તે આત્માની પર્યાયમાં થાય છે પણ અવગુણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, કારણ કે તે ગુણની ઊંધાઈ છે, માટે અવગુણ તે આત્મા નથી, પણ અવગુણથી આત્મા જુદો છે. તે અવગુણરૂપ ઊંધાઈથી ભવનો અભાવ ન થાય અને સુક્રિ ન મળે.

ખીજા બેલમાં કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે એવી જે એક સંસરણરૂપ (ભ્રમણરૂપ) ક્રિયા તે રૂપે ક્રીડા કરતું જે કર્મ તે જ જીવ છે કારણ કે કર્મથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં નથી. માટે કર્મ જ અમારે જીવ છે એમ અજ્ઞાની કહે છે.

જે પ્રમાણે રાગ-દ્વેષના ભાવ કર્યા હોય તે પ્રમાણે કાગડા, કીડા, કૂતરા વગેરેના ભવ મળે તેનું કારણ પૂર્વ અવયવ છે એટલે ગયા કાળના કર્મનું ફળ છે. અજ્ઞાનીને કર્મથી જુદો આત્મા બેસતો નથી. કર્મથી જુદો અક્રિય, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે તેને બેસતો નથી. આત્માથી જુદું કર્મ છે તે જ અજ્ઞાનીને જોવામાં આવે છે.

એક અભિપ્રાય એવો છે કે પૂર્વ અવયવ એટલે અનાદિનાં કર્મ બાંધેલાં છે તે હવે ક્યાંથી છૂટે? પણ ભાઈ! તે કર્મ તારી ભૂલને લઈને બંધાયું છે, તારી ભૂલને લઈને તું રખડ્યો છે, ચોરાશીના અવતાર થયા તે તારી ભૂલને લઈને થયા છે, માટે તારી ભૂલને તું યાગ, તો કર્મ છૂટી જશે. રખડવામાં કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે, તારી ભૂલ તે અનાદિની છાડી નથી તેથી તું રખડ્યો છે પણ જેને યોતાની ભૂલનું ભાન નથી તે એમ માને છે કે આ કર્મ મને રખડાવે છે, કર્મ મને પરાધીનતા કરાવે છે.

જેમ ધર્મશાળામાં એક માણસ અંધારામાં ગયો ત્યાં એક લાંબો ઊંચો થાંભલા જેવો પથ્થર હતો. તે થાંભલાને દેખીને તે માણસને એમ લાગ્યું કે આ કોઈ માણસ

ગાથા ૩૯ થી ૪૩]

[૧૫૧

છે પછી તેને પકડ્યો અને કહ્યું કે તું અહીં કેમ આવ્યો છે? એમ કહીને તેની સાથે લડવા મંડ્યો, એટલે તે પથ્થર પડ્યો તે માણસ ઉપર, પછી તે પથ્થરને કહે છે કે ભાઈ! તું જીવ્યો ને હું હાર્યો. હવે ઊઠ, ભાઈસાહેબ તું જીવ્યો, હવે તો ઊઠ! પણ કોણ ઊઠે? માણસ ક્યાં હતો? હતો પથ્થર, પોતે પથ્થરને વળગ્યો અને પથ્થર પડ્યો માથે, પછી પથ્થરને કહે છે કે હવે તું ઊઠ. તેમ પોને કર્મરૂપ પથ્થરને વળગી પડ્યો છે અને કહે છે કે કર્મ મને હેરાન કરે છે, કર્મને કહે છે કે હવે તું ખસી જા, પણ તું કર્મને વળગી પડ્યો છો તે તો જા, તે કર્મ તો ખસ્યા જ પડ્યા છે. તું તારી ઊંઘી માન્યતાથી ખસી જા ને! કર્મ તને નડે જ નહિ કારણ કે એક તત્ત્વ ખીજા તત્ત્વને ત્રણકાળમાં તુકસાન કરવા સમર્થ નથી.

હવે ભવિષ્યના અવયવની વાત કહે છે. કેટલાક કહે છે કે કોણ જાણે કેટલા કાળ-સુધી કર્મ મને રખડાવશે, તેમ બોલનાર પુરુષાર્થહીન નપુંસક છે. કર્મ મને રજાવાવશે, ને કર્મ મને રજાવાવ્યો. એલા? જડ તને રજાવાવે? તું શું બોલે છે? જરા વિચાર તો ખરો? તારી સત્તામાં પર સત્તા કોઈ દી પેસે? કે તને હેરાન કરે કે રજાવાવે?

ઘરમાંથી છોકરાની મા બહાર જાય અને છોકરાને ભલામણ કરી જાય કે ઘરમાં ધ્યાન રાખજે, ત્યાં છોકરો રમતે ચડ્યો અને પાટા ઘરમાં આવીને ધી ખાઈ ગયો, ત્યારે છોકરાની મા આવીને કહે કે આ પાટા ધી ખાઈ ગયો, તું ઘરમાં સુઓ તો કે નહિ? સુઓ કહીને કાંઈ મરી ગયો હતો તેમ કહેવું નથી, પણ તું હતો કે નહિ! તારી ત્યાં હયાતી હતી કે નહિ? તેમ કહેવું છે. એમ ભગવાન આચાર્યદેવ કહે છે કે એકલા કર્મ જ છે કે તારી કાંઈ હયાતી છે? તારામાં કાંઈ માલ છે કે નહિ? તારી હાજરી છે કે એકલા કર્મ જ છે? તું ઊંઘાઈથી ખસી જા, એટલે કર્મ ખસેલાં જ પડ્યાં છે. આ શરીરનું કારણ જે કર્મના રજકણે હતા તે ખસી જાય, ત્યારે આ શરીર પણ ખસી જાય છે, જે ખસવા જેવું છે તે અધું ખસે છે, એકલો ચિદાનંદ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે તે સિવાય શરીરાદિ તથા કોષાદિ વગેરે પર અધું ખસવા જેવું છે તે ખસે છે.

શરીરમાં રોગ આવે તે કોઈ કર્મનું કાર્ય છે, ને રોગ ખસ્યો ત્યારે તેનું કારણ કર્મ પણ ખસી ગયું હોય છે. પોતે રોગ-દ્રેષ, કામકોષ ન કરે ત્યારે તેનું કારણ કર્મ પણ ખસી જાય છે ને એકલો જુદો આત્મા રહી જાય છે.

કર્મનું નામ તો શાસ્ત્રમાંથી સાંભળ્યું ત્યાં કહેવા લાગ્યો કે કર્મને લઈને ગતિ મળે, ને જેવી ગતિ તેવી મતિ થાય તેમ ઊંઘું માર્યું, પણ જેવી તારી મતિ તેવી ગતિ થાય તેમ કહેવું જોઈએ તેને બદલે જેવી ગતિ તેવી મતિ એમ આત્માના ભાન વગર ઊંઘું બોલે છે.

૧૫૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કેટલાક તો કહે છે કે આપણે તો અવતારથી જુદું થવું નથી, સારા અવતાર થયા કરે ને ભવ કર્યા કરીએ એવું આપણે તો જોઈએ છીએ. એક જણ તો કહેતો હતો કે અમદાવાદના માણેકચોકમાં ઝવેરાતની દુકાન હોય ને બધા હાલતાં ચાલતાં અંધર પૂછે, તેવા માણસનો ભવ આપણે તો જોઈએ છે. પણ તેમ માગશો તો માણસ પણ નહિ થાઓ, પુણ્ય માગ્યે મળે નહિ. કેટલાક તો વળી એમ કહે છે કે આપણે ઉપરા ઉપર પુણ્ય કર્યા કરીએ ને ઉપરા ઉપર મનુષ્ય ભવ મળ્યા કરે એટલે બસ, બીજું કંઈ સુક્તિ કે એવું આપણે જોઈતું નથી તો સુક્તિ તો તને ક્યાં છે જ, પણ પુણ્ય પણ ઉપરા ઉપર થાય જ નહિ, કારણ કે જો આત્માનું ભાન ન કર્યું તો પુણ્યભાવ પછી પાપભાવ આવશે જ. સાંભળો તેનું દ્રષ્ટાંત.

અજ્ઞાની દયા કે દાનના ઊંચા શુભભાવ કરે તો તેનાથી તેને ઉત્કૃષ્ટ પંદર કોડકોડીસાગરની સ્થિતિવાળું પુણ્ય અંધાય શુભપરિણામ તે વિકાર છે અને વિકાર તે મારો સ્વભાવ નથી, વિકારને નાશ કરવાવાળું મારું સામર્થ્ય છે એવી જેને અંધર નથી તે અજ્ઞાનીને પુણ્યની સ્થિતિ મોટી અંધાય. પણ જ્ઞાનીને પુણ્યની સ્થિતિ સાંખી ન અંધાય કારણ કે તેને પુણ્ય ઉપર નજર નથી, પોતાના સ્વભાવ ઉપર નજર છે; તેણે વિકારને પોતાનો સ્વભાવ માન્યો નથી, તેથી તેને પુણ્યનો રસ થયો પરંતુ સ્થિતિ આછી પડે. તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતઃકોડકોડીસાગરની આંધે. અજ્ઞાની પંદરકોડકોડીસાગરોપમની સ્થિતિ આંધે, પણ પંદર કોડકોડીસાગરોપમનું પુણ્ય ભોગવવાનું આ જગતમાં કોઈ સ્થાન જ નથી, કારણ કે ત્રસમાં રખડે તો બે હજારસાગરની સ્થિતિથી વધારે ત્રસમાં રહે જ નહિ. અજ્ઞાનીની પર ઉપર દ્રષ્ટિ છે તેથી શુભભાવ પસંદીને અશુભમાં જઈ સાંખી સ્થિતિ પુણ્યની છે તેને તોડીને નિગોદમાં ચાલ્યો જશે.

જેની દ્રષ્ટિ પુણ્ય ઉપર-પર ઉપર છે, જે શુભથી ધર્મ માને છે, પણ આત્મા પુણ્ય-પાપનો નાશક છે તેની જેને અંધર નથી તે પાપ કરી પુણ્યની સ્થિતિ તોડી નિગોદમાં ચાલ્યો જશે. જ્ઞાનીની દ્રષ્ટિ શુદ્ધ ઉપર પડી છે તેથી તે જેટલી પુણ્યની સ્થિતિ આંધે છે તેને તોડીને સિદ્ધમાં ચાલ્યો જશે, શુભપરિણામને તોડીને શુદ્ધમાં ચાલ્યો જશે, અને અજ્ઞાની શુભપરિણામને તોડીને અશુભમાં ચાલ્યો જશે. સર્વજ્ઞ ભગવાને જેવું જોયું છે તેવું કહ્યું છે. સર્વજ્ઞ ભગવાને કોઈના કર્તા નથી પણ જ્ઞાતા છે. અત્યારે વર્તમાનમાં મહાવિદેહક્ષેત્રમાં ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ શ્રી સીમંધર ભગવાને બિરાજે છે, તેઓ જગતના જ્ઞાતા છે પણ કર્તા નથી. તે સર્વજ્ઞભગવાને અજ્ઞાનીઓના અભિપ્રાય જેવા જાણ્યા છે તેવા કહ્યા છે.

અજ્ઞાની આગતપ, અજ્ઞાનકષ્ટ કરે તેમાં કદાચિત્ પુણ્ય આંધે, પણ તેની દ્રષ્ટિ પર

ગાથા-૩૮]

[૧૫૩

ઉપર છે માટે શુભ બદલીને અશુભ થઈ જશે. કારણ કે પુણ્યપરિણામ કરતી વખતે પુણ્ય તે હું છું એવો ઊંઘો અભિપ્રાય હોવાથી પુણ્યની સાથે દર્શનમોહ પણ ભેગું બંધાયું છે. ઊંઘી માન્યતાના જોરમાં પુણ્યની સ્થિતિ તોડી અશુભભાવ કરી નરક-નિગોદમાં ચાલ્યો જશે.

જ્ઞાની સમજે છે કે હું આ રાગ-દ્વેષનો ઉત્પાદક નથી, અદ્ય શુભરાગ થાય છે પરંતુ તેનો હું ઉત્પાદક નથી. પણ મારા સ્વભાવનો હું ઉત્પાદક છું એમ જ્ઞાનીની દષ્ટિ શુદ્ધ ઉપર પડી છે તેથી તે પુણ્યની સ્થિતિને તોડીને શુદ્ધમાં ચાલ્યો જશે.

અહીં ભગવાન આચાર્ય દેવ કહે છે કે જે જીવો કર્મને જ આત્મા માને છે તેને કર્મને તોડી કર્મને ભુલો કરી વીતરાગતા પ્રગટ કરનાર હું છું તેવી ખબર નથી, તે જીવો સંસારમાં જ રજાવાના છે.

શ્રેણિકરાજા જેવા એકાવતારી થયા તે પ્રતાપ સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનનો છે. પરથી જુદા આત્માનો નિર્મળસ્વભાવ છે તેની પ્રતીત કરીને તે પ્રતીતના જોરમાં તે એકાવતારી થઈ ગયા છે તે શ્રેણિકરાજાના ભવમાં તેમણે તીર્થંકરગોત્ર બાંધ્યું છે. અત્યારે પહેલી નરકમાં છે, ત્યાંથી નીકળીને તેઓ તીર્થંકર થવાના છે. ત્રણ લોકના નાથ થવાના છે. જેવા અહીં મહાવીર ભગવાન હતા તેવા જ તેઓ આવતી ચાવીસીમાં પહેલા તીર્થંકર થવાના છે.

૧૬૯૯ આસો સુદ ૧૫ બુધ.

આત્મા અને બીજું જે જડ એવો જે સ્વાંગ છે તેને જે જીવ ધોતાનો માને તો તેનાથી જુદાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને ચારિત્રનો પુરુષાર્થ કરી શકાય નહિ. આત્માનો હિતરૂપ ને સુખરૂપ સ્વભાવ અનાદિનો પડ્યો છે, તેના ઉપર જે કર્મનો ભેખ છે તે જુદા જાણવામાં-માનવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જુદા પડવાનો અંતર પુરુષાર્થ કરવાનો તેને અવકાશ રહેતો નથી. જ્ઞાનમૂર્તિ ભગવાન આત્મા જે જગ્યાએ છે તે જ જગ્યાએ બીજું કર્મની ઉપાધિરૂપ વિકાર દેખાય છે તેને ધોતાના માનવાથી પણ જુદાપણાનો પુરુષાર્થ કરી શકાતો નથી. ચૈતન્ય સત્તા તે કર્મ અને કર્મના વિકારથી જુદી છે એવા શ્રવણ-મનનનો જેને પુરુષાર્થ નથી, તે ક્યાંક ધોતાની હયાતીને સ્વીકારે તો ખરો જ, એટલે શુભાશુભભાવને ધોતાના માની ત્યાં ઘોડો થઈ જાય છે.

આચાર્યદેવ ઘણાં પડખાંથી વાત સમજાવે છે. કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે કોલસા કાળાશથી જુદા નથી તેમ રાગ-દ્વેષરૂપ અધ્યવસાન અને જીવ જુદા નથી, અધ્યવસાન સ. પ્ર. ૨૦

૧૫૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એટલે કર્મ ને આત્માનો એકવચ્ચુદ્ધિરૂપ અભિપ્રાય. અજ્ઞાની કહે છે કે અમે તો વિકારી-ભાવમાં જ રહી રહેશું તેનાથી જુદો કોઈ જીવ અમને જોવામાં આવતો નથી.

વળી અજ્ઞાની કહે છે કે આત્માની નિર્મળતા અમે તો કોઈ દી જુદી જોઈ નથી માટે અમે તો કર્મને જ આત્મા માનીએ છીએ. અનાદિ સંસારમાં ભ્રમણરૂપ ક્રિયા, તે રૂપ ક્રીડા કરતું કર્મ, -રમત કરતું કર્મ તે જ અમારે તો આત્મા છે, કર્મને આધારે જ આત્મા માને છે; ઘણા એમ બોલે છે કે કર્મનું જોર હોય તો અમારું શું જોર ચાલે ? તે બધા કર્મ અને આત્માને એક જ માને છે કારણ કે તેને પોતાની શક્તિનો ભરોસો નથી પણ કર્મની શક્તિનો ભરોસો છે તેથી તેણે કર્મને જ આત્મા માન્યો.

વળી ત્રીજા બોલમાં કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે તીવ્ર-મંદ અનુભવથી ભેદરૂપ થતાં, દુરંત (જેનો અંત દૂર છે એવા) રાગરૂપ રસથી ભરેલાં અધ્યવસાનોની જે સંતતિ (પરિપાટી) તે જ જીવ છે તેનાથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી.

કેટલાક તો કહે છે કે તમે ભલે 'આત્મા આત્મા' કરો પણ અમને તો કોઈ-વાર તીવ્રો રાગ અને કોઈવાર પાતળો રાગ એમ એની તાંત ચાલ્યા જ કરે છે તેના સિવાય જુદો આત્મા અમને ભાસતો નથી. કપટ અને લોભની આકરાશ અને પાતળાશ એના પ્રવાહનો અંત કરવો અમને તો દૂર લાગે છે માટે તમે કહો છો તેવો આત્મા જો હોય તો અમને બેસતો નથી. અજ્ઞાનીને અનુભવ રાગનો છે પણ તેનાથી પાર આત્મા છે તે સ્વાશ્રય તત્ત્વની તેને બંધર નથી તેથી ચારાશીનું ભ્રમણ ડોલું છે. પહેલા બોલમાં અધ્યવસાન, ધીજા બોલમાં કર્મ ને ત્રીજા અધ્યવસાનની સંતતિ ઉપર જોર છે.

કેટલાક કહે છે કે પુણ્ય કરતાં કરતાં ધર્મ થાય એટલે રાગ કરતાં ધર્મ થાય પણ રાગ તોડીને રાગથી પેટી પાર જે ધર્મ થાય તે વાત તેને બેસતી નથી. તે બધા માનનારા આ, જે કહેવાય છે તે જ મતના છે.

અરે! આવા મનુષ્યદેહ મોંઘા, તેમાં સાચી વાત કાને પડવી પણ મુશ્કેલ, અને હું સ્વાશ્રયી તત્ત્વ શું, મારું શરણુ શું તેની બંધર નહિ, સાચા શ્રવણુની રચિ પણ નહિ, તો તેના ઉદ્ધાર થવાના આરા ક્યાં રહ્યા ? પોતે નિરાળા તત્ત્વને સમજે નહિ ને સમ-બવનાર પણ તેવા મળે; ઉપાદાન પોતાનું એવું હોય એટલે એવાં નિમિત્તો મળી રહે.

અજ્ઞાની કહે છે કે એાછો રાગ અને વધારે રાગ તેનાથી પાર પહોંચી શકાય તે વાત અમને બેસતી નથી. તીવ્ર રાગ અને મંદ રાગની સંતતિ એટલે એક પછી એક પ્રવાહ ચાલ્યા કરે, પૂણીમાં પૂણી સંધાયા કરે, ઘડીમાં આહાર સંજ્ઞા, જેમકે ઘડીમાં મૈથુન સંજ્ઞા, વળી ઘડીમાં ભક્તિ-પૂજનાં પરિણામ, એમ એક પછી એક સંતતિ ચાલ્યા કરે છે પણ એ સંતતિ

ગાથા ૩૬થી ૪૩]

[૧૫૫

તોડીને આત્માનો નિર્મળ ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રગટ કરી શકાય તે વાત અજ્ઞાનીને બેસતી નથી, અજ્ઞાની માને છે કે સંતતિ તોડી શકાતી જ નથી, તે સંતતિને તોડનાર તેનાથી હું જુદો નિત્ય ક્ષુબ્ધ આત્મા છું તેવી વાત અજ્ઞાનીને બેસતી નથી.

જેમ કોઈ માણસ પગમાં જોડા પહેરીને બહાર ગયો હોય, પછી આવે ત્યારે કોઈ પૂછે કે કેમ ભાઈ? રસ્તામાં કાંઈ જવાત નડી હતી? તો કહે ના, ના, કંથવા-કથીરી કોઈ નડયા નહોતા. ઝીણા કંથવા, કથીરીને ઝીણી નજર કરીને જોયા નહોતા એટલે ક્યાંથી દેખાય? ઘોડા, ગધેડા મળ્યા હતા? તો કહે કે હા, ઘોડા, ગધેડા મળ્યા હતા. તેમ આ સ્થૂળ શરીર છે તે અજ્ઞાનીને દેખાય છે પણ અંદર ઝીણા રાગ-દ્વેષ થાય તે દેખતો નથી. અને તે રાગ-દ્વેષ આત્માને નડતર કરે છે તેમ દેખતો નથી તેથી રાગ-દ્વેષને જ આત્મા માને છે. કોઈ કહે કે અંદર કોઈ નડતર કર્તા છે? તો કહે ના, ના, કોઈ નડતર કર્તા નથી; એને તીવ્રરાગ અને પાતળો રાગ નડતર કરે છે તે દેખાતો નથી, કોઈ મારી નાખે, કાપી નાખે તો દેખાય, પણ ઝીણા રાગ-દ્વેષથી હું આત્મા જ્ઞાનઘન જુદો છું તે જાણતો નથી તેથી રાગની લાગ નડતરરૂપ તેને લાગતી નથી.

વળી ચોથા બેલમાં કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે નવી ને પુરાણી અવસ્થા ઇત્યાદિ-ભાવે પ્રવર્તતું જે નોકર્મ તે જ જીવ છે કારણ કે આ શરીરથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.

અજ્ઞાની કહે છે કે અમે હાડીએ ચાડીએ તે અમારી અવસ્થા છે તે સિવાય જુદો આત્મા અમને ભાસતો નથી. નવી, પુરાણી અવસ્થા ઇત્યાદિ ભાવે પ્રવર્તતું એટલે બાળ, યુવાન અને વૃદ્ધ તે અવસ્થાએ પરિણમતું નોકર્મ તે જ જીવ છે, બીજો કોઈ જીવ અમને જોવામાં આવતો નથી.

શરીર-વાણીની બેલવા-ચાલવાની અવસ્થા થાય એ વખતે એની અવસ્થા જુદી થાય ને મારી અવસ્થા જુદી થાય એવું અમને બેસતું નથી. બાળ થાય, યુવાન થાય અને વૃદ્ધ થાય તે નવી-પુરાણી અવસ્થા અને હાલવાની, બેલવાની, એ બધી અવસ્થા એને ભાવે પ્રવર્તે છે પણ એની અવસ્થાને મારી અવસ્થા જુદી, એમ અજ્ઞાનીને ભાસતું નથી. શરીરની અવસ્થા એની મેળાએ પરિણમે છે, જે એની મેળાએ ન પરિણમતી હોય તો તાવ લાવવાની ઇચ્છા કોઈને હોતી નથી તોપણ તાવ આવે છે, પેટમાં દુઃખવા આવે તો ઠીક એવી કોઈને ઇચ્છા હોતી નથી, વાએ પગ રહી જાય તો ઠીક એવી ઇચ્છા હોતી નથી છતાં પણ તે બધું થયા જ કરે છે. શરીરને ઘણું સાઈ રાખવાની ઇચ્છા હોય તોપણ શરીર ટેંટા જેવું થઈ જાય છે, માટે શરીરની અવસ્થા બધી એની મેળાએ જ પરિણમે છે એમાં આત્માનો કાંઈ હાથ નથી.

૧૫૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શરીરની થતી જે બધી અવસ્થા છે, તેનાથી આત્મા, આત્માના ગુણ, અને આત્માની અવસ્થા તે ત્રણે જુદા છે તેમ અમને ભાસતું નથી, માટે શરીર અને આત્મા એક છે એમ અમે માનીએ છીએ તેમ અજ્ઞાની કહે છે.

જે જે જીવો એમ માને છે કે શરીરની અવસ્થા અમે કરી શકીએ છીએ, શરીરની અવસ્થા અમારા આત્માને આધીન છે, એમ માનનાર તે બધા શરીરને જ આત્મા માને છે તે બધા આ અજ્ઞાની જે દલીલ કરી રહેલો છે તે માંહેના જ છે.

શરીર તો માતાના ઉદરમાં થયું, પછી બહાર આવીને રોટલા, દાળા, ભાત, ખાઈ ખાઈને મોટું થાય છે, પછી તેની સ્થિતિ પૂરી થતાં ઘૂટી જાય છે અને આત્મા બીજી ગતિમાં ચાલ્યો જઈ બીજો દેહ ધારણ કરે છે. એટલે આત્મા તો સળંગ નિત્ય જુદો છે, અને શરીર પણ તદન જુદું છે, છતાં પણ આવા જુદા સ્વભાવને અજ્ઞાની નહિ માનતાં મૂઠ થઈને શરીરને જ આત્મા માને છે.

વળી પાંચમા બોલમાં કોઈ અજ્ઞાની એમ કહે છે કે સમસ્તલોકને પુણ્ય-પાપ-રૂપે વ્યાપતો જે કર્મનો વિપાક છે તે જ જીવ છે કારણ કે શુભાશુભભાવથી અન્ય જુદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.

અજ્ઞાની કહે છે કે પુણ્ય-પાપના રસને અમે કરીએ છીએ તે વાત અમને બેસે છે, પણ તેનાથી જુદો જે આત્માનો શાંતરસ છે, તે રસને આત્મા કરી શકે છે તે વાત અમને બેસતી નથી. શુભાશુભનો જે વિપાક અંદરમાં ઉદય આવે છે તેનો આહીં કર્તા લીધો છે, ભોક્તાની વાત પછીના બોલમાં આવશે. અજ્ઞાની કહે છે કે એવા શુભાશુભ વિપાકથી જુદો આત્માનો ગુણ માનવો, અને તે ગુણની અવસ્થા પણ શુભાશુભ વિપાકથી જુદી પ્રગટ કરવી તે વાત અમને બેસતી નથી. પુણ્ય-પાપ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, તે ભાવનો આત્મા કર્તા પણ નથી, સ્થિરબિંબસ્વરૂપ આત્મા છે, તેનો જે શાંતરસ છે તેનો આત્મા કર્તા છે પણ અજ્ઞાનીને તે વાત બેસતી નથી.

જગતને તો એની અનુકૂળતાએ કહેનારા માખણિયા મળે તો એની વાત બેસી જાય છે. કાંઈક પૈસાવાળા હોય, અને તે કાંઈક વાપરે ત્યાં માખણિયા-માખણ ચોપડનારા મળી જાય, તે કહે કે બહુ મોટા ભાઈ! બહુ બુદ્ધિવાળા ભાઈ, એમ માખણ ચોપડે, તે પ્રીતિથી સાંભળે; બે હજારનો પગારદાર થયો હોય તે કાંઈ વર્તમાન ડહાપણનું કંઈ હોતું નથી, એ તો પૂર્વનાં પુણ્ય હોય તેથી પૈસા મળે છે. અત્યારે તો કેટલાંય કાળા કોયલા જેવાં કામ કર્યાં હોય, અને તેવાં કામ કરીને અમલદાર, અધિકારીઓને રાજ કરી દે, અને પૂર્વનાં પુણ્યને કારણે મોટી પદવી મળી જાય પણ વર્તમાન કાળા કેર કરી રહ્યો છે તેના કંઈમાં મરીને જ્યાં જાઈશ ત્યાં ભડકા ઉઠશે.

ગાથા ૩૯૫થી ૪૩]

[૧૫૭

આચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! આવા ટાણે ધર્મ નહિ કરો તો ક્યારે કરશો? તારી તને અબર ન મળે, ને પર વડે તારે હિત ને ધર્મ કરવો છે તે ક્યાંથી થશે? તે તો નપુંસક જેવી, આત્માને ઘળાહીન કરવા જેવી વાત છે. દુનિયાના કહેવાતા ડાહ્યા અને સંસારના કહેવાતા સમજી પડ્યા આવી વાત કરે છે. અરે ભાઈ! આપુ! આત્મા શું ચીજ છે તેને સમજ, ધર્મ શું છે, હિત શું છે તેની ઓળખાણ કર.

કર્તાભાવે શુભાશુભભાવનો રસ જે ઉદ્યમાં આવે તેમાં જેડાનું તે આત્મા છે, તેનાથી જીદો ગુણ પ્રગટ કરવો તે અમને ઘેસતું નથી તેમ અજ્ઞાની કહે છે. આમાં કર્તાપણની વાત લીધી. હવે ભોક્તાપણની વાત છૂંદા ઓસમાં કરે છે.

કોઈ કહે કે શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે સમસ્ત તીવ્ર-મંદત્વગુણો તે વડે ભેદરૂપ થતો જે કર્મનો અનુભવ તે જ જીવ છે કારણ કે સુખ-દુઃખથી અન્ય જીદો કોઈ જીવ દેખવામાં આવતો નથી.

અજ્ઞાની કહે છે કે આત્માને વળી પુણ્ય-પાપના ફળ સિવાય બીજો અનુભવ હોય અને બીજું કાંઈક નિર્વિકલ્પ સુખ ભોગવવાનું હોય તે વાત અમને ઘેસતી નથી. વળી તે એમ ઘેસે છે કે એક હાથે સુખ ભોગવીએ તો વળી બીજા હાથે કોઈવાર દુઃખ પણ ભોગવીએ, પણ તેથી ત્રીજી ચીજ જે આત્માનું ભાન થઈને આત્માનો સ્વાદ આવે, આત્માના આનંદનો ભોગવટો થઈને અનુભવનો રસ આવે, તે વાત અમને ઘેસતી નથી. અનુકૂળતાનાં સુખ અને પ્રતિકૂળતાનાં દુઃખ તે બંને ભોગવવાનું અમને ઘેસે છે. વળી તે કહે છે કે જે ગોળ ખાય તે ચોકડાં પણ ખમે, પરંતુ તે શાતા-અશાતાના રસને નાશ કરી ચૈતન્ય નિરાણું તત્ત્વ છે તે વાત અમને ઘેસતી નથી. તેને જ્ઞાની કહે છે કે કેટલાક જીવો પુણ્ય-પાપના ફળ સિવાય આત્માના વેદનનો સ્વાદ લે છે માટે આત્માના સ્વભાવનો ભોગવટો થઈ શકે છે. પરંતુ જેને આત્માના સુખનો વિશ્વાસ ઘેસતો નથી અને સુખ ભોગવે તે દુઃખ પણ ભોગવે એમ કહે તે મૂઠ છે. તેને વિકારની રુચિ છે પણ આત્માના સુખની રુચિ નથી.

વળી સાતમા ઓસમાં કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે શિખંડની જેમ ઉભયરૂપ મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ, તે બંને મળેલાં જ જીવ છે કારણ કે સમસ્તપણે કર્મથી જીદો કોઈ જીવ જોવામાં આવતો નથી.

કોઈ કહે કે શિખંડની જેમ આત્મા અને કર્મ બંને ભેગાં થઈને કામ કરે છે. આત્માનો ગુણ પ્રગટ થાય તેમાં કાંઈક ગુણ આત્માનો અને કાંઈક ગુણ કર્મનો એમ બે ભેગાં થઈને આત્માનો ગુણ પ્રગટે છે તેમ તે અજ્ઞાની માને છે.

૧૫૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જગતમાં કેટલાક એમ કહે છે કે તમે બહુ 'આત્મા, આત્મા,' કરો છો તો ભલે, પણ ઘણા ઠોકડા આત્માના ને થોડા ઠોકડા તો કર્મના ખરા કે નહિ! ના, બીલકુલ નહિ; કર્મના સોએ સો ઠોકડા કર્મમાં ને આત્માના સો એ સો ઠોકડા આત્મામાં છે પણ એક બીજામાં-કર્મના આત્મામાં કે આત્માના કર્મમાં-કોઈના કોઈમાં ઠોકડા જરાય પણ જતા જ નથી.

વળી કેટલાક એમ કહે છે કે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવામાં મનુષ્યદેહ જોઈએ, હાડકાંની મજબૂતાઈ જોઈએ, એમ કહેનારા સાતમા ખોલના અજ્ઞાની જેવા છે, કારણ કે તેણે મનુષ્યદેહ ને હાડકાંની મજબૂતાઈ તે જડ, અને આત્મા બે ભેગાં થઈને કેવળજ્ઞાન થાય તેમ માન્યું. પણ ભાઈ! હાડકાંની મજબૂતાઈ તે તેને કારણે, ને આત્માને કેવળજ્ઞાન થાય તે આત્માને કારણે, તેમ જન્નેના સ્વતંત્ર કારણ તદ્દન જુદાં જુદાં છે. આત્મા આકાશાદિ દ્રવ્યની જેમ સ્વતંત્ર, અખંડ અને પૂરી વસ્તુ છે; તેનો ગુણ કોઈની મદદથી કે સહાયથી લેશમાત્ર પણ પ્રગટે તેમ નથી.

આ મનુષ્યદેહમાં પ્રથમ આગવ્યવસ્થા, પછી જીવાનવ્યવસ્થા ને પછી વૃદ્ધવ્યવસ્થા, ને પછી ભાઈ સાહેબ ઊંપડે. કેટલાક તો વૃદ્ધવ્યવસ્થા થયા પહેલાં અધવચથી પણ ઊંપડે, જે તેમાં આત્માનો ધર્મ ને હિત ન સમજ્યો તો પછી સમજવાતું ક્યાં રહ્યું? આત્મા ગુણની મૂર્તિ જુદી ચીજ છે એને અનાદિથી જીવ સમજ્યો નહિ ને ઊંધી માન્યતાએ ઘર ઘાલ્યાં, એટલે સમસ્તપણે કર્મને જ આત્મા માન્યો પણ કર્મથી જુદા આત્મા તેણે જાણ્યો નહિ.

આઠમા ખોલમાં કોઈ અજ્ઞાની કહે છે કે અર્થક્રિયામાં (પ્રયોજનભૂત ક્રિયામાં) સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે જ જીવ છે કારણ કે જેમ આઠ લાકડાંના સંયોગથી અન્ય જુદા કોઈ ખાટલો જેવામાં આવતો નથી તેમ કર્મના સંયોગથી અન્ય જુદા કોઈ જીવ જેવામાં આવતો નથી.

જેમ આઠ લાકડાંના કટકાના સંયોગથી ખાટલો થાય છે પણ આઠ લાકડાંથી જુદા કોઈ ખાટલો જેવામાં આવતો નથી તેમ આઠકર્મના રજકણો ભેગા થયા, તે કર્મનો સંયોગ ભેગો થયો એટલે આત્મા ઉત્પન્ન થયો તેમ અજ્ઞાની માને છે. જગતને તો ઊંધી દલીલમાં રોકાવું છે એટલે અનેક પ્રકારની ઊંધી દલીલ આપે છે.

જેમ મહુડાં જુનાં, ખજુર, દ્રાક્ષ, વગેરે બધું ભેગું કરીને સડો કરે ત્યારે તેમાં કેફ ઉત્પન્ન થાય, તેમ આઠ કર્મના સંયોગથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે એમ અજ્ઞાની માને છે. જેમ ખાટલાના ચાર પાયા, બે ઈંસ ને બે ઊંપળાં તે આઠ લાકડાંનો ખાટલો થાય છે તેમ આઠકર્મનું પૂતણું-તેને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારો, તે ચૈતન્ય ભગવાન જુદો,

ગાથા :૩૯થી ૪૩]

[૧૫૯

તેમ માનતો નથી. ખોટી દલીલ આપનાર આઠ કર્મરૂપ ખાટલા સાથે માથાફોડ કર્યા કરે છે આઠ કર્મ ભેગાં થયાં એટલે ચૈતન્યની ક્રિયા થઈ તેમ માને છે પણ ચૈતન્યની ક્રિયા જુદી છે તે તેને બેસતું નથી.

જેમ ખાટલામાં સૂનારો જુદો છે અને ખાટલો જુદો છે તેમ આઠ કર્મનો સંયોગ પણ જુદો ને તે જગ્યાએ રહેનારો આત્મા પણ જુદો છે.

આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ પામીને પરમાત્મસ્વરૂપ આત્માની ઓળખાણ ન કરી, શ્રદ્ધા ન કરી તો તંબૂ ક્યાં તણાશે? કોનું શરણું? ક્યાં જઈશ? અરે, રણમાં રુદ્ધન કોણ સાંભળશે? ગીરમાં હજાર હરણિયાં હોય, તેમાં એક હરણિયા ઉપર જ્યાં સિંહે થાપ મારી ત્યાં બીજા નવસેં નવાણું પૂછડું લઈને ભાગ્યા, ત્યાં તે વખતે એની રાડ કોણ સાંભળશે? એમ જ્યાં કાળનો કાળિયો આવ્યો ત્યાં રાડ કોણ સાંભળશે? કાળ આવ્યો તે કોઈના હાથની વાત નથી. અકસ્માત ઉપર છે ત્યારે કુટુંબ પણ શું કરે? ઊભા ઊભા જુએ અને એમ બોલે કે એણે કર્યા હશે, અને આપણે બેચા હશે, એમ સગાં, કુટુંબીઓ બોલે છે પણ કોઈ કાંઈ કરી શકતું નથી. મોટા રાજા જેવા પણ ચાલ્યા જાય છે ને? તે રાજા સવારે જાગે ત્યારે ત્રંબાણું વાગતાં હોય, અનેક જાતનાં વાજિંત્ર વાગતાં હોય ને રાજા જાગે પણ તેમાં શું વળ્યું? તે મરીને ક્યાં જવાનો તેનો કાંઈ વિચાર! સત્સમાગમ વડે શ્રવણ-મનન કરી પરથી આત્માને જુદો પાડવાનો વિવેક ન કરે તો શું લાભ? કોઈ રોકાણા પુણ્યમાં ને કોઈ રોકાણા પાપમાં, વળી કોઈ તો એમ માને કે કોઈના આશીર્વાદ મળે ને ઘણાની આંતરડી દુવા દે તો આપણું સાડું થઈ જાય, ને કોઈ શ્રાપ દે તો આપણું ભૂંડું થઈ જાય. પણ ભાઈ! તે કોઈને દુભાવવાના અશુભભાવ કર્યા કે કરુણા આદિના શુભભાવ કર્યા તેનું ફળ તને મળવાનું: બાકી કોઈની દુવાથી કે શ્રાપથી કોઈનું લેશમાત્ર ભલું કે ભૂંડું થઈ શકતું નથી. કોઈના શ્રાપથી કે દુવાથી આત્માનું હિત કે નુકસાન થાય એમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બનતું નથી. આત્મા સ્વતંત્ર ભિન્ન જુદો છે તેની જેને બબર નથી તે આવા જુદા જુદા પ્રકારમાં ક્યાંકને ક્યાંક શરણું લઈને ઊભો રહી જાય છે.

આ પ્રમાણે આઠ પ્રકાર તો કહ્યા અને એવા એવા અન્ય પણ અનેક પ્રકારના દુષ્ટદ્વિઓ (અનેક પ્રકારે) પરને આત્મા કહે છે; પરંતુ તેમને પરમાર્થના જાણનારાઓ સત્યાર્થવાદી કહેતા નથી.

સત્યાર્થવાદી તો તેને જ કહીએ કે આઠ બોલથી જુદો આત્મા જાણું, માને, અને તેમાં ડરે તેને જ સત્યાર્થવાદી કહીએ, બાકી કોઈને સત્યાર્થવાદી ન કહીએ.

ભગવાન આત્મા અનંતી શક્તિવાળો છે. તે આત્મા અને કર્મ બંને એક ક્ષેત્ર

૧૬૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવગાહનાં પામીને રહ્યાં છે, અને અનાદિથી જ શુભની પુદ્ગલના સંયોગથી અનેક વિકારી અવસ્થાઓ થઈ રહી છે. પરમાર્થદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ભગવાન આત્મા પોતે ચૈતન્યત્વ જાણવું. દેખવું અને નિરૂપાધિકપણું ક્યારે પણ છોડતો નથી ને પુદ્ગલ તે તેના જડત્વને કોઈ દી છોડતું નથી. જડ પુદ્ગલો તે અશ્વ છે, ધૂળ છે, માટી છે. તે પણ એક વસ્તુ છે. વસ્તુ વસ્તુપણું કોઈ દી છોડે નહિ.

જડ ચેતનનો ભિન્ન છે, કેવળ પ્રગટ સ્વભાવ;

એકપણું પામે નહીં, ત્રણ કાળ દ્વય ભાવ, (શ્રીમદ્ રાજયંત્ર)

જડ અને ચેતન ત્રણેકાળ દ્વિધા એટલે બંને જુદા છે. આત્મા તે આત્માપણથી છૂટે નહિ, ને અશ્વ-જડ તે અશ્વપણથી છૂટે નહિ. વસ્તુ તે જો વસ્તુપણું છોડે તે તે વસ્તુ જ ન કહેવાય. માટે વસ્તુ તે પોતાના વસ્તુપણને ત્રણેકાળ છોડે જ નહિ. પણ પરમાર્થને નહિ જાણનારા તે પર સંયોગથી થતા ભાવોને શુભ કહે છે. અને પૂજા, ભક્તિ, દયા, દાન વગેરેના શુભભાવ અને હિંસા, જૂઠું, ચોરી વગેરેના અશુભભાવ જે થાય છે તે જ આપણા આત્મા છે તેમ માને છે. પણ શરીર, મન, વાણી, પુણ્ય-પાપના ભાવથી જુદું પરમ પવિત્ર તત્ત્વ સર્વજ્ઞ ભગવાને પૂર્ણજ્ઞાનવડે પૂરું તત્ત્વ જોયું છે. સર્વજ્ઞની પરંપરાના આગમ દ્વારા અને સ્વાનુભવ વડે પણ તે તત્ત્વને જાણી શકાય છે.

જેના મતમાં સર્વજ્ઞ નથી તેઓ પોતાની બુદ્ધિથી અનેક કલ્પનાઓ કરી કહે છે. કેટલાક તો કહે છે કે સર્વજ્ઞ કોઈ નથી, પણ એમ કહેનાર ત્રણેકાળ ત્રણલોકને જોઈ આવ્યો, માટે તે પોતે જ સર્વજ્ઞ થયો એ રીતે પણ સર્વજ્ઞપણું સાબીત થયું. ત્રણેકાળ ત્રણલોકને એક સમયમાં હસ્તામલવત્ જાય એવો એક એક આત્માનો સ્વભાવ છે તેવો સ્વભાવ જેને પ્રગટતા તે સર્વજ્ઞ છે. સર્વજ્ઞને જે માનતા નથી અને જેને પરંપરા સર્વજ્ઞતું કથન મળ્યું નથી તે પોતાની કલ્પનાથી અનેક ખોટી કલ્પના ઊભી કરે છે. ત્રણેકાળ ત્રણલોકની પર્યાય તથા અનંતા દ્રવ્ય, એક એક દ્રવ્યના અનંતા ગુણ, એક એક ગુણની અનંતી પર્યાય, તે જ્ઞાનગુણની એક સમયની પર્યાયમાં જલાય છે. એવું આત્મામાં સામર્થ્ય છે. એવું સામર્થ્ય જેને પ્રગટ થાય તે સર્વજ્ઞ છે. તેવા સર્વજ્ઞ અહીં-આ ક્ષેત્રમાં જ્યારે મહાવીર ભગવાન બિરાજતા હતા, ત્યારે તે પોતે જ સર્વજ્ઞ હતા, અને બીજા પણ ઘણા સર્વજ્ઞ હતા, અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર ભગવાન સર્વજ્ઞપદે બિરાજી રહ્યા છે અને બીજા પણ ઘણા સર્વજ્ઞ બિરાજી રહ્યા છે. સર્વજ્ઞને જે યથાર્થ-પણે સ્વીકારે છે તે સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ કરશે અને જે સર્વજ્ઞને સ્વીકારતા નથી તે ઘણી વગરના ઘોર જેવા છે, જેમ હાંકે તેમ હાલે, અને જ્યાં ત્યાં અથડાય; તેના ભવ ભ્રમણનો અંત આવતો નથી.

ગાથા ૩૯ થી ૪૩]

[૧૬૧

‘જાણવું’ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. તે જાણવાના સ્વભાવમાં ‘ન જાણવું’ ન આવે, તે જાણવાના સ્વભાવની મર્યાદા ન હોય. તે જાણવાના સ્વભાવમાં કઈ ચીજ ન જણાય? અધાં દ્રવ્ય, અધું ક્ષેત્ર, અધો કાળ, અને અથા ભાવોને જાણે એવો જ્ઞાન-સ્વભાવ અમર્યાદિત છે. જીવ એક અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ સંપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણ વીતરાગ થાય તે સંપૂર્ણ સર્વજ્ઞ થાય એવી એવી એક એક આત્મામાં તાકાત-ત્રેવડ છે.

આત્મા પરને જાણવા જતો નથી પરંતુ જગતના અનંતદ્રવ્યો, અનંત ક્ષેત્ર, અનંત કાળ અને અનંત ભાવો આત્માના જ્ઞાનમાં સહજપણે જણાય છે એવો જ્ઞાનનો સ્વપર પ્રકાશક સ્વભાવ છે. પર જ્ઞેયો આત્મામાં આવતા નથી, પર જ્ઞેયોની આત્મામાં નાસ્તિ છે, પરંતુ જ્ઞાન પરને જાણે છે, પોતાને જાણે છે, જ્ઞાન જ્ઞાનને જાણે છે જ્ઞાન આત્મામાં રહેલાં બીજા અનંતગુણોને પણ જાણે છે, અને જ્ઞાન લોકાલોકને પણ જાણે છે. એવો જ્ઞાનનો સ્વપર પ્રકાશક સ્વભાવ છે.

જગત પોતાની કલ્પના વડે અનેક પ્રકારે માને તો તે તેમ માનવામાં સ્વતંત્ર છે.

આત્માનો સ્વપર પ્રકાશક સ્વભાવ છે તેથી પર જ્ઞેયો તેમાં સહજ જણાઈ જાય છે પરને જાણતાં આત્મા પર ક્ષેત્રમાં વ્યાપતો નથી, પરને જાણતાં આત્માનું જ્ઞાન બીજા પદાર્થોમાં વ્યાપતું નથી એટલે કે સર્વવ્યાપક થતું નથી, તેમ પર જ્ઞેયો પણ આત્મામાં પેસી જતા નથી. આત્મા પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં રહીને પર જ્ઞેયોને સહજ જાણે.

ભાવનો વિકાશ થવામાં ક્ષેત્રની પહોળાઈની જરૂર પડતી નથી નાના શરીરમાં પણ ભાવની ઉચ્ચતા કરી શકે છે. જુઓને! વિચારો તો સમજાય એવું છે કે શરીર તો સાડા ત્રણ હાથનું હોય તો પણ સ્વરૂપની પ્રતીતિ કરીને તેમાં અમુક પ્રકારે એકાચ થઈ શકે છે, ક્ષેત્ર નાનું હોવા છતાં ભાવની ઉચ્ચતા કરી શકે છે, માટે કેવળજ્ઞાનમાં લોકાલોક જણાય છે તે આત્મા પોતાના સ્વક્ષેત્રમાં રહીને જાણે છે. પોતાના ક્ષેત્રની પરમાં નાસ્તિ છે અને પરના ક્ષેત્રની પોતામાં નાસ્તિ છે. આત્મા જગતના સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને પોતાના ક્ષેત્રમાં રહીને સહજ જાણે છે એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. જગતના અનાદિ અનંત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, અને ભાવ, અનાદિ અનંતપણે જેમ વસ્તુનો સ્વભાવ છે, તેવા જ જ્ઞાનમાં જેમ છે તેમ જણાય છે, એવું જ્ઞાનનું અનંત સામર્થ્ય છે.

સ. પ્ર. ૨૧

૧૬૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

૧૯૯૯ આસો સુદ ૧ ગુરુ.

આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેવો સ્વભાવ નહિ સમજતાં કર્મના નિમિત્તે આત્મામાં ભાવ થાય છે તેને પોતાનો માનનારા તેનાથી આત્માને ઓળખનારા-અજ્ઞાની છે. આત્મા, આત્મા તો ઘણા કર્યા કરે છે પણ કર્મના નિમિત્તે આત્માને ઓળખે છે અને કર્મથી મને લાભ થાય તેમ માને છે તે બધા જડને જ આત્મા માને છે. અધ્યવસાનને આત્મા માનનાર, સંસરણરૂપ ક્રિયા એટલે કર્મને આત્મા માનનાર ઇત્યાદિ આઠ ખેલ જે કહ્યા તેને માનનાર નપુંસક છે, એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે.

ત્યાગી હોય, બાવા હોય, કે ગૃહસ્થ હોય, પણ શુભાશુભની લાગણીના ભાવ થાય તેનો કર્તા થાય, હર્ષ-શોક આદિની લાગણીના ભાવોનો ભોક્તા થાય, તેનાથી આત્માને ધર્મ થાય, તેમ માનનાર નપુંસક છે. કર્મ અને આત્મા બંને ભેગા થઈને આત્માના સ્વભાવ ધર્મને કરે તેમ માનનાર પણ નપુંસક છે.

આજ આત્મસિદ્ધિનો દિવસ છે. સંવત ૧૯૫૨ની સાલમાં આસો વદ એકમે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે આત્મસિદ્ધિ રચી છે. તેની એકસો બેતાળીસ ગાથા છે. તે બહુ સહેલી છે પણ ઊંડા ઊતરીને ન વિચારે તો સમજી શકાય તેમ નથી. તેમાં પ્રથમ ગાથા માંગલિક તરીકે છે કે:—

“ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજવું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.”

આટલા પદની અંદર કેટલું સમાડ્યું છે તે ધ્યાન રાખજો. શાસ્ત્રભાષામાં તો ઘણાં ઘણાં ઊંડાં રહસ્યો હોય છે, પણ આ ગુજરાતી ભાષામાં પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કેટલું રહસ્ય ગોઠવ્યું છે! આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે, તે આત્મા અજ્ઞાનભાવે કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે, જ્ઞાનભાવે સ્વભાવનો કર્તા-ભોક્તા છે, ભોક્ષ છે, અને ભોક્ષનો ઉપાય પણ છે. તે વિષે આખી આત્મસિદ્ધિની રચના છે.

તેમાં પહેલા પદમાં એમ કહ્યું કે “ જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત.” ત્યાં સમજ્યા વિના અનંત દુઃખ પામ્યો તેમ કહ્યું, પણ કાંઈ ક્રિયા કર્યા વિના અનંત દુઃખ પામ્યો તેમ ન કહ્યું કારણ કે અનંતકાળમાં સાચી સમજણ જ જીવે કરી નથી, બીજું બધું કયું છે. સમવસરણમાં બિરાજતા સાક્ષાત્ તીર્થંકરદેવની, હીરાના થાળમાં કલ્પવૃક્ષનાં ફૂલે ને મણિરત્નના દીવે પૂજા અનંતવાર જીવોએ કરી. ધીનો દીવો તો ઓલવાઈ જાય પણ મણિરત્નનો દીવો ઓલવાય નહિ તેવા દીવાથી પૂજા અનંતવાર જીવોએ કરી, પણ પરથી નિરાળા ચૈતન્યસ્વભાવની ઓળખાણ જાતે ન કરી, જાતે ન

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૬૩

જગ્યો તો ખીજું કોણ જગાડે તેમ છે ? ભગવાન કોઈ આપે તેમ નથી કારણ કે પોતાનું સ્વરૂપ પોતાના જ આધારે છે; પરના આધારે પોતાનું સ્વરૂપ છે જ નહિ, માટે પર કોઈ આપી શકે જ નહિ, અને પરના આધારે વસ્તુસ્વભાવ હોય જ નહિ. પર-આધારે વસ્તુ હોય તે વસ્તુ કહેવાય જ નહિ. વસ્તુ એટલે પદાર્થ-જડ-ચૈતન્ય બધા-પોતે પોતાના જ આધારે સ્વતંત્ર છે. જગતમાં વસ્તુ સ્વરૂપ બે છે, એક જડસ્વરૂપ અને ખીજું આત્મસ્વરૂપ, તેમાં આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના જીવ રખડ્યો તેમ કહે છે. અનાદિથી મેં મારો પોતાનો સ્વભાવ જાણ્યો નહોતો, જાણ્યા વિના ખીજા ઘણા ડંકારો કર્યા. હું પોતે 'સ્વરૂપ સમજ્યા વિના' રખડ્યો તેમ શિષ્યના મોઢામાં શબ્દ મૂકીને આત્મસિદ્ધિની શરૂઆત કરી છે.

અનંતકાળમાં હું પોતે સમજ્યો નહિ અને સાચા સમજવનાર પણ મળ્યું નહિ. કદાપિ સમજવનાર મળ્યા પણ પોતે ઓળખ્યા નહિ માટે મળ્યા જ નથી એમ કહ્યું. શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ ! હું પોતે સત્ય સમજ્યા વિના રજળ્યો પણ કોઈ ઈશ્વરે કે કર્મને રજળાવ્યો એમ કહ્યું નથી.

'સમજ્યા વિના' શબ્દમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ત્રણે સર્થ લીધાં છે. કારણ કે 'સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિમોક્ષમાર્ગઃ' એટલે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સમજ્યા વિના અને મિથ્યાદર્શન, મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર વડે રખડ્યો.

'પામ્યો દુઃખ' એમ કહીને શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ ! હું દુઃખ પામ્યો. કેટલાક કહે છે કે દુઃખ જડમાં છે પણ દુઃખ જડમાં નથી, પોતે પોતાનો સ્વભાવ ભૂલ્યો એટલે પોતાની ચૈતન્યભૂમિકામાં જ દુઃખ થાય છે. આત્મામાં જ્યાં આનંદ છે ત્યાં જ તેની ઊંઘી અવસ્થા દુઃખની હોય, જડમાં દુઃખ ન હોય.

'અનંત' એમ કહીને અનંત દુઃખનો ખ્યાલ કરાવ્યો છે, અનંત ભવભ્રમણનો ત્રાસ ખતાવ્યો છે; અનંત દુઃખને વેદનાર-ભોગવનાર હું હતો, ખીજું કોઈ દ્રવ્ય ન હતું તેમ કહે છે. અનંત દુઃખ એટલે તે દુઃખ સારું નહિ અને તે આત્માના ગુણની ઊંઘાઈ છે, એટલે તેમાં એમ ખતાવ્યું છે કે આત્માના આનંદગુણની પર્યાય ઊંઘી થઈ ત્યારે અનંત દુઃખ પામ્યો એમ કહીને મારામાં આનંદગુણ અનંતો ભર્યો છે તેમ સૂચવ્યું છે. અનંત દુઃખ પામ્યો તેમ કહીને તેમાં બે વાત કરી છે.

૧. આનંદગુણની ઊંઘાઈ કરી તે જ દુઃખ છે.

૨. સ્વરૂપ સમજ્યા વિના દુઃખ પામ્યો છું.

હું દુઃખ પામ્યો, એમાં એમ કહે છે કે બધા આત્મા એક નથી, પણ ઠરેક

૧૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દરેક વ્યાત્મા સ્વતંત્ર અને નિરાળું તરવ છે. હું ભૂલ્યો અને હું સમજ્યો નહિ તેથી હું દુઃખ પામ્યો, તેમ કર્હાને પોતાની જાતને સ્વતંત્ર જુદી રાખી છે.

સમજ્યા પછી કહે છે કે પામ્યો દુઃખ અનંત. અજ્ઞાણ પણામાં જાણની ને અજ્ઞાણની કાંઈ ખબર નહોતી ને જાણ થયા પછી જાણની અને અજ્ઞાણની ખન્નેની ખબર છે.

મારી પાત્રતા હતી એટલે સમજ્યો, એમ 'સમજ્યો' શબ્દ નહિ કહેતાં 'સમજવ્યું' કહ્યું છે. સમજણ થવામાં સમજનાર અને સમજવનાર અમે બે હાજર હતા તેમ કહે છે, 'સમજવ્યું' કહેતાં નિમિત્ત વગર સમજાય નહિ, જ્ઞાની વગર એ અનાદિતું અણસમજેલું સ્વરૂપ સમજાય નહિ તેમ બતાવે છે. પણ પાત્ર થાય તેને નિમિત્ત મળ્યા વગર રહે નહિ. સત્ ઉપાદાન અને સત્ નિમિત્તને મેળ છે. સત્ પાત્રતા તૈયાર થાય તે વખતે સમજવનાર સત્ નિમિત્ત પણ હાજર હોય છે; એવો જ કોઈ ઉપાદાન-નિમિત્તનો મેળ છે.

શિષ્ય કહે છે કે અત્યાર સુધી હું સમજ્યો ન હતો પણ ગુરુના પ્રતાપે હવે હું સમજ્યો, શ્રી ગુરુએ મારા ઉપર કૃપા કરી મને સમજવ્યો તેથી હું સમજ્યો, અંદરમાં ભાન છે કે મારી પાત્રતા હતી તો હું સમજ્યો, પણ સત્ સમજનાર એમ ન કહે કે મારાથી હું સમજ્યો. સાચી સમજણ થાય એટલે વિનય અને નરમાશ વધતી જાય, સાચી સમજણ થાય એટલે બેહદ વિનય હોય છે, એટલે અહીં ગુરુ ઉપરનો બહુ વિનય વર્ણવી 'સમજવ્યું' કહ્યું છે.

હવે હું સમજ્યો, એટલે અત્યારસુધી મને ભ્રાંતિ હતી તેમ સાબીત કરે છે. હવે મને જાગૃતિ થઈ. પ્રભુ! હું સમજ્યો, આપે મારા ઉપર કૃપા કરી એટલે હું સમજ્યો. પોતે સમજ્યો એટલે ગુરુ ઉપર બહુમાન આવતાં કહે છે કે સમજવ્યું તે 'પદ નમું.' જ્યાંસુધી પૂર્ણ વીતરાગ થયો નથી, ત્યાંસુધી તેને નરમાશનો ભાવ હોય છે અને વિનય વધતો જાય છે. બહુમાન આવતાં વિનયથી ગુરુને કહે છે કે આપને મારો નમસ્કાર છે. નમસ્કાર એટલે નમવાનો ભાવ કોનો? ઓળખાણ કોની? નિમિત્તની કે પોતાની? નિમિત્તથી કહેવાય કે ગુરુને નમ્યો પણ વાસ્તવિક રીતે પોતાના સ્વભાવનું જે માહાત્મ્ય જાણ્યું છે તે તરફ ઢળે છે, વળે છે—નમે છે.

'શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત,' ગુરુ પ્રત્યે બહુમાન આવી જતાં ગુરુને ભગવાન કહી દીધા છે. સર્વજ્ઞ પૂર્ણ વીતરાગદેવને તો ભગવાન કહેવાય જ છે પણ ગુરુને પણ બહુમાન આવતાં ભગવાન કહી શકાય છે. શિષ્ય સમજ્યો એટલે સાચા દેવ-ગુરુને પણ ઓળખ્યા

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૬૫

અને પોતાના સ્વરૂપની પણ ઝાળખાણ થઈ એટલે નિમિત્ત તરફ લક્ષ જતાં-ગુરુ ઉપર બહુમાન આવી જતાં-ગુરુને નમસ્કાર કરે છે ને પોતાના ગુણ સાથે અવગુણને મેળવતાં ગુણનું બહુમાન આવતાં ગુણ તરફ નમે છે.

વિનયનું બહુ વર્ણન આવે એટલે ઊંઘી દૃષ્ટિવાળા એવો અર્થ કરે છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને વિનય જોઈએ છે તેથી વિનયનું બહુ વર્ણન કર્યું છે, સ્વછંદી જીવોને પોતાને સમજવું નથી ને સ્વછંદ પોષવો છે તેથી સમજવનારનો દોષ કાઢે છે.

૧૪૨ દોહરામાં જ્યાં જોશો ત્યાં ગુરુનું માહાત્મ્ય અને શિષ્યની વિચારક્રિયા આવશે.

“શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યવન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કલિયે કેટલું? કર વિચાર તો પામ.”

તું જાતે વિચાર કર તો જ સાચું જ્ઞાન પામ. તારી સમજણ વગર, તારી પાત્રતા વગર ગુરુ કાંઈ આપી દે તેમ નથી. કોઈની કૃપાથી કે કોઈના આશીર્વાદથી મુક્તિ મળી જાય તેમ નથી, કોઈના શ્રાપથી મુક્તિ અટકતી નથી, તું જ સ્વયંસુખરૂપ છો, સુખનું ધામ છો, તું જાતે વિચાર કર તો જ પામ, બાકી તારી પાત્રતા વિના ત્રણ-કાળમાં કોઈ આપી દેશે નહિ. વિચાર કર તો પામ, તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ત્રણે પામીશ એમ સમાવી દીધું છે, બીજી કોઈ શરીરની ક્રિયા કરવાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર પામીશ તેમ ન કહ્યું, પણ વિચારક્રિયાથી પામીશ તેમ કહ્યું છે.

કેટલાક અજ્ઞાની એમ માને છે કે બહારની પ્રતિકૂળતા બીજા મટાડી શકે છે, કાં તો કોઈ રોગ મટાડી દે, કાં તો કોઈ મહાત્માની કૃપા થાય તો દીકરો થાય, પૈસા મળે, તેમ માને પણ તેમ ત્રણકાળમાં બનતું નથી. પોતાના શાતાના કે પુણ્યના ઉદય વગર કોઈની કૃપાથી કે કોઈના આશીર્વાદથી કાંઈ મળી જાય તેમ માનનાર અને મનાવનાર મૂઠમાં મૂઠ મહા અજ્ઞાની છે. સૌનો સૌનો પુણ્ય-પાપનો ઉદય હોય તેમ બને છે. કોઈ મંત્ર, તંત્ર, દોરા, ધાગા, છોકરા માટે કે પૈસા માટે કરાવે છે તે સંસારની પૂરી મીઠાશવાળો અજ્ઞાની છે, દોરા, ધાગા કરનાર પણ સંસારની તીવ્ર મીઠાશવાળો છે.

કોઈ કહે છે કે મહારાજના ભક્તો બધા બહુ પૈસાવાળા છે એનું કારણ એ છે કે મહારાજ બધાને ચમત્કાર આપે છે એટલે બધા પૈસાવાળા થાય છે. અરે! અડીં તો પૈસા અને તેનું કારણ પુણ્ય તે બધા ઉપર જુઓને ચાખખા મરાય છે ને! આથી તે કેવાક કોરડા દેવા! અડીં તો એક આત્મા સિવાય પૈસા ને પુણ્યનું માહાત્મ્ય હતું જ

૧૬૬ |

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ક્યાં? તે બધા ઉપર તો મીંડાં મૂકાય છે. શું પર ચીજ કોઈને તાબે છે કે કોઈને આપી અપાય? સંસારની કોઈ ચીજ દેવાની વૃત્તિવાળો અને કોઈ ચીજ લેવાની વૃત્તિવાળો તે બંને સંસારની બંધનતી મીઠાશવાળા છે.

આત્મસિદ્ધિમાં જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે સમજ્યો કેવું સમજ્યો? કે જેવું વીતરાગનું સ્વરૂપ છે, તેવું જ મારું સ્વરૂપ છે તેમ સમજ્યો. શિષ્ય કહે છે કે મેં જ મારાથી ઊંધા ભાવ કર્યા ને મારાથી જ રખડ્યો. કોઈની અવસ્થા કોઈ કરવા સમર્થ નથી. પોતાની સત્ પાત્રતા વડે સાચું સમજે ત્યારે સત્સમાગમનું નિમિત્ત હોય ખરું, પણ સદ્ગુરુ પોતાના પ્રગટેલા સ્વરૂપમાંથી એક કટકો પણ કોઈને આપી દે તેમ બંને નહિ. ત્રણકાળના તીર્થંકર-કેવળીઓએ સ્વતંત્રતાની જાહેરાતનો ઠંઢેરો પીટ્યો છે કે કોઈ, કોઈના ગુણની એક પણ અવસ્થા કરવા ત્રણકાળમાં સમર્થ નથી.

‘જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ બંધનત.’

જેવા સિદ્ધ ભગવાન પરમાત્મા છે તેવો જ હું છું. મારામાં કર્મ ગરી ગયાં નથી, એવું શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્માનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના બંધનત દુઃખ પામ્યો. પુણ્ય-દયા આદિના ભાવનો હું કર્તા છું એમ માને ત્યાંસુધી તે અજ્ઞાની છે. આત્મા નિરાગો છે એનું જોને ભાન નથી તે બંધનત સંસાર રખડવાનો છે. સ્વરૂપ સમજ્યા વિના બધું કયું પણ કિંચિત્ માત્ર ધર્મ થયો નહિ. શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર કહે છે કે :—

યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો,
પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ સિયો.

વ્રત કર્યાં, તપ કર્યાં, એક સેકન્ડે કરોડોનાં દાન દીધાં. તેમાં કપાય મંદ હોય તો પુણ્ય બાંધે પણ સ્વતંત્ર આત્મા શું વસ્તુ છે તેના ભાન વિના એકે ભવ ઘટવાનો હરામ છે.

આજે આત્મસિદ્ધિનો દિવસ છે. તે શાસ્ત્રનું નામ પણ આત્મસિદ્ધિ છે. પોતાના આત્માની સિદ્ધિ પોતે જ કરી શકે છે. પોતાની સિદ્ધિ કરવામાં કોઈનો હાથ નથી. દેવ-ગુરુનો પણ હાથ નથી. પણ સાચી સમજણ વખતે સાચા ગુરુનું નિમિત્ત હોય છે ખરું, વિચારની ક્રિયા અને ગુરુનું નિમિત્ત એ બંને હોય છે.

બુઝી ચહત જે ધ્યાસકો, હૈ બુઝનકી રીત,
પાવે નહિ ગુરુગમ વિના, એહી બનાદિ સ્થિત.

તારી ધ્યાસને જે તું બુઝાવવા ચાહતો હો તો બુઝાવવાની રીત એ છે કે તે

ગાથા-૩૯ થી ૪૩]

[૧૬૭

ગુરુગમવિના પામી શકાય નહિ. પાત્ર થાય તેને સાચા ગુરુ મળી રહે; ગોટાવાળા ગુરુ મળે તેનાથી સાચું ભાન ન થાય. કોઈને રોગ મટાડી દઉં, દોરા-ધાગા કરી દઉં એવી બુદ્ધિવાળા ગુરુ તે ગુરુ જ ન કહેવાય, તેનાથી બીજાને સાચી સમજણ તો થાય જ નહિ, પણ પુણ્યે ન અંધાય. રોગ તે શું બીજાના મટાડ્યા મટતા હશે? સનતકુમાર ચક્રવર્તી જેવા સંત મુનિ ધર્માત્માને પણ સાતસેં સાતસેં વરસ મુઠ્ઠી રોગ રહ્યો હતો છતાં આત્માનું ભાન હતું અને સ્વરૂપના નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં વારંવાર રમતા હતા. તે ભવે મોક્ષ જવાના છે છતાં પણ ગળતકોદ જેવા આકરા રોગનો ઉદય હતો. રોગ તો પ્રકૃતિનું ફળ છે તેમાં આત્માને શું? શરીરમાં રોગ આવે એટલે કાંઈ આત્મામાં રોગ નથી આવતો, સંત મુનિ જેને તે ભવે મોક્ષ જવું છે તેને આવું થાય તો પછી બીજાને રોગ થાય તેમાં નવાઈ શી! કોઈનું મટાડ્યું કાંઈ મટતું જ નથી, શરીરનું એક રજકણ ફેરે તે સ્વતંત્ર ફેરે છે, જડ અને ચૈતન્ય બંનેની ક્રિયા જુદી જુદી સ્વાધીનપણે થાય છે, એક તરવ બીજા તરવને કાંઈ કરી શકે નહિ, સૌ માને તે સૌના ઘરનું છે.

એક હોય ત્રણકાળમાં, પરમાથનો પંથ,
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત.

પરમાર્થ એટલે મુક્તિનો માર્ગ એક જ હોય છે, પરમાર્થસ્વરૂપ એવો જે આત્મા તેને પામવાનો પંથ એક જ હોય છે. અભેદ આત્મા ઉપર દષ્ટિ તે વ્યવહાર, તે દષ્ટિનો વિષય તે પરમાર્થ છે અને દષ્ટિ પાતે અવસ્થા છે માટે વ્યવહાર છે. તે દષ્ટિના વિષયના જોરમાં દર્શન, જ્ઞાન, અને ચારિત્રની પર્યાય વૃદ્ધિગત સધાય છે તે વ્યવહાર સમંત છે.

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો, આવી અત્ર શમાય,

સર્વે જ્ઞાનીનો એક જ નિશ્ચય છે, સર્વે જ્ઞાનીનો એક જ માર્ગ છે. વર્ણી આવે છે કે:—

આગળ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય,
થાશે કાળ ભવિષ્યમાં, માર્ગ ભેદ નહિ કોય.

ગયા કાળમાં અનંતા જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાન કાળમાં છે ને ભવિષ્ય કાળમાં અનંતા જ્ઞાની થશે તે સર્વે જ્ઞાનીનો એક જ માર્ગ છે, એક જ રીત છે, એક જ પંથ છે, જુઓ, આમાં બધામાં પણ એમ આવ્યું કે માર્ગ એક જ હોય બે ન હોય. બધા જ્ઞાનીનો એક જ મત છે.

૧૬૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એ ઇચ્છે પરમાર્થ તો, કરે સત્ય પુરુષાર્થ,
ભવસ્થિતિ આદિ નામ સર્થ, છેદા નહિ આત્માર્થ.

કોઈ કહે છે કે અમારે હજી વચ્ચે ભવ કરવાના હશે તો ! કર્મ હજી બાકી હશે તો ! ભવસ્થિતિ હજી પાકી ન હોય તો શું થાય ? તેને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને અધ્યા જ્ઞાનીઓ કહે છે કે તેવા ભવસ્થિતિ આદિનાં બંધાનાં સર્થને પુરુષાર્થને અટકાવશે નહિ. જ્ઞાનીનું વાક્ય પુરુષાર્થ હીન વચ્ચે કાળમાં હોય નહિ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક જગ્યાએ લખે છે કે હીન પુરુષાર્થનાં વાક્ય જ્ઞાનીનાં ન હોય. કરે સત્ય પુરુષાર્થ એમ કહ્યું તેમાં અધું આવ્યું કે પુરુષાર્થ કરવાથી ભવસ્થિતિ પાકે છે, એની મેળાએ ભવસ્થિતિ પાકતી નથી. આત્મસિદ્ધિના ૧૪૨ દોહરામાં સાદું સત્ય રચાયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ઘણી શૈલિથી આવ્યું છે. આજ આસો વદ એકમે તે રચાયું છે.

અહીં સમયસારમાં ૪૪ મી ગાથામાં પણ આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાવે છે. આગળ ૩૯ થી ૪૩ ગાથામાં આઠ પ્રકારે પરને આત્મા કહેનારની વાત આવી ગઈ છે. એવું કહેનારા તે સત્યાર્થવાદી નથી. તે સત્યાર્થવાદી કેમ નથી તેનો ઉત્તર કહે છે.

एष सव्वे भावा पुग्गलद्ववपरिणामणिप्पणा ।

केवलजिणेहिं भणिया कह ते जीवो ति वच्चंति ॥ ४४ ॥

અર્થ:—આ પૂર્વે કહેલાં અધ્યવસાન આદિ ભાવો છે તે અધ્યાય પુદ્ગલદ્રવ્યનાં પરિણામથી નીપજ્યા છે એમ કેવળી સર્વજ્ઞ જિનદેવોએ કહ્યું છે તેમને જીવ એમ કેમ કહી શકાય ?

જુઓ ઉત્તર ! આ પૂર્વે કહેલાં અધ્યવસાન-શુભાશુભભાવના વિકલ્પો આવે તે અધ્યા પુદ્ગલદ્રવ્યનાં પરિણામથી રચાયેલા છે તેમ ભગવાંત સર્વજ્ઞદેવોએ કહેલું છે.

ભગવાનની પૂજા-ભક્તિ કરવાના ભાવ કે વ્રત-અવ્રતના ભાવ આવે તે અધ્યા ભાવ જડદ્રવ્યથી નીપજેલા છે.

પ્રશ્ન:—અહીં સાંભળનારા પૂજા-ભક્તિ, વ્રત કરે છે તો ખરા તેનું કેમ ?

ઉત્તર:—અશુભભાવ ઠાળવા તે ભાવ કરે ખરા, વીતરાગ ન થવાય ત્યાં મુદ્ધી અશુભભાવ ઠાળી શુભભાવ કરે, પણ અહીં તો વસ્તુસ્વરૂપ ખતાવાય છે. તે શુભભાવને પોતાનું સ્વરૂપ માને કે તે શુભભાવથી ધર્મ થશે તેમ માને તો તે અજ્ઞાન છે. જેટલા

**પુદ્ગલતણા પરિણામથી નીપજેલ સર્વે ભાવ આ
સહુ કેવળીજિન ભાખિયા, તે જીવ કેમ કહેા ભક્ષા ? ૪૪.**

ગાથ.-૪૪]

[૧૬૬

વિકલ્પો શુભ કે અશુભના-દયાના કે હિંસાના આવે, તેમાં જ્ઞાન ભલે છે, જ્ઞાન અસ્થિર થાય છે તેથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યથી નીપજેલા છે પણ તે આત્માથી નીપજેલા નથી. તે ભાવો થાય છે આત્મામાં, કાંઈ કર્મમાં જડમાં થતા નથી, પણ તે ભાવોની અવસ્થા જડને આધીન થાય છે. તે ભાવો આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતા નથી, માટે તેને જડના કહ્યા છે. શુભભાવ તે વિકારભાવ છે. તે વિકારભાવ વડે સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન થાય નહિ, તેમ કોણ કહે છે ? સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવ કહે છે તે શુભાશુભ પરિણામ બાહ્ય નિમિત્ત તરફ દગતા ભાવ છે. આત્મા એકલો વીતરાગ સ્વરૂપ પ્રભુ છે તેની જેને બંધન નથી તે બંધાને બાહ્ય નિમિત્ત તરફ દગતા ભાવ થાય છે.

આ અધ્યવસાન આદિ ભાવો છે તે બંધાય, વિચિત્રે (સમસ્ત પદાર્થોને) સાક્ષાત્ દેખનારા ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞ અહિંતદેવો વડે, પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય કહેવામાં આવ્યા છે.

જેમના જ્ઞાનમાં સમસ્ત જગતની કોઈ પણ વસ્તુ અજ્ઞાણરૂપે નથી એવા, સર્વ વસ્તુને પ્રત્યક્ષપણે જાણનારા ભગવાન વીતરાગ સર્વજ્ઞ અહિંતદેવો વડે, શુભાશુભ અધ્યવસાન આદિ ભાવો પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય કહેવામાં આવ્યા છે.

બુઝો ભાઈ! આત્મા શું ચીજ છે? આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે, તેમાં દેવભક્તિ કરું ગુરુભક્તિ કરું એવા શુભભાવ થાય ત્યારે અને વિપય-કયાય આદિના અશુભભાવ થાય ત્યારે જ્ઞાન અસ્થિર થાય છે, જ્ઞાન સંક્રમે છે; એક કાર્ય ઉપરથી બીજા કાર્ય ઉપર જ્ઞાન જાય છે ત્યારે જ્ઞાન મદલે છે-હલે છે તે જ વિકાર છે. જેટલી કરવા-મૂકવાની લાગણી થાય તે બંધો વિકાર છે અને વિકાર તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. એમ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાને બધું જેમ જાયું છે તેમ કહ્યું છે.

વિકારભાવ ચૈતન્યસ્વભાવમય શુભદ્રવ્ય થવા સમર્થ નથી કે જે શુભદ્રવ્ય ચૈતન્ય-ભાવથી શૂન્ય એવા પુદ્ગલદ્રવ્યથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) કહેવામાં આવ્યું છે; માટે જેઓ આ અધ્યવસાનાદિકને શુભ કહે છે તેઓ ખરેખર પરમાર્થવાદી નથી.

આત્મામાં જે કાંઈ શુભાશુભ ભાવ થાય તે ચૈતન્યસ્વભાવ થવા સમર્થ નથી. શરીરની ક્રિયા મારાથી થાય છે એવો કર્તાપણાનો ભાવ વગેરે કાંઈ પણ આત્મામાં નથી. કોઈ પણ જાતનો વિકારભાવ આત્મામાં નથી, તેમ કોણ કહ્યું છે ? તીર્થંકર ભગવાને કહ્યું છે. માટે આ અધ્યવસાન આદિને શુભ કહે છે તે ખરેખર આત્માને માનતા નથી.

સ. પ્ર. ૨૨

૧૭૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શુભાશુભ પરિણામથી પુણ્ય-પાપનો અંધ થાય તેનાથી ધૂળના ઢગલા મળે, પણ તેનાથી આત્મા ન મળે. જે પર પદાર્થથી આત્માને લાલ થાય તેમ માને છે, તે આ આઠ મતવાળા પરને આત્મા માને છે તેના જેવો જ છે. શરીર સારું હોય તો ધર્મ કરીએ, શરીર વડે ધર્મ કરીએ તેમ માનનારા તે અધા જડને જ આત્મા માને છે, તે આત્માનું ખૂન કરનારા છે, માટે જે એમ માને છે તે ખરેખર સત્યાર્થવાદી નથી કેમકે આગમ, યુક્તિ અને સ્વાનુભવથી તેમનો પક્ષ આધિત છે.

જે કાંઈ વિકારભાવ થાય તે જડથી ઉત્પન્ન થનાર છે તેમ શાસ્ત્ર પણ કહે છે, યુક્તિ-ન્યાયથી પણ તે જડ છે, અને અનુભવથી પણ તે જડ છે માટે તે ત્રણેથી તેમનો પક્ષ આધિત છે.

જેટલા પ્રવૃત્તિના ભાવ થાય તે અમને લાભદાયક છે એમ કહેનારા તદ્દન જૂઠા છે, સુખ-દુઃખની લાગણી થાય, હર્ષ-શોકનો ભાવ થાય તે જીવ નથી તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું સમવસરણમાં નીકળેલું વાક્ય છે.

આત્મા શરીરાદિથી તો પર છે પણ પુણ્ય-પાપની લાગણીથી પણ પર છે, કારણ કે તે પુણ્ય-પાપના ભાવ જડ છે, તેમ આગમથી કહેલું છે. જુઓ, આ આગમનો ટેકો છે, “પુદ્ગલતણા પરિણામથી નીપજેલ સર્વે ભાવ આ” એવું આ સર્વજ્ઞનું વચન છે તે આગમ છે.

સામાવાળાએ કહ્યું કે કોલસાની કાલિમા જેમ કોલસાથી જુદી નથી તેમ અધ્યવસાનથી આત્મા જુદો નથી, તેને આચાર્યદેવ સ્વાનુભવગલિત યુક્તિથી કહે છે કે સાંભળ, સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થયેલા એવા રાગ-દ્વેષ વડે મલિન અધ્યવસાન છે, તે જીવ નથી.

સ્વયમેવ એટલે તને ભાન નથી માટે સહજ રાગ-દ્વેષ થાય છે તેમ લાગે છે, ચૈતન્યમૂર્તિ અખંડાનંદ છે તેની ખબર નથી એટલે જાણે કે આ રાગ-દ્વેષના ભાવ સહજ આત્માના ઘરના હોય તેમ તને થઈ પડ્યું છે, તેને દટાંત આપીને સમજાવે છે.

જુઓ, પેલા અજ્ઞાનીએ કોલસાનો ઢાખલો આપ્યો હતો, અને આચાર્યદેવ તો સોનાનો ઢાખલો આપે છે. જેમ સોનું પીણું ધમરક જેવું છે તે સોનાને અગ્નિમાં તાવે તે વખતે જે કાલિમા નીકળે તે સોનાની નથી પણ તે કાલિમા ધુમાડાની છે; તેમ અધ્યવસાન તે ચિત્સ્વરૂપ જીવના નથી. આત્મા ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેમાં જે લાગણીઓ થાય તે કાલિમા છે તે આત્માના ઘરની ચીજ નથી પણ પુદ્ગલના ઘરની ચીજ છે. જેમ ધુમાડો આવે એટલે સોનું ગોટવાઈ જાય છે એટલે કે ઢાખાનું નથી તેમ મલિન પુણ્ય-પાપના ભાવ મારા એવા અભિપ્રાયના ધુમાડામાં આત્મા ગોટવાઈ જાય છે.

ગાથા-૪૪]

[૧૭૧]

પુણ્ય-પાપના મલિનભાવ મારા, એવા અભિપ્રાયથી પણ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા જીવે છે, તે ચિત્સ્વરૂપ આત્મા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા, ભેદજ્ઞાનીઓ વડે એટલે સમ્યક્દર્શન પામેલા જીવો વડે અધ્યવસાનથી જીવે અનુભવાય છે. ધર્મી થયા પછી અધ્યવસાનથી જીવે આત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

કેટલાક આંધળા અને ઊંધી દષ્ટિવાળા કહે છે કે ધર્મ ઊઘડે તે આપણે કેમ જાણીએ કેવળી જાણે. અહીં તો સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન થયું ત્યાં તો સ્વયં આ આત્મા જીવે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. ભેદજ્ઞાનીઓ એટલે ચોથાગુણસ્થાનવાળા શુદ્ધસ્થા-શ્રમમાં રહેલા પુણ્ય-પાપથી જીવે આત્મા અનુભવે છે, વેદે છે. કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે જીવે અનુભવે છે તે વાત નથી, પણ અહીં તો સમ્યક્દર્શન થતાં જીવે અનુભવે છે તે વાત છે. આ રીતે આગમ, યુક્તિ અને અનુભવ ત્રણ ઘોલ કહ્યાં.

૧૯૯૯ આસો વદ ૨ શુક્ર.

દેહથી જીવે આત્મા છે. તે આત્માનો જેવો સ્વભાવ છે તેને આંગળે, તેની શ્રદ્ધા કરે, અને તેમાં એકાગ્ર થાય તો સ્વતંત્રતારૂપ મોક્ષ મળ્યા વગર રહે નહિ,

પરવસ્તુમાં સુખ-દુઃખ છે નહિ પણ સુખ-દુઃખ માત્ર ભાસે છે, અનુકૂળતામાં સુખ છે અને પ્રતિકૂળતામાં દુઃખ છે એમ માત્ર કલ્પના કરી છે. રાજ એ સુખ નથી અને નિર્ધનતા એ દુઃખ નથી, પણ પોતાની કલ્પના વડે પરમાં સુખ-દુઃખ માનીને ચોરાશીનું ભ્રમણ ઊભું કરે છે. પરમાં સુખ છે નહિ માટે 'ભાસે છે' તે શબ્દ કહ્યો છે. સુખ છે નહિ પણ સુખ ભાસે છે.

આત્મા કાયમી-ધ્રુવ-રકાઉ-અવિચલ જ્ઞાનાદિગુણથી ભરેલો છે, તેને ભૂંડીને ઊંધો અધ્યવસાન કરે છે કે સ્ત્રી, છોકરા, પૈસા, મને સુખરૂપ છે, ઠીકરૂપ છે, લાભરૂપ છે, એમ માને છે તે ઊંધા અધ્યવસાનને આત્મા માનીને ત્યાં અટક્યો છે. તે અધ્યવસાનને કાઢવા માગતો નથી પરંતુ રાખવા માગે છે. જે ચીજને પોતાના ઘરની માને તેને રાખવા જ માગે ને? કાઢવા ક્યાંથી માગે! પણ તે અધ્યવસાનથી જીવે આત્મા ધર્માત્મા વડે સ્વયં ઉપસલ્યમાન છે, એટલે ધર્માત્મા તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

અનાદિ જેનો પૂર્વ અવયવ છે અને અનંત જેનો ભવિષ્યનો અવયવ છે એવી જે એક સંસારરૂપ ક્રિયા તે-રૂપે કીડા કરતું કર્મ છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે કર્મથી જીવે અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસલ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. (૨)

કર્મથી સંસારમાં રખડયા અને કર્મથી સંસારમાં રખડશું એમ માને છે તે

૧૭૨ |

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પોતાના કર્મ રહિત સ્વભાવને જાણતો નથી અને કર્મને જ આત્મા માને છે, એવી માન્યતારૂપ સંસરણ-ભ્રમણરૂપ ક્રિયા એટલે રાગ-દ્વેષની ક્રિયાને પોતાની ક્રિયા માને છે. રાગ-દ્વેષથી હું જુદો છું, એ મારી ક્રિયા નથી, મારી ક્રિયા મારામાં છે એમ ભાન નથી, વળી શાસ્ત્રમાં કર્મની વાત આવી એટલે એને પકડી બેઠો કે કર્મ મને ભૂલ કરાવી, પણ કર્મ ભૂલ કરાવતું નથી ભૂલ કરતી વખતે કર્મ માત્ર નિમિત્તરૂપે હાજર છે. પોતાની ભૂલે પોતે રખડે છે, કર્મ કાંઈ રજાવાવતું નથી. અને કર્મ મોક્ષ પણ આપતું નથી માટે કર્મ આત્માથી જુદી ચીજ છે.

પ્રશ્ન:—પુણ્યને લઈને આ બધી અનુકૂળતા તો મળે છે ને ?

ઉત્તર:—પુણ્ય ક્યાં એના ઘરની ચીજ છે ! તે તો ક્ષણિક છે, વિનાશક છે, ધૂળ છે. ઘડીમાં પલટાઈ ને રાજમાંથી રાંકો થઈ જશે, સખનમાંથી નિર્ધન થઈ જશે. કોઈવાર ક્ષણિક પુણ્યના ભાવ કરે તો સારા સંયોગ મળે, વળી પાપના ભાવ કરશે તો નરકે ચાલ્યો જશે કારણ કે તે વિકારી ભાવ તો ક્ષણે ક્ષણે પલટાય છે માટે પુણ્યમાંથી પાપ કરી કીડા-મકોડાના ભવ કરી નરક-નિગોદમાં ચાલ્યો જશે. જેને પુણ્યની મીઠાશ છે તેને ધૂળની મીઠાશ છે.

કોઈ કહે:—કર્મો તો અનાદિના છે ને ? તે અનાદિ કર્મો કેમ છૂટે ? જેમ ચણાના બીજમાંથી પાછો ચણા થાય તેમ અનાદિથી કર્મથી કર્મ અંધાય છે તેની લાગ તૂટતી નથી માટે કર્મો કેમ તૂટે ?

સમાધાન:—અભાન વડે આંધેલા કર્મો ભાન વડે તૂટી જાય છે. કર્મો કાંઈ અનાદિનાં હોતાં નથી, પણ અનાદિનો અર્થ એવો છે કે કર્મો પ્રવાહે અનાદિનાં છે. જેમ એક પૂણીમાંથી બીજી પૂણી સંધાય, તેમાં પૂણી તો બીજી બીજી હોય છે પણ એક પછી એક પૂણી ક્રમસર સંધાય કરે છે તેમ કર્મો તો નવાં નવાં-બીજાં બીજાં અંધાય, જીવનાં ટળે ને નવા અંધાય, માટે તે કર્મો અનાદિનાં નથી પણ તે પ્રવાહે અનાદિનાં છે, એકને એક કર્મો કાંઈ અનંતકાળનાં હોતાં નથી. રાંકથી રાજ કે કીડીથી કુંજર, કોઈ પાસે પણ અનંતકાળનાં કર્મો હોતાં નથી, પરંતુ અસંખ્ય વર્ષોનાં કર્મો વધારેમાં વધારે વર્તમાનમાં હોય છે. અસતી પાસે પણ સીત્તર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિ કરતાં વધારે સ્થિતિનાં કર્મો હોતાં નથી. લાખો ગાયોને કાપનાર કસાઈ પાસે પણ અસંખ્ય અખજ વર્ષોની સ્થિતિવાળાં કર્મો હોય, ગમે તેવા પાપી પાસે પણ અસંખ્ય અખજ વરસની સ્થિતિવાળાં કર્મો હોય, કોઈની પાસે અનંત અખજ વરસની સ્થિતિ વાળાં કર્મો હોય નહિ, કોઈ પણ આત્મા અનંત અખજ વરસનાં કર્મો આંધે તેમ કોઈ કાળે અન્યું નથી, અનતું નથી, ને અનશે પણ નહિ.

ગાથા-૪૪]

[૧૭૩

આત્માનું ભાન કરે અને આત્માની નિર્મળ મોક્ષપર્યાય પ્રગટાવે તો તેની અનંતકાળની સ્થિતિ હોય, અનંતકાળ સુધી તે ટકે, તે મોક્ષની સ્થિતિ અનંતકાળની હોય. આત્માની મોક્ષરૂપ નિર્મળ અવસ્થામાં તેમ અને છે પણ કર્મ અનંતકાળનાં બંધાય એમ ત્રણકાળ ત્રણસોકમાં બનતું નથી. તે કર્મને નાશ કરવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, તે કર્મથી જુદો આત્માનો સ્વભાવ સમ્યક્દષ્ટિ જીવો વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે.

કેટલાક અજ્ઞાની કહે છે કે કર્મ માર્ગ આપે ત્યારે આપણો મોક્ષ થાય તેમ માનનારા તદ્દન મૂઠ મિથ્યાદષ્ટિ છે. કેટલાક કહે છે કે કર્મ પજવે છે, કર્મ કરે તેમ થાય, આપણાથી શું થાય? પણ વિચાર તો કર કે કર્મ પજવતાં હશે? એ તો બિચારાં જડ ધૂળ છે. એને તો ખબર પણ નથી કે અમે કોણ છીએ, અમે કર્મપણે પરિણમ્યાં છીએ કે નહિ એવી કાંઈપણ તેને ખબર નથી, પરંતુ તે કર્મનાં બહાનાં કાઠનાર અજ્ઞાનીને કર્મથી જૂઠું પડતું નથી એટલે કહે છે કે કર્મ મને પજવે છે, કર્મ માર્ગ આપે તો મોક્ષ થાય, એમ કર્મનો વાંક કાઢે છે.

જેમ ધીનો ઘડો બોલાય છે પણ શું ધીનો ઘડો છે? ઘડો તો ખરેખર માટીનો જ છે પણ ધીનો નિમિત્તથી તે માટીનો ઘડો ધીનો ઘડો કહેવાય છે. તેમાં ધી તો ધી જ છે અને ઘડો તે ઘડો જ છે, ધી તે ઘડો નથી ને ઘડો તે ધી નથી પણ ધીનો નિમિત્તથી ઘડો ધીનો ઘડો કહેવાય, પણ તે પ્રમાણે તેનો અર્થ ન થાય; તેમ આત્માને કર્મ વળગ્યાં છે તેમ કહેવાય પણ કર્મ તે આત્મા નથી તે આત્મા તે કર્મ નથી, કર્મ કર્મમાં છે ને આત્મા તે આત્મામાં છે. પણ કર્મના નિમિત્ત તરફથી શાસ્ત્રમાં લખાણ હોય, તેનો તેવો અર્થ સમજે, પણ આ તો નિમિત્ત તરફનું કથન છે તેમ ન સમજે, અને કર્મને પોતાનું માને, તેનાથી જુદાપણાનું ભાન ન કરે તો તેને યથાર્થ સમજાય નહિ.

કોઈ કહે છે કે હાંકયા કર્મની શી ખબર પડે! અરે ભાઈ! કર્મ તેં કર્યાં છે કે બીજાએ કર્યાં છે? જે ઊંઘા પુરુષાર્થ વડે કર્મ કર્યાં તે સવળા પુરુષાર્થ વડે એક ક્ષણમાં છૂટી શકે છે, અદ્વૈતકાળે મુક્તિ થાય છે. પોતે પુરુષાર્થ કરે તો થાય. કર્મ આડખીસ કરવા સમર્થ નથી. કોઈ કર્મમાં એવી શક્તિ નથી કે પુરુષાર્થ કરનારને પુરુષાર્થ કરતાં અટકાવે.

પોતાની સ્વતંત્રતાને નહિ ઓળખનાર-પોતાના વીર્યને પરવશ કરનાર છેલ્લે સમયે-મરણ વખતે અસાધ્ય થઈ જાય તેનાં કાંઈ મરણ કહેવાય?

મરણ તો ખરા જ્ઞાનીનાં કહેવાય કે જે આત્માના આનંદમાં ઝીલતા ને જૂઠતા દેહને છોડે છે. આત્મા પરથી નિરાળો ચિદ્દેહન છે તેમાં ઝીલતા ને જુલતા જ્ઞાનીનાં મરણ

૧૭૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થાય છે. 'વિપસન્નં ઝળાઘાતં' મરણુ આવ્યા પહેલાં જ્ઞાનીને પ્રસન્નતા થાય છે, અંદર આત્મામાંથી પ્રસન્નતા, પ્રસન્નતા આવે છે, ત્યારે તે જ્ઞાની વિચારે છે કે આટલી ઘઘી પ્રસન્નતાની વિશેષતા કેમ સ્ફૂરી આવે છે? માટે મરણુ નજીક આવ્યું લાગે છે, તેમ તે સમજી જાય છે.

આત્માની ઝોળખાણુ સહિત આત્માનો ઉપયોગ ઘાત ન પામે એવી સ્વરૂપરમણુતામાં જ્ઞાની મરણુ કરે છે. જ્ઞાની કહે છે કે જગતમાં કોઈ એવું કર્મ નથી, કોઈ કર્મમાં એવો રસ નથી કે જે મારા મરણુ વખતે આડું આવે, કે મારા ઉપયોગનો ઘાત કરે. ચૈતન્યનો ઉપયોગ ઘાત ન પામે એવી સ્વરૂપક્ષીનતામાં જ્ઞાનીના દેહ છૂટે.

જગતને મરણુ તણી ખીક છે.

જ્ઞાનીને આનંદની દહેર જે-આતમ રમે રે સ્વભાવમાં.

અજ્ઞાની મરણુની લીંસમાં લીંસાર્થ જાય છે, -અજ્ઞાનીનું મરણુ ષાળમરણુ, અજ્ઞાનમરણુ, જડમરણુ છે. જ્ઞાની આનંદની દહેરમાં જૂસતાં દેહ છોડે છે.

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્ર છેલ્લે વખતે કહે છે કે મને કોઈ ષોલાવશો નહિ, હું મારા સ્વરૂપમાં ક્ષીન થાઉં છું. લાવો તો ખરા! આવું વાક્ય કોણુ ષોલી શકે છે? આવું નામ મરણુ કહેવાય, ધારણુથી ષોલે તેની કિંમત નથી, સહજ આવે તેની ખરી કિંમત છે.

ભલે ચોથે કે પાંચમે ગુણુસ્થાને હોય છતાં પણુ ચૈતન્યના ભાન સહિત સ્થિરતાપૂર્વક સમાધિમરણુ થાય છે, તે મરણુ કોઈ જુદી જ જાતનાં હોય છે.

જે મરણુ વખતે સમાધિમરણુ મર્યો છે, અજ્ઞાઘાત ઉપયોગે મર્યો છે, સંધિ તોડી નથી તે જ્યાં-જે ભવમાં જાય ત્યાં વચ્ચે જગતની સાંધ તેને તૂટતી નથી, મરણુ વખતે અખંડ સંધિ લઈને ગયો છે તેથી સંધિ તૂટતી નથી પણુ અખંડ રહે છે.

જેને ધર્મની શરૂઆતની ખબર નથી, તેને ધર્મના છેડાની પણુ ખબર નથી, તેને વચ્ચે શું શું હોય તેની પણુ ખબર ક્યાંથી હોય?

જેને ધર્મની શરૂઆતની ખબર છે, તેને છેડાની એટલે કેવળજ્ઞાનની પણુ ખબર છે, તેને વચ્ચે સમાધિ મરણુ કર્મ જાતનું હોય, તેની પણુ ખબર હોય છે. પરથી જુદો ચૈતન્યસ્વભાવ સમકિતી પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે તેમાં તેને શંકા કે સંદેહ પડતો નથી, કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી; આવું ચોથી ભૂમિકાએ હોય છે, આ ધર્મની શરૂઆત છે. શરૂઆતનો છેડો જે પૂર્ણતા એટલે કેવળજ્ઞાન તેની પણુ સમકિતીને ખબર પડે છે,

ગાથા-૪૪]

[૧૭૫

પૂર્ણતા કર્મ જાતની હોય તેને જ્ઞાની અરાબર જાણે છે, અને પૂર્ણતાને સાધવાનો વચક્ષે સાધકમાર્ગ પણ તે અરાબર જાણે છે. સાધકદશામાં વચ્ચે શુ' શુ' નિમિત્તો આવે, કર્મ કર્મ જાતના શુભ રાગ આવે, તેને પણ અરાબર જાણે છે. સમાધિ મરણ કર્મ રીતે થાય તેને પણ જ્ઞાની અરાબર જાણે છે.

જે નાગિયેરમાં પાણીની લીનાશને લઈને અંદરના મીઠા ટોપરાનો ગોટો કાચડી સાથે ચાંટેલો હોય છે તે નાગિયેર ઉપર ધળો મારવાથી ઉપરની કાચડીનો ભૂકો થતાં અંદર ટોપરાનો પણ ભૂકો થાય છે, પણ તે નાગિયેરમાં પાણીની લીનાશ સુકાઈ જાય ત્યારે અંદરથી ટોપરાનો ગડગડિયો ગોટો છૂટો પડી ગયો હોય છે, તેથી કાચડી ઉપર ધળો મારવાથી કાચડી અને ટોપરાનો મીઠો ગોટો બંને છૂટા પડી જાય છે.

તેવી રીતે શરીરથી નાગિયેરમાં ભગવાન વ્યાત્મા જ્ઞાનસ્વભવી મીઠા ટોપરા જેવો છે પણ શરીર સાથે એકત્વબુદ્ધિ અને રાગ-દ્વેષની લીનાશને લઈને મરણ વખતે શરીરમાં લીંસ પડતા અજ્ઞાની લીંસાઈ જાય છે, અને જ્ઞાનીએ ઊંઘી માન્યતા અને અજ્ઞાનપૂર્વક થતા રાગ-દ્વેષને સૂકવી દીધાં છે તેથી જેમ નાગિયેરથી ગડગડિયો ગોટો છૂટો પડે છે તેમ જ્ઞાની મરણની લીંસ વખતે લીંસાતા નથી પણ ચૈતન્યગોળો છૂટો પડીને દેહને છોડે છે, જ્ઞાનીનું મરણ અસાધ્ય નહોય પણ તેમનું મરણ તો આનંદપૂર્વક હોય છે.

કર્મથી જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ધર્માત્મા વડે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, સમકિતીને ધોતાના ચૈતન્યસ્વભાવની ધોતાને જ ખબર પડે છે, નિઃસંદેહપણે ખબર પડે છે તેમાં તેને શંકા કે સંદેહ પડતો નથી, કોઈને પૂછવા જવું પડતું નથી.

તીવ્ર-મંદ અનુભવથી ભેદરૂપ થતાં, દુરંત રાગ-રસથી ભરેલાં અધ્યવસાનોની સંતતિ પણ જીવ નથી કારણ કે તે સંતતિથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

અજ્ઞાની કહે છે કે તીવ્ર-મંદ રાગથી જુદો કોઈ જીવ નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર ઉપર જે રાગ થાય તે મંદ રાગ છે, અને ઘર સ્ત્રી, છોકરાં ઉપર જે રાગ થાય તે તીવ્ર રાગ છે. એવો તીવ્ર-મંદ રાગ તે જ જીવ છે એમ અજ્ઞાની કહે છે. દયાનો, ભક્તિનો, વ્રતનો જે રાગ છે તે મંદ રાગ છે અને હિંસાનો, ચોરીનો, વિપયનો જે રાગ છે તે પાપરાગ છે, અજ્ઞાની કહે છે કે એવો તીવ્ર-

ઉતરી શકાય તે વાત અમને ઓસતી નથી.

સંતતિ એટલે એક પછી એક પ્રવાહરૂપ રાગનો જે રસ છે એનાથી મારો

૧૭૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ચૈતન્યરસ જુદો છે તે રાગ-રૂપના રસની સંતતિને તોડીને આત્માનો નિજરસ સમકિતીને અનુભવમાં આવે છે.

જેમ સંસારમાં પૈસો રોકડિયો છે, રંગે તે નગદ દેખાય છે, તેમ ધર્મ પણ રોકડિયો છે, પૈસો તો પગોજણુ છે પણ ધર્મ તો પોતાનો સ્વભાવ છે માટે સુખરૂપ છે, પુરુષાર્થ કરે તો નગદ અનુભવમાં આવે એવો છે. વીતરાગ થવા પહેલાં પણ રાગના રસની તીવ્રતા અને મંદતાથી આત્માનો રસ તદન જુદો છે એમ સમ્યક્જ્ઞાનીઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે માટે ધર્મ રોકડિયો છે.

નવી પુરાણી અવસ્થાદિકના ભેદથી પ્રવર્તતું જે નોકર્મ તે પણ જીવ નથી કારણ કે શરીરથી અન્ય જુદો ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસલ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

શરીરની ક્ષણે ક્ષણે થતી જે હાલત તેને અજ્ઞાની પોતાની માને છે. શરીરની ક્ષણે ક્ષણે થતી જે હાલત તે અધી જડની છે. આત્મા તેનો ત્રણકાળ ત્રણસોકમાં કર્તા નથી; પરંતુ કર્તાપણું અનાદિથી જીવો માની રહ્યા છે. જગતને આ વાત સમજાણી નથી, સમજાણું નથી તો પછી શ્રદ્ધવાનું તો ક્યાંથી હોય જ, અરે? સાંભળી પણ નથી, જગતના જીવોને અત્યારે આ વાત કાને પણ પડી નથી.

શરીરની જે ચાલવાની, બેસવાની, નવી, જુની અનેક પ્રકારની અવસ્થા થાય તે અધી તારાથી ભિન્ન છે. તેનો તું કર્તા નથી, ભગવાન સર્વજ્ઞદેવ કહે છે કે તેનો તું કર્તા નથી. લોકોને એમ થાય કે આપણે આંગળી ઊંચી કરીએ તો થાય, પણ ભાર્ગ! એક તણખલાના બે કટકા કરવાની તારી સત્તા નથી.

શરીરનું પાતણું પડવું, જડું થવું, ખોરાકનું મળવું કે ખોરાકનું ટળવું તે અધી પુદ્ગલની અવસ્થા છે, તે જીવસ્વરૂપ નથી એટલે કે તેની સત્તા જીવની સત્તાથી જુદી છે. તે પુદ્ગલની સ્વતંત્ર સત્તા છે. આત્મા શરીરથી જુદો છે, શરીરની અવસ્થા તે શરીરમાં અને આત્માની અવસ્થા તે આત્મામાં; આત્મા તો જ્ઞાનસ્વભાવી છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા શરીરની અવસ્થાને કેમ કરે? હાલવું-ચાલવું તે અધી શરીરની અવસ્થા છે. શરીરોદ્ધિની અવસ્થા તે અધી ભેદરૂપ છે તે એકરૂપ રહી શકે નહિ, તો એવા ભેદને તું કેમ કરી શકે?

પ્રશ્ન:—એમ કહેવાય છે ને કે કાયાના દોષ આત્મા કરે છે?

ઉત્તર:—કાયાના દોષ આત્મા કરી શકતો નથી, પોતાના ભાવમાં દોષ થાય એટલે ઉપચારથી કાયાના દોષ કહેવાય છે.

ગાથા-૪૪]

[૧૭૭

પ્રશ્ન:-યોગના પંદર ભેદ આવે છે ને ?

ઉત્તર:-શરીર, મન, વચનના ભંગ છે તે બધા નિમિત્તના ભંગ છે, તે રાગના નિમિત્તનો કર્તા પોતે નથી. રાગ ટાળવા માટે નિમિત્તથી વાત કરી છે, જે નિમિત્ત તરફ રાગનું વલણ જાય છે, તે નિમિત્તના ભંગ કહ્યા છે, તે રાગમાં મનનું નિમિત્ત હોય તો મનયોગ કહેવાય, વચનનું નિમિત્ત હોય તો વચનયોગ કહેવાય, કાયાનું નિમિત્ત હોય તો કાયયોગ કહેવાય. યોગના જે પંદર ભંગ કહ્યા છે તેમાં રાગથી અસ્થિરતા થાય ત્યારે જે યોગનું નિમિત્ત આવે છે તે નિમિત્તના ભંગ કહ્યા છે; નહિ કે તે આત્માના ભંગ છે. આત્મા તો અર્પી જ્ઞાનવ્રત છે તેમાં પંદર ભંગ પડતા હશે? આત્મામાં જે વિકારી ભાવ થાય તેમાં જે નિમિત્તને પડખે ઊભો રહીને રાગ કરે છે તે નિમિત્ત ઉપર આરોપ કરીને સત્ય-અસત્યયોગ વગેરે તે પડખાના ભંગ પાડ્યા છે, છતાં તે યોગનો કર્તા આત્મા નથી.

રાગ-દ્રેષાદિ જે ભાવ થાય તેમાં વચ્ચે જે નિમિત્ત આવે તેને રાગનું નિમિત્ત કહેવાય, અને નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ કરવામાં વચ્ચે જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત આવે તેને નિર્મળતાનું નિમિત્ત કહેવાય.

આત્મા તો ચિદાનંદ જ્ઞાનમૂર્તિ છે. અંદરમાં તે નિમિત્તના ભંગ તરફના વલણવાળો ભાવ ન કરવો ને હું ચિદાનંદ શુદ્ધ આત્મા છું તે તરફના વલણવાળો ભાવ કરવો તે સમજાવવા યોગના નિમિત્તની વાત કરી છે પણ નિમિત્તના કર્તાપણાની વાત કરી નથી. મન, વચન, કાયા તો જડ છે, માટે યોગના દોષ ટાળવાનું કહેતાં તે તરફનો રાગ ટાળવાનું કહ્યું છે, અને આત્માનું ભાન કરી વીતરાગી ભાવ પ્રગટ કરવાનું કહ્યું છે. બાકી તો એક પરમાણુ-રજકણની અવસ્થા કરવાને અજ્ઞાની પણ સમર્થ નથી કારણ કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કાંઈપણ કરે તો બે દ્રવ્ય એક થઈ જાય.

જ્ઞાની-સમકિતી, પર એવાં જે શરીર આદિથી જુદા ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ આત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે. આ ચોથો બોલ થયો.

સમસ્ત જગતને પુણ્ય-પાપરૂપે વ્યાપતો કર્મના વિપાક છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે શુભાશુભ ભાવથી અન્ય જુદા ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

ચાર ગતિ તે પુણ્ય-પાપનું ફળ છે. જગતમાં તે પુણ્ય ને પાપ વ્યાપી રહ્યાં છે- પ્રસરી રહ્યાં છે તે પણ જીવ નથી કારણ કે સમ્યક્દર્શનમાં ભાન થતાં શુભાશુભ ભાવથી

સ. પ્ર. ૨૩

૧૭૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જુદો આત્માનો અનુભવ થાય છે, જ્ઞાનીને શુભાશુભ ભાવ થાય છે ખરા, છતાં પણ તે શુભાશુભ ભાવ વર્તતા હોય તેનાથી જુદો પડી આત્માનો અનુભવ કરે છે, કારણ કે તે હજી વીતરાગ થયો નથી. વીતરાગને તો રાગ જુદો પાડવાનો રહ્યો નથી. આ તો ચોથા પાંચમા ગુણસ્થાને ગ્રહસ્થને પણ આવો અનુભવ થાય તેની વાત છે; પરથી જુદો ચેતન્યસ્વભાવ જાણનાર-જેનાર જેવો છે તેવો જ તેને અનુભવે છે.

જે ભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરવી તે ભાવ પણ રાગ છે તેથી કરીને શુભ પરિણામ છોડવા ને અશુભ કરવા એમ વાત નથી પણ તે શુભભાવથી ધર્મ થાય, મોક્ષમાર્ગ ખૂલે તેમ નથી, શુભભાવ કરતાં કરતાં કંમે કંમે ધર્મ ઊઘડશે તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં અનશે નહિ. નિરાળા સ્વભાવનું ભાન કર્યે જ નિરાળો સ્વભાવ ઊઘડે.

કેટલાક કહે છે કે પ્રથમ તો ગાડે ચાલતા હોઈએ, પછી ગાડું મૂકીને ઘોડાગાડી લેવાય, અને ઘોડાગાડી મૂકીને પછી સ્પેશિયલ લેવાય, અને પછી સ્પેશિયલ મૂકીને એરોપ્લેન લેવાય એમ હળવે હળવે એક મૂકીને બીજું લેવાય. તેમ શુભ કરતાં કરતાં શુદ્ધતા પ્રગટે. સમાધાન:-વિકાર કરતાં અવિકાર ક્યાંથી થાય? પણ અવિકાર સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરતા અવિકાર ભાવ પ્રગટે, જાતમાંથી જાત આવે પણ કાળમાંથી જાત ક્યાંથી આવે? ભાવનગર કયે રસ્તેથી જવાય એની ઝાળખાણ વગર ગાડામાં બેસે કે રેલવેમાં બેસે પણ ભાવનગર ક્યાંથી પહોંચાય? તેમ આત્મસ્વભાવ કઈ રીતે-ઊઘડે તેની પ્રથમ ઝાળખાણ કરે, શ્રદ્ધા કરે, પછી તેમાં સ્થિરતાના પ્રયત્નમાં ધીરે ચાલે કે ઉતાવળે ચાલે પણ માર્ગનું ભાન છે માટે અવશ્ય મોક્ષપર્યાય ઊઘડવાની. જે આ પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે તે ભાવો મારા આત્મામાં નથી, હું તો જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા તે ભાવોથી તદ્દન નિરાળો છું તેમ શ્રદ્ધા કરવાથી ધર્મભાસ પ્રગટે પણ પુણ્યભાવ પોતે જ ધર્મ છે, તે જ ધર્મનો માર્ગ છે, ને તે માર્ગથી જ હળવે હળવે મોક્ષપર્યાય ઊઘડશે તેવી માન્યતા તદ્દન મિથ્યાત્વ ને પાખંડ છે. શુભભાવ તે અશુભભાવ ટાળવા માટે છે, ત્યાં તો શુભભાવમાં ધર્મ માનવા મંડ્યો, જેમ કહેવત છે ને કે અકરં કાઠતાં ઊંટડં પેડું.

મારો સ્વભાવ જ્ઞાતા-દષ્ટા છે એમ ભાન થાય ત્યારે અંશે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે છે, પણ હજી અશુભભાવ ઊભા હોય છે, પૂર્ણ પણે શુદ્ધમાં ડરી શકતો નથી તેથી અશુભ ભાવને ટાળવા શુભમાં જાય છે, પણ પૂર્ણ શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટે અટલે શુભ ભાવ પણ છૂટી જાય છે. સમકિતીને તેની ભૂમિકા પ્રમાણે શુભાશુભ ભાવ હોય પણ તેમાં તેને વિવેક હોય છે. અશુભ ભાવ છોડવા માટે શુભ ભાવમાં પુરુષાર્થથી જોડાય પણ તેને તે આદરણીય માનતો નથી. આ શુભભાવ આસ્ત્રવ છે, રાગ છે, અંધન છે તેમ

ગાથા-૩૪]

[૧૭૯

તે સમજે છે, તેનો કર્તા થતો નથી. જ્ઞાનીનું વલણ તો પૂર્ણ પણે સ્વરૂપમાં ઢરી જવા તરફ જ રહે છે પણ પુરુષાર્થની મંદતાને લઈને શુભ ભાવમાં જોડાય છે.

છઠ્ઠો બોલ શાતા-અશાતારૂપે વ્યાપ્ત જે સમસ્ત તીવ્રમંદપણારૂપ ગુણો તે વડે ભેદરૂપ થતો જે કર્મનો અનુભવ તે પણ જીવ નથી કારણ કે સુખદુઃખથી જુદા અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસલ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

સંસારમાં શાતાં ભોગવીએ, ખમા ખમા થતું હોય અનેક જાતની અનુકૂળતા હોય, તેનું શાતાનું વેદન, અને અનેક જાતની પ્રતિકૂળતા હોય તેનું આશાતાનું વેદન, તે અને વેદનથી લિન્ન આત્માનું સ્વરૂપ અમને બેસતું નથી, શાતા-ભોગવે તે અશાતા પણ ભોગવે, ગાળ ખાય તે ચોકડાં પણ ખમે, તે શાતા-અશાતાના વેદનથી જુદા આત્મા અમને બેસતો નથી તેમ અજ્ઞાની કહે છે. માત્ર શાતા-અશાતારૂપ જ જીવ માને છે.

જેને પુણ્ય-પાપના પરિણામથી જુદા આત્માની ઓળખાણ નથી, પુણ્ય-પાપના સૂક્ષ્મ રસથી પણ આત્મા જુદા છે, પુણ્યના સૂક્ષ્મ રસથી પણ આત્મા તદન લિન્ન છે, આત્માનો ચૈતન્યરસ જડરસથી તદન જુદા છે, એવા પરથી લિન્ન આત્માની જેણે યથાર્થ ઓળખાણ અને યથાર્થ પ્રતીત કરી નથી તે જીવો શાતાના રસને આત્માનો રસ માની લે છે. કેટલીકવાર મનમાં શાતાના રસનું વેદન એવું આવે કે અજ્ઞાની તેને આત્માની શાંતિ માની લે છે. એક સૂક્ષ્મ અંશ પણ આત્મામાં શાતાના રસનો વેદાય તે આત્માનો રસ નથી, પરનો રસ છે, જડનો રસ છે. પરનો એક અંશ પણ આત્મામાં નથી. આત્મા ચૈતન્યરસથી ભરપૂર છે, તેની જેને ખબર નથી, ને જડના રસને આત્માનો રસ માને છે, તે ભોક્ષના માર્ગે નથી પણ અંધના માર્ગે છે.

કેટલાક કહે છે કે અમને ધ્યાનમાં શાંતિ શાંતિ વેદાય છે, ઉજાસ દેખાય છે, પ્રકાશ દેખાય છે, કેટલાક બાવા જોગી કહે છે કે અમને ધ્યાનમાં આત્માનો આનંદ આવે છે. તે બધા જડના પ્રકાશને આનંદને આત્માનો આનંદ અને ઉજાસ માને છે. ભાઈ! આત્માનો અરૂપી જ્ઞાનપ્રકાશ, વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શવાળા રૂપી પ્રકાશથી તદન લિન્ન જુદી જાતનો છે, તેનું માહાત્મ્ય ન આવ્યું અને જડનું માહાત્મ્ય આવ્યું. પ્રકાશ દેખ્યો તેમાં શું વળ્યું? તેમાં આત્માને શું લાભ થયો? આત્માના સ્વભાવનું જેને યથાર્થ ભાન નથી, પરનું જેને માહાત્મ્ય છે તે બધા અંધને માર્ગે છે. ભોક્ષને માર્ગે નથી.

૧૮૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અંદરમાં 'મણસુહ્યા' નામની પ્રકૃતિનો ઉદય થતાં મનમાં એવી શાંતિ લાગે, મનમાં એવો આનંદ લાગે કે અજ્ઞાની તેને આત્માનો આનંદ માની લે છે. ચિદાનંદ આત્મા પરિપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર છે તેવા પરથી અનેરા આત્માની જેને ખબર નથી તે પરથી આનંદ માને છે. કઈ જાતનો આ આનંદ છે તેનું જેને ભાન નથી, આ આનંદ તે જુદો, અને મારા ચૈતન્યનો આનંદ તે જુદો એવો ભેદ પાડતાં જેને નથી આવડતો, તે શાતાના રસમાં અટક્યો છે; પછી ભલે તે ધ્યાન કરતો હોય તો પણ તે મુક્તિને પંથે નથી, પણ અંધને પંથે છે. આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ વગર યથાર્થ ધ્યાન થઈ શકે નહિ પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન કરે, પછી યથાર્થ ધ્યાન થાય. તત્ત્વના ભાન વિના ઠરશે ક્યાં જઈ ને? પરમાં ઠરશે.

અંદર એવા શુકલ લેશ્યાના પરિણામ આવે કે તેનાથી મનમાં રતિ વેદાય, પણ તે રતિનો ભાગ છે. તેનું વેદન થતાં તેને આત્માનો રસ માને, પણ તે રસથી જુદો આત્માનો રસ તારવતાં ન આવડે તે પણ ભાન વગરના છે. સંસારની અનુકૂળતાની શાતાના વેદનમાં આત્મા માનનાર, અને આ અંધા 'મણસુહ્યા' નામની પ્રકૃતિની શાતામાં આત્મા માનનાર અને એક જ જાતના છે.

અત્યારે ઘણા લોકો જગતમાં ધ્યાનની રવેડીએ બહુ ચડી ગયા છે ને અમે ધ્યાન કરીએ છીએ તેમ ઘણા કહે છે પણ આત્માને જાણ્યા વિના ધ્યાન ક્યાંથી થાય? કપાય કાંઈક મંદ હોય, અને શાતાની પ્રકૃતિનો ઉદય હોય એટલે મનમાં શાંતિ જેવું લાગે એટલે માને કે મને આત્માનો આનંદ આવ્યો પણ તેને આત્માની વાત પૂછા તો એકે વાત સાચી ન આવે. આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ છે, આત્મા વસ્તુ, તેના ગુણ અને તેની અવસ્થાથી પરિપૂર્ણ છે, એક રજકણનો પણ કર્તા નથી, રજકણ તે તેના ગુણ અને અવસ્થાથી પરિપૂર્ણ છે; આત્માનું કાર્ય આત્મામાં અને રજકણનું કાર્ય રજકણમાં, અનેનાં કાર્યો જુદાં છે, તેવું જેને ભાન નથી અને ધ્યાન કરે તો તે ત્યાં અટક્યો છે પણ માર્ગમાં નથી.

જેમ ખાંડના લાડવા અને સાકરના લાડવા કરે છે તેમાં ડાહ્યો માણસ ભેદ પાડી નાખે છે કે આ ખાંડના લાડવા છે અને આ સાકરના લાડવા છે, તેમ સમ્યજ્ઞાની આ શાતાનો રસ છે અને આ આત્માનો રસ છે તેમ ભેદ પાડી નાખે છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે પુણ્ય-પાપના રસથી જુદો આત્મા ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસભ્યમાન છે એટલે સમ્યજ્ઞાનીઓ તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

વાસ્તવિક અનેકાંત તત્ત્વને માન્યા વિના એટલે કે આત્મા પોતાપણે છે અને

ગાથા-૪૪]

[૧૮૧

પરપણે નથી તેમ યથાર્થપણે માનવું તે સાચી અનેકાંતદષ્ટિ છે તેને માન્યા વિના સાચો અનુભવ હોઈ શકે નહિ. તેને આત્માનું વેદન નથી પણ વિકારનું વેદન છે. આત્મા પોતાપણે પણ છે અને પરપણે પણ છે એવી જે દષ્ટિ તે એકાંતદષ્ટિ છે, તેણે એ દ્રવ્યને એક માન્યા તેથી તે જ ખરી એકાંત દષ્ટિ છે. આત્માની પોતાપણે અસ્તિ છે અને પરની આત્મામાં નાસ્તિ છે એવી જે દષ્ટિ તે જ ખરી અનેકાંતદષ્ટિ છે, આ અનેકાંત દષ્ટિને માન્યા વિના સાચો અનુભવ હોઈ શકે નહિ.

૭ મા ઘોસ, શિખંડની જેમ ઉભયાત્મકપણે મળેલાં જે આત્મા અને કર્મ તે બંને મળેલાં પણ જીવ નથી કારણ કે સમસ્તપણે (સંપૂર્ણપણે) કર્મથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસૂચ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતા તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

અહીં અજ્ઞાની કહે છે કે અમે આત્મા અને કર્મ બંને માનીએ છીએ, પણ બંને ભેગાં કામ કરે છે તે રીતે માનીએ છીએ.

પ્રશ્ન:-સિદ્ધ થાય ત્યારે એ દ્રવ્ય નોખાં કામ કરે ને ?

ઉત્તર:-અરે ! ત્રણેકાળે નોખાં કામ કરે છે.

એક પરિનામકે ન કરતા દરખ દોય,

દોય પરિનામ એક દર્મ ન ધરતુ હૈ; (સમયસાર નાટક)

એક અવસ્થાને એ પદાર્થ ભેગા થઈને ન કરે અને એ અવસ્થાને એક દ્રવ્ય ન કરે, આ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવનો દ્રેડમાર્ક છે.

કર્મની અવસ્થા આત્મા કરે અને કર્મ કરે એમ એક અવસ્થા એ દ્રવ્ય ભેગાં થઈને કરે નહિ, તેમ આત્મા જ્ઞાન કરે અને આત્મા શરીર આદિની અવસ્થાને પણ કરે એમ એક પદાર્થ એ અવસ્થાને ધરે નહિ, આ એક ટુકડાનો અર્થ બરાબર સમજે તો તેનો ભોક્ષ થયા વિના રહે નહિ.

વસ્તુની સિન્નતાના ભાન વિના, અજ્ઞાની શિખંડની જેમ જીવ અને કર્મ બંને મળેલાં તે જીવ છે એમ માને છે પણ જીવ તો સંપૂર્ણપણે કર્મથી જુદો, અને કર્મની અવસ્થાથી પણ ત્રણેકાળ જુદો છે.

કર્મની અવસ્થાથી જુદો ચૈતન્યસ્વભાવમય જીવ સમ્યજ્ઞાનીઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, માટે અનુભવ વડે પણ સિદ્ધ થાય છે કે કર્મથી આત્મા જુદો છે.

૮ મા ઘોસ:-અર્થાક્રિયામાં સમર્થ એવો જે કર્મનો સંયોગ તે પણ જીવ નથી કારણ કે, આઠ કાષ્ટના સંયોગથી (ખાટલાથી) જુદો જે ખાટલામાં સૂનારો પુરુષ તેની

૧૮૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જેમ, કર્મસંયોગથી જુદો અન્ય ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસભ્યમાન છે અર્થાત્ તેઓ પોતે તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

જુઓ, આ કર્મનો સંયોગ તે કર્મની ક્રિયા કરવામાં સમર્થ છે પણ તે આત્માની ક્રિયા કરવામાં સમર્થ નથી માટે તે જીવથી ભિન્ન છે. તે જીવસ્વરૂપ નથી, કારણ કે આઠ કાષ્ટના ખાટલામાં સૂનારો જુદો છે ને ખાટલો જુદો છે પણ અજ્ઞાની મૂઢ આઠ કર્મની ક્રિયાને જ જીવ માને છે અને કર્મના સંયોગે થતી અવસ્થા તેને તાળે થાય છે. પણ તે કર્મ ને તેના નિમિત્તે થનારી અવસ્થા તે બંનેથી તું જુદો છે, તે તારા આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

જ્ઞાનાવરણીય કર્મે જ્ઞાનગુણ રોક્યો, દર્શનાવરણીય કર્મે દર્શનગુણ રોક્યો, મોહનીય કર્મે પ્રતીત અને સ્થિરતાગુણ રોક્યો, અને અંતરાય કર્મે વીર્યગુણ રોક્યો, તેમ બોલાય છે પણ તેમાં સાચી વાત તો એ છે કે પોતે જ્યારે રાગ-દ્વેષમાં રોકાઈને પોતાની જ્ઞાનઅવસ્થાને હીણી કરે છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞાન રોક્યું એમ આરોપ અપાય છે, તેમ દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય બધાનું સમજી જવું; પોતે જ પોતાના સ્વભાવમાં નહિ પરિણમતાં, ઊંધો થઈ ને રાગ-દ્વેષ ને આકુળતારૂપ પરિણમે છે એટલે પોતાના ગુણની અવસ્થા પોતે જ હીણી કરી, તેમાં કર્મ તો માત્ર નિમિત્ત એટલે હાજરરૂપ છે; પોતે હીણી અવસ્થાએ પરિણમ્યો એટલે કર્મને આરોપ આપીને કહેવાય છે કે આ કર્મ આને આવરણ કર્યું. તારી પ્રભુતાને ચૂકવનાર બીજું કોઈ કર્મ છે એમ કહેતાં તને શરમ નથી આવતી?

કેટલાક કહે છે કે કર્મે અવગુણ કરાવ્યો, પણ વિચાર તો ખરો, કે કર્મે અવગુણ કરાવ્યો કે તેં અવગુણ કર્યો ત્યારે અવગુણ થાય છે? શું છે જો તો ખરો! પુરુષાર્થનું બળ પોતે ફેરવ્યું નહિ તે પોતાનો વાંક છે તેમાં કર્મ શું કરે? તે તો બિચારું જડ છે. તે જડ તારા ચૈતન્યદ્રવ્યને અવગુણ કરી રીતે કરાવે? તે તો તું ભૂલ કર તેમાં માત્ર નિમિત્તરૂપ છે. નિમિત્ત એટલે આરદાન, આરદાન આરદાનમાં ને માલ તે માલમાં; તે આરદાનની શી કિંમત? આરદાન તે કાંઈ માલ નથી. તેથી કર્મથી આત્મા તદ્દન જુદો છે જેમ ખાટલો ને તેમાં સૂનારો જીવ બંને જુદા છે તેમ આઠ કર્મથી આત્મા તદ્દન જુદો છે તેને ભેદજ્ઞાનીઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે.

આત્મામાં અવગુણ કર્મ કરાવે અને કર્મ ટળે ત્યારે આત્મામાં ગુણ પ્રગટે એવી વાત તદ્દન અજ્ઞાનીના ઘરની છે. વીતરાગના ઘરની તે વાત નથી.

આ આઠ પ્રકાર કહ્યા તે સિવાય બીજા પણ કોઈ ઊંધી રીતે કહેતા હોય તો તેને પણ આ જ રીતે સમજાવવું એમ ભગવાનનો ઉપદેશ છે.

ગાથા-૪૪]

[૧૮૩

૧૯૯૯ આસો વદ ૩ શનિ.

ચૈતન્યસ્વભાવરૂપ જીવ સર્વ પરભાવોથી જુદા છે તે ભેદજ્ઞાનીઓને અનુભવ-ગોચર છે. તેથી અજ્ઞાની, જે આગળ આઠ પ્રકાર કહેવાયા તે પ્રમાણે જીવ માને છે તે રીતે જીવનું સ્વરૂપ છે જ નહિ.

કર્મ ને આત્માની એકત્વબુદ્ધિરૂપ જે અધ્યવસાન થાય છે તેને જ અજ્ઞાની જીવ માને છે, વળી કેટલાક કહે છે ઘડિયાળમાં જેમ લોલક ને તેના બધા સંચા છે તે બધું બેગું થઈને આખી ઘડિયાળ ચાલે છે ને ? તેમ પુણ્ય-પાપના ભાવ અને શરીર વગેરે બધું બેગું થઈને આત્મા છે. વગેરે વગેરે આઠ બોલ અજ્ઞાનીના કહેવાયા અને આઠ સામા તેના ઉત્તરરૂપે કહેવાયા.

પ્રશ્ન:—અત્યારે કાંઈ કર્મ ને આત્મા જુદા હોય ? એ તો સિદ્ધ થાય ત્યારે જુદા પડે.

ઉત્તર:—અત્યારે જ સંપૂર્ણપણે જુદા છે એમ જ્ઞાનીઓને અનુભવ વર્તે છે. અત્યારે જ કર્મથી જુદો આત્માને જે ન માને, તેનો આત્મા કોઈ દી જુદો ન પડે અને તેને ધર્મ ને લાભ ન થાય.

તલમાં તેલ વર્તમાનમાં જ જુદું છે તે વર્તમાનમાં જુદું હોય તો જુદું પડે છે, શેરીમાં રસ વર્તમાનમાં જુદો છે તો જુદો પડે છે; તેમ વર્તમાનમાં કર્મ ને આત્મા જુદા છે તો સિદ્ધ થાય ત્યારે જુદા પડી શકે છે. ભેદજ્ઞાનીઓને તે જુદા આત્માનું ભાન કેવળજ્ઞાન થયા પહેલાં અત્યારે જ વર્તે છે. શુભાશુભભાવ થવા છતાં આત્માનું ભિન્ન ભાન અત્યારે જ ભેદજ્ઞાનીઓને વર્તે છે.

જડથી જુદા આત્માનું ભાન અત્યારે જ ન થાય તો તે જડથી જુદો ન પડે, અને જુદો ખણ્યા વિના સમ્યક્ત્વ ન થાય, સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર ન થાય, વીતરાગ ન થાય, કેવળ ન થાય ને મુક્તિ પણ ન થાય.

અહીં આઠ કર્મ અને પુણ્ય-પાપના પરિણામ તે બધું જડમાં નાખી દીધું. તે બધી માટી ગણી છે. બહારની માટી શરીરોદિ અને અંદરની માટી કાર્મણ શરીરથી ઉત્પન્ન થતા મલિનભાવ તે બધી માટી છે તેનાથી ભગવાન આત્મા જુદો છે.

હવે અહીં પુદ્ગલથી ભિન્ન આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રત્યે વિરોધ કરનાર એટલે કે પુદ્ગલને જ આત્મા માનનારને તેના આત્માના હિતની વાત કહી, સીઠાશથી ઉપદેશ આપવો, સમસાવથી કહેવું કે પ્રભુ ! તને જડ-ચૈતન્યના ખીચડામાં કેમ આત્મા મનાઈ ગયો છે વગેરે સીઠાશથી ઉપદેશ કરવો એમ આચાર્યદેવ કહે છે. તેને આ પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો તેનું કળશરૂપ કાવ્ય કહેવામાં આવે છે.

(માલિની)

વિરમ કિમપરેણાકાર્યકોલાહલેન
સ્વયમપિ નિમૃતઃ સન્ પશ્ય વષ્ણમાસમેકમ્ ।
હૃદયસરસિ પુંસઃ પુદ્ગલાદ્વિન્નધાન્નો
નનુ કિમનુપલઙ્ચિર્માતિ કિંચોપલઙ્ચિઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—હે ભવ્ય ! તને નકામો કોલાહલ કરવાથી શું લાભ છે ? એ કોલાહલથી તું વિરક્ત થા અને એક ચૈતન્યમાત્ર વસ્તુને પોતે નિશ્ચળ લીન થઈ દેખ; એવો છ મહિના અભ્યાસ કર અને જો (તપાસ) કે એમ કરવાથી પોતાના હૃદયસરોવરમાં, જેનું તેજ, પ્રતાપ, પ્રકાશ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે એવા આત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી કે થાય છે.

આચાર્યદેવે મીઠાશથી મીઠા મહેરામણુ પીરસ્યા છે, પકવાન પીરસ્યા છે.

હે ભવ્યાત્મા ! વિરમ ! વિરમ ! વિરમ ! હે ભગવાન આત્મા ! તું આ પુણ્ય-પાપના ભાવને પોતાના માનીને ત્યાં કેમ અટક્યો ? એ રીતે તારા કોઈ દિવસ આરા નહિ આવે, આવાં ઉત્તમ ટાણાં મળ્યાં, સત્સમાગમ મળ્યા, આ સર્વજ્ઞની વાણી કાને પડી ને હજી તું કોલાહલ ને કલબલ કેમ કર્યા કરે છે ? તારું સ્વરૂપ તને ન સમજાય ને પરંતુ સ્વરૂપ તને સમજાય એ વાત તે કઈ જાતની ? મનુષ્યદેહ મળ્યો, ઈશ્વાનાં ટાણાં આવ્યાં, અને હજી તું કલબલ કર્યા કરે છે કે અમને ન સમજાય, કઠણ પડે, એવો નકામો કોલાહલ કરવો છાડી દે.

હે ભવ્ય ! નકામો કોલાહલ-કલબલથી શું લાભ છે, દેહદેવળમાં ચૈતન્યપ્રભુ કામ-કોધાદિ વિકાર વગરનો બિરાજે છે, તેને જો, તેને તપાસ, ઈર રે ઈર ! ભાઈ ! આમ કરું તો ધર્મ થાય, પરથી ધર્મ થાય એવા નકામો કોલાહલથી હવે કાંઈક ઈર, નિવૃત્ત થા.

તેત્રીસ ગાથા પૂરી થતાં આચાર્ય દેવે કહ્યું હતું કે આ સાંભળીને કોને ભેદજ્ઞાન ન થાય ? થાય જ, કોઈ દીર્ઘ સંસારી હોય તેની અહીં વાત નથી. ત્યાં બે તગડા ભેગા થયા હતા અને અહીં અગિયાર ગાથા ભેળવીને બે ચોગડા ભેગા થયા એટલે ૪૪ ગાથા એ કહે છે કે અમે આટલી આટલી વાતથી માંડીને કહેતા આવીએ છીએ. તો આ સાંભળીને કોને આત્મભાન ન થાય ? થાય જ.

હે ભવ્ય ! તને નકામો કોલાહલ કરવાથી શું પ્રયોજન છે ? પ્રભુ ! પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષય અંધ કરીને અંધર જો તો એક ચૈતન્યધારા વહે છે, તેને શરીર, અને વાણી, અને પુણ્ય-પાપના પરિણામ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી.

ગાથા-૪૪]

[૧૮૫

પાંચ ઇન્દ્રિયોનું લક્ષ્ય બંધ કરી દે, આંખો બંધ કરી દે, તો પણ અંદર ઘણાં વર્ષોની સ્મૃતિ રાખી શકે એવી એક ચીજ છે, ઘણાં વર્ષોની વાતને જે સ્મરણમાં લાવી શકે છે, કાલે શું થયું હતું, દશ વર્ષ પહેલાં શું થયું હતું, ગયા કાળમાં શું થયું હતું, તે બધું યાદ કરી શકે છે, તે યાદ કરનારો પોતે કોણ છે? શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી નિરાગો ચૈતન્યપદાર્થ છે તેને જો.

એક પરમાણુ બીજા પરમાણુનું કાંઈ કરી શકે નહિ, એક આત્મા બીજા આત્માનું કાંઈ કરી શકે નહિ એટલે હવે તું તારા જ આંગણમાં ઊભો રહે, કોઈ કોઈનું કાંઈ કરી શકે તેમ માનતું તે ત્રણકાળમાં જૂઠું છે, તો હવે કલબલાટ આવ્યો તારા ઘરમાં, તારે આંગણે. તારા આંગણમાં એટલે તારા ભાવમાં રહીને તારે તારું કેટલુંક બગાડતું છે?

છાકરો, સ્ત્રી, વગેરે તારું કાંઈ કરી શકે નહિ, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ તારું કાંઈ કરી શકે નહિ. કોઈ તારું બગાડવા સમર્થ નથી, કોઈ તારું સુધારવા પણ સમર્થ નથી. તું કોઈનું બગાડવા સમર્થ નથી, તું કોઈનું સુધારવા પણ સમર્થ નથી. સર્વ દ્રવ્ય અસહાય છે. હવે તારે રહ્યું શું કરવાનું,? તારા ભાવમાં જ કરવાનું રહ્યું, ઊંધો ભાવ કરવો કે સવળો ભાવ કરવો તે તારા હાથમાં છે, કારણ કે પરતું તું કાંઈ કરી શકે તેમ નથી. જગતના દરેક પદાર્થો પરથી અસહાય છે. વિકારીભાવ થાય તેટલો હું એમ માનવામાં તું સમર્થ છો, પણ વિકારીભાવ કરીને તારે કરવું છે શું? હવે તારા આંગણમાં રહીને કોલાહલ કરીને શું કામ છે?

હવે મનમાં ભાવ થાય એટલા તારા હાથમાં છે પણ વિકારીભાવ થાય એ જ મારા છે એમ માનીને તારે લાભ શું કાઢવો છે? વસ્તુનો પરમ સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે તો પરભાવને તારા માનીને તારે લાભ કયો કાઢવો છે?

શરીરાદિ, સ્ત્રી-કુટુંબાદિ, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તારું કાંઈ કરી શકતા નથી, તું તેનું કાંઈ કરી શકતો નથી, તો બધેથી ઉપાડીને હવે તને એકકોર તારે ઘરે લાવ્યા, હવે કહે કે તારે આંગણમાં ઊભા રહીને તારું કેટલુંક બગાડવું છે?

તું નાતનું, સંઘનું કાંઈ કરી શકવાને સમર્થ નથી માટે હવે ઊભો રહે તારે આંગણે. હવે પુણ્ય-પાપની લાગણી છે તેનાથી જરીક તો જુદો પડ! કોલાહલ ને કલબલાટ અંદર કરી રહ્યો છે, પણ પર તે તારું કાંઈ ધોળી શકે તેમ નથી, ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર પણ તારું કાંઈ કરી શકે તેમ નથી, વસ્તુનો આ પરમ સત્ય સ્વભાવ છે, આનાથી બીજું હોય તે જૂઠાણું છે.

સ. પ્ર. ૨૪

૧૮૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હિંસા, જૂઠું, ચોરી વ્યાદિ પાપના પરિણામ અને સત્ય, દત્ત, દયા, દાન વ્યાદિ પુણ્યના પરિણામ તે અને શુભાશુભ પરિણામમાં અટકીને તારે કેટલોક લાભ કાઢવો છે ! કોસાહલને શાંત કર ! ધીરો થા ! ધીરો થા ! તારી દયા હવે તું કર !

દેહડાબદીમાં ચૈતન્યભગવાન તદ્દન જૂટું તત્ત્વ છે, તે ચૈતન્યમૂર્તિમાં ઠર. પોતે- જાતે અનુભવ કર, પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર. મન નહિ, રાગ નહિ, પરની અપેક્ષા નહિ, એમ પરના અવલંબન વગર પોતે એટલે જાતે અનુભવ કર, પરના આશ્રય વગર, જાતે એટલે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર. તારો ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વભાવ જુદો છે તેની આગળાણુ કર, તેમાં જ ઠર. ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માને જાતે દેખ, ચળ્યા વિના નિશ્ચળ સ્ત્રીન થા.

અહીં તે આટલું આટલું સમજાવ્યાં પછી કહે છે કે હવે તું જુદો પડ, અનુભવ કર, એકદમ સમજ્યા વગર કરવા માગે તો ન થાય. અહીં તે આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે છ મહિના તો અભ્યાસ કર, નિવૃત્તિ લે, અધી વાત મૂકી દે, અને માત્ર ચૈતન્યમૂર્તિને જ અંદર અભ્યાસ કરી પરથી જુદો પાડ. છ મહિના પણ વધારે કહ્યા છે તે આગળ કહેશે.

આત્મા ક્ષુબ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ, પરથી નિરાળો, અખંડાનંદ છે. તે ધીના ધી જેવો ઘન છે. જેમ શિયાળાનું ધી જામી ગયું હોય-ઘન થઈ ગયું હોય, તે ધીને આંગળી વડે ઉખેડે તો પણ ઉખેડે નહિ એવું કંઠણુ-નકોર છે; તેમ આત્મા કંઠણુ અને નકોર છે તેની અંદર કોઈ ચીજ પેસે તેમ નથી. તે ધી જે અગ્નિના સંયોગે ડીનું થાય તો આગળે ને પહોળું થાય, ઠીણું થાય. તેમ આત્મા કર્મના સંયોગે રાગ-દ્વેષમાં જોડાય તો અવસ્થામાં ઉખેડુ થાય, ઠીસો થાય, પણ દ્રવ્ય તો નકોર જ છે, અખંડાનંદ જ છે. તે ખંડ ખંડ થતો નથી. તેવા ભગવાન આત્માનો એક છ મહિના અભ્યાસ કર.

પરદેશમાં પૈસા કમાવા ગયો ત્યાં કેટલાં વર્ષ ગુમાવ્યાં ? પૈસા મારા છે તેમ તે ધૂળને પોતાની માની તેનો ધણી થયો, પણ પૈસા તો જડ છે, તો તે જડનો સ્વામી જડ હોય કે ચૈતન્ય ? જડનો સ્વામી-ધણી જડ જ હોય. જડ એવું જે શરીર, પૈસા વગેરેને પોતાનાં માને તે જડ જ છે કારણ કે જડને પોતાનું માન્યું માટે પોતે જડ જ થયો, તેને આત્માનું ભાન નથી, અરે મૂરખ ! તને તારણહાર પૈસા નથી, તારા લાખ કે કોડ પૈસા આગાળીને તને પાય તો તારી દુર્ગતિ અટકે તેમ નથી, તેમ લાખ કે કોડ પૈસા કોઈને આપી દે તો ધર્મ થાય તેમ નથી.

ધર્મ તે આત્માનો સ્વભાવ છે, તે સ્વભાવને જરીક કલબલાટ મૂકીને જે, વેપારમાં કેમ એકમાં ન ફાવે તો બીજામાં ને બીજામાં ન ફાવે તો ત્રીજામાં, એમ ફાવ

ગાથા-૪૪]

[૧૮૭

કરવા ફેરવ્યા કરે છે, અભ્યાસ કર્યા જ કરે છે. એમ આ ભગવાન ચૈતન્ય આત્મા જે નિજ ધનથી ભરપૂર છે, જે ધન ક્યારે પણ ખૂટે એવું નથી. એવા આત્માની અમે તને વાત કરી તેને એકવાર અભ્યાસ કરીને જે તો ખરો! એમ કરવાથી પોતાના હૃદયસરોવરમાં જેવું તેજ, જેનો પ્રકાશ, જેનો પ્રતાપ પુદ્ગલથી ભિન્ન છે એવા આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નથી થતી?

કેટલાક કહે છે કે અત્યારે અમને આવી ઝીણી વાત સમજાય નહિ, તેને આચાર્યદેવ કહે છે કે તું હૃદયસરોવરમાં જરીક તપાસ કર ને જે તો ખરો! અહીં આચાર્યદેવ શિષ્યને અંદર જોવાનું કહે છે.

આવું સમજ્યા વગર અનંતવાર જન્મ-મરણ કર્યા, જેમ ગણડિયાં ને અણશિયાં મરે તેમ મરણ કર્યા. પણ તેની કાંઈ કિંમત નથી. મરનાર મરે અને ઘરનાં માણસ અધાં ભેગા થઈને રેવે અને વળી વખાણ પણ કરે, કે ભાઈ તો જીવતા પણ પુણ્યશાળી અને મરતાં પણ કાંઈ વેદના ન ભોગવી માટે પુણ્યશાળી થયા. ગાંડા તે કાંઈ ગાંડા! ગાંડાને કાંઈ શિંગડાં ઊગતાં હશે? બાઈડી મારી, છાકરાં મારાં, પૈસો મારો, બધું મારું મારું કરતો અજ્ઞાનની મૂઠતા લઈને ગયો છે, મરીને ક્યાંય ગયો હશે, તે વળી પુણ્યશાળી કેવો? પુણ્યશાળી તો તે કહેવાય કે જે સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી તેમાં લીન થઈ દેહને છોડે. સ્વરૂપથી ઓળખાણવાળાને પુણ્યશાળી કહ્યો, તેમાં પુણ્યનો અર્થ આત્માની પાવત્રતા સમજવો.

તારા તત્ત્વની ઓળખાણ વગર તું જઈશ ક્યાં? તે તત્ત્વની ઓળખાણ વગર તું માનતો હો કે મને લાભ થાય ને ધર્મ થાય પણ તે વાત હરામ છે. તારા આત્માના સ્વભાવની ખબર વગર તું ટકીશ ક્યાં? મરવાના જોખમે દરિયામાં નીચે મોતી લેવા જાય. ત્યાં એટલી મહેનત કરે પણ આત્માનો અભ્યાસ કરવાનું આવે તો તેમાં મહેનત કરતી નથી.

મોટા પાંચ હજારના પગાર ખાય ને માને કે આ મારી મહેનત અને ડહાપણનું ફળ છે પણ તે કાંઈ વર્તમાન ડહાપણનું ફળ નથી. મોટી એમ એ. અને એલએલ. બી, ની ડીઝી મેળવે તે કાંઈ વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી, એ તો પૂર્વનું કારણ છે. પૂર્વે કાંઈક જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઓછું બાંધ્યું હોય એટલે જ્ઞાનનો ઉઘાડ રહ્યો તેથી વર્તમાનમાં બુદ્ધિ ને કળા દેખાય છે, ને પૂર્વે કાંઈક કપાય મંદ કર્યો હોય તેથી વર્તમાનમાં પુણ્યનો ઉદય દેખાય તે પણ પૂર્વનું ફળ છે, છતાં ત્યાં પુરુષાર્થ પ્રેમથી કરશે; અને આ જે કહેવાય છે તેવી આત્માની ઓળખાણ કરતી તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ છે, ધર્મ તે પૂર્વના ઉઘાડથી કે પુણ્યથી થાય તેમ બીલકુલ નથી. ધર્મ તો વર્તમાન પુરુષાર્થથી

૧૮૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ થાય છે તો ત્યાં મહેનત કરવી જીવોને આકરી લાગે છે. જેમાં પુરુષાર્થથી નથી થતું ત્યાં મહેનત કરવી છે ને જ્યાં પુરુષાર્થથી થાય છે ત્યાં મહેનત કરવી નથી. મોટા વડા પ્રધાન થયા તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ ખીલકુલ નથી, કિંચિત્માત્ર નથી, પૈસા મેળવવાનો રાગ છે, ત્યાંસુધી જે વેપારથી, જે તોકરીથી, વગેરે જે રીતે પૈસા મળવાના હોય તે જાતનો વિકલ્પ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. બુદ્ધિનો ઉઘાડ હોવા છતાં જે આત્માનું ભાન કરવાનો પુરુષાર્થ ન કર્યો તો ધ્યાય નમઃ એટલે અવરોધ જવાના, માટે કહે છે કે જે પોતાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે તો પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જરૂર થાય.

એકવાર કહ્યું હતું ને કે એક ગામમાં એક દશા શ્રીમાળીનો છોકરો હતો તે દશ વરસ ભણ્યો ત્યારે સૌ સુધી માંડ શીખ્યો, અને ભંગિયાનો છોકરો હોય તોપણ બુદ્ધિવાળો હોય, એટલે તેમાં એમ જ આવ્યું કે બુદ્ધિનો ઉઘાડ મળવો તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી. પોતાના સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરે તો આત્માનો લાભ તુરત પુરુષાર્થથી થાય, જે પરવસ્તુ હોય તો તુરત પ્રાપ્તિ ન થાય.

પોતાનું સ્વરૂપ તો મોબૂદ છે પણ ભૂટી રહ્યો છે. જે ચેતીને દેખે તો પાસે જ છે, નજીક જ છે, નજીક એટલે તું જ છો એમ કહે છે. મરવાના જોખમ-દરિયામાં નીચે મોતી લેવા જાય પણ આત્માને પામવાનો અભ્યાસ કરવાની મહેનત કરવી નથી. ચૈતન્ય ભગવાન જ્ઞાન-આનંદથી ભરપૂર છે. શરીર, મન, વાણી તે બધું ધૂળ છે, મસાણામાં તે બધાંને ધૂળ થતાં નથી જ્યાં? તે બધાં ધૂળ જ છે, કરું-મૂકું તે ભાવ, હિંસા-અહિંસાનો બધો ભાવ વિકાર છે. ને અંદર ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન છે તે બધાથી નિરાળો નિર્વિકાર છે તેને તું જો તો ખરો! તેની પ્રાપ્તિ માટે એકવાર જ મહિના તેની જ પાછળ પડીને અભ્યાસ કર, પછી જો તો ખરો! આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નથી થતી! ધર્મ આત્માનો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવને નિશ્ચલ લીન થઈ એકવાર તો જો! જેનું તેજ, પ્રતાપ અખંડ છે તેનો એક વાર જ મહિના અભ્યાસ કરી તપાસ કર, પછી જો કે આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે કે નથી થતી! જરૂર થશે જ.

ચેતીને દેખે તો રાગ-દ્રેષ, શરીર વગરનું જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે તેવો જ આત્મા અંદર ઘિરાણી રહ્યો છે, તેવો જ તને અનુભવાશે.

અહીં જ મહિનાનો અભ્યાસ કહ્યો તેથી એમ ન સમજવું કે એટલો જ વખત લાગે. તેનું થવું તો મુહૂર્ત માત્રમાં જ છે. આત્માનું સ્વરૂપ પ્રગટાવવા માટે જે અભ્યાસ કરે તો તેની પ્રાપ્તિ મુહૂર્ત એટલે અડતાળીસ મિનિટમાં થાય તેમ છે પરંતુ શિષ્યને બહુ કઠણ લાગે તેથી અહીં જ મહિના કહ્યા છે. કોઈ કહે કે જ મહિનામાં થઈ જાય તે તો બહુ સહેલું કહ્યું, પણ સહેલું જ છે, તારો સ્વભાવ જાણ તો તારામાં જ છે, સહેલો જ છે.

કોઈ કહે કે આ અભ્યાસ તો બહુ કઠણ લાગે છે. બહુ કહેતા હો તો પચીસ-લાખની મૂડીમાંથી બાર લાખ છોડાવવાને આપું ને તેરલાખ ધર્માદામાં આપું, જે એમ પૈસાથી ધર્મ થતો હોય તો; એ રીતે ઝટ ધર્મ કરી દઈએ. પણ એ પૈસા ક્યાં તારી ચીજ છે? તે તો પરવસ્તુ છે માટે તેનાથી ધર્મ થાય ક્યાંથી? ધર્મ તારે તારો કરવો છે ને! તો તારો ધર્મ તારી ચીજમાંથી થાય કે પર ચીજમાંથી! તારી ચીજ તારી પાસે છે તેનાથી ધર્મ થાય. આત્માએ પોતાનો સ્વભાવ ચૂકીને પરલક્ષ કર્યું છે, તેથી તેને દુર્લભ લાગે છે.

‘અનુભવ પ્રકાશ’ માં ચાંપા ભરવાડનું દૃષ્ટાંત છે. એક ચાંપા નામનો ભરવાડ હતો તે બધાની ગાયો ચારવા જાય એટલે ઊભીજ માણસો તેને ઘેર પૂછવા આવે, એલા ચાંપા! બમારી ગાય આવી છે? તેમ ઘણીવાર બધા પૂછે; તેમાં ચાંપે એકવાર પીધો દારુ, ને આખો ઘેર, તેને એમ થયું કે હું ચાંપો નહિ, ઘરનું બારણું બંધ ને બાઘડી અંદર. પછી બારણું આવીને ઊભો, ને જે પેલા માણસો ભરવખતે આવીને કહેતા તેમ આ પણ કહે છે કે એલા ચાંપા! અહીં ચાંપો છે? એમ એક બે વાર કહ્યું, ત્યારે બાઘડીએ અંદરથી કહ્યું કે તમે કોણ છો? ત્યારે એને એમ થયું કે અરે! હું જ ચાંપો, એમ આત્મા ચાંપો એટલે જ્ઞાન-આનંદરૂપ મોગરાની મુગંધવાળો છે, તે અજ્ઞાનને લઈને હું કોણ છું તેમ ભૂલ્યો, તેણે શરીરોદ્ધિ અને રાગ-દ્વેષને પોતાનાં માન્યાં છે તેથી તે જ હું છું તેમ તેને થઈ પડ્યું છે કારણ કે અનાદિનો તે જ અભ્યાસ છે. તેમાં તેને સમજવનાર શ્રી ગુરુ મળ્યા તેણે કહ્યું કે તારું સ્વરૂપ તો પરમ નિર્મળ સિદ્ધ જેવું છે, આ તેં માન્યું છે તે તારું સ્વરૂપ નથી. પછી તે સમજે એટલે કહે કે હા, આ મારું સ્વરૂપ નહિ, હું તો ભૂલ્યો હતો.

જીવોને આ કાળે સમજવું દુર્લભ થઈ પડ્યું છે, પંચમ કાળ એટલે ઘણું ઠેકાણું ઊંધી પ્રકૃતિ આલે અને જાતે સમજી શકે નહિ તેથી લોકોને સમજવું અત્યારે મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. તેમાં જ્યાં આત્માની વાત ચાલતી હોય તો કહે કે બંને ટાણાં આત્માની જ વાત, પણ એલા! આત્મા સિવાય બીજી વાત શું કરવાની છે?

સત્સમાગમ વડે આત્માનું સ્વરૂપ શ્રવણ કરી સમજવાનો પ્રયત્ન કરે તો સમજાય, પણ ચૈતન્યમૂર્તિને ભૂલીને રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપમાં સજવાઈ ગયો તેને કઠણ લાગે છે, અણઅભ્યાસે કઠણ છે, ઊંધું માને તો કઠણ ને માંધું છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે બોધિબીજ દુર્લભ છે. તે વાત સાચી છે, પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ છે તે અપેક્ષાએ સુલભ છે. જે તેને માટે એકવાર તનતોડ અભ્યાસ કરીશ તો જ મહિનાથી વધારે કાળ નહિ લાગે

અત્યારે તો બહારનો બધો અભ્યાસ થઈ પડ્યો છે.

૧૯૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દેવચંદ્રશ્યે કહ્યું છે કે:—

દ્રવ્યક્રિયા રુચિ ઇવડા ઇ,
ભાવ ધરમ રુચિ હીન;

ઉંપદેશક પણ તેહવા ઇ,
શું કરે ઇવ નવીન રે—

ચંદ્રાનન જિન સાંભળીએ અરહાસ.

અત્યારે ઇવોને ભાવધર્મની રુચિ ઘટી ગઈ છે, આત્મા શું? ધર્મ શું? મોક્ષ શું? મોક્ષમાર્ગ શું? તેના યથાર્થ સ્વરૂપને સમજવાની ઇવોને રુચિ ઘટી ગઈ છે, અને બાહ્ય જડની ક્રિયામાં જ ઇવો રચીપચી રહ્યા છે, શું જડની ક્રિયાથી ચૈતન્યનો ધર્મ થતો હશે? એટલું પણ વિચારવાનો અવકાશ નથી, શું કરે? ઉપદેશ આપનાર પણ માથે તેહવા મળ્યા છે, તેથી બિચારા ઇવો શું નવીન કરી શકે? એમ દેવચંદ્ર ચંદ્રાનન ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં અરહાસ કરે છે.

ઇવો જડ ક્રિયામાં જ ધર્મ માની બેઠા છે, ધર્મ શું છે તેની કાંઈ ખબર નહિ, જે બાબુનો ઉપદેશ મળે તે બાબુ હા એ હા પાડે. જેમ ધાતની પૂછી જે બાબુનો પવન આવે તે બાબુ લટપટ થાય, તેમ પોતે કાંઈ નિર્ણય કરે નહિ અને જે બાબુનો ઉપદેશ મળે તે બાબુ 'જે મહારાજ જે' કહ્યાં કરે. સત્ય-અસત્યની પરીક્ષા ન કરવી ને સહેલું હોય તે ઠીક એમ માની લેવું, જ્યાં આત્માની વાત ચાલતી હોય ત્યાં એમ કહે કે આણે તો આખો દિવસ આત્મા, આત્મા ને આત્મા જ માંડયો છે. એમ તે વાતમાં અરુચિ કરે. પણ કોઈ બહારમાં પૈસાથી, ક્રિયાથી, કે શુભ પરિણામથી ધર્મ ખતાવે તો તેને રુચિ કર લાગે, અને કહે કે તમે કહો છો તે ઠીક લાગે છે. ઝટ દઈને મનુષ્યપણાનો છૂટકારો! હા, ભવનો છૂટકારો નહિ પણ મનુષ્યપણાનો છૂટકારો એટલે કે મનુષ્યભવ હારીને ક્રમે ક્રમે દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જવાનો; ફરીને મનુષ્યભવ અનંતકાળે પણ મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે.

જે ભાવે અંધન થાય તે ભાવે મોક્ષ ન થાય જે ભાવે મોક્ષ થાય તે ભાવે અંધન ન થાય, જે ભાવે મનુષ્યપણું મળે તે ભાવે મોક્ષ ન થાય, જે ભાવે તીર્થંકરગોત્ર અંધાય તે ભાવે મોક્ષ ન થાય, અને જે ભાવે મોક્ષ મળે તે ભાવે તીર્થંકર પ્રકૃતિ કે મનુષ્યપણું વગેરે કાંઈ ન મળે. આચાર્યદેવ કહે છે કે જે વિધિથી અને પદ્ધતિથી કહેવાય છે તે વિધિથી અને પદ્ધતિથી જે સમજ તો જન્મ-મરણ નહિ રહે, અવતાર નહિ રહે, અંધન નહિ રહે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે અરે ભાઈ! જેમાં તારું કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી

ગાથા-૪૪]

[૧૬૧

તેમાં તું નકામો પ્રયાત કરી રહ્યો છે, પણ અમે કહીએ છીએ તેમાં તું એક વાર તો છ મહિના અભ્યાસ કર. ચૈતન્યસ્વરૂપને સમજીને તેમાં લીનતાનો એકવાર તો સત્પણે તેની પાછળ પડીને છ મહિના અભ્યાસ કર, એકવાર ખરેખર છ મહિના અભ્યાસ કર, તો આત્માની પ્રાપ્તિ થયા વગર રહેશે નહિ, જરૂર થશે જ.

આચાર્યદેવે છ મહિનાનો અભ્યાસ કરવાનું કહ્યું એટલે શિષ્ય જિજ્ઞાસાર્થી પૂછે કે ભગવાન! આત્મામાં જે પુણ્ય-પાપના ભાવ, દયા-હિંસાના ભાવ, ભક્તિ, પૂજા કે વ્રતના ભાવ થાય છે તેને આપે જીવ ન કહ્યા પણ તેનાથી જુદા આત્માનો જે જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા સ્વભાવ છે તેને જીવ કહ્યો, તો આ પુણ્ય-પાપ આદિના ભાવો તો કથંચિત્ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ રાખે છે, કોઈ પ્રકારે ચૈતન્યની અવસ્થામાં થતાં પ્રતિભાસે છે, પણ ચૈતન્ય સિવાય જડમાં, લાકડામાં, થતા દેખાતા નથી, જુઓ, આ શિષ્યને જિજ્ઞાસા થઈ એટલે પરિણામ એવા શીખ્યો. શિષ્યે શું કહ્યું! હર્ષ, શોક, સુખ, દુઃખ, તેનું વેદન આત્મા સાથે સંબંધ રાખતું પ્રતિભાસે છે, પરંતુ તે ભાવો કોઈ જડમાં દેખાતા નથી તો તેને જડના કેમ કહ્યા? શિષ્ય પોતે અંદર જે રાગ દ્વેષની આકુળતાનું વેદન થઈ રહ્યું છે તે વેદનને જોઈને પ્રશ્ન કરે છે. હવે આચાર્યદેવ ટપ મી ગાથામાં આકુળતા અને અનાકુળતાનું સ્વરૂપ સમજાવશે. ॥ ૪૪ ॥

૧૯૯૯ આસો વદ ૪ રવિ.

આચાર્યદેવે પુણ્ય-પાપના મલિન ભાવ થાય છે તે જડના કહ્યા, શરીર આદિના સ્વરૂપ તો જડ છે પણ અંદર જે કામ-ક્રોધના વિકારી ભાવ થાય છે તેને પણ જડ કહ્યા.

જેટલી પુણ્ય-પાપની લાગણી થાય છે તે બધી બાહ્ય લક્ષે થાય છે. તે બધી ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિ જેટલો આત્મા માન્યો તેણે પોતાનો નિર્મળ સ્વભાવ જુદો છે તે સ્વભાવ ન માન્યો, એટલે તેનાથી છૂટું પડવું, ધર્મ કરવો, મુક્તિ કરવી, તે તો કોઈ રહ્યું નહિ. જેને પર વિષે પોતાપણની યુદ્ધિ છે તેને પોતાની શ્રદ્ધા નથી, પોતાના જુદા નિર્મળ સ્વભાવની પ્રતીત નથી; જેણે વિકારને પોતાનો માન્યો તે તેને ટાળવાનો અને સ્વરૂપમાં ડરવાનો પ્રયાસ પણ કેમ કરશે? આચાર્યદેવ કહે છે કે વિકારીભાવને પોતાના ન માન અને સ્વરૂપની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર કરી ઠર તો તે વિકાર ટળી જશે.

હિંસા આદિના અશુભ પરિણામ અને દયા, દાન, પૂજા, આદિના શુભપરિણામ તે બધા વિકારી પરિણામ છે, તેનાથી રહિત એકલા ચૈતન્યસ્વભાવની નિરાળી પ્રતીત, નિરાળું જ્ઞાન, અને નિરાળી સ્થિરતા તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે, આ સિવાય મુક્તિનો પંથ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં નથી.

જ્યો બંધનભાવને નાશ કરવા માંગે છે એટલે એમ સિદ્ધ થાય છે કે બંધનભાવ

૧૯૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અને અંધનથી છૂટવું બંને આત્મામાં છે, પરમાં કયાંય નથી; અને અંધનભાવથી જુદો એવો જીવસ્વભાવ પણ છે માટે જ અંધનભાવને નાશ કરવાનો ભાવ ઊઠે છે.

શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ! આપે તો એકલો સ્વભાવ, જાગૃત સ્વભાવ, જાણનાર સ્વભાવને જીવ કહ્યો, જે જે ભાવો થાય તેને જાણી લેવું, પણ તે ભાવોમાં ન ભળવું એટલે તેને ઘણવા, એવા એકલા ચેતવાના સ્વભાવને જ જીવ કહ્યો, પણ પ્રભુ! અંધર જે કોધાદિ ભાવ થાય છે, તે કાંઈ લાકડામાં થતા નથી, ચૈતન્યમાં થતા દેખાય છે, ચૈતન્ય સાથે સંબંધ રાખતા દેખાય છે.

લાકડા આદિમાં કામ-કોધ થાય તેવું કોઈ દિવસ સાંભળ્યું નથી, કે ભાળ્યું નથી કે એ તો પુદ્ગલ છે, જડ છે, એમાં કયાંય આત્મા નથી.

જડમાં કોધ દેખાતો નથી, જીવ વગરનું એકલું મુડદું કાંઈ કોધ કરે? દયા, સત્ય આદિ પુણ્યના પરિણામ અને હિંસા, અસત્ય આદિ પાપના પરિણામ એ બધા આત્મા સાથે સંબંધ રાખતા હોય તેમ ભાસે છે. અને પ્રભુ! આપે તો તેને તદ્દન જડ કહ્યા; એ બધા વિકારી પરિણામને જડ કહ્યા, અને વિકારી પરિણામને પોતાના માનું તો મને જડ કહ્યો, પણ પ્રભુ! તે બધા વિકારીભાવ મારામાં થતા જણાય છે, જુડું બોલું સત્ય બોલું, વગેરે મારા પરિણામમાં થતું જણાય છે, માટે પ્રભુ! આનું શું સમાધાન છે તે બતાવો. શિષ્ય પરિણામને જોઈને પ્રશ્ન પૂછે.

अट्टविहं पि य कम्मं सत्त्वं पुग्गलमयं जिणा विति ।

जस्स फलं तं बुच्चइ दुक्खं ति विपच्चमाणस्स ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—આઠે પ્રકારનું કર્મ છે તે સર્વ પુદ્ગલમય છે એમ જિનભગવાન સર્વજ્ઞદેવો કહે છે—જે પકવ થઈ ઉદયમાં આવતા કર્મનું ફળ પ્રસિદ્ધ દુઃખ છે એમ કહ્યું છે.

શિષ્યના પ્રશ્નનો ઉત્તર આચાર્યદેવ આપે છે કે ભાઈ? ધીરો થા, આત્મા તો નિરાળું તત્ત્વ છે, અનંત જ્ઞાન, સુખ વગેરેથી ભરેલું છે, અને વિકાર છે તે તો દુઃખ-સ્વરૂપ છે, દુઃખ પોતાનો સ્વભાવ નથી માટે તે પુદ્ગલમય છે, અનાદિની ભૂલને વિકારી પરિણામને પોતાના માન્યા છે, વિકારી પરિણામમાં અટકી પડ્યો છે, શુભાશુભ પરિણામ થાય એટલો હું એમ માની બેઠો છે, તારી ભૂલને લઈને હિત થતું નથી, હવે છાડ

**રે! કર્મ અષ્ટ પ્રકારનું જિન સર્વ પુદ્ગલમય કહે,
પરિપાક સમયે જેહનું ફળ દુઃખ નામ પ્રસિદ્ધ છે. ૪૫.**

ગાથા-૪૫]

[૧૯૩

તારી ભૂલ, ને ઠર આત્મામાં. આચાર્યદેવ ધર્મ કયાં હોય તે ખતાવે છે. “વથ્યુ સહાવો ધમ્મો” વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મા એક વસ્તુ છે માટે આત્માનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. ધર્મ કયાંય બહાર નથી પણ આત્મામાં જ છે. પુણ્ય-પાપ આદિ પોતીકાનું મૂળ સ્વરૂપ નથી, માટે તે પુદ્ગલમય છે, તે આકુળસ્વરૂપ છે, આત્મા અનાકુળ સ્વરૂપ છે, માટે વિકારી ભાવો તે પુદ્ગલ કર્મનું ફળ છે, તેથી તે પુદ્ગલમય છે.

અધ્યવસાન આદિ સમસ્ત ભાવોને ઉત્પન્ન કરનારું જે આડે પ્રકારનું જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ છે, તે અધુન્ય પુદ્ગલમય છે એવું સર્વજનું વચન છે.

આત્મા તો અધા સરખા છે પણ તેમાં કોઈ ને જ્ઞાનનો ઉઘાડ વધારે અને કોઈને જ્ઞાનનો ઉપાડ ઓછો એવો જે ફેરફાર દેખાય છે તે અનાદિથી પોતે ભૂલ કરી છે તેનું કારણ છે, પોતાના જ્ઞાનના વિકાસમાં ન રહેતાં જ્ઞાનની હીણી અવસ્થા પોતે કરી નાખી છે. પોતે જ્ઞાનના વિકાસમાં ન રહ્યો ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મે જ્ઞાનગુણ રોક્યો.

પોતે પોતાની દર્શન-શક્તિના વિકાસમાં નહિ રહેતાં, પરમાં નજર કરીને પોતે અકટ્યો ત્યારે દર્શનાવરણીયને નિમિત્ત કહેવાય છે કે દર્શનાવરણીયે દર્શનગુણ રોક્યો.

મોહનીય એટલે પોતે પોતાની આનંદશક્તિને ભૂલે અને રાગ-દ્વેષરૂપ પોતાને માને, વિકારીભાવોમાં અટકે ત્યારે મોહનીય કર્મની હાજરી હોય છે.

અંતરાય એટલે હું અનંત વીર્યાવળો છું એમ નહિ માનતાં, હું રાંકો છું એમ પોતાના અળને હીણું માને છે તેથી તેનું વીર્ય અટકી જાય છે. પોતે અટક્યો ત્યારે વીર્યાંતરાયને નિમિત્ત કહેવાય છે કે વીર્યાંતરાય કર્મે વીર્ય-અળ રોક્યું, પણ પરદ્રવ્ય આત્માને રોકી શકે નહિ, પણ પોતે અટકે ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોને નિમિત્ત કહેવાય છે.

બીજાં ચાર અઘાતિકર્મો બહારના સંયોગ સાથે સંબંધ રાખે છે, તે ચાર કર્મો બહારનાં ફળ આપે છે.

શાતા-અશાતા થવી તે વેદનીય કર્મ, શરીરમાં ઠીક રહેવું-ન રહેવું તે અધુન્ય વેદનીય કર્મને કારણે છે.

શરીર ઠકવું-ન ઠકવું તે આયુષ્ય કર્મને કારણે છે. કોઈ કહે કે હું શરીરને વધારે ઠકાવી દઉં તો તે ઠકે નહિ, જેટલું આયુષ્ય હોય તેટલું જ ઠકે, તેનું કારણ આયુષ્ય કર્મ છે.

સ. પ્ર. ૨૫

૧૯૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

રૂપાણું શરીર, કાણું શરીર, સારો કંઠ મળવો કે ન મળવો, શરીરની સારી આકૃતિ મળવી કે ન મળવી વગેરેનું કારણ નામકર્મ છે.

ઊંચ-નીચ જાતિમાં અવતાર થાય છે તેનું કારણ જાતકર્મ છે.

જેમ આ શરીર આદિની જાતી માટી છે તેમ અંદર કાર્મણુ શરીરની ઝીણી માટી છે તે પુદ્ગલ છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે આઠે કર્મની જે માટી છે તે પુદ્ગલમય છે એમ સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે.

સામે ખીણ ચીજ ન હોય અને એકલો આત્મા ભૂલ કરે તો ભૂલ આત્માનો સ્વભાવ થઈ જાય, ભૂલ સ્વભાવ થઈ જાય તો ભૂલ કોઈ દી ટળે નહિ, જ્ઞાનસ્વરૂપ-આનંદસ્વરૂપ એકલું હોય, અને ખીણ ચીજ જોડે ન હોય તો તેને ભૂલ થવાનું કારણ શું? માટે ખીણ ચીજ ભૂલમાં નિમિત્ત છે અને તે ખીણ ચીજનો ઉપાધિભાવ પોતામાં કલ્પાય છે તેમ સમજાય છે, ત્યારે તે ખીણ ચીજ કર્મ તે ભૂલમાં નિમિત્ત થાય છે, ખીણું નિમિત્ત સામે છે તો તેના ઉપાધિભાવને પોતાનો માને છે અને પોતે ભૂલે છે, ખીણ ચીજ હોય તો ભૂલ થાય, એકલું પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ હોય તો તેને ભૂલવાનું કારણ શું? સાથે ખીણ ચીજ હોય અને તે પોતાની કલ્પાય તો પોતાના આનંદસ્વરૂપને ચૂકાય, માટે ખીણ ચીજ કર્મ છે અને ભૂલ થવામાં તેની હાજરી છે, ભૂલ કરે છે પોતે પણ ભૂલ થવામાં પુદ્ગલકર્મની હાજરી છે.

એક પવિત્ર આત્મા અને બીજો પવિત્ર આત્મા, તેમ સામસામા પવિત્ર આત્મા હોય તો પણ ભૂલ ન થાય. એક જાતિના સ્વભાવવાળા એવા ચૈતન્યઆત્મા સામસામા હોય તો પણ ભૂલ ન થાય, માટે ભૂલમાં નિમિત્ત વિલક્ષણ જાતિવાળું કર્મ છે. વિલક્ષણ જાતિવાળું જે હોય તે જ ભૂલમાં નિમિત્ત હોય, માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભૂલમાં નિમિત્ત પુદ્ગલકર્મ છે.

કર્મના ફળમાં જોડાય ત્યારે રાગ-દ્વેષના ભાવ થાય છે. પણ અંદર આત્માના ગુણમાં જોડાય તો રાગ-દ્વેષ થાય તેમ અને નહિ, ગુણમાં જોડાવાથી પણ જે રાગ-દ્વેષ થતા હોય તો તે ટળે ક્યારે? માટે રાગ-દ્વેષ કર્મના ફળમાં જોડાવાથી થાય છે, માટે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જેટલો વિકારીભાવ થાય તે આત્માના આનંદને રોકવાવાળો છે, માટે જે આનંદને રોકે તે આત્માની જાત ક્યાંથી હોય! કર્મનું સ્વરૂપ આત્માથી વિલક્ષણ જાતિવાળું દુઃખસ્વરૂપ છે, કર્મ કહો કે રાગ દ્વેષરૂપ વિકારીભાવ કહો તે બંને એક જ છે, કારણ કે પુદ્ગલ કર્મના નિમિત્તે થતા રાગ-દ્વેષ પુદ્ગલમય જ છે, માટે બંનેને એક કહ્યા છે.

ગાથા-૪૫]

[૧૬૫

નિમિત્ત ઉપર દ્રષ્ટિ કરે ત્યારે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે અને આત્મા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખે તો પુણ્ય-પાપના ભાવ ન થાય, માટે રાગ-દ્વેષ તે પર સંયોગે થાય છે માટે પરના છે. અશુદ્ધ અવસ્થા થાય છે પોતામાં, પણ પોતાના સ્વભાવમાં તે નથી તે અપેક્ષાએ પરના છે.

કેટલાક કહે છે કે આ વાત અમને ઝીણી પર છે, પણ જે પાંચ દશ લાખ યોગિયા (રૂપિયા) ભેગા કરવા હોય તો ત્યાં ડહાપણ કરશે કે એ તો આમ વેપાર કરીએ તો આમ રૂપિયા મળી જાય, ને જે ખોટ જેવું લાગે તો એકદમ અંધ કરી દઈએ, એ તો ભાઈ! વેપાર કરવાની કળા આવડવી જોઈએ. એમ ત્યાં ડહાપણ કરે, તે અંધ તો તારા પુણ્ય હોય તો મળે, પુણ્ય ન હોય તો ગમે તેટલી મહેનત કર તો પણ કાંઈ ન મળે, જે પુણ્યાધીન છે, પોતાના હાથની વાત નથી ત્યાં ડહાપણ કરશે, અને જે પોતાના હાથની વાત છે, પોતે કરી શકે તેમ છે એવા આત્માના હિતની વાત થતી હોય ત્યાં કહેશે કે અમને સમજતું નથી, આમ જીવોએ અનંતકાળથી પોતાને સમજવાની દરકાર જ કરી નથી.

આ આત્મા એક વસ્તુ છે, પદાર્થ છે, ધ્રુવ-અવિનાશી ચીજ છે, તે જ્ઞાન અને આનંદની મૂર્તિ છે, તેવા આત્મામાં ઠીક-અઠીકના વિકલ્પ હોય નહિ, પરંતુ ઠીક-અઠીકના ભાવ થતા દેખાય છે તે કર્મજનિત ઉપાધિ છે. તે કર્મજનિત ઉપાધિને પોતાની માનવી તે ઊંધો અધ્યવસાન છે; ઊંધો અધ્યવસાન-ઊંધી રુચિ-ઊંધી માન્યતા, તે અંધી કર્મજનિત ઉપાધિ છે માટે પુદ્ગલ છે, તેમ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું વચન છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાને તેને પુદ્ગલ કહેલ છે.

વિપાકની હદે પહોંચેલા તે કર્મના ફળપણે જે કહેવામાં આવે છે તે, અનાકુળતા-લક્ષણ જે સુખ નામનો આત્મસ્વભાવ તેનાથી વિલક્ષણ હોવાથી, દુઃખ છે.

વિપાકની હદે પહોંચેલા કર્મફળ એટલે જેમ ચોખા કાચાના પાક થાય છે તે પાક ચોખાનો છે, કાળીજીરીનો ચા કરે ત્યારે તેમાં કડવાશનો પાક આવે છે તે પાક કાળીજીરીનો છે; તેમ કર્મ શુભ શુભભાવરૂપ ફળ હીલું તે કર્મનો પાક છે, તે આત્માના સ્વભાવથી વિપરીત, લક્ષણવાળું હોવાથી દુઃખરૂપ છે. આત્મા તો આનંદમૂર્તિ, સુખનો સાગર છે, તેમાં જે રાગ-દ્વેષ ને પુણ્ય-પાપના ભાવનો સ્વાદ આવે છે તે કર્મનો સ્વાદ છે.

માણસો કહે છે ને કે કેરી ખાતાં અમને કેરીનો રસ આવી ગયો, તો કેરી ચીજ જડ છે કે ચૈતન્ય? તે જડ રજકણ છે, તે જડ રજકણ ચૈતન્ય ખાઈ શકે ખરે?

૧૯૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ખરી રીતે તો એમાં એમ છે કે આ કેરી મીઠી છે તેના આત્મા જાણનાર છે પણ અનાદિથી મૂઠ્ઠા જીવે કોઈ દી વિચાર કર્યો નહિ કે આ રસ શેમાંથી આવે છે, તેમ દૂધપાક, આસુંદી આસડતો હોય, તેમાં પણ પરમાંથી મને રસ આવે છે તેમ માને છે.

તેમ પુણ્ય-પાપના રસનો સ્વાદ કર્મમાંથી આવે છે પણ આત્મા પોતાના નિરાકુળ આનંદને ભુક્તીને શુભાશુભભાવના રસને પોતાનો સ્વાદ માને છે.

કેરીનો રસ કેરીમાં છે પણ તે રસને મારે રસ છે એવી ઊંઘી માન્યતાને લીધે અજ્ઞાની રાગ કરે છે, તે કેરી અને દૂધપાક વાસણમાં પડ્યા પણ તેનામાં છે, અને મોઢામાં પડ્યા પણ તેનામાં છે, મોઢામાં પડ્યા પણ તારા આત્મામાં કોઈ આવી જતા નથી, એવી રીતે કર્મનો રસ કર્મમાં પડ્યો પણ કર્મનો છે, અને વિપાકમાં આવ્યો પણ કર્મનો જ છે.

હું શુદ્ધ ચૈતન્ય પવિત્ર છું તેમાં દષ્ટિ નહિ આપતાં આત્મામાં અનાકુળ સુખ છે તે સ્વભાવને ભુક્તીને તેનાથી વિલક્ષણ એટલે વિપરીત લક્ષણવાળા આકુળતારૂપ શુભાશુભ લાગણીના ભાવો તે કર્મનો વિપાક છે તે દુઃખરૂપ છે, તેને પોતાના માન્યા તે દુઃખ છે.

વિકારી અવસ્થાના પાક ઉપર દષ્ટિ કરે છે તેથી તેને આકુળતા થાય છે. જ્યાં શરીરમાં તાવ આવ્યો ત્યાં અરર ને એય એય કરે પણ તાવ આવ્યો શેમાં? શરીરમાં શરીરના રજકણ ઊના થાય છે એના ઉપર તારી દષ્ટિ પડી છે તેથી હર્ષ-શોક થાય છે, આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેના ઉપર નજર કરે તો હર્ષ-શોક ન થાય. ભાઈ! આ સ્પર્શ ઊનો થાય પણ આત્મા ઊનો ન થાય, જ્યાં સ્પર્શ ઊનો થયો ત્યાં તેના આરોપ નાખે આત્મા ઉપર કે હું ઊનો થઈ ગયો, પણ તેમાં તું એટલું તો જો, કે ટાકું-ઊતું જડ છે કે ટાકો-ઊનો તું છો? ટાકું-ઊતું શરીર થાય ત્યાં આત્મા માને કે ટાકો-ઊનો હું થયો તે કર્મના વિપાક (ફળ) ઉપર નજર કરી તેથી દુઃખ છે.

આત્મા સ્ફટિક જેવો શુદ્ધ છે તેમાં કર્મનું ફળ જણાય છે. તે જ્યાં જણાયું ત્યાં પોતાનું માન્યું તે જ દુઃખ છે. પુણ્ય-પાપના સંયોગ મળ્યા તેમાં બહારની સગવડતા મળે ત્યાં અતુકુળતા કલ્પી સુખ માને, અને ઈચ્છાથી વિરુદ્ધ જ્યાં સંયોગ મળ્યા ત્યાં તેમાં પ્રતિકુળતા કલ્પી દુઃખ માને છે તે મૂઠ છે.

દુઃખમાં જ આકુળતાલક્ષણ અધ્યવસાન આદિ ભાવો સમાવેશ પામે છે, તેથી જો કે તેઓ ચૈતન્ય સાથે સંબંધ હોવાનો ભ્રમ ઉપજવે છે તો પણ, તેઓ આત્માના સ્વભાવો નથી પણ પુદ્ગલ સ્વભાવો છે.

ગાથા-૪૫]

[૧૯૭

કર્મનું ફળ તે દુઃખ છે અને દુઃખનું લક્ષણ આકુળતા છે તે આકુળતામાં બધા શુભાશુભભાવો આવી જાય છે, શુભ અને અશુભ બંને ભાવો આકુળતા સ્વરૂપ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી પણ કર્મનું ફળ છે. આત્મા જાણવાના પડખે ન ઊભો રહ્યો ને કર્મના પડખે ઊભો રહ્યો તે દુઃખ અને આકુળતા સ્વરૂપ જ છે. જે જેના પડખે ઊભો રહે તે તેના જેવો થઈ જાય. જેમ કોઈ સારો બ્રહ્મચારી ને સારી સતી હોય તે કુલદા અને કુલિંગનો સંગ કરે તો સમજવું કે તેને કુલદાના ભાવની પ્રીતિ છે માટે તે ખરો બ્રહ્મચારી નથી. એમ ભગવાન સર્વજ્ઞદેવે કર્મને કુશીલસ્વભાવ કહ્યો છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, તે સ્વભાવને પોતાનો માને ને આત્માનો સ્વભાવ ચૂકે તેને ભગવાન કુશીલ કહે છે, આત્માનો સંગ મૂકી અને પરનો સંગ કરે તે કુશીલ છે, આત્માનો અંતર વિષય ચૂકીને જેટલું બાહ્ય પુણ્ય-પાપના વિષય ઉપર લક્ષ જાય તે દુઃખ જ છે, તે કુશીલ છે.

પ્રશ્ન:—પાપ તો ખરાબ છે પણ પુણ્યને પણ ખરાબ કહેશો ?

ઉત્તર:—પાપના ભાવ છોડવા માટે પુણ્યના ભાવ કરવા તે ઠીક છે. પરંતુ પુણ્ય-પાપને પોતાનાં માનવાં તે આત્માનું ખૂન કરવા ખરાબર છે, પુણ્યથી આત્માનો ધર્મ થાય તેમ માનનાર પણ આત્માની હિંસા જ કરી રહ્યો છે. ધર્મ તો આત્માનો સ્વભાવને ઓળખવાથી જ થાય છે. આત્માનો જે સ્વભાવ છે તેનું સાચું જ્ઞાન થયા વિના સાચું વર્તન થઈ શકે નહિ.

આત્મા સુખસ્વરૂપ છે તે તરફ દૃષ્ટિ નહિ મૂકતાં પોતાને નમાલો માની લક્ષ્મી આદિ તરફનો રાગ કરે તે દુઃખ છે, દુઃખ છે તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, પણ પુદ્ગલ-કર્મનું ફળ હોવાને લીધે તે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. તે દુઃખ ચૈતન્યની પર્યાયમાં થતું દેખાય છે માટે ચૈતન્યનો સ્વભાવ જાણે કેમ હોય, તેવો ભ્રમ ઉપજાવે છે પણ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી.

જીનાં પુણ્ય-પાપનો ભોક્તા થયો તેથી નવાં કર્મનો કર્તા થયો, તે કર્મનું કર્તા-ભોક્તાપણું તે જ દુઃખ છે, જે સ્વભાવમાં જ કર્તા-ભોક્તા રહે તો આકુળતા થાય નહિ; અલ્પ રાગાદિ થાય પણ તેને પોતાના માને નહિ.

જીનાં પુણ્ય ફળ્યાં તે પણ દુઃખ છે અને નવાં પુણ્ય અંધાય તે પણ દુઃખ છે કારણ કે પુણ્ય આત્માનો સ્વભાવ નથી, પુણ્ય તો વિકાર છે તેને પોતાનું માનવું તે અનંત જન્મ-મરણનું કારણ છે.

આત્મા શુભાશુભ ભાવ કરી શકે, બાકી પરનું કરી શકવાની વાત ત્રણકાળ

૧૯૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ત્રણલોકમાં ખોટી છે. શુભાશુભ ભાવ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્માની નિર્ભંગ જ્યોતિથી, હર્ષ-શોકના ભાવ, શુભાશુભ ભાવ તે વિલક્ષણ છે માટે દુઃખ જ છે. રાગાદિ ભાવો તે સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે, તેથી દુઃખરૂપ છે, તે બધાનો દુઃખમાં જ સમાવેશ થાય છે. આત્માના ગુણથી જુદા કોઈ પણ ભાવ થાય તે બધા બેદસ્વરૂપ જ છે, તે કોઈ ભાવ સ્વભાવમાં સ્થિર થતા નથી માટે બધા દુઃખરૂપ જ છે.

આવી વાત સમજતાં આકરી પડે, પણ સંસારનાં કોઈ કામ ઉકેલવાં હોય તો ઝટ ઉકેલે, સૂતરની ગાંઠ પડી ગઈ હોય તો હળવે હળવે તે ગાંઠ કાઢવા ધીરો થાય, તેમ અનાદિની આત્મામાં જે ઊંધા ભાવની ગાંઠ પડી ગઈ છે તે ગાંઠ કાઢવા ધીરો ન થાય તો ગાંઠ ક્યાંથી ખૂલે? અનંતા જીવો આત્માની ગાંઠ ઉકેલીને મુક્તિમાં એટલે જે ઘડીમાં પુરુષાર્થ કરીને કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે, આ જ રીતે પામ્યા છે. આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી, માટે આ જ રીતે સમજ, ન સમજાય તો ધીરો થા! ધીરો થા! સાંભળ! પકડ આત્માને! આ બધા ભાવો તે સ્વભાવના નથી તેથી દુઃખરૂપ છે તે બધા દુઃખમાં જ સમાવેશ પામે છે.

દુઃખરૂપ ભાવમાં ચેતનતાનો ભ્રમ ઉપજે છે એટલે કે તેનો ઉદ્ધય થતાં-વિપાક થતાં-કૃષ્ણ થતાં અજ્ઞાનીને એમ લાગે છે કે આ રાગ-દ્વેષ અને પુણ્ય-પાપ જાણે કે મારામાંથી થતાં હોય, જાણે કે મારો સ્વભાવ હોય એવી ભ્રમણા થાય છે. પોતાની અશુદ્ધ અવસ્થામાં થાય છે તેથી એમ લાગે છે કે આ મારા આત્મામાં જ કેમ હોય! મારો સ્વભાવ કેમ હોય! તેવો ભ્રમ ઉપજે છે, તો પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી પણ પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. તત્ત્વનું મંથન કર, વિચાર કર, ગમે તેમ કરીને સમજ.

તત્ત્વ સમજ્યા વગર જન્મ-મરણની ડાંગ માથે ઊભી છે, સ્વભાવને માન તો મુક્તિ મેળવ, નહીં તર સંસારમાં રખડ, એ જે સિવાય ત્રીજું કંઈ છે નહિ. મારો સ્વભાવ શુદ્ધ જ્ઞાયક છે તેની શ્રદ્ધા કર તો અદ્યક્ષાગે મુક્તિ અને પુણ્ય-પાપ મારાં છે એમ માન તો સંસારમાં રખડ.

વિકારનું સ્વામિપયુગ્મ-ધણીપયુગ્મ છાડ. આત્માને સમજ્યા વગર મુખનો ઉપાય કોઈ છે નહિ. ચક્રવર્તીને એક રાણી એવી હોય છે કે તેની એક હજાર દેવ સેવા કરે. ખમા ખમા કરે પણ તે સગવડના બધી દુઃખ જ છે. હું આત્મા ઠીક સ્વરૂપ છું તેનું લક્ષ ચૂકીને પરને ઠીક માને તે જાય ચોરાશીના ખાડામાં.

આત્મા સ્વતંત્ર ચૈતન્યમૂર્તિ છે, તેને દુઃખ દેવા ત્રણકાળમાં કોઈ સમર્થ નથી. દુનિયામાં કહેવાય છે કે વિધવા થાય એટલે આશિયાળું ને ઊણું માને, પણ એમાં

ગાથા-૪૫]

[૧૬૬

ઓશિયાળું ને ઊંચું થયું શું? આત્મા સ્વતંત્ર સ્વભાવી છે તેને બહારની જરીક સગવડતા ખસી તેમાં આત્મામાંથી શું ગયું? બહારની સગવડતાએ સુખ માને તેને આત્માના સ્વભાવની ખબર નથી, તે પુણ્ય-પાપના દુઃખમાં અટકી જાય છે. આત્મા જ્ઞાતાસ્વરૂપ સુખરૂપ છે, પરંતુ કયાંય કિંચિત્ માત્ર પણ સુખ નથી.

અજ્ઞાનીને એમ લાગે છે કે આકુળતારૂપ દુઃખ તે મારી જત હશે, પણ એલા, કળતમાં જત હોય? વાત એવી છે કે પાપમાં દુઃખ લાગે પણ પુણ્યમાં દુઃખ ન લાગે- પુણ્યમાં તો અજ્ઞાનીને મીઠાશ લાગે, મોટા અંગલા હોય, હીંચાળાખાટે હીંચકતો હોય, એમાં એવો મીઠાશ વેઢતો હોય કે જાણે અમાં અધું સુખ આવી ગયું. પણ ભાઈ! સુખ પરમાં નથી, સુખ આત્મામાં છે. પરમાં સુખ નથી પણ કલ્પી લીધું છે. જરા ધીરો થઈને વિચાર તો ખરો! એકલી આકુળતા જ જણાશે,

સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર સાચાં વ્રત-તપ હોઈ શકે નહિ. પ્રથમ સાચું સ્વરૂપ શું છે તે સમજ્યા વગર અને માન્યા વગર ટકીશ શેમાં? સ્થિર થઈશ કયાં?

આત્મસ્વભાવના ભાન વિના એકલા અજ્ઞાનભાવે કરેલાં વ્રત-તપ અજ્ઞાનરૂપી પાડા ખાઈ ગયો. માટે સાચી ઓળખાણ કર ॥ ૪૫ ॥

હવે શિષ્ય ફરી પૂછે છે કે જે અધ્યવસાન આદિ ભાવો છે તે પુદ્ગલસ્વભાવો છે તો સર્વજ્ઞના આગમમાં તેને શ્રવણ કેમ કહેવામાં આવ્યા છે? વ્યવહારશાસ્ત્રોમાં વ્યવહારની વાત હોય, વ્યવહાર એટલે જેમાં નિમિત્ત તરફની અપેક્ષાથી કહેવાય તે વાતને લક્ષમાં લઈને શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

જેમાં વ્યવહારનયનું કથન પ્રધાન હોય તે વાત સામે મૂકીને નિમિત્ત તરફથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે ભગવાનના આગમમાં જ્યાં પરનિમિત્તની અપેક્ષાએ વાત આવી છે ત્યાં તે અધ્યવસાન આદિ ભાવોને શ્રવણ પણ કહ્યા છે, તો પ્રભુ! આપ કેમ શ્રવણ કહેતા નથી?

૧૬૬૬ આસો વદ ૫ સોમ.

૪૪ મી ગાથામાં એમ કહ્યું કે આત્મામાં જે શુભાશુભ પરિણામ થાય તે બધા જડ છે. વ્રત અવ્રતના, દાન-પૂજના જે ભાવ થાય છે તે બધા જડ છે, જે ભાવ પરના આશ્રયે થાય તે ભાવ આત્માના નથી. તે થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ તે આત્માનો સ્વભાવભાવ નથી, જડના નિમિત્તે થતો તે ભાવ છે માટે તે જડ છે. માટે નિર્વિકારી સ્વભાવની ઓળખાણ કરીને પ્રતીત કરવાથી વિકારનો નાશ થાય છે.

શિષ્યે કહ્યું હતું કે દયા-દાન કરું, તૃણા ઘટાડું એવા બધા ભાવ આત્મા સાથે સંબંધ રાખતા હોય તેમ લાગે છે.

૨૦૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તેના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે આત્મા સિવાય જે બધા ભાવ થાય છે તે બધા ભાવ દુઃખરૂપ છે, તે ભાવો આત્માના આનંદરૂપ નથી, આત્માના આનંદનું ખૂન કરનાર હોય તે આત્માનો સ્વભાવ ન હોય.

જે સુખ સ્વાશ્રયી સ્વતઃ હોય તે દુઃખરૂપ ન હોય, જે સુખ પરને આધારે હોય તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે.

સઘળું પરવશ તે દુઃખ લક્ષણ, નિજ વશ તે સુખ લક્ષણ;

એ દષ્ટે આતમગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કોણ કહીએ રે.

ભવિકા વીર વચન અવલોકો.

વીર ભગવાન-સર્વજ્ઞદેવે જેમ કહ્યું છે તેમ કહેવાય છે. દયાનો ભાવ થાય, પૂમનો ભાવ થાય, વ્રત અવ્રતનો ભાવ થાય, હિંસા આહિંસાનો ભાવ થાય તે બધા શુભાશુભ ભાવ પર નિમિત્તે થતા-પરાશ્રયે થતા ભાવ છે, તે પરાધીનતા છે. પોતાના સુખને માટે એક રજકણનો પણ આશ્રય લેવો પડે તે પરવશપણું છે, સઘળું પરવશ તે દુખનું લક્ષણ છે, એક પણ રજકણના આધાર વિના, સ્વાધારે પોતાના ચૈતન્યની શુદ્ધતામાં રહે તે સુખ છે. તેવી દૃષ્ટિથી જ આત્માનું સુખ પ્રગટે છે, આવી દૃષ્ટિ થયા વિના સુખ કહેવું કોને ?

કર્મ આઠ છે તેના આધારે જે ભાવ થાય તે બધા દુઃખરૂપ છે, તે ભાવ જોવાને અંદર ઠરતો નથી તે શુભાશુભ ભાવમાં હલ્યા કરે છે. અંદર ઠર્યા વગરના બે ભાવો છે, તેમાં એકમાં કલુષિત ભાવની તીવ્રતા છે અને એકમાં કલુષિત ભાવની મંદતા છે, પણ બંને કલુષિતભાવ છે માટે બંને દુઃખરૂપ છે. મહાવ્રતના અને અણુવ્રતના જેટલા શુભભાવ છે તે બધા દુઃખમાં સમાઈ જાય છે. આત્મા જ્ઞાતા-દષ્ટાપણે પરથી જેટલો નિરાગો રહે તે જ સુખરૂપ છે, ચૈતન્યનું સ્વાશ્રયપણું તે જ સુખરૂપ છે. આત્માના આશ્રયે જે વાત કહેવાય તે વાત સાચી-સત્ય અને પરમાર્થ છે.

હવે પરાશ્રયે શાસ્ત્રમાં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે વાત શિષ્યે ખડી કરી છે. સર્વજ્ઞના શાસ્ત્રમાં જે પરાશ્રય વાત કહેવામાં આવી હોય તેને વ્યવહાર કહેવાય.

આત્મામાં પરાશ્રયે જે વાત કહેવાય તે વ્યવહાર અને સ્વાશ્રયે વાત થાય તે નિશ્ચય, આત્મામાં સ્વાશ્રયે જેટલો ભાવ થાય તેટલો જ આત્મા, અને પરાશ્રિત ભાવ થાય તે આત્મા નહિ.

પ્રતિક્રમણ અને પરચખાણની જે વાત આત્માશ્રિત કહેવાય તે બધી વાત પરમાર્થ-દૃષ્ટિની એટલે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિની છે.

શુભાશુભ ભાવ આત્માની અવસ્થામાં થાય છે તે વાત અહીં ગોણ કરી છે,

ગાથા-૪૬]

[૨૦૧

ગૌણ એટલે વજન નહિ, વજન એક સ્વાશ્રયભાવનું જ છે. આત્મા તરફ ઠગતા જે ભાવ થાય તે ભાવનું અહીં વજન છે.

અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવના છે એમ આગમમાં કહ્યું છે અને અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવના નથી તેમ પણ આગમમાં કહ્યું છે, એમ બંને જગ્યાએ આચાર્ય દેવે આગમ શબ્દ કહ્યા છે. પહેલાં ૪૪ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે અધ્યવસાનાદિ ભાવો સર્વે જીવ નથી, એવું આ સર્વજ્ઞનું વચન છે તે તો આગમ છે, ને અહીં પણ શિષ્ય કહે છે કે અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે પુદ્ગલસ્વભાવો છે તો સર્વજ્ઞના આગમમાં તેમને જીવપણે કેમ કહેવામાં આવ્યા છે ? આ રીતે બંને જગ્યાએ સર્વજ્ઞના આગમની વાત કહી છે.

શાસ્ત્રમાં બે નયની વાત છે, એક આત્માશ્રિત થતા ભાવ તે નિશ્ચયની વાત, અને બીજા કર્માશ્રિત થતા ભાવ તે વ્યવહારની વાત એમ બે પ્રકારે વાત હોય છે.

આત્માશ્રિત થતા ભાવ તે ચોક્ષમાર્ગ છે ને કર્માશ્રિત થતા ભાવ તે બંધમાર્ગ છે શિષ્યે પરમાર્થની વાત સાંભળી એટલે પૂછે છે કે સર્વજ્ઞના આગમમાં અધ્યવસાનાદિકને જીવ કેમ કહ્યા ? પ્રભુ ! તમે તો અધ્યવસાનાદિક જીવ નથી, જીવ નથી, એમ પોકર કર્યો, પણ બીજા શાસ્ત્રમાં અધ્યવસાનાદિક સાથે જીવને સંબંધ છે, શરીર સાથે જીવને સંબંધ છે એમ આવે છે. આ રીતે શિષ્ય પૂછે છે તેનો ઉત્તર આ ૪૬ મી ગાથામાં આચાર્ય દેવ આપે છે.

વવહારસ્સ દરીસણમુવણ્ણસો વણ્ણદો જિણવરેહિં ।

જીવા એદે સવ્વે અજ્જવસાણાદઓ ભાવા ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—આ સર્વ અધ્યવસાદિ ભાવો છે તે જીવ છે એવો. જિનવરોએ જે ઉપદેશ વર્ણવ્યો છે તે વ્યવહારનય દર્શાવ્યો છે.

પરાશ્રયની-નિમિત્ત તરફની જે વાત છે તે 'છે' એમ જાણવા માટે છે પણ આદરવા માટે નહિ.

આ સર્વ અધ્યવસાનાદિ ભાવો જીવ છે એવું જે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યું છે તે, જોકે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે તોપણ, વ્યવહારનયને પણ દર્શાવ્યો છે.

પરાશ્રયે આત્મામાં જે ભાવ થાય તે ત્રિકાળ રહેવાવાળો ભાવ નથી, અભૂતાર્થ

**વ્યવહાર એ દર્શાવિયો જિનવરતણ્ણા ઉપદેશમાં,
આ સર્વ અધ્યવસાનાદિ ભાવ જ્યાં જીવ વર્ણવ્યા. ૪૬.**

સ. પ્ર. ૨૬

૨૦૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

છે, અભૂતાર્થ એટલે છતો અર્થ નથી. આત્મામાં જે રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવો થાય છે તે વ્યવહાર છે, રાગ-દ્વેષની અવસ્થા આત્મામાં એક સમય પૂરતી થાય છે, રાગદ્વેષ અને શુભાશુભભાવ તે આત્માનો અસલ સ્વભાવ નથી પણ તેને અને આત્માને એક ક્ષણ પૂરતો સંબંધ છે, શરીર અને આત્માને પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે એમ દર્શાવ્યું છે પણ આદરવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું નથી.

આત્માનો સ્વભાવ જ એક રાખવા યોગ્ય છે, એક ક્ષણ પૂરતી રાગ-દ્વેષ આદિની જે અવસ્થા થાય છે તેને આત્મા સાથે એક ક્ષણ પૂરતો સંબંધ છે, પણ તેને આત્માના ભાન દ્વારા ટાળવા યોગ્ય છે. હું શુદ્ધ છું, પવિત્ર છું, નિર્મળ છું, એવું લક્ષ કરવું પડે છે તે એમ ખતાવે છે કે અવસ્થામાં મલિનતા છે. જે અવસ્થામાં મલિનતા ન હોય તો આત્મા તરફ ઢળવાનું ક્યાં રહ્યું ?

જે કોઈ એમ કહે કે આત્મામાં ક્ષણ પૂરતા પણ રાગ-દ્વેષ થતા જ નથી, શરીર સાથે આત્માને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી, તેને આ સંબંધની વાત કહેવાય છે કે-શરીર તે મારું, તેમ ઊંચું માનવામાં શરીર નિમિત્ત છે, તેટલો વ્યવહારસંબંધ છે, શરીર સાથે એકત્વબુદ્ધિ તે શરીર સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, શરીર તરફનો જે રાગ તે પણ શરીર સાથે સંબંધ રાખે છે, તે વ્યવહાર છે.

જેમ મ્લેચ્છ ભાષા મ્લેચ્છાને વસ્તુસ્વરૂપ જણાવે છે, તેમ વ્યવહારનય વ્યવહારી જીવોને પરમાર્થનો કહેનાર છે તેથી, અપરમાર્થભૂત હોવા છતાં પણ, ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે (વ્યવહારનય) દર્શાવવો ન્યાયસંગત જ છે.

મ્લેચ્છભાષા સમાન વ્યવહારનય છે, અને મ્લેચ્છ જેવા સામા સાંભળનાર ઊભા છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. રાગ-દ્વેષાદિ અવસ્થામાં થાય છે, તે 'છ' એમ ખ્યાલ કરવો તે વ્યવહારનય, અને તે સ્વભાવમાં નથી તે પરમાર્થ છે.

મ્લેચ્છને મ્લેચ્છની ભાષામાં સમજવાય છે, જેમ ગુજરાતી ભાષાનો કોઈ શબ્દ એવો હોય છે કે જેમકે 'મસોતું' તે શબ્દ કોઈને કહેવામાં આવે કે મસોતું લાવજો તો તે ભાષામાં યુરોપીઅન ગોરો આગળ ઊભો હોય તોપણ સમજી શકે નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષામાં સમજનારો નાનો આઠ વરસનો છોકરો પણ જેનો અર્થ સમજી શકે છે. જેની જે ભાષા નથી, તે ભાષાથી તેને સમજવે તો તે ન સમજી શકે, પણ જેની જે ભાષા હોય તે ભાષામાં તેને સમજવે તો તે સમજી શકે. એમ અનાદિના વ્યવહારદષ્ટિવાળા જીવો પરાશ્રયમાં ઊભા છે તે અજ્ઞાનીને પરાશ્રિત વ્યવહારથી સમજવાય છે, તે અજ્ઞાનીની દષ્ટિ ભંગ ઉપર અને નિમિત્ત ઉપર પડી છે તેથી તેને ભંગદ્વારા અને નિમિત્તદ્વારા સમજવે તો તે સમજે છે.

ગાથા-૪૬]

[૨૦૩

વ્યવહારનયનો વિષય ખંડખંડવાળો છે, તે આદરણીય નથી; આદરણીય તો આત્મા અખંડ છે તે જ છે. છતાં પણ જાણવું જોઈએ કે મારા પુરુષાર્થની નખખાઈને લઈને આ રાગ-દ્વેષની અવસ્થા થાય છે, એવું જો જ્ઞાન હોય તો તે અવસ્થાને ટાળવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે પણ વ્યવહારદષ્ટિ તે ભંગદષ્ટિ છે, અંડદષ્ટિ છે, પરાશ્રિત છે, માટે તે આદરણીય નથી, રાખવા યોગ્ય નથી મારો શુદ્ધ સ્વભાવ જે જ્ઞાતાદષ્ટા છે તે જ એક આદરણીય છે. ત્રિકાળ જ્ઞાતા અખંડ હું તે જ એક આદરણીય છે, એવી જે દષ્ટિ છે તે સમ્યદષ્ટિ છે. નિશ્ચયદષ્ટિ તે આત્મામાં શુભાશુભભાવ સ્વીકારતી નથી પણ નિષેધ કરે છે. પણ જ્યાંસુધી પોતાના પવિત્ર પૂર્ણ સ્વભાવમાં પૂર્ણપણે ઠરી ન જવાય, પૂરી પર્યાય ન થાય ત્યાંસુધી અવસ્થા જે જે થાય તેને જ્ઞાની બરાબર જાણી લે છે. અવસ્થા જે જે થાય તેને ખ્યાલ બહાર જવા ન દે પણ જાણી લે તે વ્યવહારનય છે. તે કર્મસ્વભાવો હું નહિ, રાગભાવ તે હું નહિ, એવી દષ્ટિ ઊભી છે, પણ જ્યાંસુધી પૂર્ણ સ્વભાવ પ્રગટ થયો નથી ત્યાંસુધી ઊભા પુરુષાર્થની અવસ્થાને જાણી લેવી તે વ્યવહારનય છે. જુઓ, આત્મા રાગવાળો નથી, એમ કહ્યું ત્યાં પહેલાં રાગવાળો હતો એમ આવી જાય છે. એક અપેક્ષા કહેવાય ત્યાં બીજી અપેક્ષા આવી જાય છે માટે વ્યવહાર છે.

વ્યવહારી જીવોને વ્યવહારભાષાથી સમજાવે છે કે આત્મા રાગવાળો, દ્વેષવાળો છે; તે વિકાર છે. વિકાર તે અવસ્થામાં થાય છે, સ્વભાવમાં નથી એમ કહ્યું ત્યાં ભેદ પડી ગયો, ભેદ પાડ્યા વિના સમજવાય શી રીતે? જે કે ભેદથી અભેદ સમજાય નહિ પણ અભેદ સમજતાં વચ્ચે ભેદ આવી જાય છે. વ્યવહારનય તે પરમાર્થનો કહેનાર છે પરંતુ પરમાર્થરૂપ નથી, પરમાર્થ સમજતાં વ્યવહાર વચ્ચે આવે એટલે આરોપથી કહેવાય કે વ્યવહારથી સમજાયું પણ વ્યવહારથી સમજાયું નથી, સાચું સમજતાં વ્યવહાર વચ્ચે આવી જાય છે.

વ્યવહાર એટલે વિકલ્પ. વિકલ્પથી સમજાવું નથી પણ અભેદ નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ થતાં વચ્ચે વિકલ્પ આવી જાય છે; તે વ્યવહારનય પરાશ્રિત છે.

વ્યવહારનય પરમાર્થને કથનાર પણ છે, વ્યવહારનય અપરમાર્થભૂત હોવા છતાં પણ ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ કરવા માટે તે દર્શાવવો ન્યાયસંગત જ છે.

વ્યવહાર પરમાર્થનો કહેનાર છે પણ તે લાભદાયક નથી. અજ્ઞાનીને કહે કે તું આત્મા છે એમ એકલો આત્મા શબ્દ કહેવાથી તે સમજે નહિ તેથી તેને સમજાવવા માટે એમ કહેવાય કે જો, આ જાણે તે આત્મા, પ્રતીત કરે તે આત્મા, ઠરે તે આત્મા,

૨૦૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તેમ ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ માટે વ્યવહારનય કહેવાય તે વ્યવહારનય વ્યવહારી જીવોને પરમાર્થનો ખતાવનાર છે પણ પરમાર્થને પ્રગટ કરનાર નથી.

આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ છે તેમાંથી એક ગુણને ભેદ પાડીને સમજાવવો તે વ્યવહાર છે. મુનિ, અર્જુન, શ્રાવક અને શ્રાવિકાને સમજાવવા કે જુઓ, આ આત્મા છે તે જીવ કહેવાય, આ શરીર આદિ છે તે અજીવ કહેવાય, જે શુભાશુભભાવ થાય છે તે આશ્લવ છે, તે વિકારી ભાવ છે અને આત્માના અખંડ સ્વભાવને લક્ષમાં લેતાં નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે તે મલિન અવસ્થા ટળે તે સંવર છે અને આત્મસ્વભાવમાં સ્થિરતાની ગાઠપ તે નિર્જરા છે, કર્મતું ખરી જવું તે દ્રવ્યનિર્જરા છે; સંવર ને નિર્જરા તે મોક્ષમાર્ગ છે અને સંપૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થાય તે મોક્ષ છે. આવા નવતત્ત્વના વિકલ્પ તે રાગમિશ્રિત છે, પણ એવા ભેદ પાડીને વ્યવહારધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ માટે સમજાવાય છે. સ્વરૂપને સમજતાં અને સ્વરૂપમાં ઠરતાં વચ્ચે શુભ વિકલ્પનો વ્યવહાર આવે છે, તે તો વ્યવહારધર્મતીર્થ છે, પરંતુ સમજીને સ્વરૂપમાં ઠરવું તે પણ વ્યવહારધર્મતીર્થ છે. પણ તે વ્યવહાર પરિપૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થવા પહેલાં વચ્ચે આવે છે ખરો, માટે વ્યવહાર સમજાવવામાં આવે છે. પરિપૂર્ણ અખંડ દ્રવ્યદૃષ્ટિના વિષયમાં આવા ભેદ પડતા નથી.

વ્યવહાર છે ખરો, જે ન હોય તો ઉપદેશ આપવો પણ વ્યર્થ ઠરે છે. આત્મામાં મલિન અવસ્થા થાય છે તેને ટાળી શકાય છે. સાધકઅવસ્થા છે, આધકઅવસ્થા છે, ઊણી અવસ્થા છે, પૂરી અવસ્થા કરી શકાય છે, અશુભ પરિણામ ટાળવા માટે શુભ પરિણામ નીચટી ભૂમિકામાં આવે છે, શુદ્ધ દૃષ્ટિના જોરથી સ્વરૂપમાં ઠરતાં શુભ પરિણામ પણ ટળી જાય છે, પુરુષાર્થ વડે મોક્ષમાર્ગમાં જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અવસ્થા સધાય છે, વગેરે ભેદો વ્યવહારનય ખતાવે છે માટે વ્યવહારનયને ખતાવવો તે ન્યાયસંગત છે. ન્યાયસંગત એટલે ન્યાયને અંધાંસતી વાત છે. વ્યવહાર છે ખરો, પણ તે વ્યવહાર વર્તમાન પૂરતો છે, ત્રિકાળી નથી. અનંત ગુણથી પરિપૂર્ણ આત્મા તે ત્રિકાળી છે, ત્રિકાળ એટલે મધ્ય સમય ભેગા કરીને ત્રિકાળ થાય, અખંડ થાય તેમ નહિ, પણ આત્મા જેવો વર્તમાને પરિપૂર્ણ અખંડ છે તેવો જ ત્રિકાળ પરિપૂર્ણ અખંડ છે માટે આત્મા ત્રિકાળી છે, આત્મા વર્તમાનમાં જ પરિપૂર્ણ અખંડ છે તેવો વિષય કરનાર દૃષ્ટિ તે પરમાર્થદૃષ્ટિ છે. વ્યવહાર છે તે વર્તમાન પૂરતો છે, પસંદી જાય છે, માટે અભૂતાર્થ છે, તેથી વ્યવહારનય આદરણીય નથી; વ્યવહારનય વ્યવહારનયથી આદરણીય છે, પણ તે આત્મામાં ત્રિકાળ ટકતો ભાવ નથી તે વ્યવહારનય પરમાર્થદૃષ્ટિમાં આદરણીય નથી, મલિન અવસ્થા અને નિર્મળ અવસ્થાનો, ઊણી અવસ્થા અને પૂરી અવસ્થાનો, પરિપૂર્ણદૃષ્ટિમાં

ગાથા-૪૬]

[૨૦૫

સ્વીકાર નથી; તે દષ્ટિ તેને સ્વીકારતી નથી. આદરતી નથી. વ્યવહાર છે તેમ જ્ઞાનમાં બાલુવું તે વ્યવહારનય છે.

નીચડી ભૂમિકામાં નિમિત્તો વચ્ચે આવ્યા વિના રહેતાં નથી, અશુભ પરિણામ ઠાળવા માટે શુભ પરિણામ આવ્યા વિના રહેતા નથી, ઊણી અવસ્થા અને પૂરી અવસ્થાનો ભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી માટે વ્યવહાર છે ખરો.

અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિને સમ્યક્દર્શન પામવામાં એક વાર સાક્ષાત્ ચૈતન્યમૂર્તિ દેવ-ગુરુનું અપૂર્વ વચન કાને પડવું જોઈએ. એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે. સત્ને સમજવાની જ્યાં જિજ્ઞાસા જાગે ત્યાં એવાં નિમિત્તો મળી રહે છે. નિમિત્તો મળે તે નિમિત્તને કારણે અને સમજાય તે પોતાના કારણે, નિમિત્ત વિના સમજાય નહિ પણ નિમિત્તથી સમજાવું નથી. એકવાર સત્ વચન કાને પડવું જોઈએ.

સમ્યક્દર્શન પામ્યા પછી પણ અધૂરી અવસ્થા છે ત્યાંસુધી સાધક જીવોનાં કર્મ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે તેથી તેના ઉદય પણ જુદી જુદી જાતના હોય છે, રાગ જુદી જુદી જાતનો હોય છે અને રાગનાં નિમિત્તો પણ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે, રાગ પ્રમાણે નિમિત્તનો સંયોગ હોય તો રાગનાં નિમિત્તો પણ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે જેમકે પ્રતિમાદર્શન, સ્વાધ્યાય, દાન, પૂજા, ભક્તિ, વગેરે હોય છે.

ચોથી પાંચમી ભૂમિકા અને છઠ્ઠી ભૂમિકા પ્રમાણે અમુક હદનો રાગનો ઉદય હોય છે. તેમાં ચોથી પાંચમી ભૂમિકાએ વર્તતા બધા સાધક જીવોના ઉદય સરખા ન હોય પણ અનેક પ્રકારના હોય છે અને નિમિત્તો પણ અનેક પ્રકારના હોય છે. અને છઠ્ઠી ભૂમિકાએ વર્તતા બધા સાધક મુનિને રાગનો ઉદય સરખો ન હોય પણ અનેક પ્રકારનો હોય છે અને તેના નિમિત્તો પણ અનેક પ્રકારના હોય છે, જેમકે સ્વાધ્યાય, ઉપદેશ, શાસ્ત્રનું રચવું ભગવાનના દર્શન, સ્તુતિ, અભિચ્છલ વગેરે જુદી જુદી જાતના શુભભાવ આવે અને તે પ્રમાણે તેના ઉદયને અનુકૂળ બાહ્ય નિમિત્તો પણ જુદી જુદી જાતના હોય છે. ચૈતન્યની અવસ્થામાં શુભરાગનો ઉદય આવે પણ તે શુભરાગ પ્રમાણે નિમિત્તનો સંયોગ બનવો કે ન બનવો તે પુણ્યાધીન રહે છે. જેમકે સાક્ષાત્ સીમંધર ભગવાનના દર્શન કરવાની ભાવના થાય પણ સંયોગ બનવો તે પુણ્યાધીન રહે છે; જ્ઞાનીને નિમિત્ત છે, રાગ છે, તેનું જ્ઞાન છે પણ તે આદરણીય નથી.

કોઈ એમ કહે કે આત્મા એકલો જ છે અને કર્મ તદ્દન છૂટાં જ છે. કર્મને અને આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ છે જ નહિ તો પછી બંધબંધ ક્યાં રહ્યો? વિકાર ક્યાં રહ્યો? અને તેનો નાશ કરવાનો ક્યાં રહ્યો? માટે આત્માને કર્મનો સંબંધ છે. આત્મા

૨૦૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સાથે કર્મનું નિમિત્ત છે-કર્મનો વ્યવહાર છે પણ તેને આદરણીય માને અને તેને લાભદાયક માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

વ્યવહારનયે પણ કર્મનો સંબંધ આત્મા સાથે ન હોય તો દુઃખ ક્યાં રહ્યું? દુઃખને ટાળવા માટે પુરુષાર્થ કરવો ક્યાં રહ્યો? માટે જો સંબંધ ન જ માનવામાં આવે તો તે કાંઈ પણ રહેતું નથી. પરાશ્રયભાવ થવામાં નિમિત્તરૂપે કર્મનો સંબંધ છે પણ નિશ્ચયથી કર્મનો સંબંધ આત્મામાં નથી.

વળી એમ પણ નથી કે કર્મ આત્માને રાગ-દ્વેષ કરાવે છે. જો કર્મ આત્માને રાગ-દ્વેષ કરાવે તો કર્મ અને આત્મા બંને એક થઈ જાય પરંતુ તેમ તો બનતું નથી. પોતે ઊંધી દષ્ટિ વડે રાગ-દ્વેષરૂપ વિકારભાવમાં જોડાય ત્યારે કર્મ નિમિત્તરૂપે હોય છે, તેને જાણવું તે વ્યવહારનય છે.

વ્યવહારનય જો ન દર્શાવવામાં આવે તો, પરમાર્થે શરીરથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, જેમ ભસ્મને મસળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે તેમ, ત્રસસ્થાવર જીવોનું નિઃશંકપણે મર્દન-ઘાત કરવામાં પણ હિંસાનો અભાવ ઠરશે અને તેથી બંધનો જ અભાવ ઠરશે.

પરમાર્થની જેમ વ્યવહારે પણ આત્માને અને શરીરને કાંઈ પણ સંબંધ જો ન હોય તો પછી જેમ રાખને ચોળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે તેમ ત્રસસ્થાવર જીવોને ચોળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ ઠરશે પણ તેમ છે નહિ.

શરીરમાં રોગ થાય છે, તે રોગનું દુઃખ નથી પણ તે રોગ પ્રત્યેના જે દ્વેષભાવ થાય છે તેનું દુઃખ છે, પરંતુ તે દ્વેષને અને રોગને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

જેમ પરમાર્થે શરીરથી આત્મા તદ્દન જુદા છે તેમ વ્યવહારે પણ શરીરને અને આત્માને કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય, શરીર અને આત્મા તદ્દન સંબંધ વગરનાં ભિન્ન હોય તો જે ત્રસસ્થાવર જીવ છે તેને મારી નાખવાના ભાવ અને સામું મરનાર ત્રસસ્થાવરનું નિમિત્ત તે બંને સિદ્ધ થતાં નથી. મરનાર જીવને શરીર ઉપર રોગ છે માટે તે રોગને કારણે શરીર જુદું થતાં દુઃખ થાય છે. જો શરીર સાથે આત્માની વૈભાવિક પર્યાયને કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય તો શરીર જુદું થતાં દુઃખ ન થાય માટે સંબંધ ન માને તો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સિદ્ધ થતો નથી.

જેમ પરમાર્થે શરીર અને આત્મા જુદા છે, કર્મ અને આત્મા જુદા છે, તેમ વ્યવહારે પણ શરીરને અને આત્માને, કર્મને અને આત્માને, જો કાંઈ પણ સંબંધ ન જ હોય તો મરનાર જીવને, સામા જીવને મારું કે દુઃખ હૈં તેવા ભાવ થાય જ નહિ.

ગાથા-૪૫]

[૨૦૭

મરનાર જીવને પોતાના શરીર ઉપર રાગ છે તેથી તેને કોઈ મારે તો તેને દુઃખ થાય છે, માટે રાગમાં અને દુઃખમાં શરીરનું નિમિત્ત છે, અને રાગ થાય છે માટે કર્મનું પણ નિમિત્ત છે. જો કર્મનું નિમિત્ત ન હોય તો રાગ આત્માનો સ્વભાવ થઈ જાય માટે રાગ થવામાં કર્મની હાજરી છે.

હવે જો રાગભાવને અને શરીરને, કર્મને અને રાગને જો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ જ ન હોય તો મરનાર જીવને દુઃખ જ ન થાય.

મારનાર જીવને પણ દ્વેષભાવને અને પોતાના શરીરને, દ્વેષભાવને અને કર્મને, વ્યવહારે પણ જો સંબંધ ન જ હોય તો ખીજા જીવને મારું એમ ભાવ જ ન થાય.

મારનાર જીવને તેના દ્વેષભાવને અને શરીરને સંબંધ છે, તેમ તેના આત્માના પ્રદેશના કંપનને અને શરીરને એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ છે, તેવી રીતે સામા મરનાર જીવને પણ રાગભાવને અને શરીરને સંબંધ છે, તેના આત્માના પ્રદેશના કંપનને અને શરીરને પણ એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ છે તેવો સંબંધ તું લક્ષમાં લે છે ત્યારે મારવાની વૃત્તિ ઊઠે છે.

મારનારને સંબંધનું ભાન નથી. તે તો શરીરને જ આત્મા માને છે પણ મારવાની વૃત્તિ થાય તેમાં સંબંધ આવી જાય છે.

ઉપર કહ્યા તે બંધાને વ્યવહારસંબંધ એટલે કે નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે તો મારવાના ભાવ થાય છે, અને તેથી બંધન પણ થાય છે, જેમ ભસ્મને ચોળી નાખવામાં બંધનનો અભાવ છે તેમ નથી, પણ બંધન થાય છે અને તેથી સંસારમાં રખડે છે. જો આવો વ્યવહારસંબંધ ન માનો તો સંસાર, મોક્ષ, મોક્ષમાર્ગ, કાંઈ પણ સિદ્ધ નહિ થાય.

પરમાર્થદૃષ્ટિએ જીવો તો શરીર અને આત્મા વસ્તુએ જુદે જુદા છે, વસ્તુસ્વભાવે રાગ-દ્વેષ ને આત્મા જુદે જુદા છે, કર્મ ને આત્મા જુદે જુદા છે પરંતુ અવસ્થામાં જો કાંઈ પણ સંબંધ ન હોય તો તેને શરીર ઉપર લક્ષ ન જાય અને રાગ-દ્વેષ ન થાય.

જો કર્મ અને આત્માની પર્યાયને વ્યવહારે પણ કાંઈ સંબંધ ન હોય તો રાગ-દ્વેષ ને કર્મનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ પણ ન હોય, અને તેથી મારવાના વિકારી ભાવ પણ કોઈ જીવોને ન થાય અને બંધન પણ ન થાય. મારી નાખવાનો ભાવ થયો તે કર્મના આશ્રયે થયો. સામા જીવને મારી નાખું ને તેને દુઃખ થાય છે, તેવી કલ્પના આવ્યા વિના મારવાના ભાવ થશે જ નહિ.

રાગ-દ્વેષ જો આત્મામાં ખીલકુલ થતા જ ન હોય તો આત્મા તદ્દન નિર્મળ હોય, પણ મલિનતા તો દેખાય છે, માટે આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે છે. રાગ-દ્વેષ અને આત્માને

૨૦૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વર્તમાન પર્યાયનો સંબંધ છે, સંબંધ જ ન હોય તો ખીજને મારી નાખતાં તે શુવને દુઃખ ન થાય અને પોતાને મારી નાખવાનો ભાવ પણ ન થાય.

શાસ્ત્રમાં પરાશ્રયનાં કથન પણ છે અને સ્વાશ્રયનાં કથન પણ છે. તે બંનેની સંધિ કરીને વિવેક ન કરે તો સમજાય નહિ, અંતરનો અભ્યાસ કરીને વિવેક ન કરે તો સમજાય નહિ. ઉપકાર ખરી રીતે પોતાની સાચી સમજણનો છે, નિમિત્તનો ઉપકાર કહેવો તે વ્યવહારથી છે.

ઊંઘા ભાવમાં કર્મની હાજરી ન હોય તો દુઃખ હોઈ શકે નહિ, દુઃખ ટાણે શરીરમાં રોગની હાજરી ન હોય તો દુઃખ ને દ્રેષ હોઈ શકે નહિ. જેવી રીતે હિંસાની વાત કહી તેવી રીતે જૂઠું ઘોસવાના ભાવ, ચોરી કરવાના ભાવ, મૈથુનના ભાવ, પરિશ્રદ્ધના ભાવ વગેરે બધા ભાવોમાં સમજવું. શરીરને, વાણીને, કર્મને, અને આત્માની વૈભાવિક પર્યાયને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે, સાચું ઘોસવાના ભાવ હોય તેની વાણી સત્ય ઘોસવારૂપે નિમિત્ત હોય, પરંતુ સત્ય ઘોસવાના ભાવ હોય અને વાણી જૂઠું ઘોસવારૂપે નિમિત્ત હોય તેમ બને નહિ; જેવા ભાવ હોય તેવી રીતે નિમિત્ત પરિણમે. જેણે માંસનો ત્યાગ કર્યો તેની પાસે માંસ ખાવાની શરીરની ક્રિયા પણ ન હોય એવો સંબંધ છે. કોઈ જે એમ કહે કે અમારે અમુક ચીજનો ત્યાગ છે પણ તે ખાવાની ક્રિયા ઊભી છે તો તે વાત તદ્દન ખોટી છે, તે વસ્તુસ્વરૂપ સમજ્યો નથી પણ માત્ર વાતો કરી જાણે છે, તેને ધર્મ પ્રગટ્યો નથી પણ ખોટી રીતે અમને ધર્મ પ્રગટ્યો છે તેમ બતાવે છે. જેને બ્રહ્મચર્યનો ભાવ પ્રગટ્યો તેની પાસે અબ્રહ્મચર્યરૂપે શરીરનું નિમિત્ત ન જ હોય એવો સંબંધ છે. અંદર બ્રહ્મચર્યનો ભાવ પ્રગટ્યો અને બહારથી વિષય સેવતો હોય તેમ બને નહિ. કોઈ એમ કહેતા હોય કે અમને બ્રહ્મચર્યનો ભાવ પ્રગટ્યો છે પણ બહારથી વિષય સેવીએ છીએ તેમ કહેનારા તદ્દન ખોટા છે, તેને ધર્મ પ્રગટ્યો નથી પણ ખોટી રીતે ધર્મ પ્રગટ્યો છે તેમ બતાવે છે. શુભભાવ અને અશુભભાવ સાથે શરીર, વાણી અને કર્મને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા ચક્રવર્તીને શ્રદ્ધા અને જ્ઞાનથી સર્વ વિષયોનો ત્યાગ છે, પર પદાર્થમાં કયાંય સુખશુદ્ધિ ભાસી નથી, સુખ હોય તો મારા આત્મામાં છે, એક રજકણ પણ મારું નથી, આ ક્ષણે વીતરાગ થવાતું હોય તો આ કાંઈ પણ જોઈતું નથી, એવી ભાવના વર્તે છે, શું કરું? પુરુષાર્થની નબળાઈને લઈને ઊભો છું, આ ક્ષણે પુરુષાર્થ ઊપડે તો કાંઈ જોઈતું નથી. એ રાજને દગલે બેઠો વિદ્યાને દગલે બેઠો માને છે, પણ અદ્ય અસ્થિરતા ઊભી છે તેથી રાજમાં ઊભા છે. તે વીતરાગ થઈ ગયા છે અર્થાત્ કાંઈ પણ રાગ-દ્રેષ નથી છતાં સંસારમાં ઊભા છે તેમ નથી; જેટલો રાગ ઊભો

ગાથા-૪૬]

[૨૦૯

છે તેટલો શરીર સાથે, રાજ સાથે, સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ ઊભો છે, રાગને લઈને યૃહસ્થા-
શ્રમમાં ઊભા છે, રાગ છૂટી જાય તો મુનિ થઈ જાય. રાગ અને યૃહસ્થાશ્રમને સંબંધ
છે. રાગ છૂટી જાય તો યૃહસ્થાશ્રમ છૂટી જાય એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે. ચારિત્ર-
દશા પ્રગટી નથી તેથી યૃહસ્થાશ્રમમાં ઊભા છે.

રાગ છે, નિમિત્ત છે. તેનો જ્ઞાનમાં સ્વીકાર કરવો તે વ્યવહારનય છે, જે સ્વીકાર
કરે તો પુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે. વ્યવહાર છે તેમ જાણવું તે વ્યવહારનય છે. આ
સિવાય વ્યવહારનયનો ખીજો અર્થ નથી.

જે નિમિત્તને રાખવા જેવાં માને અને લાભદાયક માને, રાગને રાખવા જેવો ને
લાભદાયક માને તે મિથ્યાદષ્ટિ છે. નિમિત્તના અને રાગના કર્તા થાય તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

આ સમયસાર શાસ્ત્ર પરમાર્થની વાત કહેનાર છે, તેમાં વ્યવહાર ગૌણ છે,
વ્યવહારની મુખ્યતાનાં ખીજાં શાસ્ત્રો ઘણાં છે, પણ આ શાસ્ત્રમાં કહેલો પરમાર્થ સમજ્યા
વગર સિદ્ધિ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં થાય તેમ નથી. પરમાર્થ પ્રગટતાં વચ્ચે વ્યવહાર આવી
જાય છે. તે વ્યવહારને ખતાવનારા વ્યવહાર શાસ્ત્રો છે, પણ એકલા વ્યવહારને પકડી
રાખે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

રાગ-દ્વેષ પોતે કરે ત્યારે કર્મ નિમિત્તરૂપે હોય છે, પણ કર્મ રાગ-દ્વેષ કરાવ્યા
એમ જે માને તો તે વ્યવહાર જ નિશ્ચય થઈ ગયો, અને રાગ-દ્વેષને જે પોતાના માને
તો વ્યવહાર જ પરમાર્થ થઈ ગયો.

ત્રિકાળદષ્ટિ-પરમાર્થદષ્ટિ ભૂલને ભાંગે છે. નિમિત્ત અને રાગનો સંબંધ છે તે
વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે, તેને જાણવું તે વ્યવહારનય છે પણ તેને આદરણીય માનવો
તે વ્યવહારનય નથી.

રાગ-દ્વેષ અને આત્માને, શરીર અને આત્માને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે, તે
ન હોય તો સમજવવાનું શી રીતે? શરીર તારું નથી તેમ તું માન, રાગ-દ્વેષ તારા નથી
તેમ માન, તેવા ઉપદેશ વડે, તે અજ્ઞાની કે જે શરીરને મારું માને છે, રાગ-દ્વેષને મારા
માને છે તો તેને સમજવવાનું રહે છે.

શરીર અને આત્મા તદ્દન જુદા જુદા છે એવો પરમાર્થ સમજી ગયો હોય તો
મારવાના ભાવ થાય નહિ, અસ્થિરતા થાય તેને અહીં ગણી નથી.

વળી પરમાર્થદ્વારા રાગદ્વેષમોહથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી,
'રાગી, દ્વેષી, મોહી જીવ કર્મથી બંધાય છે તેને છોડાવવો'-એમ મોક્ષના ઉપાયના
બહુણનો અભાવ થશે અને તેથી મોક્ષનો જ અભાવ થશે.

સ. પ્ર. ૨૭

૨૧૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ખરેખર તો આત્મા રાગ-દ્વેષથી ભિન્ન છે, પણ ઊંઘી દૃષ્ટિ વડે રાગ-દ્વેષને ધોતાના માને છે. તે વિકારી અવસ્થા સાથે આત્માને વર્તમાન પર્યાય પૂરતો સંબંધ છે તેટલો વ્યવહારસંબંધ ન હોય તો તું વિકાર તોડ, અને મુક્ત કર, તેવો ઉપદેશ હોઈ શકે નહિ.

પરમાર્થદૃષ્ટિ તો આત્માને પરથી જુદો જ બતાવે છે પણ વ્યવહારસંબંધથી કહેવાય કે ભાઈ! તું પુણ્ય-પાપથી બંધાયેલો છા. પરની અપેક્ષા ન આવે તો છાડાવવાનો ઉપાય-મોક્ષનો ઉપાય તે નિર્મળ શ્રદ્ધા, નિર્મળ જ્ઞાન, અને નિર્મળ ચારિત્ર તેના ઉપદેશ પણ નહિ અપાય, મુક્તિના ઉપાયને પકડ તેમ નહિ કહેવાય.

એકલું ધ્રુવપણું માનશે તો રાગ-દ્વેષનો વ્યય કરવો ને મુક્તિનો ઉત્પાદ કરવો તેવો પુરુષાર્થ કરવાનું પણ રહેશે નહિ.

જે કે મોક્ષનો ઉપાય ધ્રુવ દૃષ્ટિથી જ થાય છે પણ તે ધ્રુવ દૃષ્ટિ દ્વારા મોક્ષપર્યાયનો ઉત્પાદ અને બંધપર્યાયનો વ્યય થાય છે, એટલે ઉત્પાદ અને વ્યય થાય છે, માટે જે ઉત્પાદવ્યય નહિ સ્વીકારે તો અવસ્થામાં પણ મલિનતા નહિ સાબિત થાય અને મલિનતા ટાળવાનો ઉપદેશ પણ નહિ અપાય.

જે પ્રમાણે માપી-તોળીને કહેવાય છે તે પ્રમાણે સમજવું. સ્વભાવમાં વિકારની નાસ્તિ માને, અને સ્વભાવને નિર્મળ માને તો જ મોક્ષનો ઉપાય છે, પરંતુ મોક્ષમાર્ગની પર્યાય અને મોક્ષની પર્યાય તે બંને વ્યવહાર છે, તે વ્યવહારને ન માને તો મલિનતાને ટાળવાનો ઉપદેશ આપી નહિ શકાય. ધ્રુવ દૃષ્ટિના ઊંઘી મોક્ષમાર્ગની અવસ્થા અને મોક્ષની અવસ્થા પ્રગટે છે તેને જ્ઞાનમાં સ્વીકારવી તે વ્યવહારનય છે. બંધની અવસ્થા, મોક્ષની અવસ્થા અને મોક્ષમાર્ગની અવસ્થા છે માટે વ્યવહારને બતાવવો તે ન્યાયસંગત છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૬ મંગળ.

આ ૪૬ મી ગાથા ફરીથી લેવાય છે.

આ આત્મા દેહથી નિરાળું અનંતગુણસ્વરૂપ તત્ત્વ છે. આ શરીર, રૂપી રજકણનું એક પૂતળું છે, તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ છે, રૂપી અનંતા પરમાણુનું તે પૂતળું છે. જે જગ્યાએ શરીર છે તે જગ્યાએ આત્મા છે. તે આત્મા પણ શરીરાકાર અરૂપી એક પૂતળું છે. આત્મા જે જગ્યાએ છે તે જગ્યાએ કાર્મણુ શરીરનું પણ એક પૂતળું છે, વિકારીભાવ છે તે કર્મના નિમિત્તે થાય છે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિએ વિકારની આત્મામાં નાસ્તિ છે. આત્મા દેહથી છૂટું તત્ત્વ છે, અનંતગુણના પિંડરૂપ એક વસ્તુ છે, તે વાત અનંતકાળમાં જીવોએ સાંભળી નથી, તેની રુચિ ખેડી નથી, તો પછી એકાગ્ર થવાનું તો ક્યાંથી હોય?

પ્રથમ આત્માને સમજ્યા વિના યથાર્થ વર્તન થઈ શકે નહિ, માટે આત્માનું

ગાથા-૪૬]

[૨૧૧]

સ્વરૂપ સમજવા માટે સાચા દેવ-ગુરુની વાણીનું શ્રવણ અને તેમનો સંગ કરવો જોઈએ. પરપદાર્થમાંથી રુચિ ખસીને, આત્મસ્વભાવની રુચિ જાગ્યા વિના યથાર્થ સમજાય નહિ. આત્મસ્વભાવની રુચિ જાગતાં તે સ્વભાવ જેને પ્રગટ્યો છે તેવા યથાર્થ દેવ, ગુરુ ઉપર ખડુમાન અને ભક્તિ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. પ્રથમ આત્માને સમજવાની સત્ જિજ્ઞાસા સહિત દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો ખડુમાન પૂર્વક સમાગમ, સત્ શ્રવણ, સત્ વાંચન, અને સત્ વિચાર આવશે, સત્ સમજવાની ધગશથી યથાર્થ જ્ઞાન અને યથાર્થ શ્રદ્ધા થાય, પછી યથાર્થ વર્તન આવશે. આત્માનું ચારિત્ર તે આત્મામાં હોય, જડમાં ન હોય; સમજ્યા પછી સ્વરૂપમાં ડરવું તે અંતરની વ્યર્થા ક્રિયા છે, તે યથાર્થ વર્તન છે, તે સાચાં વ્રત છે. સ્વભાવદંડિના જોરે અશુભ રાગ ટાળતાં ટાળતાં રાગ રહી જાય તેમાં વ્રત, તપના શુભભાવ સહજ હોય છે. સ્વરૂપસ્થિરતામાં ટકતાં જેટલો રાગનો નાશ થયો તેટલું ચારિત્ર છે. સમ્યક્દર્શન વિના વ્રત-ચારિત્ર સાચાં હોઈ શકે નહિ. પ્રથમ સમ્યક્દર્શન થાય, એટલે કે ચોથી ભૂમિકા થાય, ત્યાર પછી આગળ વધતાં પાંચમી ભૂમિકા આવે, ત્યાં સ્વરૂપમાં સ્થિરતા અંશે વધીને અવ્રતના પરિણામ ટળી જાય છે, અને શુભ પરિણામરૂપ વ્રત આવે છે, તે વ્યવહારવ્રત છે; સ્વરૂપમાં સ્થિરતા વધી તે નિશ્ચયવ્રત છે. ત્યારપછી છઠી ભૂમિકા આવે ત્યારે મુનિપણું આવે છે ત્યાં સ્વરૂપની રમણતા વિશેષ વધી જાય છે. પ્રથમ સાચી શ્રદ્ધા થાય, પછી વ્રત આવે તે મોક્ષમાર્ગનો ક્રમ છે. અત્યારે તો એવું થઈ પડ્યું છે કે સમજવાના માર્ગનો ક્રમ મૂકીને, બાહ્ય વ્રત-તપમાં ધર્મ માની લીધો છે, જેમાં માત્ર શુભ પરિણામ હોય તો પુણ્ય અંધાય પણ ભવનો અભાવ ન થાય. જીવોએ તેવાં બાહ્ય વ્રત-તપમાં સર્વસ્વ માની લીધું છે, તેનાથી ધર્મ અને મોક્ષ માની લીધો છે, પરંતુ તેવી માન્યતા તે મિથ્યાદર્શનશલ્ય છે. તેવી માન્યતાથી એક પણ ભવ ઘટવાનો નથી. પ્રથમ સાચી શ્રદ્ધા કર, પછી સાચું ચારિત્ર આવશે. સત્ શ્રવણ, મનન, અને ખડુમાનના શુભ પરિણામની સાથે સત્ રુચિ અને સત્ સમજવાનું શોધન જો યથાર્થ હોય તો અવશ્ય સત્ને સમજે, અને સમ્યક્ શ્રદ્ધા થાય. તેથી વિષયકપાયનો અશુભ રાગ ન ટાળવો તેમ વાત નથી. વિષય-કપાયની તીવ્ર આસક્તિ ટાળવાં શુભ રાગ આવશે, પરંતુ તે ધર્મ નથી, માટે પ્રથમ સાચું સમજવાનો પ્રયાસ કરવો, તે તરફ વલણ રાખવું, તે સાચો માર્ગ પામવાનો ક્રમ છે.

સમ્યક્દર્શનના પ્રથમ નિઃશંકાદિ આઠ અંગ આવે છે. વ્રતનો પ્રકાર તો પાંચમી ભૂમિકાએ આવે છે માટે સત્સમાગમે પ્રથમ સાચી સમજણ કરવી, જીવે અનંતકાળથી ધર્મ સાંભળ્યો નથી, ઉપવાસ આદિ કરે તે તેમાં કપાય પાતળો પાડે તો પુણ્ય આંધે પણ તેથી ભવનો અભાવ ન થાય.

૨૧૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શુભ-અશુભ જે ભાવ થાય છે તે વિકારીભાવ છે, કર્મના નિમિત્તે જેટલા ભાવ થાય તે બધા વિકારીભાવ છે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, ધર્મ નથી, હિત નથી, વિકાર તે કાયમ ટકતી ચીજ નથી, આત્મા તે કાયમ ટકતી ચીજ છે, તેને ઓળખ તો તારું હિત થાય, ધર્મ થાય.

શિષ્યે બીજી બાલુની દલીલ મૂકી હતી કે પ્રભુ! આપે તો આત્માના એકલા શુદ્ધ સ્વરૂપની જ વાત કરી અને તેને જ જાણવું, દેખવું અને ઠરવું કહ્યું પણ બીજાં શાસ્ત્રોમાં તો એવું કથન છે કે આત્મા રાગવાળો છે, દ્વેષવાળો છે, દેહવાળો છે તો તેનો આ વાત સાથે મેળ કઈ રીતે છે ?

તેનો ઉત્તર આચાર્યદેવ આપે છે કે આ સર્વ અધ્યવસાન આદિ ભાવો જીવ છે એવું જે ભગવાન સર્વજ્ઞદેવોએ કહ્યું છે તે, જે કે વ્યવહારનય અભૂતાર્થ છે તોપણ, વ્યવહારનયને પણ દર્શાવ્યો છે.

આત્મામાં પરાશ્રયભાવ થાય છે, તેને આત્મામાં થાય છે તેમ જાણવું તે વ્યવહારનય છે. કર્માશ્રિત ભાવ એક સમય પૂરતા થાય તે અભૂતાર્થ છે. કર્માશ્રિત-પરાશ્રિત ભાવ થાય તે સત્ય નથી કારણ કે તે ત્રિકાળ ટકનારી ચીજ નથી, સત્ય નથી એટલે જડમાં થાય છે એમ નથી, જે કે તે થાય છે તો આત્માની અવસ્થામાં, પણ તે આત્માનો અસલ સ્વભાવ નથી તેથી તેને અભૂતાર્થ કહ્યો છે.

પાણી અગ્નિના નિમિત્તે ઉજ્જ્વળ થાય છે, પણ પાણીનો સ્વભાવ તો શીતળ છે, તેનો ત્રિકાળી સ્વભાવ ઉજ્જ્વળ નથી પણ શીતળ છે. પાણીનો સ્વભાવ શીતળ છે તેમ જાણવું સત્યાર્થ છે, પણ અગ્નિના નિમિત્તે વર્તમાન ઉજ્જ્વળતા છે એટલો આરોપ આવ્યો તે વ્યવહાર છે. આરોપ છે તે આરોપની દૃષ્ટિએ સત્ય છે પણ તે આરોપ પાણીના મૂળ સ્વભાવની દૃષ્ટિએ જુઓ તો સત્ય નથી.

તેમ જેને આત્માનો શીતળ સ્વભાવ પ્રગટ કરવો છે તેણે આત્માની જ્ઞાન અને શાંતિ આદિની શીતળતા, અને રાગ-દ્વેષ-અજ્ઞાનરૂપ ઉજ્જ્વળતા તે બંને ભાવોનું સ્વરૂપ જાણવું પડશે. આત્માની પર્યાયમાં કર્મના નિમિત્તે રાગ-દ્વેષ ને અજ્ઞાનરૂપ ઉજ્જ્વળતા થાય છે પરંતુ આત્માનો સ્વભાવ તદન નિર્મળ અને અવિકારી છે. તેનો ત્રિકાળ સ્વભાવ રાગ-દ્વેષ ને અજ્ઞાનરૂપે મલિન નથી પરંતુ શુદ્ધ અને નિર્મળ છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે એમ જાણવું તે સત્યાર્થ છે પણ કર્મના નિમિત્ત આધીન પોતે થતાં, રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનરૂપ મલિન અવસ્થા વર્તમાનમાં થઈ છે એટલો આરોપ આવ્યો તે વ્યવહાર છે. આરોપની દૃષ્ટિથી જુઓ તો સત્ય છે પણ તે આરોપ, આત્માના મૂળ સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જુઓ તો, સત્ય નથી.

ગાથા-૪૬]

[૨૧૩

આત્મસ્વભાવરૂપ શીતળતાની દૃષ્ટિના જોરમાં રાગ-દ્વેષરૂપ અસ્થિરતા ટળી જાય છે. પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ થંભતી નથી કારણ કે પર્યાય પસંદી જાય છે. પર્યાય ટકતી નથી, માટે ટકતું જે દ્રવ્ય છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ મૂકે તો ત્યાં દૃષ્ટિ ટકે-થંભે અને ત્યાં દૃષ્ટિ થંભવાથી સ્થિરતા થાય, રાગ-દ્વેષનો અભાવ થાય ને સ્વભાવપર્યાય પ્રગટે.

અંધમોક્ષની પર્યાય છે તો ખરી, તદ્દન અભૂતાર્થ નથી, જે તદ્દન અભૂતાર્થ હોય તો કાંઈ પુરુષાર્થ કરવાનો રહેતો નથી, પણ તે ક્ષણ પૂરતી ટકે છે. મોક્ષની અવસ્થા ક્ષણ ક્ષણ નવી નવી થઈને અનંતકાળ ટકે છે પરંતુ તે એક એક પર્યાય વર્તમાન સમય પૂરતી ટકે છે, માટે તે અભૂતાર્થ છે. તે પર્યાય ઉપર લક્ષ રાખવાથી રાગ થાય છે, પરંતુ રાગ તૂટતો નથી; દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી રાગ તૂટે છે. મોક્ષપર્યાય તે શુદ્ધ પર્યાય ને અંધપર્યાય તે મલિન પર્યાય છે. એકમાં નિમિત્તની હયાતીની અપેક્ષા છે અને બીજામાં નિમિત્તના અભાવની અપેક્ષા છે, અને નિમિત્તના આશ્રયની અપેક્ષા રાખતાં પડખાં છે માટે અને ઉપર લક્ષ જતાં રાગ આવે છે. હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું, હું ચારિત્ર છું એવા વિકલ્પો સાધક-અવસ્થામાં આવે ખરા, પણ હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું, હું ચારિત્ર છું એમ ગુણના ભેદ પાડીને લક્ષ કરતાં રાગ આવે છે. તે રાગને આશ્રયે સ્વભાવને શરણે જવાતું નથી, પણ આખા દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ મૂકતાં રાગ તૂટે છે, સ્વભાવના શરણે જવાય છે અને વીતરાગતા પ્રગટે છે. સ્વરૂપને સાધવાનો જે પ્રયાસ વર્તે છે એટલે કે મોક્ષમાર્ગ વર્તે છે તે પણ અવસ્થા છે, આખા આત્માનું સ્વરૂપ નથી; તેથી તે અવસ્થા ઉપર લક્ષ કરતાં રાગ આવે છે અધૂરો છે ત્યાંસુધી મોક્ષમાર્ગ આવે ખરો, તે તરફ લક્ષ આવે ખરું, પણ ત્યાં લક્ષ આપવાથી રાગ આવે છે પણ રાગ તૂટતો નથી. પરંતુ અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી રાગ તૂટે છે, સ્વરૂપ પ્રગટે છે.

શ્રદ્ધાગુણ પોતે નિર્વિકલ્પ છે, માટે તેનો વિષય પણ નિર્વિકલ્પ છે. દૃષ્ટિમાં ભેદનો વિષય નથી, દૃષ્ટિ પોતે સામાન્ય છે માટે તેનો વિષય પણ સામાન્ય છે. સમ્યગ્ શ્રદ્ધા પ્રગટે તે તો અવસ્થા છે, પણ તે અવસ્થાના વિષયમાં આખું દ્રવ્ય છે. દૃષ્ટિનો વિષય તે ભેદ નથી પણ અભેદ આખું દ્રવ્ય છે. જ્ઞાન ગુણ છે તે સ્વપર અને જાણે છે. દૃષ્ટિ થયા પછીનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન સાચું છે. જ્ઞાન દ્રવ્યને જાણે અને અધૂરી-પૂરી અને પર્યાયને પણ જાણે છે. દૃષ્ટિ થયા વગરનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન સાચું નથી.

ધર્મીને અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ ઉભી છે. અને જ્ઞાનમાં હું સામાન્ય આખો પૂર્ણ છું તેમ જાણે છે અને વર્તમાન અવસ્થામાં મલિનતા થાય છે તેને પણ જાણે છે. તે જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે.

જ્યાંસુધી પૂર્ણ વીતરાગદશા ન થાય ત્યાંસુધી સામાન્ય દ્રષ્ટિ ઊભી છે તેથી સામાન્ય અને વિશેષને સંગ્રહ કરવા પુરુષાર્થ વર્તે છે. રાગને તોડીને પર્યાય સામાન્યમાં સંગ્રહ થઈ અખંડ થાય છે, તે જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે. દ્રવ્ય ને પર્યાય એક થાય છે તે જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાન તો છે પણ પુરુષાર્થ પૂર્વક રમણતા વધારતો જેટલે અંશે રાગને તોડીને, રમણતા જેડીને, સામાન્ય સાથે જ્ઞાન અખંડ થાય છે, સામાન્ય-વિશેષ અને એક થાય છે તે પ્રમાણજ્ઞાન છે.

જ્ઞાન અખંડ પૂર્ણ સ્વભાવને પણ જાણે અને પર્યાયમાં મલિનતા છે એને પણ જાણે, વસ્તુને અને અવસ્થાને અનેને જાણે, સામાન્ય વિશેષ અનેને જાણે તે પ્રમાણજ્ઞાન છે.

શ્રદ્ધા વિકારી અને ઊણી પર્યાયને સ્વીકારતી નથી, શ્રદ્ધાના વિષયમાં દ્રવ્ય જ છે, શુદ્ધ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમાં અને પડખાં જણાય છે. જ્ઞાન જ્યારે દ્રવ્યના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ મુખ્યપણે દેખે છે ત્યારે પર્યાયનું વજન ઢીલું થઈ જાય છે, તદ્દન અભાવ નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં પર્યાયનું લક્ષ ગૌણ થાય છે, અને જ્ઞાન જ્યારે પર્યાયનું મુખ્યપણે લક્ષ કરે છે ત્યારે ખીજા પડખાનું લક્ષ ગૌણ થાય છે. જ્ઞાનનું પડખું જ્યારે મુખ્યપણે એક તરફ દેખે છે ત્યારે તેની સાથે રાગ જેડાએલો હોય છે, જ્ઞાનમાં વસ્તુનું એક પડખું મુખ્ય અને ખીજું ગૌણ થાય તેને નય કહેવાય છે. દ્રષ્ટિના વિષયમાં તો દ્રવ્યનો અભેદ સ્વભાવ જ રહ્યા કરે છે. જેટલે અંશે રાગને તોડીને નિર્મળ પર્યાય વધારતો સામાન્ય સાથે જ્ઞાન અખંડ થાય છે, સામાન્ય અને વિશેષ અને એક થાય છે તે જ્ઞાનનું પ્રમાણપણું છે. દ્રવ્ય અને પર્યાય અને પ્રમાણજ્ઞાનમાં એક સાથે જણાય છે, વસ્તુદ્રષ્ટિ થાય ત્યાં જ નય, પ્રમાણ વગેરે સાચાં હોય છે.

આ સુખડનું લાકડું છે તે સુગંધવાળું છે, વજનવાળું છે, સુવાળું છે, વગેરે બધા ગુણો તેમાં એક સાથે છે પણ તેમાંથી એક સુગંધગુણને મુખ્ય કરીને આ લાકડું સુગંધવાળું છે તેમ ખીજાને સમજાવવા માટે કહેવું તે વ્યવહારનય છે, તેમ આત્મામાં અનંત ગુણો એક સાથે અભેદપણે રહેલા છે, તે અભેદ પડખાને લક્ષમાં લેવું તે નિશ્ચયનય, અને ગુણ પર્યાયના ભેદ પાડીને લક્ષમાં લેવું કે ખીજાને સમજાવવું તે વ્યવહારનય.

જેવા સિદ્ધ ભગવાન છે એવા અનંતા ગુણનો પિંડ ભગવાન આ આત્મા છે પણ તેમાંથી એક જ્ઞાનગુણને મુખ્ય કરીને સમજાવવા માટે કહેવું કે જે આ જ્ઞાન તે આત્મા છે, આ દર્શન તે આત્મા છે, આ ચારિત્ર તે આત્મા છે તે વ્યવહારનય છે. આત્માના પૂર્ણ અખંડ સ્વભાવનું ભાન થયા પછી પણ હું જ્ઞાન છું, દર્શન છું વગેરે વિકલ્પો આવે છે, ભેદ પડે છે, પણ ગુણો તો દ્રવ્ય સાથે અભેદ છે. જેમ દ્રવ્ય ત્રિકાળ છે તેમ ગુણો પણ ત્રિકાળ છે, દ્રવ્યથી ગુણોનો ભેદ પડતો નથી તો પણ જ્ઞાન તે જ્ઞાનરૂપ ત્રિકાળ

ગાથા-૪૬]

[૨૧૫

છે, દર્શન તે દર્શનરૂપ ત્રિકાળ છે, ચારિત્ર તે ચારિત્રરૂપ ત્રિકાળ છે, વીર્ય તે વીર્યરૂપ ત્રિકાળ છે, બધા ગુણો લક્ષણથી જુદા છે પણ વસ્તુથી અભેદ છે. કોઈ ગુણ દ્રવ્યથી જુદા પડતો નથી, દ્રવ્યથી તેનો ભેદ પડતો નથી, તોપણ અધૂરી અવસ્થામાં હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું, વગેરે વિકલ્પો આવ્યા વગર રહેતા નથી, ભેદ પડ્યા વગર રહેતા નથી, વચ્ચે વ્યવહાર આવે છે એટલે વીતરાગદેવે બતાવ્યો છે; વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે તેથી સમજાવ્યો છે.

સ્વભાવ તો નિર્મળ, અવિકારી, વીતરાગસ્વરૂપ છે પણ કર્માશ્રયે જે ભાવ થાય તે વ્યવહારે તારામાં છે તેમ વીતરાગદેવે દર્શાવ્યું છે. વિકારીભાવ તારી અવસ્થામાં થાય છે તેમ ધ્યાન રાખજે, કોઈ તદ્દન જડમાં થાય છે તેમ નથી, એમ પ્રયોજનવશ કોઈ નયને મુખ્ય કરી કહેવું ને સમજવું તે નય છે. પ્રમાણજ્ઞાન દ્રવ્ય, પર્યાય બન્નેને એક સાથે જાણે છે.

કર્માશ્રિત ભાવ તારામાં થાય છે, એમ વીતરાગદેવે દર્શાવ્યું છે. અખંડ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ હોવા છતાં અવસ્થામાં રાગ-દ્રેષ થાય છે તેને જાણવા જોઈએ. હું ચોથી ભૂમિકાએ, પાંચમી ભૂમિકાએ, કે છઠ્ઠી ભૂમિકાએ છું, વગેરે ગુણની હાલતના એટલે કે ગુણસ્થાનના ભેદ પડે તેને જાણવા જોઈએ. મારી અવસ્થા શ્રાવકની છે કે મુનિપણની છે વગેરે તે તે કાળે તે અવસ્થાને જાણી લેવી તે વ્યવહારનય છે. ધોતે વીતરાગ થયો નથી માટે અધૂરી જે જે અવસ્થા હોય તેનું જ્ઞાન બરાબર હોવું જોઈએ, જ્ઞાન બરાબર હોય તો પુરુષાર્થ ઉપાડીને પૂરો થાય.

શ્રદ્ધાના વિષયમાં પૂર્ણ હોવા છતાં, અવસ્થામાં અપૂર્ણ હોવાથી અપૂર્ણને અપૂર્ણ જાણે તો પુરુષાર્થ ઊપડે, ને પૂરી પર્યાય કરે. દૃષ્ટિ આખા દ્રવ્ય ઉપર ઊભી છે તે વખતે ઊણી-અધૂરી પર્યાયના જે ભેદ પડે છે તેને જાણવા તે વ્યવહારનય છે.

રાગી અને વીતરાગી, શુદ્ધ અને અશુદ્ધ, વગેરે બે પ્રકારે ભગવાને વસ્તુનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. જેમ મ્લેચ્છ ભાષાથી મ્લેચ્છને સમજાવાય છે, તેમ પરના આશ્રયે ભેદ પાડી વ્યવહારી જીવોને સમજાવાય છે. અત્યારે તો કેટલાકને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે અંગ્રેજી ભાષામાં સમજાવો તો સમજે, એવી અનાર્થભાષાથી સમજે, પણ ઘરગથ્થુ ગુજરાતી ભાષામાં કહેવાય તો ન સમજે, આર્થ ભાષાથી ન સમજે, જીવોની ઊંધાઈ કેટલી થઈ ગઈ છે?

બરેબર વ્યવહારથી પરમાર્થ સમજાવો નથી પણ ધોતે ધોતા વડે સમજે ત્યારે સમજાવનારને નિમિત્ત કહેવાય.

૨૧૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સાચી શ્રદ્ધા થાય તો, સમજવામાં વચ્ચે જે ગુણના ભેદ પાડીને સમજવો હતો તે ભેદને વ્યવહાર કહેવાય, નિમિત્ત કહેવાય, ન સમજે તો નિમિત્ત શું? રાગ-દ્વેષ વિનાનું મારું વીતરાગી સ્વરૂપ છે એમ ઝોળખાણુ થાય તો ભેદને નિમિત્ત થયું કહેવાય.

ભેદનો વ્યવહાર, સમજવામાં અને સમજાવવામાં વચ્ચે આવે છે. વ્યવહાર છે ખરો, આત્મા પર્યાયથી પણ તદ્દન પવિત્ર જ હોય તો સમજાવવું કોને? શરીર મારું છે એમ જેને થઈ રહ્યું છે તેને કહે છે કે શરીર અને આત્મા એક ક્ષેત્રે રહેલાં છે પણ તે શરીરથી આત્મા જુદો છે. જેણે ધીનો ઘડો છે એમ માન્યું છે તેને સમજાવે છે કે ધીનો ઘડો જે છે તે ધીનો ઘડો નથી પણ માટીનો છે તેમાં ધી ભર્યું છે, પણ તે ઘડો ધીમય નથી પણ માટીમય છે.

જેમ કોઈ બાળકે લાકડીના ઘોડાને સાચો ઘોડો માન્યો હોય અને તે લાકડીનો ઘોડો લઈને ખાસ વચ્ચે ઊભો હોય, તેને કહે કે બેટા! તારો ઘોડો આઘો રાખ, એમ કહેવાથી તે તરત સમજી જશે. કારણ કે એના મગજમાં સાચો ઘોડો ઘોળાઈ રહ્યો છે, પણ તેને જે એમ કહે કે તારી લાકડી આધી રાખ, તો તે સમજશે નહિ પણ રાડ પાડશે કે મારો ઘોડો છે લાકડી કેમ કહ્યો છે? આપને દુકાને જવાની ઉતાવળ હોય તેથી તે સમજે છે કે લાકડી કહીશ તો સમજશે નહિ, તેથી છાકરાની ભાષામાં કહે છે કે તારો ઘોડો આઘો રાખ.

એમ ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર ભગવાન જગત્પિતા ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણે છે; જગતના જે જીવો ઘરમાં પેસતા નથી, ઘરને આંગણે ઉભા છે તેને કહે છે કે 'જો, જ્ઞાન તે તું', 'દર્શન તે તું', એમ ભેદ પાડીને સમજાવે છે. આત્મા વસ્તુ અનંતગુણસ્વરૂપે અભેદ છે, પણ બાળક જેવો અજ્ઞાની અભેદમાં સમજતો નથી તેથી તેને ભેદ પાડીને સમજાવે છે.

શરીર મારું, મન મારું, વાણી મારી, કર્મ મારાં એમ જે જીવોએ માન્યું છે તેવા જીવોને શ્રી તીર્થંકરદેવ સમજાવે છે કે આત્મા સ્વતંત્ર નિરુપાધિક જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા, બધાનો સાક્ષી, અને આનંદનો પિંડ છે, તે સ્વભાવભાવ તારો છે, તેવા ભાવને તારો પોતાનો નહિ માનતાં, કર્મના ભાવને અને શરીરશક્તિના ભાવને તું તારા પોતાના માને, તે તને શોભે નહિ. અરે ભાઈ! રાગ-દ્વેષના આશ્રયે રહેવું તેમાં તારા સ્વભાવભાવની ત્રુટ પડે છે. તારા આત્મામાં અનંતગુણનો અનંતો માલ ભર્યો છે, એમ સમજાવતા જે સમજનાર જીવને તેના અભેદ આત્મા ઉપર દાંષ્ટ પહોંચી તો જે ભેદ પાડીને સમજાવ્યું તેને વ્યવહાર કહેવાય, નિમિત્ત કહેવાય.

ગાથા-૪૬]

[૨૧૭

ભગવાન શ્રી તીર્થ'કરદેવે કહ્યું કે તે નિમિત્ત આશ્રિત ભાવ થાય છે તે તારા છે, તારા શું કામ કહ્યા કે તે પરાશ્રિત રાગાદિભાવ તારી અવસ્થામાં થાય છે માટે તું પુરુષાર્થ કરીને તેને ટાળ. પરાશ્રિત ભાવો તારામાં થાય છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. જ્ઞાન તે તું, દર્શન તે તું, ચારિત્ર તે તું, એમ ગુણના ભેદ પાડીને વ્યવહાર કહેતાં તે પરમાર્થ સમજી જાય કે અરે! આ વિકારી ભાવો ત્રિકાળ મારામાં છે નહિ, મારા અભેદ આત્મામાં આ રાગાદિના ભેદ છે નહિ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના વિકલ્પના ભેદ મારા અભેદ આત્મામાં છે નહિ, એમ પરમાર્થ સમજી જાય તો વ્યવહાર ઉપકારરૂપ થયો કહેવાય. પોતે પરમાર્થને સમજે તો વ્યવહારને નિમિત્ત કહેવાય.

અજ્ઞાનીને શ્રી ગુરુ એમ કહે કે જો ભાઈ! તેં રાગ કર્યો, દ્વેષ કર્યો, અનંતા ભવ કર્યો પણ તે તારું સ્વરૂપ નહિ. ત્યારે તેને એમ થાય કે અરે! મેં અનંતા ભવ કર્યો તે ટળે શી રીતે? ત્યારે જ્ઞાની કહે કે જો જે સળંગ જાણનારો છે તે તું છો, સુખનો પિંડ છે તે તું છો, રાગ-સ્નેહ ને ક્રોધ-માનરૂપે તું નથી એમ ભેદ પાડીને સમજવતાં અખંડ ગુણનો પિંડ છે તે આત્મા છે તેમ તે સમજી જાય તો ધર્મતીર્થની પ્રવૃત્તિ માટે વ્યવહાર કહેવો તે ન્યાયસંગત છે.

પરંતુ જો વ્યવહારનય ન દર્શાવવામાં આવે તો, પરમાર્થ શરીરથી જીવ ભિન્ન દર્શાવવામાં આવતો હોવાથી, જેમ ભસ્મને મસળી નાખવામાં હિંસાનો અભાવ છે તેમ, ત્રસસ્થાવર જીવોનું નિઃશંકપણે મર્દન (ઘાત) કરવામાં પણ હિંસાનો અભાવ ઠરશે અને તેથી અંધનો જ અભાવ ઠરશે.

પરમાર્થ તો આ આત્મા પણ પરમાત્મા જેવો છે અને સામે આત્મા પણ પરમાત્મા જેવો જ છે, પણ શરીર મારું છે, રાગ મારો છે, એમ પોતાપણાની યુદ્ધિ છે, એકત્વપણાની યુદ્ધિ છે તેને હિંસા કરવાનો ભાવ થાય છે, પરમાર્થ શરીરને આત્મા જુદા છે છતાં પણ નિઃશંકપણે મારવાનો જે ભાવ થાય છે તેમાં જ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. જેની દૃષ્ટિ શરીર ઉપર પડી છે, તેવા ત્રસસ્થાવર જીવોને મારવાનો ભાવ કે પોતાના શરીર ઉપર રાગનો ભાવ, તે કાંઈ પરમાર્થ નથી પણ વ્યવહાર જ છે, કારણ કે આત્મા વિકાર વગરનો નિર્વિકારી છે.

મારવાનો ભાવ તને થાય અને તે મારવાનો ભાવ-હિંસાનો ભાવ જો તારા આત્માથી તદન જુદો હોય તો હિંસાનો અભાવ ઠરશે, અને તેથી અંધનો પણ અભાવ ઠરશે, પણ તેમ છે નહિ. તે હિંસાનો ભાવ તારા આત્માની અવસ્થામાં થાય છે, તેથી તે હિંસાનો ભાવ થતાં તને અંધન થાય છે. તે હિંસાનો ભાવ તારા આત્માની અવસ્થામાં સ. પ્ર. ૨૮

૨૧૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થાય છે તેમ ન માન તો બંધનો પણ અભાવ ઠરશે અને બંધનો અભાવ થતાં મોક્ષનો પણ અભાવ ઠરશે.

તે હિંસાના ભાવની માફક જુદાના, ચારીના, મૈથુનના ભાવ પણ આત્માની અવસ્થામાં થાય છે, જે તેમ નહિ માને તો તેને ટાળવાનો પુરુષાર્થ પણ કયાંથી કરશે ?

પોતાના શરીર ઉપર રાગ છે એટલે બીજા જીવોને મારવાનો દ્વેષ થાય છે, રાગમાં અને દ્વેષમાં શરીરનું નિમિત્ત છે તે પણ વ્યવહાર છે.

પરમાર્થે શરીર અને આત્મા તદ્દન જુદા છે તેમ વ્યવહારે પણ જે જુદા હોય તો ત્રસસ્થાવર જીવોના શરીરને ચોળી નાખતાં પાપનો અભાવ ઠરે, પણ તેમ છે નહિ. રાગ-દ્વેષનો ભાવ, શરીર પ્રત્યેના મોહનો ભાવ પોતાને ઊભો છે તે બધો વ્યવહારસંબંધ છે તેમ સમજવું જોઈશે. પોતાના શરીર અને આત્માને આકાશક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ છે તેમ સામાના આત્માને અને તેના શરીરને એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંબંધ છે, એવો સંબંધ તું લક્ષમાં લે છે ત્યારે તને મારવાની વૃત્તિ ઊડે છે, માટે ત્રસસ્થાવર જીવોને મારવાનો વિકલ્પ તે મલિનભાવ છે અને તે ભાવને અને તારા આત્માને સંબંધ છે તેમ સમજવું જોઈશે.

તેમ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો વિનય કરવો તે પણ વ્યવહાર છે. ત્યાંસુધી પૂરો વીતરાગ થયો નથી ત્યાંસુધી એમ ભાવ આવે કે આ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર વિનય કરવા યોગ્ય છે, અને હું વિનય કરનાર છું. એવી રીતે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પ્રત્યે બહુમાન અને વિનય આવ્યા વગર રહે નહિ, છતાં પણ તે ભાવ વ્યવહાર છે.

શરીર ને આત્મા જુદા કહ્યો ત્યાં એટલી અપેક્ષા આવી કે શરીર અને આત્માને સંબંધ છે. આત્મા છૂટો છે એમ કહેતાં જ પરના સંબંધનો એટલો વ્યવહાર આવી જાય છે. શરીરનો સંબંધ તેં માન્યો છે, પરનો આશ્રય તેં માન્યો છે માટે વ્યવહાર કહીએ છીએ.

પુણ્ય-પાપનો ભાવ થાય તેમાં તું અટક્યો છો તો ટાળવાનું બતાવાય છે. હિંસા આદિના પરિણામ થાય છે તે બતાવ્યા વિના તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન થશે નહિ, બંધનભાવ સમજ્યા વિના મોક્ષનો પુરુષાર્થ થશે નહિ.

બંધ માને છે તેમાં બીજી ચીજ નિમિત્ત છે તે વ્યવહાર બતાવ્યો છે તે જાણવા જેવો છે પણ અંગીકાર કરવા જેવો નથી. જાણવારૂપે અંગીકાર કરવા જેવો ખરો, પણ તે વ્યવહારને રાખવા જેવો નથી એટલે કે અંગીકાર કરવા જેવો નથી.

ગાથા-૪૬]

[૨૧૯

એક વસ્તુને નાની મોટી કહેવાય તે બીજી ચીજની અપેક્ષા વિના કેમ કહેવાય ? તેમ આત્મા અનંતગુણનો પિંડ-વસ્તુ છે, અને કર્મ તે બીજી ચીજ છે, તે કર્મ વિકારમાં નિમિત્ત છે. તે વિકારભાવમાં આત્મા અટક્યો ન હોય તો મોક્ષ કર તેમ શી રીતે કહેવું ? આત્મા છૂટો જ છે તેમ કહેતાં બંધની અપેક્ષા સાથે આવે છે તે વ્યવહાર છે.

એકલા પોતાની અપેક્ષા આવે તે નિશ્ચય છે. અરેબર દષ્ટિથી વસ્તુમાં બંધ નથી. વસ્તુ જે બંધાણી હોય તો છૂટે નહિ. વસ્તુનું સ્વરૂપ તો એક સમયમાં પરિપૂર્ણ છે, તે વસ્તુ કોઈથી પકડાય નહિ અને છૂટે પણ નહિ. ભગવાન આત્મા વર્તમાન એક સમયમાં અનંતગુણનો પરિપૂર્ણ પિંડ છે, તેમાં બંધઅવસ્થા તે પણ વ્યવહાર છે અને છૂટવાની અવસ્થા તે પણ વ્યવહાર છે. પરથી નિરાણું વર્તમાન સમયમાં પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છે તેવી દષ્ટિના જોરે વ્યવહાર છૂટે છે. અજ્ઞાનીને વ્યવહાર બતાવ્યો કે વ્યવહારે અવસ્થા મલિન થઈ છે તેને જાણુ, પણ નિશ્ચયથી તું આજો પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છો તેવી દષ્ટિ કર, એમ કહેવાથી જે તે સમજી જાય તો વ્યવહારના ઉપદેશથી સમજ્યો એમ આરોપથી કહેવાય.

આત્માનું સ્વરૂપ આવું છે તેમ ઉપદેશ આપતાં જ વ્યવહાર આવી જાય છે, નિશ્ચયથી તું અખંડ, અભેદ, પરથી નિરાણું તત્ત્વ છો તેમ સમજવતાં જ વ્યવહાર આવી જાય છે. કારણ કે તત્ત્વનું સ્વરૂપ આવું છે તેમ કહેતાં તે તું સમજ્યો નથી તેમ આવી જાય છે તે જ વ્યવહાર છે, અથવા વસ્તુને સમજવતાં ગુણગુણીનો ભેદ પાડીને સમજવવું પડે છે તે જ વ્યવહાર છે.

નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર સમજાય તો તે સાચી સમજણ છે. ભેદ પાડીને સમજાવે કે જે આ બાયડીનો આત્મા, પુરુષનો આત્મા, આ દેવનો આત્મા, આ ઠોરનો આત્મા, તેમ ભેદ પાડીને કહેતાં સામો સમજી જાય કે આ બધા આત્મા જુદા જુદા છે પણ બધા આત્માનું સ્વરૂપ જુદું જુદું ન હોય, સ્વરૂપ તો એક જ જાતનું હોય. ગુરુ સમજાવે કે જ્ઞાન તે આત્મા, દર્શન તે આત્મા, ચારિત્ર તે આત્મા એમ સમજાવે તેમાં પોતે અભેદ આત્માનું સ્વરૂપ સમજી જાય તો વ્યવહારના ભેદો કહેવાથી સમજ્યો તેમ કહેવાય. ગુરુ ઉપદેશ આપે છે તેમાં જ વ્યવહાર આવી જાય છે. ઉપદેશથી પોતે ખરા સ્વરૂપને સમજી જાય તો ગુરુના ઉપકારનું નિમિત્ત કહેવાય. સમજ્યો નિશ્ચયથી પણ વ્યવહારથી સમજ્યો એમ ઉપચારથી કહેવાય.

જો હિંસા આદિનો ભાવ ન બતાવાય તો તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન પણ કરશે નહિ. નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર લક્ષમાં આવ્યા વિના બંધનો વ્યવહાર ટાળશે નહિ. અરેબર તો, હિંસા, ચોરી, વિપય આદિના ભાવ, નિશ્ચયદષ્ટિ લક્ષમાં આવ્યા વિના ટાળતા જ નથી.

૨૨૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

મારા સ્વરૂપમાં તે ભાવો છે જ નહિ તેવી દ્રષ્ટિ વિના તે ભાવો ટળતા જ નથી. ‘ અસ્તિ સ્વરૂપ હું કોણ છું ’ તેની શ્રદ્ધા વિના વિકારની નાસ્તિ થતી જ નથી. આવી શ્રદ્ધા થયા પછી પણ અદ્ય હિંસા, ચોરી આદિના ભાવ રહે છે પણ તે ક્રમે ક્રમે ટળી જાય છે, ભાન થયા પછી તરત જ વીતરાગ થઈ જાય તેમ બનતું નથી. સ્વરૂપ શ્રદ્ધા થયા પછી અસ્થિરતા ટળી સ્થિરતા રૂપ ચારિત્ર ક્રમે ક્રમે થાય છે એવો જ વસ્તુસ્વભાવ છે. આત્મભાન થયા પછી કોઈ જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં કેવલજ્ઞાન પામે તો તેમાં પણ અંતર્મુહૂર્તનો તો ક્રમ પડે જ છે ભાન થયા પછી એક સમયમાં તો કોઈને કેવલજ્ઞાન થાય જ નહિ. ભાન થયા પછી જે અદ્ય શુભાશુભભાવ રહે છે તેને આચાર્યદેવે બતાવ્યા છે કે તું ઊભો રહેજે, હજી પૂરો થઈ ગયો નથી, હજી અસ્થિરતા બાકી છે. અવસ્થામાં અધૂરાશ છે, તેને જાણજે. જ્યાંસુધી વીતરાગ ન થાય ત્યાંસુધી તે તે કાળે તે અવસ્થાને જેમ છે તેમ જાણવી તે વ્યવહારનય છે.

શ્રી ગુરુદેવના મુખેથી નીકળેલા ન્યાયા.

સુવર્ણપુરી ૨૦૦૦, આસો માસ.

વિકારી પર્યાય હોવા છતાં પણ નિર્વિકારી સ્વભાવનું ભાન થઈ શકે છે. ચારિત્રગુણમાં વિકાર હોવા છતાં આખા પરિપૂર્ણ તત્ત્વની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન થઈ શકે છે, તે એમ બતાવે છે કે ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ છે, અથા ગુણોનાં કાર્ય જુદાં છે, ગુણોમાં જે કથંચિત્ ભેદ ન હોય તો સમ્યક્દર્શન થતાં તરત જ વીતરાગ થઈ જવો જોઈએ, પરંતુ તેમ તો બનતું નથી. અખંડ દ્રવ્યની પ્રતીત થયા છતાં ચારિત્રગુણમાં વિકાર ઊભો રહે છે, માટે ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ છે, અને તેથી ગુણસ્થાનનો પણ ભેદ પડે છે. ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ હોવાથી સ્વભાવદ્રષ્ટિ થયા પછી તરત જ વીતરાગતા થતી નથી માટે ગુણસ્થાનના ભેદ પડે છે.

દ્રવ્ય અખંડ છે, તે અનંતગુણના પિંડરૂપ વસ્તુ છે, તે દરેક ગુણની જાત જુદી જુદી છે, લક્ષણ અપેક્ષાએ ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ છે. દરેક ગુણનું કાર્ય જુદું જુદું છે. જ્ઞાનગુણ જાણવાનું કાર્ય કરે છે, દર્શનગુણ પ્રતીતનું કાર્ય કરે છે, ચારિત્રગુણ સ્થિરતાનું કાર્ય કરે છે, એમ જુદા જુદા ગુણો જુદું જુદું કાર્ય કરે છે, એ રીતે વસ્તુમાં ગુણભેદ છે અને ગુણભેદ છે માટે પર્યાયભેદ પણ છે.

જેમ સોનું પીળાશ, ચીકાશ, વજન આદિ ગુણોથી અખંડ છે, પરંતુ કથંચિત્ ગુણભેદ છે, પીળાશ, ચીકાશ, વજન, આદિ ગુણોનાં લક્ષણ જુદાં છે, જાત જુદી છે, કાર્યો જુદાં છે માટે કથંચિત્ ગુણભેદ છે.

ગાથા-૪૬]

[૨૨૧]

સમ્યક્દર્શન થતાં બુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પો છૂટી જાય છે, તો પણ અબુદ્ધિપૂર્વક વિકલ્પો રહી જાય છે, માટે ગુણભેદ પણ રહી જાય છે, તેથી સમ્યક્દર્શન થતાં તરત જ કેવળજ્ઞાન થતું નથી. કોઈ જીવ તરત જ કેવળજ્ઞાન પામે તો પણ અંતર્મુહૂર્તનું આંતરું તો વચ્ચે પડે જ છે, તેનું કારણ એ છે કે ગુણોમાં કથંચિત્ ભેદ રહી જાય છે, અને તેથી વસ્તુ અને પર્યાયનો ભેદ પડે છે, સમ્યક્દર્શન અને કેવળજ્ઞાન થવામાં વચ્ચે આંતરું પડે છે.

છઠ્ઠું ગુણસ્થાને મુનિને બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ હોય અને આર્તધ્યાનના પરિણામ વર્તતાં હોય તો પણ ત્યાં નિર્જરા વિશેષ છે, કારણ કે ત્યાં ત્રણ કપાયનો અભાવ છે અને ચારિત્રગુણની પર્યાય વિશેષ છે. અને એથી ગુણસ્થાને બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પ ન હોય, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં ઠરી ગયો હોય તો પણ ત્યાં ત્રણ કપાય પડ્યા છે, તેથી નિર્જરા એાછી છે, માટે ગુણભેદ છે, ચારિત્ર આદિ ગુણોનું પરિણમન એાછું છે, માટે વ્યવહારનય અનેક પ્રકારની છે.

સમ્યક્દર્શન થતાં બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પો છૂટી જાય તો પણ ગુણોનું પરિણમન એાછુંવધતું એટલે તારતમ્યરૂપે રહે છે; જો તેમ ન હોય તો એકગુણરૂપ વસ્તુ થઈ જાય પણ એકગુણરૂપ વસ્તુ હોય જ નહિ, અનંતગુણના પિંડરૂપ વસ્તુ હોય છે.

વસ્તુમાં અનંતગુણોનું પરિણમન એાછુંવધતું-તારતમ્યરૂપે થાય છે, ગુણોના પરિણમનમાં અનેક જાતની વિચિત્રતા છે, માટે વ્યવહારનય પણ અનેક પ્રકારની છે. સમ્યક્દર્શન થયા પછી તરત જ વીતરાગ થઈ જતો નથી. એક સમયનું પરિણમન સમ્યક્દષ્ટિથી પકડાતું નથી, જો પકડાય તો કેવળજ્ઞાન થઈ જાય. સમ્યક્દર્શન પામ્યા પછી ચારિત્રગુણની પર્યાય અધૂરી રહે છે માટે કેવળજ્ઞાન તરત જ થતું નથી. એ રીતે ગુણોના પરિણમનમાં ભેદ રહે છે.

સમ્યક્દર્શન પામ્યા પછી તરત જ કેવળજ્ઞાન થતું નથી, કારણ કે ચારિત્રગુણની પર્યાય ઊણી છે, જ્ઞાનગુણની પર્યાય ઊણી છે અને દર્શનગુણની પર્યાય પણ ઊણી છે. પરંતુ દર્શનગુણની પર્યાયનો વિષય તો પૂર્ણ છે, દષ્ટિનો વિષય ઊણો નથી. ચારિત્રગુણમાં વિકાર હોવા છતાં પણ દર્શનગુણની પર્યાય વસ્તુનો પૂરો વિષય કરી શકે છે, દષ્ટિની પર્યાય ઊણી છે, પરંતુ દષ્ટિનો વિષય પૂરો છે.

અનંતગુણના પિંડરૂપ અભેદ વસ્તુ જો ન હોય તો અભેદ દષ્ટિ થઈ શકે નહિ. દ્રવ્યદષ્ટિએ ગુણો અભેદ છે, માટે એક ગુણ ઉઘડતાં બધાં ગુણોનો અંશ ઉઘડે છે. જો વસ્તુ અભેદ ન હોય તો એક ગુણ ઉઘડતાં બધા ગુણોનો અંશ ઉઘડે નહિ. અને જો કથંચિત

૨૨૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ગુણભેદ ન હોય તો સાધક સ્વભાવ રહે નહિ તરત જ કેવળજ્ઞાન થઈ જવું જોઈ એ માટે કંથયિત ગુણભેદ પણ છે અને દ્રવ્યદષ્ટિએ વસ્તુ અભેદ છે.

દષ્ટિનો વિષય ધ્રુવ છે, પોતામાં થતી મલિન અવસ્થા ઉપર દષ્ટિનું લક્ષ નથી, દષ્ટિ સાથે રહેલું જ્ઞાન, દષ્ટિને જાણનારું જ્ઞાન, તે લંબાય છે કે આ અવસ્થા પૂરતો હું નહિ, હું તો આખો પરિપૂર્ણ છું, એમ પોતામાં થતી મલિન અવસ્થાનું તે જ્ઞાન સ્વામી થતું નથી, પોતામાં થતી અવસ્થા ઉપર દષ્ટિનું લક્ષ નથી, માટે બહારમાં થતી પર પદાર્થોની અવસ્થા ઉપર પણ તેનું લક્ષ નથી. પોતાનું દ્રવ્ય જ દષ્ટિનો વિષય છે. પોતામાં થતી મલિન કે નિર્માળ પર્યાયને દષ્ટિ સ્વીકારતી નથી માટે બીજા દ્રવ્યની મલિન કે નિર્માળ પર્યાયને પણ તે સ્વીકારતી નથી. પોતામાં થતી મલિન અવસ્થા ક્ષણ પૂરતી છે માટે તે પોતાના દ્રવ્યને દ્રવ્યદષ્ટિએ લાભ-નુકસાન કરતી નથી, જે અવસ્થા પોતાને લાભ-નુકસાન કરતી નથી તે અવસ્થા બીજા જીવોની અવસ્થાને પણ લાભ નુકસાન કરે નહિ, અને સામા જીવોની અવસ્થા પોતાની અવસ્થાને લાભ, નુકસાન કે મદદ કરે નહિ. એ રીતે દષ્ટિ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને સ્વીકારતી નથી. દષ્ટિનો વિષય એકલો ધ્રુવ જ છે. બીજા દ્રવ્યનું ધ્રુવપણું પોતામાં નાસ્તિરૂપ છે અને પોતે ધ્રુવ પોતામાં અસ્તિરૂપ છે. એ રીતે દષ્ટિનો વિષય એકલો ધ્રુવ છે.

દર્શનનો વિષય એકલો ધ્રુવ છે, પરંતુ જ્ઞાન ધ્રુવને, મલિન, નિર્માળ પર્યાયને અને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને જાણે છે. દષ્ટિનો વિષય પૂરો છે. પ્રથમ દર્શનગુણની પર્યાય પ્રગટે છે અને ચારિત્રગુણની પર્યાય પછી પ્રગટે છે. આ રીતે બધા ગુણો એક સાથે સરખાં કાર્યો કરતાં નથી, માટે વસ્તુમાં કંથયિત ગુણભેદ છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૭ બુધ.

આ શરીર અને આત્મા બન્ને જુદી ચીજ છે, તે બે ચીજ એક નથી. આત્મા અને શરીર તે બન્ને એક જગ્યાએ રહ્યા છે તે પોત પોતાની હાલતની લાયકાતને કારણે રહ્યા છે. બન્ને એક જગ્યાએ રહ્યા છે તેમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. આત્મા તે આત્માના ક્ષેત્રમાં છે તે શરીર તે શરીરના ક્ષેત્રમાં છે. જેમ દૂધ અને પાણી બન્ને એક કળશમાં ભેગા છે એટલે કે તે એક ક્ષેત્રમાં ભેગા છે તે વ્યવહાર છે પરંતુ બન્ને એક જગ્યાએ ભેગા રહેવા છતાં દૂધ તે પાણીરૂપ થયું નથી તે પાણી તે દૂધરૂપ થયું નથી. દૂધ દૂધમાં છે તે પાણી પાણીમાં છે.

તેમ આત્મા અને શરીર બન્ને આકાશના ક્ષેત્રમાં ભેગા રહ્યા છતાં આત્મા તે આત્માના ક્ષેત્રમાં છે, આત્મા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર આદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છે તે

ગાથા-૪૬]

[૨૨૩

શરીર તે શરીરના ક્ષેત્રમાં છે. શરીર તે વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિ ગુણોથી ભરેલો રજકણનો પિંડો છે. તે પોત પોતાની અવસ્થાની યોગ્યતાના કારણે રહ્યા છે.

આત્માની ક્ષણે ક્ષણે થતી અવસ્થામાં રજકણની અવસ્થા નથી, અને રજકણની ક્ષણે ક્ષણે થતી અવસ્થામાં આત્માની અવસ્થા નથી.

આત્માના અનંતગુણોમાં રજકણના ગુણો કોઈ પણ આવી જતા નથી, અને રજકણના અનંતગુણોમાં આત્માના કોઈ પણ ગુણો આવી જતા નથી. દરેક વસ્તુ પોત પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં છે પણ પરવસ્તુના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવમાં નથી, સૌ સૌના સ્વચતુષ્ટય સૌ સૌમાં છે.

હવે ભાવાર્થનો અર્થ થાય છે.

પરમાર્થનય તો જીવને શરીર તથા રાગદ્વેષમોહથી ભિન્ન કહે છે. જે તેનો એકાંત કરવામાં આવે તો શરીર તથા રાગદ્વેષમોહ પુદ્ગલમય ઠરે અને તો પછી પુદ્ગલને ઘાતવાથી હિંસા થતી નથી અને રાગ દ્વેષ મોહથી અંધ થતો નથી. આમ, પરમાર્થથી જે સંસાર-મોક્ષ અન્નેનો અભાવ કહ્યો છે તે જ એકાંતે ઠરશે પણ આવું એકાંતરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી.

કામ, ક્રોધ, હિંસા, જુહુ', દયા, દાન વગેરે ભાવ આત્મામાં સ્વભાવદૃષ્ટિથી નથી. આત્મા તો પવિત્ર જ્ઞાનમૂર્તિ શુદ્ધતાથી ભરેલું તત્ત્વ છે, તે દૃષ્ટિને પરમાર્થદૃષ્ટિ કહેા, સાચી દૃષ્ટિ કહેા કે પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ કહેા. તે દૃષ્ટિને એકાંત લેવામાં આવે અને વ્યવહાર-સંબંધ છે તેટલો પક્ષ ન લેવામાં આવે તો તે વ્યવહારસંબંધને માન્યા વિના પરમાર્થે જુહા છે તેમ પણ ખતાવી શકાશે નહિ.

શરીરમાં અનુકૂળતા વખતે રાગ થાય છે અને પ્રતિકૂળતા વખતે દ્વેષ થાય છે, તે રાગ-દ્વેષમાં શરીર નિમિત્ત છે, પોતે વિકારમાં જેડાય છે તેથી રાગ-દ્વેષ થાય છે, પણ તેમાં શરીરની હાજરી છે એટલો સંબંધ છે.

સચેત વનસ્પતિ અને અચેત વનસ્પતિ કહેવાય છે, સચેત શરીર અને અચેત શરીર કહેવાય છે. તે સચેત એટલે જીવવાળું શરીર એટલો તેનો અર્થ થાય છે પણ શરીરને એકાંત સચેતન માની લે તો ભૂલ થાય. જીવ છે ત્યાંસુધી શરીરમાં જીવનો આરોપ કરાય છે, એટલે શરીરને સચેત કહેવાય છે તે વ્યવહાર છે. પણ ખરેખર જીવો તો શરીર સચેત નથી પણ તેમાં જીવ રહ્યો છે તેથી આરોપથી શરીરને સચેત કહેવામાં આવે છે તે વ્યવહાર છે.

પરમાર્થદૃષ્ટિમાં ખીજા જીવોને મારવાનો ભાવ પણ આત્મામાં ન હોય, સામાના

૨૨૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શરીર અને આત્માને સંબંધ છે, અને આના (પોતાના) શરીર અને આત્માને સંબંધ છે તેમ પણ પરમાર્થદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી, કારણ કે શરીર અને આત્મા તદ્દન જુદા છે.

પરંતુ વ્યવહારે પણ જો આત્મામાં બંધ ન હોય તો બંધ ટાળીને મુક્ત થવાનો ઉપદેશ નહિ અપાય. હિંસાનો ભાવ જો આત્માની પર્યાયમાં થતો જ ન હોય તો તે ભાવને ટાળવાનો ઉપદેશ નહિ અપાય. શરીર અને આત્માને કાંઈપણ સંબંધ નહિ સ્વીકારે તો સામા જીવને મારવાના ભાવ જ નહિ થાય; સામા જીવને મારવાના ભાવ થાય છે તેમાં શરીર અને આત્માને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે એમ આવી બંધ છે. શરીર અને આત્માને એક જગ્યાએ રહેવાનો, પોત પોતાની પર્યાયની ચોખ્ખતાને કારણે સંબંધ છે. શરીર અને આત્માને સંબંધ છે એમ તું લક્ષમાં લે છે ત્યારે બીજા જીવને મારવાનો ભાવ થાય છે.

આત્માની જોડે એક જગ્યાએ શરીરની હાજરી છે તેથી શરીર અને આત્માને સંબંધ છે એમ કહેવાય, પણ આત્માનો સ્વભાવ તો શુદ્ધ જ્ઞાયક છે, પરંતુ હિંસા, દયા, આદિ રાગ-દ્વેષ ભાવનો વર્તમાન અવસ્થા પૂરતો સંબંધ છે, તે વિકારી ભાવનો સંબંધ બાજુવા જેવો છે પણ રાખવા જેવો નથી. શરીર અને આત્માને એક જગ્યાએ રહેવાનો સંબંધ, તે બાજુવા જેવો છે પણ રાખવા જેવો નથી, 'સંબંધ' છે એમ બાજુ પણ અંગીકાર કરવા જેવું નથી.

જેમ છાશ કરવાના રવાયાના નેતરાંને બે છેડા હોય છે તે બંને છેડા બેંચી રાખે તોપણ માખણ ન નીકળે, બંને મૂકી દે તોપણ માખણ ન નીકળે, એક દોરડું પકડી રાખે અને એક દોરડું તદ્દન મૂકી દે તોપણ માખણ ન નીકળે, પરંતુ એક છેડા બેંચે અને બીજો છેડા ઠીસો મૂકે તો માખણ નીકળે. તેમ વસ્તુસ્વરૂપને સમજવા માટે બે નય હોય છે, એક નિશ્ચયનય અને બીજો વ્યવહારનય, તે બંને નયને ન સમજે તોપણ આત્માનું હિત કરવારૂપ માખણ ન નીકળે, તે બંને નયને એકાંત પકડી રાખે (સમજ્યા વગર બંનેને સાથે પકડી રાખે) તોપણ આત્માનું હિત ન થાય, વ્યવહારનયને એકાંત પકડી રાખે અને નિશ્ચય-નયનો નિષેધ કરે તોપણ હિત ન થાય, સુખ ન પ્રગટે, વળી નિશ્ચયનયને એકાંત પકડી રાખે અને વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ ન બાજુ અને કોઈ અપેક્ષાએ પણ આત્મામાં વ્યવહાર છે જ નહિ તેમ નિષેધ કરે, તોપણ આત્માનું હિત ન થાય, ધર્મ ન થાય; પરંતુ જ્યારે નિશ્ચયની વાત સમજવાય ત્યારે વ્યવહારનયની અપેક્ષાને લક્ષમાં રાખે, અને જ્યારે વ્યવહારની વાત સમજવાય ત્યારે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાને સાથે લક્ષમાં રાખે, તેમ બંને નયો જે સ્વરૂપ બતાવે છે તે સ્વરૂપને બરાબર જેમ છે તેમ સમજે, તો આત્માનું હિત થાય, સુખ પ્રગટે અને મુક્તિ થાય, એ રીતે બંને નયના જ્ઞાનની એકતા થઈને

ગાથા-૪૬]

[૨૨૫

પ્રમાણ થાય, નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયનો જે વિષય છે. તેનું અરાખર જ્ઞાન કરીને અન્નેનો મેળ થઈને પ્રમાણ થાય અને પ્રમાણજ્ઞાન થાય તો મુક્તિ થાય.

કેટલાક નિશ્ચયને એકાંત ખેંચી રાખે છે પણ એકલા નિશ્ચયની અપેક્ષા હોય તો તેમાં અંધ મોક્ષ હોઈ શકે નહિ. એક મત એવો છે કે આત્મામાં રાગ-દ્વેષ વ્યાદિ દેખાય છે તે અને શરીરોદિ બાહ્ય વસ્તુઓ દેખાય છે તે બંધો ભ્રમ છે, પણ વસ્તુસ્વરૂપ એમ છે જ નહિ. બાહ્ય વસ્તુ જગતમાં તો છે, પણ તારા આત્મામાં તે નથી. પણ તેથી જગતમાં જ તે વસ્તુ નથી એવું નથી. રાગ-દ્વેષ અને મોહ આત્માની અવસ્થામાં થાય છે અરા, પણ આત્માના સ્વભાવમાં તે નથી, પરંતુ તેથી આત્માની અવસ્થામાં વિકાર થતો જ નથી એવું નથી. જડ કર્મરૂપ બીજી ચીજ છે તે આત્મા પોતે બ્યારે ભૂલ કરે ત્યારે વિકારમાં નિમિત્ત થાય છે. રાગ-દ્વેષ તારા સ્વરૂપમાં નથી માટે અભૂતાર્થ છે, પણ રાગ-દ્વેષ અવસ્થામાં પણ નથી તેમ માનવું તે ખોટું છે, વ્યવહારે અવસ્થાથી અંધ છે એટલી કબૂલાત ન કરે તો તે એકાંત દષ્ટિ છે. આત્માની પર્યાયમાં શુભાશુભ ભાવ થાય છે તેથી તે આદરણીય છે એવું નથી; પણ 'થાય છે' એમ સ્વીકારવાની વાત છે. જે તદ્દન અવસ્થાથી પણ અઅંધ માનો તો, હિંસા, વિષય વગેરેના અશુભભાવ છોડી, દયા, દાન, બ્રહ્મચર્ય વગેરેના શુભભાવ કરવાનો અને શુભભાવ ટાળીને શુદ્ધતા પ્રગટાવવાનો પણ અવકાશ રહેતો નથી.

વળી કેટલાક એકાંત વ્યવહારને પકડે છે અને માને છે કે એકલા શુભ પરિણામ કર્યા કરીએ, એમ કરતાં કરતાં ધર્મ થશે અને મોક્ષ થશે પણ એમ માનવું તે પાખાંડ-દષ્ટિ છે. કારણ કે શુભમાંથી શુદ્ધ ત્રણકાળમાં ન થાય, વિકાર કરતાં કરતાં અવિકારભાવ ત્રણકાળમાં ન પ્રગટે. યથાર્થ સ્વરૂપ સમજ્યા વગર નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય તે નય નથી પણ નયાભાસ છે, તેને નિશ્ચયાભાસ અને વ્યવહારાભાસ કહેવાય છે.

યથાર્થપણે નિશ્ચય અને વ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજવાથી મુક્તિ થાય છે. યથાર્થ નિશ્ચયદષ્ટિ તે વ્યવહારનો નાશ કરનાર છે. હું આત્મા એક સમયમાં પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છું એવી દષ્ટિ તે નિશ્ચયદષ્ટિ; એવું ભાન થયા પછી સ્વભાવદષ્ટિના જોરે રાગ-દ્વેષ, હિંસા, જૂઠું વગેરે શુભાશુભભાવો ક્રમે ક્રમે ઘટતા જાય છે અને નિર્માળ અવસ્થા વધતી જાય છે; તે જે જે થાય છે તેને જાણવું તે વ્યવહારનય છે. સાધ્ય-સાધક ભાવનો જે ભેદ પડે છે તે પણ સ્વભાવદષ્ટિના જોરે પૂર્ણ સ્થિરતા થતાં તે ભેદનો વ્યવહાર પણ છૂટી જાય છે, નિશ્ચયદષ્ટિ તે વ્યવહારનો નાશ કરનાર છે. જે જે ભૂમિકાએ જે જે અવસ્થા થાય તેને જાણવી તે વ્યવહારનય છે. અમુક અંશે આત્માની શુદ્ધ ભૂમિકામાં પહોંચ્યા છતાં

સ. પ્ર. ૨૬

૨૨૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હજી અધૂરો છે તેથી અશુભભાવ ટાળી વ્રત આદિના જે જે શુભ પરિણામ આવે તેને જાણવા તે વ્યવહારનય છે. જે વ્યવહાર ન માનો તો, બધો ઉપદેશ વ્યર્થ જશે. સ્યાદવાદ તે કૂઠડીવાદ નથી. ઘણા કહે છે કે સ્યાદવાદ એટલે આમ પણ હોય અને આમ પણ હોય, એવો સ્યાદવાદનો અર્થ કૂઠડીવાદ નથી. આત્મા જે અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે તે અપેક્ષાએ અશુદ્ધ નથી અને જે અપેક્ષાએ અશુદ્ધ છે તે અપેક્ષાએ શુદ્ધ નથી, બંનેની અપેક્ષા વૃદ્ધી છે તે સ્યાદવાદ છે. અને જે અપેક્ષાએ શુદ્ધ છે તે જ અપેક્ષાએ અશુદ્ધ માને તે કૂઠડીવાદ છે. શુદ્ધભાવથી પણ મુક્તિ થાય અને શુભભાવથી પણ મુક્તિ થાય તેમ માને તે કૂઠડીવાદ છે. શુદ્ધભાવથી મુક્તિ થાય પણ શુભથી મુક્તિ ન થાય તેનું નામ સ્યાદવાદ છે. બંને નય જાણવા યોગ્ય છે, પરંતુ બંને આદરવા યોગ્ય નથી. આત્માની અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ થાય છે, તે ટાળીને વીતરાગ થવાય છે, પણ સ્વભાવમાં પુણ્ય-પાપ કાંઈ છે નહિ, તેમ બંનેનું જ્ઞાન કરવાથી વીતરાગ સ્વરૂપ ઊઘડે છે. જ્ઞાન તો બંનેનું કરવું પણ આદરણીય બે ન હોય, નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંનેનું જ્ઞાન કરવું પણ બંનેને આદરવાથી આત્માની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટ થવારૂપ માખણ નીકળે નહિ.

નિશ્ચય પણ આદરણીય અને વ્યવહાર પણ આદરણીય તેમ બંને આદરણીય થાય નહિ, વિકાર આદરણીય માને ત્યારે નિર્વિકાર સ્વભાવ અંતરમાં ભર્યા છે તેનો તો આદર થયો નહિ. આત્મા અનંતગુણનો પિંડ પરિપૂર્ણ તત્ત્વ છે તેવી નિશ્ચયદષ્ટિને આદરણીય માનતાં પર્યાય નિર્મળ થયા વગર રહેતી નથી. પર્યાય નિર્મળ થાય તે વ્યવહાર છે, તેને જાણવું તે વ્યવહારનય છે.

આત્મા પરમાર્થ પરથી નિરાળો છે. નિરાળો, નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપે છે તેનું જ્ઞાન કર અને વર્તમાનમાં અવસ્થા મલિન છે તેનું પણ જ્ઞાન કર. 'થાય છે' તેને ના પાડે તો જ્ઞાન ખોટું, અને તેનાથી લાભ માને તો શ્રદ્ધા ખોટી.

દષ્ટિ નિમિત્તને સ્વીકારતી નથી, દષ્ટિની અપેક્ષાએ વ્યવહાર હેય છે, દષ્ટિ વિકારી પર્યાયને સ્વીકારતી નથી, ઊણી-પૂરી અવસ્થાને પણ સ્વીકારતી નથી, અરે ! અંદરમાં જે જે નિર્મળ અવસ્થા વધતી જાય તેને પણ સ્વીકારતી નથી. દષ્ટિનો વિષય એક પરિપૂર્ણ તત્ત્વ જ છે, જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વ્યવહાર જ્ઞેય છે, જ્ઞાનમાં તે જાણવા યોગ્ય છે, ચારિત્રની અપેક્ષાએ શુભાશુભ ભાવરૂપ વ્યવહાર તે ઝેર છે.

સાચી દષ્ટિ થયા પછી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિનો વ્યવહાર વચ્ચે આવે છે માટે જે એકલો પરમાર્થ માનો તો બધાનો અભાવ ઠરશે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિના શુભભાવ થાય છે તેનું જ્ઞાન કરે, પણ તે આદરણીય માને તો શ્રદ્ધા ખોટી, અધૂરો છે ત્યાંમુઘી શુભભાવ વચ્ચે આવી જાય છે પણ તેનો ખેદ છે અશુભ ભાવ ટાળી શુભ

ગાથા-૪૬]

[૨૨૭

ભાવમાં જોડાય છે તે જોડાણો તેટલા પૂરતો વ્યવહાર છે, વ્યવહાર વ્યવહારે આદરણીય છે, પણ શ્રદ્ધામાં જરાય આદરણીય માનતો નથી, જે આદરણીય માને તો શ્રદ્ધા ખોટી થાય, પણ તેથી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિના પરિણામ વચ્ચે નથી આવતા તેમ માને તો જ્ઞાન ખોટું થાય. શુદ્ધમાં વિશેષ સ્થિર થવાતું નથી અને શુભ ભાવમાં ન જોડાય તો અશુભ પરિણામ થાય તેથી શુભ ભાવમાં જોડાય છે. ચોથી ભૂમિકાએ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિના શુભ પરિણામ આવે છે, ત્યારપછી પાંચમી ભૂમિકાએ અપ્રતના પરિણામ ટાળી સ્વરૂપમાં વિશેષ સ્થિરતા થાય છે તે સાચાં પ્રત છે, અને અશુભ પરિણામ ટાળીને શુભ પરિણામરૂપ પ્રત પણ વચ્ચે આવે છે, તે પ્રતના શુભ પરિણામ અને દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની ભક્તિના શુભ પરિણામને જાણવા તે વ્યવહારનય છે. પરમાર્થદ્રષ્ટિના જેરે પૂર્ણ સ્થિરતા થતાં શુભાશુભ વિકલ્પનો વ્યવહાર અને સાધ્ય-સાધક ભાવના વિકલ્પના ભેદનો વ્યવહાર પણ છૂટી જાય છે પણ ઊભી અવસ્થા છે, ત્યાંસુધી તે વિકલ્પના ભેદ આવ્યા વગર રહેતા નથી. આવે છે તેને જાણવું તે વ્યવહારનય છે.

વિકલ્પ રહિત હું નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ છું તેને આદરવાથી જ લાભ છે તેમ જાણે અને વર્તમાન પર્યાયમાં મલિન અવસ્થા થાય છે તેને જાણે પણ તેનાથી લાભ ન માને. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, વગેરે નિમિત્તો વચ્ચે આવે છે તેને ન માને તો જ્ઞાન ખોટું અને તેનાથી લાભ થાય તેમ માને તો શ્રદ્ધા ખોટી. વિકારી પર્યાયને વર્તમાન હાલત પૂરતો પણ સંબંધ નથી તેમ માને તો વસ્તુનું વાસ્તવિક શ્રદ્ધાન જ્ઞાન અને આચરણ થયું નહિ.

અવસ્તુનું શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણ અવસ્તુરૂપ જ છે માટે વ્યવહારનયનો ઉપદેશ ન્યાય પ્રાપ્ત છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદથી બંને નયોનો વિરોધ મટાડી શ્રદ્ધાન કરવું તે જ સમ્યક્ત્વ છે.

આત્માની પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષ અને ભ્રાંતિ થાય છે તેને ન જાણે તો, અવસ્તુનું જ્ઞાન કયું, વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેમ ન જાણ્યું માટે અવસ્તુનું જ્ઞાન કયું, જેની શ્રદ્ધા યથાર્થ હોય તેનું જ્ઞાન યથાર્થપણે જ જાણવાનું કાર્ય કરે, પણ જેનું જ્ઞાન ખોટું છે તેને શ્રદ્ધા પણ અવસ્તુની જ ઠરી. અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ થાય છે તેમ ન માન્યું તેથી રાગ-દ્વેષને ટાળીને સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાનું આચરણ રહ્યું નહિ, માટે આચરણ પણ અવસ્તુનું જ રહ્યું. જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેવું આચરણ રહ્યું નહિ તેથી અવસ્તુનું જ આચરણ રહ્યું.

આત્માની પર્યાયમાં વર્તમાન અવસ્થા પૂરતા રાગ-દ્વેષ થાય છે તે ન સ્વીકારે તો તેનાં શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણ ત્રણે અવસ્તુનાં થયાં, એટલે ત્રણે ખોટાં થયાં.

વળી રાગ-દ્વેષ આત્માના સ્વભાવમાં છે તેમ માને તોપણ અવસ્તુની શ્રદ્ધા,

૨૨૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવસ્તુનું જ્ઞાન અને અવસ્તુનું આચરણ થયું. જેની શ્રદ્ધા ખોટી તેનું જ્ઞાન ખોટું, તેનું આચરણ ખોટું એ રીતે ત્રણે ખોટાં થયાં; જેની શ્રદ્ધા સમ્યક્ તેનું જ્ઞાન સમ્યક્ તેનું આચરણ પણ સમ્યક્.

હવે તે વાત પાણીના દૃષ્ટાંતથી લઈએ.

પાણીનો ત્રિકાળ અખંડ સ્વભાવ શીતળ છે પણ અગ્નિના કારણે ઉષ્ણતા તેની વર્તમાન અવસ્થામાં થાય છે. હવે જે તે ઉષ્ણ અવસ્થા પાણીના આખા ત્રિકાળ સ્વભાવમાં કોઈ માને તો તેણે અવસ્તુની શ્રદ્ધા કરી, અવસ્તુનું જ્ઞાન કર્યું અને અવસ્તુનું આચરણ કર્યું. પણ જેને તૃપ્તિ તોડવી છે તેણે પાણીનો સ્વભાવ તો ત્રિકાળ શીતળ છે, અને વર્તમાન ઉષ્ણતા થઈ છે તેનું જ્ઞાન કરવું જોઈશે. જે શીતળતાનું જ્ઞાન નહિ કરે તો ઊનું પાણી પીવા જેવું છે તેમ માનશે તેથી તૃપ્તિ છીપશે નહિ, અને જે વર્તમાન અવસ્થામાં ઉષ્ણતા થઈ છે તેમ નહિ માને તો પાણીને ઠારવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે, તેથી પણ તૃપ્તિ છીપશે નહિ. માટે પાણીના શીતળ સ્વભાવની અને વર્તમાન ઉષ્ણ અવસ્થાની બંનેની કબૂલાત કરે છે ત્યારે પાણી ઠારવા મૂકે છે અને પછી પાણી પીએ તેથી તૃપ્તિ છીપે છે. માટે એમાં એમ નક્કી થયું કે તૃપ્તિ તોડવા માટે જ્ઞાન બંનેનું કરવું પડશે પણ આદરણીય એક શીતળતા જ છે.

તેમ ભગવાન આત્મા આનંદમૂર્તિ જ્ઞાનજળથી ભરેલો સિદ્ધ પરમાત્મા જેવો છે. બધા આત્માનું સ્વરૂપ તેનું જ છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં રાગ, દ્વેષ, મોહ, હર્ષ, શોક, કર્મના નિમિત્તે થાય છે. હવે જે કોઈ તે વર્તમાન અવસ્થા પૂરતું જ આખા દ્રવ્યનું સ્વરૂપ માને તો તેણે અવસ્તુની શ્રદ્ધા કરી, અવસ્તુનું જ્ઞાન કર્યું, અવસ્તુનું આચરણ કર્યું. હવે જે સંસારદાવાનળની અગ્નિ ઝુઝાવવા ઈચ્છતો હોય તેણે આત્માનો સ્વભાવ તો શુદ્ધ, પવિત્ર ને આનંદ સ્વરૂપ ત્રિકાળ છે, તેનું અને વર્તમાન અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ અને બ્રાંતિરૂપ મલિનતા થઈ છે તેનું પણ જ્ઞાન કરવું પડશે. આત્માનો સ્વભાવ તો ત્રિકાળ જ્ઞાનજળથી ભરેલો છે તેનું જ્ઞાન નહિ કરે તો મલિન અવસ્થાને જ આત્મા માનશે તેથી તેનું દુઃખ ટળી આત્માની શાંતિ મળશે નહિ, અને જે વર્તમાન અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ અને બ્રાંતિ છે જ નહિ, આત્મા અવસ્થાએ પણ તદ્દન નિર્મળ જ છે તેમ માનશે તોપણ તે મલિન અવસ્થાને ટાળી નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન નહિ કરે, તેથી તેને દુઃખ ટળી શાંતિ થશે નહિ, માટે આત્માનો ત્રિકાળ શુદ્ધ સ્વભાવ અને વર્તમાન અવસ્થાની મલિનતા તે બંનેની કબૂલાત કરે ત્યારે નિર્મળ અવસ્થાને પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી આત્માના અનુપમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી એમ નક્કી

ગાથા-૪૬]

[૨૨૬

થયું કે દુઃખ ટાળવા માટે જ્ઞાન અન્નેતું કરતું પડશે પણ આદરણીય તો એક શુદ્ધ સ્વભાવ જ છે.

રાગ-દ્વેષનો આત્મા સાથે કાંઈ સંબંધ જ નથી અને આત્મા એકલો શુદ્ધ જ છે એમ જો માને તો પણ તેણે આખી વસ્તુને જાણી નથી તેથી તેનું જ્ઞાન આખું નથી, વર્ગી જો વર્તમાન મલિન અવસ્થા પૂરતો જ આત્માને જાણે અને ત્રિકાળ અખંડ પવિત્ર સ્વભાવને ન જાણે તો પણ તેણે આખી વસ્તુને જાણી નથી તેથી તેનું જ્ઞાન આખું નથી, માટે અન્ને પડખાતું જ્ઞાન ભેગું થાય ત્યારે આખું પ્રમાણજ્ઞાન થાય છે અને આખું પ્રમાણજ્ઞાન વીતરાગી સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે.

વર્તમાન અવસ્થા જેટલો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે ન સ્વીકારે તો આખી વસ્તુ લક્ષમાં આવશે નહિ. આત્મામાં મલિન અવસ્થા વર્તમાન પૂરતી જ છે, ત્રિકાળ સ્વભાવમાં નથી, ત્રિકાળ સ્વભાવમાં જો તે હોય તો કોઈ દિવસ ટળે નહિ પણ ખીચ જ ક્ષણે નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ કરવા ધારે તો તે કરી શકે છે, મલિન અવસ્થા તો વર્તમાન પૂરતી જ છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મા ત્રિકાળ શુદ્ધ છે, પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ વર્તમાન અવસ્થામાં મલિનતા થાય છે. તેથી તે અન્નેને દેખાડતું તે ન્યાય-પ્રાપ્ત છે. પરંતુ તેમાં ભેદ આદરણીય નથી. આદરણીય તો અભેદ સ્વરૂપ જ છે. આ રીતે સ્યાદ્વાદથી અન્ને નયોનો વિરોધ મટાડી શ્રદ્ધાન કરતું તે સમ્યગ્દર્શન છે.

અન્ને નયોનો વિરોધ મટાડ્યો ક્યારે કહેવાય? કે આત્મા સ્વભાવે ત્રિકાળ શુદ્ધ -પવિત્ર છે ને અવસ્થામાં મલિનતા વર્તમાન પૂરતી છે, શરીરાદિ સાથે સંબંધ અવસ્થાથી છે તેમ જાણે તો વિરોધ મટાડ્યો કહેવાય.

જો આત્માના એકલા શુદ્ધ નિર્મળ સ્વભાવને માને અને વર્તમાન મલિન અવસ્થાને ન માને તો પણ વિરોધ મટાડ્યો ન કહેવાય, તેમજ એકલી રાગ-દ્વેષની અવસ્થાને માને તેમ શરીરના સંબંધને માને, પણ આત્માનો નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ સ્વભાવ રાગ-દ્વેષ વગરનો ત્રિકાળ છે તેને ન માને તો પણ વિરોધ મટાડ્યો ન કહેવાય. કારણ કે એકલું દ્રવ્ય માને તો પણ વિરોધ આવે છે તેમ એકલી પર્યાયને માને તો પણ વિરોધ આવે છે માટે તે એકલા-એકેકને માનવાથી વિરોધ મટાડ્યો ન કહેવાય.

વર્ગી નિશ્ચય પણ આદરણીય છે અને વ્યવહાર પણ આદરણીય છે તેમ અન્નેને આદરણીય માને તો પણ વિરોધ મટાડ્યો ન કહેવાય. પરંતુ દ્રવ્ય અને પર્યાય અન્નેતું જ્ઞાન કરે અને તેમાં આદરણીય એક શુદ્ધ સ્વભાવને માને તો અન્ને નયોનો વિરોધ મટાડ્યો કહેવાય.

૨૩૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આ સમજવા જેવી વાત છે. ત્રણકાળના તીર્થ કરદેવે જેમ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેમ કહ્યું છે. ૪૬.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે વર્તમાન પૂરતી થતી અવસ્થાને જે જાણવી તેવી વ્યવહારનય કયા દૃષ્ટાંતથી પ્રવર્તે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:—

**રાયા હુ ણિગ્ગદો ત્તિય एसो बलसमुदयस्स आदेसो ।
ववहारेण हु उच्चदि तत्थेको णिग્गदो राया ॥ ૪૭ ॥
एमेव य ववहारो अज्झवसाणादिअण्णभावानं ।
जीवो त्ति कदो सुत्ते तत्थेको णिच्छिदो जीवो ॥ ૪૮ ॥**

અર્થ:—જેમ કોઈ રાજા સેનાસહિત નીકળ્યો ત્યાં ‘આ રાજા નીકળ્યો’ એમ આ જે સેનાના સમુદાયને કહેવામાં આવે છે તે વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે, તે સેનામાં (વાસ્તવિકપણે) રાજા તો એક જ નીકળ્યો છે; તેવી જ રીતે અધ્યવસાન આદિ અન્ય ભાવોને ‘(આ) જીવ છે’ એમ પરમાગમમાં કહ્યું છે તે વ્યવહાર કર્યો છે, નિશ્ચયથી વિચારવામાં આવે તો તેમનામાં જીવ તો એક જ છે.

જુઓ, આ વ્યવહાર-નિશ્ચયરૂપ વસ્તુસ્વભાવ જીવોએ ક્યારે પણ જાણ્યો નથી, તે જાણ્યા સિવાય બીજી અધ્યય કરવામાં જીવે ખામી રાખી નથી. કહેવાય છે ને કે:—

अहो कष्टं, महा कष्टं, लाभः किञ्चित् न विद्यते ।

ઘણી ઘણી તપસ્યા કરી કરીને શરીરને સૂકવી નાખ્યું, પણ તેથી કિંચિત્તમાત્ર પણ લાભ થયો નહિ. આત્માનો સ્વભાવ તો કાયમ ટકતો છે તેનાથી લાભ ન માન્યો, પણ શુભ પરિણામથી પુણ્ય અંધારું અને રાજ્ય મળ્યું—ધૂળ મળી તેનાથી સુખ માન્યું, પરંતુ ભવબ્રમણ ટળ્યું નહિ.

જે નયોને અવિરોધપણે જાણી નથી ત્યાંસુધી સુક્તિ થાય નહિ. વર્તમાન અવસ્થામાં શુભ પરિણામ થાય છે તેને આદરણીય માને પણ વસ્તુનો મૂળ અસત્વી સ્વભાવ નિર્વિકારી છે તેને ન જાણે તો તે ક્રિયાજડ છે, અને આત્મા એકલો

**“નિર્ગમન આ નૃપતું થયું”—નિર્દેશ સૈન્યસમૂહને,
વ્યવહારથી કહેવાય એ, પણ ભૂપ એમાં એક છે. ૪૭.
એમ સર્વ અધ્યવસાન આદિ અન્યભાવો જીવ છે,
—સૂત્રે કર્યો વ્યવહાર, પણ ત્યાં જીવ નિશ્ચય એક છે. ૪૮.**

ગાથા ૪૭-૪૮]

[૨૩૧]

શુદ્ધ જ છે તેની વર્તમાન અવસ્થામાં પણ મલિનતા થતી નથી તેમ માને તો મલિન અવસ્થાને ટાળી પુરુષાર્થ કરવાનો રહ્યો નહિ તેથી શુદ્ધ થઈ ગયો.

શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભુ ! આ એક આત્મામાં આટલું અધું લાંબું લાંબું લપસિંદર શું છે ? આઠ કર્મ, આઠ કર્મના નિમિત્તે થતા રાગ-દ્વેષનાં કૃણ એવાં જે પુણ્ય અને પાપ, રાગ-દ્વેષના નિમિત્તો જે શરીરમાં રોગ, ઘર, આયડી વગેરે એક આત્મામાં આટલું અધું લાંબું લપસિંદર શું છે ?

જેમ પાંચ કોડના લશ્કર સહિત રાજા નીકળ્યો ત્યારે તે સેનાના સમુદાયને આ રાજા નીકળ્યો એમ કહેવાય છે. ત્રણ માર્ગલિના પથારે રાજા નીકળ્યો છે, રાજા તો બેઠો હોય એક હાથી ઉપર પણ રાજા સેના સહિત નીકળ્યો તેથી રાજા નીકળ્યો તેમ કહેવાય છે. સેનાના સમુદાયને રાજા કહેવો તે વ્યવહાર છે. રાજા સેના સહિત નીકળ્યો તેમાં રસ્તામાં કોઈ ધરતીકંપ કે કાંઈ થયું તો સેના ખાઈમાં જઈને પડે અને રાજા પાછળ એકલો રહી જાય, માટે સેના ને રાજા એક નથી પણ સેનાના નિમિત્તના સંબંધે માત્ર રાજા સેના સહિત કહેવાય, પરંતુ ખરેખર સેના તે રાજા નથી.

તેવી જ રીતે ક્રોધ, માન, દયા, દાન, સત્ય અને જૂઠાના ભાવ તે સેના સમાન છે તે ભાવો અથા જીવ છે તેમ વ્યવહાર પૂરતું કહ્યું છે. વર્તમાન ક્ષણ પૂરતો તેમાં અટક્યો છે તેથી વ્યવહાર પૂરતા તે ભાવો આત્માના કહ્યા છે.

આત્મા ધ્રુવ ત્રિકાળ નિર્વિકારી અખંડ છે અને અવસ્થા ક્ષણ પૂરતી અંડવાળી અને વિકારી છે તેમ પરમાગમમાં કહ્યું છે. અવસ્થા ક્ષણિક છે અને આત્મા ત્રિકાળ ટકતો છે માટે અન્નેના કાળ જુદા થયા. આત્મા નિર્વિકારી અને અખંડ છે અને પર્યાય અંડવાળી છે માટે અન્નેના ભાવ જુદા થયા.

ખરેખર જોવામાં આવે તો આત્મા અધ્યવસાનના ટોળાને નાશ કરવાવાળો તે અવસ્થા પૂરતો નથી પણ ધ્રુવ છે. તેવા ધ્રુવ સ્વભાવની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણ કરવામાં આવે તો તે આત્મા એક જ જણાય છે. પર સંયોગ અને રાગ-દ્વેષાદિનું જે મોટું ટોળું, લાંબું લપસિંદર જણાય છે તે કર્મના નિમિત્તે જણાય છે.

ભગવાન આત્મા દેહથી જુદું તત્ત્વ છે, તે શરીર, મન, વાણીથી જુદું તત્ત્વ છે, તેને ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતો રાગ-દ્વેષ અને ભ્રાંતિ સાથે વ્યવહારે સંબંધ કહ્યો છે, પણ પરમાર્થે જીવ એક જ રૂપ છે. વ્યવહારનું લશ્કર આત્માની પર્યાયમાં ઊભું થાય છે ખરું, પણ તે ખરેખર આત્માનો સ્વભાવ નથી. ખરેખર તો આત્મા એક જ સ્વરૂપે છે તેની ટીકા હવે લેવાશે.

૧૯૯૬, આસો વદ ૮ ગુરુ.

જેને આત્માનું હિત કરવું હોય, હિત એટલે આત્માનો ધર્મ કરવો હોય, તેણે આત્મા એક જુદી ચીજ છે, અને શરીર, કુટુંબ સક્ષ્મી એ બહારસંયોગી ચીજ છે, અને અંતરસંયોગી ચીજ પુણ્ય-પાપ, હર્ષ-શોક છે એ બધું પર છે, પોતાનું સ્વરૂપ નથી તેમ જાણવું પડશે. તેનાથી આત્માને હિત કે ધર્મ થાય નહિ. માટે બહારસંયોગથી અને અંતરસંયોગથી નિરાળા ચૈતન્યસ્વભાવને જાણવો, માનવો અને તેમાં એકાદ્ય થવું તે માક્ષનો માર્ગ છે.

શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે પ્રભુ! આત્મામાં રાગ-દ્વેષના ભાવ પ્રવર્તે છે તે વ્યવહારે પ્રવર્તે છે તો તે ક્યા દૃષ્ટાંતથી વ્યવહાર પ્રવર્તે છે ?

તેનો ઉત્તર:—જેમ આ રાજા પાંચ યોજનના ફેલાવથી નીકળી રહ્યો છે એમ કહેવું તે, એક રાજાનું પાંચ યોજનમાં ફેલાવું અશક્ય હોવાથી, વ્યવહારી લોકોનો સેનાસમુદાયમાં રાજા કહેવારૂપ વ્યવહાર છે; પરમાર્થથી તો રાજા એક જ છે.

રાજા તો એક છે પણ લશ્કર પાંચ યોજનમાં ફેલાઈ રહ્યું છે તેમાં એમ કહેવાય કે આટલા ગાઉ રાજાએ રોક્યા છે પણ એક રાજા પાંચ યોજનના વિસ્તારમાં ફેલાઈ શકે નહિ પણ કહેવાય છે કે આ ઘર અને આટલી જમીન તો રાજાએ રોકી છે, વીશ ગાઉ તો રાજાએ રોક્યા છે, પણ વાસ્તવિક રીતે રાજાએ રોક્યા નથી; સ્થૂળ દૃષ્ટિવંતનો અને વર્તમાન જોનારાનો એવો વ્યવહાર છે. વ્યવહારી લોકોનો સેનાસમુદાયમાં રાજા કહેવારૂપ વ્યવહાર છે પણ પરમાર્થથી જેવામાં આવે તો રાજા એક છે, પાંચ યોજનના ફેલાવવાગો રાજા નથી, પાંચ યોજનમાં રાજાનો પથારો નથી.

તેવી રીતે આ જીવ સમગ્ર રાગદ્વેષમાં (રાગનાં સ્થાનોમાં) વ્યાપીને પ્રવર્તી રહ્યો છે એમ કહેવું તે, એક જીવનું સમગ્ર રાગદ્વેષમાં વ્યાપવું અશક્ય હોવાથી. વ્યવહારી લોકોનો અધ્યવસાનાદિક ભાવોમાં જીવ કહેવારૂપ વ્યવહાર છે; પરમાર્થથી તો જીવ એક જ છે.

ભગવાન આત્મા તો એક જ છે, તેનું હિંસામાં, જૂઠામાં, દાનમાં, કંજૂસાઈમાં વગેરે વગેરે ભાવોમાં ફેલાવું અશક્ય છે, ચિદાન દમૂર્તિ આત્મા એક જ છે તેનું આટલા બધા વિકારના વિસ્તારમાં ફેલાવું અશક્ય છે. રાગ-દ્વેષનો વિકાર તો ક્ષણ પૂરતો છે એમાં ભગવાન આત્મા ફેલાઈ ગયો નથી, પસરી ગયો નથી. જે પસરી ગયો હોય તો તેનાથી જુદો પડીને ધર્મ કેમ કરી શકે!

ઘર, કુટુંબ અને સક્ષ્મીનો પથારો થાય તે પથારો તો ભગવાન આત્માનો નથી,

ગાથા-૪૭]

[૨૩૩

પણ હિંસા, દયા, કંબૂસાઈ અને ઉદારતા, વિનય, અવિનય, પૂજા અને ભક્તિ, વગેરે ભાવોનો જે પથારો થાય તે પથારો પણ ભગવાન આત્માનો નથી, તે શુભાશુભ લાગણી તો એક ક્ષણ પૂરતી છે. આખો ભગવાન આત્મા તેમાં પસરી જતો નથી. આત્મા તો એક છે તે અનેકસ્વરૂપ થઈ જતો નથી.

જેમ પાંચ યોજનમાં એક રાજા ફેલાઈ શકતો નથી વ્યાપી શકતો નથી, તેમ આત્મા એક છે, વીતરાગ સ્વભાવી છે, તે એક આત્માને પુણ્ય-પાપના ભાવોના સમૂહમાં વ્યાપવું અશક્ય છે. અશક્ય એટલે બની શકતું જ નથી. અશક્ય કહ્યું છે પણ દુર્લભ નથી કહ્યું. અશક્ય એટલે બની શકતું જ નથી, દુર્લભ એટલે તો બની શકે છે પણ દુર્લભતાએ બની શકે છે. એમ બનેના અર્થમાં ફેર છે.

ઘર, કુટુંબ, લક્ષ્મી, ખાયડી છોકરા, તેના ફેલાવની તો અહીં વાત જ નથી, તેનો ફેલાવ તો આત્માથી જુદો છે જ, પણ શરીર, મન, વાણી, તેના ફેલાવની પણ અહીં વાત નથી, તે બધાનો ફેલાવ આત્માથી જુદો જ છે; પરંતુ દયા, દાન આદિની જે લાગણી આવે તેમાં પણ આત્માને ફેલાયેલો-પથરાયેલો માનવો તે તદ્દન અજ્ઞાન છે.

પાણીમાં જે ઉબ્જતા વર્તમાન દેખાય છે તે પાણીના મૂળ સ્વભાવે નથી તેમ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મામાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિની કે અવિનયની, દયા-દાનની કે, કંબૂસાઈ અને નિર્દયતાની, બધી લાગણીઓ સંયોગી ચીજ છે, ક્ષણિક છે; આત્માનો તે મૂળ સ્વભાવ નથી, વિકારી ક્ષણિક અવસ્થાનો તે પથારો છે, તે પથારો આત્માનો નથી. તેવા પથારા વડે આત્માને હિત થાય, ધર્મ થાય, તેમ માને તે અજ્ઞાની છે. આત્મા ચિદાનંદ શુદ્ધ સ્વભાવી છે તેને રાગ-દ્વેષમાં ફેલાયેલો-પસરાયેલો માનવો તે મૂઠ શયોનું અજ્ઞાન છે.

આત્મા ચિદાનંદ પ્રભુ છે. કર્મ સંયોગના નિમિત્તે જે લાગણી થાય એ આત્મામાં પેસી જાય એમ નથી કારણ કે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. ત્રણકાળના તીર્થ કરદેવ અને ત્રણકાળના અનંતજ્ઞાની સંતો એમ કહે છે કે આ વિકારીભાવો આત્મામાં પેસી ગયા નથી.

પાડા-બકરાના ભવ કરીને સત્યના શરણ વિના અનંતવાર સંસારમાં રખડયો, તેમાં મનુષ્યનો ભવ અનંતકાળે માંડ મળે તેમાં પણ જે સત્યનું શરણ ન લીધું તો પાછા જાય ચોરાશીના ખાડામાં, અસત્યના શરણે કોઈ ક્ષેત્રે કે કોઈ કાળે સુખ થાય નહિ.

જેમ સેના સમુદાયમાં રાજા કહેવારૂપ વ્યવહાર છે તેમ વ્યવહારી લોકોનો અધ્ય-

૫૨, ૩૦

વસાનાદિક ભાવોમાં જીવ કહેવારૂપ વ્યવહાર છે, વ્યવહારીલોકો એમ જોલે કે અધ્યવસાન આદિ જીવ છે એટલે એની ભાષાએ સમજાવ્યું છે કે અધ્યવસાન આદિ જીવ છે, પરંતુ આત્માના સ્વભાવમાં તે અધ્યવસાન આદિ ભાવો નથી. તેનાથી આત્માને લાભ નથી. તેનાથી હિત નથી. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તરફનો રાગ અને મત, દયા, દાન આદિનાં પરિણામ તે તો પુણ્યબંધનું કારણ છે જ, પરંતુ સ્વરૂપમાં ઠરવાને માટે પ્રથમ વિકલ્પ આવે કે હું જ્ઞાન છું, હું દર્શન છું, 'હું ચારિત્ર છું' તેવા વિકલ્પ પણ પુણ્યબંધનું કારણ છે. કારણ કે તેમાં રાગ છે. માટે તે પુણ્યબંધનું કારણ છે, અને તે વ્યવહાર છે. નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપમાં ઠરી જાય તો વચ્ચે આવેલા વિકલ્પને વ્યવહાર કહેવાય, નહિ તો તે વ્યવહાર પણ નથી, માત્ર પુણ્યબંધ છે. જો સ્વભાવપર્યાય પ્રગટે તો વચ્ચે આવેલા વિકલ્પને વ્યવહાર કહેવાય. સ્વરૂપને સમજવા ટાણે અને સ્વરૂપમાં ઠરવા ટાણે વચ્ચે વ્યવહાર આવ્યા વિના રહેતો નથી. પરિપૂર્ણ સ્વરૂપની દૃષ્ટિ કરીને સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે તે સમ્યક્દર્શન છે, અને વિશેષ રમણતા વધતાં સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટે છે. સાધકવ્યવસ્થામાં જેટલાં જેટલાં રાગમિશ્રિત પરિણામ આવે છે તે બધાં પુણ્યબંધનું કારણ છે અને સ્વભાવદષ્ટિ વડે સ્વભાવમાંથી જે સ્વભાવપર્યાય પ્રગટે છે તે નિર્ગરણું કારણ છે. અનંત-ગુણનો પિંડ આત્મા છે તેમાંથી અનંતી પર્યાય પ્રગટે છે—સામાન્યમાંથી વિશેષ આવે છે, વિશેષમાંથી વિશેષ ન આવે. જડની અવસ્થા આત્મા કરે એવી ખાટી માન્યતા તે અજ્ઞાની જીવોએ માનેલા વ્યવહાર છે. મલિન અવસ્થા આત્મામાં પેસી ગઈ છે તેમ માનવાનો અજ્ઞાની જીવોનો વ્યવહાર છે, તે વ્યવહાર જ્ઞાનીનો નથી. જ્ઞાની તો મલિન અવસ્થાને જાણે છે. જ્ઞાનીનો વ્યવહાર તો પોતાના જ્ઞાતાદ્રષ્ટાસ્વરૂપમાં એકાદ્રથવું અને અસ્થિરતાને ટાળવી તે છે.

આત્માની વતે માન અવસ્થામાં શુભાશુભ પરિણામ થાય છે તે વ્યવહાર છે, સ્વરૂપમાં ઠરવા માટે હું જ્ઞાન છું, દર્શન છું, ચારિત્ર છું તેવા વિકલ્પ આવે તે પણ વ્યવહાર છે; સ્વરૂપમાં ઠરવાનો પ્રયત્ન તે વ્યવહાર છે, સ્વરૂપમાં ઠર્યાં તે પણ વ્યવહાર છે.

સ્વરૂપમાં ઠર્યાં તે પણ વ્યવહાર છે કારણ કે તેમાં ઊણી અવસ્થા છે અને પૂરી અવસ્થા કરવી તેવા ભંગ પડે છે. તે વ્યવહાર બ્યાંસુધી પૂરી દશા ન થાય ત્યાંસુધી વચ્ચે આવે છે. અધૂરી અવસ્થા છે અને પૂરી અવસ્થા કરવી તેવો વ્યવહાર જો ન હોય તો ઉપદેશ આપવાનું વ્યર્થ ઠરે છે. જ્ઞાતાદ્રષ્ટા રહીને સ્વરૂપમાં એકાદ્રથવું તે ધર્મીનો વ્યવહાર છે.

ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ જેના પરમગુરુ છે એમનો દાસ, એમનો ભક્ત, એવો

ગાથા-૪૮]

[૨૩૫

ધર્માત્મા જ્ઞાની તે પરમાર્થે જીવ એક છે એમ કહે છે. અધ્યવસાન આદિ ભાવોમાં તે અનેક થઈ ગયો નથી, તે વિકારી ભાવોથી આત્માને હિત નથી, મુખ્ય નથી, ધર્મ નથી, એમ સર્વજ્ઞનો દાસ ધર્માત્મા કહે છે. સ્વભાવદષ્ટિ અને પરથી જુદાપણાનું જ્ઞાન તે ધર્માત્માને વત્યા જ કરે છે તેથી પરદ્રવ્યના ભાવોરૂપે તે પરિણમતો નથી, પરમાં કર્તૃત્વ માનતો નથી. એવો ભાન પૂર્વક સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે, એવો ભગવાનનો ભક્ત કહે છે કે અધ્યવસાન આદિ જીવ નથી, પરમાર્થે જીવ એક છે, અધ્યવસાન આદિ ભાવોથી તે જુદો છે.

એવી કોઈ રચના બળવાન યોગે થઈ ગઈ છે કે એકેક ગાથામાં પૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

ભગવાન આચાર્યદેવ નિયમસારમાં કહે છે કે માર્ગની શ્રદ્ધા તો બરાબર કરજે, માર્ગને આડો અવગો કરીશ નહિ, જે બની શકે તો શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્થિરતા પણ કરજે, પરંતુ જે સ્થિરતાનો પ્રયત્ન ન થાય તો શ્રદ્ધા તો બરાબર કરજે, સ્થિરતા તારાથી ન બની શકે તો માર્ગને આડો-અવગો કરીશ નહિ.

અરે પ્રભુ! આત્માના સ્વભાવની વાત અનંત કાળમાં શ્રવણ કરી નથી, તો પછી શ્રદ્ધાની વાત, મુનિપણની વાત અને કેવળની વાત કઈ જાતની હોય તેની બબર જ ક્યાંધી હોય? જ્યાં સાચી ઝોળખાણ નથી, કયે રસ્તે જવું એનું ભાન નથી ત્યાં રસ્તે ચાલશે કઈ રીતે?

કોઈ કહેશે કે આ તો મેટ્રિકની અને એલ. એલ. બી. ની વાત કરો છો. અરે ભાઈ! આ તો પ્રથમના એકઝાની વાત છે. પ્રથમ યથાર્થ જ્ઞાન શ્રદ્ધા કરવાની વાત છે તે પ્રથમ એકઝો છે. વિશેષ સ્થિરતા પ્રગટ કરી મુનિપણું પ્રગટ કરવું તે, અને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવું તે મેટ્રિક અને એલ. એલ. બી.ની વાત છે.

અનીતિનાં આચરણ કરતો હોય છતાં પણ દુનિયામાં મોટો થવા માટે નીતિની ઝાંથે નભવા માગે, અને બીજાને કહે કે શું અમે અનીતિ કરતા હશું? લંપટપણા કરતા હશું? શું અમે ખોટું બોલતા હશું? એમ કહી નીતિની ઝાંથે નભવા માગે છે એ રીતે અનીતિ સારી નહિ, પણ નીતિ સારી, એમ તે માને છે પણ અનીતિની હદ આગળ લઈ જતાં એમાંથી એમ નીકળે છે કે શુભાશુભ બધાય વિકાર વગરનો સત્સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મા તે જ એક આદરણીય છે.

સંસારની વાતમાં ડહાપણ બતાવે, હોંશ બતાવે, અને અહીં ધર્મની વાતમાં હોંશ નહિ, તે શું કાંઈ આ ધર્મ તે મક્કતની ચીજ છે? અહીં ધર્મની વાતમાં એમ

૨૩૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

માને કે મને આ વાત ન સમજાય, આપણામાં તેવી શક્તિ નથી તેમ માને, પણ અરે ભાઈ! તારામાં શક્તિ અનંતી છે. અડતાળીસ મિનિટમાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરે તેવા તારા સ્વભાવનું સામર્થ્ય દરેક ક્ષણે ભરપૂર ભર્યું છે તેમાં 'મને ન સમજાય' તેમ કહેવું તે કલંક છે. સંસારમાં કોઈ એને ગદેડો કહે તો તેને ખોટું લાગે ને બોલે, "શું અમે ગદેડા છીએ, શું અમે ઘોળા દીના ચાર છીએ?" પણ જ્યાં અનંત સંસારમાં રખડવાનો ભાવ પડ્યો છે ત્યાં અનંતા ગદેડા-ખોટાના ભવ પડ્યા છે.

અરે ભાઈ! આવાં ઉત્તમ ટાણાં મળ્યાં, માંઘા મનુષ્યભવ મળ્યા, સત્સમાગમ પણ મળ્યા, તેવે ટાણે નહિ સમજ તો પછી ક્યારે સમજશ? વિકારની અનેકતા વગરનું એક જ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેની શ્રદ્ધા કરવી અને તેનું જ્ઞાન કરવું તેજ તારું હિત છે. ચૈતન્ય પ્રભુ એક છે, જ્ઞાતાદેષ્ટા છે, વીતરાગસ્વરૂપ છે. પુણ્ય-પાપના પરિણામની અનેકતા તે આત્મા નથી; તે પરિણામમાં આત્મા ફેલાતો નથી, તેમાં અટકીને ફેલાતો નથી. ૪૮.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે એ અધ્યવસાનાદિ ભાવો છે તે શવ નથી તો એક, ટંકોટકીણું, પરમાર્થસ્વરૂપ શવ કેવો છે? તેનું લક્ષણ શું છે?

અહીં શિષ્યને પ્રશ્ન થયો, જિજ્ઞાસા થઈ, જાણવાની ધગશ થઈ, ગલગલિયાં થયાં કે પ્રભુ! આ શું? આ ભગવાન આત્મા તમે રાગ વગરનો કહ્યો તે કેવો છે? તે ટંકોટકીણું આત્મા-ટંકોટકીણું એટલે જેમ ટાંકણાવડે ડુંગરમાંથી મૂર્તિ કોતરીને કાઢે, તેમ આત્મા ટંકોટકીણું છે અને કોઈ દી નાશ ન થાય તે આત્મા કેવો છે? તેવા આત્માની શ્રદ્ધા કરવાથી મોક્ષ થાય તો તેવા આત્માનું સાચું સ્વરૂપ શું છે? પ્રભુ! તમે તો બધું કાઢી નાખ્યું કે પુણ્ય આદિના શુભભાવથી પણ લાભ થાય નહિ, તો એવું સાચું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવો. અહીં આરમ્ભ ગુણસ્થાનવાળાની વાત નથી પણ શિષ્યને જિજ્ઞાસા થઈ છે તે સ્વરૂપનો ઈચ્છક થયો થકો પૂછે છે કે ભગવન! જે આત્માનો નાશ ન થાય તે ચીજ શું છે કે જેને જાણી, શ્રદ્ધા કરી ઠરીએ તો આ સંસારનો નિવેડો થાય?

શિષ્ય પૂછે છે કે ભગવન! શુભાશુભભાવની લાગણી થાય તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તેના આશ્રયે, આત્માને લાભ થાય નહિ તો હવે અમારે શરણ કોનું લેવું? ને કોના ઉપર મીઠ માંડવી? આત્મા કેવો છે? તેનું પરમાર્થસ્વરૂપ શું છે કે જેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને તેમાં ઠરવાથી ભવના દુઃખનો અંત આવે? એવો પ્રશ્ન શિષ્યે વિનયપૂર્વક પૂછ્યો છે તેનો ઉત્તર આ ગાથામાં કહે છે.

अरसमरूवमगंधं अठ्वत्तं चेदणागुणमसहं ।

जाण अलिङ्गगहणं जीवमणिद्विसंठाणं ॥४९॥

अर्थः—हे लव्य ! तું જીવને રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત અર્થાત ઇન્દ્રિયાને ગાયર નથી એવો, ચેતના જેનો ગુણ છે એવો, શબ્દરહિત, કોઈ ચિન્હથી જેનું બ્રહ્મણ નથી એવો અને જેનો કોઈ આકાર કહેવાતો નથી એવો જાણ.

આ ગાથા ઘણી અલૌકિક છે. શ્રી કુંઠકુંઠાચાર્યદેવરચિત બધાં પુસ્તકમાં આ ગાથા છે. નિયમસારમાં ૪૬ મી છે, અષ્ટપાહુડના-ભાવપાહુડમાં ૬૪મી છે, પ્રવચનસારમાં ૮૦ મી છે, પંચાસ્તિકાયમાં ૧૨૭ મી છે, અને ધવળના ત્રીજા ભાગમાં પહેલી ગાથા છે. એ રીતે આ ગાથા આ બધા શાસ્ત્રોમાં છે. આ ગાથા અપૂર્વ છે. આ ગાથામાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અચિંત્ય અને અલૌકિક રીતે વર્ણવ્યું છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાનના આવેલા ભાવ કુંઠકુંઠાચાર્યદેવે પોતાના અનુભવમાં કલમ બાળીને અપૂર્વ રીતે આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે.

હે લવ્ય ! હે લાયક ! તું ભગવાન આત્માને રસ રહિત જાણ. જીએ ! પહેલો રસ મૂક્યો છે, તેનું કારણ એમ છે કે જીવો પરમાં રસ માની રહ્યા છે, ખાવામાં, પીવામાં, હરવામાં, ફરવામાં રસ માની રહ્યા છે, તેમાં સુખ માની રહ્યા છે, અને આ ગાથામાં આત્માના અતીન્દ્રિય અનુભવરસની વાત કરવી છે, આત્માનો આનંદ બતાવવો છે, તેથી અહીં રસની વાત પહેલાં કરી છે. બીજા ઘણે ઠેકાણે શાસ્ત્રોમાં વર્ણાદિ પાંચ બોલમાં પહેલાં સ્પર્શની વાત આવે છે પણ અહીં તો આત્માનો અનુભવરસ બતાવવો છે તેથી રસની વાત પહેલાં કરી છે.

અનંતકાળથી આત્મા પરવસ્તુમાં રસ માની રહ્યો છે, આખરમાં, કીર્તિમાં, લક્ષ્મીમાં, ખાવામાં, પીવામાં સૂવામાં, બેસવામાં જે રસ મનાણો છે તે વિકારી રસ છે. તે વિકારી રસનો નાશ કરવાવાળો અતીન્દ્રિય આનંદરસ આત્મામાં ભરપૂર ભર્યો છે, તે રસ સમ્યગ્દર્શન થતાં પ્રગટ થાય છે. તે રસ જ આત્માનો છે, બાકી બીજા રસ તે આત્માના નથી.

ભગવાન આત્મામાં જેમ રસ નથી તેમ રૂપ પણ નથી. આત્મા ઘોળો નથી, કાળો નથી, લીલો નથી, પીળો નથી, રાતો નથી. તે પાંચ વર્ણ માંહેલો કોઈ વર્ણ

જીવ ચેતનાગુણ, શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-વ્યક્તિવિહીન છે,

નિર્દિષ્ટ નહિ સંસ્થાન જીવનું, બ્રહ્મણ લિંગચક્રી નહિ. ૪૯.

૨૩૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આત્મામાં નથી, આત્મા પોતે પોતાના અનંતગુણથી સ્વરૂપવાન છે.

ભગવાન આત્મામાં સુગંધ કે દુર્ગંધ કાંઈ નથી, ભગવાન આત્મા ઈંદ્રિયોથી પકડાય તેવો નથી, માટે તે ઈંદ્રિયગોચર નથી. સ્પર્શ, રસ વગેરેને જાણવામાં ઈંદ્રિયો નિમિત્ત છે પણ આત્માને જાણવામાં ઈંદ્રિયો નિમિત્ત નથી. ઉપદેશ સાંભળવો તે પણ કાનનો વિષય છે. ત્યારે કોઈ કહેશે કે અમારે શું કરવું? તમે તો સાંભળવું તે પણ કાનનો વિષય બતાવ્યો.

તેનો ઉત્તર એમ છે કે પાંચ લાખ રૂપિયામાંથી આઠ લાખ રૂપિયા થાય તે વાત મીઠાશથી સાંભળવી, છાકરાં આપુજી આપુજી કરે તે વાત મીઠાશથી સાંભળવી સ્ત્રીના શબ્દો મીઠાશથી સાંભળવા, તે બધો પાપરાગ છે. તેની દિશા બદલાવીને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનાં વચનોનું શ્રવણ કરવું તે પુણ્યરાગ છે, અને તેમાં વિવેક કરવો કે આત્મા રાગ રહિત છે, વર્ણાદિ રહિત છે, તેવો વિવેક કરી લેવો તે આત્માથી થાય છે પણ સાંભળવાથી થતો નથી. સત્ને સમજવાની જિજ્ઞાસા થાય ત્યારે સત્શ્રવણ વચ્ચે આવે છે ખરું, સત્શ્રવણ વગર સત્સ્વરૂપ સમજાય નહિ, પરંતુ સત્શ્રવણથી જ સત્સ્વરૂપ સમજાતું નથી; સત્સ્વરૂપ સમજાય છે આત્માના પુરુષાર્થથી. પોતાના સ્વરૂપનો વિવેક કરવા તરફ વીચી બ્યારે વળે છે ત્યારે શ્રવણના રાગનું લક્ષણ છૂટી જાય છે, પરંતુ પોતે સ્વરૂપનો વિવેક કરી સમજે તો જે શ્રવણનો રાગ અને શ્રવણનું નિમિત્ત જે દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્ર છે તે સમજવામાં નિમિત્ત થયા તેમ કહેવાય છે. વિવેક કરવો તે આત્માનું સ્વતંત્ર કર્તવ્ય છે.

ભગવાન આત્મા શબ્દરહિત છે. આત્મામાં વાણી નથી, 'આ' જે વાણી બોલાય છે તે જડ બોલે છે, આત્મા બોલતો નથી. જડ એવી જે વાણી તે જડની ખાણમાંથી નીકળે છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાતાદ્રષ્ટા-સાક્ષીસ્વરૂપ છે તેની ખાણમાંથી વાણી નીકળે નહીં માટે આત્મા શબ્દરહિત છે.

વળી આત્મા કોઈ બહારના એંધાણથી પકડાય એવો નથી, કોઈ લિંગ-ચિહ્નથી પકડાય તેવો નથી. ઊંઘી દષ્ટિને લઈને જીવોને એમ થઈ પડ્યું છે કે અમે પુરુષ, અમે સ્ત્રીઓ, અમે બાળક, અમે જીવાન, અમે વૃદ્ધ, અમે મનુષ્ય, અમે ઠોર, તેને સર્વજ્ઞ ભગવાન કહે છે કે અરે ભાઈ! તું આત્મા છો, તું નથી પુરુષ, તું નથી સ્ત્રી, વગેરે કોઈ પણ લિંગવાળો તું નથી. તારો આત્મા લિંગ વગરનો છે. આત્માનું સ્વરૂપ બહારના કોઈ ચિહ્નદ્વારા પકડાય તેવું નથી, છતાં પણ જે બહારના ચિહ્નને આ હું, હું, તેમ માને છે તે આત્માનું ખૂન કરનાર છે. આત્મા લિંગ વગરનો છે, ચિહ્નનંદ છે. શરીરનાં લિંગ, વાણી વગેરે પર વસ્તુ આત્માની નથી. વળી આત્માનો કોઈ ચોક્કસ આકાર નથી, એમ હે શિષ્ય! તું જાણ. શિષ્યને 'તું જાણ' તેમ કહે છે, પણ તને નહિ સમજાય

ગાથા-૪૯]

[૨૩૬

તેમ નથી કહેતા. આવો જ આત્મા છે તેમ આચાર્યદેવ પોકાર કરે છે, તેવા જ આત્માની શ્રદ્ધા કર! તેને જ જાણુ! અને તેમાં જ ઠર! એવા આત્મામાં ન જાણાય તેવું કાંઈ છે નહિ. 'જાણુ' શબ્દ કહીને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ત્રણેને સમાવી દીધાં છે.

તે રસ વગેરેનું હવે વિસ્તારથી વર્ણન આવે છે.

જે શ્વ છે તે નિશ્ચયે પુદ્ગલદ્રવ્યથી અન્ય હોવાથી તેમાં રસગુણ વિદ્યમાન નથી માટે અરસ છે.

આત્મા રસ રહિત છે. ખાટો, મીઠો, કડવો વગેરે પાંચ પ્રકારના રસ છે તે પુદ્ગલના છે, આત્માના નથી. શરીર, વાણી, મન તે અધું આત્માથી અન્ય હોવાથી ભગવાન આત્મામાં તે રસ વિદ્યમાન નથી. રસ તો રજકણનો ગુણ છે, આત્મામાં રજકણનો અભાવ છે તેથી રસનો પણ અભાવ છે. આત્મા વસ્તુ છે અને પુદ્ગલ પણ વસ્તુ છે. રસગુણ છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે પણ આત્મદ્રવ્યનો તે ગુણ નથી.

આ શરીર તો ઘણા રજકણનો પિંડો છે, તે પિંડાના છેલ્લા ભાગને પરમાણુ કહીએ. તે પરમાણુમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ ગુણ છે; એવા રજકણનો સંયોગ ભેગા થઈને આ શરીરનું દળ દેખાય છે, તેથી આ શરીર છે તે જડની અવસ્થા છે અને જડનો રસગુણ તે જડમાં છે, આત્મા આ શરીરથી જુદો છે માટે તેમાં રસગુણ વિદ્યમાન નથી એટલે કે તે રસગુણની હયાતી જ આત્મામાં નથી. તારા આત્માનો તો શાંતરસ છે, અનાકુળ રસ છે, અતીંદ્રિય રસ છે. તે તારો રસ તારામાં છે. તે તારો રસ જડમાં કયાંય પણ નથી અને જડનો રસગુણ તારામાં નથી.

પહેલાં બેસામાં આત્માને પુદ્ગલદ્રવ્યથી જુદો પાડ્યો. હવે બીજા બેસામાં પુદ્ગલના ગુણથી જુદો પાડે છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી પોને પણ રસગુણ નથી માટે અરસ છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યના જેટલા ગુણો છે તે અધાથી આત્મા ભિન્ન છે. પુદ્ગલના અનંતાગુણ પુદ્ગલમાં છે. વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ અગુરુલધુત્વ, અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, દ્રવ્યત્વ. વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, વગેરે અનંત ગુણો પુદ્ગલના પુદ્ગલમાં છે, તેવા પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણોથી આત્મા જુદો છે. પુદ્ગલ પુદ્ગલના રસગુણે પરિભ્રમ્યો છે, તેવા રસગુણે આત્મા પરિભ્રમ્યો નથી માટે આત્મા અરસ છે.

શિખંડ, પૂરી ને પત્તરવેલિયાનાં ભય્યાં ખાતો હોય તેમાં જે રસ આવે છે તે રસ આત્માનો નથી, તે રસ જડનો છે પણ મૂઠ શ્વ તેને પોતાનો રસ માને છે. ખરી રીતે તો આત્મા તે રસને જાણે છે. અસ, તે સિવાય આત્મામાં જડનું કાંઈ નથી. હું

૨૪૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

રસ નથી, પણ માત્ર જ્ઞાતા છું એમ જ્ઞાન કર્યું એટલે રસમાં જે રાગ આવતો તે રાગથી અંશે જુદો પડ્યો, અને રસનો સાક્ષી રહ્યો. હું રસ નથી તેમ શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન કરીને સ્થિર થતાં આકૃષ્ટતા ઠળી જાય તે ચારિત્ર છે. એ રીતે પરપણુ આત્મા નથી અને પરના ગુણપણુ પણ આત્મા નથી.

હવે ત્રીજો બોલ કહે છે, પરમાર્થ પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ ચાખતો નથી માટે અરસ છે.

ભગવાન આત્મા આ જીભેન્દ્રિય દ્વારા પણ રસ ચાખતો નથી કારણ કે આ જીભનો આત્મા ધણી નથી, પણ તે જીભનો સ્વામી જડ છે. તે જીભ આત્માથી હલાવી હલે નહિ. જે આત્માથી હલાવી જીભ હલતી હોય તો મરણ વખતે જીભનો લવો જ્યારે વળતો નથી ત્યારે આત્મા અંદર હોય, બોલવાની ઈચ્છા પણ હોય તો પણ જીભનો લવો કેમ વાળી શકતો નથી? માટે જીભ હલાવવી તે આત્માના હાથની વાત નથી. આત્મા તેનો માલિક નથી, તે જડના આલંબન વડે રસ ચાખતો નથી કારણ કે જીભ હલે છે તેનું માલિકીપણું જડનું છે. પરદ્રવ્ય વડે પરદ્રવ્યનો રસ લેવો તે ત્રણકાળમાં બની શકે નહિ કારણ કે બંને દ્રવ્યો સ્વાધીન છે. ખરેખર જડ ઈન્દ્રિયરૂપ જીભ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે જીભેન્દ્રિય તે આત્મા નથી, આત્માનો ગુણ નથી, આત્માની પર્યાય નથી. ભગવાન આત્મા વિજ્ઞાનઘન છે, તે જડ રસમાં પેસી જતો નથી માટે તે અરસ છે. આ અરસના ત્રણ બોલ થયા.

સંવત્સરીના દિવસથી આજે ઓગણપચાશમા દિવસે ઓગણપચાશમી ગાથાનું આ વ્યાખ્યાન છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૯ શુક્ર.

શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે પ્રભુ! આમાં આત્મા કોને કહેવો? કારણ કે જે આત્માનો સ્વભાવ ન હોય, પણ અન્ય વિકારી ભાવ હોય તેને અમે આત્મા માનતા હોઈએ તો હિત કેમ થાય? માટે પ્રભુ! આત્માનો કાયમી સ્વભાવ શું છે તે બતાવો.

જેને હિત કરવું હોય તેણે આત્માનો સ્વભાવ જાણવો જોઈએ. લાખ કાયના કટકા પડ્યા છે તેમાં એક હીરો પડ્યો છે. હવે જેને હીરાની કિંમત છે તે, કાયના કટકા પડ્યા છે તેની વચ્ચેથી પરીક્ષા કરીને હીરો લઈ લેશે, હીરા ઉપર જ તેનો હાથ પડશે અને તે હીરો લેશે. તેમ શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન, તે બધા કાયના કટકા છે, ઈન્દ્રિયોના વિષયો તે પણ કાયના કટકા છે, અને પ્રણય-પાપની લાગણી થાય તે ઝીણા કાયના કટકા છે, અંદર ચૈતન્યમૂર્તિ અમૂલ્ય હીરો છે. હવે જેને તે આત્મહીરાની કિંમત છે તે હીરાનું પાણી, હીરાનું તેજ, તે બધાની પરીક્ષા કરશે, અને તે પરીક્ષા કરીને ચૈતન્યમૂર્તિ

ગાથા-૪૯]

[૨૪૧

હીરાને પામશે. તેનો ઉપયોગરૂપ હાથ તે ચૈતન્યમૂર્તિ હીરા ઉપર જ પડશે, અને તેમાં તે લીન થઈ જશે.

જેને હીરાની કિંમત નથી, જેને કાચ અને હીરાનો વિવેક નથી, તેનો હાથ હીરા ઉપર પડશે નહિ પણ તે હીરાને બદલે કાચ ઉપાડી લેશે. તેમ જેને ચૈતન્યમૂર્તિ અમૂલ્ય હીરાની કિંમત નથી તેને, જડ અને ચૈતન્યના જુદા સ્વભાવનો વિવેક નહિ હોવાથી, તેનો હાથ ચૈતન્ય ઉપર પડશે નહિ પણ તે ચૈતન્યને બદલે શુભાશુભ પરિણામને અને શરીરની ક્રિયાને ચૈતન્ય માની લેશે. જેને ચૈતન્યરૂપી અમૂલ્ય હીરા જોઈતો હોય તેણે જડ અને ચૈતન્યના જુદા સ્વભાવનો વિવેક કરવો પડશે. તે વગર ચૈતન્યરૂપ અમૂલ્ય હીરા મળશે નહિ.

આત્માની સાથે જે શરીર, મન, વાણી છે તે બધી સંયોગી ચીજ છે, નાશવાન છે; સ્ત્રી, કુટુંબ, છોકરાં ને બધી બહારની ચીજ પણ નાશવાન છે, તે બધી બહારની ચીજ તો ચાલી જાય છે અને પોતાની મમતા રહી જાય છે. વળી અંદર જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે પણ બધા બદલાઈ જાય છે, માટે તે પણ ક્ષણિક છે અને નાશવાન છે. આ બધી સંયોગી ચીજ છે તે ક્ષણિક છે. જેટલો કાળ આત્મા રહે તેટલો કાળ તે સંયોગી ચીજ રહેતી નથી. આત્મા તેનાથી જુદું તત્ત્વ શું છે, એની શ્રદ્ધા અને ઓળખાણ વગર એકાગ્રતા થાય નહિ.

કોઈ કહે કે અમે એકલા શુભ પરિણામ કર્યા કરવું, પાપભાવ નહિ કરીએ તો પછી શું વાંધો છે? પણ તેમ બની શકતું નથી, પુણ્યપરિણામ કાયમ એકરૂપ ન રહે, પુણ્ય પલટીને આત્માનો સ્વભાવ ન સમજે તો પાપપરિણામ થાય જ. અનાદિ મૂદ્ધતાને લીધે સંસારની જરૂરિયાત જણાય છે એટલે સંસારની વેઠ કર્યા કરે છે. જેને જેની જરૂરિયાત જણાય ત્યાં તેનું વીર્ય કામ કર્યા વગર રહે નહિ. આત્માની જરૂરિયાત જણાય તો ત્યાં વીર્ય કામ કર્યા વગર રહે નહિ. જેણે આત્માનું હિત કરવું હોય તેણે દષ્ટિને ક્યાં થાંભાવવી? ક્ષણિક ઉપરથી દષ્ટિ ઉપાડીને-દષ્ટિ છાડીને કાયમી ઉપર દષ્ટિ કરવી, પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ કરવી. પૂર્ણ સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ કર્યા વગર પૂર્ણતા પ્રગટશે નહિ, અને મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત પણ થશે નહિ. સ્વઘરને જે. તારું સ્વરૂપ શું છે તે જાણ્યા વિના નિત્ય સુખ પ્રગટશે નહિ, અનિત્ય ઉપર દષ્ટિ કરવાથી સુખ પ્રગટશે નહિ.

ઘડીમાં પુણ્ય અને ઘડીમાં પાપ-એવા બદલતા ભાવના ભરોસે સુખ લેવા માગશે
સ. પ્ર. ૩૧

૨૪૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તો મળશે નહિ, જે સ્વભાવ નથી બદલતો એને ભરોસે સુખ મળશે, નથી બદલતું એના આધારે સુખ લેવા માગે તો મળે.

સાંજના વખતમાં સંધ્યા ખીલે છે, પ્રભા, પ્રભા થઈ જાય, જાણે કે પૃથ્વીએ ચૂંદડી ઓઠી હોય ! એ પ્રભા પોતાના મકાન ઉપર પડે ત્યારે મૂઠની દૃષ્ટિ ત્યાં પડે, અને તે માને કે અહો ! આ પ્રભા જાણે કાયમ રહેશે, પણ એસા ! એ પ્રભા હુમણું બે મિનિટમાં ચાલી જશે, એ રાતડ બે મિનિટમાં તૂટી જવાની છે રહેવાની નથી. એ પ્રભા ક્ષણિક છે, નાશવાળી છે, એના ઉપર દૃષ્ટિ થંભાવીને સુખ લેવા માગે છે તે સુખી થતો નથી.

પુણ્યને લઈને બે ચાર સારા છોકરા હોય, રૂપાળી ચામડી હોય વગેરે સંસારની બધી સગવડતા મળી હોય, અને ભાઈસાહેબ તેમાં સુખ માનીને બેઠા હોય ! પરંતુ રૂપાળી ચામડીને ઉપરથી જરા છાલ ઉતારીને જુએ તો બબર પડે કે અંદર શું ભર્યું છે. લોહી ને માંસથી ભરેલું આ પૂતળું છે તેમાં જે સુખ માને તે મૂઠ છે. પૈસા. છોકરા વગેરે બધી અનુકૂળતામાં સુખ માની બેઠો છે પરંતુ તે બધું ક્ષણિક છે, તેના ઉપરથી દૃષ્ટિનો વિષય ઉપાડીને, આત્મા ભણી વિષયને વાળ ! પર તરફથી દૃષ્ટિ ઉપાડીને સ્વસ્ત્રસુખ દૃષ્ટિને વાળ !

સમ્યક્દૃષ્ટિનો વિષય આત્મા તરફ ઢળતો છે, ટકતો છે, એની દૃષ્ટિ ક્રુવ-શાશ્વત ઉપર પડી છે; પુણ્ય ઉપર નહિ, પાપ ઉપર નહિ, રાગ ઉપર નહિ, દ્વેષ ઉપર નહિ, શરીર ઉપર નહીં વાણી ઉપર નહિ, મન ઉપર નહિ, માત્ર એક શાશ્વત ઠંકોટકીણું ભગવાન આત્મા ઉપર જ તેની દૃષ્ટિ પડી છે. રાગની રાતડ ક્ષણિક છે, તેના ઉપર પડેલી દૃષ્ટિ પણ ક્ષણિક છે, માટે રાગ-દ્વેષ રહિત કાયમી-ટકાઉ-અવિચળ ચીજ આત્મા છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કર. તે આત્મદ્રવ્યનો કદી નાશ થતો નથી. ભગવાન આત્મા ઉપર રાગ-દ્વેષની રાતડની સંધ્યાનો રંગ છે તે કાયમ ટકશે નહિ. અજ્ઞાની રાગની રાતડ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સુખ લેવા માગે છે પરંતુ તે કાયમી નથી માટે સુખ નહિ મળે. અનિત્યને ભરોસે સુખ નહિ થાય, એ જશે એટલે દુઃખ થશે, પરંતુ નિત્યને ભરોસે દુઃખ નહિ થાય પણ સુખ થશે.

ઘરનું મકાન સારું લાગતું હોય અને એના ઉપર સંધ્યાના રંગની પ્રભા પડતી હોય તે જોઈ જોઈને રાજ થાય છે પણ ભાઈ ! તારા સ્વઘરમાં તું જો કે આત્મા શું છે !

શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે પ્રભુ ! અમારે જ્ઞાન કરવું શું ? દૃષ્ટિ મૂકવી ક્યાં ? કઈ વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકીને માહાત્મ્ય કરવું ? તેનો ઉત્તર ગઈ કાલે ત્રણ બેલામાં આવી ગયો છે.

ગાથા-૪૯]

[૨૪૩

પરમાણુમાં વર્ણ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ તે ચાર ગુણ મુખ્ય છે; તે સિવાય બીજા અનંતગુણો પણ પરમાણુમાં છે. પુદ્ગલનો રસ આત્મામાં નથી, આત્મામાં શાંતરસ છે, આત્મા વિકારના કલુષિત રસ વિનાનો આનંદરસવાળો છે.

આ જીભ તે અજીવ છે, પરમાર્થે આ જીભ એવી જે જડ ઇન્દ્રિય તેનું ઘણીપણું પણ આત્માને નથી, જીભવડે આત્મા રસ ચાખતો નથી, જીભના આલંબન વડે આત્મા રસ ચાખતો નથી, જીભની ઊંચી નીચી અવસ્થા થાય છે તે જીભની છે, જીભના ટેરવાને ફેરવવું તે આત્માને હાથ નથી, જીભનું ટેરવું જીભથી ફેરે છે, જીભની હાલત જીભ વડે થાય છે, આત્મા એનાથી જીદો ચિદાનંદ આનંદરસથી ભરપૂર છે. પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું આત્માને નથી તેથી તે પરમાર્થે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબનવડે રસ ચાખતો નથી. પહેલા બોલમાં પુદ્ગલદ્રવ્યથી આત્માને જીદો પાડ્યો. બીજા બોલમાં પુદ્ગલના ગુણથી જીદો પાડ્યો. ત્રીજા બોલમાં પુદ્ગલની પર્યાયથી પણ આત્માને જીદો પાડ્યો.

જો જીભવડે આત્મા રસ ચાખી શકતો હોય તો તાવ આવે છે ત્યારે જીભ બગડી જાય છે, અને કહે છે કે અનાજ મોઢે લાગતું નથી, રસ ચાખવાની ઇચ્છા તો ઘણી હોય પણ તે વખતે જીભના પરમાણુ એવા થઈ જાય છે કે તેને રસમાં મીઠાશ આવતી નથી. જીભ જગતના અનંતા પરમાણુનો એક પિંડ છે, તેની ક્ષણે ક્ષણે જે અવસ્થા થાય છે તે સ્વતંત્ર થાય છે, માટે આત્મા જીભેન્દ્રિય દ્વારા રસ ચાખતો નથી. પરમાણુની ક્ષણે ક્ષણે જે હાલત થાય છે તે પરમાણુને આધારે થાય છે, આત્માને આધારે તે થતી નથી. અને પરમાણુની હાલતને આધારે આત્મા રસ ચાખતો નથી.

આત્માને ખાતાં આવડે, પીતાં આવડે, બોલતાં આવડે તેવી માન્યતા તે અજ્ઞાન છે, મૂઢતા છે.

જીભ પરવસ્તુ છે તે આત્મા નથી, તે આત્માની રાખી રહે તેમ નથી, હાથમાં કેરી લઈને મોઢામાં મૂકે તે ફડાક ઠઈને રસ ચાખે, અને જ્યાં રસનો સ્વાદ આવે ત્યાં જાણે વૈકુંઠ ઊતર્યું તેમ મહાલતો હોય! પણ અરે પ્રભુ! તારો રસ તારામાં છે, તારો રસ કેરીમાંથી કે જીભમાંથી ન આવે, માત્ર તારા રાગને તું વેદે છે, જડને કોઈ વેદી શકતું નથી. તે રસ તું ચાખતો નથી પરંતુ રસનું સ્વરૂપ તેને જ્ઞાનથી જણાય છે, તેમાં જે એમ માને કે આ જીભથી મેં રસ ચાખ્યો તે પરાધીન દ્રષ્ટિવાળો મિથ્યાત્વી મૂઢ છે. વાસ્તવિક દ્રષ્ટિએ જીભો તો આત્મા દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે રસ ચાખતો નથી માટે આત્મા અરસ છે. આ ત્રીજો બોલ થયો. હવે ચોથો બોલ કહે છે :--

૨૪૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પૌતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રસ ચાખતો નથી માટે અરસ છે.

ત્રીજીથી ચોથો બોલ ઝીણો છે. જડેન્દ્રિયની આત્મામાં નાસ્તિ છે તેથી જડેન્દ્રિયને કાઠી નાંખી. હવે ભાવેન્દ્રિયને પણ આત્માથી જુદી કહે છે. રસને જાણવાનો વર્તમાન જ્ઞાનનો ઉઘાડ, રસને જાણવાની વર્તમાન જ્ઞાનની તાકાત, તે ટાણે રસમાં વર્તમાન અટકતું જ્ઞાન, એક જ રસ તરફ વળવાવાળું જે જ્ઞાન તે ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન-તેનો પણ આત્મામાં પરમાર્થદૃષ્ટિએ અભાવ છે, કારણ કે આત્માનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે સ્વભાવની દૃષ્ટિએ જુઓ તો ઓછા જ્ઞાનનો તેનામાં અભાવ છે. ચૈતન્ય આત્મા તે પૂર્ણ જ્ઞાનની મૂર્તિ છે તેથી ઊંચું જ્ઞાન તે તેનો સ્વભાવ નથી.

આત્માને કાયમી સ્વભાવની દૃષ્ટિએ જુઓ તો શું એક માત્ર રસને જ જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે? નહિ, બધાને એક સાથે જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે. પરંતુ ઊંચા જ્ઞાનને લઈને, રાગમાં અટકતું જ્ઞાન રૂપને જાણવા વખતે રૂપને જ જાણે, ગંધને જાણવા વખતે ગંધને જ જાણે, તેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં ખંડ ખંડ જાણે; જે વખતે જેને જાણવા તરફ વળે તેને જાણે તે જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે, ઊંચું છે. સ્વભાવની દૃષ્ટિએ કઈ એ તો આત્મામાં તેનો અભાવ છે, એકલા આત્માનો સ્વભાવ હોય તો તેમાં ક્ષાયોપશમિક-ઊંચા જ્ઞાનનો અભાવ છે, કેમકે આત્મા પરિપૂર્ણ સ્વભાવની મૂર્તિ છે, અરૂપી જ્ઞાનની પૂતળી છે, આત્મા પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસામર્થ્યથી ભરપૂર છે. તે પરિપૂર્ણ સામર્થ્યની દૃષ્ટિથી જુઓ તો ઓછા સામર્થ્યનો તેમાં અભાવ છે.

ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તે ખંડ ખંડ જ્ઞાન છે તેમાં જે વખતે જે ઇન્દ્રિય તરફ જાણવા માગે તે વખતે તે માત્ર એક જ ઇન્દ્રિયના વિષયને જાણી શકે છે. કાનથી શબ્દ સાંભળાય, પણ કાનથી સ્વાદ ન આવે, તેમ આંખ તરફ લક્ષ કરે ત્યારે રૂપ જાણાય પણ આંખથી સુગંધ ન આવે, તેમ રસ જાણવા માટે જીભ તરફ લક્ષ કરે ત્યારે સ્વાદ જાણાય, પણ જીભથી સાંભળી શકાય નહિ, તેમ સુગંધ જાણવા માટે નાક તરફ લક્ષ કરે ત્યારે તેનાથી ગંધ જાણાય પણ નાકથી રસનો સ્વાદ જાણી શકાય નહિ, તેમ ટાઠો-ઊનો સ્પર્શ જાણવા માટે સ્પર્શેન્દ્રિય તરફ લક્ષ કરે તેના વડે ટાઠો-ઊનો વગેરે સ્પર્શ જાણાય પરંતુ સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા દેખી શકાય નહિ, એક ઇન્દ્રિયથી બીજા ઇન્દ્રિયનું કાર્ય થતું નથી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયો વડે ક્રમે ક્રમે ખંડ ખંડ જાણે છે, માટે તે ખંડવાળું જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ નથી પરંતુ અખંડ જ્ઞાન તે આત્માનો સ્વભાવ છે. બધી ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન આત્મામાં છે, પણ ઇન્દ્રિયો તો પૌત પૌતાના વિષયનું જ કાર્ય કરે છે.

સોનામાં તેરવલાપણું જે આવ્યું તે સોનાનો પૌતાનો સ્વભાવ નથી, તેમાં

ગાથા-૪૯]

[૨૪૫

તાંબાનું ત્રણવાલપણું ભેગું ભણ્યું એટલે એવા પર સંયોગને લઈને તેમાં તેરવલાપણું આવ્યું છે તેમ આત્મામાં ઊણું જ્ઞાન જે દેખાય છે તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ પર તરફ દૃષ્ટિ કરીને પોતે એટકથો છે, તેથી વર્તમાન પર્યાય ઊણી થઈ છે, જેમ સોનામાંથી તાંબાની દૃષ્ટિ કાઢી નાખો તો સોનું સ્વભાવે સોળવણું જ છે તેમ આત્મામાંથી પર સંયોગની દૃષ્ટિ કાઢી નાખો તો તે સ્વભાવે તો પરિપૂર્ણ જ છે.

ચૈતન્ય આત્માનો રસને જ માત્ર જાણવા પૂરતો સ્વભાવ નથી, અખંડ જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે, એક સમયમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણવાનો પૂર્ણ તેનો સ્વભાવ છે તેમાં રસને જ માત્ર જાણવામાં એટકવું તે રાગ છે. અખંડ જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેવી અખંડ દૃષ્ટિથી જુઓ તો ખંડવાળું, ઊણું, એક વિષયમાં એટકતું જ્ઞાન, એવો ઉઘાડ અથવા તેટલો જ વિકાસ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી.

ચૈતન્યજ્ઞાનજ્યોત આત્મા અનંત ગુણનો પિંડ છે. તેવા સ્વભાવની પ્રતીતિ અને ભાન વિના માત્ર એક જ વિષયને રસને જ જાણવામાં એટકે છે તે તેનું અજ્ઞાન છે. મોટો રાજા હોય, અને તેને યોજાવવો હોય તો મોટાં મોટાં પૂછડાં વળગાડે કે નેક નામદાર સાહેબ, વગેરે કહીને યોજાવે ત્યારે માંડ તેની અરજ સાંભળે, સાધારણ શબ્દોથી યોજાવે તો જવાબ પણ ન આપે, તેમ ભગવાન આત્માને ઊણા જ્ઞાનવાળો માનશે તો તે જવાબ નહિ આપે, શાંતિ નહિ પ્રગટે, ધર્મ નહિ થાય. જેવું સ્વરૂપ હોય તેવું તે જાણે તો આત્માની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે. આ આત્માનાં ગાણાં તો સાચાં છે, રાજાનાં ગાણાં તો ખોટાં છે. આ ચોથા યોગમાં અંદરની વાત લીધી છે. જે માત્ર એક એક ઈન્દ્રિયનો વિષય જાણવા પૂરતો આત્માને માન્યો તો તે દુઃખી થવાનો ઉપાય છે.

વાત એ છે કે ખરા તત્ત્વનો અભ્યાસ જ જગતને નથી, ખીજો બધો અભ્યાસ કર્યો પરંતુ તેમાં માત્ર ફેતરાં જ ખાંડયાં. એ અભ્યાસમાં એમ. એ. અને એલએલ. બી. ના મોટાં પૂછડાં વળગાડયાં પણ તે કાંઈ વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી. પૂર્વભવમાં આત્માના ભાન વગર કાંઈક રાગ-દ્વેષ ઓછા કરેલા એટલે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ ઓછું બંધાયેલું તેથી વર્તમાનમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ કાંઈક દેખાય છે, અને પૂર્વમાં કાંઈક પુણ્ય બંધાયેલાં તેથી વર્તમાન કાંઈક પુણ્યનો ઉદય દેખાય છે, પૈસા મળવા તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી, જે રીતે પૈસા મળવાનો ઉદય હોય તે રીતે તેને વિકલ્પ આવે છે. પૈસા મળવાનો રાગ ઊભો છે તેથી જે જાતનો ઉદય હોય તે જાતનો વિકલ્પ આવ્યા વિના રહેતો નથી, કર્મ તે વિકલ્પ કરાવી દેતું નથી પરંતુ પોતે ઘાતી કર્મના ઉદયના જોડાણમાં એટલે કે પૈસા મળવાના રાગમાં ઊભો છે તેથી પુણ્ય-પાપના ઉદય પ્રમાણે વિકલ્પ આવે છે, તેથી પૈસા મળવા તે કાંઈ વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી.

૨૪૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આત્માનો ધર્મ પ્રગટ કરવો તે વર્તમાન પુરુષાર્થથી થાય છે, અપૂર્વજ્ઞાન, અપૂર્વ સ્થિરતા તે વર્તમાન પુરુષાર્થથી થાય છે.

એકેન્દ્રિયને એક શરીર જ છે, મોઢું નથી અને જીભ પણ નથી. તત્ત્વને સમજ્યા નહિ તેથી શક્તિ હારી ગયા છે તેથી માત્ર એક જ ઇન્દ્રિય મળી છે, બીજી બધી ઇન્દ્રિયો હારી ગયા છે. એને તો બિચારાને રસને ચાખવાની શક્તિ પણ રહી નથી. અને આ બધા મનુષ્ય થયા, તેને પાંચે ઇન્દ્રિયોનો ઉઘાડ મળ્યો ત્યાં એક એક ઇન્દ્રિયના વિષયમાં જ અટકી પડ્યા, તે તેનું અજ્ઞાન છે.

ભગવાન આત્મા અટકતા જ્ઞાનમાં અટકી જાય તેટલો નથી, તે તો વિશાળ સ્વભાવવાળો છે. વસ્તુ પરથી નિરાળી છે, જે વસ્તુ પરથી નિરાળી હોય તે વસ્તુ અખંડ હોય, તેનું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ પરિપૂર્ણ હોય, કેવળજ્ઞાનપર્યાય પ્રગટે ત્યારે પરિપૂર્ણ છે તેમ નહિ, પણ આત્માનું જ્ઞાનસામર્થ્ય વર્તમાનમાં જ પરિપૂર્ણ છે, પરિપૂર્ણ ઉપર દષ્ટિ તે સમ્યક્દષ્ટિ છે. અધૂરી પર્યાયની નાસ્તિ અને પૂર્ણ સ્વભાવની અસ્તિ એવા સ્વભાવની દષ્ટિ તે સમ્યક્દષ્ટિ છે. સ્વભાવ તો પરિપૂર્ણ ભર્યો છે. સમ્યક્દષ્ટિને થોડા ઉઘાડ ઉપર દષ્ટિ નથી પણ પૂરા સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ છે તેથી તે રસથી જુદા અરસ આત્માને અનુભવે છે.

આછી પર્યાયને માનવી અને પૂર્ણ સ્વભાવને ન માનવો, તેથી દષ્ટિ તે ખોટી દષ્ટિ છે. હીરો જેટલી કિંમતવાળો હોય તેટલી કિંમત ન સ્વીકારે તો હીરો મળે નહિ. તેમ ચૈતન્યહીરો આખો પૂર્ણ સ્વભાવથી ભર્યો છે તેને અધૂરી પર્યાયવાળો માને તો પૂરી પર્યાય પ્રગટે નહિ, મોક્ષમાર્ગ પણ ઊઘડે નહિ. પૂરા સ્વભાવની દષ્ટિ કરે તો તેનાથી જ મોક્ષમાર્ગ ઊઘડે અને પૂરી પર્યાય પ્રગટે.

જેને આત્માની રુચિ નથી તેને આ વાત સાંભળવામાં રસ આવે નહિ. પરંતુ જે ઘરમાં કોઈ કિંમતી ચીજ લાવ્યા હોય, દાગીના લાવ્યા હોય તો ઘરના બધાં ભેગાં ઘઈને-છાકરાં અને કુટુંબ તે વાત રસપૂર્વક સાંભળે, પણ આત્માની વાત જ્યાં સાંભળવાની આવે ત્યાં કંટાળો આવે.

આહીં તો ભગવાન આચાર્યદેવ આત્માનું હિત કઈ રીતે થાય તે બતાવે છે. સ્વ-પરનો યથાર્થ વિવેક બતાવીને હિત બતાવી રહ્યા છે. તે સાંભળીને ચોગ્ય-સાયક જીવ કહે છે કે અહા! આવી વાત કોઈ દિવસ સાંભળી નથી. આત્મા પરથી જુદી ચીજ છે, અખંડ વસ્તુ છે, ઉઘાડ આછો પણ સ્વભાવે પૂરો છે. “અહા હા! આ વાત અપૂર્વ છે.”

ગાથા-૪૯]

[૨૪૭

જેમ લીંડીપીપરમાં ચોસઠપહોરી થવાથી જે તીખાશ નીકળે તે તીખાશ વર્તમાનમાં ભરી છે, તેવું જ્ઞાન પહેલાં કર્યા પછી તે લીંડીપીપરને પીસવા માંડે છે તો તેમાંથી ચોસઠપહોરી તીખાશ નીકળે છે. તેમ ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા વર્તમાન ક્ષણે જ પરિપૂર્ણ સ્વભાવે ભર્યો છે, તેવી દૃષ્ટિ અને જ્ઞાન કર્યા પછી પીસવા માંડે એટલે કે આત્મામાં એકાચતા કરવા માંડે એટલે કે લહે, ઘટ કરવા માંડે, તો તેમાંથી કેવળજ્ઞાનપર્યાય નીકળે.

પરંતુ જે પરિપૂર્ણ સ્વભાવનું ભાન ન કરે અને પૂર્વે કાંઈક રાગ-દ્વેષ મંદ કર્યા તેથી કાંઈક જ્ઞાનનો ઉઘાડ થયો, તે ઉઘાડ જેટલો જ આત્માને માને એટલે કે તે પર્યાય પૂરતો જ આત્માને માને તો, તે પર્યાય જેટલો આત્માને માનવાથી પૂરી પર્યાય ઊઘડે નહિ, કેવળજ્ઞાન ઊઘડે નહિ.

હજાર પુટની અખરખ છે, તેમાં હજાર પુટ થવાની તાકાત વર્તમાનમાં જ છે, અખરખમાં હજાર પુટ થવાનો સ્વભાવ વૈદાના ખ્યાલમાં પહેલેથી જ હોય છે. તેમ આત્મામાં એક એક ઈન્દ્રિયને જાણવા પૂરતો સ્વભાવ નથી પણ ત્રણકાળ ત્રણલોકને-સર્વને જાણવાનો સ્વભાવ વર્તમાનમાં ભર્યો છે, તેમાં એકાચ થાઉં તો પૂરો સ્વભાવ ઊઘડે તેવું જ્ઞાન પહેલેથી કરે તો આત્મામાં સ્થિર થાય અને કેવળજ્ઞાનપર્યાય ઊઘડે. આ ચોથો બોલ થયો.

હવે પાંચમો બોલ આવે છે.

સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સવેદનપરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ એક રસવેદનાપરિણામને પામીને રસ આખતો નથી માટે અરસ છે.

‘સકલ’ ઉપર વજન છે, અથવા પ્રકારના વિષયોને એક સાથે જાણે તો પણ એક જ પ્રકારનો તેનો સ્વભાવ હોવાથી, એક જ પ્રકારનો તેનો આનંદ હોવાથી રસને આખતો નથી

જેટલા લોકાલોકના પદાર્થ છે તે અથવા ભાવોને તે અથવા પ્રકારને એક સાથે જાણે તેવો તેનો સ્વભાવ છે; અથવા વિષયોને જાણીને ક્યાંક રોકાય કે ખંડ થાય તેવો તેનો સ્વભાવ નથી. તે અધાને જાણતાં, જડરસરૂપે કે રાગરસરૂપે તે થતો નથી, પણ પોતાના સ્વભાવના સામર્થ્યના આનંદને વેદે છે. તે વેદને એક જ પ્રકારનું હોવાથી, તે અર્તીન્દ્રિય રસનો અનુભવ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે જડના રસને આખતો નથી, રાગના રસને અનુભવતો નથી.

આત્માના અનંતગુણને જાણતાં જે શાંતરસ અને આનંદરસ છે તેને વેદે છે તે

૨૪૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આનંદ એક જ ભતનો હોય છે. એક જ પ્રકારનો હોય છે, તેમાં બેપાણું થતું નથી કે અનેકપાણું થતું નથી, તેમાં રાગનું વેદન આવતું નથી.

ભગવાન આત્મા એક રસનું જ જ્ઞાન કરવાની તેવડવાળો નથી, માત્ર એકેક ઇન્દ્રિયના વિષયનું જ્ઞાન કરવાની તેવડવાળો નથી, પરંતુ જેટલા લોકાલોકના પદાર્થ છે તે બધાના ભાવોને એક સાથે જાણવાની તેવડવાળો છે. આત્મા અનંતાગુણને એક સાથે જાણવાની તેવડવાળો છે, તે બધા ભાવોને જાણીને આકૃષ્ટતા વગર એક જ પ્રકારના અતીન્દ્રિય આનંદનો સ્વાદ લે તેવો તેનો સ્વભાવ છે, પરંતુ એકલા રસ પ્રત્યેના રાગનો જ અનુભવ કરીને રસને ચાખતો નથી, પરંતુ ભગવાન આત્મા તો પોતાના સ્વભાવનો એક જ પ્રકારનો અનુભવ કરનારો નિત્યાનંદ પ્રભુ છે.

એકલા રસનું જ જ્ઞાન કરવાવાળો આત્મા નથી, પરંતુ ત્રણેકાળની વસ્તુને જાણનાર સ્વરૂપે છે.

બધાને જાણવાનો ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ હોવા છતાં, બધાને જાણે તો પણ, પોતાના એક જ પ્રકારના અનુભવને વેદે છે પરંતુ અંડરૂપે થઈને પરને વેદતો નથી.

કેરી-પૂરીના રસનો રાગ કરીને તેના વેદનમાં અટકે તેટલો આત્મા નથી, પરંતુ આત્માનો અનુભવ તો એક જ પ્રકારનો છે. તે નિત્યાનંદ પ્રભુ સ્વભાવરસમાં એક જ પ્રકારે રોકાય છે. તે બધા વિષયોમાં કયાંય રોકાતો નથી કે અંડ થતો નથી.

મન, વાણી, રૂપ, અને રસનું જ્ઞાન કરીને તેને જ વેદે તેવો આત્માનો સ્વભાવ નથી. હું એક અખંડ, પૂર્ણ, બધા પદાર્થને એક સાથે જાણનાર છું. ઊણી અવસ્થા હોવા છતાં પણ સ્વભાવથી પૂરો છું તેવું જ્ઞાન કરવું તેનું નામ સાચું જ્ઞાન છે, ઊણી અવસ્થા વખતે પૂરો છું તેવી દૃષ્ટિ કરવી તે સાચી દૃષ્ટિ છે. પૂરો થયા પછી પૂરાને માનવાનું કયાં રહ્યું? માટે પૂર્ણની શ્રદ્ધા તો પ્રથમથી જ થાય છે.

તદન અજાણ શિષ્યે પૂછ્યું હતું તેને આ વાત સમજવાય છે, આ વાત સમજેલાને સમજવાય છે એવું કાંઈ નથી. આ વાત સમજવા માટે પુરુષાર્થ જોઈએ. સમજતાં જો મહિનો, બે મહિના થાય ને ન સમજાય તો માથાકૂટ લાગે, પણ ભાઈ! રળવામાં કેમ પચાસ પચાસ વરસ કાઢે છે? તો ત્યાં કહેશે કે પેટમાં ભૂખ લાગે છે. તેમ ભાઈ! આપુ! આ આત્માની પણ ભૂખ લાગવી જોઈએ, ખરી જિજ્ઞાસા જાગવી જોઈએ, તો સ્વરૂપ સમજાયા વિના રહે નહિ. આ તો સમજવું નથી, મહેનત કરવી નથી, તો શુ ધર્મ તે કયાંય ઉપર લટકતો હશે? કે મળી જશે? સ્વરૂપને ઓળખ્યા વગર ધર્મ ત્રણ-કાળ ત્રણલોકમાં થવાનો નથી. આ પાંચમો બોલ થયો.

હવે છટ્ટો ખોલ કહોવાય છે.

આત્માને સમસ્ત જ્ઞેયોતું જ્ઞાન થાય છે પરંતુ જ્ઞેય-જ્ઞાયકના તાદાત્મ્યનો (એકરૂપ થવાનો) નિષેધ હોવાથી રસના જ્ઞાનરૂપે પરિણમતાં છતાં પણ પોતે રસ રૂપે પરિણમતો નથી માટે અરસ છે. આમ છ પ્રકારે રસના નિષેધથી તે અરસ છે.

રસ જ્ઞેય છે, આત્મા જ્ઞાયક છે. રસ જીભે અડતાં રસતું જ્ઞાન થાય છે, તે રસના જ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનની અવસ્થા થવા છતાં પણ પોતે રસરૂપે પરિણમતો નથી.

આત્મા જ્ઞાયક-જાણનાર છે. શરીર, મન, વાણી, રાગ-દ્રેષ તે જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય-જ્ઞેય છે. જણાવા યોગ્ય અને જાણનાર તે બંને જુદા છે, ત્રણકાળે જુદા છે. શરીરને કારણે શરીર છે અને આત્માને કારણે આત્મા છે, બંને પોત પોતાના કારણે છે. તે બંને એકરૂપ ક્યારે પણ થતાં નથી, સૌની ક્રિયા સ્વતંત્ર છે, જડની ક્રિયા જડમાં, અને આત્માની ક્રિયા આત્મામાં થાય છે. એ રીતે બંને દ્રવ્યો જુદાં હોવા છતાં પણ એક ક્ષેત્ર ભેગાં છે એટલે કે એક જગ્યાએ બંને ભેગાં રહ્યાં છે; તોપણ બંને એકમેક થઈ જતાં નથી, બંનેને તાદાત્મ્ય સંબંધનો નિષેધ છે. જો બંને એકરૂપ થાય તો આત્મા જડ થઈ જાય. જો આત્મા ને જડ બંને એક થતાં હોય તો અગ્નિને જાણતાં આત્મા ઉંનો થઈ જવો જોઈ એ, પણ તેમ થતું નથી. જણાવા યોગ્ય વસ્તુ અને જાણનાર તે બંને એકરૂપ થતાં નથી. રસના જ્ઞાનરૂપે એટલે કે પોતાના જ્ઞાનની અવસ્થારૂપે આત્મા પરિણમે છે, તોપણ, તે રસરૂપે થતો નથી માટે આત્મા અરસ છે. આ રીતે આત્માને પરિપૂર્ણ રસરહિત જાણવો અને તેમાં ઠરતું તે જ હિતનો ઉપાય છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૧૦ શનિ.

વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ, આકાર વગેરે શરીરનો સ્વભાવ છે, સ્વભાવ એટલે ધર્મ, જડનો સ્વભાવ તે જડનો ધર્મ છે અને આત્માનો સ્વભાવ તે આત્માનો ધર્મ છે. “ વસ્થુ સહાઈ ધર્મો ” એટલે કે વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ. આત્મા પણ વસ્તુ છે ને જડ પણ વસ્તુ છે માટે બંનેના પોતપોતાના સ્વભાવ તે પોત પોતાનો ધર્મ છે. જેમ ગોળનો સ્વભાવ ગોળપણ છે તેમ આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે અને જડનો સ્વભાવ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે. આત્માનો ધર્મ આત્માની સાથે સંબંધ રાખે છે, તે મન, વાણી, દેહ સાથે સંબંધ રાખતો નથી.

જેમ પિત્તળના ડાબામાં ગોળ ભર્યાં હોય તે ગોળ અને ડાબો બે જુદી ચીજ છે. તેમ શરીરરૂપી ડાબામાં ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા ભર્યાં છે. તે શરીર અને આત્મા બે જુદી ચીજ છે.

સ. પ્ર. ૩૨

૨૫૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દુર્ગતિમાં પડતાં અથવા અધર્મમાં પડતાં આત્માને ધારી રાખે તે ધર્મ, જેટલા રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાનના ભાવ થાય તે દુર્ગતિ છે-અધર્મ છે તેમાં પડતાં આત્માને અટકાવે તે ધર્મ. આત્મા તો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી છે તેમાં નહિ રોકાતાં પુણ્ય-પાપના ભાવમાં રોકાણો અને તેમાં ઠીક માન્યું તે જ દુર્ગતિ છે-માઠી ગતિ છે, ખરી દુર્ગતિ તો તે જ છે. પછી જે ચાર ગતિ છે તે તો તેનું ક્ષણ છે. આત્માના સ્વભાવમાં નહિ રહેતાં પરમાં રહેવું-તેના ક્ષણમાં ચાર ગતિ છે. આત્માના સ્વભાવને ઓળખીને ચૈતન્યધનમાં જોડાવું ને પુણ્ય-પાપના વિકારમાં ન જોડાવું તે જ આત્માનો ધર્મ છે ને તે ધર્મનું ક્ષણ સુક્તિ છે.

ન સમજાય તો ના પાડવી, અમે આંધળી હા પાડવાનું કહેતા નથી; જે ન સમજાય તો પૂછવું તો દક્ષીણ મળશે. સાચું સમજ્યા વગર અનંત ભવમાં રખડ્યો, અને હજી પણ જે સાચું નહિ સમજે તો ચોરાશી લાખની માઠી પાટ માથે પડી છે. જે ભાવે અત્યાર સુધી અનંતા ભવ કર્યા તે ભાવે ભવનો નાશ ન થાય, તેનાથી વિરુદ્ધ ભાવે ભવનો નાશ થાય.

જે કોઈ પૈસા, સ્ત્રી, કુટુંબ અને શરીરના આશ્રયે જ જીવન માને છે તે રાંકામાં રાંકા ભિખારી છે. ચૈતન્યપ્રભુ જાગતી જ્યોત છે, તેને ચૂકીને જે કોઈ પરના આશ્રયે સુખ લેવા માગે છે તે રાંકામાં રાંકો છે. અરે પ્રભુ! તે પૈસા ને કુટુંબ,—તે તો તારી જ્યાં આંખો મિચાણી અને આંધ્યો જઈશ ગવેડે, ઘાકડે કે કીડી, કાગડે ત્યાં તને કોઈ શરણુ થશે નહિ. જે આત્માનો ધર્મ સમજીશ તો તે જ તને શરણુરૂપ થશે માટે સમજ આત્માનો ધર્મ.

અરે પ્રભુ! અનંત કાળથી અનંત ભવ કરતાં બાપુ! તારા છોતા નીકળી ગયા, અનંતવાર સ્વર્ગના ભવ કર્યા, અનંતવાર નરકના ભવ કર્યા, અનંતવાર મનુષ્યના ભવ કર્યા અને અનંતવાર ઢોરના ભવ કર્યા, એવા અનંત અનંત ભવમાં તું કૂચે મરાણો. સ્વર્ગમાં દેવનું શરીર પામ્યો ત્યાં સૂર્યના તેજ કરતાં પણ અધિક તેજ પડે એવું તો શરીર મળ્યું, પણ ત્યાંથી પાછો મરીને કાગડીની કૂખે ગયો. તે રીતે આત્માના ભાન વિના પુણ્ય પરિણામમાંથી ફરીને પાપપરિણામ થયા અને પાપપરિણામથી ફરીને પુણ્ય-પરિણામ થયા એમ કરી કરીને રખડી મર્યો. માટે હવે સમજ આત્માનો ધર્મ, જે સુખી થવું હોય તો! બાકી રખડવું હોય તો સર્વ આત્મા સ્વતંત્ર છે. આ તો જેને સુખી થવું હોય તેને ગ્રહણ કરવા જેવી વાત છે.

જેમ રસ વિનાના છ બોલ ઉતાર્યા હતા તેવી રીતે રૂપ વિનાના છ બોલ દૂંકામાં કહેવાય છે.

ગાથા-૪૯]

[૨૫૧]

આત્મા જડ-પુદ્ગલથી જુદો છે, કારણ કે તે પુદ્ગલ રૂપવાળો છે તેથી આત્મા અરૂપ છે.

બીજા બોલમાં એમ કહે છે કે તે પુદ્ગલના ગુણોથી પણ ભિન્ન હોવાથી આત્મા રૂપગુણરૂપે નથી માટે અરૂપ છે. રૂપ એટલે રંગ, તે રંગના પાંચ પ્રકાર છે. કાળો, ઘોળો, રાતો, પીળો, લીલો, તે રંગગુણની આ પાંચ અવસ્થા છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય કાયમી ચીજ છે અને તેમાં રંગ નામનો ગુણ પણ કાયમી રહે છે અને તેમાં રંગો બદલાય તે તેની અવસ્થા છે. તે પુદ્ગલથી આત્મા જુદો છે માટે આત્મા રૂપ વિનાનો છે.

અજ્ઞાનીઓ તે રૂપમાં મોહી પડે છે, તે રૂપમાં તેને રાગ થાય છે. જ્યાં ઘોળી ચામડી શરીરની દેખે ત્યાં તેને રાગ થાય, અને કાળી ચામડી દેખે ત્યાં અણુગમે થાય. જે ઠેકાણે રાગ થાય ત્યાં તે એમ માને છે કે આ મને અતુકૂળ છે. અતુકૂળ છે એમ માનવાના ઊંડાણમાં એમ આવે છે કે તે મારી સત્તામાં મને મદદ કરશે, મદદ કરશે એટલે કે તે મારામાં ભેગી ભળશે, એટલે કે રૂપ અને હું બન્ને એક થઈ જશું. આ રીતે અજ્ઞાનીઓ રૂપને સારું માને છે, તેના અભિપ્રાયમાં એવું આવે છે કે એમ બન્ને એક થઈ જશું.

પરંતુ રૂપ તો પુદ્ગલનો ગુણ છે. તે રૂપ વિનાનો મારો આત્મા છે એમ જેને વિવેક થયો છે તેને રૂપમાં રાગ ન થાય, અને કુરૂપમાં દ્વેષ ન થાય. તે વિવેકી જ્ઞાની પોતાના આત્મામાં રાગ-દ્વેષ નહિ થવા દેતાં ઉપયોગને જાળવી રાખે છે. ઘોળી ચામડી સારી અને કાળી ચામડી નહિ સારી, તેમ કહું કોણે? ઘોળી ચામડી સારી અને કાળી ચામડી સારી નહિ તેમ ભંગ પાડવાનું કારણ શું છે? તેનું કારણ અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનીને પોતાના સ્વભાવની ખબર નથી તેથી તેમાં ભંગ પાડીને રાગ-દ્વેષ કરે છે, પણ જ્ઞાની ધર્માત્મા તો સમજે છે કે મારો 'એક' પ્રકારનો સ્વભાવ છે, તે એક પ્રકારના સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષના સારા-નરસાના ભંગ પાડીને તેમાં રોકાવું તે મારો સ્વભાવ નથી. જેટલું જેટલું વૃત્તિનું ઉત્થાન થાય તે મારું સ્વરૂપ નથી, તે બધો વિકારીભાવ છે, તે મારું સામર્થ્ય નથી. મારું સામર્થ્ય તો તે બધાનું જ્ઞાન કરવાનું—જ્ઞાતાપણે રહેવાનું છે. રાગથી એકમેક થતાં રાગનું જેટલું જેર આવે છે તેટલું રાગથી જુદો પડી તેનો જ્ઞાતા રહેતાં રાગનું જેર આવતું નથી.

ઘોળી કાળી ચામડી તે બધી ધૂળ છે. ભાઈ! આપુ! તેમાં સારું-નરસું કરીને ક્યાં અટક્યો? તે તને શરણભૂત નહિ થાય. આવા મોહમાં જે મરણ કરીશ તો ક્યાં ઉતારા થશે? રણમાં તારી રાડ કોણ સાંભળશે? માટે ભાઈ! આપુ! આત્માનું સ્વરૂપ સમજ, હિત કર! અને વૈરાગ્યથી ઠર આત્મામાં!

૨૫૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હવે રૂપનો ત્રીજો બોલ કહે છે.

પરમાર્થે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વામીપણું પણ તેને નહિ હોવાથી તે દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રૂપને દેખતો નથી માટે અરૂપ છે.

આંખના આલંબનથી રૂપને દેખું છું તેમ માનનાર આત્મા જડનો સ્વામી થાય છે, એટલે પુદ્ગલદ્રવ્યના રૂપને આંખથી જોવાય છે તેમ માનનાર આત્માનું ખૂન કરે છે.

આંખના આધાર વડે રૂપને કોઈ પણ જોઈ શકતું જ નથી, તે રૂપ તો જ્ઞાન વડે જ જણાય છે. કોઈ ચીજ પરતંત્ર હોઈ શકે નહિ. આત્મા આત્માથી છે અને આત્મા રજકણથી નથી. તેમ રજકણ રજકણથી છે અને રજકણ આત્માથી નથી; તે રીતે અસ્તિ-નાસ્તિ છે. તેમ અસ્તિ-નાસ્તિપણું દરેક દ્રવ્યમાં છે, એકેક દ્રવ્યના ધ્વા ગુણમાં છે, અને એકેક ગુણની ધ્વી અવસ્થામાં છે. માટે રૂપ જ્ઞાનથી જણાય છે પણ આંખથી નહિ.

પ્રશ્ન :—આંખો તે જોવામાં નિમિત્ત તો થાય છે ને ?

સાંભળો, ત્યારે તેનો જવાબ :—જોનાર જ્ઞાન તે કોની હયાતીમાં જાણે છે ? જ્ઞાનની હયાતીમાં કે આંખોના કોડાની હયાતીમાં ? જાણનાર તે જ્ઞાન છે કે જાણનાર તે કોડો છે ? જાણનાર જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનની હયાતીમાં રહીને જાણે છે પણ કોડો કાંઈ જાણતો નથી, આંખનો કોડો જડ છે તે કાંઈ જાણે નહિ. જેમ ચરમા કાંઈ જાણતા નથી તેમ આંખ કાંઈ જાણતી નથી. એછા ઉઘાડને લઈને વચ્ચે આંખનું નિમિત્ત આવે છે પરંતુ જણાય છે તો જ્ઞાનથી જ. આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ તે રજકણના આધારે જાણે તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં છે નહિ.

આત્મા અરૂપી તત્ત્વ છે તેમાં જ્ઞાન, દર્શન આદિ અનંત ગુણ છે. તે અનંત ગુણ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી એટલે કે પાંચ ઇન્દ્રિયાપણે નથી, માટે આંખના કોડાથી જણાય તેમ માનવું તે ભ્રાંતિ છે. પોતાનો સ્વભાવ પર સ્વભાવે ન થાય. પોતાના ગુણનો સંબંધ પોતાપણે હોય, પરપણે ન હોય.

આંખનો કોડો તે પરમાણુનો પિંડ છે, તે જગતના રજકણ છે. પરમાણુ સત્ છે, અને આત્મા પણ સત્ છે. આત્મા આત્માપણે છે અને આત્મા આ કોડાપણે નથી. જે વડે છે તે વડે નથી એમ નથી, પણ જે વડે નથી તે વડે નથી, અને જે વડે છે તે વડે છે. જે રૂપે નથી તે રૂપે પોતાને માને તો મિથ્યાદષ્ટિ છે. આને (પરને) લઈને હું તેમ માને પણ મારે લઈને હું છું તેમ માને નહિ તે પરથી જુદાપણું કરી શકે નહિ. આ

ગાથા-૪૬]

[૨૫૩

તો હજી ચાલે છે સમ્યક્દષ્ટિની વાત, આ તો હજી ધર્મનો પહેલામાં પહેલો એકડો છે.

આત્મા સ્વતંત્ર પરથી નિરાળો છે તેની પ્રતીત કરવાથી મોક્ષ થાય, મોક્ષ એટલે વિકારથી જીદો પડે, શુભાશુભ પરિણામથી જીદું પડવું-શુભાશુભના વિકારથી જીદું પડવું તેનું નામ મુક્તિ છે. મુક્તિ કાંઈ ' પોતાથી જીદું પડવું ' તેવી નથી. પરંતુ પોતાની સ્વદ્રવ્યની અસ્તિમાંથી નિર્મળ પર્યાયને પ્રગટ કરવી અને વિકારથી જીદું પડવું તેનું નામ મુક્તિ છે. જે પરથી જીદો પોતાને સ્વીકારતો નથી તે પોતાની મુક્તિ કરી શકતો નથી. આ ત્રીજો બોલ થયો.

હવે ચોથો બોલ કહે છે. પોતાના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો ક્ષાયોપશમિક ભાવનો પણ તેને અભાવ હોવાથી તે ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે પણ રૂપને દેખતો નથી માટે અરૂપ છે.

ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન તે ઊણી અવસ્થા છે, તે ઊણી અવસ્થાથી જાણે તેટલો આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા પૂર્ણ સ્વભાવે છે, ત્રણકાળ ત્રણલોકને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, તેવો સ્વભાવ જે ન માને તેની પ્રતીતિમાં આખો સ્વભાવ આવ્યો નથી તેથી તેની પ્રતીતિ સાચી નથી, તેનું જ્ઞાન સાચું નથી, તેનો તર્ક સાચો નથી અને તેની સ્થિરતા પણ સાચી નથી. તું ઊણી અવસ્થા પૂરતો આત્માને માનીશ તો ઊણા માન્યે ઊણામાંથી પૂરાપણું ઊગશે નહિ પણ પૂરો માન્યે પૂરામાંથી પૂરાપણું ઊગશે.

ભાવેન્દ્રિયના આલંબન વડે રૂપને આત્મા દેખે તેટલો આત્મા નથી. આત્માનો પરિપૂર્ણ સ્વભાવ છે એવી શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન કર્યા વિના તેનો જવાબ આત્માથી મળે તેમ નથી. આ ચોથો બોલ થયો.

હવે પાંચમો બોલ. આત્માનો સ્વભાવ તો જેટલા જગતના પદાર્થ છે તે બધાને સાધારણ એટલે કોઈ પદાર્થ સારો કે નરસો એમ ભેદ પાડ્યા વિના બધાને એક સરખા ને એક સમયમાં જાણવાનો છે, એકને જાણવું ને એકને ન જાણવું તેવો સ્વભાવ નથી. રૂપને જાણવા વખતે રૂપને જ જાણવું ને તે રૂપના રાગનું વેદન કરવું તેવો આત્માનો સ્વભાવ નથી, બધાને એક સાથે અને બધાને એક સરખા જાણવાનો સ્વભાવ છે. આ ઠીક અને આ અઠીક, એમ માની અટકવાનો સ્વભાવ નથી, બધા પદાર્થને એક સરખા જાણવાનો સ્વભાવ છે. કયાંય ઠીક-અઠીક કરી અટકવાનો સ્વભાવ નથી, બધાને જાણીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો-વેદન કરવું એવો આત્માનો સ્વભાવ છે, તે રૂપ-સ્વરૂપે થઈ જતો નથી.

૨૫૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

બધાને એક સરખું જાણે, પછી ઠીક-ઝઠીક ક્યાં રહું? જેમ કોઈ રાણી દેખીને વિચાર કરે કે આ રાણી પહેલાં સરોત્રી કુતરી હતી, માથામાં ચાર શેર ધ્યાન પડી હતી, અને અત્યારે રાણીપણે છે તે દારૂ માંસ ખાય છે માટે મરીને પાછી નરકમાં જવાની છે તેમ ત્રણે અવસ્થા વિચારે તો રાગ રહે નહિ. ખંડ ખંડ જાણે તો રાગ આવે, પણ અખંડ જાણે તો તેના ક્ષણમાં વીતરાગતા થાય. બધામાં ખંડ નહિ કરતાં, ભંગ નહિ પાડતાં એક જ પ્રકારનું સળંગ જ્ઞાન કરે, પછી ઠીક-ઝઠીકપણું તેમાં આવે નહિ.

લોકો શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધને વિષય કહે છે તે તો જડદ્રવ્યનાં ગુણપર્યાય છે. તે વિષય નથી. પરંતુ તે તરફ લક્ષ જાય છે તે વિષય છે. આત્મા તો જ્ઞાયક છે તેમાં લક્ષ કરે તો ધોતાનો વિષય થાય, અને રાગનો-પરનો વિષય થાય છે તે અટકી જાય. વસ્તુ વિષય નથી, તે તો જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય જ્ઞેય છે; પરંતુ ત્યાં રાગ કરીને અટકે છે તેથી તેને વિષય કહેવાય છે. વિષય નથી ચૈતન્યના સ્વભાવમાં, કે વિષય નથી જડમાં; માત્ર પર તરફ રાગનું લક્ષ જાય છે તેને વિષય કહેવાય છે.

વસ્તુનો સ્વભાવ જાણે તો જડ-ચૈતન્યનો સ્વભાવ કેવો છે તે યથાર્થપણે જાણી શકાય. નાનાં છોકરાં રમન કરે ત્યારે ધૂળને ભેગી કરી તેમાં પાણી નાખી તેના લાડવા કરે; પરંતુ તે છોકરાંના લાડવા ભૂખ ન ભાંગે, તે ખાવામાં કામ ન આવે, તેમ જગતના જીવો ધોતાનું સત્ત્વ-તત્ત્વ શું છે તે જાણ્યા વિના બહારનું ગમે તેટલું કરે તે બધું ધૂળમાં પાણી નાખીને લાડવા વાળવા જેવું છે. બહારની ક્રિયા અને શુભ પરિણામ તે આત્માની જે ભૂખ લાગી છે તે ભૂખ ભાંગવાના કામમાં ન આવે, માટે આત્માનું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવાથી ભૂખ ભાંગે અને શાંતિ થાય.

હવે છઠ્ઠો બોલ. જ્ઞાયક જાણનાર અને રૂપ જે જ્ઞેય તે બંને એક થઈ જતાં નથી. સામે રૂપ છે તેને આત્મા જાણે ખરો, પણ તે રૂપ જાણતાં રૂપસ્વરૂપે પરિણમતો નથી.

હવે ગંધની વાત કરે છે.

૧. ગંધરૂપ પરમાણુદ્રવ્યથી આત્મા જુદો છે માટે અગંધ છે.

૨. ગંધ પરમાણુનો ગુણ છે, તે ગંધના ગુણરૂપે આત્મા નથી માટે આત્મા અગંધ છે.

૩. જડઇન્દ્રિયથી આત્મા ગંધને જાણતો નથી માટે આત્મા અગંધ છે.

૪. ગંધના જ્ઞાન જેટલો-ઊણા જ્ઞાનવાળો આત્મા નથી માટે આત્મા અગંધ છે.

૫. ગંધના ભંગ નહિ પાડતાં એક જ પ્રકારે જ્ઞાન કરે છે, એક જ પ્રકારે રહે છે માટે આત્મા અગંધ છે.

ગાથા-૪૯]

[૨૫૫

૬. ગંધ જ્ઞેય છે, તેને જાણનાર જ્ઞાન તે ગંધરૂપે થતું નથી માટે આત્મા અગંધ છે.

હવે સ્પર્શની વાત કરે છે. સ્પર્શ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં છે, માટે પુદ્ગલદ્રવ્યથી આત્મા જુદો છે, સ્પર્શ તે પુદ્ગલદ્રવ્યનો ગુણ છે, માટે સ્પર્શગુણથી આત્મા જુદો છે, સ્પર્શન્દ્રિય તે પુદ્ગલ દ્રવ્યની પર્યાય છે માટે તે સ્પર્શન્દ્રિયથી આત્મા જુદો છે, તેથી અસ્પર્શી છે. પહેલા ઘોસમાં દ્રવ્યથી જુદો પાડ્યો, બીજા ઘોસમાં ગુણથી જુદો પાડ્યો, ત્રીજા ઘોસમાં પર્યાયથી જુદો પાડ્યો.

૪. વળી સ્પર્શને જાણવા જેટલો જ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ નથી માટે આત્મા અસ્પર્શી છે.

૫. સ્પર્શમાં હીક-અહીકના ભંગ નહિ પાડતાં સખંગ એક પ્રકારનું જ્ઞાન કરે છે માટે આત્મા અસ્પર્શી છે.

૬. સ્પર્શ જ્ઞેય છે તેને જાણનાર જ્ઞાન તે સ્પર્શરૂપે થતું નથી માટે આત્મા અસ્પર્શી છે.

સ્પર્શગુણ એક છે અને તેની આઠ અવસ્થા છે. ટાઠો ઊનો, ચીકણો, લૂખો, ભારે, હળવો, ખરખરો અને મુંવાળો, તે આઠ સ્પર્શગુણની અવસ્થા છે. સ્પર્શગુણ પુદ્ગલમાં કાયમ રહે છે અને તેની હાલત બદલાય છે. અજ્ઞાની માને છે કે હું સ્પર્શથી જાણું છું પણ ભાઈ! જાણવાનો સ્વભાવ તારો, અજાણુ એટલે જાણવાનો જેમાં સ્વભાવ નથી એવા જડ વડે હું જાણું છું એવી માન્યતા તે કેટલી ઊંઘી છે? જે પોતે જાણતું નથી તે બીજાને શી રીતે જણાવે? ભગવાન ત્રિલોકનાથ કહે છે કે સ્પર્શ વડે સ્પર્શને જાણતો નથી પણ જ્ઞાન વડે સ્પર્શને જાણે છે. અજ્ઞાનીનો આત્મા પણ રજકણે રજકણથી જુદો છે, માટે તે સ્પર્શ વડે જાણી શકે જ નહિ.

લોકો કહેશે કે આ તે શું? જે અમને નજરે દેખાય તેની અધાની ના?

ભાઈ! આંખમાં કમળો હોય તો પીળું જ દેખાય તેથી કાંઈ તેનું દેખેલું સાચું નથી. આંખ આડી કરે તેથી ચંદ્ર બે દેખાય તેથી કાંઈ ચંદ્ર બે નથી. તેમ અજ્ઞાનીની દષ્ટિએ દેખેલું તે સાચું હોય જ નહિ. મોક્ષનો માર્ગ જગતની દષ્ટિથી જુદી દષ્ટિનો જ હોય, જુદી દષ્ટિનો હોય તો જ તે મોક્ષનો માર્ગ કહેવાય. જગતની દષ્ટિ અને મોક્ષમાર્ગની દષ્ટિને ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં મેળ ખાય જ નહિ.

જો પરને લઈને હું છું તેમ માને તો સ્વને લઈને હું છું તેમ સ્વીકાર આવતો નથી, અને જો સ્વને લઈને હું છું તેમ સ્વીકાર્યું તો પરને લઈને હું છું તેમ સ્વીકાર

અંદર આવે જ નહિ. સ્વમાં અને પરમાં જે ઠેકાણે હયાતી નહિ સ્વીકારાય, પરંતુ એક જ જગ્યાએ હયાતી સ્વીકારાયે.

સ્પર્શોદ્રિયની જેટલી ટાઠા-ઊના વગેરેની અવસ્થા થાય તે તેની સ્વતંત્ર થાય છે. આત્મા ભારે નથી, આત્મા હળવો નથી, આત્મા લૂખો નથી, આત્મા ચીકણો નથી, આત્મા ટાઠો નથી, આત્મા ઊનો નથી. આત્મું પરથી ભિન્ન આત્માતું જ્ઞાન નથી તે અજ્ઞાની કહે છે કે આ સ્પર્શના આલંબન વડે હું જાણું છું. પણ જ્ઞાની સમજે છે કે એક વસ્તુને બીજાતું અવલંબન નથી. સ્પર્શના જ્ઞાનની પર્યાય વખતે ઇંદ્રિયોની હાજરી હોય છે પરંતુ જ્ઞાન તો જ્ઞાન વડે જ જાણે છે. આત્માના જ્ઞાનમાં પરતું અવલંબન નથી. વળી જાણવાની ઊણી-દ્વાયોપશમિક જ્ઞાનની અવસ્થા તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. સ્વસ્વભાવતું સામર્થ્ય ન જાણે તેને આત્માની શ્રદ્ધા નથી.

સરખતી મલમલ પહેર્યાં હોય, હીંચોળાખાટે હીંચકતો હોય તેમાં આનંદ માને તેને ત્રિકાળી સ્વભાવની પ્રતીત નથી. ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં વસ્તુસ્વભાવનો (આ ઉપર કહેવાયો તે) એક જ પ્રકાર છે. જેને હિત કરવું હોય તને આ પ્રકાર સમજ્યે જ છૂટકો છે. 'સત્ય તે અસત્ય નહિ થાય,' આ સત્ય તે 'ફરે તેવું' નથી. વસ્તુસ્વભાવનો સ્વીકાર તે જ સત્યનો સ્વીકાર છે, તે સિવાય બધું અસત્ય છે.

આત્મા નિત્ય છે, તેના જ્ઞાન આદિ ગુણો પણ નિત્ય છે નિત્યથી સમજાય તે કાયમ ટકી રહે. ઇંદ્રિયો નાશવાન છે તેથી ઇંદ્રિયજ્ઞાનથી પકડયું હોય તે નાશ થઈ જાય. નાશવાન ઇંદ્રિયો અને મનથી સમજ્યો તે જ્ઞાન કાયમ નહિ ટકે. મન અને ઇંદ્રિયની વચ્ચે હાજરી હોય છતાં તેનો નકાર કરીને આત્માના અવલંબનથી આત્માને સમજ્યો તે જ્ઞાન અવિનાશી છે.

આત્મા કાયમી ધ્રુવ વસ્તુ છે, તે કાંઈ સંયોગી ચીજ નથી. રજકણો ભેગા થયા તે આત્મા નથી, રજકણ તો ભેગા થાય છે ને છૂટા પડી જાય છે. જે એમ માને છે કે ઇંદ્રિય અને મનથી મને જણાય છે તેને ઇંદ્રિયો ને મન છૂટી જતાં તે નિમિત્તો છૂટી જતાં જાણવું પણ બદલાઈ જાય છે. નિમિત્તના અવલંબનથી મને જણાય છે તેમ પર ઉપર દૃષ્ટિ કરીને, તેવી ઊંઘી માન્યતા કરીને, નિમિત્ત ઉપર રાગ કરીને જાણ્યું તેનો અર્થ એમ થયો કે નિમિત્ત વગર હું ન જાણી શકું, તેથી નાશવાન એવાં નિમિત્તો છૂટી જતાં પોતાતું જ્ઞાન પણ બદલાઈ જાય છે.

પરના અવલંબને પ્રગટે તે પરાલંબી જ્ઞાન છે અને સ્વાલંબનથી જે પકડાય તે સ્વાલંબનરૂપ હોય. આત્મા સ્વાલંબી છે તેના આલંબને થયેલું જ્ઞાન તે પણ સ્વાલંબી છે. આત્માના આલંબને સ્વતંત્ર શ્રદ્ધાનો અંશ થાય તે પણ સ્વાલંબી છે. આત્માના

ગાથા-૪૯]

[૨૫૭

આલંબને થયેલાં જ્ઞાન ને શ્રદ્ધા કાયમ ટકશે. ઇન્દ્રિયો અને મનનો નકાર કરીને પોતે સ્વાલંબી ચીજ છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ આપીને થયેલાં જ્ઞાન ને શ્રદ્ધા તે કાયમ ટકશે. પરમને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા કરાવી દેશે એમ પર ઇન્દ્રિય અને મનથી માનેલા જ્ઞાનની શ્રદ્ધા કાયમ ટકશે નહિ. પરના અવસંબને હું જાણું છું તેમ માનવાથી પર છૂટતાં તે જાણવું પણ છૂટી જશે. અજ્ઞાની પોતાને પરતંત્ર માને છે પણ આત્મા સ્વતંત્ર વસ્તુ છે અને જડ પણ સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, કોઈના આધારે કોઈના ગુણ પર્યાય ઊઘડે નહિ.

જે શ્રદ્ધા અંદર આત્મામાંથી ઊગી તે ઊગી, તે શ્રદ્ધાથી જ્ઞાનની પર્યાય નિર્માણ થાય, તે શ્રદ્ધાથી સ્થિરતા થઈને પછી પૂરે થાય.

કોઈ કહેશે કે આ તો આકરી પરીક્ષા છે. ત્યારે શું કાંઈ ખોટા ચડાવા કરવા છે? સત્ય વસ્તુની કિંમત અને આળખાણ કાંઈ કરવી નથી અને પછી કહેશે કે આકરું પડે છે. પણ ભાઈ! સમજતાં વાર લાગે તેના વાંધો નહિ પણ ઊંધું સમજશ તો કયાંય આરો નહિ આવે. આ ટાણે નહિ સમજે તો પછી ક્યારે સમજશે?

૧૯૯૯ આસો વદ ૧૧ રવિ.

૪૯ મી ગાથા ચાલે છે. તેમાં અરસ, અરૂપ, અગંધ, અને અસ્પર્શના છ છ ખોલ કહેવાઈ ગયા. હવે આત્મા શબ્દ રહિત છે તેના છ ખોલ ટૂંકામાં કહેવાય છે. ટીકામાં અરસ છે તેને બદલે આહી અશબ્દ લેવો.

આત્મા છે તે ખરેખર પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અનેરો હોવાથી આત્મામાં શબ્દ નથી. શબ્દ તે પુદ્ગલની પર્યાય છે, શબ્દ થવાની તાકાત પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં છે પણ આત્મામાં નથી.

પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણોથી પણ આત્મા જુદો હોવાથી પોતે શબ્દ પર્યાયરૂપે નથી તેથી આત્મા અશબ્દ છે. આત્મા જ્યાંસુધી શરીરમાં હોય છે ત્યાંસુધી તેની પાસે કર્મના રજકણો હોય છે, તે કર્મ-રજકણો ભાષા બોલવામાં નિમિત્ત થાય છે. ભાષા તે સ્વતંત્ર છે, ભાષા તે પરમાણુની અવસ્થા છે. તે ભાષા કાને અથડાય છે માટે તે જડ છે. ભાષા-શબ્દ સંયોગે ઉત્પન્ન થાય છે અને જે સંયોગે ઉત્પન્ન થાય તે આત્મા ન જ હોય, તેથી તે શબ્દમાં આત્મા નથી અથવા આત્મા અશબ્દ છે.

પ્રશ્ન :—મન છે તે શું છે ?

ઉત્તર :—દ્રવ્યમન તે જડ છે અને ભાવમન તે જ્ઞાન છે. જ્ઞાન જાણે છે પોતાવડે, પરંતુ સાથે મનનું નિમિત્ત હોય છે, જે જ્ઞાનના જાણવામાં મનનું નિમિત્ત હાજરીરૂપે હોય છે તે જ્ઞાનને ભાવમન કહેવાય છે, અને દ્રવ્યમન તે જડ છે પરમાણુનું બનેલું અંદર હૃદયમાં આઠ પાંખડીના કમળ આકારે તે દ્રવ્યમન છે, જેમ આ આંખનો કોડા સ. પ્ર. ૩૭

૨૫૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભોવામાં નિમિત્ત છે તેમ તે દ્રવ્યમન વિચાર કરવામાં માત્ર હાજરીરૂપે હોય છે. વિચાર કરે છે આત્મા ખોતે, પણ તેમાં દ્રવ્યમન તે નિમિત્તરૂપ છે, આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન છે સ્વતઃ સ્વભાવી જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ન જાણે પણ અંતુ એક સાથે જ જાણે પરંતુ છદ્મસ્થતું જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે જાણે છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનને જાણવામાં કોઈ પરતું નિમિત્ત છે, પરના અવસંબંધની હાજરી છે, અને પર ચીજ તે જડમન છે અને તે દ્રવ્યમન આત્માથી ભિન્ન છે.

અજ્ઞાનીને ભાન નથી તેથી તે એમ કહે છે કે ભાષા અમારાથી બોલાય છે, અમે બોલીએ તો ભાષા નીકળે છે, ભાષામાં અમારું સ્વામીપણું છે. જુવો ને ! મડદું કાંઈ બોલે છે ! માટે હું, આત્મા, ભાષા બોલું છું એવું ઘણીપણું તે મૂઠ જીવોને થઈ ગયું છે. ગાડા નીચે કુતરું ચાલે તો કુતરું જાણે મારાથી ગાડું ચાલે છે, હું ગાડાને ચલાવું છું. તેમ ભાષા બોલાય તે સ્વતંત્ર રજકણની રચનાના કારણે, ત્યાં અજ્ઞાની એમ માને કે હું ભાષા બોલું છું. આત્મા તો માત્ર બોલવાની ઈચ્છા કરે પણ તે ઈચ્છાને અને ભાષાના ઉદયને લગભગ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ દેખાય એટલે તે અજ્ઞાની માની લે છે કે હું ભાષા બોલું છું, પરંતુ ભાષા પણ જુદી ચીજ છે અને ઈચ્છા પણ જુદી ચીજ છે, ભાષા તે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અવસ્થા છે અને ઈચ્છા તે આત્માની વૈભાવિક અવસ્થા છે તેથી તે બંને તદ્દન જુદી ચીજ છે. પરંતુ હું જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છું એવી દ્રઠતા જે ચૂકે છે તે પરનો ઘણી થાય છે, ઘણી થાય છે તેથી અંધન થાય છે, અને અંધન થાય છે તેથી રખડે છે.

જીવ કાં તો કરે અજ્ઞાનભાવે વાણીતું અભિમાન, અને કાં તો જ્ઞાનભાવે વાણીને જાણે, બાકી તે જડ વાણીનો કર્તા કે હર્તા જ્ઞાની તો નથી જ, પરંતુ અજ્ઞાની પણ જડ વાણીનો કર્તા-હર્તા ત્રણકાળમાં નથી, અજ્ઞાની તેના અજ્ઞાનભાવનો કર્તા છે. જડનો કર્તા તો અજ્ઞાની પણ નથી. રજકણ અનાદિ અનંત સ્વતંત્ર વસ્તુ છે તે રજકણે ભાષા પર્યાપ્તિરૂપે અંધાય છે તે ભાષા પર્યાપ્તિતું નિમિત્ત પામીને નવા રજકણે શબ્દ પર્યાયરૂપે પરિણમે છે માટે ભાષા જડ છે.

કોઈ કહે કે ભાષા જડ હોય તો મડદું કેમ બોલતું નથી ? તેનો જવાબ એમ છે કે તે મડદાં પાસે કર્મ નથી, જીવ જ્યારે આ દેહમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે કર્મ તે જીવની સાથે જાય છે. કર્મતું નિમિત્ત પામીને રજકણે ભાષારૂપે પરિણમે છે તે કર્મ મડદાં પાસે નથી માટે મડદું બોલે નહિ. કર્મતું નિમિત્ત પામીને રજકણે ભાષારૂપે ગાડવાઈને નીકળે છે માટે ભાષા-શબ્દ તે જડ છે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે આત્મા બોલતો નથી.

ગાથા-૪૯]

[૨૫૯

આ ભેદજ્ઞાનની વાત છે, પરંતુ અભિમાન ટળ્યા વગર આ અંતરનું સ્વરૂપ સમજાય તેવું નથી. હું જ્ઞાતા દ્રષ્ટા ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાનવન નિવડ છું, તેથી પોતાની હયાતિનું ભાન ન કરે ત્યાંસુધી તેમાં ઠરી શકે નહિ, અને જ્યાંસુધી ઠરે નહિ ત્યાંસુધી પરમાનંદ દશા પ્રગટે નહિ અને પરમાનંદ દશા પ્રગટયા વિના મુક્તિ થાય નહિ.

ત્રીજો બોલ પરમાર્થ શ્રોત્રેન્દ્રિયના અવલંબન વડે આત્મા શબ્દને જાણતો નથી, ભગવાન આત્માને ખરેખર આ કાનનું અવલંબન નથી, કાન તે જડ છે કાનનું ધણીપતું આત્માને નથી, કાનના અવલંબનથી જ્ઞાન કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો નથી, શ્રોત્રેન્દ્રિય એટલે કાનનો અંદરનો પડદો તે પડદાના અવલંબન વડે આત્મા સાંભળતો નથી માટે આત્મા અશબ્દ છે.

આત્મા બહેરો નથી, મૂંગો નથી, સાંભળતો નથી અને બોલતો નથી, તે તો જાણનાર છે, તે જાણનારને કાનના અવલંબન વડે જાણે છે તેમ માનનાર પોતાને પરાધીન માને છે, તેને સ્વતંત્ર આત્માના સ્વતંત્ર જ્ઞાનસ્વભાવની ખબર નથી, જેમ અગ્નિ ઉજાણતો પિંડ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાનનો પિંડ છે તેમાં અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, અગુરુલધુત્વ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, વીર્ય, આદિ અનંત ગુણો છે. તેવો અનંત સ્વભાવી આત્મા પોતાથી પોતા વડે સ્વતઃ જાણનાર છે તેને તે કાન દ્વારા સાંભળે છે તેમ માનવું એ પરાધીનપણું છે, માટે આત્મા અશબ્દ છે.

હવે અશબ્દનો ચોથો બોલ કહેવાય છે. ત્રીજા બોલમાં જડેન્દ્રિયથી આત્મા જુદો છે તેમ કહ્યું, ચોથા બોલમાં તો શબ્દ તરફ વલણવાળું જે જ્ઞાન, એટલે જાણવાનો એાછા ઉઘાડ, તે દ્વારા જે શબ્દ જણાય તે આત્માનો વાસ્તવિક સ્વભાવ નથી, શબ્દને જાણવા પૂરતો ઉઘાડ હોય તેટલો આત્મા નથી. કેવળજ્ઞાન આત્મામાં પ્રગટે ત્યારે ઈન્દ્રિયો વડે જાણવાનું હોતું નથી, કેવળજ્ઞાનીને જડેન્દ્રિયો જેમ હોય એમ ને એમ રહે તોપણ તે દ્વારા તેમને જાણવાનું હોતું નથી, તે કેવળજ્ઞાનમાં એક એક સમયમાં અનંતા પદાર્થ જણાય, તે તે પદાર્થના અનંતા અનંતા સ્વભાવ જણાય, એક એક સ્વભાવની અનંતી અનંતી પર્યાય જણાય, અનંતો ભૂતકાળ જણાય, અનંતો ભવિષ્યકાળ જણાય. એવા અનંતા અનંતા ભાવો સીધા આત્માથી જણાય. એવું આત્માનું અનંત સામર્થ્ય દરેક આત્મામાં સ્વભાવરૂપે વર્તમાનમાં પણ પૂરું છે, તેથી એાછા જ્ઞાનના અવલંબન દ્વારા જાણે તેટલો આત્મા નથી. આત્માના પૂર્ણ સ્વભાવને જાણવો તે ધર્મ છે, આત્માના સ્વભાવને પરના અવલંબનવાળો ન માનવો ને સ્વતંત્ર પૂર્ણ સ્વભાવી માનવો તે ધર્મ છે, તે પૂર્ણ સ્વભાવમાં ઠરવું તે ધર્મ છે. ધર્મ તે મનથી, વાણીથી, શરીરથી કે બાહ્ય વસ્તુથી થતો નથી પણ આત્માનો પૂર્ણ સ્વભાવ જેવો છે તેવો તેને જાણવાથી, શ્રદ્ધવાથી,

૨૬૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અને તેમાં ઠરવાથી પૂરી પર્યાય ખીલે છે. તે ધર્મ છે. પૂર્ણ સ્વભાવ તી શ્રદ્ધા વગર પૂર્ણ થવાનો પુરુષાર્થ ઉપડશે નહિ, હું નિર્મળ પવિત્ર, સ્વભાવે પૂર્ણ છું, તેવી શ્રદ્ધા થવાથી તે પૂર્ણ પર્યાયને પહોંચી વળશે. પણ જ્યે પૂર્ણ સામર્થ્ય શક્તિ સ્વીકારી નથી અને ઉણી શક્તિ સ્વીકારી છે તેને સાધક પર્યાય પણ નહિ પ્રગટે અને સિદ્ધ પર્યાય પણ નહિ પ્રગટે.

સ્વભાવ તે કાંઈ ઉણા હોય? સ્વભાવ તે કાંઈ પરાવલંબી હોય? ન હોય. ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં સ્વભાવ પરાધીન ન હોય. પરિપૂર્ણ સ્વભાવ તે સાધ્ય છે. તે સાધ્યને લક્ષમાં લીધા વિના, તેવું જ્ઞાન કર્યા વિના, તેવું અંતર ચારિત્ર કર્યા વિના પૂર્ણ સ્વભાવનું સામર્થ્ય પ્રગટ થતું નથી.

અહીંથી પચીસ ગાઉ અમુક ગામ દૂર છે, ત્યાં જવું છે, તો તે ગામ કેટલું દૂર છે, કયે રસ્તેથી જવાય, અમુક જ ગામ જવું છે તે અધું પહેલેથી નક્કી કરે અને પછી ચાલવા માંડે તો ધારેલ ગામ પહોંચી શકે. તેમ આત્માનો સ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે, તેની શ્રદ્ધા કરવાથી તે જાતનો પુરુષાર્થ થાય, અંતર ચારિત્ર પ્રગટે, અને પૂર્ણ પર્યાય થાય, એ રીતે ધારેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય. આત્મામાં પરિપૂર્ણ સ્વભાવ ભર્યો છે, તે સાધ્ય છે અને તેની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્ર કરવું તે પૂરી પર્યાય પ્રગટાવવાનું સાધન છે.

શબ્દને અને રસને જાણવા પૂરતું જ મારું જ્ઞાન-સામર્થ્ય છે એમ જ્યે માન્યું, તેણે પરિપૂર્ણ અખંડાનંદ સ્વભાવ ન માન્યો, અને તેને માન્યા વિના પુરુષાર્થ ઉગે નહિ. પોતાને ઉણા માન્યો તેથી પૂરી પર્યાયને પહોંચી વળવાનો પુરુષાર્થ ઉપડશે નહિ, અને તેથી પૂરી પર્યાય પણ ઉવડશે નહિ. પરંતુ શુભાશુભ પરિણામ કરીને ચાર ગતિમાં રખડશે.

પુણ્ય તે પરાશ્રિતભાવ છે. પુણ્ય-પાપ વિનાનો આત્માનો નિરાગી-વીતરાગી સ્વભાવ છે, તેને જાણ્યા વિના કોઈનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ પ્રગટશે નહિ. વાસ્તવિક જ્ઞાન વિના વાસ્તવિક સ્થિરતા થશે નહિ. “પૂર્ણતાના લક્ષે શરૂઆત તે જ વાસ્તવિક શરૂઆત છે” પૂર્ણ સ્વભાવને લક્ષમાં લીધો તે શરૂઆત થઈ, પછી પૂરો ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને ધ્યાનમાં કાળ ગાળે છે અને સ્વભાવની નિર્મળ પર્યાયને વધારતો જાય છે, અને તેને અનુક્રમે પૂરી પર્યાય થઈ જાય છે.

જ્યે આત્માના પરિપૂર્ણ સ્વભાવની રુચિ નથી, જ્ઞાન નથી તેને ધર્મ ત્રણકાળમાં થતો નથી. લોકો કહે છે કે ચાલો ધર્મ કરીએ; પણ ધર્મ તે ક્યાં છે તે જાણ્યા વિના ધર્મ થાય નહિ; પૈસાથી ધર્મ થતો નથી એ પાંચ હજાર રૂપીઆ દાનમાં આપી દીએ તોપણ ધર્મ ન થાય. તે તો શુભ પરિણામ છે. ધર્મ તે આત્મામાં છે, ધર્મ પૈસામાં ન

ગાથા-૪૯]

[૨૬૧]

હોય, ધર્મ શુભ પરિણામમાં ન હોય, ધર્મ તે આત્મામાં જ હોય, માટે ધર્મ તે આત્માથી જ થાય છે, પરંતુ જ્યાંસુધી પરિપૂર્ણ સ્વભાવને દૃષ્ટિમાં નહિ લ્યો ત્યાંસુધી પુરુષાર્થ ઉપડવાનો નથી. પોતાનો સ્વભાવ શું છે તે જાણ્યા વિના કોઈનો એક પણ ભવ ઘટતો નથી.

સોનું પોતે પોતા વડે જ પૂર્ણપણે સોળવણું જ છે. તે તેરવલારૂપે ઉણું છે. તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ ત્રાંખાને કારણે છે, સોનાને કારણે ઉણપ નથી. તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા સ્વભાવે તો પરિપૂર્ણ જ છે તેમાં જે ઉણપ દેખાય છે તે કર્મનાં નિમિત્તને કારણે અને પોતાના વર્તમાન ઊંધા વીર્યને કારણે દેખાય છે. પરંતુ સ્વભાવને કારણે ઉણપ નથી, સ્વભાવ તો પરિપૂર્ણ જ છે, તે સ્વભાવ સામર્થ્યની ભૂમિકામાં સહજ સ્વપરને જાણવાનો છે, રાગ-દ્વેષ વિનાનો નિર્મળ તે સ્વભાવ છે. સ્વ-પરને જાણે છતાં રાગના અવલંબનથી જાણે, તેવો સ્વભાવ નથી, પરંતુ રાગના અવલંબન વિના સ્વ પરને જાણે તેવો સ્વભાવ છે; તેવા સ્વભાવનાં શ્રદ્ધા જ્ઞાન કર્યા વિના કોઈ કાળે પણ કોઈને ધર્મની શરૂઆત થતી નથી.

હવે પાંચમો બોલ કહેવાય છે. સકલ વિષયોના વિશેષોમાં સાધારણ એવા એક જ સંવેદન પરિણામરૂપ તેનો સ્વભાવ હોવાથી તે કેવળ શબ્દવેદનના પરિણામને પામીને શબ્દ સાંભળીને નથી માટે આત્મા અશબ્દ છે.

કોઈ શબ્દને સાંભળીને એટલે કે પ્રશંસાને સાંભળીને રાગનું વેદન કરે અને નિંદાના શબ્દો સાંભળીને દ્વેષનું વેદન વેદન કરે તો તેટલા માત્ર રાગ-દ્વેષના વેદન પૂરતો આત્મા નથી. તેમ રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, શબ્દ વગેરે જગતના જેટલા પદાર્થ છે તેને જાણનાં કયાંય પણ અટકીને જાણવા પૂરતા સ્વભાવવાળો નથી. એકેક પદાર્થને જાણતાં, એકેક ાં અટકતા તો આકુળતાનું વેદન થાય, માટે તેવો સ્વભાવ આત્માનો નથી. તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે જગતના જેટલા જ્ઞેયો છે તે બધાને જાણવું રહ્યું, પણ તેમાં કયાંય અટકવાનું ન રહ્યું. તેમાં ઠીક-અઠીક કરીને રાગ-દ્વેષ કરવાનું ન આવ્યું, બધા વિષયોના વિશેષોમાં એક જ પ્રકાર જાણવાનો આવ્યો, પરંતુ ઠીક-અઠીક માનીને ભંગ કરવાનું ન આવ્યું.

જ્યાં પાંચસે હજારનો પગારદાર થાય પછી બીજા મોટું બીરૂદ આપે ત્યાં ભાઈસાહેબ તે પ્રશંસા સાંભળીને, તેમાં રાગ કરીને આનંદ માને તેને આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધા નથી તે મૂઠ છે, નામ તો શરીરનું છે તે નામની કોઈ નિંદા કે પ્રશંસા કરે તો તે સાંભળીને આકુળતા થાય કે મારી નિંદા પ્રશંસા કરે છે પણ તે શરીર કયાં તારું છે? મફતનો શું કામ આકુળતાને અશાંતિ કરે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે પ્રભુ ! જે છે તારો પોતાનો સ્વભાવ, તેની તારા પોતાના સ્વભાવ સામર્થ્યની તને ખબર નહિ, આ તે વાત કેવી ? જેમ ક્ષારની ગાંગડી ક્ષારરસથી ભરેલી છે તેમ તારો આત્મા આનંદરસથી ભરણક ભરેલો છે, તે ગમે તે પ્રકારના શબ્દ સાંભળે તોપણ તેમાં રાગ-દ્વેષ, ઠીક-ઝઠીકના ભંગ પાડીને અટકનાર નથી પણ સળંગ ખધાનું એક જ પ્રકારનું જ્ઞાન કરી પોતાની એક જ પ્રકારની શાંતિનું વેદન કરનારો છે, ભેદના વિકલ્પ વગર એક જ પ્રકારે શાંતિનું વેદન કરનાર ભગવાન આત્મા છે.

હવે છટો ઓસ કહે છે. શબ્દ જ્ઞેય છે, તે શબ્દ જ્ઞાનમાં જણાય તેથી શબ્દને જણતા જ્ઞાન શબ્દરૂપે થઈ જતું નથી, જ્ઞાન જ્ઞાનરૂપે રહીને શબ્દને જાણે છે. જ્ઞાનનો સ્વભાવ યથાર્થ છે તેથી સામી જેવી ભાષા હોય તેવું જ જ્ઞાન કરે છે, જેવું સામું નિમિત્ત હોય તેવું જ જ્ઞાન જાણે છે. યથાર્થ જણાય છે એટલે કાંઈ જ્ઞાન શબ્દમાં પેસીને જાણે છે તેમ નથી, પણ જ્ઞાન છૂટું રહીને શબ્દને જાણે છે. શબ્દને અને જ્ઞાનને એકમેક થવાનો નિષેધ છે માટે આત્મા ભાષારૂપે થતો નથી તેથી પણ તે અશબ્દ છે આ શબ્દના છ ઓસ થયા, છ પંચાને ત્રીશ ઓસ થયા.

આચાર્યદેવ કહે છે કે આ ભેદજ્ઞાન વિના કોઈના નિવેડા આવવાના નથી. આ સ્વરૂપ સમજે તો જ સાચો વિવેક પ્રગટે, આ સ્વરૂપના ભાન વિના કોઈ દિવસ સત્ય સમજાય તેમ નથી. તે સત્યના રસ્તા માંઘા પડે તોપણ તે રસ્તે જ સફળતા છે, અસત્યના રસ્તા સહેલાં લાગે પણ તે રસ્તે ચાર ગતિ ને ચોરાશીના ઘોડા છે, સત્યના રસ્તા વિના ધર્મ કે મુક્તિ કોઈ બીજે રસ્તે છે નહિ.

હવે આત્માને ઓળખવાનું બીજું વિશેષણ અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન સમજાવે છે.

પુદ્ગલદ્રવ્ય વડે રચાયેલું જે શરીર તેના સંસ્થાન (આકાર)થી જીવને સંસ્થાન-વાળો કહી શકાતો નથી માટે જીવ અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

આત્મા આ શરીરના આકારવાળો છે તેમ કહી શકાય નહિ. શરીરના રૂપી આકારવાળો નથી પણ પોતાના અરૂપી આકારવાળો છે, વસ્તુ હોય અને તેનો આકાર ન હોય, તેમ અને નહિ. નિરંજન નિરાકાર કહેવામાં આવે છે તે શરીરની, જડની, પોતામાં નાસ્તિ છે તે નાસ્તિની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. અસ્તિની અપેક્ષાએ પોતાના આકારવાળો છે.

આત્મા વસ્તુ છે તે શરીર પ્રમાણુ છે. જે વસ્તુ છે તેને આકાર ન હોય તો તે અવસ્તુ કહેવાય. વસ્તુ હોય તેને પોતાનો આકાર હોય જ, માટે આત્મા પણ એક વસ્તુ છે અને તે પોતે પોતાના અસંખ્યપ્રદેશી અરૂપી આકારવાળો છે, અસંખ્ય

ગાથા-૪૯]

[૨૬૩

અવયવવાળો છે, અસંખ્ય કહું એટલે કટકે કટકા જુદે જુદા થઈને અસંખ્ય છે તેમ નથી, પરંતુ અસંખ્યપ્રદેશનો પિંડ અખંડરૂપે છે, જેમ ગજથી તાકો મપાય એટલે તાકો ખંડરૂપે થતો નથી પણ તાકો તો અખંડ રહે છે, તેમ આત્માના પ્રદેશને માપવાનું એક પરમાણુ-રજકણ તે માપણું છે તે એક પરમાણું જેવડા આત્માનો એક એક પ્રદેશ છે તે અસંખ્ય પરમાણુ જેવડા આત્મા ક્ષેત્રથી છે, એ રીતે પરમાણુથી આત્માના પ્રદેશનું માપ આવે છે, પરંતુ તેથી આત્મા કાંઈ ખંડરૂપે નથી, અસંખ્ય પ્રદેશનો પિંડ આત્મા અખંડ છે.

પરમાણુ એક રજકણ છે તો પણ તે આકારવાળો છે તે પોતાની લંબાઈ પહોળાઈ-વાળો છે નાનામાં નાની ચીજને લંબાઈ ને પહોળાઈ નથી, એમ જે કહેતા હોય તે વસ્તુને બીજકુલ જણાવ નથી. નાનામાં નાની વસ્તુ એવો જે પરમાણુ તેમાં જે લંબાઈ પહોળાઈ ન હોય તો પછી ઘણા પરમાણુ ભેગા થઈને સ્કંધ થાય છે, તે સ્કંધમાં લંબાઈ પહોળાઈ આવશે ક્યાંથી? એક પરમાણુમાં જે લંબાઈ પહોળાઈ ન જ હોય તો નાસ્તિમાંથી અસ્તિ આવશે ક્યાંથી? અસ્તિમાંથી જ અસ્તિ આવે. એક પરમાણુમાં લંબાઈ પહોળાઈ છે તો સ્કંધમાં લંબાઈ પહોળાઈ આવે છે.

પરમાણુ તે એક પ્રદેશી છે, તે કેવળજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. પુદ્ગલના સ્થૂળ સ્કંધને ઝીણા હુથીયાર વડે કાપવામાં આવે, અને તેના ઝીણા, ઝીણા કટકા કરવામાં આવે, તે ત્યાંસુધી કરવામાં આવે કે પછી તે ઝીણું હુથીયાર પણ તેને કટકા કરી શકે નહિ પછી જ્ઞાનથી પરિચ્છેદ કરવો, એટલે કે જ્ઞાનથી છેદ કરીને જણવું તે ક્યાં સુધી કે જ્ઞાનમાં પછી તેના બે ભાગ ન થઈ શકે તે પરમાણુ છે. તે લંબાઈ-પહોળાઈ-વાળી ચીજ છે, તે પરમાણુરૂપી ગજ તે આત્માના પ્રદેશને માપવાનું માપણું છે. આત્મા આકાર વગરનો છે. તેમ નથી, આત્મામાં પોતાનો અરૂપી આકાર છે પણ જડનો કોઈ પણ જાતનો આકાર નથી તેથી તે નિરંજન નિરાકાર કહેવાય છે.

જડના સંસ્થાનથી એટલે આકારથી જીવને આકારવાળો કહી શકાતો નથી. સ્ત્રી પુરુષના આકાર ઉપર દષ્ટિ નહિ કરતા અખંડ આત્મા ઉપર દષ્ટિ કર! સ્ત્રી પુરુષના આકારરૂપે તું થઈ ગયો નથી. શરીર તો રૂપી છે, જડ છે અને આત્મા તો અરૂપી છે અને જાગતી જ્યોત ચૈતન્ય છે, તેમાં જડનો આકાર હોય નહિ. માટે આત્મા અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાનવાળો છે. અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનના પહેલા બોલમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યથી રચાયેલ આકાર છે તેમ કહીને વ્યવહાર સ્થાપ્યો, અને તે શરીરાકારે આત્મા થયો નથી એમ બતાવી પરમાર્થ કહ્યો. પર્યાયદષ્ટિએ આત્માના પ્રદેશનો આકાર વર્તમાન પૂરતો શરીરાકારે થયો છે તે વ્યવહાર છે. પરંતુ દ્રવ્યદષ્ટિએ શરીરાકારે આત્મા થયો નથી.

૨૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હવે સંસ્થાનનો ખીજો બોલ કહે છે. પોતાના નિયત સ્વભાવથી અનિયત સંસ્થાનવાળા અનંત શરીરમાં રહે છે માટે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન છે.

આત્મા પોતાના નિયત અસંખ્યપ્રદેશી સ્વભાવવાળો છે. જેની સત્તા અનાદિ-અનંત છે. સંસારમાં રહે ત્યારે પણ આત્માની સત્તા પરથી જુદી, અને મુક્તિમાં જાય ત્યાં પણ તેની સત્તા પરથી જુદી. એક આત્માની અને ખીજા આત્માની દોંકની જુદે જુદી સત્તા છે; કોઈની સત્તા કોઈમાં લગતી નથી. અનિયત એટલે અચોક્કસ આકાર. અસંખ્યપ્રદેશી નિયત આકારવાળો આત્મા, અનિયત સંસ્થાનવાળા એટલે અચોક્કસ આકારવાળા અનંત શરીરમાં ફર્યા, તોપણ તે શરીરના આકારરૂપે થયો નહિ માટે તે અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનવાળો છે.

જુઓ તો ખરા આત્માએ કેટલા શરીર કર્યા! કીડી, કાગડા, કંથવા વગેરે અનંત શરીર કર્યા, તે બધા શરીરનો આકાર કાંઈ એક જાતનો હોય નહિ; એવા અચોક્કસ આકારવાળા અનંત શરીર કર્યા, પણ તે શરીરના આકાર જેવો આત્મા થયો નથી.

આત્મા અનંત શરીરમાં રહ્યો તેથી તે શરીરનો આકાર આત્મામાં છે તેમ કહી શકાય નહિ, આત્મા તો કંથવાનું શરીર પામે તો પણ જેવડો છે તેવડો છે, અને હાથીનું શરીર પામે તો પણ જેવડો છે તેવડો જ છે. સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તો જેવડો છે તેવડો જ છે. આકાશના અવગાહનની અપેક્ષાએ નાનો મોટો થયો તેમ લાગે છે, પણ તે પર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ લાગે છે; સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તો આત્મા જેવડો છે તેવડો જ છે, લુંગડું સંકેલીને મૂકો તોપણ સો હાથ છે અને પહોળું કરો તોપણ સો હાથ છે. તેમ આત્મા નાનું શરીર પામે કે મોટું શરીર પામે તોપણ તેનો ચોક્કસ આકાર અસંખ્યપ્રદેશીપણું તે મટવું નથી. જેમ સોનાની સાંકળીના સરા ઝાઝા કરો કે થોડા કરો તોપણ સાંકળી તો જેવડી છે તેવડી જ છે, સાંકળી નાની મોટી જરા પણ થઈ નથી. તેમ આત્મા તો જેવડો છે તેવડો જ છે પણ આકાશના અવગાહનથી નાનો મોટો લાગે તે વ્યવહાર છે. અનંત શરીરો ધારણ કર્યા છતાં આત્મા તે શરીરના આકારરૂપે થયો નથી.

વર્તમાન શરીર આત્માએ જે ધારણ કર્યું છે તે આકારરૂપે આત્મા થઈ ગયો નથી, જે તે આકારરૂપે થઈ ગયો હોય તો ખીજા શરીરના આકાર પ્રમાણે આત્માના પ્રદેશનો આકાર થાય નહિ. વર્તમાન શરીરના આકારે થયો છે તે વ્યવહાર છે, માટે શરીર પ્રમાણે વર્તમાનમાં આ આત્માનું ક્ષેત્ર છે. વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ શરીરના આકારે આત્મા થયો નથી.

અનાદિથી જીવોએ પોતાનું સ્વક્ષેત્ર શું છે તે જાણ્યું નથી. સ્વક્ષેત્રની માન્યતામાં ભૂલ થઈ છે. શરીરના ક્ષેત્રને જ આત્માનું ક્ષેત્ર માની લીધું છે તેથી તે ભૂલ ભાંગવા માટે આચાર્ય દેવે અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાનની વાત કરી છે કે તું શરીરના આકારવાળો નથી પણ તું તારા અસંખ્ય પ્રદેશના આકારવાળો છું.

હવે સંસ્થાનનો ત્રીજો ખોલ કહો છે:—સંસ્થાન નામકર્મનો વિપાક (ફળ) પુદ્ગલોમાં જ કહેવામાં આવે છે (તેથી તેના નિમિત્તથી પણ આકાર નથી) માટે અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન છે.

આઠ કર્મ છે તેમાં એક નામકર્મ છે તે નામકર્મની ટૂંક પ્રકૃતિ છે તેમાંથી એક પ્રકૃતિ તે શરીરના આકારને આપે છે, બધાના શરીર સરખાં હોતાં નથી પણ બધાના શરીરમાં ભેદ દેખાય છે, તે કારણ ભેદે કાર્યમાં ભેદ પડ્યો છે. જેવા પૂર્વે પરિણામ થયાં હોય તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ બંધાઈ જાય, બધાના પરિણામ સરખા તો ન જ હોય, બધાના પરિણામમાં ફેરફાર તો હોય જ, એટલે દરેકના પરિણામ પ્રમાણે પ્રકૃતિ બંધાય, અને તે પ્રમાણે ઉદયમાં આવે, તેથી બધાના શરીરના આકારમાં ફેરફાર હોય છે. બધાના કંઠમાં પણ ફેર હોય, બધાના મોઢામાં પણ ફેર હોય, તે બધો ફેરફાર હોવાનું કારણ નામકર્મની પ્રકૃતિનું છે. તેવા નામકર્મનું ફળ તે પુદ્ગલમાં જ આવે છે, શરીરમાં તેનું ફળ આવે છે, સંસ્થાન એટલે આકાર, તે આકારરૂપ ફળ શરીરમાં હોય છે.

છ પ્રકારના આકાર શાસ્ત્રમાં આવે છે તે છ એ પ્રકાર, પુદ્ગલના આકારના છે એટલે કે શરીરના છ પ્રકારના આકારની તે વાત છે, પણ ભગવાન આત્મામાં તે આકાર આવતો નથી તેથી આત્મા તે પુદ્ગલના આકાર વગરનો છે તેથી નિરાકાર કહેવાય છે પણ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશના આકારવાળો છે તેથી સાકાર પણ છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૧૨ સોમ.

જેને આત્માનું હિત કરવું છે તેને શેમાંથી હિત થાય અને શેમાંથી ન થાય તે બંનેનું જ્ઞાન કરવું પડશે. આત્માનું હિત તે આત્માથી થાય, પણ આત્માનું હિત તે સંયોગી ચીજ કે સંયોગી ભાવથી ન થાય. સ્ત્રી, કુટુંબ, મકાન, લક્ષ્મી વિગેરે સંયોગી ચીજ છે, અને શુભાશુભભાવ થાય તે સંયોગી ભાવ છે. માટે સંયોગી તે બધું પર છે; તે પરથી આત્માનું હિત ન થાય. જેમ ગળપણ તે ગાળામાંથી મળે પણ અફીણમાંથી ન મળે તેમ હિત કરવું હોય તો તે પોતાથી થાય, પણ પોતાથી દૂર હોય અને પોતાથી પર હોય તેનાથી ન થાય, પોતાનો સ્વતઃ સ્વભાવ હોય તેનાથી ન થાય, સ્વતઃ સ્વભાવ હોય તેનાથી હિત થાય. કોઈ કહેશે કે શું તે માર્ગનું સ. પ્ર. ૩૪

૨૬૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

રજીસ્ટર છે કે તે પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાથી જ હિત થાય ? ઉત્તર:—હા, તે માર્ગનું રજીસ્ટર જ છે. પરભાવથી કે પરચીજથી હિત થાય તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં અને જ નહિ. પરભાવ ને પર ચીજ તે પોતાથી જુદું પડે છે માટે જે પોતાથી જુદું પડે તેનાથી હિત ન થાય. સંયોગી ચીજ શું છે ? સંયોગી ભાવ શું છે ? અને અસંયોગી આત્મા શું છે ? તેના જાણ્યા વિના સાચું જ્ઞાન ન થાય, અને સાચા જ્ઞાન વિના સાચી શ્રદ્ધા ન થાય, અને સાચી શ્રદ્ધા વિના ઠરવાનો પુરુષાર્થ પણ ન થાય.

અહીં સંસ્થાનની વાત ચાલે છે. સંસ્થાન એટલે આકાર, આત્મામાં જડનો આકાર નથી. આત્મામાં પોતાનો આકાર છે. વસ્તુ હોય તેને આકાર તો હોય જ. જડને જડનો આકાર અને આત્માને આત્માનો આકાર હોય જ. અનિયત એવા અનંત શરીર જુદા જુદા આત્માએ ધારણ કર્યા છતાં આત્મા તે આકારવાળો થઈ ગયો નથી. નામકર્મનું ફળ આકાર તે શરીરમાં આવે છે પણ તેનું ફળ તે આત્મામાં આવતું નથી. ત્રણ ઘોસ કાલે કહેવાયા હતા, આજે ચોથો ઘોસ કહેવાય છે.

ચોથો ઘોસ. જુદાં જુદાં સંસ્થાનરૂપે પરિણમેલી સમસ્ત વસ્તુઓના સ્વરૂપ સાથે જેની સ્વાભાવિક સંવેદનશક્તિ સંબંધિત (અર્થાત તદ્દાકાર) છે એવો હોવા છતાં પણ જેને સમસ્ત લોકના મિલાપથી (-સંબંધથી) રહિત નિર્મળ અનુભૂતિ થઈ રહી છે એવો હોવાથી પોતે અત્યંતપણે સંસ્થાન વિનાનો છે માટે અનિર્દેષ્ટ સંસ્થાન છે.

આત્મા તો જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેના જ્ઞાનમાં જગતની સમસ્ત વસ્તુઓનો જેવો અકાર હોય તેવો જ જણાય, સામે લીંબડો હોય અને તેના ઉપર નજર જાય તો તેવા જ આકારવાળું જ્ઞાન જાણવારૂપે થાય, સામે મકાન હોય અને તેના ઉપર દષ્ટિ જાય તો તેવા જ આકારવાળું જ્ઞાન જાણવારૂપે થાય.

પ્રશ્ન:—સામી વસ્તુનું જ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબ પડે છે ને ?

ઉત્તર:—ના તેમ નથી, ચૈતન્ય અરૂપી જ્ઞાનઘન છે અને પરમાણુ દ્રવ્ય તે રૂપી છે તેનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાનમાં પડતું નથી. માત્ર જ્ઞાનમાં પર પદાર્થ જણાય છે તેથી ઉપચારથી પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ કહેવાય છે.

દરેક વસ્તુની વર્તમાન વર્તતી અવસ્થા, તેનો ગુણ, અને વસ્તુ, તે જ્ઞાનમાં જણાય છે, જુદા જુદા આકારરૂપે પરિણમેલી સમસ્ત વસ્તુ જ્ઞાનમાં જણાય છે. પરંતુ તે વસ્તુરૂપે જ્ઞાન થઈ જતું નથી.

સ્વાભાવિક સંવેદન શક્તિ એટલે જેવી વસ્તુ સામે છે, તેવી જ તે જ્ઞાનમાં જણાઈ જાય છે. 'સંબંધિત' એટલે તદ્દાકાર, તદ્દાકાર એટલે જેવી વસ્તુ લાંબી ટૂંકી હોય, તેનું

ગાથા-૪૬]

[૨૬૭

જ જ્ઞાન થાય, પરંતુ જેવો આકાર છે તેવું જ્ઞાનમાં જણાય, પરંતુ પરના આકારે જ્ઞાન થઈ જતું નથી.

એવો પોતે હોવાં છતાં સમસ્ત વસ્તુના મિલાપથી રહિત છે, એટલે કે જ્ઞાન પરને બંધે છતાં પર રૂપે થઈ જતું નથી. પરવસ્તુનું જ્ઞાન કરવાનો મેળ છે પણ પરવસ્તુરૂપે થવાનો મેળ નથી, એક વીંટીમાં ઝીણા ઝીણા હાથી પચીશ પચાશ ચીતર્યા હોય તો જ્ઞાનને તે જાણવામાં ક્ષેત્રથી નાનું થવું પડે, અને મોટો હાથી હોય તેને જાણવામાં જ્ઞાનને ક્ષેત્રથી મોટું થવું પડે એવું કાંઈ છે નહિ. ચૈતન્યના જ્ઞાનગુણમાં સામી વસ્તુનો જેટલો પહોળો આકાર હોય, તેને જાણતા આત્માને પણ તેવડું પહોળું થવું પડે એવો નિયમ છે જ નહિ, અથવા નાના મોટા આકારોને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે પણ તે આકારરૂપે નાનું-મોટું થવું પડે તેવો તેનો સ્વભાવ નથી. આત્મા પોતે નાના ક્ષેત્રમાં હોય તોપણ મોટી વસ્તુને જાણી શકે.

ખીજ વાત એ છે કે જાણવામાં રાગ દ્વેષ સાઈ, નરસું કરે તો જ જણાય તેવો સ્વભાવ નથી. ઉંચા ડુંગરા ઉપર એક માણસ ઉભો હોય તો ત્યાંથી બધું જણાય, ઘણું વિશાળ ક્ષેત્ર જણાય, પરંતુ તે ત્યાં રાગ-દ્વેષ કરે તો જ જણાય તેવું કાંઈ છે નહિ, અને તે વિશાળ ક્ષેત્ર જેટલો પોતે પહોળો થાય તો જ જણાય તેવું પણ કાંઈ છે નહિ.

જેમ માણસનો ફોટો પાડે છે ત્યારે સામા માણસના શરીરમાંથી રજકણો તેના ફોટામાં આવતા નથી, જો તે માણસમાંથી રજકણો તેના ફોટામાં આવે તો પછી તેના બસો પાંચશો ફોટા કોઈ પાડે તો તે માણસ સુકાઈ જવો જોઈએ, અથવા તો મરી જવો જોઈએ, પરંતુ તેમ બનતું નથી, તે માણસમાંથી રજકણો તેના ફોટામાં આવતા નથી છતાં પણ તે માણસ હોય તેવો જ આકાર ફોટામાં આવે છે, તેથી તે સામેથી આકાર અહીં ફોટામાં આવ્યો નથી પરંતુ ફોટાના પરમાણુઓ તેવા આકારરૂપે પરિણમીને તે આકારરૂપે થયા છે.

તેમ આ જ્ઞાન સામા પદાર્થને જાણતા તે સામા પદાર્થો અહીં (જ્ઞાનમાં) આવતાં નથી, સામા પદાર્થ મોટો હોય તો જ્ઞાનને મોટું થવું પડતું નથી, પરને જાણતાં જ્ઞાનને પરરૂપે થવું પડતું નથી. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં રહીને, જ્ઞાન જ્ઞાનાકારે રહીને બધાને જાણે છે, એ રીતે સમસ્ત લોકના મિલાપથી રહિત નિર્મળ અનુભૂતિ થઈ રહી છે.

જગતના બધા પદાર્થો છે તેમાં સારું નરસું કહેવું કોને! બાળક જીવાન કહેવું કોને! શરીરના અવયવો કુણાં હોય તે બાળક અવસ્થા, શરીરના અવયવો કઠણ રહે, મજબૂત રહે તે જીવાન અવસ્થા, શરીરમાં કીલરી ન પડે તે જીવાન અવસ્થા, અને

૨૬૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શરીરની મજબૂતાઈ ઢીલી થાય, ચામડીમાં ઢીલરી પડે તે વૃદ્ધ અવસ્થા, તે બધા આકારોને જ્ઞાન જાણે, પણ જ્ઞાન તેવા આકારે થઈ જતું નથી.

આત્મા બધા પદાર્થના આકારને જાણે છે એવો હોવા છતાં પણ સમસ્ત પદાર્થના મિલાપથી રહિત છે એમ જે જાણે છે તે સમ્યક્જ્ઞાન છે પણ પરને જાણતા મારું જ્ઞાન પરરૂપે થાય છે, અને પરને લઈને હું જાણું છું એમ જે માને છે તેને સ્વતંત્ર પંથની ખબર નથી; તે લે છે પરતંત્રતાના રસ્તા, અને માને છે કે અમે સ્વતંત્ર થઈએ છીએ, તે પણ ઊંધા ભડના દીકરા છે.

શરીર તે કાયમી ચીજ નથી. પચાસ કે સાઠ વરસ થાય ને બોખસો થઈ જાય છે માટે શરીર તે કાયમી ચીજ નથી. પરંતુ જીવાન અવસ્થા હોય, સુંદર શરીર હોય, પછી જોઈ લ્યો, ભાઈસાહેબના તડાકા, જાણે કે પરસોક છે જ નહિ, મરીને ક્યાંક બીજા ભવમાં જવું પડશે તેવું કાંઈ છે જ નહિ એમ માને છે. અને શરીર વૃદ્ધ થાય ત્યારે એમ માને કે “હું” વૃદ્ધ થઈ ગયો, મારે પરાધીનતા આવી. પરંતુ હું શરીરના આકારથી જુદો સ્વતંત્ર આત્મા છું તેને જાણુનો નથી, તેને માથે ચોરાશીનું ભવ-ભ્રમણ ઉભું છે.

આત્મા પોતે સ્વતંત્ર જુદી ચીજ છે, સ્ત્રીનો આત્મા જુદો, પુરુષનો આત્મા જુદો, મકાન જુદું તે સર્વ ચીજ જુદી છે, તે ચીજને જાણતાં આત્મા તે રૂપે પોતે થતો નથી. જગતના જીવો મકાનની શોભામાં રાગથી ઢીન થઈ જાય છે. અભેરાઈમાં સારા સારા વાસણ ગોઠવે, ભીંતમાં હરણિયાનાં શીંગડાવાળાં મોરાં ગોઠવે એવી એવી અનેક જાતની શોભા કરે, અરે! જીવોએ શોભા તે ક્યાંની ક્યાં માની! તે તો બધા જડના આકારો છે. ભગવાન આત્મા તેને જાણુનારો છે. સ્ત્રી કુટુંબના આકારોને જાણુવા પૂરતો સંબંધ છતાં પરના આકારરૂપે આત્મા કોઈ દિવસ થતો નથી, આવી સ્વતંત્રતાની જેને ખબર નથી તે પરતંત્ર છે.

પ્રથમ અરસના છ બોલમાં પહેલામાં પુદ્ગલદ્રવ્ય સ્થાયું બીજામાં પુદ્ગલનો ગુણ કહ્યો, ત્રીજા બોલમાં પુદ્ગલની પર્યાય કહી, ચોથા બોલમાં જીવની પર્યાય કહી, પાંચમાં બોલમાં જીવનો ગુણ કહ્યો અને છઠ્ઠા બોલમાં જીવ દ્રવ્ય કહ્યું.

પહેલા બોલમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્થાપીને જડ દ્રવ્ય જગતમાં છે તેમ બતાવ્યું, વેદાંતમત એક જ વસ્તુ માને છે તેમ નથી, અંધારામાં દારડીને સર્પ મનાય તેથી વેદાંત એમ કહે છે કે દારડી સર્પ નથી પણ ભ્રમથી સર્પ લાગે છે. ભ્રમ કાંઈ વસ્તુ જ નથી એમ તે માને છે પણ તે વાત ખોટી છે. ભલે સર્પ નહોતો પણ કાંઈક વસ્તુ તો હતી

ગાથા-૪૯]

[૨૬૯

ને? ભ્રમ તે એક અવસ્થા છે પણ કાંઈ તદ્દન અવસ્તુ નથી. ભ્રમરૂપ અવસ્થાનું અસ્તિત્વ છે અને ભ્રમમાં નિમિત્તરૂપે સામી ચીજ પણ છે, તે કર્મ છે અને બાહ્યમાં દોરડીમાં સર્પ મનાણા તે સર્પ નહોતો પણ દોરડી તો હતી ને? માટે પર ચીજ છે તેમ સાબિત થાય છે પણ તે પર ચીજ આત્મામાં નથી. જગતમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેમ કહીને આચાર્યદેવે વ્યવહાર પણ સ્થાપ્યો અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય આત્મામાં નથી તેમ કહીને પરમાર્થ સ્થાપ્યો.

બીજા બોલમાં પુદ્ગલના ગુણ સ્થાપ્યા. કોઈ એમ કહે કે—પુદ્ગલ દ્રવ્ય ભલે હોય પણ જડમાં કાંઈ ગુણ હોય? તેને કહે છે કે પુદ્ગલમાં પણ ગુણ છે, પુદ્ગલમાં ગુણ બતાવીને આચાર્યદેવે વ્યવહાર બતાવ્યો પણ તે પુદ્ગલના ગુણથી ચૈતન્યના ગુણ જુદા છે એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો.

ત્રીજા બોલમાં દ્રવ્યેન્દ્રિયથી રસ ચાખતો નથી એમ કહીને ઇન્દ્રિયો છે, શરીર છે એવો વ્યવહાર બતાવ્યો, પણ તે શરીર અને ઇન્દ્રિયો આત્મામાં નથી. આત્મા તેનાથી જુદા છે એ રીતે પરમાર્થ બતાવ્યો.

ચોથા બોલમાં ભાવેન્દ્રિય એટલે જ્ઞાનનો આછો ઉઘાડ પણ છે, આછો ઉઘાડ છે માટે અંધ પણ છે, અને અંધ ટાળીને મુક્તિ કરી શકાય છે એ રીતે જ્ઞાનની ઊંણી અવસ્થા કહીને વ્યવહાર બતાવ્યો, ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન કહીને ચૈતન્યની ઉણી પર્યાય બતાવી. ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે પરિણમે છે તે રીતે વ્યવહાર કહ્યો. પરંતુ સહજ સ્વભાવની દૃષ્ટિમાં ક્રમરૂપ ઉણી પર્યાય પૂરતો આત્મા નથી. એવો દૃષ્ટિનો વિષય કહી પરમાર્થ બતાવ્યો.

પાંચમાં બોલમાં સકલ વિષયોમાં પોતે કયાંય અટકતો નથી. એમ કહીને સકલ વિષયો છે એટલે કે અધા પદાર્થો છે. ધર્માસ્તિકાય છે, અધર્માસ્તિકાય છે, આકાશાસ્તિકાય છે, કાળ છે વગેરે છએ દ્રવ્યો સાબિત કરી કોઈ મતવાળા એક જ દ્રવ્ય માને છે તેને છએ દ્રવ્ય કહી વ્યવહાર પણ ભેગો બતાવ્યો છે ‘ કેવળ એક રસ વેદના પરિણામને પામીને રસ ચાખતો નથી ’ એમાં એમ કહે છે કે જ્ઞાન તે એક રસને જાણવા જેટલું જ નથી. પરમાર્થદૃષ્ટિએ કોઈ પણ જ્ઞેયમાં અટકવું તે આત્માનું ‘અરુ’ સ્વરૂપ નથી—એ રીતે પરમાર્થ બતાવ્યો.

છઠ્ઠા બોલમાં જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ કહીને જ્ઞેયો જગતમાં છે, પર જ્ઞેય જ્ઞાનમાં જણાય છે એ રીતે વ્યવહાર પણ ભેગો બતાવ્યો, જ્ઞેય જ્ઞાનમાં જણાય છે તોપણ પોતે જ્ઞેયરૂપ થતો નથી એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો.

૨૭૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અનિર્દિષ્ટસંસ્થાન એટલે જીવને કોઈ આકારવાળો કહી શકાતો નથી. જે આકાર થાય તે તો ચૈતન્યની અવસ્થાનો આકાર થાય છે અને અવસ્થાની તો આદિ છે. સિદ્ધની અવસ્થામાં પણ ચૈતન્યના પ્રદેશનો આકાર તો આદિઅનંત છે માટે દ્રવ્યદષ્ટિએ અનાદિ અનંત આત્માને કયા આકારવાળો કહેવો તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. આત્માનો અસંખ્યપ્રદેશરૂપ આકાર છે પણ તે અસંખ્યપ્રદેશી આત્મા અનાદિઅનંત કેવા આકારે છે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી કારણ કે ચાર ગતિના શરીરરૂપ આત્માના પ્રદેશનો આકાર થાય છે તથા સિદ્ધમાં જે પ્રદેશનો આકાર થાય છે તે તો પર્યાયનો આકાર છે માટે દ્રવ્યદષ્ટિએ આત્મા કયા આકારવાળો છે તે કહી શકાતું નથી તેથી તેને અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનવાળો કહેવાય છે.

હવે અવ્યક્ત વિશેષણને સિદ્ધ કરે છે. જ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક જે જ્ઞેય છે અને વ્યક્ત છે તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે.

આ અવ્યક્ત વિશેષણ છે તે અલૌકિક છે. જ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક જે જ્ઞેય છે તે વ્યક્ત છે, અને આત્મા અવ્યક્ત છે, એક કોર રામ, અને એક કોર ગામ. જાણવું, માનવું, અને ઠરવું વગેરે અનંત ગુણોનો તત્ત્વ તે આત્મા છે. એક કોર લોક અને કોર એકલો પોતે, બીજા અનંત આત્માઓ જાતિ અપેક્ષાએ એક છે અને સંખ્યા અપેક્ષાએ જુદે જુદા છે, એક કોર અનંત આત્મા અને એક કોર એકલો પોતે છે. અનંત આત્મામાં પોતે આવી જાય છે, જ દ્રવ્યમાં પણ પોતે આવી જાય છે, પરંતુ આત્મા તેનાથી જુદો છે માટે અવ્યક્ત છે, જ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક આત્માથી બાહ્ય છે માટે આત્મા અવ્યક્ત છે.

આત્મા કરતાં પરમાણુદ્રવ્ય અનંતગુણા છે. પાંચ દ્રવ્ય તે અસ્તિકાય છે, અસ્તિ એટલે છે ને કાય એટલે પ્રદેશનો સમૂહ જીવાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ પાંચ અસ્તિકાય છે અને છઠું દ્રવ્ય તે કાળ છે તે કાળ દ્રવ્ય એક પ્રદેશી છે, કાળ દ્રવ્ય સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુ છે પણ ઉપચારિક નથી. કાલાણુ દ્રવ્ય લોકાકાશના એકેક પ્રદેશ ઉપર રહ્યા છે. તે કાળદ્રવ્ય અસંખ્ય છે, તે કાલાણુદ્રવ્ય ચૌદ બ્રહ્માંડમાં છે. પાંચે દ્રવ્યમાં જે સમયે સમયે પર્યાય બદલાય છે તેમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. દરેક દ્રવ્યની પર્યાય બદલાય છે પોતાથી પણ કાળદ્રવ્ય માત્ર નિમિત્ત છે. બધી વાત યુક્તિથી અને દલીલથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે પણ એક સાથે બધી ન થાય.

આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તે લોકમાં પણ છે અને અલોકમાં પણ છે. આ જીવાદિદ્રવ્યથી ભરેલો સંગ્રહાત્મક લોક છે તે લોક પછી શું આવે, પછી શું આવે

ગાથા-૪૯]

[૨૭૧

તેમ ખ્યાલ કરતાં એકલી ખાલી જગ્યા લક્ષમાં આવશે, તે અલોકાકાશ છે, વિચાર કરતાં તે પછી ખાલી જગ્યાનો અંત ક્યાં આવે? ન આવે, તેથી તે અલોકાકાશ અનંતો છે. જે આકાશ લોકમાં છે તેને લોકાકાશ કહેવાય છે અને જે આકાશદ્રવ્ય અલોકમાં છે તેને અલોકાકાશ કહેવાય છે. તે આકાશદ્રવ્ય લોક અને અલોકમાં થઈને અખંડ એક છે. તે આકાશદ્રવ્ય સર્વવ્યાપી છે.

ચૌદ બ્રહ્માંડમાં એક ધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય છે. તે જીવ પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં ઉદ્દાસીન નિમિત્તકારણ છે. જેમ માછલું પાણીમાં ચાલે ત્યારે પાણી તે માછલાને ધકેલતું નથી પરંતુ તે માછલું જ્યારે ચાલે ત્યારે પાણી હાજર હોય છે માટે તેને નિમિત્ત કહેવાય છે. તેમ ધર્માસ્તિકાયનું જીવ અને પુદ્ગલને ગતિમાં ઉદ્દાસીન નિમિત્ત છે.

એ જ પ્રમાણે ચૌદ બ્રહ્માંડમાં એક અધર્માસ્તિકાય નામનું દ્રવ્ય છે. જડ અને ચૈતન્ય ગતિ કરતાં સ્થિર થાય ત્યારે તેમને સ્થિર થવામાં અધર્માસ્તિકાય ઉદ્દાસીન નિમિત્તકારણ છે. જેમ ઝાડ પંથીને પરાણે પોતાની છાયામાં બેસાડતું નથી, પરંતુ પંથી છાયા લેવા બેસે ત્યારે ઝાડ નિમિત્ત કહેવાય છે. તેમ જડ અને ચૈતન્ય ચાલતા સ્થિર થાય ત્યારે અધર્માસ્તિકાય તેને ઉદ્દાસીન નિમિત્તકારણ કહેવાય છે.

છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક તે યુક્તિથી, શાસ્ત્રથી, સર્વજ્ઞથી નક્કી થયેલ છે. સર્વ આચરણુ ગયા પછી એકલું જ્ઞાન જે રહે તે સર્વજ્ઞ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનથી સર્વ લોકના પદાર્થ અને અલોક, પદાર્થના અનંત ગુણ, દરેક ગુણની અનંતી પર્યાય તે અધું પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

એક એક વસ્તુમાં અનંતા ગુણો અને તેની અનંતી હાલત છે, તેવા અનંતા આત્મા અને અનંતા પરમાણુ વગેરે એવો છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક, તે અધું જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય છે. એક કોર છ વસ્તુ, અને એક કોર આત્મા, એક કોર આખી દુનિયા અને એક કોર એકલો પોતે, એક કોર ગામ અને એક કોર રામ પોતે, તે રામ બધાનો જાણનારો છે તે છ એ દ્રવ્ય આત્માથી બહાર છે માટે તે છ એ દ્રવ્ય વ્યક્ત છે અને આત્મા તેનાથી અવ્યક્ત છે એટલે કે અનેરો છે.

છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક કીધો પરંતુ તેમાં અલોક પણ આવી જાય છે. તે છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક જ્ઞાનમાં જણાવા યોગ્ય છે, જ્ઞાનમાં તે જણાય છે પરંતુ તે આત્માથી બહાર છે માટે આત્મા તેનાથી અવ્યક્ત છે. છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોકથી આત્મા જુદો છે માટે પણ આત્મા અવ્યક્ત છે. છ દ્રવ્ય તે જ્ઞેય છે અને આત્મા તેનો જ્ઞાયક છે માટે પણ આત્મા અવ્યક્ત છે.

૨૭૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અજ્ઞાન વડે જે છ દ્રવ્યમાં રાગના વિકલ્પથી ભેદ પાડીને છ દ્રવ્યને જાણતો, અને પોતાને જાણતો નહિ, તે સમ્યક્દર્શન થતાં રાગના વિકલ્પને તોડી અંદર સ્વરૂપમાં સમાણો તે અપેક્ષાએ પણ આત્મા અવ્યક્ત છે.

હું છ દ્રવ્યમાં છું અને હું છ દ્રવ્યોમાં નથી એવો વિકલ્પ તે રાગ છે. હું અંધનવાળો છું કે મુક્ત છું, હું છ દ્રવ્યમાં છું કે છ દ્રવ્યમાં નથી એવો વિકલ્પ અભેદ દષ્ટિમાં નથી, એવો ભેદ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં નથી. આત્મા જેમ છે તેમ છે તેમાં હું આવો છું કે હું તેવો છું તેવો વિકલ્પ તે રાગ છે, એવા ભેદના વિકલ્પ નિરપેક્ષ નિર્વિકલ્પ અનુભવમાં નથી. છ દ્રવ્યના વિકલ્પના ભેદ મારામાં નથી માટે હું અવ્યક્ત છું.

છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક છે એમ કહીને છ દ્રવ્ય બતાવ્યા, છ દ્રવ્ય કહીને પાંચ દ્રવ્ય નથી ત્રણ દ્રવ્ય નથી પણ છ જ દ્રવ્ય છે તેમ બતાવ્યું છે. જે આ છ દ્રવ્યને ન માને તે તીવ્ર મિથ્યાદષ્ટિ છે અને એ છ દ્રવ્યથી હું નિરપેક્ષ તત્ત્વ જુદો છું તેમ ન માને તો પણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. આચાર્યદેવે છ જ દ્રવ્ય છે એમ કહીને વ્યવહાર બતાવ્યો છે, અને છ દ્રવ્ય છે એમ સ્થાયું છે, માટે એ છ દ્રવ્યને ન માને તે તીવ્ર મિથ્યાદષ્ટિ છે એમ કહ્યું છે અને છ દ્રવ્ય સ્વરૂપે પોતે નથી એમ કહીને નિશ્ચય સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, પરમાર્થ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આચાર્યદેવે છ દ્રવ્યને જ્ઞેય કહ્યા, છ દ્રવ્યના વિકલ્પને જ્ઞેય કહ્યા. અંધ-મોક્ષની પર્યાયને જ્ઞેય કહી એમ બધાને જ્ઞેયમાં નાખી દીધા છે. છ દ્રવ્ય બાહ્ય છે માટે વ્યક્ત છે અને પર્યાય પ્રગટે છે માટે વ્યક્ત છે પણ આત્મા તો 'છે છે ને છે' માટે અવ્યક્ત છે આ રીતે અવ્યક્ત કહ્યું.

ભંગદષ્ટિ અને અંડદષ્ટિ તોડીને અખંડદષ્ટિથી અખંડતત્ત્વની જાહેરાત તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે. કોઈ કહેશે કે આ દેખાય તે ભૂંડી જવું ને ન દેખાય તેને દેખવું? હા, અદર્શને દર્શ કરવું અને દર્શને ભૂંડી જવું, તો જ મુક્તિનો માર્ગ મળે તેમ છે. ભાઈ! તારા સ્વભાવ સામર્થ્યની પણ તને ખબર ન પડે તો તરવાનો ઉપાય હાથ આવે ક્યાંથી? તારા સ્વભાવ સામર્થ્યમાં છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોક જણાય છે, તે જણાય છે તેમાં તારી સ્વતંત્ર સામર્થ્યની જાહેરાત છે. તે તારા સામર્થ્યની જાહેરાત તને જણાય તો તને શાંતિ ને સુખ થાય.

હમણાં તો દુનિયામાં સ્વતંત્રતાના વાયરા બહુ વાયા છે. છોકરા માને નહિ બાપનું, અને બાપ માને નહિ છોકરાનું. સારા પૈસાવાળાને છોકરા હોય તે છોકરા પૈસા વાપરવા માગે ત્યારે બાપ તેને પૈસા આપે નહિ પછી છોકરા કહે કે પયારામાં

ગાથા-૫૦]

[૨૭૩

રૂપીયાની કોથળીયું મૂકવા ટાણે નોકર ચાકરને બહાર કાઢો છો ને કોથળીયું અમારી પાસે ઉપડાવીને મૂકાવો છો અને જ્યારે પૈસા વાપરવા માંગીએ ત્યારે ના પાડો છો માટે તેમ નહિ ચાલે, અમને વાપરવા પૈસા આપવા પડશે. આપ પણ કંજુસનું પુતળું હોય, તેથી છોકરા એમ બોલે. કેટલાક છોકરા તો મા આપનું માને નહિ, સામું બોલે, અને પછી માને કે અમે સ્વતંત્ર થઈએ છીએ, પણ ભાઈ! સ્વતંત્ર થાય છે કે સ્વછંદી થાય છે તે મધ્યસ્થતાથી વિચાર તો ખખર પડશે. એક ખીજની લાયકાત જોતાં આવડે નહિ, કદર કરતાં આવડે નહિ અને કહે કે અમે ખીજનું કેમ માનીએ, પણ કદર કરવા યોગ્ય છોકરા હોય તો તે છોકરાનું કહ્યું આપે માનવું જોઈએ, અને કદર કરવા યોગ્ય આપ હોય તેનું કહ્યું છોકરાએ માનવું જોઈએ તે જ યોગ્ય ગણાય.

અહીં તો આત્માની સ્વતંત્રતાની વાત ચાલે છે, કે જેણે આત્માનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ જાણ્યો નથી તે જગતના કોઈ પણ કાર્યથી સ્વતંત્ર થઈ શકતો નથી. પણ છ દ્રવ્યથી હું આત્મા જુદો છું તેમ જાણ્યું તે જ સ્વતંત્રતાની જાહેરાત છે. જેણે આત્માનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ જાણ્યો તેને પરભાવની ઉપાધિથી જુદો કેમ પડાય તેની પણ ખખર પડી જાય છે.

જેમ અરીસામાં સામી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે છતાં પણ અરીસો કોઈ સામી વસ્તુરૂપે થતો નથી એમ જ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્યઅરીસો તેનો સ્વભાવ બધા પદાર્થને જાણવાનો છે. તે બધા પદાર્થને જાણે તેથી તે પરપદાર્થરૂપે આત્મા થઈ જતો નથી. આ રીતે વસ્તુસ્વભાવને જાણી તેની શ્રદ્ધા કરી તેમાં ઠરે તો જ આત્માનું હિત થાય. તે સિવાય બીજે કોઈ પણ રસ્તે આત્માનું હિત છે જ નહિ.

હવે અવ્યક્તનો ખીજો બોલ કહેવાય છે. કષાયોનો સમૂહ જે ભાવકભાવ વ્યક્ત છે. તેનાથી જીવ અન્ય છે માટે અવ્યક્ત છે.

કષાયના બે બોલ થાય છે. એક કષ, અને બીજો આય. કષ એટલે સંસાર, અને આય એટલે લાલ. જે ભાવ વડે સંસારના ચોરાશીના દુઃખની ડાંગ ખાવાનો લાલ મળે તે કષાય છે, કષ એટલે કપીને અને કપીને એટલે ખેડ કરીને, કોષ, માન, માયા, લોભની ખેડ કરીને ચોરાશીના અવતારને ઉગાડે, સંસારના દુઃખને ઉત્પન્ન કરે તેને કષાય કહેવાય છે. જેમ ખેડત ખેડ કરીને ઢાણા પકાવે છે, તેમ અજ્ઞાની ખેડત અજ્ઞાનભાવે કોષ-માન માયા-લોભ અને શુભાશુભભાવની ખેડ કરીને ચોરાશીમાં ભવ કરવાના ઢાણા પકાવે છે.

રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક, રતિ-અરતિ, અને વેદ તે બધો કષાયોનો સમૂહ છે.
સ. પ્ર. ૩૪

૨૭૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભાવક એટલે કર્મ અને તેનાં નિમિત્તે થતો જે ભાવ તે વ્યક્ત છે, એટલે પ્રગટ છે અને આત્મા તે કપાયોના સમૂહથી જુદો છે માટે અવ્યક્ત છે.

કપાયોની લાગણી તે એક સમય પૂરતી પ્રગટ છે, અને આત્મા સમય પૂરતો નથી પણ ત્રિકાળ છે માટે તે સમય પૂરતી પર્યાયથી આત્મા અન્ય હોવાથી તે અવ્યક્ત છે. આખો આત્મા ધ્રુવ ત્રિકાળી સ્વભાવવાન અવિનાશી છે, અને કોધ-માન માયા-લોભની પર્યાય તે વિકારી ક્ષણિક અને નાશવાન હોવાથી આત્મા તેનાથી અન્ય છે જુદો છે માટે પણ અવ્યક્ત છે.

કોઈ કહેશે કે આમાં ધર્મ શું આવ્યો? આમાં ધર્મ એ આવ્યો કે તે કોધ માન આદિ જે શુભાશુભ ભાવો થાય છે તે જ્ઞેય છે અને હું આત્મા તેના જાણનારો જ્ઞાયક છું, તેમ જાણવું, તેની પ્રતીત કરવી, અને તે જ્ઞાયકસ્વભાવમાં ઠરવું તે જ ખરો ધર્મ છે. જેને આત્માના ધર્મ કરવો હોય તેને આ કપાયોના સમૂહથી જીવને જુદો જાણવો પડશે, શુભાશુભ વિકારી અવસ્થાથી જુદો જાણવો જ પડશે, અને તે રીતે જુદો જાણ્યે જ ધર્મની શરૂઆત છે. આડી ખીજ લાખ કે કોડ ઉપાયે પણ ધર્મની શરૂઆત થાય તેમ નથી.

આ વાત કેને સમજવાય છે? તદ્દન અજ્ઞાનીને સમજવાય છે, જેને ચોરાશીમાં રખડતાં થાક લાગ્યો હોય, કે હું આત્મા! હવે બસ કર! હવે આ રખડવું બંધ કર! એવો જેને રખડપટ્ટીનો થાક લાગ્યો હોય તેવા જિજ્ઞાસુ જીવને આચાર્યદેવ કરુણાથી સમજાવે છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કહે છે કે સરસતા, મધ્યસ્થતા, જિતેન્દ્રિયપણું, અને વિશાળબુદ્ધિ આ ચાર ઘોલ જેનાં અંતરમાં પ્રગટ્યા હોય તે જીવ તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. એવા ચાર ઘોલ જેના અંતરમાં પ્રગટ્યા હોય અને રખડવાનો જેને થાક લાગ્યો હોય તેવા જિજ્ઞાસુ જીવને આ વાત સમજાય છે. અરે ભાઈ! આવા મોંઘા મનુષ્યપણા મળ્યા, આવા સત્સમાગમ મળ્યા, આવા ઉત્તમ ટાણે જે નહિ સમજ તો પછી ક્યારે સમજશ! આપુ! આ મનુષ્યનું આયુષ્ય પુરું થયું, તો ભાઈ કયાં ઉતારા કરશે, રણમાં શેણું કોણું સાંભળશે! ચોરાશીના અવતારમાં તમારા રૂઢનના અવાજ કોઈ સાંભળે તેમ નથી. માટે જે સુખી થવું હોય તો, આત્માના સ્વભાવને આગળી તેમાં ઠરવાથી જ સુખ અને શાંતિ મળે છે આડી કોઈ ઉપાયે સુખ અને શાંતિ છે જ નહિ.

કપાયોના સમૂહથી આત્મા જુદો છે તેને આગળવાથી જ સુક્તિનો પંથ મળે તેમ છે. અવ્યક્તના પહેલા ઘોલમાં છએ પરદ્રવ્યોથી આત્માને જુદો બતાવ્યો, અને બીજા ઘોલમાં પોતામાં થતી મલિન અવસ્થાથી જુદો બતાવ્યો.

ગાથા-૫૦]

[૨૭૫

હવે અવ્યક્તનો ત્રીજો ઘોસ કહે છે. ચિત્સામાન્યમાં ચૈતન્યની સર્વ વ્યક્તિઓ નિમગ્ન (અંતર્ભૂત) છે માટે અવ્યક્ત છે.

ચિત્ સામાન્ય એટલે આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ, જે ત્રિકાળ સદશ એકરૂપે રહેનારો છે, કાયમ સરખાપણે રહેનારો છે. તેમાં ચૈતન્યની સર્વ વ્યક્તિઓ નિમગ્ન છે એટલે શું, કે જાણવાની પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે વધારે ઓછી નિર્મળ થાય તે પર્યાય સામાન્ય સ્વભાવમાં સમાય છે, પર્યાયને ગુણમાં સમાવી તેને અંતર્નિમગ્ન કહ્યું છે. પર્યાય તે ગુણમાં ગુણરૂપે અંતર્નિમગ્ન છે.

સોનામાંથી બંગડી સાંકળી વગેરેની જે જુદી જુદી અવસ્થા થાય તે બધી સોનામાં સમાય છે. તેમ ચૈતન્યના જ્ઞાનની માતે, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય વગેરે જે ઊણી કે પૂરી નિર્મળ અવસ્થા થાય તે બધી અવસ્થા સામાન્ય જ્ઞાનમાં અંતર્ભૂત છે, નિમગ્ન છે, તે અવસ્થાઓ સામાન્ય સ્વભાવથી જુદી નથી, પરંતુ તે પર્યાયોના ભેદ તરફથી જુદાં તે તે જુદી જુદી અવસ્થા પૂરતો આત્મા નહિ હોવાથી તે અવ્યક્ત છે. સર્વ પર્યાયો સામાન્યમાં અંતર્ભૂત છે એટલે કે સામાન્યરૂપ છે તેથી જુદી જુદી પર્યાયો આત્મા નથી માટે તે અવ્યક્ત છે.

જેમ પાણીના નાના મોટા તરંગ તે પાણીમાં સામાન્યમાં સમાય છે, તે સામાન્યરૂપ છે તેમ આત્મામાં જાણવું, જાણવું કાયમ રહે છે તે ત્રિકાળી જાણક સ્વભાવમાં ક્ષણે ક્ષણે થતી નિર્મળ પર્યાય સમાર્થ જાય છે. તે ક્ષણે ક્ષણે થતી પ્રગટ નિર્મળ અવસ્થા સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ ભેગી છે તેથી જુદી પર્યાયો પૂરતો આત્મા નથી, માટે તે અવ્યક્ત છે.

પહેલા ઘોસમાં કહ્યું કે તું છ એ દ્રવ્યથી જુદો તને જો, તો રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન તૂટ્યા વિના રહેશે નહિ.

બીજા ઘોસમાં કહ્યું કે કપાયોનો સમૂહ જે કોધ, માન વગેરે કપાયભાવ છે, તેનાથી તું તને જુદો જો, તો રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાન તૂટ્યા વગર રહેશે નહિ.

ત્રીજા ઘોસમાં કહ્યું કે સામાન્ય જ્ઞાનને જો, અવસ્થાને ન જો, તો રાગ-દ્વેષ અજ્ઞાન તૂટ્યા વિના રહેશે નહિ. બીજા ઘોસમાં મલિન પર્યાયની વાત હતી કે મલિન પર્યાયથી તું તને જુદો જો, અને ત્રીજા ઘોસમાં નિર્મળ પર્યાયની વાત છે કે નિર્મળ પર્યાય જે મતિ-શ્રુત-અવધિની થાય છે તેટલા પૂરતો તને ન માન, અને તે પર્યાય ઉપર દષ્ટિ ન મૂક.

હવે અવ્યક્તનો ચોથો ઘોસ કહે છે. ક્ષણિક વ્યક્તિ માત્ર નથી માટે અવ્યક્ત છે.

૨૭૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ત્રીજા ખોલમાં સર્વ વ્યક્તિઓની વાત હતી. અને અહીં ચોથા ખોલમાં ક્ષણિક વ્યક્તિ લીધી છે એટલે કે એક સમયની એક પર્યાય લીધી છે, એક સમયની એક પર્યાય જેટલો આત્મા નથી માટે આત્મા અવ્યક્ત છે. એક સમયની અવસ્થા હોય તે વખતે પણ અવસ્થા ઉપર લક્ષ આપી નહિ આપતા અખંડ ધ્રુવ સ્વભાવ ઉપર લક્ષ આપી આખા ધ્રુવ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈ લે છે તેથી તે અવસ્થા પૂરતો આત્મા નહિ હોવાથી આત્મા અવ્યક્ત છે.

અભેદ દ્રષ્ટિ આવ્યા વગર ભેદનો રાગ-દ્વેષ ટળશે નહિ. ચૈતન્ય આત્મા તે એક સમયની જે નિર્માળ પર્યાય થઈ જેટલો નથી પણ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે, સમયની અવસ્થા તો બદલાઈ જાય છે અને પોતે આત્મા તો કાયમ રહે છે માટે તે અવસ્થા પૂરતો આત્મા નથી, તેથી તે અવ્યક્ત છે.

ક્ષણિક વ્યક્તિ એટલે એક સમયની અવસ્થા, જે તે અવસ્થા જેટલો જ આત્માને માન્યો તો જે ધ્રુવ સ્વભાવ છે તેને ન માન્યો, હવે જે એક અવસ્થા પૂરતો જ આત્મા હોય તો પછી બીજી સમયે બીજી અવસ્થા અને ત્રીજી સમયે ત્રીજી અવસ્થા એમ બધી અવસ્થાનું સામર્થ્ય તે દ્રવ્ય વિના આવશે ક્યાંથી? એક અવસ્થા બદલીને બીજી અવસ્થા ઉત્પન્ન થશે ક્યાંથી? માટે બધી અવસ્થાનું સામર્થ્ય ધરનાર ત્રિકાળ ટકતો દ્રવ્યનો સામાન્ય સ્વભાવ છે, અને તેમાંથી સમયે સમયે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે પણ પર્યાય પૂરતો આત્મા નહિ હોવાથી પોતે અવ્યક્ત છે. આવું આત્માનું સ્વરૂપ છે તેને આ પ્રકારે સમજે તો સ્વતંત્રતા પ્રગટે.

કેટલાક કહે છે કે ગુરુકૃપા થાય તો આપણને સમજવી દીધે, પણ ગુરુ કૃપા કોઈને કાંઈ આપી દે તેમ નથી, પોતાની યોગ્યતાથી પોતે સમજે ત્યારે ગુરુ કૃપાને નિમિત્ત થયું કહેવાય. તારી તૈયારીથી તું સમજ તો સમજાય તેવું છે. બાકી તારી તૈયારી વગર તીર્થંકર પણ તને સમજાવવા સમર્થ નથી. તીર્થંકરદેવે ગયા ભવમાં જ્યારે તીર્થંકર ગોત્ર બાંધ્યું ત્યારે આત્માની ઓળખાણમાં બધા જીવોને સમજાવી દઉં તેવો ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત ભાવ આવવાથી તીર્થંકરગોત્ર બંધાણું હતું તે ભાવમાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ બંધાણી છતાં પોતે જ્યારે તીર્થંકર પદ કેવળજ્ઞાનમાં હતા ત્યારે કાંઈ બધાને તારી શકાય નહિ, જેની તૈયારી હતી તે જીવો તર્યા ત્યારે તીર્થંકર ભગવાનના નિમિત્તે તર્યા તેમ ઉપચારથી કહેવાણું. શ્રી તીર્થંકર ભગવાન તો બધાને તરવામાં નિમિત્ત હતા છતાં જે પોતાના ઉપાદાનની તૈયારીએ તર્યા તેને નિમિત્ત થયા તેમ કહેવાણું.

નિમિત્તનો અર્થ હાજરી સમજવો પણ નિમિત્ત કોઈનું કાંઈ કરી દેતું નથી, કાર્ય થવામાં જે અનુકૂળ નિમિત્ત હોય તેને તે કાર્યનું નિમિત્ત થયું કહેવાય, ઘડો

ગાથા-૫૦]

[૨૭૭

થવામાં કુંભાર અનુકૂળ નિમિત્ત છે અને કોર્ટમાં વકીલ અનુકૂળ નિમિત્ત છે, કોર્ટના કાર્યમાં કુંભાર હાજર ન હોય અને ઘડો થવામાં વકીલ હાજર ન હોય. મોક્ષ પર્યાય ઉદ્ધવામાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તે અનુકૂળ નિમિત્ત છે. નિમિત્ત તરફની દૃષ્ટિએ જુઓ તો સ્ત્રી, પુત્ર, વગેરે રાગી નિમિત્ત તે રાગ થવામાં નિમિત્ત કહેવાય, અને વીતરાગી નિમિત્ત છે તે વીતરાગના થવામાં નિમિત્ત કહેવાય પરંતુ રાગી નિમિત્તને દેખી કોઈ વીતરાગ-ભાવ કરે અને વીતરાગી નિમિત્તને દેખી કોઈ અશુભભાવ કરે, તો તેમાં પોતાના ઉપાદાનનો ગુણ દોષ છે. વીતરાગી નિમિત્તને પણ પોતે રાગનું નિમિત્ત બનાવ્યું તે પોતાના ઉપાદાનનો દોષ છે. તીર્થ કર ભગવાન તો બધાને હાજર હતા પણ જે પોતાની તૈયારીએ તર્યા તેને નિમિત્ત કહેવાયું.

દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્ર તે તરવામાં અનુકૂળ નિમિત્ત છે, એવું નિમિત્ત અને ઉપાદાન બંનેનું જ્ઞાન સમ્યજ્ઞાનમાં આવી જાય છે, રાગી નિમિત્ત છે કે વીતરાગી નિમિત્ત છે તેનો વિવેક સમ્યજ્ઞાનીને હોય છે. નિમિત્ત તે તારી ફેટું નથી પણ પોતે પોતાથી તરે ત્યારે નિમિત્ત હોય છે. પોતે તરે ત્યારે નિમિત્તને આરોપ અપાય છે.

૧૯૯૯ આસો વદ, ધનતેરસ, મંગળ.

આહીં અવ્યક્તની વાત ચાલે છે. આત્મા છ દ્રવ્ય સ્વરૂપ લોકથી જુદા છે માટે અવ્યક્ત છે. જુદા સ્વરૂપનું ભાન કરે તો જુદામાં ઠરે, અને તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. જે પોતાનો જુદા સ્વભાવ ન જાણે તો પોતાના સ્વરૂપમાં ઠરવાનો પુરુષાર્થ કરે નહિ, અને ઠરવાના પુરુષાર્થ વગર કપાયોનો સમૂહ રાગ-દ્વેષ વગેરે ટળે નહિ. ક્રોધ માન વગેરે થાય તેટલો આત્મા નથી પણ તેના નાશ કરવાના સ્વભાવથી ભરેલો આત્મા છે, તે બે બોલ થયા.

ત્રીજા બોલમાં ચિત્ સામાન્ય એટલે આખો જ્ઞાનગુણ લીધો. તે આખા જ્ઞાનગુણમાં જે ક્ષણે ક્ષણે નિર્મળ અવસ્થા થાય તે જ્ઞાનગુણથી જુદી નથી, તે નિર્મળ અવસ્થા જ્ઞાનગુણમાં અંતર્નિમગ્ન છે, એટલે કે જ્ઞાનગુણમાં જ્ઞાનની નિર્મળ અવસ્થા સમાધેડી છે.

જેમ સોનામાં તાંબુ નાખવાથી તે તાંબુ સોના સાથે ગમે તેટલો ટાઈમ રહે તો પણ તે સોનું થતું નથી, તે તાંબુ સોનાથી જુદું પડી જાય એટલે સોનાના પીળપની નિર્મળ અવસ્થા થતી જાય તે સોનાની જ અવસ્થા છે, સોનામય જ તે અવસ્થા છે, સોનામાં તેની નિર્મળ અવસ્થા એકરૂપ છે પણ જુદી નથી. એમ ચૈતન્યમૂર્તિ ભગવાન આત્મામાં કર્મના નિમિત્તે પોતાની ઊંધાઈથી વિકારી અવસ્થા

૨૭૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ક્ષણે ક્ષણે થઈને ભલે અનંતકાળ થયો છે તો પણ તે વિકાર સ્વરૂપે થઈ જતો નથી. આ વિકાર તે હું નહિ, હું આત્મા આ વિકારરૂપ તાંબાથી જુદો છું, એમ જ્ઞાનમાં વિવેક થતાં પછી જે જે નિર્માળ અવસ્થા થાય તે તેમાં અંતર્નિમગ્ન છે, રાગ-દ્વેષ વિનાની જે નિર્માળ, નિર્માળ, અવસ્થા થાય તે ચૈતન્ય પ્રભુ સામાન્યથી જુદી નથી પણ સામાન્યમાં એકરૂપ છે, ભેદરૂપ નથી.

તારો ચૈતન્યમૂર્તિનો એકરૂપ સામાન્ય ખાનદાન સ્વભાવ તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી નિર્માળ પર્યાય ઉઘડે છે, સામાન્ય સ્વભાવની દષ્ટિના જેરે નિર્માળ પર્યાય, જે સામાન્ય સ્વભાવ ભર્યો છે તેમાંથી પ્રગટે છે. પરંતુ અવસ્થા ઉપર લક્ષ મૂકવા જેવું નથી, કારણ કે રાગ-દ્વેષ ટળીને જે નિર્માળ પર્યાયના ભંગ પડે છે તેના ઉપર લક્ષ મૂકતાં પર્યાય નિર્માળ નહિ થાય. નિર્માળ પર્યાય પણ ભંગરૂપ અને ભેદરૂપ છે તેથી તે ભંગરૂપ પર્યાય ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ થાય છે અને રાગ થતાં નિર્માળ પર્યાય પ્રગટતી નથી. ક્ષણિક પર્યાય પૂરતો હું નથી. પણ હું તો સામાન્ય ત્રિકાળ એકરૂપ છું, એવી દષ્ટિના જેરમાં અસ્થિરતા ટળીને સ્થિરતા પ્રગટે છે—નિર્માળ પર્યાય પ્રગટે છે.

આ વાત બહુ અસૌકિક છે, કુંદકુંદાચાર્યદેવના બંધાં અધ્યામાં આ ગાથા છે. તેમાં વળી જે આ અવ્યક્તનો ખેલ ચાલે છે તે તો બહુજ સરસ છે. આજે ધનનેરશ પણ છે અને અહીં અવ્યક્તનો ખેલ ચાલે છે, આજે લોકો ધનની પૂજા કરે છે, પરંતુ તે તો ધૂળની પૂજા છે, અને આ તો ચૈતન્યલક્ષ્મીનું પૂજન ચાલે છે.

લોકો ધનની પૂજા કરે છે એટલે એમાંથી એવું નીકળે છે કે હું સદાય તારો-લક્ષ્મીનો આશિયાળો રહું, અને તારા વિના મારે ચાલે નહિ તેવો મને રાખજો.

માણસો ખેલે છે ને કે હે પ્રભુ! અમને નાગા ભૂખ્યા ન રાખશો, તેનો અર્થ એવો થયો કે શરીર સદાય રાખજો, અને ભૂખ સદાય લાગ્યા કરે ને રોટલા સદાય મળ્યા કરે, એ રીતે પરનો આશિયાળો સદાય રહ્યા કરું, એમ તે માગે છે. પણ એમ ભાન કરે કે હું ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા, પરથી નિરાળો છું મારી સ્ત્રીજ, મારી સ્વરૂપ-લક્ષ્મી તો મારી પાસે છે, પરવસ્તુ તે મને સુખરૂપ નથી, મારું સુખ તો મારામાં છે, એવો વિવેક થતાં પરની આશિયાળા ટળી જાય છે.

અહીં અવ્યક્તનો ખેલ ચાલે છે, આ વાત અત્યારે સમાજમાં ચાલે નહિ, કાને કોઈ દિવસ સાંભળવામાં આવી નહિ, અને તેથી તેનો વિચાર પણ કોઈ દિવસ કર્યો નહિ, કોઈ દિવસ એવું સ્વપ્ન પણ આવ્યું? કે હું ચિદાનંદ આત્મા મુક્ત થઈ ગયો!

ગાથા-૫૦]

[૨૭૬

જેનો જેને રંગ તેનાં તેને સ્વપ્નાં આવે, વેપારીઓને વેપારનો રંગ તેથી તેને વેપાર
ધંધાના સ્વપ્નાં આવે, અને જેને આત્માની લગની લાગી હોય તેને એવા સ્વપ્નાં
આવે કે હું ચિદાનંદ સ્વરૂપે રમતો મુક્ત થઈ ગયો.

એનું સ્વપ્ને જે દર્શન પામે રે,
તેનું મન ન ચઢે બીજે ભામે રે;
થાય કૃષ્ણનો લેશ પ્રસંગ રે,
તેને ન ગમે બીજા કૈરો સંગ રે.

હું આત્મા મુક્ત છું, સિદ્ધ થયો એવું સ્વપ્ન પણ જે આવ્યું, તો પછી તેનું
મન રાગ-ક્રોધ અને વિષય-કપાયના ભામે ચઢતું નથી, કૃષ્ણ શબ્દે કર્મને કૃપનાર એવો
જે આત્મા તેનો લેશ પ્રસંગ એટલે એક અંશ પણ જે પ્રગટયો તો તેને પરના સંગની
રૂચિ કે પ્રીતિ થતી નથી. કર્મને કૃપે તે આત્મા પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, કર્મને
મારીને, બાળીને, પોતે જાગે તે પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે, જેમ શ્રી કૃષ્ણનો અવતાર
કંસને મારવાને હતો, કાંઈ કંસથી મરવાને તેનો અવતાર ન હતો, તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ
ભગવાન આત્મા પોતે પરથી જુદો છે, એવા આત્માનો અનુભવ થયો તે શ્રીકૃષ્ણ
જન્મ્યા, તે કંશ શબ્દે કર્મને નાશ કરવાને માટે આત્માનો જન્મ છે.

હવે અવ્યક્તનો પાંચમો બોલ કહો છે. વ્યક્તપણું તથા અવ્યક્તપણું બેળાં
મિશ્રિતરૂપે તેને પ્રતિભાસવા છતાં પણ તે કેવળ વ્યક્તપણાને જ સ્પર્શતો નથી માટે
અવ્યક્ત છે.

ક્ષણે ક્ષણે થતી પર્યાય તે વ્યક્ત અને પોતે આત્મા કાયમ ટકનારો ધ્રુવ તે
અવ્યક્ત છે, તે ક્ષણિક અવસ્થાનું પણ જ્ઞાન કરે છે ને ત્રિકાળી વસ્તુનું પણ જ્ઞાન કરે
છે, અને સાથે મિશ્રિતપણે એટલે તે અને સાથે જાણવામાં આવવા છતાં પણ કેવળ
વ્યક્તપણાને જ સ્પર્શતો નથી માટે પોતે અવ્યક્ત છે.

જ્ઞાન ત્રણે કાળની અવસ્થાને જાણે અને વસ્તુને પણ જાણે, અને જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસવા
છતાં કેવળ વ્યક્ત એટલે અવસ્થાને જ સ્પર્શી છે તેમ નથી. જેને આત્માની નિર્મળ
પર્યાય પ્રગટ કરવાની રૂચિ છે અને પુરુષાર્થનું બળ છે તે એમ કહો છે કે કાલે જ જ્ઞાન
પ્રગટ કરીશ, કાલે જ વીતરાગતા પ્રગટ કરીશ, તેમાં શું આવ્યું, કાલે એટલે ભવિષ્યમાં
જે પર્યાય પ્રગટ કરવી છે તે પર્યાય મારા દ્રવ્યમાં ભરી પડી છે, દ્રવ્યમાં અવસ્થા ભરી
છે તે ભરેલાનું જ્ઞાન અને વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાનું જ્ઞાન, એ રીતે અનેનું જ્ઞાન
થયું. દ્રવ્યમાં અવસ્થા ભરી છે એટલે દ્રવ્યનું જ્ઞાન અને વર્તમાન અવસ્થાનું જ્ઞાન
અનેનું જ્ઞાન થયું; એટલી અવસ્થાનું જ જ્ઞાન થયું તેમ નથી, પરંતુ અનેનું જ્ઞાન થયું.

એક છાકરી ગારણું લઈને રોટલી કરવા માગે છે ત્યારે તેને ગયા કાળનું જ્ઞાન વર્તે છે કે મારી આ આવી જાતની રોટલી કરતી હતી અને ભવિષ્યમાં મારે આવી રોટલી કરવી છે એમ લક્ષમાં લઈને પછી વર્તમાનમાં તે છાકરી ગારણું કાપે છે, તે રીતે એ છાકરીને પણ રોટલી કરતાં, ગયા કાળનું અને ભવિષ્યનું જ્ઞાન બંને સાથે વર્તે છે.

તેવી જ રીતે કુંભારને પણ ઘડો કરવા પહેલાં ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે કે માટીમાંથી પહેલાં ગયા કાળે ઘડો કર્યો હતો તેવો ઘડો ભવિષ્યમાં કરવો છે. અથવા આ ઘડો ગયા કાળે માટીમાંથી થયો છે અને ભવિષ્યમાં આ ધીજી માટીમાંથી ઘડો આમ થશે તેમ ત્રણે કાળનું જ્ઞાન સાથે વર્તે છે. કુંભારે તો ઘડાનું જ્ઞાન જ કર્યું છે પણ ઘડાનો કર્તા કુંભાર નથી. જ્યારે માટીનો પીંડો હોય છે ત્યારે કુંભાર એમ જાણે છે કે આમાંથી ઘડો થશે, અને જ્યારે ઘડો થાય છે ત્યારે તે એમ જાણે છે કે આ ઘડો થાય છે, પણ તેમાં તેણે કંઈ કર્યું નથી. માટીના પીંડામાંથી થાસ અને કોસ થાય છે, ત્યારે કુંભાર જાણે છે કે આ થાસ અને કોસ થાય છે. જેમ થાય છે તેમાં તેણે જાણ્યું પણ તેમાં તેણે કર્યું શું? પહેલાં માટીના પીંડાનું જ્ઞાન કર્યું એટલે કે તે કુંભારે પહેલાં સામાન્યનું જ્ઞાન કર્યું; પછી તેણે વર્તમાન વર્તતી અવસ્થાનું જ્ઞાન કર્યું; ધ્રુવતાની સમર્થતાનું જ્ઞાન, અને અવસ્થાનું જ્ઞાન બંને સાથે થાય છે.

તે જ પ્રમાણે ઝવેરીને પહેલાં હીરાનો ભાવ આટલો હતો વર્તમાનમાં આટલો છે, અને ભવિષ્યમાં આટલો વધશે એમ ત્રિકાળનું જ્ઞાન સાથે આવી જાય છે. એ રીતે દ્રવ્ય અને પર્યાયનું બંનેનું જ્ઞાન સાથે આવી જાય છે.

એમ આત્મા ત્રણે કાળની પર્યાયનો પિંડ જે વસ્તુ તેને પણ જાણે છે અને વર્તમાન વર્તતી પર્યાયને પણ જાણે છે તેવો તેનો સ્વભાવ છે તોપણ કેવળ વર્તમાન વર્તતી પર્યાયને જ માત્ર સ્પર્શ તો નથી માટે તે અવ્યક્ત છે.

જ્ઞાની જાણે છે કે જેનો સંયોગ થયો તેનો વિયોગ અવશ્ય થવાનો છે. આ શરીરનો જન્મ થયો તેનો વિયોગ અવશ્ય થવાનો છે, એમ સંયોગ વિયોગનું જ્ઞાન સાથે આવી જાય છે; સંયોગ દાણે વિયોગનું જ્ઞાન સાથે આવી જાય છે. તેથી તેને વિયોગ દાણે દ્વેષ થતો નથી, જેવું જાણ્યું હતું તેવું જ થયું પછી દ્વેષ ન થાય. આ રીતે સમ્યજ્ઞાનીના જ્ઞાનમાં સમાધિ વર્તે છે, તે સમાધિને વધારીને દેહને છોડે છે.

જ્ઞાની સમજે છે કે આ સંયોગી ચીજ છે તે એક વાર જરૂર જશે, એટલે તે જીવનની પક્ષમાં ઉભો છતાં સમજે છે કે આ જ શરીર જાય છે તે મારું નહિ, મારું હોય તે

ગાથા-૪૯]

[૨૮૧

બંધ નહિ, તેથી તેને સંયોગમાં રાગ નથી. અને જ્યાં ઢાણે દ્વેષ પણ નથી એ રીતે શાંતિની નિર્મળ પર્યાયમાં વધતાં વધતાં વધીને તે દેહને છોડે છે.

જેણે આ શરીર તે હું એમ માન્યું છે તેને વિયોગ ઢાણે દ્વેષ થયા વિના રહેશે નહિ. જેને શરીરને રાખવાનો રાગ તેને મરણ ઢાણે દ્વેષ થયા વિના રહેશે નહિ, તેને પોતાનું તો ભાન નથી, અને જે પરનું જ્ઞાન કર્યું છે તે બધું પર તરફ ઢળીને કર્યું છે. તેથી પરના સંયોગ ઢાણે રાગ અને વિયોગ ઢાણે દ્વેષ થયા વગર રહેશે નહિ.

જેણે પોતાના સામાન્ય ચૈતન્યસ્વભાવનું જ્ઞાન, પોતાની અવસ્થાનું જ્ઞાન, અને પર પદાર્થનું પણ જ્ઞાન, સ્વતરફ ઢળીને કર્યું છે, તે એકલી અવસ્થાને સ્પર્શતો નથી. પોતાના સ્વભાવના ભાનમાં વર્તમાન અવસ્થાનું જ્ઞાન, પોતાના સામાન્યનું જ્ઞાન, અને સામા પદાર્થની વર્તમાન અવસ્થાનું જ્ઞાન, અને સામા પદાર્થના ભવિષ્યનું જ્ઞાન એટલે કે સામાના સામાન્યનું જ્ઞાન, તેણે સળંગ જ્ઞાન કરનાર એકલી અવસ્થાને સ્પર્શતો નથી. જેને એમ પ્રતીત છે કે મારે આત્મા કાયમ ટકનારો ધ્રુવ છે, તે વસ્તુ અને વસ્તુની અવસ્થાનું બંનેનું જ્ઞાન કરે છે પણ એકલી અવસ્થાનું જ્ઞાન કરતો નથી એકલી અવસ્થાને સ્પર્શતો નથી. માટે આત્મા અવ્યક્ત છે.

હવે અવ્યક્તનો છઠ્ઠો બોલ કહેવાય છે.

પોતે પોતાથી જ બાહ્ય-અભ્યંતર સ્પર્શ અનુભવાઈ રહ્યો હોવા છતાં પણ વ્યક્ત-પણા પ્રતિ ઉદાસીનપણે પ્રદ્યોતમાન (પ્રકાશમાન) છે માટે અવ્યક્ત છે.

અભ્યંતર એટલે પોતે દ્રવ્ય અને બાહ્ય એટલે સર્વ બાહ્ય પદાર્થો તે જ્ઞેય, તે સર્વ પોતે પોતાથી જ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, આ બોલમાં પ્રત્યક્ષનું વજન છે. મન ઇન્દ્રિયના અવસાન વગર પોતે પોતાથી જ પ્રત્યક્ષ જાણે છે, એકલું પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય કહ્યું છે, તેમાં સંયોગ નહિ, નિમિત્ત નહિ, વિકાર નહિ, ઊણી પર્યાય નહિ, નિર્મળ પર્યાય પૂરતું પણ દ્રવ્ય નહિ, એકલું સામાન્ય દ્રવ્ય કહ્યું છે, માત્ર પર્યાયરૂપ દ્રવ્ય નથી, માટે વ્યક્તપણા પ્રત્યે ઉદાસીન છે. સ્વ અને પરનું બંનેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ છે. પરનું જ્ઞાન કરે છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે, પણ પરને જાણે છે તેથી કાંઈ જ્ઞાનમાં પરોક્ષપણું આવતું નથી, અંતરનું અને બહારનું જ્ઞાન પોતે પોતાથી પ્રત્યક્ષ જ કરે છે, તેમાં પરનું નિમિત્ત કે પરોક્ષપણું આવતું નથી, કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટે ત્યારે પ્રત્યક્ષ જણાય તેમ નહિ પણ જ્ઞાન પોતે પોતાથી જ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે પોતે પોતાના દ્રવ્યથી ગુણથી અને પર્યાયથી સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જ છે. સ્વપર પ્રકાશકપણે પોતે પ્રત્યક્ષ જ છે તો પણ વ્યક્તપણા પ્રત્યે સ. ૩૬.

૨૮૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ઉદાસીન છે, આજ્ઞા જ્ઞેય અને અભ્યંતરમાં પોતે સ્પષ્ટ જણાઈ રહ્યો હોવા છતાં પર્યાય પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે. અનુભવનો અર્થ અહીં જ્ઞાન થાય છે.

આત્મામાં સામી સ્વીજનું જ્ઞાન થાય અને એની અવસ્થાનું પણ જ્ઞાન થાય, તેમ પોતાના આત્માનું પણ જ્ઞાન થાય અને પોતાની પર્યાયનું પણ જ્ઞાન થાય તે સર્વનું પ્રત્યક્ષપણે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય તોપણ માત્ર પર્યાયની વ્યક્તતાને આત્મા સ્પર્શીતો નથી માટે આત્મા અવ્યક્ત છે. આ ગાથા મહાભાંગલિક છે, અસૌકિક છે. આજની ધનતેરસ આ રીતે અપૂર્વ ઉજવાણી, આમ છ હેતુથી અવ્યક્તપણું સિદ્ધ કર્યું.

આત્મા પર્યાય પ્રત્યે ઉદાસીન પ્રકાશમાન છે જેમકે સિદ્ધ ભગવાન પણ એક સમયે ત્રણે કાળનો આનંદ ભોગવી લેતા હોય તો બીજે સમયે બીજી પર્યાયનો આનંદ ભોગવે ક્યાંથી? માટે એક સમયે આનંદગુણની એક પર્યાયનો ભોગવટો થાય છે અને આનંદની જાત એક રહીને સમયે સમયે નવી નવી પર્યાયનો ભોગવટો થાય છે. તે દરેક પર્યાય સમયે સમયે આત્મામાંથી આવે છે, દરેક પર્યાય આત્મામાંથી આવે છે એટલે કે દરેક પર્યાય આત્મામાં દ્રવ્યરૂપ છે તો તેમાંથી આવે છે માટે એક પર્યાયમાં આખો આત્મા આવી જતો નથી તેથી આત્મા પર્યાય પ્રત્યે ઉદાસીન છે.

આત્માનો મૂળ સ્વભાવ શું છે, મૂળ શક્તિ શું છે તે જણવાથી આત્માનો સ્વભાવ પ્રગટે. આત્માનો કોઈ ગુણ બહાર ગયો નથી, તેથી બહાર દષ્ટિ મૂકવાથી આત્માનો ધર્મ પ્રગટે નહિ. પણ અંતર દષ્ટિ મૂકવાથી ધર્મ પ્રગટે. આત્મામાં જે ક્ષણે ક્ષણે નિર્મળ અવસ્થા થાય છે તેનું સામર્થ્ય દ્રવ્યમાં કાયમ પડ્યું છે. જેમ સોનાની મલિન અવસ્થા ટળીને નિર્મળ નિર્મળ અવસ્થા થતી જાય છે તે એક પછી એક નિર્મળ અવસ્થા થવાની બધી શક્તિ એટલે સામર્થ્ય તો સોનામાં કાયમ છે, એક અવસ્થા પછી બીજી અવસ્થા થાય તે બધી તાકાત-બધું સામર્થ્ય સ્વભાવમાં ન હોય તો પ્રગટે ક્યાંથી? અવસ્થા થવાની તાકાત વસ્તુમાં ન હોય તો આવે ક્યાંથી? એક પછી બીજી અવસ્થા થવાની બધી શક્તિ સામાન્ય સ્વભાવમાં કાયમ છે.

હીરાનો પ્રકાશ સ્થૂળ દષ્ટિરાગાને એકરૂપ લાગે છે પણ તેમાં ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા બદલ્યા કરે છે. તેમ આત્મા જ્ઞાન દર્શન આદિ વીર્યની મૂર્તિ છે, તેમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે અવસ્થા બદલ્યા કરે છે, ભોક્ષમાર્ગ પ્રગટે ત્યારે અમુક અંશે નિર્મળ પર્યાય થાય છે અને ભોક્ષ થાય ત્યારે સંપૂર્ણ નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે.

મલિન પર્યાયને નાશ કરવાનો સ્વભાવ ત્રિકાળ ધ્રુવપણે અંદર આત્મામાં પડ્યો છે, વિકારભાવને ટાળવાનો સ્વભાવ જો આત્મામાં ન હોય તો તેને ટાળવાનો ચિકિત્સક જ આવે નહિ, પરંતુ તેને ટાળવાનો ભાવ આવે છે અને તે ટળી જાય છે, માટે તેને

જાથા-૪૯]

[૨૮૩

દાળવાનો સ્વભાવ આત્મામાં છે. સુખ વગેરે અનંત સ્વભાવ આત્મામાં ભર્યા પડ્યા છે, પુણ્ય-પાપના ક્ષણિક વિકારમાં આખું દ્રવ્ય સમાઈ જતું નથી. તેને દાળવાનો સ્વભાવ અંદર આત્મામાં ભર્યો પડ્યો છે. રાગ-દ્વેષ વિકાર જોઈતો નથી છતાં પણ આવે છે તે આવે ક્યારે કે અંદર રાગ-દ્વેષ રહિત વીતરાગી નિર્વિકારી સ્વભાવ ભર્યો પડ્યો છે તે સ્વભાવ તરફ નહિ જોતાં ઊંઘી ગુલાંટ ખાધી એટલે રાગ-દ્વેષની અવસ્થા થાય છે અને તે જ પરાધીનતા છે.

લોકો કહે છે કે પરાધીનતા એ સ્વપ્ને સુખ નહિ, પણ પરાધીનતાની વ્યાખ્યા શું? નોકરી કરવી તે પરાધીનતા, કે માખાપતું કહ્યું કરવું તે પરાધીનતા, એ પરાધીનતાની વ્યાખ્યા એટલી નથી; પણ આત્મા જ્ઞાન આનંદની મૂર્તિ છે, તેમાં જે રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે જ ખરી પરાધીનતા છે, તે પરાધીનતામાં સુખ નથી, તેથી પરાધીનતા દાળું તે સુખ પ્રગટાવું, સ્વાધીનતા પ્રગટાવું, એમ ભાવ થયા કરે છે એટલે એમાંથી એમ સાબિત થાય છે કે અંદર આત્મામાં સ્વાધીન સ્વભાવ ભર્યો છે તેમાંથી સ્વાધીનતા પ્રગટાવું.

કેટલાક કહે છે કે શું અમે તાબેદાર હોઈશું? એમ કહેવામાં પણ એ વાત આવે છે, એક તો તાબેદાર છે, અને બીજી વાત એ કે તે તાબેદારીની પરાધીનતા દાળવાની તાકાત પણ અંદર ભરી છે એમ એ વાત સિદ્ધ થઈ, તાખામાં નથી રહેવું એટલે તાખામાં છે એમ પણ નક્કી થાય છે અને તાબેદારીને દાળવાનું પણ નક્કી થાય છે.

જેમ કે ખાનદાન માણસને અનીતિનો કોઈ વિકલ્પ આવ્યો ત્યારે એને એમ થાય કે અરર! આવો વિકલ્પ આવ્યો, અરે હું કોણ, આ મારું કુટુંબ કોણ? અરે! મને ખાનદાનને આ વિકલ્પ હોય નહિ, મને આ વિકલ્પ ન શોભે, ભલે પ્રાણ જાય તો પણ આ ખાનદાનની જાતને આ ન શોભે. હવે જુઓ, અનીતિનો ભાવ આવ્યો તો ખરો, પણ તેની સાથે તેને દાળવાનો ભાવ પણ સાથે જ રહેલો છે. અનીતિનો ભાવ દાળીને નીતિનો ભાવ કાયમ રાખવા માગે છે. અનીતિનો ભાવ થતી વખતે પણ નીતિનો ભાવ પડ્યો છે અને અનીતિનો ભાવ દાળતી વખતે અને દાળ્યા પછી પણ નીતિનો ભાવ પડ્યો છે.

આ તો નીતિની વાત કરી પણ તેમ જેને આત્માના ખાનદાન સ્વભાવની ખુમારી ચડી ગઈ છે તેને પણ એમ થાય કે અરે હું કોણ! હું સિદ્ધ ભગવાનની જાતનો, સિદ્ધના કુટુંબનો, મારામાં જે આ રાગ-દ્વેષ અને પુણ્ય-પાપના પરિણામ થાય તે મને પાલવે નહિ, શોભે નહિ. હું તો અશરીરી પરમાત્મા જેવો છું, જેમ સિદ્ધ ભગવાનમાં રાગ-દ્વેષ નથી

૨૮૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તેમ મારા આત્મામાં પણ રાગ-દ્વેષ નથી, છતાં પણ આ અવસ્થામાં આ શું! હું સિદ્ધની નાતનો ખાનદાન જાતનો, અરે! મને આ હોય! મને આ ન શોભે. હવે જુઓ, રાગ-દ્વેષ થાય તો છે, છતાં પણ કહે છે કે મને આ ન શોભે એટલે રાગ-દ્વેષ થતી વખતે જ તેને ટાળવાનો સ્વભાવ છે તે ટાળવાનો સ્વભાવ કાયમી જે ઉભો છે તેના તરફ ઠગતાં રાગ દ્વેષ ટળે છે. રાગ-દ્વેષ થતી વખતે પણ ટાળવાનો સ્વભાવ ઉભો છે, અને રાગ-દ્વેષ ટળ્યા પછી પણ તે સ્વભાવ ઉભો છે. એટલે રાગ-દ્વેષના નાશનો સ્વભાવ ત્રિકાળ ઉભો છે. તે સ્વભાવ ત્રિકાળ ઉભો છે એટલે આ રાગ-દ્વેષ ન જોઈએ, આ મને ન શોભે. તેને ટાળું એમ ભાવ ત્રિકાળી સ્વભાવની હયાતિના કારણે આવ્યા કરે છે. તે ધ્રુવ સ્વભાવ, સામાન્ય સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ આપવાથી સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટે, પણ પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ આપવાથી સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટે નહિ, પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ આપવાથી રાગ થાય પણ રાગ-દ્વેષ ઘટે નહિ, પણ સામાન્ય ત્રિકાળી એકરૂપ સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ આપવાથી રાગ-દ્વેષ ઘટે અને નિર્માળ પર્યાય પ્રગટે.

સત્ વસ્તુની અંદર જે અંધનભાવ થાય તે આત્મભાવ નથી, પરપદાર્થની જરૂર પડે તેવું તત્ત્વ ન હોય. જેમાં પર પદાર્થની જરૂર ન પડે તેનું નામ જીવન કહેવાય. ઓશિયાળું જીવન તે કોઈ જીવન કહેવાય! સ્વતંત્ર જીવન તે જ 'અર્ચ' જીવન છે. તો સ્વતંત્ર જીવન તે કહેવું કેને? જેમાં રાગ-દ્વેષના પરાશ્રયપણાનો અંશ પણ ન હોય. અને જે પોતાના નિગ્ધનંદમાં ટકી રહે તે જ 'અર્ચ' સ્વતંત્ર જીવન કહેવાય. માટે પર પદાર્થથી પોતે તદ્દન જુદો છે તેવા જુદા તત્ત્વની શ્રદ્ધા ને જ્ઞાન કરે તો તેમાં ઈશ્વારપણું આવે અને તો જ તે સ્વતંત્ર સુખી થાય.

દરેકે દરેક પદાર્થ સ્વતંત્ર છે કોઈ પદાર્થની ક્રિયા ખીજા કોઈને તાબે નથી, પણ અજ્ઞાનીને અભિમાન થઈ જાય છે કે આ કાર્ય મેં કર્યું પણ તેમાં વિચાર કરે તો સ્પષ્ટપણે સમજાય તેવું છે કે તેં પરતું કર્યું શું? માત્ર જે થાય છે તે જાણ્યું જ છે. કલમનો લખવાનો સ્વભાવ છે તેને જાણ્યો, પછી તેની ક્રિયા થવા માંડે ત્યારે પણ જાણે કે આનો આ સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે થાય છે. સુતારે જાણ્યું છે કે લાકડામાં ખીંટી પેસે પણ પથરમાં ખીંટી પેસે નહિ, બસ તે જાણ્યું છે તે પ્રમાણે ક્રિયા થાય તો તેના લાકડાના સ્વભાવ પ્રમાણે ક્રિયા થઈ તેમાં સુતારે કર્યું શું! આઠ વર્ષની બાલિકાએ પણ જાણ્યું છે કે ઘડિના લોટમાંથી રોટલી થાય તેમ પહેલાથી જાણ્યું છે પછી તે રોટલી થઈ ત્યારે પણ જાણ્યું કે આ લોટમાં રોટલી થવાનો સ્વભાવ હતો તેથી તેમાંથી થઈ. બસ એ રીતે જે પહેલાં જાણ્યું હતું તે જ પછી ક્રિયા થવા પછી પણ જાણ્યું, તેમાં તેણે કર્યું શું? જરા વિચાર કરવો જોઈએ કે આ શું થઈ રહ્યું છે. જે પહેલાં જાણ્યું હતું

ગાથા-૪૯]

[૨૮૫

તે જ પ્રમાણે ક્રિયા થાય છે. એમ જાણનારને જાણવાની ક્રિયા તેના જ્ઞાનમાં થાય છે પણ સંયોગી ત્રીજથી હું જુદો છું મારી ક્રિયા મારામાં અને પરની ક્રિયા તે પરમાં થયા જ કરે છે, તેનું જેને ભાન નથી તે પરના કાર્ય જે થાય છે તે મેં કર્યાં, મારાથી થયા તેમ અભિમાની થઈ કર્યા કરે છે. પણ ભાઈ! આ સમજવા જેવી વાત છે, અનંતકાળની ભૂખ ભાંગવાની આ વાત છે. પ્રભુ! આ વાત નહિ સમજ તો તારી પરાધીનતાના દુઃખ સહન કરતાં જેનારને રોણાં આવી ગયા તેવા દુઃખો તેં ભોગવ્યા, માટે સમજ! સમજ! સમજવાના ઉત્તમ ઠાણાં આવ્યા છે.

૧૯૯૯ આસો વદ ૧૪ સુધ.

અવ્યક્તના છ ઓસ કહેવાઈ ગયા. હવે આત્માને આગળવાતું કોઈ બાહ્ય લિંગ નથી તેમ કહે છે.

એ પ્રમાણે રસ, રૂપ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, સંસ્થાન અને વ્યક્તપણાને અભાવ હોવા છતાં પણ સ્વસંવેદનના બળથી પોતે સદા પ્રત્યક્ષ હોવાથી અનુમાનગોચરમાત્ર-પણાના અભાવને લીધે (જીવને) અલિંગબ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે.

આત્મા રસવડે, રૂપવડે ગંધવડે કે શબ્દવડે પણ જણાય તેવો નથી કારણ કે તે ભાવો આત્મામાં નથી. આત્મામાં રસ નથી, રૂપ નથી, ગંધ નથી, સ્પર્શ નથી, અને વાણી પણ નથી તેમ કોઈ જાતનો જડનો આકાર પણ આત્મામાં છે નહિ.

ત્યારે શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ! તમે આત્મામાં બધું નથી, નથી, કહો છો ત્યારે તેમાં છે શું? કોઈથી આત્મા પકડાય નહિ, પકડાય નહિ, કહો છો ત્યારે આત્મા પકડાય શેનાથી?

તેના ઉત્તરમાં ગુરુ કહે છે કે સાંભળ ભાઈ! તે આત્મા સ્વસંવેદનના બળથી સદાય પ્રત્યક્ષ છે માટે તે સ્વસંવેદનના બળથી જાણી શકાય તેવો છે, પકડી શકાય તેવો છે. આત્મા જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણથી ભરપૂર ભરેલો છે. તે અલિંગબ્રહ્મ છે, એટલે કે બહારના કોઈ ચિહ્નથી પકડાય તેવો નથી.

ધૂમાડા દ્વારા અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે પરંતુ આત્મા માત્ર અનુમાન વડે પકડાય તેવો નથી, આત્મા પોતે પોતાથી પોતાવ? પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. આત્મા યથાર્થપણે અનુમાનથી એટલે કે સમ્યગ્જ્ઞાનથી પકડી શકાય ખરો, પણ વિકલ્પ છે, માટે પરીક્ષ છે.

આત્મામાં સંસ્થાન નથી, એટલે કે આત્મામાં જડનો કોઈ આકાર નથી, આત્માનો પોતાનો અર્થથી આકાર આત્મામાં છે. શરીરોદિ જડના આકારથી આત્મા

૨૮૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ઓળખાવી શકાય તેમ નથી, મનથી વાણીથી કે વિકલ્પથી તે પકડાય તેવો નથી, મનથી. વાણીથી કે વિકલ્પથી તે ઓળખાય તેવો નથી.

મતિ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ આત્માને જાણવા માટે આવે છે ખરા, પરંતુ એવા ભેદ તે જ્ઞાનના એકલા સામાન્ય સ્વભાવમાં નથી, માટે એવા પર્યાયના ભેદો ઉપર લક્ષ મૂકવાથી પણ આત્મા પકડી શકાતો નથી તેમ કહ્યું છે, અહીં તો એકલા સામાન્ય સ્વભાવની વાત કરી છે. અંતરમાં આત્માના એકલા સ્વાનુભવની વાત કરી છે.

મતિ શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા આત્મા યથાર્થ નિઃશંકપણે જાણી શકાય ખરો, પરંતુ તે વિકલ્પ સહિત છે, પરોક્ષ છે, અને સ્વાનુભવ છે તે પ્રત્યક્ષ છે. સ્વાનુભવ વખતે મતિ શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાય ભેદો વિકલ્પ સહિત હોતા નથી. એકલા સામાન્યજ્ઞાનમાં એવા ભેદો લાગુ પડતા નથી, સ્વાનુભવ છે તે અંશે પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ રૂઝગણાનીના જ્ઞાનમાં તો બધું સંપૂર્ણપણે પ્રત્યક્ષ છે.

આત્મા પોતાના અનુભવના નિઃશંકતા બગથી ત્રણેકાળ પ્રત્યક્ષ છે, તે પોતે પોતાના સ્વસંવેદનના બગથી જાણાય તેવો છે આત્મા, શબ્દ વગેરે કોઈ બહારના ચિહ્નથી પકડાય એવો નથી પરંતુ પોતાના અનુભવના વેદનના બગથી તે પકડાય એવો છે.

આત્માને જાણવા માટે મતિ શ્રુતજ્ઞાન વડે અનુમાન થઈ શકે છે પણ તે અનુમાન પરોક્ષ છે, ઉચ્છંદ છે, અધુરું છે, સમ્યક્જ્ઞાન વડે થયેલું અનુમાન તે અચકળ નથી, પણ યથાર્થ છે, પરંતુ તે પરોક્ષ છે, અને સ્વાનુભવ તે પ્રત્યક્ષ છે. ચૈતન્ય ભગવાનની અદ્ભુતનિધિ પોતે પોતાથી પોતામાં ઓળખીને ઈશ્વરથી પ્રત્યક્ષ જાણાય છે. હર્ષ શોકના વિકારી વેદનને કાઢી નાખે તો આત્મા પોતાના વેદનથી પ્રત્યક્ષ છે. અખંડાનંદ પ્રભુ પોતે પોતાથી જાણી શકાય એવો છે, પકડી શકાય તેવો છે, અનુભવ કરી શકાય તેવો છે. બીજા કોઈથી આત્મા પકડી શકાય તેવો નથી માટે આત્મા અસિંગમહણુ છે.

જે જીવો હર્ષ-શોકમાં પોતાને સુખી-દુઃખી માને છે અને તેમાં પોતાપણાની કલ્પના કરે છે તે પોતાને નમાડી ચીજ માને છે, પરવસ્તુને દેખીને જેને હર્ષ થાય તેણે એમ માન્યું કે મારા આત્મામાં કાંઈ માલ નથી, મારામાં કાંઈ શાંતિ નથી, એટલે મારે પરને આધારે સુખ લેવાની જરૂર પડે છે, પણ તે પરાશ્રય વિકાર છે કે અવિકાર? સુખ છે કે દુઃખ? પરાશ્રયપણું તે દુઃખ છે, વિકાર છે; પરાશ્રયભાવ તે સુખ ત્રણેકાળ ત્રણ-લોકમાં હોઈ શકે નહિ.

સઘળું પરવશ તે દુઃખ લક્ષણુ,
નિજવશ તે સુખ લાહીએ;

એ દષ્ટે આતમ ગુણ પ્રગટે,
કહો સુખ તે કેમ કહીએ રે.
ભવિકા વીર વચન અવલોકો.

વીર ભગવાન સર્વજ્ઞ પ્રભુ દેવાધિદેવને ત્રણકાળનું જ્ઞાન કરીને વાણી છૂટી છે તે કહે છે કે હે પ્રાણીઓ ! સઘળું પરવશ તે દુઃખનું લક્ષણ છે, પરાધીનતાએ સુખ લેવું તે અધું દુઃખ છે, પરાધીનતા એ દુઃખનું ત્રિકાળ અઆધિત લક્ષણ છે. આત્માની શાંતિ ભૂંટીને જે સુખ વેદું છું તેમ માને છે તે અધું ખરેખર દુઃખ જ છે.

પોતાને ભૂંટીને બહારમાં સોનામાં, રૂપામાં, પોળીઓમાં, (પૈસામાં) બાયરીમાં, છોકરાંમાં, સુખ અને આનંદ લે છે, તેમાં હાશ ! હાશ કરી આનંદ વેદી રહ્યો છે પણ તે અધું દુઃખ છે, તેમાં સુખ નથી પણ તે એકદી દુઃખની મૂર્તિ છે. પરાધીનતા છે. તે અધું દુઃખ છે, દુઃખનું લક્ષણ છે, નિઝવશ તે સુખ છે. આત્માને પરથી નિરાળો બાણીને મનનું આસંખન છોડીને સ્વાધીનપણે એક અંશે જે આત્માનું વેદન થાય તે સ્વસંવેદન છે, તે જ આત્માનું સુખ છે, સ્વવશે સુખ છે. શરીર-મન-વાણી શુભાશુભ પરિણામ વગેરે પરના કોઈ પણ પ્રકારના અવસંખન વડે સુખ નથી પણ પરાધીનતા છે; એવી દષ્ટિ વડે સ્વરૂપમાં ઠરવાથી સ્વભાવ સુખ પ્રગટે છે તે સુખ વચનાતીત છે, એમ શ્રી વીર ભગવાન દેવાધિદેવે કહ્યું છે.

વિકારમાં સુખ નથી, વિકાર તે પરાધીનતા છે. સંસારનો શોક અને સંસારનો હર્ષ તે બંનેની એક જાત છે તે બે ચંડાલણીના પુત્રો છે. વિભાવરૂપ-વિકારરૂપ ચંડાલણી એના પુણ્ય અને પાપ બે પુત્રો છે. શુભભાવમાં કપાય મંદ છે, અને અશુભભાવમાં કપાય તીવ્ર છે. જેમ ચંડાલણીના બે પુત્રમાંથી એક પુત્ર નાનપણથી બ્રાહ્મણના ઘરે રાખ્યો હોય, તે એક પોતાને ઘરે રાખ્યો હોય પરંતુ બંને ચંડાલણીના જ પુત્રો છે. તેમ શુભભાવમાં કપાય મંદ છે અને અશુભભાવમાં કપાય તીવ્ર છે પણ તે બંને વિકાર છે ચંડાલણીના જ પુત્રો છે, તેમાં શુભ તે સુખરૂપ અને અશુભ તે દુઃખરૂપ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કોઈ પણ રીતે હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તે બંનેમાં વિકારનું જ વેદન છે, પુણ્યનું વેદન અને પાપનું વેદન તે બંને વેદન પરાશ્રય વેદન છે તે વેદન ભગવાન આત્માના ઘરનું નથી, માટે તે ચંડાલણીના પુત્રો છે.

આવો પુણ્ય-પાપ વગરનો આત્મા તેનું સ્વસંવેદન થઈ શકે છે-અનુભવ થઈ શકે છે, આવા આત્માનો અનુભવ ચોથે પાંચમે ગુણસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ થઈ શકે છે, એકલો આત્મા સ્વઅનુભવ વડે ચોથે પાંચમે ગુણસ્થાને અનુભવી શકાય છે, અનુભવ

૨૮૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વડે જાણી શકાય છે. ચક્રવર્તી રાજાને છ ખંડનું રાજ હોય, ૯૬ હજાર સ્ત્રીઓ હોય, ૯૬ કોડ પાયદળ હોય, ૩૨ હજાર મુકુટખંધ રાજા તો જેને ચામર દાગે, ૨૬ હજાર દેવો તો જેની સેવામાં હોય આવો માટો રાજા આટલી રિદ્ધિવાળો હોય તો પણ તેને આત્માનો અનુભવ થઈ શકે છે.

ભગવાન આચાર્ય પરમગુરુ કહે છે કે મન, વાણી, દેહ અને પ્રણય-પાપના ક્ષેત્રોથી પણ જુદો એવો આત્મા પોતે પોતાના બળથી જાણી શકાય છે, અનુભવી શકાય છે, પરંતુ તે પ્રણય-પાપના વિકલ્પો જે ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા થાય છે તેનાથી જાણી શકાય તેવો નથી. જેમ સોળવલા સોનાની ઝળક લેવી હોય તો તેમાંથી તાંબાનો ભાગ કાઢી નાખવો જોઈએ, તેમ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવનો અનુભવ કરવો હોય તો તેમાંથી પ્રણય-પાપના વિકલ્પો દૂર કરી અને આત્માનો અનુભવ કરે તો તે થઈ શકે તેવો છે. વારંવાર આત્માના સ્વભાવનું શ્રવણ કરી, એકલો આત્મસ્વભાવ લક્ષમાં લઈ, વારંવાર એકાગ્ર થવાનો અભ્યાસ કરે તો આત્માનો અનુભવ થઈ શકે તેમ છે-આત્મ-ભાવ પ્રગટ થઈ શકે તેમ છે.

જે જીવોની પર ઉપર દ્રષ્ટિ છે તે આત્મસ્વભાવને ભલો ન માને અને પરમાં ભલો ભૂંડાની કલ્પના કરે કે કાળી ચામડી તે સારી નહિ અને રૂપાળી ચામડી તે સારી પણ તે શરીરની ચામડીની જરા ઢાલ ઉતારીને જો તો ખબર પડશે કે અંદર શું ભર્યું છે? એવો ચામડીથી હું શોભું એમ જે તું માની રહ્યો છે તે તારી ખરેખર મૂઠતા જ છે. કાં તો પૈસા મળે તો તેમાં ભણું માની રાજ રાજ થઈ જાય છે પણ તે પૈસા મળ્યા તેમાં તારી પૂર્વના પ્રણયની નોટ બળી ગઈ ત્યારે પૈસા મળ્યા છે, પૂર્વના પ્રણયની નોટ બળી ગઈ ત્યારે બહારમાં પૈસા મળ્યા તેમ દેખાય છે. અજ્ઞાની માને છે કે મને પૈસા મળ્યા, ત્યારે જ્ઞાની સમજે છે કે પૂર્વનું પ્રણય બળ્યું, એક કહે મળ્યું અને એક કહે બળ્યું. વર્તમાન પૈસાની તૃણા ઘટાડે તો પ્રણય થાય, પૈસા ખર્ચવામાં શુભભાવ હોય તો પ્રણય અંધાય. કેટલાક કહે છે કે વારંવાર પ્રણય કર્યા કરશું અને સારા ભવ મળ્યા કરશે; પરંતુ તેમ બનતું નથી, ઉપરા ઉપર પ્રણય થઈ શકતાં નથી. ઘંટીનું પડ જેમ ફરે છે તેમ પ્રણયનું ચક્ર ફરીને પાણું પાપ ચક્ર થઈ જાય છે. પ્રભુ ભગવાન આત્મા તે પ્રણયથી શોભતો નથી પણ પોતે પોતાના સ્વભાવથી શોભે છે. પ્રણયથી આત્મા જાણી શકાય નહિ પણ પોતાના નિરાળા સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે તો જાણી શકાય છે.

ભગવાન આત્મા પોતે પોતાથી શોભી રહ્યો છે. પોતાની શોભા માટે પર ચીજની ખીલકુલ જરૂર નથી. જગતના જીવો ઘરેણાં લુગડાં પહેરીને પોતાની શોભા માને છે પરંતુ તેનાથી ચૈતન્ય આત્માની શોભા નથી. પ્રભુ! તારો એવો પરાવલંબી સ્વભાવ

ગાથા-૪૯]

[૨૮૯

નથી, તું તારી ઝાળખાણુ કર! સ્વસંવેદનના બળથી સદાય તારું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે, તે કોઈ બહારના ચિહ્નથી જણાતું નથી માટે આત્મા અલિંગ્યરૂપ છે. મનથી જણાય તેવો નથી, રાગથી જણાય તેવો નથી, પણ પોતાના સ્વસંવેદનના બળથી તે જણાય તેવો છે.

પોતાના અનુભવમાં આવતા ચેતનાગુણ વડે સદા અંતરંગમાં પ્રકાશમાન છે તેથી જીવ ચેતના ગુણવાળો છે. પોતાના વેદનમાં જે હું હું થઈ રહું છે તે અંતરંગમાં પ્રકાશમાન નિરાળી ચૈતન્ય જાગતી જ્યોત છે, તે પોતે અનાદિ અનંત સ્વતઃસિદ્ધ વસ્તુ છે તે પોતે જ છે તેથી હુંકારાનો ધ્વનિ આવે છે, પરંતુ અજ્ઞાનીની દષ્ટિ પર ઉપર પડી છે તેથી તેને રાગમાં હું હું થઈ પડ્યું છે.

અરે પ્રભુ! ત્રણલોકનો નાથ તું પોતે! એવા સ્વભાવને ભૂલી જઈને બહારમાં જ્યાં ત્યાં નજર કરી ભીખ માગવા જાય એ તો ચકવર્તી રાજા ભિખારીને ઘરે ભીખ માગવા જાય તેના જેવું થયું.

ચૈતન્ય ભગવાન આત્મા પોતે અંતરંગમાં સદા પ્રકાશમાન છે તેનો ભરોસો છોડીને જ્યાં ત્યાં સુખ માગવું તે ભિખારીને કૂળે રોટલા માગવા જેવું છે. પરને પોતાનું નહિ માનતાં ચૈતન્ય જાગતી જ્યોત જે છે તે જ હું હું એવા સ્વતંત્ર સ્વભાવની ઝાળખાણુ કરીને તેમાં સ્થિર થવું તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે.

કેવો છે તે ચેતનાગુણ? જે સમસ્ત વિપ્રતિપત્તિઓનો (જીવને અન્ય પ્રકારે માનવારૂપ ઝઘડાનો) નાશ કરનાર છે. પહેલાં સદા પ્રકાશમાન કહીને અસ્તિથી બતાવ્યું હવે નાશ કરનાર કહીને નાસ્તિથી વાત કહી.

આત્માનો ચેતનાગુણ તે સર્વ ઝઘડાનો નાશ કરનાર છે, સર્વ વિભાવોનો નાશ કરનાર છે. કેટલાક કહે છે કે મોક્ષમાર્ગમાં રાગની મદદ ખરી કે નહિ? પુણ્યની મદદ ખરી કે નહિ? દેહની મદદ ખરી કે નહિ? કપાયની મંદતાથી ધર્મ થાય કે નહિ? એવા સર્વ મોક્ષમાર્ગને અન્ય પ્રકારે માનનાર ઝઘડાઓનો ચેતનાગુણ નાશ કરવાવાળો છે. જાણવા જેવા સિવાય જે ભાવ દેખાય તેનો ચૈતન્યસ્વભાવ નાશ કરવાવાળો છે. ચેતનાગુણ પરનું અવલંબન કરવાવાળો નથી પણ પોતાનું અવલંબન કરવાવાળો છે, આ ધર્મની રીત અને પદ્ધતિ છે. આ મોક્ષમાર્ગની પદ્ધતિ છે.

ચેતનાગુણ સર્વ વિકારોનો નાશ કરવાવાળો છે, જેણે પોતાનું સર્વસ્વ ભેદજ્ઞાની જીવને સોંપી દીધું છે. એટલે કે ધર્મી જીવને એમ ભાન છે કે આ જ્ઞાયક છે તે જ હું હું બીજા કોઈ ભાવો તે હું નથી તેમ પોતાના ભેદવિજ્ઞાનને પોતાનું સર્વસ્વ સોંપી દીધું છે. આનંદકંદ ચૈતન્યસ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ પડતાં તે સ્વરૂપ હું હું અને બીજા ભાવો

૨૧, પ્ર. ૩૭

૨૬૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તે ત્રાસમાં નથી એમ ભેદજ્ઞાન વડે ધોતાનું સર્વસ્વ ધોતાને સોંપ્યું છે. અંતર ભેદજ્ઞાનના વિવેક સિવાય બીજાને આ ખચર પડે તેમ નથી. એ રીતે ભેદવિજ્ઞાનીને ધોતાનું સર્વસ્વ સોંપી દીધું છે, ચેતનાગુણ કેવો છે તે ભેદવિજ્ઞાની સિવાય કોઈને ખચર પડે તેમ નથી. ચૈતન્યનો નિજસ્વભાવ અનાદિ અનંત છે ચૈતન્યપ્રકાશ અનાદિ અનંત ધ્રુવ સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે કે આ સ્વરૂપ તે 'હું' અને રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક વગેરે આકુળિતભાવ તે હું નહિ તેમ ધોતે સ્વપરનો વિવેક કરી, ધોતાનું સર્વસ્વ ધોતે ધોતાના સમ્યગ્જ્ઞાનને સોંપી દીધું છે. આ ગાથાનો ભાવ બહુ અપૂર્વ છે. ભગવાન ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ પાસેથી આવેલી દિવ્યધ્વનિ છે, પરંપરાએ આવેલા આગમમાં ભગવાનની આવેલી તે દિવ્યધ્વનિ છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેની બહુ અદ્ભુત રચના કરી છે અને તેના ઉપર અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે ભારે સરસ આગેખ કર્યો છે.

વળી કેવો છે તે ચેતનાગુણ ? સમસ્ત લોકલોકને ત્રાસીભૂત કરી જાણે કે અત્યંત તૃપ્ત (સુખી) હોય તેમ સર્વ કાળે કિંચિત્માત્ર પણ ચલાયમાન થતો નથી અને એ રીતે સદાય જરા પણ નહિ ચળતું અન્ય દ્રવ્યથી અસાધારણપણું હોવાથી જે (અસાધારણ) સ્વભાવભૂત છે.

સમસ્ત લોકલોક આત્માના સ્વભાવમાં જણાય એવો આત્માનો સ્વભાવ છે. સમસ્ત લોકલોક આત્માના જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે એટલે કે જણાઈ જાય છે, ત્રાસી-ભૂત એટલે જ્ઞાનમાં તે લોકલોક કોળીયો થઈ જાય છે.

અનંત ભવથી અનંતા ભવના ભાવ જાણુનો આવે છે તેથી તેનું જ્ઞાન પણ અનંત છે, અનંત ભવમાં આત્મા નિત્યપણે જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ભવ, ભાવ અનંતા જાણ્યા, છતાં પણ જ્ઞાન ખૂટ્યું નહિ જેમ આ ભવના નાનપણથી અત્યારસુધીના બધા ભાવો જાણુનો આવે છે તોપણ ભાર થયો નહિ, તેવી રીતે અનંતા ભવના ભાવો જાણુનો આવે છે તોપણ ભાર થયો નહિ અને જ્ઞાન ખૂટ્યું નહિ, તેવી રીતે જ્ઞાન તદ્દન નિર્મળ થતાં સમસ્ત લોકલોકને એક સમયમાં જાણુ તેવો તેનો સ્વભાવ છે, સમસ્ત લોકલોક જ્ઞાનમાં કોળીયો થઈ જાય છે, અનંતને જાણુવા છતાં જ્ઞાન ખૂટતું નથી.

મારો જ્ઞાનસ્વભાવ છે એમ ભાન કરે તો પૂર્ણ અવસ્થા પ્રગટે; રાગ-દ્વેષમાં ન અટકે તો પૂર્ણ અવસ્થા પ્રગટે; આ ઠીક અને આ અઠીક એમ માની પરમાં અટકે તો બધા પદાર્થોને જાણી શકે નહિ, પણ હું તો માત્ર જાણુનાર છું, જાણુતું એ જ મારો સ્વભાવ છે. હું ત્રણકાળને જાણુનારો તે રાગ-દ્વેષ વગરનો છું, વર્તમાનમાં અત્યારે પણ હું એવો જ છું એવી દૃષ્ટિ કરીને સ્વભાવમાં ઠર્યો ત્યાં સ્વભાવમાં અત્યંત તૃપ્તપણે

ગાથા-૪૬ |

[૨૯૧]

સુખનો મીણો ચડી ગયો. પરાવસંખીભાવ જૂટીને સ્વાવસંખીભાવ પ્રગટ થયો, ત્યાં અત્યંત તૃપ્ત થયો.

ભાઈ! તારા આત્મામાં આ કાળ સારો અને આ કાળ ખરાબ એવો સ્વભાવ નથી પણ માત્ર જાણનાર જ તું છે. ત્રણકાળે ત્રણલોકને જાણવાનો તારો સ્વભાવ સામર્થ્યવાન છે. તે જાણવા દેખવામાં તૃપ્ત થતાં કોઈ પણ કાળે અંશ માત્ર પણ ચલાયમાન થતો નથી એવો તારો સ્વભાવ છે, ત્રણકાળને જાણનાર જ્ઞાન અત્યંત તૃપ્ત છે તે પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ ચળતું નથી.

માણસો જેમ ખાઈ પી ને તૃપ્ત થઈને બેઠા હોય તેને જગતના જીવો તૃપ્ત માને છે. ચારે બાજુની સગવડના હોય તેને લોકો તૃપ્ત માને છે, અત્યારે દિવાળીના દહાડા છે ને? એટલે તો જાણે કાલ્યાણે કૃષ્ણે, કૃષ્ણે, આદ્યે, પહેર્યે, ખાણે, પીણે, તલધારી સાપશી, દહીંધરા, ધુધરા વગેરે ઉડાવણે, અને જાણે સુખમાં તરબોળા હોય એમ તૃપ્તિ માનણે, પરંતુ તે સાચી તૃપ્તિ છે જ નહિ.

આત્માને જાણવા દેખવાનો સ્વભાવ છે એમાં ઠરે તો એવી તૃપ્તિ થાય કે પાછા ચલાયમાન ન થાય, અને એવો સુખનો મીણો ચડી જાય કે તે મીણો પાછા ઊતરે નહિ, મોહનો મીણો તે આકૃષ્ટતાવાળો છે અને આ સ્વભાવનો મીણો તે પરમ સુખમયી છે, મોહનો મીણો તે નાશવાન છે, અને ભગવાન ચૈતન્યના સ્વભાવનો મીણો તે અવિનાશી છે. જાણનાર જોનારમાં એવો તૃપ્ત થાય કે કોઈ કાળે તેમાંથી ચલાયમાન થતો નથી, એ રીતે ચલાયમાન નહિ થતો હોવાથી બીજા પદાર્થો સાથે સાધારણપણે વહેંચાયેલો નથી પરંતુ બીજા પદાર્થથી અસાધારણ એટલે કે વિશેષ છે, અનેરા પદાર્થથી ચલાયમાન થતો નથી, અનેરા પદાર્થથી સાધારણ નથી, અનેરા પદાર્થમાં વહેંચાયેલો નથી માટે અસાધારણ છે, અને તેથી સ્વભાવભૂત છે. એવા આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાંમુઠી સત્સમાગમ કરીને સમજવાનો પ્રયાસ કરવો. વસ્તુસ્વભાવ ચલાયમાન ન થાય તેવો છે, એટલે કે અચલાયમાન છે એવા વસ્તુસ્વભાવની શ્રદ્ધા થાય તો પડી સ્થિરતાનો પ્રયત્ન જરૂર થાય જ, અને પૂર્ણ સ્થિરતા થવાથી જરૂર મુક્તિ થાય જ.

એવો ચૈતન્યરૂપ પરમાર્થસ્વરૂપ જીવ છે. જેનો પ્રકાશ નિર્મળ છે એવો આ ભગવાન આ લોકમાં એક, ટંકોટીણી, ભિન્ન જ્યોતિરૂપ વિરાજમાન છે.

આ લોકમાં આત્મા શક્તિથી તો ભગવાન છે. સમ્યગ્દર્શન થતાં અમુક અંશે ભગવાન થાય છે અને કેવળજ્ઞાન થતાં સંપૂર્ણ ભગવાન થાય છે. શુદ્ધ દ્રવ્યદંડિમાં શક્તિ વ્યક્તિના ભેદ નથી, પોતે પ્રગટપણે ભગવાન જ છે. એવો ભગવાન આત્મા જેનો પ્રકાશ,

૨૯૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જેનું તેજ, જેની જ્યોત સદાય નિર્મળ છે, એવો ભગવાન આત્મા આ લોકમાં, અથવા જગતના જડ દ્રવ્યોથી, ખીજ અથવા જીવોથી અને પોતાની અવસ્થામાં થતાં રાગ-દ્વેષના વિભાવોથી જુદો, પોતે એક છે. કોઈ પર દ્રવ્યોથી ન ભૂંસાય એવો ટંકોટીર્ણ છે. સર્વથી જુદો એવો પોતે પોતાના સ્વભાવમાં ઘિરાજમાન છે, પોતાના સ્વભાવમાં શોભે છે. તેવા સ્વભાવને જાણવો સૂચવો અને અંતર સ્થિર થવું, તેમ કહ્યું છે અને તેમ થવાથી દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તે ત્રણે થઈને પોતામાં એક પ્રકારે ઘિરાજમાન થાય છે તેમ કહ્યું

હવે આ જ અર્થનું કળાશરૂપ કાવ્ય કહી એવા આત્માના અનુભવની પ્રેરણા કરે છે :-

(માલિની)

સકલમપિ વિહાયાહ્વાય ચિચ્છક્તિરિક્તં
સ્ફુટતરમવગાહ્ય સ્વં ચ ચિચ્છક્તિમાત્રમ્ ।
હમમુપરિ ચરંતં ચારુવિશ્વસ્ય સાક્ષાત્
કલયતુ પરમાત્માત્માનમાત્મન્યનંતમ્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—ચિત્શક્તિથી રહિત અન્ય સકળ ભાવોને મૂળથી છોડીને અને પ્રગટપણે પોતાના ચિત્શક્તિમાત્ર ભાવનું અવગાહન કરીને, ભવ્ય આત્મા સમસ્ત પદાર્થ સમૂહરૂપ લોકના ઉપર પ્રવર્તતા એવા આ એક કેવળ અવિનાશી આત્માનો આત્મામાં જ અભ્યાસ કરો, સાક્ષાત્ અનુભવ કરો.

ભગવાન કુંઠકુંઠાચાર્ય દેવે અહમુત સૂચના કરી તેમાં અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવે અલૌકિક ઘાટ ઘડ્યા છે. ભગવાન આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપે સ્વરસ લઈને અનંત વીર્યથી ભરપૂર અંદર પડ્યો છે. તેવા આત્માને પુણ્ય-પાપના વિકલ્પ છોડીને, અંદર સ્વભાવમાં ડૂબકી મારીને, એક વાર તો જો! તારા ચૈતન્યસ્વભાવમાં એક વાર તો પ્રવેશ કર! બહારમાં નાના મોટા થવાના ભાવને છોડીને રાગ-દ્વેષને મૂળથી છોડીને ભગવાન આત્મામાં એક વાર તો પ્રવેશ કર! પરમાં જે રોકાણો હતા, પરનું જે અવગાહન કર્યું હતું તેને છોડીને જ્ઞાનમાત્ર આત્મામાં અવગાહન કર. ભવ્ય આત્મા એટલે લાયક આત્મા તે જગતના ઉપર પ્રવર્તતા એટલે ત્રણલોકના સમસ્ત પદાર્થોના સમૂહથી જુદો, તરતો જ્ઞાન કરનાર એવો અવિનાશી ભગવાન આત્મા છે તેનો અભ્યાસ કરો. પાણીમાં તેલ જેમ ઉપર ને ઉપર તરે, તેમ મારો આત્મસ્વભાવ, રાગ-દ્વેષ અને સમસ્ત જગતના પદાર્થો ઉપર તરતો ને તરતો છે, અધાનું જ્ઞાન કરનાર છે પણ કોઈમાં ભળનાર નથી તેવા એક અવિનાશી

ગાથા-૪૯]

[૨૯૩

ચૈતન્યનો ચૈતન્યમાં જ અભ્યાસ કરો, એટલે કે સાક્ષાત્ અનુભવ કરો. તે જ સુખનો ઉપાય છે, અથવા ભવ્ય પ્રાણીઓ આ સુખ સ્વભાવ આત્માનો જ અનુભવ કરો પરથી નિરાળા ભગવાન આત્માનો જ અનુભવ કરો તે અનુભવનો અભ્યાસ કરવાનો જ ઉપદેશ છે.

ભગવાન મહાવીરનો મોક્ષ જવાનો દિવસ છે, આજ ચૌદશની પાછલી રાત્રે ભગવાન મહાવીર મોક્ષ પધાર્યા છે, એટલે કે કાલે દિવાળીના પરોઢિયે ભગવાન મહાવીર મોક્ષ પધાર્યા છે, આજે વાત પણ ભગવાન મહાવીરે જેના વડે મોક્ષ કર્યો તેવો અનુભવ કરવાની આવી છે.

ચિત્શક્તિથી અન્ય જે ભાવો છે તે અથવા પુદ્ગલદ્રવ્યસંબંધી છે તે પોતાના નથી, જ્યોત્ષ્ણે પરદ્રવ્યને પોતાનું માનીને ઉકરડા ઉથામ્યા છે. જેમ સાંઠ હોય તે ઉકરડામાં જાય તે પછી તેમાં માથું મારીને ઉકરડા ઉથામે, ભીંતમાં માથું મારે તો ભીંત તુટે નહિ તેથી ઉકરડામાં માથું મારીને ઉકરડા ઉથામે છે, અને પછી માને છે કે હું જીત્યો. એમ જગતના પ્રાણીઓ અંતરમાં અનંતરીચું પડ્યું છે તેને નહિ ખોલતાં જગતના નાશવાન પદાર્થ, અનિત્ય વસ્તુ જે મોટર, રેડીયો, મકાન અને પૈસા વગેરેમાં મમત્વ કરીને હુપ્ માને કે હું જીત્યો, પણ અરે! તેમાં તું શું જીત્યો, તે તો એકલા ઉકરડા ઉથામ્યા છે, તે અથવા પુણ્ય અને પાપના ઉકરડા છે, તેમાં માર્યાં માર્યાં, અને પછી બડકમદારપણું કર્યું. પણ ભાઈ! તે તારું સ્વરૂપ નથી તે અથું પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે.

હવે છ ગાથામાં ૨૯ બોલ આવે છે. તે ૨૯ બોલના ખીચડાથી આત્મા જુદો છે તેમ બતાવે છે, તે ૨૯ બોલનો ઉકરડો છે, તે ઉકરડો આત્મામાં નથી તેમ હવે કહેશે. તે ગાથાની સૂચનિકાર્થે શ્લોક કહે છે:—

(અનુપદ્મ)

ચિચ્છક્તિવ્યાપ્તસર્વસ્વસારો જીવ ઇયાનયમ્ ।

અતોડતિરિક્તાઃ સર્વેડપિ ભાવાઃ પૌદ્ગલિકા અમી ॥ ૩૬ ॥

અર્થ :-ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત જેનો સર્વસ્વ-સાર છે એવો આ જીવ એટલો જ માત્ર છે: આ ચિત્શક્તિથી શૂન્ય જે આ ભાવો છે તે અથાય પુદ્ગલજન્ય છે-પુદ્ગલનાં જ છે.

અંદર એક ચૈતન્યશક્તિ ત્રિકાળ ધ્રુવ છે તે ચૈતન્યશક્તિથી વ્યાપ્ત એટલે પ્રસરેલ જેનો સર્વસ્વ સાર છે તેમાં પુણ્ય-પાપ ઠીક-અઠીક વગેરે જે ભાવો થાય તે અથો વિકારનો ઉકરડો છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા ચૈતન્યમિથ્ય જ્ઞાન આનંદની મૂર્તિ છે. તે ચૈતન્યમાં અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર આનંદ આદિ અનંત-

૨૯૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ગુણો છે તે અનંતગુણો આત્મામાં પ્રસરેલા છે, અને તેટલો જ આત્મા છે, તે જ આત્માનો સર્વસ્વ સાર છે. ચૈતન્યશક્તિથી શૂન્ય જેટલા ભાવો છે તે ચૈતન્યના નથી એકલા આત્માના સ્વભાવ સિવાય જેટલો પરભાવ દેખાય તે બધા પુદ્ગલના ભાવો છે તેમ આ છ ગાથામાં આવશે. આ ગાથામાં એકલો પરમ પારિણામિક ભાવ આવશે. આ ગાથામાં ભગવાન આત્મા એકલો કહેવો છે તેને બતાવવા માટે ઓગણત્રીશ ઘોલ લેશે અને તે ઓગણત્રીશ ઘોલમાં બીજા સેંકડો ઘોલ સમાવી દેશે.

૧૯૯૯ આસો વદ અમાસ ગુરુ, દિવાળી

અધિકાર આત્માનો ચાલે છે આત્માનો ચેતના સ્વભાવ છે, ચેતના એટલે જાણવું અને દેખવું તેમાં સંયોગી ભાવ જેટલા થાય તે પર અધિકારના છે. ચૈતન્યના શુદ્ધ સ્વભાવની દૃષ્ટિ જ્યાંસુધી ન થાય ત્યાંસુધી અંતરથી ખીલવટ થઈને સ્વતંત્રતા ન પ્રગટે એટલે કે મોક્ષદશા ન પ્રગટે.

હજાર કાચના કટકાની વચ્ચે હીરો પડ્યો હોય તે હીરો સંયોગમાં પડ્યો છે. તે હીરાની જેને કિંમત લાગે તે સંયોગમાં પડેલા હીરાની પરીક્ષા કરી હીરાને કાચથી જુદો લઈ લે છે. એમ કર્મના સંયોગ વચ્ચે અનાદિનો ચૈતન્યમૂર્તિ જ્ઞાનજ્યોત નિરાળો હીરો પડ્યો છે, એવા ચૈતન્યસ્વરૂપને જેને પ્રાપ્ત કરવું છે તે સત્સમાગમતું નિમિત્ત પામીને ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માની બરાબર ઓગણાણુ કરીને શ્રદ્ધા કરી તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ મોક્ષદશા પ્રગટ કરે છે. એ રીતે ચૈતન્યમૂર્તિ હીરાને શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને ચારિત્ર દ્વારા જુદો કરી લે છે.

આજે માંગલિકનો દિવસ છે. વીર ભગવાનના નિર્વાણ કલ્યાણીકનો આજે દિવસ છે આજથી ચોવીસોસીત્તેર વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રમાં મહાવીર ભગવાન બિરાજતા હતા, તે મહાવીર ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણિક દિવસ ચૈત્ર સુદ તેરશનો થયો હતો. તેમને ૭૨ વર્ષ પૂરા થયા અને નિર્વાણ પામ્યા. તે નિર્વાણ કલ્યાણિકનો આજે દિવસ છે. શાસ્ત્રની આજે કારતક વદ અમાસ છે અને અત્યારે અહીંની ચાલુ આસો વદ અમાસ છે. મારવાડમાં અત્યારે શાસ્ત્ર પ્રમાણે કારતક વદ અમાસ ચાલે છે.

મહાવીર પરમાત્મા પણ જેવા આ બધા આત્મા છે તેવા આત્મા હતા, તે પણ પહેલાં ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરતા હતા, તેમાંથી તે ઉત્તતિક્રમમાં ચડતાં ચડતાં તીર્થંકર થયા. ભગવાન ચાર ગતિમાં હતા તેમાંથી સત્સમાગમે અનુક્રમે આત્માનું ભાન થયું. જેમ ચોસઠ પોરી પીપરને પીસતાં પીસતાં તીખી તીખી થતી જાય છે તેમ આત્મામાં પરમાનંદ ભર્યો છે તે પ્રયાસ વટ બહાર આવે છે. તેમ મહાવીર ભગવાનના આત્મામાં

ગાથા-૪૯]

[૨૯૫

પરમાનંદ ભર્યા હોતો તે પોતે અનુક્રમે પ્રયાસ કરી પ્રગટ કરે છે. મન, વાણી, દેહથી છૂટું તત્ત્વ આનંદમૂર્તિ હું તેમ ભાન કરે છે.

મહાવીર ભગવાન આ ભવ પહેલાં દશમાં સ્વર્ગમાં હતા, અને ત્યાર પહેલાં નંદ નામના રાજાના ભવમાં આત્માના ભાન સંહિત ચારિત્ર પાળ્યું હતું, નગ્ન દિગંબર મુનિ થયા હતા, તે મુનિપણમાં સ્વરૂપની રમણતામાં રમતા હતા, ત્યાં તે ભવમાં તેમણે તીર્થંકરગોત્ર અંધાયું હતું, એક પુણ્યનો રજકણુ કે એક શુભરાગનો અંશ-ઊંઠે તે મારું સ્વરૂપ નથી, તે મારું કર્તવ્ય નથી, એવા ભાનમાં સ્વરૂપની રમણતામાં રમતા હતા. એવી દશાની ભૂમિકામાં શુભ વિકલ્પ આવે છે કે અરેરે! જીવોને આવા સ્વરૂપનું ભાન નથી, સ્વરૂપ રમણતામાંથી બહાર આવતાં એવો વિકલ્પ ઊઠ્યો કે અહા! આવો ચૈતન્યસ્વભાવ? તે બધા જીવો કેમ પામે! “સર્વ જીવ કરું શાસનરસી, એસી ભાવ દયા મન ઉલસી” બધા જીવો આવો સ્વભાવ પામી જાવ તેવો વિકલ્પ આવ્યો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એનો અર્થ એમ છે કે અહા! આવો મારો ચૈતન્યસ્વભાવ પૂરો ક્યારે થાય! હું પૂરો ક્યારે થાઉં! તેવી ભાવનાનું જીવે છે અને બહારથી એમ વિકલ્પ આવે છે કે અહા! આવો સ્વભાવ બધા જીવો કેમ પામે! તેવા ઉત્કૃષ્ટ શુભ ભાવથી તીર્થંકર ગોત્ર અંધાયું.

જે ભાવે તીર્થંકર પ્રકૃતિ અંધાણી તે ભાવ પણ આત્માને લાભ કરતો નથી એ શુભરાગ તૃષ્ણે ત્યારે ભવિષ્યમાં કેવળજ્ઞાન થશે. એ તીર્થંકરપદે જે વાણી છૂટશે તે વાણીના રજકણુ સ્વરૂપના ભાનની ભૂમિકામાં અંધાય છે. આ રાગ મારું કર્તવ્ય નથી એમ ભાન હતું અને સ્વરૂપમાં રમતા હતા, એવી ભૂમિકામાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ અંધાઈ છે. રાગને લાભરૂપ માને તે ભૂમિકામાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ અંધાય નહિ, પરંતુ રાગ મને લાભરૂપ નથી રાગનો હું કર્તા નથી એવા ભાનની ભૂમિકામાં તીર્થંકર પ્રકૃતિ અંધાય છે.

મહાવીર ભગવાને નંદરાજાના ભવમાં એવી વાણી આંધી કે ભવિષ્યમાં પાત્ર જીવોને લાભ આપે, ભવ પારનું નિમિત્ત થાય, બીજા જીવોને તરવાનું સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્ત થાય એવી તીર્થંકરપ્રકૃતિ આંધી. અને જ્યારે તીર્થંકરદેવના ભવમાં ધ્વનિ છૂટશે ત્યારે અનેક જીવોને તારવાનું તે નિમિત્ત થશે.

મહાવીર ભગવાનના જીવે નંદરાજાનાં ભવમાં ચારિત્ર પાળ્યું અને પછી અનુક્રમે આયુષ્ય પુર્ણ કરી ત્યાંથી દશમાં સ્વર્ગમાં ઉત્પન્ન થયા, ત્યાં દશમાં સ્વર્ગમાં તે દેવપણે ભગવાનનું આયુષ્ય છ મહિના આડી રહે છે ત્યારે છ મહિના અગાઉથી બીજા દેવોને અબર પડે છે કે આ ભરતક્ષેત્રમાં છ મહિના પછી ત્રિસલા રાણીની કૂબે, દશમાં સ્વર્ગમાંથી ભગવાન ચોવીશમાં તીર્થંકર આવશે, એટલે તે દેવો છ મહિના અગાઉથી

૨૯૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

માતા પાસે આવીને માતાની સેવા કરે છે, દેવો માતા પાસે આવીને કહે છે કે ધન્ય માતા ! રત્ન કૂખ ધારિણી ! તારા કૂખે છ મહિના પછી જગતના તારનાર, ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર, ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર આવવાના છે. છ મહિના પહેલાં દેવો માતા પિતાને ઘેર રત્નના વરસાદ વરસાવે છે, આંહી એ રત્નની કિંમત નથી, રત્ન તે તો ધૂળ છે જ્યાં ઢાણા પાકે તેની પાછળ રાડાં તો હોય છે. તીર્થંકર ભગવાન ઢાણાનો પાક સાથે લેતા આવે છે અને પુણ્ય તે તો રાડાં છે, જ્યાં સો કળશી ઢાણા પાકે ત્યાં સો ભરેટાં ખડ તો સાથે થાય જ, પરંતુ તે ખડની કિંમત નથી પણ ઢાણાની કિંમત છે. ખેડૂત રાડાં માટે વાવતો નથી પણ ઢાણા માટે વાવે છે. એમ મોક્ષમાર્ગના ઢાણાના લોથા જ્યાં પાકે છે, ત્યાં તેની સાથે શુભ પરિણામથી તીર્થંકર પદ, ચક્રવર્તી પદ, વગેરે રાડાં તો સહેજે પાકે છે, રાડાંની ઇચ્છાથી રાડાં પાકતા નથી પણ સહેજે પાકે છે.

જેને પૂર્ણ પરમાનંદ પ્રગટ થઈ ગયો છે એવા પરમાત્મા કરીને અવતાર લેતા નથી. પરંતુ જગતના જીવોમાંથી એક જીવ ઉત્પત્તિ ક્રમે ચડતા ચડતાં જગદ્ગુરુ તીર્થંકર થાય છે. જગતના જીવોની એવી લાયકાત તૈયાર થાય છે, ત્યારે એવું ઉત્કૃષ્ટ નિમિત્ત પણ તૈયાર થાય છે.

મહાવીર ભગવાન ગર્ભમાં આવ્યા પછી અનુક્રમે તેમનો સવા નવ મહિને જન્મ થાય છે, સુધર્મ ઇંદ્ર આદિ દેવો આવીને ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણિક મહોત્સવ કરે છે સુધર્મ ઇંદ્ર સાથે તેમની સચી ઇંદ્રાણી પણ આવે છે અને માતા પાસે જઈને કહે છે હે રત્ન કૂખધારિણી માતા ત્રણલોકના નાથને જન્મ દેનારી જણેતા ! તને ધન્ય છે એમ કહી ભગવાનને લઈને સુધર્મ ઇંદ્રને આપે છે. સુધર્મ ઇંદ્ર ભગવાનને હજાર નેત્રો કરીને નીરખે છે, ભગવાનને મેરૂ પર્યત પર લઈ જઈને જન્માભિષેક કરાવે છે, ત્યાં અઠાઈ મહોત્સવ કરે છે. એ રીતે ઇંદ્રો પરમ ભક્તિપૂર્વક ભગવાનનો જન્મ કલ્યાણિક મહોત્સવ કરે છે. કલ્યાણિક મહોત્સવનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં ઘણું આવે છે.

જન્મ થયા પછી મહાવીર ભગવાન ત્રીશ વરસ સુધી બ્રહ્મસ્થાશ્રમમાં રહ્યા, ત્યાર-પછી પોતે દીક્ષિત થાય છે. દેવો આવીને દીક્ષા કલ્યાણિક મહોત્સવ કરે છે, પ્રભુ પોતે દીક્ષિત થઈને આર વરસ સુધી સ્વરૂપ રમણતા કરતાં વિચરે છે, ઇચ્છા નિરોધપણે સ્વરૂપ રમણતામાં કાળ જાય છે, ત્યારપછી વૈશાખ સુદ દશમને દિવસે શ્રી મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થાય છે, કેવળજ્ઞાનમાં ત્રણકાળ ત્રણલોકને હસ્તામળની પેઠે જાણે છે. સ્વપર પદાર્થના અનંતા ભાવો કેવળજ્ઞાનમાં જણાય છે, તીર્થંકરદેવને કેવળજ્ઞાન થયા પછી તુરત ધ્વનિ છૂટે જ, બીજા સામાન્ય કેવળીને માટે એવો નિયમ નહિ પણ તીર્થંકર ભગવાનને તો નિયમપણે છૂટે જ, પરંતુ મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયું, સમવસરણ

ગાથા-૪૯]

[૨૯૭

રચાણું, બાર સભા ભરાણી, પણ ધ્વનિ ન છૂટી. ઇંદ્રને વિચાર આવ્યો કે ભગવાનની ધ્વનિ કેમ છૂટતી નથી ! ઇંદ્રે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂકીને જોયું તો જણાયું કે સભામાં ઉત્કૃષ્ટ પાત્ર જીવ નથી, ગૌતમ તે પાત્ર છે, તેમ જણાતાં ઇંદ્ર આઠાણુનું રૂપ લઈ ગૌતમ પાસે ગયા અને ગૌતમ ચાર વેદમાં પ્રવીણ હતા તેમને ચર્ચાનો ખલુ શોખ હતો તેથી શ્રી ગૌતમસ્વામી મહાવીર ભગવાન પાસે જવા નીકળ્યા. ગૌતમસ્વામી જ્યાં માનસ્થંભ પાસે આવ્યા ત્યાં તેમનું માન ગળી ગયું વીર પ્રભુના દર્શન કરી ધર્મ પામ્યા અને મુનિપણું લીધું. ભગવાનની વાણી ઝીંટી શકે એવા સર્વોત્કૃષ્ટ પાત્ર ગૌતમસ્વામીના આવવાથી ભગવાનની ધ્વનિ છૂટી, ગૌતમસ્વામી ચાર જ્ઞાન પામ્યા અને ગણધર પદવી મળી. મહાવીર ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી છાસક દિવસે દિવ્ય ધ્વનિ છૂટી, એટલે અપાડ વદ એકમને દિવસે ભગવાનની ધ્વનિ છૂટી, અપાડ વદ એકમ તે શાસન જ્યંતીનો દિવસ છે. શાસ્ત્ર પ્રરૂપકનો દિવસ છે, કેવળજ્ઞાનમાં અનંતા ભાવો જણાય છે તેથી તેમની દિવ્ય ધ્વનિમાં પણ અનંત રહસ્ય આવે છે, જ્ઞાનમાં ભાવ પૂરો છે માટે વાણીમાં પણ પૂરું આવે છે.

કેવળજ્ઞાન થયા પછી કોઈ તીર્થ કરનું આયુષ્ય મોટું હોય છે અને કોઈ તીર્થ કરનું આયુષ્ય ઓછું હોય છે, મહાવીર ભગવાનનું આયુષ્ય ૭૨ વર્ષનું હતું. અત્યારે મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રી સીમંધર ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ પરમાત્મા સમવસરણમાં ઇંદ્રો અને ગણધરો આદિની બાર સભામાં બિરાજે છે. તેમનું આયુષ્ય ચોરાશી લાખ પૂર્વનું છે. જીવનમુક્તપણે તેરમી ભૂમિકાએ શ્રી સીમંધર પરમાત્મા મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વર્તમાનમાં બિરાજ રહ્યા છે. તેમનું આયુષ્ય મોટું છે.

શ્રી મહાવીર ભગવાન પરમાત્માએ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું એટલે ચાર ઘાતિકર્મોના નાશ થયો. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય. એ ચાર ઘાતિકર્મોના નાશ થયો કેવળજ્ઞાનપણે, જીવનમુક્તદશાએ, તેરમી ભૂમિકાએ ત્રીશ વરસ સુધી વિચર્યા ત્યારપછી ચાર અઘાતિકર્મ વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મ પાવાપુરીના બહાર ઉદ્યાનને વિષે નાશ કર્યા. પાવાપુરીના બહાર ઉદ્યાનને વિષે ભગવાન આજે નિર્વાણ પામ્યા. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન તો ત્રીશ વર્ષ પહેલાં થયું હતું અને નિર્વાણ આજે દિવાળીને દિવસે પામ્યા, શાસ્ત્રની રીતે કારતક વદ ચૌદશની પાછલી રાત્રે અને કારતક વદ અમાસની સવારે નિર્વાણ પામ્યા; અત્યારે અહીંની રીતે આસો વદી ચૌદસની પાછલી રાત્રે અને આજે આસો વદી અમાસને પરોઢિયે નિર્વાણ પામ્યા. ચૌદમી ભૂમિકાએ અ, ઈ, ઉ, ઋ, ઌ એટલા શબ્દો બોલાય તેટલીવાર રહે, ચૌદમી ભૂમિકાએ પ્રદેશનું સ. પ્ર. ૩૮

કંપન ટળી જાય છે અને અકંપ થાય છે, પત્રી શરીર છૂટે છે અને ભગવાનનો આત્મા મુક્ત થાય છે. પારિણામિક ભાવ પૂરો પ્રગટે છે, જીવનમુક્ત ભગવાન દેહમુક્ત થાય છે, જેમ સીંગમાંથી દાણા છૂટો પડે તેમ આત્મા છૂટો પડે છે અને ઉર્ધ્વ શ્રેણીએ ઉપર જાય છે, ઉર્ધ્વ ગમન ચૈતન્યનો સ્વભાવ છે તેથી ઉપર સિદ્ધક્ષેત્રે જાય છે. આનંદદશા, પૂર્ણાનંદ મુક્તદશા તો અહીં જ પ્રગટ થઈ હતી પરંતુ પ્રદેશનું કંપન ટળી જતાં, અકંપ થઈને દેહ છૂટી જતાં તે પૂર્ણાનંદ મહાવીર ભગવાન આજે દેહ મુક્ત થાય છે, જીવનમુક્ત ભગવાન આજે દેહ મુક્ત થયા. પાવાપુરીનું જે ક્ષેત્ર છે ત્યાંથી સમશ્રેણીએ ઉપર સિદ્ધક્ષેત્રે મહાવીર પરમાત્મા ધિરાજે છે. એકલો આત્મા દેહથી તદન છૂટો થઈ જવો તેનું નામ મુક્તિ, પોતાનો જ્ઞાન આનંદ મૂર્તિ સ્વભાવ રહી જવો અને બીજાનું બધું છૂટી જવું તેનું નામ મુક્તિ. ભગવાન કાર્મણ શરીરથી છૂટી મોક્ષ પદાર્થને આજે ૨૬૭૦ મું વર્ષ બેસે છે. ભગવાન મહાવીરનો વિરહ પડતાં ઇંદ્રોને પણ પ્રશસ્ત રાગને લઈને આંગમાંથી આધારા આંસુ ચાલ્યા જાય છે અને કહે છે કે અરે! આજે ભરતનો સૂર્ય અસ્ત થયો. પરંતુ ભગવાન મહાવીરનો આત્મા મુક્ત થયો તેથી તેમનો નિર્વાણ કલ્યાણિક મહોત્સવ પણ ઉજવે છે.

ભગવાન મોક્ષ પદાર્થ ત્યારે પાવાપુરીમાં ઇંદ્રો અને દેવોએ આવી મહોત્સવ કરેલો, પાવાપુરીમાં દીવા વગેરેથી માટે માંગલિક મહોત્સવ કરેલો તેથી આજના દિવસને દીપોત્સવી કહેવાય છે-દિવાળી કહેવાય છે.

અત્યારે લોકો ચોપડા પૂજન વગેરે કરી સંસાર અર્થે દિવાળી ઉજવે છે, પરંતુ અરેબર તે આજનો દિવસ આત્માના પૂર્ણાનંદ સ્વભાવને પ્રગટ કરવાની ભાવનાનો છે. જેવો ભગવાનનો આત્મા છે તેવો જ મારો આત્મા છે એમ વિચારી સ્વભાવનું ભાન કરી, વિભાવ પરિણામને સ્વરૂપ સ્થિરતા વડે તોડું એમ વીર્ય ઉપાડવાનો આજનો દિવસ છે.

જગતના જીવો મરે ત્યારે શોક હોય છે, અને ભગવાનની મુક્તિના મહોત્સવ હોય છે, કારણ કે તે મરણ નથી પણ જીવન છે, સદ્ગતનંદ સ્વરૂપમાં ધિરાજી રહેવાનું આત્માનું જીવન છે, માટે તેના મહોત્સવ હોય છે, પૂર્ણાનંદ, સહજનંદ, સ્વભાવમાં રહેવું તેનું નામ મુક્તિ છે.

શ્રી મહાવીર પરમાત્માએ વાણી દ્વારા જે સ્વરૂપ કહ્યું તે ગણધરોએ ઝીલ્યું અને તે વાણી આચાર્ય પરંપરાએ અત્યાર સુધી ચાલી આવે છે, આ ભરત ક્ષેત્રમાં કુંદકુંદાચાર્ય પરમ ગુરુદેવે શાસ્ત્રની સ્થાપના કરી છે, શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી અપૂર્વ-ઉપકાર કર્યો છે. તે વાત જેમ છે તેમ લોકોને બેસવી કહ્યું પડે તેમ છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ સમય-

સાર શાસ્ત્ર સર્વોત્કૃષ્ટ યોગથી સમન્વયું છે, આ શાસ્ત્રમાં કેવળજ્ઞાન ભયું છે.

લોકો કહેશે કે આ તો નાને મોઢે મોટી વાત છે પરંતુ બાળક અગ્નિને અડે કે મોટા અગ્નિને અડે પણ તે બંનેને ઉનાપણાના અનુભવમાં કાંઈ ફેર નથી અગ્નિનો સ્વભાવ જ મહિનાના છાકરાએ જે જાણ્યો તે જ સ્વભાવ પાંડિતે આરિસ્થરે-અને વિજ્ઞાનીએ જાણ્યો છે. બંને એમ જાણે છે કે અગ્નિને અડવાથી ઉતું લાગે, તે અગ્નિના ઉનાપણા સંબંધીના બંનેનાં જ્ઞાનમાં કાંઈ ફેર નથી, બાળક પણ ઉતું લાગવાથી ફરીને અગ્નિને અડવા ન જાય તેમ મોટા પણ અગ્નિને અડવા ન જાય મોટા એમ કથન કરે કે અગ્નિ પ્રકાશવાળી છે, અગ્નિ ઉની છે, વગેરે કથન કરે, અને બાળક વિશેષ કથન ન કરી શકે, એ રીતે કથનમાં ફેર પડે, પણ બાળકના અનુભવમાં અને મોટાના અનુભવમાં કાંઈ ફેર ન પડે.

તેમ ભગવાન ત્રિલોકનાથ તીર્થકન્ઠેવ ત્રણકાળ ત્રણલોકના વિજ્ઞાનના પાંડિત છે તેમણે જેવું વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણ્યું છે તેવું જ અવિરતિ બાળકે જાણે છે. વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું કેવળજ્ઞાનીએ જાણ્યું છે તેવું જ અવિરતિ બાળકે જાણ્યું છે. કેવળી અને ચોથા ગુણસ્થાનની પ્રતીતિમાં કાંઈ ફેર નથી, સ્વભાવની પ્રતીતિ જેવી કેવળજ્ઞાનીને છે, તેવી જ સ્વભાવની પ્રતીતિ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રાજ્ય કરતા હોય, લડાઈમાં ઉભા હોય તેવા અપ્રતી સમકિતીને પણ હોય છે. સ્વભાવની પ્રતીતિમાં બંનેમાં કાંઈ ફેર નથી. એક પણ રાગનો અંશ તે મારું સ્વરૂપ નથી તેવી પ્રતીતિ ચોથા ગુણસ્થાનવાળા સમકિતીને હોવા છતાં તે, દયામાં, દાનમાં, પૂજામાં, ભક્તિમાં, જોડાય ખરો, અને શુભ ભાવમાં જોડાય છતાં તે અપ્રતી સમકિતીની, કેવળજ્ઞાનીની, અને સિદ્ધની, સ્વભાવની પ્રતીતિ એક જ સરખી છે તે પ્રતીતિમાં જરા પણ ફેર નથી, પરંતુ જ્ઞાન અને આરિત્રમાં ફેર છે.

નીચકી દશાવાળો વીતરાગ નથી તેથી તેને રાગ આવે છે, રાગ તો નીચકી ભૂમિકામાં જ હોય ને? વીતરાગને કાંઈ રાગ આવે? ચોથી ભૂમિકાવાળાને પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે ખરા પણ તે સમજે છે કે મારા પુરુષાર્થની નબળાઈને લઈને આ ભાવો થાય છે પણ તે મારો સ્વભાવ નથી, પોતાનો સ્વભાવ ન માન્યો તેથી તે શુભાશુભભાવને પોતાનું કર્તવ્ય ન માન્યું, કર્તવ્ય તો પોતાના સ્વરૂપમાં ઠરી જવું તે જ તેણે માન્યું છે. તેથી તેનો પુરુષાર્થ પણ તે જ જાતનો થાય છે અને જ્યારે જ્યારે તે અપ્રતી સમ્યક્દષ્ટિ સ્વરૂપમાં ઠરી જાય છે ત્યારે તે સિદ્ધ જેવો અંશે અનુભવ કરે છે.

મહાવીર ભગવાન પછી ગૌતમસ્વામી, મુદ્ધર્મસ્વામી અને જંજુસ્વામી તે ત્રણ પેઢી કેવળજ્ઞાન રહ્યું. અને ત્યારપછી એકાવતારી થયા અત્યારે પણ એકાવતારી છે, અને

૩૦૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હજી પાંચમા આરાના છેડા સુધી એકાવતારી જીવો થવાના છે. આ પાંચમા આરો એકવીશહજાર વરસનો છે તેમાંથી હજી તો અઠી હજાર વરસ ગયા અને સાડા અઠાર હજાર વરસ બાકી રહ્યા છે, તે એકવીશહજાર વરસ પૂરા થશે ત્યારે એટલે કે પાંચમા આરાના છેડે ચાર જીવો એકાવતારી થશે સાધુ, અર્જિકા, શ્રાવક, અને શ્રાવિકા, તે ચાર જીવો એક દેવનો ભવ કરી ત્યારપછી મનુષ્ય થઈ ત્યાંથી મુક્ત થશે.

જંબુસ્વામી પછી પણ સંત મુનિઓને ચૌદપૂર્વજું જ્ઞાન હતું તે પછી તે એકાવતારી થયા અને પાંચમા આરાના છેડે ચૌદપૂર્વજું જ્ઞાન નહિ હોય, પણ અદ્વૈતજ્ઞાન રહેશે, છતાં તે પણ એકાવતારી થશે, અનેનાં એકાવતારીપણમાં કાંઈ ફેર નથી.

મહાવીર ભગવાન સમવસરણમાં દિવ્ય ધ્વનિ દ્વારા કહી ગયા છે કે પંચમ આરાના છેડાસુધી એકાવતારી જીવો થવાના છે. કેવળજ્ઞાની પરમાત્માને જેવી સ્વભાવની પ્રતીતિ છે તેવી જ પ્રતીતિ ચોથા ગુણસ્થાનવાળાને હોય છે, જેવું એકાવતારીપણું પંચમ આરાના શરૂઆતના ચૌદપૂર્વધારી મુનિઓને હતું તેવું જ એકાવતારીપણું પંચમઆરાના છેડાના જીવોને પણ થશે તે જીવો પણ આત્માનું ભાન કરીને સ્થિરતાના જોરની ભાવનાથી એક ભવે મુક્તિ લેશે, એ રીતે અનેના મુક્તિના ફળમાં કાંઈ ફેર નથી. શરૂઆત અને છેડા અને સરખા થઈ ગયા, જ્ઞાનની ન્યુનાધિકતા છે છતાં પણ મુક્તિના ફળમાં કાંઈ ફેર નથી, શ્રદ્ધા અને મુક્તિના ફળમાં અનેનાં કાંઈ અંતર નથી. ૨૨ હજાર વર્ષ સુધી લાખો કરોડોમાં કોઈ કોઈ જીવો આત્મભાન કરીને આ શાસનમાં એકાવતારી થયા કરશે તેમ ભગવાન મહાવીરદેવ કહી ગયા છે. સમકિતી જીવ અને કેવળજ્ઞાની અને શ્રદ્ધામાં સરખાં, અને પ્રભુ પછીના સંતમુનિ અને છેડા સુધીના સમકિતી જીવ એકાવતારીપણું પામે તે મુક્તિના ફળમાં અને સરખાં પહેલી શ્રદ્ધા અને બીજી મુક્તિના ફળના છેડા અને સરખાં થઈ ગયા, શરૂઆત અને મુક્તિનું ફળ અને સરખા થઈ ગયા. આ વાત આજે કુદરતી આવી ગઈ છે કાંઈ ગોઠવીને બેઠા નહોતા.

મહાવીર ભગવાન આજે માફ પધાર્યા, મહાવીર ભગવાનની વાણી પરંપરાએ હજીસુધી ચાલી આવે છે. આ જે વાણી કહેવાય છે તે વાણી પણ એ જ છે. જગતને બેસે કે ન બેસે પણ એમ જ છે.

સાધુ, અર્જિકા, શ્રાવક અને શ્રાવિકા પંચમઆરાને છેડે પણ આત્માનું ભાન કરી એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત કરશે, તો પછી અત્યારે કેમ ન થઈ શકે! નાની બાલિકા પણ આત્મભાન કરી શકે, બધાનો આત્મા ત્રણસોકનો નાથ છે, એમાં કાંઈ ફેર નથી, શરીરમાં ફેર છે. તે બાલિકા પણ આ, જેવું પરથી નિરાળું આત્માનું સ્વરૂપ કહેવાય

છે, તેવી શ્રદ્ધા કરી શકે છે. પંચમચારાના છેડે આત્મભાન કરી શકે છે, તો અત્યારે તો જરૂર કરી શકાય એમ છે.

અત્યારે આત્મભાન કરી શકાય છે પરંતુ પૂર્ણ વીતરાગતા કરી શકાતી નથી, કારણ કે પૂર્વે પોતે વીર્ય ઊંધું નાખેલું છે, તે વીર્યને અત્યારે સવળું કરતાં ઘણા પુરુષાર્થ જોઈએ, તેટલો પુરુષાર્થ અત્યારે પોતે કરી શકતો નથી એટલે અત્યારે પૂર્ણ વીતરાગતા થઈ શકતી નથી, તેમાં પોતાના પુરુષાર્થની નબળાઈનું કારણ છે, ઊંધું વીર્ય પૂર્વે પોતે જ નાખ્યું છે, તેથી સવળું કરતાં વાર લાગે છે માટે પોતાનું જ કારણ છે.

આત્મામાં અખંડાનંદ સ્વભાવ ભર્યો છે, જેમ દીવાસળીને ઘસીને ફાડક ભડકો કરે છે તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મામાં અનંત સ્વભાવ ભર્યો છે તેવા આત્માની શ્રદ્ધા કરે કે હું અખંડ પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ છું તેમ શ્રદ્ધાનો ભડકો કર્યો એટલે તેમાંથી કેવળજ્ઞાનનો આખો ભડકો અવશ્ય પ્રગટ થશે. પોતાના સન્નિદાનંદ સ્વરૂપનું ભાન કરી સમજે કે મારા પુરુષાર્થની ખામીએ એક બે ભવ છે. પોતાની ખામી સમજે છે તેથી પુરુષાર્થ જુગાડી જરૂર કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરશે.

સાચું શ્રવણ કરી, સાચી પ્રતીતિ કરે, અને તેમાં જે શુભ પરિણામ થાય, એટલે કે તત્ત્વની સન્મુખતામાં જે વિકલ્પ થાય, અને તે વિકલ્પથી જે પુણ્ય અંધાય તે પુણ્યના થોક ઉઠાવે, તેવા પુણ્યના થોક બીજે ક્યાંય ન અંધાય. તેવા પુણ્યની પણ તત્ત્વ શ્રદ્ધાવાળાને ઇચ્છા નથી. તે શ્રદ્ધાના જોરે પુણ્યને તોડી કેવળજ્ઞાન અવશ્ય લેવાનો.

આ વાત ન સમજાય તેમ ન માનવું તેમ એમ પણ ન માનવું કે અમુક શુભ ગયા કાળમાં ઘણા પાપ કર્યા હતા માટે તે ન સમજે અરે ! કાલનો પાપી આજે આત્માનું ભાન કરે તો થઈ શકે છે, સત્સમાગમ કરી કુંભા થાય, ગુલાંટ ખાય, અને સવળો પડે તો ક્ષણમાં કેવળ પામે એમ સવળેથી લેને ! કાલનો કઠિયારો આજે કેવળજ્ઞાન પામ્યો અને દેવોએ આવીને મંહોત્સવ કર્યો એવા દાખલા અનંતાકાળમાં અનંતા બન્યા છે. કાલનો ચાર આજે ધર્મી થઈ જાય, સવળો પડે તો ક્ષણમાં કેવળ પામે માટે એમ ન સમજવું કે કાલનો પાપી આજે ધર્મી ન થઈ શકે.

લોકો પાપીને દેખી તિરસ્કાર કરે છે પણ ભાઈ તિરસ્કાર ન કર ! તે પણ આત્મા છે પ્રભુ છે. તેનો અપરાધ જાણીને તું ક્ષમા કર, સમતા રાખ, એ સવળો પડશે તો કાલે અપરાધ ટાળીને આરાધક થઈ જશે. એનું આરાધકપણું એને હાથ છે. તે કરશે ત્યારે તેનાથી જ થશે. તું તારું આરાધકપણું કર, તારું આરાધકપણું તારાથી છે.

જે આ મહાવીર ભગવાનની વાત કહેવાય છે તેવા સ્વરૂપને જે પ્રગટ કરશે, તે મુક્તિને પામશે. જેવું મહાવીર ભગવાનના આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ અધ્યા આત્માનું

૩૦૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સ્વરૂપ છે આજે મહાવીર ભગવાનના ગાણાં ગાયા તે પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા માટે છે, તેવા સ્વરૂપને સમજે તો અત્યારે પણ એકાવતારીપથું પ્રગટ કરી શકાય છે.

હવે સમયસારમાં જે વાત ચાલુ છે તે વાત લેવાય છે અહીં એમ વાત ચાલે છે કે ચૈતન્યશક્તિ સિવાય જે ભાવો છે તે બધા અન્ય છે તેનું સ્વરૂપ હવેની ૭ ગાથાઓમાં કહે છે.

જીવસ્સ ણત્થિ વળ્લો ણવિ ગંધો ણવિ રસો ણવિ ય ફાસો ।
ણવિ રૂવં ણ સરીરં ણવિ સંઠાણં ણ સંહણણં ॥ ૫૦ ॥
જીવસ્સ ણત્થિ રાગો ણવિ દોસો ણેવ વિજ્જદે મોહો ।
ણ પચ્ચયા ણ કમ્મં ણોકમ્મં ચાવિ સે ણત્થિ ॥ ૫૧ ॥
જીવસ્સ ણત્થિ વગ્ગો ણ વગ્ગણા ણેવ ફહ્ઢયા કેઈ ।
ણો અઙ્ગપ્પટ્ટાણા ણેવ ય અણુમાયટાણાણિ ॥ ૫૨ ॥
જીવસ્સ ણત્થિ કેઈ જોયટ્ટાણા ણ વંધટાણા વા ।
ણેવ ય ઉદયટ્ટાણા ણ મમ્મગટ્ટાણયા કેઈ ॥ ૫૩ ॥
ણો ઠિદિવંધટ્ટાણા જીવસ્સ ણ સંકિલેસટાણા વા ।
ણેવ વિસોહિટ્ટાણા ણો સંજમલહ્હિટાણા વા ॥ ૫૪ ॥

નથી વર્ણુ જીવને, ગંધ નહિ, નહિ સ્પર્શ, રસ જીવને નહિ,
નહિ રૂપ કે ન શરીર, નહિ સંસ્થાન, સંહનને નહિ; ૫૦.
નથી રાગ જીવને, દ્વેષ નહિ, વળી મોહ જીવને છે નહિ,
નહિ પ્રત્યયો, નહિ કર્મ કે નોકર્મ પણ જીવને નહિ; ૫૧.
નથી વર્ગ જીવને, વર્ગણુ નહિ, સ્પર્હકો કંઈ છે નહિ,
અધ્યાત્મસ્થાન ન જીવને, અનુભાગસ્થાનો પણ નહિ; ૫૨.
જીવને નથી કંઈ યોગસ્થાનો, બંધસ્થાનો છે નહિ,
નહિ ઉદયસ્થાનો જીવને, કો માર્ગણુસ્થાનો નહિ; ૫૩.
સ્થિતિબંધસ્થાન ન જીવને, સંકલેશસ્થાનો પણ નહિ,
સ્થાનો વિશુદ્ધિતણાં ન, સંયમલબ્ધિનાં સ્થાનો નહિ; ૫૪.

**નેવ ય જીવદ્ઠાણા ણ ગુદ્ઠઠાણા ય અત્થિ જીવસ્સ ।
જેણ દુ એદે સઠ્ઠે પુગ્ગલદઠ્ઠવ્સસ પરિણામા ॥૫૫॥**

અર્થ :—જીવને વર્ણ નથી, ગંધ પણ નથી, રસ પણ નથી અને સ્પર્શ પણ નથી, રૂપ પણ નથી, શરીર પણ નથી, સંસ્થાન પણ નથી, સંહનન પણ નથી; જીવને રાગ પણ નથી, દ્વેષ પણ નથી, મોહ પણ વિદ્યમાન નથી, પ્રત્યયો (આસ્ત્રવો) પણ નથી, કર્મ પણ નથી અને નોકર્મ પણ તેને નથી; જીવને વર્ગ નથી, વર્ગણા નથી, કોઈ સ્પર્દકો પણ નથી, અધ્યાત્મસ્થાનો પણ નથી અને અનુભાગસ્થાનો પણ નથી; જીવને કોઈ યોગસ્થાનો પણ નથી અથવા અંધસ્થાનો પણ નથી, વર્ગી ઉદયસ્થાનો પણ નથી, કોઈ માર્ગણાસ્થાનો પણ નથી; જીવને સ્થિતિઅંધસ્થાનો પણ નથી અથવા સંકલેશ-સ્થાનો પણ નથી, વિશુદ્ધિસ્થાનો પણ અથવા સંયમલગ્નિધસ્થાનો પણ નથી; વર્ગી જીવને જીવસ્થાનો પણ નથી અથવા ગુણસ્થાનો પણ નથી, કારણ કે આ અધા પુદ્ગલ-દ્રવ્યના પરિણામ છે.

જે કાળો લીલો, પીળો, રાતો ઘોળો વર્ણ છે તે અધોય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી (પોતાની) અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

ભગવાન આત્મામાં કોઈ જાતનો કાળો, લીલો, પીળો કે ઘોળો રંગ નથી, રંગ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્મા કાળો નથી, લીલો નથી, પીળો નથી, ઘોળો નથી તે અધી તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે, તે રંગ સ્વરૂપે આત્મા નથી; આત્મા અગ્નિ જેવી જ્યોત નથી, અગ્નિ તે રૂપી છે, રંગવાળી છે, અને આત્મા તે અરૂપી છે, અરંગી છે, લોકો જે બહારનો પ્રકાશ થાય તેને આત્માની જ્યોતિ કહે છે પણ તે આત્માની જ્યોતિ નથી. આત્માની તે જ્ઞાનજ્યોતિ છે પણ પોતે કલ્પના કરીને ભૂલ કરે છે કે હું આવો રંગવાળો છું પણ આત્મા તેવો નથી, તે પાંચે રંગ આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે, જુદા છે. કોઈ કાળે રંગવાળો ભગવાન આત્મા નથી પાંચે રંગ પુદ્ગલની અવસ્થા હોવાથી તે જડ છે. તેનાથી આત્માની અનુભૂતિ જુદી છે તેથી રંગ આત્મામાં નથી.

આચાર્ય દેવે આ રહ્યોસ જે વ્યવહારના કહ્યા છે તે અધો વ્યવહાર છે ખરો. પહેલા ઘોસમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અધું છે પણ તે આત્મામાં નથી પરંતુ તે અધી વસ્તુ જગતમાં છે તે અધી વસ્તુ જગતમાં જ નથી એમ જો કોઈ

**નથી જીવસ્થાનો જીવને, ગુણસ્થાન પણ જીવને નહિ,
પરિણામ પુદ્ગલદ્રવ્યનાં આ સર્વ હોવાથી નક્કી. ૫૫.**

માને તો તે મહા મિથ્યાત્વી છે. આચાર્યદેવે અહીં પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા તેમાં પુદ્ગલમાં પરિણમન સ્થાયી છે. પુદ્ગલ કૂટસ્થ નથી તેમ બતાવ્યું છે. જીવ કહીને જીવ અને આત્મા જુદા નથી પણ એક જ છે એમ સાબીત કર્યું છે કારણ કે એક મન જીવ અને આત્મા જુદા માને છે, તેથી આચાર્યદેવે બતાવ્યું છે કે જીવ અને આત્મા એક જ છે પુદ્ગલ છે ખરું પણ તેનાથી જીવ જુદો છે એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે.

સુરભિ એટલે સુગંધ અને દુરભિ એટલે દુર્ગંધ તે પણ આત્માને નથી કારણ કે ગંધ તે પરમાણુની અવસ્થા હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. સારી ગંધ કે ખરાબ ગંધ તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે પણ આત્મામાં સુગંધ કે દુર્ગંધ કાંઈ નથી. આત્મા રંગ અને ગંધથી જુદો છે તેવા આત્માની અનુભૂતિ કર! એટલે કે તેવા આત્મસ્વભાવમાં રમણતા કર. શ્રી મહાવીર ભગવાન આજે વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ-વાળું જે શરીર તે શરીર વગરના થઈ ગયા. તેવો જ દરેક આત્માનો સ્વભાવ છે. તેવા સ્વભાવને ઓળખીને તેમાં ઠરીને તું પણ તેવો થઈ જા.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પાંચ પ્રકારના રસ છે, કડવો, કસાયલો, તીખો, ખાટો અને મીઠો તે પાંચે રસ આત્મામાં નથી. તે બધાય રસ આત્મામાં નથી. કારણ કે તે રજકણની અવસ્થા છે, ખાટું મીઠું અને તીખું વગેરે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં દેખાય છે, તે રૂપી છે અને જડ છે. આત્મા અરૂપી છે અને ચૈતન્ય છે, બાણુવું તે તેનો સ્વભાવ છે, પુદ્ગલનો કોઈ પણ જાતનો રસ આત્મામાં નથી કારણ કે તે પુદ્ગલનો રસ આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે. અજ્ઞાની જડના રસને પોતાનો રસ માને છે પરંતુ તે રસ આત્માના રસથી તદન જુદો છે, વિલક્ષણ છે, તે પુદ્ગલદ્રવ્યની અવસ્થા છે માટે તે રસ આત્માથી તદન જુદો છે. આત્માનો અનુભવ તેનાથી તદન જુદી જાતનો છે.

પુદ્ગલદ્રવ્યમાં આઠ પ્રકારના સ્પર્શ છે. ટાઢો, ઉતો, ચીકણો, લૂખો, ભારે, હળવો, કોમળ ને કઠોર તે બધી પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્પર્શગુણની અવસ્થા છે, ભગવાન આત્મા તે પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્પર્શથી જુદો છે. ભગવાન આત્માનો અનુભવ તેનાથી જુદો છે. તે સ્પર્શની બધી અવસ્થાથી આત્મા જુદો છે એની શ્રદ્ધા કર, અને એમાં પરથી નિરાળી સ્થિરતા કર, એ જ મુક્તિનો ઉપાય છે.

જે સ્પર્શાદિ સામાન્ય પરિણામમાત્ર રૂપ છે તે જીવને નથી. સામાન્ય પરિણામમાં વર્ણુ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ બધું લઈ લેવું, સ્પર્શાદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જુદો છે, કોઈ પણ પુદ્ગલની અવસ્થા આત્મામાં નથી, પુદ્ગલની બધી અવસ્થાથી આત્માનો અનુભવ જુદો છે. માટે આત્મા તેનાથી જુદો છે, એવી જ્ઞાન શ્રદ્ધા કર તો નીવેડો છે, નહિતર કયાંય નીવેડો નથી.

ગ.ચ.-૫૦-૫૫]

[૩૦૫

ઔદારિક આદિ પાંચ શરીર પણ આત્માને નથી, ઔદારિક એટલે ઉદાર, અને ઉદાર એટલે પ્રધાન, જેમાં કેવળજ્ઞાન થઈ શકે છે માટે ઔદારિક શરીર તે પ્રધાન શરીર છે, વૈકલ્પિક શરીરમાં કેવળજ્ઞાન થતું નથી પણ ઔદારિક શરીરમાં જ થાય છે, માટે તેને ઔદારિક શરીર કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનનું કારણ ઔદારિક શરીર નથી. કેવળજ્ઞાનનું કારણ તો આત્મા છે, કેવળજ્ઞાન આત્મામાંથી પ્રગટે છે પણ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતી વખતે જોડે નિમિત્તમાં ઔદારિક શરીર હોય છે એટલો માત્ર સંબંધ છે. તે ઔદારિક શરીર આત્માથી જુદું છે, શરીર છે તે જડ છે, અને આત્મા ચૈતન્ય છે, બંને દ્રવ્યો તદ્દન ભિન્ન છે.

વૈકલ્પિક શરીર આત્માને નથી, તે વૈકલ્પિક શરીર દેવોને અને નારકીને હોય છે, જે જીવોએ પૂર્વે દારૂ અને માંસ ખાઈને મહા અધર્મ કર્યા હોય તે નરકમાં જાય છે ત્યાં નરકમાં તેના શરીરના કોઈ કટકા કરે તો પણ મરે નહિ, કારણ કે પારાની જેમ તે વૈકલ્પિક શરીર જુદું પડે અને પાછું ભેગું થઈ જાય છે. દેવોને પણ વૈકલ્પિક શરીર હોય છે, વૈકલ્પિક એટલે વિક્રિયા કરે, જુદાં જુદાં શરીર બનાવી શકે તે દેવોના વૈકલ્પિક શરીર સુંદર હોય છે, અને નારકીના વૈકલ્પિક શરીર કાળાં કૃષ્ણાં હોય છે. તે દેવના વૈકલ્પિક શરીરનો પડછાયો પડે નહિ જેમ કાચની પુતળીનો પડછાયો ન પડે તેમ વૈકલ્પિક શરીરનો પડછાયો ન પડે. તે વૈકલ્પિક શરીરથી આત્મા જુદો છે, જડ અને ચૈતન્ય બંને દ્રવ્યો તદ્દન ભિન્ન છે. શરીરરૂપ ડાબલામાં ચૈતન્યજ્યોત તે શરીરથી જુદી બિરાજે છે, તેવા સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરે તો આનંદ અને સુખ પ્રગટે તેમ છે તે વાત અહીં કહેવાય છે.

આહારક શરીરથી પણ આત્મા જુદો છે. છઠ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂંટતા નગ્ન 16ગંબર કોઈ કોઈ મુનિને તે આહારક શરીરની લબ્ધિ પ્રગટે છે. તે સંત મુનિને કોઈ શંકા પડે તો તે શંકાના સમાધાન માટે માથામાંથી એક હાથનું મહા સુંદર પુતળું નીકળે છે, તે પુતળું જ્યાં ભગવાન બિરાજતા હોય ત્યાં જાય, અને ત્યાં જાય ત્યાં ભગવાનના દર્શન માત્રથી તેને સમાધાન થઈ જાય, પૂછવું ન પડે, તે શરીરને આહારક શરીર કહેવાય છે, તેવું આહારક શરીર અત્યારે આ ક્ષેત્રમાં ન હોય. મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સંત મુનિઓને તેવી લબ્ધિ હોય, પરંતુ સમવસરણમાં જે મુનિઓ બેઠા હોય તેને એવી શંકા ન થાય, પણ કોઈ બહુ દૂર મુનિઓ હોય તેને વસ્તુસ્વરૂપની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન તો હોય, છતાં કોઈ એવી ઝીલુવટની વાત વિચારતાં વિચારતાં ઝીલુવટના પડખાં પીંખતા પીંખતા એવી કોઈ શંકા પડે અને સમાધાન ન થાય, અને પ્રશ્ન પૂછવાની ઇચ્છા કરે સ. ૩૬.

૩૦૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ત્યારે મસ્તકમાંથી 'પુતણું' નીકળે અને કોઈ શ્રુતકેવળી અથવા કેવળી ધિરાજતા હોય ત્યાં જાય, ત્યાં જઈને તેને પૂછવું 'પડવું' નથી પણ તેમને દેખે ત્યાં સમાધાન થઈ જાય એવા આહારક શરીરની લખિંધ છઠ્ઠ સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂલતા મુનિઓને પ્રગટે છે, બીજા કોઈને પ્રગટતી નથી તે આહારક શરીરથી આત્મા જુદો છે કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યથી રચાયેલું હોવાથી પુદ્ગલદ્રવ્યની અવસ્થા હોવાથી આત્માના અનુભવથી જુદું છે જડ છે, અને આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, માટે બંને પદાર્થ તદન જુદા છે. શ્રી કુંઠકુંઠાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં આહારક લખિંધથી ગયા નહોતા પણ કોઈ બીજા પ્રકારે ગયા હતા.

તેજસ શરીરથી પણ આત્મા જુદો છે. તેજસ શરીર અનંતા રજકણની માટી છે તે જડ છે તે તેજસ શરીર, શરીરમાં ગરમીનું અને કાંતિનું કારણ છે; તે આત્માથી ભિન્ન છે. શરીર ટાકું પડી ગયું હોય અને વાટકાથી ઘસે ત્યારે જે ઉખળતા દેખાય છે તે તેજસ શરીરને કારણે દેખાય છે, તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે, તેનાથી આત્માનો અનુભવ જુદો છે.

કાર્મણ શરીર પણ આત્માને નથી. કાર્મણ શરીર તે આત્મા શરીર પ્રમાણે સૂક્ષ્મ આઠ કર્મના રજકણની રૂપી મૂર્તિ છે. તે જડ છે, કાર્મણ શરીર અધુરું જીવને નથી, કાર્મણ એટલે કર્મના રજકણનો એક જથ્થો, તે કાર્મણ શરીર નિમિત્તરૂપે આત્માની જોડે છે, આત્માના સ્વભાવમાં તે નથી, આત્મા તો આત્મામાં છે, આત્મામાં આઠ કર્મ નથી, તો જે આત્મામાં નથી તે આત્માને તુકશાન કરે તે કેમ બને? જે કે જોડે તે હાજર છે પણ આત્મામાં નથી.

કોઈ કહે કે શરીર સારું હોય તો ધર્મ થાય, શરીર નિરોગી હોય તો ધર્મ થાય, પણ જે આત્માનું છે જ નહિ તે વસ્તુથી આત્માનો ધર્મ કેમ થાય? લોકો કહે છે કે :—

પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા,
બીજું સુખ તે ઘેર ચાર ટીકરા;
ત્રીજું સુખ તે કોડીએ જર,
ચોથું સુખ તે સુકુળની નાર.

ભાઈ! એ ચાર પ્રકારે સુખ નથી, સુખ તે તો આત્મામાં છે, તે સુખની ઓળખાણ કર! પરમાં સુખ માન્યું તે કલ્પિત સુખ છે, જડની અવસ્થા જેમ થવાની હોય તેમ થાય તે તારે આધીન નથી, પરની પંચાતમાંથી નવરો થા, શરીરની પંચાત તારાથી થાય નહિ શરીર આત્મામાં નથી, જે તારા આત્મામાં નથી તેનાથી તને સુખ નહિ મળે. તારું સુખ તારામાં સ્વતંત્રપણે છે તેની ઓળખાણ કર, કાર્મણ શરીર જગતની વસ્તુ છે તે કોઈ વસ્તુ જ નથી અને અવસ્તુ છે તેમ નથી પણ તે કર્મ તારા

શાથા-૫૦-૫૫]

[૩૦૭

આત્મામાં નથી, તેવા આત્માની શ્રદ્ધા લાવ, અને તે શ્રદ્ધાના બેરમાં ચારિત્ર થશે અને ચારિત્રથી કેવળ થશે. મનુષ્ય અને ઠોરને ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણુ શરીર હોય છે, દેવ અને નારકીને વૈકિયિક, તેજસ અને કાર્મણુ શરીર હોય છે. ઔદારિક, વૈકિયિક, આહારક, તેજસ અને કાર્મણુ તે પાંચ શરીરનો આત્મા કર્તા નથી. તે શરીરની ક્રિયાથી આત્મામાં ધર્મ થાય તેમ નથી, તે શરીર આત્માને ત્રણકાળમાં મદદ કરે તેમ નથી. તારા સુક્તિના રસ્તા તારામાં ભર્યા છે એને કોઈ બહારનું કે પરનું શરણુ લેવાની જરૂર નથી, તેની જ શ્રદ્ધા કર. કોઈની તારે જરૂર નથી આજ સુક્તિના રસ્તા છે.

બેસતું વરસ

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૧ શુક્ર.

આજે બેસતું વરસ છે, સમયસારનો ૨૬૮ મો સુપ્રભાત નામનો કલશ લેવાય છે.

(વસંતતિવકા)

ચિત્પિંડચંદિમવિલાસિવિકાસદાસઃ

શુદ્ધપ્રકાશમરનિર્ભરસુપ્રભાતઃ ।

આનંદસુસ્થિતસદાસ્ખલિતૈકરુપ—

સ્તસ્યૈવ ચાયમુદયત્યચલાર્ચિરાત્મા ॥ ૨૬૮ ॥

અર્થ :—(પૂર્વોક્ત રીતે જે પુરુષ આ ભૂમિકાનો આશ્રય કરે છે) તેને જ, ચૈતન્યપિંડનો નિર્ગળ વિલસનો જે વિકાસ તે રૂપ જેનું ખીલવું છે (અર્થાત્ ચૈતન્ય પુંજનો જે અત્યંત વિકાસ થવો તે જ જેનું ખીલી નીકળવું છે), શુદ્ધ પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે જે સુપ્રભાત સમાન છે, આનંદમાં સુસ્થિત એવું જેનું સદા અસ્ખલિત એક રૂપ છે અને અચલ જેની જ્યોત છે એવો આ આત્મા ઉદય પામે છે.

સુપ્રભાત એટલે કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ, જે કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ આત્મામાં ખીલ્યો તે કદી અસ્ત ન થાય, તેને સુપ્રભાત કહેવાય છે. પ્રભાત તો ઘણું ઊગે છે, પણ જે પ્રભાત ખીલીને આત્માનો પ્રકાશ થાય, અને તે કદી અસ્ત ન થાય તે જ ખરું સુપ્રભાત છે. જગતનો સૂર્ય તો દિવસે ઊગે છે અને રાત્રે અસ્ત થાય છે પણ આ આત્માનો કેવળજ્ઞાનસૂર્ય ઊગ્યો તે ઊગ્યો, પછી અસ્ત ન થાય; તેનું નામ સુપ્રભાત. આનું નામ ખરું પ્રભાત ઊગ્યું કહેવાય.

નવા વરસનાં પ્રભાત ઘણું આવ્યાં અને ઘણું ગયાં, પણ પ્રભાત તો તેને કહેવાય કે જે આત્મજ્યોત પ્રગટી તેનો નાશ ન થાય. આજે બેસતું વરસ છે, માંગલિકનો દિવસ છે. માંગલિક એટલે જે આત્માના ભાન દ્વારા પોતાના પુરુષાર્થ વડે કેવળજ્ઞાન પમાડે

૩૦૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તે સુમંગળ છે. નિર્મળ સમ્યક્જ્ઞાન, નિર્મળ સમ્યક્દર્શન અને નિર્મળ સમ્યક્ચારિત્ર તે ત્રણ ગુણની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે તે પવિત્ર પર્યાય છે, પવિત્ર ભાવ છે. તે પવિત્ર પર્યાય પ્રગટતાં રાગ-દ્વેષની અપવિત્ર પર્યાયનો નાશ થાય છે તે મંગળ છે. રાગનો એક અંશમાત્ર પણ આત્મામાં ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં નથી. એવું ભાન થાય તે કેવળજ્ઞાનને પમાડે છે. રાગ-દ્વેષને ગાળે તે કેવળજ્ઞાનને પમાડે તેવું સમ્યક્જ્ઞાન પોતે જ માંગલિક છે.

આ કલ્પશમાં આચાર્યદેવે સુપ્રભાતનું વર્ણન કર્યું છે. એમાં ચાર ખેલ વર્ણવ્યા છે. અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતઆનંદ અને અનંતવીર્ય એ ચાર ચતુષ્ટય પ્રગટે તે જ સુપ્રભાત મંગળ છે.

ભગવાનને જ્યારે કેવળજ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટય પ્રગટ થાય છે ત્યારે ચૌદ અહ્માંડમાં પ્રકાશ થાય છે, અજવાળાં થાય છે, નારકી શ્વેતે પણ બે ઘડી શાંતિ થાય છે. તીર્થંકરદેવ કેવળજ્ઞાન પામે તે વખતે જગતના શ્વેતે શાતાનો ઉદય હોય એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે. પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણદર્શન, પૂર્ણઆનંદ અને પૂર્ણવીર્ય રૂપ સ્વચતુષ્ટય પ્રગટ કર્યું પોતે, કલ્યાણ પદને પામ્યા પોતે પોતાના પુરુષાર્થવડે, તેની સાથે તીર્થંકરદેવને એવો સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યનો યોગ હોય છે કે જેથી જેને આત્મસ્વરૂપની અખર નથી એવા શ્વેતે પણ અશાતા મટીને બે ઘડી શાતા થાય એવો મહિમા છે, સામા શ્વેતના પુણ્યના ઉદયને અને તીર્થંકર ભગવાનના કેવળજ્ઞાન સાથેના સર્વોત્કૃષ્ટ પુણ્યના અતિશયને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. ચૌદ અહ્માંડમાં પ્રકાશ થવાની પરમાણુની યોગ્યતાને અને ભગવાનના કેવળજ્ઞાન વખતના પુણ્યના અતિશયને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોય છે.

ઠરેકે ઠરેક આત્મા પૂર્ણજ્ઞાનથી ભરપૂર છે, પોતે પણ પૂર્ણ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે, તેવા આત્માની પોતે પ્રતીત કરે અને જ્ઞાન કરે તો તેને અનુક્રમે સ્વરૂપની સ્થિરતા (ચારિત્ર) થઈ રાગ-દ્વેષનો સર્વથા અભાવ થાય. જ્ઞાન પોતે સમાધાન સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન ગમે તેવા સંયોગોનું સમાધાન અને નિચોડ કરે છે, તેવું જ્ઞાન સ્વરૂપમાં ઠરે એટલે રાગ તૂટે તે ચારિત્ર-અંતરની ક્રિયા છે.

અનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતાના સંયોગો તો એવા ને એવા ઊભા હોય પણ જાણનાર એમ સમાધાન કરે કે અરે ! હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, જાણવું તે જ મારો સ્વભાવ છે. આ સંયોગો મને જ્ઞાયકને કંઈ પણ સુખ-દુઃખ કરી શકે નહિ, એમ જ્યાં જ્ઞાન સમાધાન કરે ત્યાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ થાય અને શાંતિ થાય, કારણ કે જ્ઞાન પોતે જ શાંતિસ્વરૂપ છે. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં રહીને સમાધાન કરે ત્યાં શાંતિ સાથે આવે જ.

જો જ્ઞાન સમાધાન ન કરે તો રાગ દ્વેષની કલ્પના કરે કે આ સંયોગો મને દુઃખ આપે છે અને આ સંયોગો મને સુખ આપે છે તેમ પર ઉપર દષ્ટિ રાખી સુખ-દુઃખની

ગાથા-૫૦-૫૫]

[૩૦૬

કલ્પના કર્યા કરે. જ્ઞાન કાં તો કરે સમાધાન અને કાં તો કરે રાગ-દ્વેષની કલ્પના; આકી જ્ઞાન બીજું કાંઈ પણ ન કરે.

જ્ઞાન સમાધાન કરીને પોતામાં ઠરે તે જ જ્ઞાનની ક્રિયા છે, આકી પરની ક્રિયા જ્ઞાન કરી શકે જ નહિ. પોતે સમજે કે હું એક જાણનારસ્વરૂપે જ છું. જાણનાર એટલે જ્ઞાન, જ્ઞાન પોતે દુઃખસ્વરૂપે હોય નહિ. જે જ્ઞાન પોતે દુઃખરૂપે હોય તો પછી દુઃખને ટાળવાનો ઉપાય ક્યાં રહ્યો? એટલે જ્ઞાન પોતે સમાધાનપૂર્વક રાગ-દ્વેષમાં ન જોડાય તે જ ચારિત્ર છે, ને તે જ્ઞાનની ક્રિયા છે, અને તે જ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો સમન્વય થયો, તે જ સ્યાદ્વાદપદ્ધતિ થયું.

આ અંતર્જ્ઞાનની સ્થિત્તારૂપ ક્રિયા તે જ ચારિત્ર છે, જડની ક્રિયાથી ચારિત્ર ન થાય. ચારિત્ર આત્માનો ગુણ છે માટે આત્માનો ગુણ ચૈતન્યની ક્રિયાથી પ્રગટે કે જડની ક્રિયાથી પ્રગટે? જડની ક્રિયાથી આત્માનું ચારિત્ર ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં પ્રગટે નહિ.

આ ભૂમિકાનો જે પુરુષ આશ્રય કરે છે, જ્ઞાન અને ચારિત્રની મૈત્રી આ કહેવાણી તે રીતે જે સમજે છે તેને જ ચૈતન્યપિંડનો નિર્ગળ વિલસતો જે વિકાસ તે રૂપ ખીલવું થાય છે.

વસ્તુ, વસ્તુનો ગુણ અને વસ્તુની કારણરૂપ પર્યાય અનાદિ અનંત નિર્મળ છે. તે ત્રણે થઈને અખંડ એક વસ્તુ છે. એ રીતે દૃષ્ટિનો વિષય પહેલાં કર્યો હતો તેના ક્રમમાં કેવળજ્ઞાનીને અનંતું દર્શન પ્રગટ્યું. આ કળશમાં પહેલાં દર્શનની વાત કરી અને કેવળજ્ઞાની ભગવાનના ચતુષ્ઠય પણ આ કળશમાંથી નીકળે છે તે ક્રમે ક્રમે આવશે.

ધર્માસ્તિકાય-વસ્તુ, તેનો ગુણ અને તેની પર્યાય ત્રિકાળ નિર્મળ છે. દરેક વસ્તુ પોતે અનાદિ અનંત દ્રવ્યથી, ગુણથી, અને પર્યાયથી ત્રિકાળ નિર્મળ છે, તેમ હું પણ દ્રવ્યે, ગુણે અને પર્યાયે પરિપૂર્ણ વસ્તુ છું. આત્મા વસ્તુ, તેના જ્ઞાન આદિ ગુણ ને તેની કારણ પર્યાય ત્રિકાળ નિર્મળ છે, આત્મા દ્રવ્યે, ગુણે અને પર્યાયે અનાદિ અનંત પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે. આત્મા અનાદિ અનંત પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે તેમાં વિકાર નહિ, શરીર નહિ, પુણ્ય નહિ, પાપ નહિ, અનંત ગુણનો પિંડ આત્મા પવિત્ર છે, તેની શ્રદ્ધાના જોરમાં અનંત દર્શન પ્રગટે છે.

આ જે હજારની સાલનું સુપ્રભાતમાંગણિક કહેવાય છે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પણ કહ્યું છે કે રાત્રી વ્યતિકંભી ગઈ, પ્રભાત થયું, નિદ્રાથી જાગૃત થયા, હવે મોહનિંદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરો, નિંદ્રાથી મુક્ત થવા ભાવનિંદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજો. ભાવરાત્રિ

૧ સમન્વય એટલે મેળ.

૩૧૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ટળીને આત્માનો પ્રકાશ થાય એવો પ્રયત્ન કરજો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ પહેલાં પ્રભાતનું વર્ણન કર્યું છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે પહેલાં આત્માનો ભરોસો ખેસવો જોઈએ, જેમ પરમાં ભરોસો ખેસાડ્યો છે તેમ પ્રતીતિના વિષયમાં આવતો અખંડ આત્મા તેનો વિશ્વાસ કરે-ભરોસો ખેસાડે તો તેના ક્ષણમાં અનંત દર્શનને તે પામે.

કળાશમાં આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે ચૈતન્યપિંડનો નિર્ગળ વિલસતો જે વિકાસ તે રૂપ જેનું ખીલવું છે, એટલે કે જેણે અખંડ ચૈતન્યને પ્રતીતમાં લીધો તેને નિર્ગળ એટલે વચ્ચે આગળિયો નથી વચ્ચે વિધન નથી, જે સ્વરૂપને પ્રતીતમાં લીધું, જ્ઞાનમાં લીધું તે સ્વરૂપ હવે નિર્વિધને પૂરું કરશે, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરશે તેમાં વચ્ચે કયાંય પણ વિધન તેને છે જ નહિ. અનંતકાળથી જે પરાલંબી દૃષ્ટિ હતી તેને સ્વાલંબી કરી, સ્વાશ્રય કર્યો તેનાથી અનંતદર્શનનો પ્રકાશ પ્રગટશે.

જેમ કમળની કળી સૂર્યના પ્રકાશે ખીલી ઊઠે, તેમ અખંડ આત્માનો વિષય સમ્યક્ પ્રતીતિએ કર્યો તે પ્રતીતિના જોરમાં અનંતદર્શનનો વિકાસ ખીલે છે, પ્રતીતિ થયા પછી આત્માની અનંતશક્તિ ઊઘડતાં ઊઘડતાં પૂર્ણપણે ઊઘડી જાય છે તે આત્માનું સાદિ અનંત ખેસવું વરસ છે.

પછી કહ્યું કે શુદ્ધ પ્રકાશની અતિશયતાને લીધે જે સુપ્રભાત સમાન છે. પહેલામાં દર્શન લીધું અને આ ખીજ ખોલમાં જ્ઞાન લીધું. ચૈતન્યપ્રકાશ ઝગઝગાટ કરતો પ્રકાશે છે. સૂર્યને તો પોતાના પ્રકાશની પણ ખખર નથી અને ખીજના પ્રકાશની પણ ખખર નથી. પરંતુ ચૈતન્યજ્ઞાનપ્રકાશ પોતાના પ્રકાશને પણ જાણે છે અને સૂર્યાદિના પ્રકાશને પણ જાણે છે. સર્વ પ્રકાશનો પ્રકાશક આત્મા પોતે છે.

જેણે સત્સમાગમે સમ્યક્જ્ઞાનવડે આત્માની ભૂમિકાનો આશ્રય કર્યો તેને નિર્મળ કેવળજ્ઞાનપ્રકાશનું સુપ્રભાત ખીલી નીકળે છે. આત્મભૂમિકાનો સમ્યક્જ્ઞાને જ્યાં આશ્રય કર્યો ત્યાં તો પશેઢિયું ખીલ્યું, અને કમે કરી તેમાં પુરુષાર્થથી વધતાં વધતાં સંપૂર્ણ કેવળજ્ઞાનપ્રકાશ ખીલી નીકળ્યો તે સાદિ અનંત સુપ્રભાત છે. તે પ્રભાતનો ક્યારે પણ નાશ ન થાય એવું ખેસવું વરસ છે. ખાકી તો ઘણાં પ્રભાત ઊગ્યાં અને અસ્ત થયાં, વરસ ખેઠાં ને ચાલ્યા ગયાં; પણ જે પ્રભાતનો કદી નાશ ન થાય તે જ ખરું સુપ્રભાત છે. એક હજાર વર્ષ પહેલાં અમૃતચંદ્રાર્યદેવે આ સુપ્રભાતનો કળાશ રચ્યો છે, જે આજે વંચાય છે.

આનંદમાં સુસ્થિત એવું જેનું સદા અસ્ખલિત એકરૂપ છે. આનંદસ્વરૂપ

ગાથા-૫૦-૫૫]

[૩૧૧]

આત્માને લક્ષમાં લીધો, તેની પ્રતીત કરી અને તેમાં ઈર્ષ્યા એટલે કેવળજ્ઞાન પ્રગટે.

આત્માના સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કરી, જ્ઞાન કર્યું અને તેમાં ઈર્ષ્યા એટલે અનંત આનંદ પ્રગટ્યો, અનંત સ્વચતુષ્ઠય પ્રગટ્યું, તે અનંત દર્શનમાં કોઈ વિધન કરનાર નથી. અનંત જ્ઞાનને કોઈ ઝાંખુ કરનાર નથી, અને અનંત આનંદ પ્રગટ્યો તેને કોઈ સંબલના કરનાર નથી અને ચાથું અનંત બળ પ્રગટ્યું. પોતાના સ્વસ્વભાવનો જ્યાં આશ્રય કર્યો ત્યાં અનંત આનંદ પ્રગટ્યો, તે આનંદ સદા અસ્ખલિત છે, એકરૂપ છે. બહારથી જે આનંદ માને છે તે આનંદ સદા એકરૂપ નથી, ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, ટળી જાય છે, વિકારી છે, અને આકુળતાવાળો છે.

ચૈતન્યના અખંડ સ્વભાવનું અવલંબન કરીને જે આનંદ પ્રગટ્યો તે આનંદ અનંતકાળ રહેવાનો છે અને નહિ બદલતો સદાને માટે એકરૂપ જ છે, નિરાકુળ છે, નિર્વિકારી છે, અસ્ખલિત છે, જે અંદર સ્વભાવમાં હતો તે પ્રગટ્યો છે. તે અસ્ખલિત આનંદ પ્રગટ્યો તે જ ખરું સુપ્રભાત છે.

આત્માની જ્યોત જે પ્રગટી તે અચળ છે, તે કેવળજ્ઞાનજ્યોતનો કદી નાશ થતો નથી. મહિરતના દીવાની જ્યોત જેમ પવનથી હલતી નથી, તેમ આ આત્મજ્યોત જે પ્રગટી તે કદી હલતી નથી, અચળ છે. અગ્નિના દીવાની જ્યોત તો પવન આવે ત્યાં ઓસવાઈ જાય છે, તેમ આત્માની જ્યોત-શિખા પ્રગટી તે હલતી નથી ઓસવાતી નથી, પણ અચળ છે.

મહા સંવર્તક વાયરાથી પણ મેરુ પર્વત હલે નહિ તેમ જેણે આત્માનો આશ્રય કરવાથી મેરુ જેવી અચળ કેવળજ્ઞાનજ્યોત પ્રગટ કરી તે કોઈ પણ કારણે ચળતી નથી કારણ કે તે જ્યોત અનંત બળ લઈને પ્રગટી છે. આ ઓસમાં બળ લીધું છે.

આત્માનો આશ્રય કરવાથી અચળ જ્યોત પ્રગટે છે, ઉદય પામે છે. તે આત્મા ઊગ્યો તે ઊગ્યો, ફરીને અસ્ત ન થાય, આત્માનું ભાન કરીને ઊગ્યું તે સુપ્રભાત છે. આત્માની ભાનદશા ઊગી તેમાંથી કેવળજ્ઞાન અવશ્ય પ્રગટે. એવી કેવળજ્યોત પ્રગટી તે સુપ્રભાત છે.

આનંદગુણની પર્યાય સમ્યક્દર્શન થતાં અંશે પ્રગટે છે અને ચારિત્ર થતાં વિશેષ પ્રગટે છે. આનંદગુણ તો આનંદગુણરૂપે જ છે પણ તે આનંદગુણની પર્યાય સમ્યક્દર્શન થતાં પણ પ્રગટે છે અને ચારિત્ર થતાં પણ પ્રગટે છે. આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ કરી, તેની પ્રતીત કરી, તેમાં ઈરવાથી અનંતાનુબંધી કપાય ટળી જતાં સ્વરૂપાચરણચારિત્ર અંશે પ્રગટે છે. આત્મા અનંતગુણનો દળ છે તેમાં વારંવાર

૩૧૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

લક્ષ કરી સ્થિર થવાથી વિશેષ સ્વરૂપરમણના પ્રગટવાથી પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ભૂમિકા પ્રગટે છે, અને અનુક્રમે આગળ વધતાં કેવળજ્ઞાનજ્યોત પ્રગટે છે ત્યારે આત્માની પર્યાયમાં સંપૂર્ણપણે આનંદ પ્રગટે છે તે જ 'અરેખરુ' સુપ્રભાત છે.

કેવળજ્ઞાનની જ્યોત લઈને આત્મા ઉદ્ધય પામે છે તે કેવળજ્ઞાનની જ્યોત આત્માના ભાન વડે પ્રગટી છે. સત્સમાગમ વિના અને આત્મવિચારણા વિના, આત્મભાનનું ઊગવું અને નહિ, અને આત્મભાન ઊગ્યા વિના કેવળજ્ઞાન ઊગે નહિ. અને કેવળજ્ઞાન ઊગે તે સુપ્રભાત છે. પદ્મનંદીપંચવિંશતિકા શાસ્ત્રમાં પણ સુપ્રભાતનો એક અધિકાર છે. તેની પહેલી ગાથા લઈએ છીએ.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

નિદ્રશેષાવરણદ્વયસ્થિતિ નિશાપ્રાન્તેન્તરાયક્ષયો

દ્યોતે મોહક્રુતે ગતે ચ સહસા નિદ્રાભરે દૂરતઃ ।

સમ્યગ્જ્ઞાનદ્વગક્ષિયુગ્મમમિતો વિસ્ફારિતં યત્ર ત

હ્રુદ્ધં ચૈરિહ સુપ્રભાતમચલં તેભ્યો યતિભ્યો નમઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ :—અન્ને જે નિશેષાવરણ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ એની જે સ્થિતિ તે થઈ રાત્રિ તેનો અંત થતાં, તથા અંતરાય કર્મનો ક્ષય થવાથી પ્રકાશ થતાં અને મોહિનીય કર્મના દ્વારા થયેલ નિદ્રાના ભારથી શીઘ્ર જ દૂર થતાં જે સુપ્રભાતમાં સમ્યગ્જ્ઞાન તથા સમ્યગ્દર્શનરૂપ અન્ને નેત્ર ઉન્મીલિત થયાં (ખૂલ્યાં) તે અચલ સુપ્રભાતને જે યતિઓએ પ્રાપ્ત કરી લીધેલ છે તે યતિઓ પ્રત્યે નમસ્કાર છે.

રાત્રિનો અંત આવે, ત્યારે પ્રભાત ઊગે, તેમ ભગવાન આત્મા નિર્મળ જ્ઞાન-દર્શનમય છે તેમાં દર્શનાવરણ, જ્ઞાનાવરણરૂપ રાત્રિના અંધકારનો જેણે અંત આણ્યો છે, પોતે ચૈતન્યજ્ઞાનસ્વભાવ પ્રગટ કરી તે આવરણનો નાશ કરીને સૂર્ય ઉગાડ્યો છે તે સુપ્રભાત છે.

જેમ છાણને સળગાવે ત્યારે તે એક ખૂણેથી સળગે અને તેનો નાનો ભડકો થાય તેને કોઈ ટોપસાથી ઢાંકે તો તેમાં વાસ્તવિક રીતે તો તે ભડકો ઢંકાણું નથી પણ ટોપસાને અગ્નિની ઝાળ પહોંચતી નથી તેથી તેને ઢાંક્યો કહેવાય છે, વાસ્તવિક રીતે તે અગ્નિનો નાનો ભડકો ઢંકાણું નથી, તેથી ક્રમે ક્રમે તે ભડકો વધતાં વધતાં છાણનો આખો ભડકો થાય છે ત્યારે તે વાંસના ટોપસાને આળી મૂકે છે. તેમ આત્માનો પૂરો સ્વભાવ પ્રગટ્યો નથી પણ પૂરા સ્વભાવની પ્રતીત થઈ તે એક ખૂણે પ્રગટ કર્યો કહેવાય. ચૈતન્યનો નાનો ભડકો પ્રગટ કર્યો તેમાં એકાચતા કરીને આખો ભડકો પૂરો પ્રગટ કર્યો એટલે

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૧૩

જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મને બાળી મૂક્યાં.

આત્મા જાગ્યો નથી ત્યાં મુઘી નિમિત્ત તરીકે આવરણ કહેવાય છે. ખરી રીતે કર્મ તેને હીણા કર્યો નથી પણ પોતે પોતાની શક્તિને કપૂટી નહિ તેથી પોતે પોતાનું પરિણમન ઘટાડ્યું છે, પણ ચૈતન્યનો લસલસતો પ્રકાશ પ્રગટ થયો એટલે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીયની રાત્રીનો નાશ કરીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનસૂર્ય પ્રગટ પ્રકાશે છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ રાત્રીનો નાશ થતાં કેવળજ્ઞાનનો પ્રકાશ થાય છે, કેવળજ્ઞાન પ્રભાત પ્રગટ થાય છે.

અનંત બળ પ્રગટતાં અંતરાય કર્મનો નાશ થયો, અને મોહનીય કર્મનો નાશ થતાં બંને નેત્રો ખૂલ્યાં; જેમ રાત્રીનો નાશ થતાં સૂતેલાં જાગે છે અને તેમની બંને આંખો ખૂલી જાય છે, તેમ મોહરૂપ નિદ્રાનો નાશ કર્યો એટલે જેમનાં સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યક્દર્શનરૂપ બંને નેત્રો ખૂલી ગયાં એવા મુનિઓને અમારો નમસ્કાર છે.

જેમ દીકરી કે દીકરો ગામ જતાં હોય અને તેને વળાવતાં વાર કવાર આવતો હોય તો માવતર પ્રસ્થાનું મૂકે છે તેમ પદ્મનંદીઆચાર્ય કેવળજ્ઞાનને નમસ્કાર કરીને તે કેવળજ્ઞાન મારે જોઈએ છે તેમ ભાવનાનું પ્રસ્થાનું મૂક્યું છે.

મહાવીર પરમાત્મા મોક્ષ પદાર્થ અને સંતના નાયક ગૌતમ ગણધરને કેવળજ્ઞાન થયું, જ્ઞાનાવરણીય આદિ રાત્રીનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રભાત પ્રગટ કર્યું, તેવા કેવળજ્ઞાનીઓને અમારો નમસ્કાર છે.

યત્સચ્ચક્રસુખપ્રદં યદમલં જ્ઞાનપ્રમાભાસુરં

લોકાલોકપદપ્રકાશનવિધિપ્રૌઢં પ્રકૃષ્ટં સકૃત ।

ઉદ્ભૂતે સતિ યત્ર જીવિતમિવ પ્રાપ્તં પરં પ્રાણિભિઃ

ત્રૈલોક્યાધિપતેર્જિનસ્ય સતતં તત્સુપ્રભાતં સ્તુવે ॥ ૨ ॥

અર્થ :- ત્રણલોકના સ્વામી શ્રી જિનેંદ્ર ભગવાનના આ સુપ્રભાત સ્તોત્રને હું નમસ્કાર કરું છું કે જે જિનેંદ્ર ભગવાનનું સુપ્રભાત સમસ્ત જીવોને સુખનું દેવાવાળું છે અને સમસ્ત પ્રકારે મળોથી રહિત હોવાને કારણે અમળ છે અને જ્ઞાનની જે પ્રભા તેનાથી દેદીપ્યમાન છે તથા સમસ્ત લોકાલોકનો પ્રકાશ કરવાવાળું છે અને જે અત્યંત મહાન છે અને જે એકવાર ઉદિત થતાં સમસ્ત પ્રાણીઓને એવું માહુમ પડે છે કે તેઓને ઉત્કૃષ્ટ જીવનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અર્થાત તેઓ પોતાનાં જીવનને ધન્ય સમજે છે.

સ, પ્ર ૪૦

ત્રણલોકના નાથ શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાન છે. ત્રણલોકના નાથ એટલે રક્ષક નહિ પણ ત્રણલોકને ઝાણનાર છે, તેઓ અધા પ્રાણીઓને મુખ દેવાવાળા છે. શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને મુખભાતરૂપ આત્મદશા પ્રગટ કરી તેમને મારો નમસ્કાર છે. શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને સર્વ વિકારથી રહિત વીતરાગદશા પ્રગટ કરી, એવા ભગવાનનું સ્મરણ કરવું તે આત્મસ્વભાવનું સ્મરણ છે, સ્વભાવની સંપદાનું સ્મરણ તે સમસ્ત આપદાને ટાળનાર છે. સમસ્ત લોકનું પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન જ્યાં પ્રગટયું ત્યાં સમસ્ત લોકના જીવો પોતાને ધન્ય ધન્ય સમજે છે તે મુખભાત છે. સમ્યગ્જ્ઞાની જીવને આત્માનું ભાન થાય ત્યારે ધન્ય હો, ધન્ય હો, એમ પોતાને ધન્ય ધન્ય સમજે છે.

આનન્દધનજી કહે છે કે:—

અહો! અહો! હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે;
અમિત ક્ષેત્ર દાન દાતારની જેહની ભેટ થઈ તુજ રે.

પોતે પોતાના જ આત્માને વંદન કરે છે. અહો! ધન્ય કાળ! અહો! ધન્ય ભાવ! મને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયે, તેવાં પરોઢ્યાં થઈ ગયાં છે, શું કહું! મારા આત્માને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! નમો મુજ, નમો મુજ એટલે મારા આત્માને નમસ્કાર હો! નમસ્કાર હો! વંદન હો! વિનય હો! ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેલા આત્મભાન, પામલા જીવો તથા સંત આચાર્યો પણ આવી ભાવના ભાવે છે, પોતે પોતાને નમસ્કાર કરે છે.

કોઈ કહેશે કે પોતે પોતાને નમસ્કાર કરતો હશે! પરંતુ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નમસ્કાર કરે તેમાં પણ ખરી રીતે ખીજને કોઈ નમસ્કાર કરવું નથી, સૌ કોઈ પોતાને ગોઠયાને જ નમે છે તેમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વચ્ચે આવે છે. જ્યાં પરિપૂર્ણ આત્માનું ભાન થયું ત્યાં પોતાના આત્માનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે.

જ્યાં આત્માનું ભાન થાય છે ત્યાં તે અમિત ક્ષેત્ર દાન દાતાર એટલે અમાપ ક્ષેત્રનાં દાનની પોતાને ભેટ થાય છે. સદમી, આગર તે અશુભ મર્યાદાવાળું છે અને આ તે મર્યાદા રહિત સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. આત્માનું ભાન થતાં અમિત ક્ષેત્ર દાન દાતારની ભેટ થઈ. પોતે પોતાને મોતીએ વધાવે છે. પૈસાવાળાઓ ખીજને આપે તે શું આપે! પાંચ પચીસ વરસ ટકે એટલું ધન આપે પણ આ તે અનાદિ ત્રિકાળ અમર્યાદિત એવા સ્વરૂપની તને ભેટ થઈ તે સાદિ અનંતકાળ રહેવાની. જે ભાવે આત્માની ઓળખાણ થઈ તે ભાવે કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટશે એમ પોતાના ભાવને નમસ્કાર કરે છે અને પોતાને ધન્ય ધન્ય માને છે. એમાં અભિમાન નથી પણ પોતાના આત્માના સ્વભાવનું અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે અને પૂર્ણદશા પ્રગટ કરવાની ભાવના છે તેથી નમસ્કાર થઈ જાય છે.

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૧૫

પોતાના સ્વભાવની પર્યાય પ્રગટી તેને ધન્ય ધન્ય કહે છે. આનંદઘનશ કહે છે કે:—

“ ધન્ય તે નગરી તે ધન્ય વેળા ઘડી. ”

ધન્ય ઘડી! ધન્ય પળ! ધન્ય સમય! જે ભાવે કેવળજ્ઞાન થશે તે ભાવ પ્રગટ થયો, એમ કહી પોતે પોતાને ધન્ય કહે છે. જગતના શ્વે પોતે પોતાને ધન્ય ન કહે પણ ખીજને ધન્ય કહે, રાગને ધન્ય, ધૂળને ધન્ય, પૈસાને ધન્ય, ખાચડીને ધન્ય, છોકરાને ધન્ય, એમ પરને ધન્ય કહે, પણ આ તો જાગ્યો એટલે કહે છે કે અરે! તે છોકરા, લક્ષ્મી, આખર તે ધન્ય નહિ પણ હું મારા આત્માને ધન્ય કહું છું, જે ભાવે કેવળજ્ઞાન પ્રગટશે તે ભાવને નમસ્કાર છે, હું પોતે જ નિર્દોષ સમાધાનસ્વરૂપ છું, હું પોતે આત્મા અપૂર્વ માહાત્મ્યથી ભરેલો છું એમ પોતાનું માહાત્મ્ય આવતાં પરને મોટપ આપતો નથી પણ પોતાને ધન્ય કહે છે.

આનંદઘનશ કહે છે કે:—

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉં રંગશું,
ભંગ ન પડશે હો પ્રીત; જિનેશ્વર,
ખીજે મનમંદિર આજું નહિ,
એ અમ કુળવટ રીત જિનેશ્વર. ધર્મ.

આનંદઘનશ મહારાજ ધર્મ જિનેશ્વર ભગવાનનાં ગુણ ગાન કરતાં પોતાના આત્માના જ ગુણ ગાઈ રહ્યા છે, પોતાના આત્મસ્વભાવનું જ સ્તવન કરે છે. બહારથી પંદરમા ધર્મનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે અને અંદરમાં ધર્મમૂર્તિ પોતે આત્મા તેની સ્તુતિ કરે છે.

હે ધર્મની આજુ! હે ધર્મની મૂર્તિ! જેમાં મર્યાદા વિનાના ગુણો ભર્યા છે તેવા આત્માનાં ગાણાંને રંગથી ગાવાને હું ઊભો થયો છું, હે વીતરાગ! હે આત્મા! તારી પ્રીત, તારી રુચિ અને તારા ભાનમાં જે હું આત્માનું ગાન કરવા નીકળ્યો તેમાં ભંગ પડશે નહિ, તેમાં વિઘ્ન હશે નહિ, ત્રણકાળમાં કોઈ આડખીલ હશે નહિ. હે જિનેશ્વર! હે આત્મા ચિદાનંદ! તારી પ્રીતિ થઈ તેમાં ભંગ ન પડશે.

કાંઈ જવાબદારી ખરી! કે ભંગ ન પડશે તેમ એકટ્ટી ભાવના! જવાબદારી તેની આ છે કે-‘ખીજે મનમંદિર આજું નહિ,’ કોઈ કુદેવ, કુચુરુ, અને કુધર્મના આદર સ્વભાવના ભાનમાં ન આવવા દઉં ગુણની પ્રીતિમાં જાગૃત થઈને ઊઠ્યો, હવે એક ચૈતન્ય સિવાય પુણ્ય-પાપ ભાવ મારા, સ્ત્રી કુટુંબાદિ મારાં વગેરે પરભાવ અને પર પદાર્થનો આદર આવવા દઉં નહિ, તેની જવાબદારી ભઈને કહું છું કે હે જિનેશ્વર!

૩૧૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આપની પ્રીતિમાં અને મારા આત્મસ્વભાવમાં ભંગ ન પડે તો તેમ કોલકરાર કરીએ છીએ. હે ભગવાન! આત્માના અનુભવમાં બીજાના આદર હોય નહિ, ત્રણકાળમાં બીજા આદર આવે નહિ, હે નાથ! જે પ્રીત અંતરની જગી તેમાં સાદિઅનંત કાળમાં ભંગ ન પડે, તેવા કોલકરારમાં આ જવાબદારી આપું છું કે મારા આત્મા સિવાય બીજા પુણ્ય-પાપના ભાવનો આદર આવવા નહિ દઉં.

સારી સતી કે સારા બ્રહ્મચારીના હૃદયમાં બીજો પુરુષ કે બીજી સ્ત્રી આવે નહિ, તેમ ધર્માત્મા કહે છે કે હે ચૈતન્ય! તારા સ્વભાવની પ્રીત થઈ, હું જન્મી થયો તેમાં બીજાનો આદર આવવા દઉં નહિ, બીજાનો આદર આવવા ન દેવો તે અમારા કુળવટની રીત છે, હે નાથ! તીર્થકરની જાતના અને કુળના અમે છીએ, તીર્થકર ભગવાન જે ભાવે ઊપડ્યા તે ઊપડ્યા, કદી પાછા પડતા નથી. સમ્યક્દર્શન પ્રગટ્યું તે કેવળ લીધે જ છૂટકો. 'એ અમ કુળવટ રીત,' અમારાં કુળ તો તીર્થકરોની નાતનાં અને જાતનાં છે, અમારા કુળના વટની રીત એ છે કે વચ્ચે બીજો ભાવ આવવા દઉં નહિ, જે ભાવે ઊપડ્યા તે ભાવે કેવળ લીધે જ છૂટકો, હે નાથ! અમારા કુળના વટની રીત એ છે કે અમે ઊપડ્યા તે પાછા ફરીએ નહીં, તે તીર્થકરો અમારા કુળના છે, તે તીર્થકરો જે રસ્તે ગયા તે રસ્તા અમારા છે માટે તેમાં ભંગ પડે નહિ, શુભાશુભ ભાવનો આદર ન આવવા દઉં તે જવાબદારીથી કહું છું કે ભંગ પડે નહિ, કેમ ન આવવા દઉં? કે વીતરાગે બીજા ભાવને આવવા દીધો નથી માટે હું પણ પરભાવને આવવા ન દઉં, એ અમારા કુળના વટની રીત છે.

માણસો કુળના વટ માટે મરે છે તો હે આત્મન! તારું કુળ તો તીર્થકરોના વટની રીતનું છે, માટે હવે જાગ્યો તે જાગ્યો-પાછો ફરે નહિ. વાસુદેવ વગેરે ઉત્તમ પુરુષો દાંતવાક્ય હોય છે. તેમના દાંતમાંથી જે વાક્ય નીકળ્યું તે પાછું ફરે નહિ. એકવાર પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણની મરકરી કરી હતી ત્યારે વાસુદેવથી બોલાઈ ગયું કે પાંડવો દેશ બહાર જાય, પછી પાંડવોની માતા કુંતા તે વાસુદેવની કંઈ આ થતાં હતાં તે કુંતા વાસુદેવ પાસે ગયાં અને કહે છે કે બેટા! પાંડવોનું શું કરવું? વાસુદેવ કહે છે કે માતા! અમે દાંતવાક્ય પુરુષ, અમારાં વચન નીકળ્યાં તે પાછાં ફરે નહિ, માતા! અમને સિફારસ ન હોય, દેશ બહાર પાંડવો તે દેશ બહાર જ રહે, તેમ ધર્માત્મા કહે છે કે તીર્થકરદેવના વટના અમે છીએ, અમે જાગ્યા તે જાગ્યા, પાછા ફરવાના નહિ. આજે સુપ્રભાત માંગળિક બેસતું વરસ અલૌકિક રીતે થાય છે.

(વસ તતિલકા)

સ્યાદ્વાદદીપિતલસન્મહસિ પ્રકાશે
શુદ્ધસ્વભાવમહિમન્યુદિતે મયીતિ ।
કિં બંધમોક્ષપથપાતિભિરન્યભાવૈ-
નિત્યોદયઃ પરમયં સ્ફુરતુ સ્વભાવઃ ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થ :-સ્યાદ્વાદ વડે પ્રદીપ્ત કરવામાં આવેલું 'લસલસતું' (ઝગઝગાટ કરતું) જેતું તેજ છે અને જેમાં શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ મહિમા છે એવો આ પ્રકાશ (જ્ઞાનપ્રકાશ) જ્યાં મારામાં ઉદય પામ્યો છે, ત્યાં અંધ-મોક્ષના માર્ગમાં પડનારા અન્ય ભાવોથી મારે શું પ્રયોજન છે ? નિત્ય જેનો ઉદય રહે છે એવો કેવળ આ (અનંત ચતુષ્ટયરૂપ) સ્વભાવ જ મને સ્ફુરાયમાન હો.

સ્યાદ્વાદ વડે એટલે આત્મા પોતાપણે છે અને પરપણે એટલે શરીર, વાણી, મન, અને પુણ્ય-પાપના ભાવપણે નથી એમ પ્રતીત કરીને પોતાના સ્વરૂપમાં ઠરવાથી પ્રકાશમાન કરવામાં આવેલું 'લસલસતું' (ઝગઝગાટ કરતું) તેજ છે જેતું એવો જ્ઞાનપ્રકાશ ઉદય પામે છે.

હિનો લસલસતો શીરો હોય તેમાં રાગી જીવોને રાગ ધર્ષ આવે છે, તેમાં વળી ઐરાંઓ હિનો હિનો લસલસતો શીરો બહુ રાગથી બોલે છે, પણ તે તો ધૂળ છે. જડ રજકણો છે, તેમાં સુખ નથી પણ સુખ આત્મામાં છે.

ચૈતન્યપ્રકાશ લસલસતો પ્રગટ થાય છે, લસલસતો-ઝગઝગાટ કરતો આત્મપ્રકાશ પ્રગટ થાય છે, શું આત્મામાં આ જડરૂપી દ્રવ્યોનું તેજ છે તેવું તેજ હશે ? જડરૂપી દ્રવ્યોનું તેજ આત્મામાં નથી, પરંતુ જ્ઞાનપ્રકાશનું તેજ છે. જ્યાં આત્મસ્વભાવનું ભાન કરી ઠર્યો ત્યાં જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો તે શુદ્ધ સ્વભાવની મહિમા અપૂર્વ છે. શુભાશુભ આદિ અન્યભાવોની મહિમા નથી, પણ મહિમા તો શુદ્ધસ્વભાવની જ છે. શુદ્ધ પ્રકાશ પ્રગટ થયો તે ઝગઝગાટ કરતો સૂર્ય ઊગ્યો, સોનાનું સુપ્રભાત ઊગ્યું.

લગ્ન વખતે ગાય છે ને કે વેણુલાં ભલે વાયાં રે ! એ જગતનાં ઊગેલાં વેણુલાં પાછા ફરી જાય છે, પણ આ આત્મામાં સુપ્રભાતનું વેણુલું ઊગ્યું તે ફરે નહિ, જગતનાં લગ્નનું વેણુલું તે તો જળોજથ્થા છે, ધૂળધાણી છે, ચૈતન્યમૂર્તિ સિવાયનું બહારનું સુખ તે તો આપહારરૂપ છે, તે સુખ જ નથી, દુઃખ છે, માત્ર કલ્પના છે, ચૈતન્યમૂર્તિનું અવલંબન લીધું અને જે સુખ પ્રગટ્યું, જે આનંદ પ્રગટ્યો, તે આનંદ જ અમને હો, બીજું કંઈ જોઈતું નથી. જેના શુદ્ધ સ્વભાવની અપૂર્વ મહિમા છે એવો જ જ્ઞાનપ્રકાશ

૩૧૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

મારામાં પ્રગટ થયો છે, ત્યાં વળી અંધ અને ભોક્ષના વિકલ્પોનું મારે શું કામ છે? અંધ આમ હોતો અને ભોક્ષ આમ થશે તેવા વિકલ્પોનું મારે શું પ્રયોજન છે? પુણ્યના પરિણામ આવા, અને ભોક્ષના પરિણામ આવા, તેવા રાગમાં અટકવાનું મારે શું પ્રયોજન છે? તેવા વિકલ્પોમાં અટકવાથી વિકલ્પ તૂટીને નિર્માળ પર્યાય ઊઘડતી નથી માટે તેવા વિકલ્પોથી મારે શું પ્રયોજન છે? નિત્ય જેનો ઉદ્ધય રહે છે તેવો સ્વભાવ જ અમને સ્ફુરાયમાન રહે! મારા સ્વભાવના ભાનમાં અપ્રતિહત ભાવના કુવારા છૂટ્યા, તે સ્ફુરાયમાન રહે! કેવળજાનાદિ અનંત સ્વચતુષ્ઠય મારા સ્વરૂપમાં સાદ્વિઅનંત સ્ફુરાયમાન રહે! સ્ફુરાયમાન રહે! મારા સ્વભાવમાં સ્વચતુષ્ઠય પ્રગટે તેમ આચાર્યદેવે ભાવના ભાવી છે. આ સુપ્રભાત માંગળિક થયું.

૨૦૦૦ કારતક સુદ બીજી, શનિ.

આત્માના વાસ્તવિક સ્વભાવમાં પરના સંયોગે જે ભાવ દેખાય તે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી. જે સ્વભાવ આત્મામાં ત્રિકાળ રહે તે આત્માનો સ્વભાવ કહેવાય; પરનો સંયોગીભાવ તે કાયમનો નથી માટે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જેને કલ્યાણ કરવું હોય તેણે કલ્યાણસ્વરૂપ આત્મા કેવો છે તે બરાબર સમજવું પડશે, સમજતાં વાર લાગે તો વાંધો નથી, પણ પોતાની દૃષ્ટિએ ખતવશે તો નહિ સમજાય. સમજવાની જિજ્ઞાસાથી અવશ્ય સમજાય, પણ આકૃષ્ટતા અને ખેદ કરવો તે તો કપાય છે, નિરાકૃષ્ટપણે ઉત્સાહપૂર્વક પુરુષાર્થ કરી સમજવા ધારે તો અવશ્ય સમજાય. સમજતાં વાર લાગે તો વાંધો નથી, પણ આકૃષ્ટતા કરવાથી નહિ સમજાય અને પોતાની દૃષ્ટિએ ખતવશે તો ઊંધું સમજશે.

જેને આત્માનું કલ્યાણ કરવું હોય તેણે વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ બરાબર જાણવું જોઈએ. શરીર, વાણી, અને મન મારાં છે એમ જે માને તે તેનું મમત્વ ટાળવાનો પ્રયાસ કેમ કરે? અને આત્મામાં જે વિકારીભાવ થાય છે તે ભાવને પોતાનો ભાવ માને તે તેને છોડવાનો પ્રયત્ન કેમ કરે?

આ મારો છોકરો છે, આ મારો વારસો રાખશે એમ જાણી તેનું રક્ષણ કરશે, પણ કોઈ દુશ્મનનો છોકરો કે બહારવટિયો ઘરમાં પેસી જાય તો તેને દૂર કરવા માગશે, બહારવટિયાને પોતે એકલાથી દૂર કરતાં ભય લાગે તો બીજાને બોલાવીને પણ તેને દૂર કરશે, દૂર કરતાં જરા વાર લાગે તો પણ તેને રાખવાની રુચિ નથી. તેમ હું કોણ છું? મારો વારસો મારામાં રહે તે કયા ઉપાય વડે રહે? હું આત્મા શું ચીજ છું? અને આ ક્ષણિક ચીજ શું છે? તેના વિવેક વિના પોતાની ચીજનું રક્ષણ ન કરે અને પરભાવને છોડવાનો પ્રયાસ ન કરે.

વિકાર કોને કહેવાય ? નિર્વિકાર કોને કહેવાય ? તેનો વિચાર કર. જગતમાં જે શબ્દ હોય તે કાં દ્રવ્ય હોય, કાં ગુણ હોય, અને કાં પર્યાય હોય, એવો વાચ્યવાચક સંબંધ છે. વાચક તે શબ્દ છે, અને વાચ્ય તે પદાર્થ છે.

આવો મનુષ્યભવ પામીને આત્માનો નિર્ણય ન કર્યો તો આયુષ્ય પૂરું થયે ક્યાં ઉતારા ! પરથી નિરાળા આત્માનો નિર્ણય કર્યા વિના ચૌરાશીનું ભ્રમણ નહિ ટળે. મરણ વખતે કોનું શરણ ? ગમે તેવી પ્રતિકૂળતામાં પણ આત્માનો નિર્ણય થઈ શકે છે, બહારની પ્રતિકૂળતા કે અનુકૂળતાના ઉદ્વેગના સંયોગને આત્મા ટાળી શકે નહિ, પણ મોહનીય આદિ ઘાતી કર્મના ઉદ્વેગમાં પોતે જોડાય છે તેને આત્મા પુરુષાર્થવડે ટાળી શકે છે. અંદર આત્માની પર્યાયમાં જે રાગ-દ્વેષ અને ભ્રાંતિરૂપ ઊંઘી માન્યતા થાય છે તેને આત્મા પુરુષાર્થવડે ટાળી શકે છે. બહારનો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગ આત્માને લાભ-નુકસાન કરતો નથી પણ આત્માની પર્યાયમાં ઊંઘા પુરુષાર્થવડે થતી જે ઊંઘી માન્યતા અને રાગ-દ્વેષ તે જ નુકસાન કરે છે. માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજવાનો પ્રયત્ન કર, ચારે પડખાં વિચારીને સ્વતરફ ઢળીને સ્વતરફના જોરથી નિર્ણય કર. મનનું અવલંબન વચ્ચે હાજરરૂપે આવે છે, પણ સ્વતરફ અવલંબનનું વીર્યનું જોર છે, માટે તેણે આત્માથી જ નિર્ણય કર્યો છે. મનથી પરથી નિર્ણય નથી કર્યો પણ પોતા વડે કર્યો છે, મનનું અવલંબન હાજર હોય તો પણ મનનો નકાર કરીને સ્વતરફ ઢળીને સ્વતરફના જોરથી નિર્ણય કર્યો છે. આત્માને ઓળખીને પ્રતીત કર્યા વિના ઠરશે શેમાં ? તત્ત્વને ઓળખ્યા વિના તત્ત્વમાં ઠરશે શી રીતે ? આત્માને ઓળખીને, તેની પ્રતીત કરીને, તેમાં ઠરવાથી બુદ્ધિપૂર્વકનું મનનું અવલંબન પણ છૂટી જાય છે, -બુદ્ધિપૂર્વકના વિકલ્પો છૂટી જાય છે, રાગથી છૂટો પડીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે, અને પછી સ્થિરતા વધતાં ચારિત્ર પ્રગટે છે, અને ચારિત્ર વધતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે.

પરમ દિવસે વાત આવી હતી કે પાંચ શરીર આત્માને નથી, ઔદારિક, વૈકિયિક, આહારક આદિ શરીર આત્માને નથી; આહારક શરીર મુનિઓને હોય છે, નગ્ન દિગંબર સંત મુનિ હોય તેમને કાંઈક શંકા પડી જાય, સમાધાન ન થાય અને પ્રશ્ન પૂછવાની ઈચ્છા થાય ત્યારે આહારક શરીરનું સુંદર પૂતણું મસ્તકમાંથી નીકળે છે અને પ્રભુ પાસે પૂછવા જાય છે, ત્યાં પ્રભુના દર્શનમાત્રથી સમાધાન થઈ જાય છે. તે આહારક શરીર પણ આત્માને નથી. તે આહારક શરીર આત્માથી જુદું છે. જે શરીરમાં કાંતિ આવે છે અને ગરમી આવે છે તે તેજસ શરીર છે તે શરીર પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી એવે કે તે આત્માને નથી. આઠ કર્મના રજકણની ઝીણી ધૂળ તે કાર્મણ શરીર છે, તે શરીર પણ આત્માને નથી, આત્માથી તે જુદું છે. એ બધાંય શરીર આત્માને

૩૨૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામથી નીપજેલાં છે માટે આત્માના અનુભવથી તે જુદાં છે. શરીર છે તે જડનું દાગ છે. શરીરની કોઈ પણ ક્રિયા આત્માને હિતરૂપ નથી.

પરથી મને લાભ થાય છે એમ જે માને છે તેણે પોતામાં માલ નથી એમ માન્યું, બીજાએ મને મદદ આપી એટલે અમે જે થઈને એક થયા તેમ માન્યું. એક વસ્તુ બીજી વસ્તુને મદદ કરે તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બનતું નથી. પર પદાર્થની આત્મામાં નાસ્તિ છે, તેથી પર પદાર્થ આત્માને લાભ કે નુકસાન કરે તેમ ત્રણકાળમાં બને નહિ. આખી દુનિયાથી આ રસ્તા નિરાળા છે.

પોતાની વસ્તુ, પરથી જુદી ટકે છે માટે જુદી છે, જે પરપણે ન હોય તે પોતાપણે હોય, જે પરપણે ન હોય તે પોતાપણે પણ ન હોય એમ બને નહિ, પોતાપણે છે અને પરપણે પણ પોતે છે એમ પણ ન બને, માટે જે પોતાપણે હોય તે પરપણે ન હોય એવો અબાધિત સિદ્ધાંત છે.

જેમ આ સુખડનું લાકડું 'આ હાથથી' જુદું છે તેમ તે જ્ઞાન કરનારને બતાવે છે, હું લાકડાપણે છું પણ આ હાથપણે નથી, આ પુસ્તકપણે નથી એમ લાકડું પોતે જ બીજાથી જુદું રહું થકું બતાવી રહું છે. તેમ આત્મા પોતાપણે છે એમ જુદું અસ્તિત્વ સ્વીકારતાં પરપણે નથી એમ તેમાં ભેગું આવી જ જાય છે. અસ્તિ સ્વીકારતાં નાસ્તિ ભેગી આવી જ જાય છે. હું સ્વતઃ સ્વભાવે પરિપૂર્ણ વસ્તુ છું, મારાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય બીજામાં પેસતાં નથી અને કોઈનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય મારામાં પેસતાં નથી.

શરીર આત્માપણે નથી, શરીરના રજકણો શરીરમાં છે પણ આત્મામાં નથી, આત્મા આત્મામાં છે પણ આત્મા શરીરપણે નથી. જે પોતાપણે નથી તે પોતાને મદદ કેમ કરે? આ ઝીણી વાત નથી પણ પહેલામાં પહેલો એકડો છે. મનુષ્યભવ પામીને જે આ ન સમજ્યો તો કૂ થઈને ચોરાશીમાં ડીડી જવાનો; મનુષ્યભવમાં જે પુણ્ય ફળ્યાં તે બધાં છાજનાં છાડ સુકાર્થ જવાનાં-તે કાયમનાં નથી. પરની ક્રિયાથી મને લાભ થાય, પરની મદદ મને ધર્મ થાય તેમ માનનાર આત્માની ત્રણકાળની સ્વતંત્રતાનું ખૂન કરનાર અને સ્વતંત્ર ન્યાયને અન્યાય આપનાર છે.

પ્રશ્ન :— પૂરો વીતરાગ થાય ત્યારે પરની મદદ ન હોય પણ તે પહેલાં તો મદદ હોય ને?

ઉત્તર :—પૂર્ણતામાં પણ મદદ નથી અને અપૂર્ણતામાં પણ મદદ નથી, જે પૂર્ણતામાં હોય તે જ શરૂઆતમાં હોય, પૂર્ણતામાં સ્વાધીન ધર્મ અને અપૂર્ણતામાં પરાધીન ધર્મ એવું સ્વરૂપ ન હોય, જે પૂર્ણતામાં હોય તે જ બતનો અંશ શરૂઆતમાં હોય તો જ

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૨૧

તે શરૂઆત કહેવાય, નહીંતર શરૂઆત જ નથી. પ્રથમ સ્વાધીન સ્વભાવની શ્રદ્ધા થાય પછી સ્થિરતા થાય.

બધી વસ્તુ પોતાપણે છે અને પરપણે નથી. બે વસ્તુ જુદે જુદી છે તો પછી મદદ રહી ક્યાં? શરીરમાં શરીર છે, શરીર આત્મામાં નથી. શરીરમાં આત્મા નથી, આત્મા આત્મામાં છે. શરીર અને આત્મા જો ભેગાં થઈ ગયાં હોય તો જુદાં પડે નહિ, શરીર ને આત્મા એક જગ્યાએ રહ્યાં છે પણ પરમાર્થે જુદે જુદાં છે.

પરથી પોતાનું ચૈતન્યદળ આપું જુદું છે એવા ભાનવાળો મોટી લડાઈમાં ઊભો હોય, કે રાજમાં ઊભો હોય તોપણ તેને અલપ બંધ છે. પરથી પોતાનું સ્વરૂપ જુદું માનવું ને પરનું સ્વામિત્વ અંતરથી છૂટી જવું, આવા ભાનમાં ભરત ચક્રવર્તીએ છ બંડનાં રાજ કર્યાં પણ અંતરમાં પોતાનું આપું ચૈતન્યદળ જુદું છે એનો વિવેક વર્તે છે, જુદું ભાન વર્તે છે, મારી મદદ પરને ન હોય, પરની મદદ મને ન હોય, જ્ઞાયકના ભાનમાં જ્ઞાતાપણે રહીને સમ્યક્દર્શનપણે કોરો વરસ રાજમાં ગાળ્યા છતાં એક ભવ પણ વધ્યો નહિ તે માહાત્મ્ય અંતરના ભાનનું છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા થકા જ્ઞાની વેપાર, ધંધા, રાજપાટ વગેરે ક્રિયામાં જોડાય તોપણ તેના કર્તા થતા નથી. તે સમજે છે કે એક રજકણ ફેરે તે તેનાથી (રજકણથી) ફેરે છે, હું તેનો કર્તા નથી, પુરુષાર્થની નબળાઈને લઈને શુભભાવ કે અશુભભાવમાં જોડાઈ જાય છે. દાન દેવાના કાર્યમાં પણ જોડાય, અને શરીરમાં રોગ આવે તો દવા પણ પીએ, છતાં પણ પરની ક્રિયાનો કર્તા નથી, વિકલ્પનો પણ કર્તા નથી, પુરુષાર્થની નબળાઈથી તે ભાવ આવી જાય છે.

અજ્ઞાની જડની ક્રિયાનો કર્તા થાય છે, વિકલ્પનો પણ કર્તા થાય છે. પૈસા મળવા, પ્રતિકૂળતાનું ટળવું, નિરોગતાનું થવું તે બધું પુણ્યનો ઉદય હોય તો થાય છે, તેવી અનુકૂળતા થવામાં પુણ્યનો ઉદય હોય તો તે ઉદયને અનુકૂળ નિમિત્તો સ્વતંત્રપણે પોતપોતાને કારણે હાજર હોય છે, પોતે તેનો કર્તા નથી.

બીજાને દાનાદિ આપવાના ભાવ થવા તે સ્વતંત્ર-જુદા કારણે છે અને બીજાને દાન વગેરે મળવું તે પણ સ્વતંત્ર-જુદા કારણે છે. બીજાને દાન આપવાના ભાવ, તૃષ્ણા વગેરે શુભભાવમાં પુરુષાર્થ વડે પોતે જોડાય છે ત્યારે થાય છે, અને સામા જીવને તે પ્રમાણે અનુકૂળતા થવી તે તેના અઘાતી કર્મનો ઉદય હોય તે પ્રમાણે થાય છે. બંને કાર્યો સ્વતંત્ર થાય છે, તો પણ બંને કોઈવાર ભેગા થઈ જાય છે તેથી અજ્ઞાની પરનો કર્તા થાય છે કે આને મેં દાન આપ્યું, આને મેં મુખી કર્યો. શરીરની હાલવાની, સ. પ્ર. ૪૧

૩૨૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

બોલવાની, વગેરે ક્રિયા સ્વતંત્ર થાય છે તો પણ તે ઇચ્છાને અનુકૂળ ઉદ્યને કારણે ઇચ્છા પ્રમાણે થતું દેખીને આ ક્રિયા મારાથી થાય છે, એમ અજ્ઞાની માને છે પરંતુ ઇચ્છા થાય છે તે આત્મા પોતે જોડાય છે તેથી પોતાની પર્યાયમાં વિકાર થાય છે અને શરીરની અનુકૂળ ક્રિયા થવી તે જુદા કારણે થાય છે. અનુકૂળ ઉદ્યને કારણે ઇચ્છાને અને શરીરની હાલવાની વગેરે ક્રિયાને, બંનેને લગભગ સંબંધ થાય છે તેથી અજ્ઞાની માને છે કે જડની ક્રિયા મારાથી થાય છે, પણ પોતે કરી શકતો હોય તો પક્ષઘાત થાય ત્યારે કેમ કરી શકતો નથી? જે કરી શકતો હોય તે બધી વખતે કરી શકે, માટે કોઈની ક્રિયા કોઈ કરી શકતું જ નથી. જડ અને ચૈતન્ય બંને જુદા પદાર્થ છે, બંને સ્વતંત્ર ત્રિકાળ જુદા પદાર્થ છે માટે બંનેની ક્રિયા પણ સ્વતંત્ર જુદે જુદી છે. જડની ક્રિયા તો જ્ઞાની કે અજ્ઞાની કોઈ કરી શકતું જ નથી પણ શુભાશુભ પરિણામનો કર્તા અજ્ઞાની જીવ અજ્ઞાનાવસ્થાએ થાય છે.

જ્ઞાની તો શુભાશુભ પરિણામના પણ કર્તા થતા નથી તો પણ અશુભભાવ ટાળવા દાન, પૂજા આદિના શુભભાવમાં જોડાય ખરા, પણ તેના તે કર્તા થતા નથી. વીર્યની મંદતાને લઈને જ્ઞાનીનું વીર્ય અસ્થિરતામાં જોડાય છે તેથી તે બહારથી કર્તા દેખાય છે, પણ ખરેખર તો તે જ્ઞાતા છે કર્તા નથી. જ્ઞાનીને વેપાર ધંધાના કે રાજ આદિ કાર્યોના વિકલ્પો આવે તોપણ તે વિકલ્પોના તે જો જ્ઞાતા છે. જે ક્ષણે રાગ-દ્વેષ વગેરે ભાવ થાય છે તે જ ક્ષણે જ્ઞાની તેને જાણે છે. તે જ ક્ષણે તેના જ્ઞાતા છે પણ કર્તા નથી. વીર્યની મંદતાને લઈને જોડાઈ જવાય છે, રાગ-દ્વેષ થઈ જાય છે, પણ તેને સ્વામિત્વબુદ્ધિ નથી. બહારની શરીરાદિની ક્રિયા અને અંદરના વિકલ્પો જ્ઞાનીને થાય છે, પણ સ્વામિત્વબુદ્ધિ નથી. રાગ-દ્વેષ થાય છે થઈ જાય છે, પણ કર્તાબુદ્ધિ નથી. પરથી જુદું નિરાણું આત્મભાન સહજ વર્ત્યા કરે છે. તે સમજે છે કે પુરુષાર્થની નમજાઈને લઈને આ રાગ ઊભો છે, એ રાજને ઠગલે બેઠો પોતાને વિષ્ટાને ઠગલે બેઠો માને છે. આ ક્ષણે પુરુષાર્થ ઉપાડીને જે વીતરાગ થવાતું હોય તો આ કાંઈ જોઈતું નથી એવી ભાવના ભાવે છે. આવા અંતરના ભાન સહિત ધર્માત્મા સંસારમાં હતા તોપણ એકાવતારી થઈ ગયા.

અજ્ઞાની આવા ભાન વિના ત્યાગી થયો, નગ્ન દિગંબર મુનિ થયો. રાજ છોડ્યાં, રાણીએ છોડી, ત્યાગી થઈને અબજો વરસ જંગલમાં રહ્યો, દોણ વંદન કરે છે તેના જ્યાલ પણ ન રહ્યો, બાર-બાર માસના ઉપવાસ કર્યા, એવા પુણ્યપરિણામ કર્યા પણ પરમાંથી મારો ગુણ પ્રગટે છે તેમ માને છે પરંતુ મારામાં અનંતગુણ ભર્યા છે તેમાંથી ગુણની પર્યાય આવે છે તેમ નહિ માનતાં પરથી મને ગુણ થાય છે, એવા શબ્દમાં ત્યાગી

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૨૩

થયો તોપણ એકડા વિનાનાં મીંડાં, સ્વરૂપના ભાન વગર એક પણ ભવ ન ઘટયો.

ધર્માત્મા પહેલાં અજ્ઞાની હતો ત્યારે નિર્ધન હતો અને જ્ઞાની થયા પછી રાજમાં બેઠો હોય, બહારના સંયોગમાં વધી ગયો હોય છતાં પણ મારા આત્મામાં દૃષ્ટિ મૂકવાથી વધું છું તેમ ભાન છે. બહારના સંયોગ વધવાથી હું વધતો નથી અને તે બહારના સંયોગ વધવાથી મારા આત્માને હાનિ પણ નથી. બહારના સંયોગ વધી ગયા હોય તોપણ ભાન છે કે એક રાજકણ પણ મારી ચીજ નથી, પરથી અને મદદ નથી, હું પરથી નિરાળો ચિદાનંદ આત્મા છું એવા પરથી નિરાળા આત્માના ભાનમાં બેઠો છે તો તે મુક્તિના માર્ગ છે અને અદ્યક્ષાળમાં મુક્તિ લેવાનો છે. જ્ઞાનીને બહારના સંયોગ વધી ગયા હોય અને અજ્ઞાની બધું છોડીને નગ્ન દિગંબર મુનિ થઈ ત્યાગી થઈને બેઠો હોય પણ આ છોડ્યું માટે અને ગુણ થશે એવું ઊંધું શબ્દ પડ્યું છે, મારામાં અનંત-ગુણ છે તે ગુણમાં દૃષ્ટિ મૂકવાથી ગુણની પર્યાય આવશે તેનું ભાન નથી માટે એક પણ ભવ ઘટતો નથી.

ત્રેણિકરાજને એકલું આત્માનું ભાન હતું, હજી સ્થિરતા પ્રગટી નહોતી પણ એકાવતારી થયા તે સમ્યક્દર્શનનું માહાત્મ્ય છે. ભવિષ્યમાં આવતી ચોવીસીમાં તે ત્રેણીકરાજ પહેલાં તીર્થંકર થશે. સમ્યક્દર્શન થયા પછી સમ્યક્દર્શનની ભૂમિકામાં, અધૂરી દશા છે માટે જે શુભ રાગ વર્તતો હોય તેનાથી તીર્થંકરગોત્ર અંધાય પરવસ્તુ મારી નથી એમ ભાન થાય એટલે બધી પરવસ્તુ તરત છૂટી જાય એવો નિયમ નથી. ક્રમે ક્રમે રાગ છૂટતાં વસ્તુ પણ છૂટે, રાગ છૂટતાં પરવસ્તુ છૂટી જાય એવો રાગને અને પરવસ્તુને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

ચોથી ભૂમિકાએ રહેલા સમ્યક્દૃષ્ટિને પરથી નિરાળા આત્મ સ્વરૂપનું ભાન વર્તે છે. જેવો અનુભવ સિદ્ધ ભગવાનને હોય તેવો સિદ્ધ જેવો અંશે અનુભવ ચોથી ભૂમિકાએ રહેલા સમ્યક્દૃષ્ટિને હોય છે અને ચોથી ભૂમિકાથી પાંચમી ભૂમિકાએ જ્યારે આવે ત્યારે સ્વરૂપરમણતા વિશેષ વધે છે. ત્યાં જેટલા અંશે સ્વરૂપસ્થિરતા વધે તેટલા અંશે રાગ છૂટે છે અને તેટલા પ્રમાણમાં પરવસ્તુનો સંબંધ પણ છૂટે છે અને વ્રતના શુભ પરિણામ પણ આવે છે એવો સંબંધ છે. વ્રતના પરિણામ તે પુણ્યઅંધનું કારણ છે, અને અંદર જે પુરુષાર્થ વડે સહજ દશા વધી અને આસક્તિ છૂટી તે નિર્જરાનું કારણ છે. તે પાંચમી ભૂમિકા પછી પુરુષાર્થ વડે સહજ દશા વધતાં છઠ્ઠી ભૂમિકા આવે છે, તે ભૂમિકાએ પુરુષાર્થવડે સહજ દશા ઘણી વધી જાય છે અને રાગ ઘણો ઘટી જાય છે, રાગ ઘટવાથી ત્યાં લુગડાં પણ છૂટી જાય છે, નગ્ન દિગંબર મુનિ થાય છે, તેવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જ છે. તે મુનિપણની ભૂમિકામાં સ્વરૂપરમણતાં ઘણી ઘણી વધી જાય

૩૨૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

છે, અંતર્મુહૂર્ત્ત છૂટું રહે અને અંતર્મુહૂર્ત્ત સાતમે રહે તેવી દશામાં ઝૂંટ્યા કરે છે. છઠ્ઠી ભૂમિકાએ મુનિ હોય ત્યારે ઉપદેશનો, સ્વાધ્યાયનો, શાસ્ત્ર સ્વવાનો, ભગવાનના દર્શનનો સ્તુતિનો, આહારનો વગેરેનો વિકલ્પ આવે છે તોપણ છઠ્ઠી ભૂમિકાએ અંતર્મુહૂર્ત્તથી વધારે તો રહે જ નહિ, ક્ષણમાં ચૈતન્યગોળો રાગથી છૂટો પડીને સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. મુનિ આહાર કરતા હોય, વિહાર કરતા હોય, ઉપદેશ દેતા હોય તે વખતે પણ ક્ષણે ક્ષણે ચૈતન્યગોળો પરથી છૂટો પડીને સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. આ રીતે છઠ્ઠી ને સાતમી ભૂમિકાએ મુનિ ઝૂંટ્યા કરે છે. મુનિઓને પૂરી વીતરાગદશા પ્રગટી નથી તેથી ઉપદેશ વગેરેના અને પંચમહાવ્રતના જે શુભ પરિણામ આવે છે તે પુણ્યબંધનું કારણ છે અને અંતરદશા પ્રગટી તે મોક્ષનું કારણ છે.

આત્માના ભાન વગરના જીવોનાં વ્રત-તપ તે બાળવ્રત અને બાળતપ કહ્યાં છે.

પ્રશ્ન :—તપના શું બે પ્રકાર છે ?

ઉત્તર :—હા, તપના બે પ્રકાર છે; એક પંડિતતપ અને બીજો બાળતપ. જે તપ આત્માના ભાન વિના કરે તે બધું અજ્ઞાનતપ છે, બાળતપ છે, અને આત્માનું ભાન થયા પછી અંતર એકાગ્રતા થવાથી વૃત્તિનું તૂટવું તે પંડિતતપ છે. આનંદમૂર્તિ આત્મામાં ઠરવાથી ઇચ્છા તૂટી જવી, અતીન્દ્રિય આનંદરસનો સડકો લેતાં ઇચ્છા તૂટી જવી તે જ્ઞાનીનું તપ, અને આત્માના ભાન વિનાનું તપ તે અજ્ઞાનીનું તપ.

હવે સાતમે બોલ કહે છે.

સમચતુરસ્રસંસ્થાન આત્મામાં નથી. છ પ્રકારનો શરીરનો આકાર તે આત્મામાં નથી. સમચતુરસ્રસંસ્થાન એટલે બેઠેલા માણસના શરીરને ચારે કોરથી દોરીથી માપે તો ચારે કોરથી સરખું આવે તે, તેવો જડનો આકાર તે આત્મામાં નથી, આત્મા તેનાથી જુદો છે. આત્મામાં પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશનો અરૂપી આકાર છે પણ જડનો આકાર આત્મામાં નથી.

બીજું ન્યગ્રોધપરિમંડલસંસ્થાન એટલે પેટથી ઉપરનો ભાગ લાંબો વડ જેવો અને નીચેનો ભાગ નાનો હોય, તે બધો શરીરનો આકાર છે, અરૂપી આત્માનો તે આકાર નથી.

ત્રીજું સ્વાતિકસંસ્થાન એટલે શરીરનો નીચેનો ભાગ સ્થૂલ અથવા મોટો હોય અને ઉપરનો ભાગ પાતળો અથવા નાનો હોય તે. આ બધો જડનો આકાર છે, તે બધી જડના આકારની કૃતિ આત્મામાં નથી.

ગાથા-૫૦-૫૫]

[૩૨૫

ચોથું કુબ્જકસંસ્થાન એટલે શરીર કૂબ્જ હોય, કોંઠ નીકળેલું હોય તે. તેવો આકાર પણ આત્મામાં નથી.

પાંચમું વામન સંસ્થાન એટલે શરીર ઘણું જ ઠીંગણું હોય તે. એવો આકાર પણ શરીરનો છે, આત્મામાં તેવો આકાર નથી.

છઠું હુંડક સંસ્થાન એટલે શરીર લોલહું હોય તે. તેવાં બધાં સંસ્થાન આત્મામાં નથી. છએ પ્રકારની આકૃતિ જડની છે પણ આત્માની નથી. જે તારામાં નથી તેના આશ્રયે રહીશ નહિ, તેનું અવલંબન લઈશ નહિ પણ આત્મા અખંડ પૂર્ણ સ્વાધીન તત્ત્વ છે તેના ઉપર મીટ માંડ તો આત્મસ્વભાવ ઉઘડશે તે છ સંસ્થાનની વાત કહી. હવે આઠમા ખોલમાં સંઘયણની વાત કરે છે.

સંઘયણ એટલે હાડકાંની મજબૂતાઈ, તે છ પ્રકારે છે. તેમાં પહેલું વજ્રપ્લનારાય સંહનન તે ઘણું મજબૂત હોય છે, કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સંહનન હોય છે, કોઈ કહે છે કે ધર્મ કરવા માટે વજ્રપ્લનારાય સંહનન જોઈએને! તેના વિના ધર્મ ન થાયને! કેવળજ્ઞાન પણ ન થાયને! તેનો ઉત્તર એમ છે કે આ શરીર તો મલોખાંની લાકડી છે. તે મલોખું આત્મામાં પેસી જતું નથી કે જેથી આત્માને મદદ કરે! ભગવાને કહ્યું છે કે જ્યારે કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે શરીરનાં હાડકાંની મજબૂતાઈ આવી હોય છે. તેવી મજબૂતાઈની તે વખતે માત્ર હાજરી હોય છે પરંતુ તે હાડકાંની મજબૂતાઈ આત્માને ધર્મ કરાવી દેતી નથી, કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવી દેતી નથી. એક તત્ત્વની અંદર બીજું તત્ત્વ પેસી શકતું જ નથી, તો પછી તે આત્માને લાભ કે મદદ કરે ક્યાંથી! કેવળજ્ઞાન વખતે આવી હાડકાંની મજબૂતાઈ હોય છે તેમ કહ્યું ત્યાં વળગી પડ્યો હાડકાંને! પણ હુંડ પરના આશ્રય કે આધાર વગરનો હું, મને કોઈની મદદ જ નથી, મારાં લાભ-નુકસાન મારાંથી જ છે તેવા સ્વતંત્ર તત્ત્વની જેને અખર નથી તે ચોરાશીના અવતારમાં ખોવાઈ જવાનો, જ્યાં મરણનું ઢાણું આવશે ત્યાં ફેં, ફેં થઈ જવાનું, કોડો રૂપિયા હોય કે શરીર સારું, સુંદર અને મજબૂત હોય તો પણ મરણ ઢાણું આત્માના ભાન વિના કોઈ શરણ થાય તેમ નથી. આ પહેલા સંહનનવાળા પણ મરીને અનંતા નરકમાં ગયા છે. આત્મું સંહનન અનંતવાર મળ્યું છતાં આત્માનું કલ્યાણ થયું નહિ. આત્માનું કલ્યાણ તો આત્માનું ભાન કરવાથી જ થાય છે. અનંતવાર આત્મું સંહનન મળ્યું પણ ભાન ન ક્યું તો કોઈ લાભ ન થયો. સંહનન જો લાભ કરી દેતું હોય તો એવા સંહનનવાળા નરકે જવા ન જોઈએ, બધા મોક્ષે જ જવા જોઈએ. પણ આવા સંહનનવાળા અનંતા નરકે ગયા એવા શાસ્ત્રોમાં ઘણા દાખલા છે. માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે સંહનન આત્માને

૩૨૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

લાભકર્તા નથી પણ પોતાના પુરુષાર્થ વડે આત્માનું ભાન અને સ્થિરતા કરે તે પોતાને લાભકર્તા છે.

એક રાજા હતો, તેને એક રસોયો હતો. તે રસોયો રાજાને હંમેશાં માંસ ખવરાવે, અને રાજા માંસ ખાય. તે રસોયો મરીને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં એક હળર જોજનનો મોટો મચ્છ થયો, અને રાજા હતો તે મરીને તે મોટા મચ્છના કાનમાં એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનો નાનો મચ્છ થયો. તે મોટા મચ્છનું મોઢું મોટું એટલે તેના મોઢામાંથી કેટલાંક માછલાં જીવતાં નીકળી જાય, ત્યારે નાનો મચ્છ મનમાં ભાવ કરે છે કે આ મોટો મચ્છ તો કેટલાંય માછલાંને મોઢામાં આવે છે છતાં જીવતાં નીકળવા દે છે પણ જો મને એના જેવડું શરીર મળ્યું હોત તો એક પણ માછલાંને જીવતું નીકળવા દેત નહિ. તે નાના મચ્છને વજ્રપલિનારાય સંહનન હતું. તેણે આવા ભાવ કર્યા એટલે મરીને સાતમી નરકે ગયો માટે સંહનન આત્માને લાભ કરતું નથી. સંહનન તે જડ છે અને આત્મા તે ચૈતન્ય છે માટે સંહનન આત્માનું સ્વરૂપ નથી. જ્યે સંહનન અનુક્રમે એક બીજાથી ઊતરતાં છે. કેવળજ્ઞાની ભગવાને છ પ્રકારની સંઘયણની રચના કહી છે, તે સંઘયણથી આત્મા ભિન્ન છે. આત્મા જ્ઞાનજ્યોત છે તેની શ્રદ્ધા કરીને સ્થિરતા કરે તો કેવળજ્ઞાન પામે છે. સંહનન જડ પુદ્ગલદ્રવ્યની રચનાથી રચાએલ છે માટે આત્માના અનુભવથી તે ભિન્ન છે.

હવે નવમો બોલ કહે છે. રાગ-પ્રીતિ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. જગતના જીવો કહે છે કે આ માણસ બહુ સ્નેહાળી છે, પણ રાગ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મા તો વીતરાગસ્વરૂપ છે. જેટલા રાગના પ્રકાર છે તે બધાય જીવના સ્વભાવ નથી. અશુભ-રાગ ઠાળવા માટે દેવ-ગુરુ-ધર્મનો શુભરાગ આવ્યા વગર રહે નહિ, પણ ધર્મી તે રાગને પોતાનું સ્વરૂપ માને નહિ. પુણ્ય રાગ અને પાપ રાગ તે બંને રાગ આત્માનો સ્વભાવ નથી. જે પ્રીતિરૂપરાગ છે તે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી. અશુભરાગથી પાપ બંધાય અને શુભરાગથી પુણ્ય બંધાય પણ તેનાથી ધર્મ ત્રણકાળમાં ન થાય. પ્રીતિરૂપ રાગથી છૂટો ન પડે તો વીતરાગ થાય નહિ અને વીતરાગ થાય નહિ તો સ્વતંત્ર પણ થાય નહિ. રાગ તરફનું વલણ તે ક્ષણિક તરફનું વલણ છે અને ચૈતન્ય તરફનું વલણ તે અવિનાશી તરફનું વલણ છે. રાગને તોડવાની ત્રેવડ સત્ના સામર્થ્યના ભાનમાં આવી જાય છે. રાગ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માની પર્યાયમાં રાગ થાય છે તોપણ તે જડ છે કારણ કે ચૈતન્યના અનુભવથી રાગનો અનુભવ જુદો છે.

જીવોને એમ થાય છે કે રાગ તે હું છું, રાગ વિનાનો હું કઈ રીતે હોઉં? પણ અરે બાપુ! વિકારી રાગ તે તારું સ્વરૂપ હોય? તારું સ્વરૂપ હોય તો તારી સાથે

ગાથા-૫૦-૫૫]

[૩૨૭

કાયમ રહેવું જોઈએ. રાગ તો ક્ષણિક છે-ક્ષણમાં બદલાઈ જાય છે, કોઈ દુશ્મન આવે તેના ઉપર દ્વેષ આવે અને તે જ વખતે પોતાનો છાકરો જમવા બોલાવવા આવે કે બાપા! ચાલો જમવા; તો તે જ વખતે દ્વેષ ફરીને રાગ થઈ જાય અને શાંતિથી કહે કે ચાલો બેટા! આવું છું; એમ દ્વેષ ફરીને રાગ થઈ જાય છે અને રાગ ફરીને દ્વેષ થઈ જાય છે, જે રાગ કે દ્વેષ પોતાનું સ્વરૂપ હોય તો ગમે તેવા પ્રસંગમાં રાગરૂપ કે દ્વેષરૂપ જ પોતે રહેવો જોઈએ પણ ક્ષણમાં રાગ અને ક્ષણમાં દ્વેષ એમ બદલાવા જ કરે છે; કાયમ એકરૂપ રહેતા નથી માટે તે પોતાનો સ્વભાવ નથી. પોતાનો સ્વભાવ હોય તે કાયમ એકરૂપ જ રહે.

પંદર વરસની છાકરી પંદર વરસ સુધી તો મા-બાપને ત્યાં રહી, ત્યાંજ ઊછરી અને ત્યાંજ પોપણ માનતી પણ જ્યાં સગપણ ક્યું ત્યાં માન્યતા ફટ ફરી કે આ ઘર મારું નહિ પણ બાલું ઘર મારું, એ રીતે જે ફેરવાનો સ્વભાવ છે તેને ફડાક ફેરવી નાખે. જુઓ, આમાં શું બદલ્યું! રાગ બદલાવ્યો, ક્ષણમાં બદલી નાખ્યો. પહેલાં મા-બાપને ત્યાં પોતાનું પોપણ માનતી ને હવે સામાવાળા તે મારું પોપણ કરનાર છે તેમ માન્યું એમ રાગને ફેરવી નાખ્યો તે રાગ પાપનો હો કે પુણ્યનો હો, પણ તે બંને રાગ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. રાગ ત્રિકાળ આત્માના સ્વભાવમાં છે જ નહિ, કારણ કે રાગ એકરૂપ રહેતો નથી, પલટી જાય છે. આવા સ્વરૂપની જેને ખબર નથી તે રસ્તા લેશે કોના? કયે રસ્તે જશે? સાચો રસ્તો જાણ્યા વગર ઊંધે રસ્તે જશે તો સત્ય માર્ગ મળવો દૂર થઈ પડશે. રાગ થાય છે આત્માની પર્યાયમાં, પણ તે રાગ દુઃખરૂપ છે માટે આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે જડ છે.

હવે દશમે બોલ દ્વેષનો કહે છે, દ્વેષ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. દ્વેષ છે તે ક્ષણિક છે. દ્વેષ પલટીને પાછો રાગ થઈ જાય છે. જે દ્વેષ આત્માનો સ્વભાવ હોય તો એક જ પ્રકારે રહેવો જોઈએ, પણ તે એકરૂપ રહેતો નથી, ફરી જાય છે, દુઃખરૂપ છે, માટે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. કોઈની સાથે દ્વેષ થશે હોય, એમાં એટલો બધો અણબનાવ થશે હોય કે એના જાળાના પાણી હરામ કરે, તેમાં સામેવાળો જે નમવા આવે તો પોતે ફરી જાય કે આપણે હવે તેની સાથે દ્વેષ નથી રાખવો, એટલે તેમાંથી એમ સામીત થાય છે કે દ્વેષભાવ પણ ક્ષણિક છે, માટે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્માની સ્વભાવપર્યાય પણ સમયે સમયે બદલે તો ખરી, પણ તેની જાત એકરૂપ રહીને બદલે છે. પણ વિકારી પર્યાય તે આત્માના સ્વભાવની જાત નથી અને ક્ષણે ક્ષણે જુદી જુદી જાતની બદલાવા કરે છે, તે એકરૂપ નથી માટે આત્માનો સ્વભાવ નથી. દ્વેષ થાય છે આત્માની પર્યાયમાં, પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, અને તેમાં જડનું નિમિત્ત

૩૨૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

છે માટે તે જડ છે. ધર્મી જીવ સમજે છે કે રાગ-દ્વેષની વિકારી પર્યાય મારું સ્વરૂપ નથી. મારા પુરુષાર્થની નબળાઈથી તે મારી અવસ્થામાં થાય છે પણ તે મારો સ્વભાવ નથી માટે જડ છે.

અગિયારમો બોલ કહે છે. જે યથાર્થ તત્ત્વની અપ્રતિપત્તિરૂપ એટલે કે અપ્રાપ્તિ-રૂપ મોહ છે તે બધાય જીવને નથી. યથાર્થ તત્ત્વનો અનાદર એવો જે મોહ, તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી. આત્મતત્ત્વ મને મદદ કરશે નહિ પણ પરતત્ત્વ મને મદદ કરશે તેવી માન્યતા તે મોહ છે. આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ ન જવી અને પર ઉપર દૃષ્ટિ જવી એનું નામ મોહ છે. આત્મા પરથી નિરાજો જ્ઞાયકસ્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપ લક્ષમાં ન લેવું અને પર સ્વરૂપ લક્ષમાં લેવું તેનું નામ મોહ છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં સુખ માને છે તેને યથાર્થ તત્ત્વની અપ્રાપ્તિ છે. યથાર્થ તત્ત્વ આત્મા આનંદસ્વરૂપ છે, તે દૃષ્ટિમાં ન લેવો તે મોહભાવ છે. તે મોહભાવ ક્ષણિક છે, તેનું ફળ સંસાર છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે તેને યથાર્થ તત્ત્વ સમજતું નથી તેથી તે મૂંઝાય છે પણ મૂંઝવણ છે તે મિથ્યાભાવ છે. માટે તે મિથ્યાભાવરૂપ મોહ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં પણ તેમાં પરનું નિમિત્ત છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે તે જડ છે.

બીજા બધામાં-વકીલાતમાં, ડોક્ટરપણામાં યુક્તિ ચલાવે, તેમાં સમજે પણ જ્યાં તત્ત્વની વાત ચાલતી હોય ત્યાં એમ કહે કે આ તે શું કહે છે? અમને તો આમાં સમજતું નથી, અને અમે જે સમજીએ છીએ તેનાં મીંડા વાળે છે તો કરવું શું? એવી જે મૂંઝવણ તે મોહ છે. ભાઈ! ન સમજાય તેવી મૂંઝવણ તારા સ્વરૂપમાં છે જ નહિ યથાર્થ તત્ત્વની ઓળખાણ તત્ત્વની અપ્રાપ્તિરૂપ મોહ-મૂંઝવણ ટળી શકે છે. મૂંઝાઈશ નહિ ભાઈ! ભગવાન આત્મા મૂંઝવણનો મારનાર છે, મૂંઝવણનો રક્ષક નથી. સમજતું નથી, ઘડ બેસતી નથી તે બધી મોહની મૂંઝવણ છે, માટે આત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા કરી યથાર્થ તત્ત્વને ઓળખ. પછી એ બધા મોહનાં મડદાં મરેલાં જ પડ્યાં છે. મોહ તારા સ્વરૂપમાં નથી માટે મૂંઝાઈશ નહિ. નિરાકુળપણે પુરુષાર્થ કર તો સમજાય તેવું છે અને સત્ય સમજણથી તે મોહ ટળી શકે એવો છે, મોહ તારા સ્વરૂપમાં છે નહિ. તે તો મૂંઝવણ વગરનો અવિનાશી ચિદાનંદસ્વરૂપ છે. તારા ચૈતન્યની અવસ્થામાં તે થાય છે તેપણ તારું સ્વરૂપ નથી માટે તે જડ છે.

૨૦૦૦ કારતક સુદ ૩, રવિ.

આ છ ગાથામાં ૨૯ બોલ આત્મામાં પરના નિમિત્તે દેખાય છે તેમ કહ્યું છે, તે બધો આત્માનો અખંડ સ્વભાવ નથી. આત્માનો સ્વભાવ તો નિર્મળ અખંડ જ્ઞાન-સ્વભાવ છે તેમ જ્ઞાનુવું, માનવું, અને ઈરવું તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે, હિતનો રસ્તો છે.

ગાથા-૫૦-૫૫]

[૩૨૬]

હવે આરમ્ભો બોલ કહે છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને યોગ જેમનાં લક્ષણ છે એવા જે પ્રત્યયો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિશુભમય હોવાથી પોતાની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

આત્મા જ્ઞાન-સુખાદિ અનંતગુણનો પિંડ છે એમ ચૂકીને પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી મને સુખ થાય છે, અથવા પુણ્ય-પાપના પરિણામથી મને સહાય મળે છે એવી જે માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. ઊંઘી દષ્ટિવાળો જીવ વિષયોથી સુખ માને છે. તે એમ માને છે કે આ વિષયો ટકી ટકીને ટકો, એ રીતે એની દષ્ટિ ત્રિકાળપણે વિષયો ઉપર પડી છે. જ્ઞાનીને અસ્થિરતાને લઈને રાગ થઈ જાય છે પણ તે વિષયોને ત્રિકાળપણે ધ્વંસીતો નથી. વર્તમાન વિષયો પ્રત્યે રાગ ક્ષણિક આવીને છૂટી જાય છે, તેની દષ્ટિ ત્રિકાળ આત્મા ઉપર પડી છે. જ્ઞાનીને અદ્ય રાગ છે પરંતુ રાગનો રાગ નથી. જ્ઞાનીને વિષયોની પ્રધાનતા નથી પણ આત્મા ઉપર દષ્ટિ પડી છે તેથી આત્માની જ પ્રધાનતા છે. અજ્ઞાનીની દષ્ટિ પર ઉપર છે માટે તેને વિષયોની પ્રધાનતા છે-વિષયો ઉપર બહુમાન છે, પણ આત્માનું બહુમાન નથી. મિથ્યાત્વભાવ એટલે ભ્રાંતિનો ભાવ, આત્માનો સ્વભાવ ચૂકીને સંયોગી ભાવને પોતાનો માનવો તે મિથ્યાત્વ તે બધા પુદ્ગલના પરિણામ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, થાય છે ચૈતન્યની પર્યાયમાં પણ ચૈતન્યના અવિકારી અનુભવથી તેનો અનુભવ જુદો છે માટે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી તેથી તે જડ છે.

મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કપાય અને યોગ તે ચાર પ્રત્યયો એટલે ચાર આસ્રવો તે બધાય જીવને નથી. આત્મામાં જે મલિનપર્યાય થાય તે અને મલિનતાનું કારણ પામીને જે નવાં કર્મો આવે તે આસ્રવ છે.

શરીર, ઇંદ્રિય, મન, ઇંદ્રપદ, દેવપદ વગેરેમાં સુખ છે એમ પરમાં સુખ માનવું અને પોતામાં સુખ છે તેને ચૂકી જવું તે મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વ તે જડની અવસ્થા છે. મિથ્યાત્વ થાય છે પોતાના ચૈતન્યની અવસ્થામાં, જડમાં તે ભાવો થતા નથી પણ તે મિથ્યાભાવ આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે જે સંયોગી ભાવ થાય તે સંયોગના ઘરનો છે માટે જડનો છે. પોતાનો ચૈતન્યનો તે સ્વભાવ નથી એમ જાણવું, માનવું, અને ઠરવું તે સ્વતંત્ર સુખનો ઉપાય છે.

“ સુખં ઇચ્છંતિ તે નરા, નેચ્છન્તિ સુખકારણં ”

સર્વ જીવો સુખને ઇચ્છે છે પણ સુખનું કારણ શું છે તે ધ્વંસીતો નથી એટલે શોધતા નથી. બેસતા વરસે મને સુખ થાય એમ માની બેસતા વરસને દિવસે કેટલી સ. પ્ર. ૪૨.

ધમાલ કરે છે? આ વરસ મને મુખારક હો એમ માની પરમ દિવસે-એસતા વરસે કેટલી ધમાલ કરી? પણ સુખ તો આત્માના પવિત્ર સ્વભાવમાં છે, પરમાં પોતે સુખની કલ્પના કરે છે. આત્મા શું વસ્તુ છે તેની ઝાળખાણ તો કર! આત્મા દ્રવ્ય શું છે? તેનો ગુણ શું છે? અને તેની પર્યાય શું છે? તેની ઝાળખાણ કરી તેની પ્રતીત કર. જે દ્રવ્ય હોય તેમાં ગુણ પણ હોય અને પર્યાય પણ હોય, જે ગુણ હોય તે પોતાનું પ્રયોજનભૂત કાર્ય કર્યા કરે, જેમકે જ્ઞાનગુણ જાણવાનું કાર્ય કરે, આસ્તિગુણ રમણતાનું કાર્ય કર્યા કરે વગેરે અનંતગુણો પોત પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે, તે પર્યાય છે. સિદ્ધમાં પણ અનંતગુણની અનંતપર્યાય દરેક સમયે થયા જ કરે છે, દરેક ગુણ પોત પોતાનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે. આત્મા જ્ઞાન-આનંદ આદિ અનંતગુણનો પિંડ છે તેની ઝાળખાણ કર! સુખ તારા આત્મામાં છે, પરમાં નથી. આત્મા સચ્ચિદાનંદમૂર્તિ, ઠંકોટકીર્ણ, ન ભૂંસાય તેવો છે. એનો ભરોંસો નાંહ અને પરનો ભરોંસો તે મિથ્યાત્વ છે. દેહમાં ધિરાજતો ચૈતન્યમૂર્તિ પ્રભુ એનો અનાદર કરી પરનો આદર કરે છે. આપનો દુશ્મન સાથે વાત કરે, અને દુશ્મનને ઘરમાં રાખવા માગે, તે આપનો અનાદર કરે છે, તેમ ચૈતન્યમૂર્તિ પરમાત્મસ્વભાવનો અનાદર કરી વિરોધી તત્ત્વ સાથે મેળ રાખવો-તેને પોતાનો કરવો તે દુશ્મનને ઘરમાં રાખવા જેવું છે. સંયોગીભાવને પોતાનો કરવો તે આપનો અનાદર કરવા બરાબર છે.

અવિરતિ એટલે અત્યાગભાવ, જ્ઞાનીને વિષયોની રુચિ રહેતી નથી પણ રુચિ છૂટવા છતાં જરા આસક્તિ રહી જાય તે અવિરતિપણું છે. અજ્ઞાનીને ત્રિકાળ પરવસ્તુ પ્રત્યે રુચિ રહે છે, જ્ઞાનીને પરવસ્તુ પ્રત્યે રુચિ નથી પણ અસ્થિરતાને કારણે વર્તમાન ક્ષણિક આસક્તિ રહે છે.

જ્ઞાની થયા પછી પૂર્ણ વીતરાગ ન થાય ત્યાંમુઘી વચ્ચે સાધકસ્વભાવ હોય છે. આત્માનો સ્વભાવ સમજાય એટલે તરત જ કેવળજ્ઞાન થઈ જાય તેમ નથી, વચ્ચે પુરુષાર્થ કરવાનો રહે છે, રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક ટાળતાં ટાળતાં અસ્થિરતાને કારણે જરા મચક ખાઈ જાય છે, જરા આસક્તિ રહી જાય છે. જ્ઞાની સમજે છે કે સંયોગ જનિત પુણ્ય-પાપ આદિ મને શરણુ નથી, મારો ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વભાવ જ મને શરણુરૂપ છે; એવું ભાન હોવા છતાં અલ્પ આસક્તિ રહી જાય છે. અલ્પ આસક્તિ કડુંવાનું કારણ અનંતાનુબંધી કપાય ટળી ગયો એટલે કે અનંતો કપાય ટળી ગયો તેથી અલ્પ આસક્તિ રહી છે. તે અલ્પ આસક્તિ કંમે કંમે સ્થિરતા દ્વારા ટાળીને કેવળજ્ઞાન લેવાનો છે. અત્યાગભાવ થાય છે આત્માની પર્યાયમાં પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્માનો અનુભવ અત્યાગભાવથી જુદો છે માટે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેથી તે જડ

આથા ૫૦-૫૫]

[૩૩૧

છે. આસક્તિ મારો ત્રિકાળ સ્વભાવ નથી, એવી દૃષ્ટિના જોરમાં આસક્તિ છૂટી જાય છે, તેથી તે જડ છે.

આત્માની સમજણ ન કરી તો મરણ ટાણે કોઈ શરણ નથી, આયડી, છોકરાં, બધાં આગળ ઊભાં હોય, આયડી ઊભી ઊભી ધ્રુસકે રોવે કે તમે સંબંધ કરીને ક્યાં ચાલ્યા? પણ અરે આપુ! સંબંધ હતાજ કે દી! પર સાથે સંબંધ હતો જ નહિ તો છૂટે ક્યાંથી! દરેક આત્મા તદ્દન છૂટે છૂટા છે. આત્માની સમજણ વગર કોઈ શરણ નથી. મરણ વખતે આંખની પાંપણ પણ હલાવી નહિ શકે, તે આંખ પણ શરણ નહિ થાય, શરીર પણ શરણ નહિ થાય, મોટા હજાર હજારના પગારદાર ડોક્ટર પણ શરણ નહિ થાય. કોઈ કહે કે દવા કરવી તે તો શરણ ખરું કે નહિ? હવે દવા આવવાની હશે તો આવશે તેનો કર્તા તું નથી. કોડલીવર જેવી દવા પીને કાળાકેર કરીને દુર્ગતિમાં ચાલ્યો જઈશ, દવા બધા કાંઈ તને સાલ નાખી દે તેમ નથી, કોઈ પરચીજ તને શરણ થાય તેમ નથી ત્યારે એ વખતે કોનું શરણ! એક ભગવાન આત્મા જ તને શરણરૂપ છે, પરને ઘરે પર, પરમાણુને ઘરે પરમાણુ, અને ચૈતન્યને ઘરે ચૈતન્ય એમ વહેંચણી કરીને ઠર્યાં તે જ શરણ છે. મારો આત્મા જ મને જવાબ આપશે, તે સિવાય શરીર, વાણી, શ્વાસ તે કાંઈ પણ મને શરણરૂપ નથી.

માંદો પડ્યો હોય અને એ કલાક અસાધ્ય થઈ ગયો હોય તેમાંથી સાધ્યમાં આવ્યો હોય ત્યારે કહે કે જે આમાંથી સાજો થાઉં તો ધર્મ જ કરું, બીજું કાંઈ ન કરું, પણ જ્યાં સાજો થયો ત્યાં એનો એ ઘાંચી ને એની એ ઘાણી. ભગવાન આત્મા સિવાય બીજું કોઈ શરણ નથી એમ માનવું, જાણવું ને ઠરવું તે જ આત્માને શરણ છે.

હવે કપાયનો બોલ કહે છે. ક્રોધ અને માન બન્ને દ્વેષમાં સમાય છે અને માયા ને લોભ બન્ને રાગમાં સમાય છે. કપ્ એટલે સંસાર ને આય એટલે લાભ, જેનાથી સંસારનો લાભ થાય તે કપાય. કપ્ એટલે કૃપવું, ખેતી કરવી, જેમ ખેડુ કણુખી ખેતરમાં ખેડ કરીને લાભ મેળવે છે, દાણા પકવે છે તેમ અજ્ઞાની ખેડુ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને પોતાનાં કરતો થકો-મારાં કરતો થકો ખેડ કરે છે, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મારાં છે એમ ખેડ કરીને ચોરાશીના અવતાર પકવે છે, ખેડ કરીને ચોરાશીના ઠૂંડાં પકવે છે તેને કપાય કહેવાય છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ બધા આત્માને નથી, તે પુદ્ગલના પરિણામ છે. ચૈતન્યના અનુભવથી તેનો જુદો અનુભવ છે. તે થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં પણ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે.

આપ દીકરાને ભેગું રહેવું હોય તો આપ કહે કે મારો દીકરો, મારો દીકરો

અને નોખું થયું હોય તો ભાવ જુદા થઈ જાય, કેમ જણે તે દીકરો પોતાનો જ ન હોય ? તેમ આત્મા અજ્ઞાન અવસ્થામાં ક્રોધ તે હું, માન તે હું, માયા તે હું, લોભ તે હું તેમ કષાયોને પોતાના કરતો, પણ જ્યાં જ્ઞાન થયું ત્યાં ક્રોધ-માનાદિ તે મારાં નથી એમ ભાવમાં ભેદ પાડી નાખ્યો.

અજ્ઞાનથી અમારાં ગામ, અમારો મહેલ, અમારી શેરી એમ માને છે પણ અરે ભાઈ! શેરી અને ગામ કોઈનાં થયાં છે ? ધીના ઘડો તે બોલવાની રીત છે, પાણીનો કળશો તે પણ બોલવાની રીત છે. કોઈએ પાણીના કળશા કે ધીના ઘડા ઘડ્યા છે ? કળશા તો પિત્તળના જ હોય અને ઘડા તો માટીના જ હોય, પરંતુ ધીના ઘડા, પાણીના કળશા, અને લોટની માટલી એવી બોલવાની રીત છે. તેમ આત્મા શરીરવાળો છે તે બોલવાની રીત છે પણ તેવો કદી થયો નથી. ક્રોધ, માન, માયા લોભ, લોહવાટ વગેરે બધાંય તે આત્માનાં નથી કારણ કે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે, અહીં દ્રવ્યદષ્ટિની વાત છે. આત્માની પર્યાયમાં તે થાય છે પણ દ્રવ્યના સ્વભાવમાં નથી માટે જડના કહ્યા છે. ક્રોધાદિનો વિકાર તે ત્રિકાળ મારા સ્વભાવમાં નથી એવી દષ્ટિના જ્ઞેરમાં તે છૂટી જાય છે માટે તેને જડના કહ્યા છે.

હવે યોગની વાત કરે છે, યોગ એટલે 'પ્રદેશનું' કંપન, જ્યાં પ્રદેશનું કંપન થાય ત્યાં કર્મના રજકણો આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ લોહના ગોળામાં અગ્નિ હોય ત્યારે પાણી અંદર પ્રવેશી જાય છે, તેમ આત્મામાં પ્રદેશનું કંપન થાય છે, પ્રદેશ જરા અસ્થિર થાય છે ત્યારે કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશે ચ્છાદાય છે કેવળજ્ઞાનીને પણ પ્રદેશનું કંપન રહ્યું છે તેથી એક સમયનો બંધ ત્યાં પણ છે.

ધીમાં કીટોડો હોય ત્યારે ધી મલિન દેખાય છે અને કીટોડા વગરનું ધી નિર્મળ દેખાય છે, તેમ આત્મામાં આસ્રવોનો કીટોડો છે તેથી મલિનતા છે, તે રાગવાથી નિર્મળતા પ્રગટ થાય છે. તે બધા મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કષાય અને યોગરૂપ આસ્રવો પુદ્ગલના પરિણામ છે. તે આત્માની અનુભૂતિથી સિત્ત છે.

આત્માના વેદનથી તે બધી ચીજ જુદી છે, આત્માના અનુભવ વખતે તે આસ્રવો બધા છૂટી જાય છે. અનુભવ વખતે તે આસ્રવોની બધી ચીજ ભેગી આવતી નથી માટે આત્માના વેદનથી તે બધી ચીજ જુદી છે.

જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે શરીરનું નામ કાંઈ હતું નહિ, પણ જ્યાં મા-બાપે શરીરનું નામ પાડ્યું ત્યાં તેને એમ થઈ ગયું કે આ નામ મારું, પછી તે નામના અભ્યાસમાં એવો ટેવાઈ ગયો કે તેને કોઈ બોલાવે કે એસા પાનાચંદ! તો તાણીને કહે "હે" એમ પ્રેમથી જવાબ આપે. પણ આત્માને બોલાવે કે એસા આત્મા! તો તેનો જવાબ આપે

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૩૩]

નહિ કારણ કે પોતે કોણ છે તેની પોતાને ખબર નથી. પોતે પોતાને ભૂટી ગયો અને પર એવું શરીર તેના નામમાં ઘટ થઈ ગયો; પણ આચાર્ય દેવ કહે છે કે ભાઈ! આ તું તને ભૂટી ગયો તે તારું લક્ષણ છે? જેમ છોકરો ઊંઘા લક્ષણે ચડી ગયો હોય તો તેનો બાપ તેને કહે કે દીકરા! આવા ઊંઘા લક્ષણે ચડવું તે આપણને ન શોભે, ભાઈ! આપણે ખાનદાન છીએ, આપણને આવા ઊંઘાં લક્ષણ ન હોય. તેમ ભગવાન આત્મા શરીર મારું, આખરું મારી, રાગ મારો વગેરે પરને મારું મારી ઊંઘી માન્યતા, અપ્રત, કષાય વગેરેના ઊંઘાં લક્ષણે ચડી ગયો છે તેને આચાર્યપિતા કહે છે કે ભાઈ! તે તારા આત્માનું લક્ષણ નથી, ભગવાન આત્મા તો જ્ઞાનલક્ષણવાળો જાગતી જ્યોત ચૈતન્ય છે, અને મિથ્યાત્વ, અપ્રત, કષાય અને યોગ તે ચાર આસ્રવો પુદ્ગલના પરિણામ હોવાથી જડ છે, તે આસ્રવો ચૈતન્યના અનુભવથી જુદા છે, ચૈતન્યના અનુભવમાં તે આસ્રવો હોતા નથી. ચૈતન્યનો અનુભવ ચૈતન્યસ્વરૂપે શુદ્ધ છે.

હવે તેરમો ઓક્ષ કહે છે. તેરમો ઓક્ષમાં આઠ કર્મની વાત છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, ભોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર અને અંતરાયરૂપ જે આઠ કર્મ છે પણ તે જીવને નથી. આઠ કર્મ છે તે આત્માની બહાર છે, આત્માની અંદર પેસી જતાં નથી; પરંતુ બહાર નિમિત્તરૂપ છે ખરા, જે નિમિત્તરૂપ ન હોય તે જ્ઞાનની હીણી કે વધારે અવસ્થા ન થતી હોય તો આ બધા જીવોમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડનો ફેરફાર દેખાય છે તે ન દેખાવો જોઈએ.

એક માણસ હતો તેની બુદ્ધિ એટલી તીવ્ર હતી કે તે એકવાર વાંચે તો બધું યાદ રહી જાય, અને એક દશાશ્રીમાળીનો છોકરો હતો તે દશ વરસે સો એકડા શીખ્યો. તેણે પૂર્વે કષાય વધારે કરેલો તેથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ વધારે બંધાણું એટલે એણે ઉઘાડ દેખાય છે, અને પહેલા માણસે પૂર્વે કષાય એણે કરેલો તેથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એણું બંધાણું તેથી વર્તમાનમાં જ્ઞાનનો ઉઘાડ વધારે દેખાય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા એક વાર પુસ્તક વાંચે તો ફરી વાંચવું ન પડે. સોળ વર્ષે ભોક્ષમાળા વગેરેના એવા પાઠ બનાવ્યા કે પચાસ વરસનો સાધુ પણ ન બનાવી શકે, એવો ઘણો ઉઘાડ તેમને હતો. એવો વધારે ઉઘાડ કે એણે ઉઘાડ જ્ઞાનનો થવો તે પૂર્વે જેવું જ્ઞાનાવરણીયનું એણું કે વધારે બંધન હોય તે પ્રમાણે હોય. સમ્યજ્ઞાન કરવું તે વર્તમાન પોતાના પુરુષાર્થ આધીન છે, તે સમ્યજ્ઞાન કાંઈ પૂર્વના ઉઘાડ પ્રમાણે થતું નથી પણ વર્તમાન પોતાના પુરુષાર્થથી જ થાય છે.

બધાને એક સરખો ઉઘાડ દેખાતો નથી પણ એણે કે વધારે જ્ઞાનનો ઉઘાડ દેખાય છે તેથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ છે તેમ સાબીત થાય છે. પણ પોતાના જ્ઞાનની

૩૩૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવસ્થા હીણી પરિણમી ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મને નિમિત્ત કહેવાય છે, પરંતુ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ આત્માના સ્વભાવમાં નથી.

હવે દર્શનાવરણીય કર્મની વાત કરે છે. દર્શન સામાન્ય એકરૂપ દેખે છે, આ ચૈતન્ય જુદા અને જડ જુદા તેવા જુદા જુદા ભેદ પાડીને એટલે કે વિશેષ કરીને ન દેખે પરંતુ સામાન્ય એકરૂપ અભેદ દેખે તે દર્શન. આ પ્રતીતરૂપ દર્શનની વાત નથી પણ અવલોકનરૂપ દર્શનની વાત છે, આવો દર્શનનો વેપાર તો જ્ઞાની અજ્ઞાની બંધાને હોય છે.

જેમ એક બાળકને નાનપણથી અંધારા ભોંયરામાં રાખ્યો હોય અને તેને બહારની ચીજનો કાંઈ ખ્યાલ ન હોય, પછી એને બહાર કાઢે તો એને ખબર ન પડે કે આ બધું શું કહેવાય. પહેલી ક્ષણે તો બધું એકરૂપ સામાન્ય લાગે, પછી તેને કોઈ કહે ત્યારે ખબર પડે કે આ બધી જુદા જુદા પ્રકારની ચીજ છે તેમ ભેદ પાડીને જ્ઞાન પછી થાય છે.

બીજું દષ્ટાંત:—જેમ બાળક જન્મ્યો કે તરત જ તો તેને બધું સરખું લાગે, સામાન્ય-ભેદ પાડ્યા વિના એક સરખું જાણે, પણ પછી તે બાળકને જ્યારે ગોદડીમાં નાખ્યો ત્યારે ગોદડીમાં કાંઈક કહણ ગાંઠો હોય તે તેને ખૂંચે ત્યારે અણગમો થાય અને રોવા માંડે, તે ભેદ પાડીને જ્ઞાન થયું.

ત્રીજું દષ્ટાંત:—કોઈ એ પોતાને સાદ પાડ્યો તે કોણે પાડ્યો તે જાણવા પહેલાં તે તરફ વલણ થયું તે સામાન્ય (દર્શન) થયું અને પછી કોણે સાદ પારે છે એ જાણ્યું તે વિશેષ એટલે જ્ઞાન થયું.

આ તો બંધાં દષ્ટાંત છે. બાકી ખરી વાત તો એ છે કે એક ચીજને જાણવા તરફથી બીજી ચીજને જાણવા તરફ ઉપયોગ વળે તેમાં તે બીજી ચીજને જાણ્યા પહેલાં ઉપયોગનો થતો જે વેપાર તે દર્શનઉપયોગ છે, એક વિચારમાંથી બીજા વિચાર તરફ ઉપયોગ જતાં બીજા વિચારે ઉપયોગ પહોંચ્યો નથી તેવો વચ્ચો વેપાર તે દર્શનઉપયોગ છે, પર વિષયથી બાકી એકલો આત્માનો વેપાર તે દર્શનઉપયોગ. આવો સામાન્ય ઉપયોગનો વેપાર જ્ઞાની કે અજ્ઞાની બંધાને હોય છે. સામાન્ય એકરૂપ ચૈતન્ય વ્યાપાર તે દર્શન અને વિશેષ ભેદ પાડીને જાણે તે જ્ઞાન. દર્શનગુણને આવરણ કરવામાં દર્શનાવરણીય કર્મ છે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી.

હવે વેદનીય કર્મની વાત આવે છે. પૂર્વે જુઠાના, હિંસાના, ચોરીના એવા કોઈ અશુભ પરિણામ થયા હોય તેના નિમિત્તે અશાતા વેદનીય કર્મ અંધારા અને પછી તે અશાતા વેદનીયકર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે દ્વેષમાં ભળ્યું કે ન ભળ્યું તે આત્માના

ગાથા-૫૦-૫૫ |

[૩૩૫

હાથની વાત છે, અશાતાવેદનીયકર્મ પ્રતિકૂળ સંયોગ આપે, પણ તે પ્રતિકૂળતાનો સ્વીકાર કરવો કે ન કરવો તે આત્માના હાથની વાત છે. તે પ્રતિકૂળતાના સંયોગને ઇંદ્ર, નરેંદ્ર કે ધરણેંદ્ર કોઈ પણ ફેરવવા સમર્થ નથી.

શાતાવેદનીયકર્મ તે પૂર્વે કોઈ દયા, જ્ઞાન કે સત્ય વગેરેના શુભભાવ કર્યા હોય તેના નિમિત્તે તે અંધાય છે. શાતાવેદનીયકર્મ શાતાનો સંયોગ આપે છે પણ તેમાં અનુકૂળતા માનવી કે ન માનવી તે આત્માના હાથની વાત છે. પાપો ઝોઠતાં ચરુ નીકળે તે પુણ્યનો સંયોગ છે તેમાં હુષ્ માનવો તે આત્માના ગુણનો અનાદર છે. શાતા-અશાતારૂપ વેદનીયકર્મ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, તે તો પુણ્યજના પરિણામ છે. કોઈવાર ધર્મીને અહારથી દુઃખનો સંયોગ હોય અને કોઈવાર અહારથી શાતાનો સંયોગ હોય પણ તે અધા પૂર્વના કર્મ અનુસારે હોય છે. મહાપાપી હોય છતાં તેને રોગ ન થાય અને ધર્મીને રોગ થાય તે અધો પ્રકૃતિનો સંયોગ છે. સનતકુમાર ચકવતી જેવા મુનિ થયા તોપણ ગળતકોઠનો રોગ સાતસો વરસ સુધી રહ્યો પણ રોગ તે મારુ સ્વરૂપ નથી, શરીર તે હું નથી, પરથી નિરાળો (ચિદાનંદ આત્મા તે હું છું), એવા ભાનપૂર્વક આત્માની સમાધિમાં આત્માના આનંદમાં લીન રહ્યા. રોગ આત્માની લીનતાને રોકી શકે નહિ, રોગ તો પ્રકૃતિનો સંયોગ છે. ધર્મીમા ચકવતી જેવાના શરીરમાં રોગ હતો અને ઓકડાનો કાપનાર એક કસાઈ હોય ને શરીર નિરોગ હોય પણ તે પાપાનુબંધીપુણ્યનું ફળ છે, પૂર્વે કાંઈ કપાય મંદ કર્યા પણ તેનાં અભિમાન કર્યાં, કપાય મંદ કર્યા તેથી અહીં મનુષ્ય થયો, નિરોગતા મળી, પણ તે પાપ કરીને નરકમાં ચાલ્યો જવાનો તે પાપાનુબંધી પુણ્ય છે. શાતા-અશાતા વેદનીયકર્મ આત્મામાં છે જ નહિ, તે સંયોગી ચીજ છે, આત્માનો સ્વભાવ તે નથી.

ચાંદુ મોહનીય કર્મ. તે મોહનીયકર્મની ૨૮ પ્રકૃતિ છે. આત્મા જ્યારે ભ્રાંતિની અવસ્થામાં જોડાય ત્યારે તે કર્મ નિમિત્ત થાય છે, કામ ક્રોધાદિના ભાવ પોતે કરે ત્યારે તે કર્મ નિમિત્તરૂપે હોય છે, પણ ખરેખર તો તે મોહનીયકર્મ આત્મામાં છે નહિ. તો જે આત્મામાં નથી તે આત્માને નુકસાન કયાંથી કરે? આત્મામાં મોહકર્મ છે નહિ છતાં માને કે મને મોહકર્મ નુકસાન કરે છે તો તેમ ઊંધું માનવાને પણ પોતે સ્વતંત્ર છે. પરંતુ મોહનીયકર્મ આત્મામાં છે જ નહિ, તેમ મોહનીયનો ભરોંસો ન રાખવો અને આત્માનો ભરોંસો રાખવો તે જ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

હવે પાંચમું આયુષ્યકર્મ. આયુષ્ય આ દેહની સ્થિતિનું છે. તે આયુષ્યકર્મ પણ આત્માને નથી. આત્મા તો અક્ષય સ્થિતિસ્વરૂપ છે. શરીરની સ્થિતિ પૂરી થયે દેહનો

ગાડવો રડી પડે અને આત્મા તેનાથી જુદો થઈ જ જાય, એક સમય પણ રોદાઈ શકે નહિ, દેહની સ્થિતિ જેટલી પૂર્વથી લઈને આવ્યો તેમાં એક દાણ પણ કોઈ વધારી શકે નહિ, ગમે તેટલા ઉપાય કરે પણ દેહની સ્થિતિ જે અંધાયેલ હોય તે પ્રમાણે જ રહે, તેમાં જરાપણ ફેરફાર થાય નહિ.

માણસો ગપગોળા ચલાવે છે કે જુનાગઢની ગુફામાં ૭૦૦ વરસના યોગી છે, તે વાત તદ્દન જૂઠી છે. અત્યારે તેટલા વરસનું આયુષ્ય છે જ નહિ. કેટલાક કહે છે કે ધ્યાસને રૂંધીને ઝેસીએ તો મરીએ નહિ પણ લાખ ધ્યાસને રૂંધને! આયુષ્યસ્થિતિ પૂરી થવાની હશે ત્યારે તે પૂરી થયા વગર રહેશે જ નહિ. એ રીતે આયુષ્યસ્થિતિ કોઈ ઘટાડી પણ શકે નહિ અને વધારી પણ શકે નહિ. સર્પ કરડે ને માણસ મરી જાય ત્યારે કેટલાક એમ માને છે કે આયુષ્ય તૂટી ગયું, પરંતુ આયુષ્ય તૂટે નહિ. જે આયુષ્ય પૂરું થઈ રહ્યું હોય તો ઝેર ચડી જાય ને મરી જ જાય અને આયુષ્ય ખાકી હોય તો ઝેર ઊતરી જાય માટે આયુષ્યની સ્થિતિ પ્રમાણે જ અંધું બને છે.

એક છોડી હતી, તેની બા મરી ગઈ, પછી તેના બાપને તે છોડી કહેતી હતી કે બાપુજી! તમે સારો ડોક્ટર ન લાવ્યા ને સારી દવા ન કરી તેથી મારી બા મરી ગઈ. પણ લાખ ડોક્ટરને ઉતારે તોપણ આયુષ્યની સ્થિતિ ન હોય તો બીજું શું થાય! એ તો દેહ ને આત્મા જુદા જ થાય, જે આયુષ્ય લઈને આવ્યો તેમાં એક પળ પણ ફેર પડે નહિ. તે આયુષ્યકર્મ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી પરંતુ પુદ્ગલના પરિણામ છે, એવા જુદા આત્માની શ્રદ્ધા કર તે જ તારું સ્વરૂપ છે.

નામકર્મ એટલે બાહ્ય સંયોગ મળવા, શરીરાદિની રચના મળવી, કંઈ સારો મળવો, શરીરનાં હાડકાંની મજબૂતાઈ મળવી, જસ થવો, અપજસ થવો, શરીરના જુદા જુદા આકાર મળવા, તે અંધું નામકર્મનું ફળ છે. નામકર્મની દૃઢ પ્રકૃતિ છે. તે અંધા પુદ્ગલના પરિણામ છે. આત્માનું સ્વરૂપ તેનાથી જુદું છે.

ગોત્રકર્મ એટલે ઊંચ નીચ ગોત્રમાં અવતરે છે તે, એક ભંગિયાને ત્યાં જન્મે અને બીજો રાજને ત્યાં જન્મે, રાજને ત્યાં જન્મે તે ખમા ખમા થાય ને પહેલાના કોઈ ભાવ પણ ન પૂછે. તે રીતે ઊંચ નીચ કુળમાં જન્મ થવો તે ગોત્રકર્મના કારણે છે. તે ગોત્રકર્મ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્મા બ્રાહ્મણ કે ભંગિયો નથી, આત્મામાં નાગર-બ્રાહ્મણપણું કે દશાશ્રીમાળી વાણિયાપણું નથી, તે અંધા ગોત્રકર્મના કારણે આવેલાં બહારનાં ફળ છે. તે પુદ્ગલના પરિણામ છે. હું આત્મા તો જ્ઞાનાનંદ છું એવો ભરોસો કર. ગોત્ર તો અનંતવાર આવ્યાં ને ગયાં, આત્માના ભાન વિના તે ગોત્રને મારું માન્યું તેથી ચોરાશીમાં રખડ્યો. માટે તે સંયોગ ઉપરની દષ્ટિ છોડ! અને ભગવાન આત્મા

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૩૭

વિદ્યાનંદ ઉપર જ દ્રષ્ટિ કર! તેની જ શ્રદ્ધા કર!

અંતરાયકર્મ તે પણ તારામાં નથી. આનંદઘન અનંત વીર્યથી ભરપૂર તારું સ્વરૂપ છે તેમ વિચારી પુરુષાર્થ કરી કંમે કંમે વીતરાગપણું પ્રગટ કર. અંતરાયકર્મ જડ છે તે તારામાં નથી.

કેટલાકને એમ થાય છે કે અમારી પાસે મૂડી તો છે પણ દાનાંતરાય તૂટે ત્યારે દાન દેવાય ને! ભારે આથ તેં કાઠી! ભાઈ! તું તૃણા ઓછી કર તો દાનાંતરાય તને નડતું નથી.

કેટલાક માણસો કહે છે કે દાનમાં યોગવા ટાણે બોલી જવાય છે કે આટલા પૈસા આપી દર્શા, પણ પૈસા દેવા ટાણે દર્શ શકાતા નથી, માટે મને દાનાંતરાયકર્મનો ઉદય છે; એમ કહી પોતાનો બચાવ કરે છે. પોતે પુરુષાર્થ કરી તૃણા ન ઘટાડી તેમ પોતાનો દોષ ભેતો નથી. પોતે તૃણા ન ઘટાડે એટલે દાનાંતરાય નિર્મત્ત છે તેમ કહેવાય પણ દાનાંતરાય શું કરે?

પોતે પુરુષાર્થ કરી આત્માની યથાર્થ પ્રતીત કરી તે પોતે પોતાને દાન આપ્યું તે આલ્યંતર દાન થયું.

લાભાંતરાય કર્મનો ઉદય આત્મામાં નથી. લાભાંતરાય કર્મનો ઉદય હોય તો બહારની ચીજ ન મળે, પણ અંતર આત્મામાં લાભ લેવામાં લાભાંતરાય કર્મ નડતું નથી પણ બહારમાં પૈસા ન મળે બહારની અનુકૂળતા ન મળે વગેરે, તે બધે લાભાંતરાય કર્મનો ઉદય છે પણ આત્માની ઓળખાણ કરીને નિઝનંદસ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં લાભાંતરાયકર્મ રોકતું નથી. લાભાંતરાયકર્મ જડ છે, આત્મામાં તે છે જ નહિ.

ભોગ એટલે જે એકવાર ભોગવાય તે, આત્માના ગુણની એક પર્યાય એકવાર ભોગવાય છે તે. ભોગાંતરાયકર્મ આત્માનો પુરુષાર્થ કરવામાં નડતું નથી, આત્માનો આનંદ લેવામાં તે નડતું નથી; પણ બહારના સંયોગમાં તે નડે છે. પાંચ પચીસ લાખની મૂડી હોય પણ પોતે બે પૂરી ને થોડું દૂધ ખાઈ શકે કારણ કે શરીરમાં રોગ હોય તેથી વધારે ન ખાઈ શકે તે ભોગાંતરાયકર્મનો ઉદય છે, તે ઉદય વખતે શાંતિ રાખવામાં ભોગાંતરાય કર્મ રોકતું નથી.

ઉપભોગ એટલે જે વારંવાર ભોગવાય તે, આત્માના એક ગુણની અનંત પર્યાય થાય છે તે અપેક્ષાએ ગુણ વારંવાર ભોગવાય છે. ઉપભોગાંતરાય કર્મ તે આત્માના આનંદને વારંવાર ભોગવવામાં રોકતું નથી, આત્માનો આનંદ વારંવાર ભોગવવો તે સ. પ્ર. ૪૩

ઉપભોગ છે. બહારની ચીજ વારંવાર ન ભોગવી શકાય તે ઉપભોગાંતરાય કર્મનો ઉદ્ભવ છે પણ તે ઉપભોગાંતરાય કર્મ આત્માના સ્વરૂપને વારંવાર ભોગવવામાં શેકતું નથી ધોતે પુરુષાર્થ ન કરે તો ઉપભોગાંતરાય કર્મને નિમિત્ત કહેવાય.

વીર્યાંતરાય કર્મ તે જડ છે. ધોતે પુરુષાર્થ કરે તો તે નડતું નથી, પણ ધોતે પુરુષાર્થ ન કરે તો વીર્યાંતરાય કર્મને નિમિત્ત કહેવાય. અંતરાય કર્મ તારું સ્વરૂપ નથી.

આત્મા ઉપર આઠ કર્મ છે, તેની એકસો અડતાળીસ પ્રકૃતિ છે એકેક પ્રકૃતિ અનંતા પરમાણુનો પિંડ છે. આત્માને આવરણ થવામાં આત્માથી વિરુદ્ધ જાતના રજકણો જ નિમિત્ત હોય, કારણ કે આવરણમાં નિમિત્ત થવું છે માટે વિરુદ્ધ જાત જ હોય.

આચાર્યદેવે જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ કહીને આઠે કર્મો છે એમ વ્યવહાર કહ્યો છે. તે બધાં કર્મો છે ખરાં પણ તે કર્મો આત્મામાં નથી; વળી તે કર્મોના નિમિત્તે આત્મામાં થતી જ્ઞાનાદિગુણની ઊણી અવસ્થા તે પણ છે ખરી, પરંતુ તે આત્માનું અખંડસ્વરૂપ નથી એમ કહીને પરમાર્થ અતાવ્યો છે.

હવે ચૌદમો બોલ કહે છે. જે છ પર્યાપ્તિયોગ્ય અને ત્રણ શરીરયોગ્ય વસ્તુ (પુદ્ગલસ્કંધ) રૂપ નોકર્મ છે તે બધું જીવને નથી, કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ-મય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોશ્વાસ, ભાષા અને મન તે છ પર્યાપ્તિ છે. જીવ બ્યારે માતાના ઉદરમાં આવે ત્યારે પર્યાપ્તિ બંધાય છે તેથી તે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એ રીતે શરીર, આહાર લેવો, ભાષા બોલવી, તે બધું આત્માનું સ્વરૂપ નથી, છાતીમાં આઠ પાંખડીના કમળના આકારે મન છે તે પણ પુદ્ગલની રચના છે. આત્માની રચના નથી. આત્મા સિવાય બહારનો જે જે સંયોગ મળવો તે બધું પુદ્ગલનું સ્વરૂપ છે, આત્માનું સ્વરૂપ નથી; તેમ જ્ઞાન કરી, શ્રદ્ધા કરી, સ્થિરતા કરે તો મુક્તિ થયા વિના રહે નહિ.

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૪ સોમ.

અહીં ઝોગણુત્રીશ બોલમાંથી ચૌદમો પર્યાપ્તિનો બોલ ચાલે છે. જીવ એક ભવમાંથી બીજા ભવમાં આવે ત્યારે માતાના ઉદરમાં તે પર્યાપ્તિ રચાય છે.

આહાર લેવાય, શ્વાસોશ્વાસ લેવાય, ભાષા બોલાય, વગેરે છ પર્યાપ્તિ દરેક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને બંધાય છે તે બધી પુદ્ગલની રચના છે, આત્મામાં તે છ પર્યાપ્તિ છે નહિ. આત્મા આહાર લેતો નથી, શ્વાસોશ્વાસને હલાવતો નથી, આત્મા ભાષા બોલતો નથી, આત્માને મનની મદદ નથી, આત્માને શરીર નથી, આત્માને ઇન્દ્રિય નથી, આત્માનું સ્વરૂપ તો આત્મનિરાણું છે પરંતુ જે અભિમાન કરે કે આ બધું મારું છે, એનો હું

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૩૯

કર્તા છું, એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. માત્ર જે વસ્તુ સંબંધપણે વર્તે તેને પોતાપણે માને ત્યાંસુધી હિત થાય નહિ, સંયોગી વસ્તુ સાથે આત્માને વાસ્તવિકપણે સંબંધ છે જ નહિ, પરવસ્તુ સ્વતંત્ર પરિણામી દ્રવ્ય છે તેને બીજું કેમ પરિણામી શકે? માટે પોતાના સ્વાધીન તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન કરી તેમાં રમણતા કરવી તે જ મોક્ષનું કારણ છે અને હિતનો ઉપાય છે.

પહેલાં જે પાંચ શરીરની વાત આવી હતી તેમાં શરીરની વાત હતી અને આ પચામિના બોલમાં ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક એ ત્રણ શરીરચોગ્ય પુદ્ગલો લીધાં છે. છ પર્યામિચોગ્ય અને ત્રણ શરીરચોગ્ય વસ્તુરૂપ નોકર્મ છે તેમ કહ્યું છે. પહેલાં માતાના ઉદરમાં શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેનાં સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો અંધાય છે. છ પર્યામિ અને ત્રણ શરીર અંધાય છે એમ કહીને આચાર્યદેવે વ્યવહાર કહ્યો છે, અને છ પર્યામિચોગ્ય ધવાની ચૈતન્યની અવસ્થા તે પણ છે ખરી, એ રીતે ચૈતન્યની અશુદ્ધ અવસ્થાનો વ્યવહાર છે તેમ બતાવ્યું, પરંતુ તે બધું આત્માને નથી એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે.

હવે પંદરમો બોલ કહે છે. જે કર્મના રસની શક્તિઓના (અર્થાત્ અવિભાગ-પ્રતિચ્છેદોના) સમૂહરૂપ વર્ગ છે તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

આત્મા શુભાશુભભાવ કરે ત્યારે કર્મ અંધાય છે. તે કર્મપરમાણુમાં રસ દેવાની (ક્રમ દેવાની) શક્તિ અંધાય છે તેને અનુભાગ (રસ) કહેવાય છે. દરેક કર્મના રજકણમાં ક્રમ દેવાની શક્તિ છે. જે જે રજકણોમાં સરખી ક્રમ દેવાની શક્તિ હોય તેને અવિભાગપ્રતિચ્છેદ કહેવાય છે. તે અવિભાગપ્રતિચ્છેદોના સમૂહને વર્ગ કહેવાય છે. અનુક્રમતા મળવી અને પ્રતિક્રમતા ટળવી તે બધું કર્મના રસનું ક્રમ છે. આ વાત ઝીણી છે. તે ગોમટસારમાં આવે છે. કર્મના રસની શક્તિઓ તે બધી પરમાણુની અવસ્થા છે, જડની અવસ્થા છે, એનાથી આત્મા જુદો છે એવું ભાન તે હિત અને સુખનો રસ્તો છે.

કર્મરસના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદોમાં એમ કહ્યું છે કે કર્મના રસ આત્માનો અનુભવરસ લેવામાં અટકાવતું નથી પણ તારા પુરુષાર્થની મંદતાએ તું અટકે છે. કર્મ-રસના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ તે બધું છે ખરું, પણ તે તને પુરુષાર્થ કરવામાં અટકાવતું નથી. કર્મરસ કહીને આચાર્યદેવે સર્વજ્ઞ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલો વ્યવહાર બતાવ્યો છે. આ બધા બોલ કહીને આચાર્યદેવે જ્ઞાનદર્શનનો આખો વ્યવહાર ઊભો રાખ્યો છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનના મુખમાંથી નીકળેલો આવો વ્યવહાર જ્ઞાનદર્શન સિવાય બીજે કયાંય નથી.

૩૪૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હવે સોળમાં બોલમાં કહે છે કે તે વર્ગોના સમૂહરૂપ વર્ગીણા તે અધીયે જીવને નથી.

સરખી શક્તિવાળા વર્ગોના સમૂહને વર્ગીણા કહેવાય છે. ભગવાન આત્મા તે વર્ગીણાના સમૂહરૂપ નથી, તે વર્ગીણા પુદ્ગલદ્રવ્યની રચના છે એવી શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કરીને ઠરવું તે મોક્ષનો ઉપાય છે.

સત્તરમા બોલમાં સ્પર્ક્કની વાત કરે છે. જે મંદતીવ્ર રસવાળાં કર્મકળોના વિશિષ્ટ ન્યાસ (જમાવ) રૂપ (અર્થાત્ વર્ગીણાઓના સમૂહરૂપ) સ્પર્ક્કો છે તે અધાય જીવને નથી. ન્યાસ (જમાવ) કહીને એમ કહ્યું છે કે કોઈ તીવ્ર રસે, કોઈ મંદ રસે એમ ઘણા ઘણા પ્રકારે, જુદા જુદા કાળે અધાયેલાં કર્મો અથવાં એક સાથે ઉદયમાં આવે તેને ન્યાસ-જમાવ કહેવાય છે. એ પરમાણુના સ્પર્ક્કો રૂપી છે, ભગવાન આત્મા અરૂપી છે. તે સ્પર્ક્કો પુદ્ગલદ્રવ્યની રચના છે. ભગવાન આત્મામાં તે સ્પર્ક્કો નથી તે અધા પુદ્ગલના સમૂહ આત્મામાં નથી. આત્માનો અનુભવ તેનાથી જુદો છે. આ વર્ગવર્ગીણા અને સ્પર્ક્કની વાત શાસ્ત્રવું જ્ઞાન હોય તેને સમજાય તેવી છે.

હવે અઠારમા બોલમાં અધ્યાત્મસ્થાન કહે છે. સ્વપરના એકપણાનો અધ્યાસ હોય ત્યારે (વર્તતાં), વિશુદ્ધ ચૈતન્યપરિણામથી જુદાપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે અધ્યાત્મસ્થાનો તે અધાય જીવને નથી.

અધ્યાત્મસ્થાન એટલે અધ્યવસાય, અધ્યવસાય એટલે વિકારીભાવ. અહીં પાઠમાં જે વિશુદ્ધ શબ્દ છે તેનો અર્થ શુભપરિણામ ન કરવો પણ ત્યાં શુદ્ધસ્વભાવની વાત છે, તે વિશુદ્ધ પરિણામથી જુદાં જે પુણ્ય-પાપ, શરીર, વાણી ને મનની ક્રિયા-તેને અને પોતાના આત્માને એકપણે માનવાનો અધ્યવસાય તે ઊંધો અધ્યવસાય છે.

શરીર, વાણી, અને બહારનાં નિમિત્તો મને મદદ કરશે એવો જે ભાવ તે અધ્યવસાય છે. તે ભાવ હોય ત્યાંસુધી કર્મ આંધે અને સંસારમાં રજીગે. સ્વપરના એકપણાનો ભાવ તે અધ્યવસાય છે નિર્મળ પવિત્ર સ્વભાવને ભૂંડીને પરને પોતાનું માને તે પુરુષાર્થની ઊંધાઈ છે, કૃત્રિમ ભાવો છે, આત્મા આનંદઘન ટંકોટીણું ન ભૂંસાય તેવો અકૃત્રિમ સ્વરૂપ છે. એની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, અને રમણતા ચૂકીને પરમાં એકપણાની યુદ્ધિ તે અધ્યવસાય છે, તે અધ્યવસાય આત્માના સ્વભાવમાં નથી, કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામ છે. અધ્યવસાય થાય છે પોતાની ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી.

સ્વ-પરના એકત્વપણાના અધ્યાસવાળા વિકારી પરિણામ વર્તતા હોય તેનાથી ચૈતન્યના નિર્મળ પરિણામ જુદા છે, વિકારી પરિણામ લક્ષ્ય છે અને નિર્મળ પરિણામથી જુદું તેનું લક્ષણ છે; આત્મા લક્ષ્ય છે અને નિર્મળ પરિણામ તેનું લક્ષણ છે. ચૈતન્યના

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૪૧]

નિર્મળ પરિણામથી અધ્યવસાયનું જુદું લક્ષણ છે. તે બધાય અધ્યવસાયસ્થાનો જીવને નથી. સ્વ-પરના એકત્વપણાની બુદ્ધિને જ મુખ્યપણે અધ્યવસાય કહેવાય છે, અસ્થિરતાના અધ્યવસાયને મુખ્યપણે અધ્યવસાય કહેવાતા નથી. આચાર્યદેવે જુદાપણું જેમનું લક્ષણ છે એમ લક્ષણ બતાવીને અધ્યવસાનસ્થાનો છે ખરાં, તેમ વ્યવહાર બતાવ્યો છે, પણ તે પરિણામ આત્માના નિર્મળ પરિણામથી જુદા છે એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે. અધ્યવસાય થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, કાંઈ પુદ્ગલના પરિણામમાં થતા નથી પણ તે અધ્યવસાનનું પુદ્ગલ તરફ વલણ છે માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

પરને મારાપણે માને અને પરથી મને લાભ થશે તેમ માને તે વીતરાગનો માર્ગ નથી. આત્મા અખંડ જ્ઞાનમૂર્તિ સ્વતંત્ર સ્વભાવે છે તેને પરનો કાંઈ પણ સંબંધ માનવો તે ભગવાન સર્વજ્ઞનો પરમાર્થ માર્ગ નથી, પણ તે પોતાના સ્વચ્છંદથી માનેલો માર્ગ છે. અંદર એક પણ પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ ઊઠે તે મારી અને હું એનો એમ એકમેકપણે માને તે મિથ્યા અધ્યવસાય છે, તે ઊંઘું શલ્ય છે, ભગવાન આત્માનો તે સ્વભાવ નથી, વીતરાગનો તે માર્ગ નથી. સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાન થતાં પોતાના સ્વભાવને જ પોતાનો મનાય, અને પરના સ્વભાવને પરનો જ મનાય. પોતાના સ્વભાવને પરરૂપ ન માને, અને પરના સ્વભાવને પોતારૂપ ન માને એવું જે નિર્મળ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન થાય તે જ મોક્ષનો પહેલામાં પહેલો ઉપાય છે.

ઓગણીશમો બોલ કહે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓના રસનાં પરિણામ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે અનુભાગસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી.

અનુભાગ એટલે ક્ષણ દેવાની શક્તિ. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓમાં જુદો જુદો રસ હોય છે; જેમકે કોઈ કર્મ એવું હોય કે જેની સ્થિતિ થોડી અને રસ ઘણો, કોઈ પ્રકૃતિનો રસ થોડો અને સ્થિતિ ઘણી, જેમકે શરીરમા નાની એવી કોઈ ફેડકી થઈ હોય, એની પીડા ઘણી હોય, અને સ્થિતિ થોડી હોય, અને કેટલાક રોગ એવા હોય છે કે જેની સ્થિતિ લાંબી હોય અને રસ થોડો હોય, તે બધી પ્રકૃતિઓ ઊંઘી માન્યતાએ કષાયભાવે બંધાયેલી હોય છે. તે બધી રજકણની અવસ્થા છે. તે બધી પીડા શરીરમાં આવે છે, આત્મામાં આવતી નથી. ક્ષણ દેવાની શક્તિ કર્મમાં હોય છે, આત્મામાં હોતી નથી. પ્રકૃતિબંધ, પ્રદેશબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ તે બધી પુદ્ગલની રચના છે, આત્માના સ્વભાવની તે રચના નથી; આત્માના સ્વભાવની રચના તો જ્ઞાન અને આનંદ છે. પુદ્ગલમાં જેમ અનુભાગ છે તેમ આત્મામાં પણ અનુભાગ છે, આત્માનો અનુભાગ એટલે આત્મામાં આનંદરસ છે તે રસ પરથી નિરાળો અસૌકિક છે, તે પુદ્ગલના જડ અનુભાગથી તદ્દન ભિન્ન છે, પુદ્ગલનો અનુભાગ જડ છે.

૩૪૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વીશમો બોલ કહે છે. કાયવર્ગણા, વચનવર્ગણા, અને મનોવર્ગણાનું કંપન જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે યોગસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

આત્મામાં યોગના નિમિત્તે કંપન થાય છે, મનોવર્ગણા, વચનવર્ગણા, કાયવર્ગણાનું કંપન કહ્યું છે તે નિમિત્ત તરફથી કહ્યું છે, પણ ખરી રીતે તો તે ત્રણે યોગના નિમિત્તે આત્માના પ્રદેશનું કંપન થાય છે. પ્રદેશનું કંપન થાય તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી પણ વિકારીભાવ છે.

ઘંટીનાં બે પડ ફરે તેના ઉપર માખી બેઠી છે એટલે પડ ફરે તેની સાથે માખી ફરતી હોય તેમ લાગે છે, ઘંટીના પડ સાથે માખી ક્ષેત્ર ફેરવતી હોય તેમ લાગે છે પણ માખી પોતાનું ક્ષેત્ર ફેરવતી નથી પણ પડ ફરે એટલે માખી ફરતી દેખાય છે. તેમ ભગવાન આત્મા હલતો નથી. મન-વચન-કાયાના યોગના પડ ફરે-કંપે, એટલે ભેગો આત્મા હલતો દેખાય છે, તેનું ક્ષેત્રાંતર થતું દેખાય છે. કંપન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, મન, વચન, કાયાનું કંપન પર છે, તેના નિમિત્તે આત્માના પ્રદેશનું કંપન થાય છે, તે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ નથી, પણ પર નિમિત્તો થતો વિકાર છે, પ્રદેશનું કંપન તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, જડના નિમિત્તો થતો વિકાર છે માટે તે જડ છે, આત્માના ઘરનો તે નથી. નિરાગો આત્મસ્વભાવ બાણવો હોય તેણે આ ભિન્નતા બાણ્યા વિના સતને રસ્તે જઈ શકાશે નહિ.

એકવીશમો બોલ. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનાં પરિણામ જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે બંધસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી. જુદી જુદી પ્રકૃતિના પરિણામ થવાનું કારણ જીવમાં પણ જુદી જુદી જાતના વિકારી પરિણામ થાય છે, જેવા જીવમાં જુદી જુદી જાતના પરિણામ થાય એવા જડમાં પણ જુદી જુદી જાતના પ્રકૃતિના પરિણામ થાય એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, કોઈ કોઈનો કર્તા નથી, સૌ સૌને કારણે સ્વતંત્ર પરિણામ છે. જુદી જુદી જાતની પ્રકૃતિઓ બધી પુદ્ગલમય છે અને જીવના વિકારી પરિણામ પણ પુદ્ગલ તરફના વલણવાળા છે માટે તેને પણ પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

પ્રકૃતિનો બંધ પુદ્ગલમાં થાય છે, બંધ આત્મામાં થતો નથી. બંધ થવો તે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે, આત્માનો સ્વભાવ નથી. બંધને અને આત્માની વિકારી પર્યાયને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. તે સંબંધ પણ આત્માની સ્વભાવદષ્ટિએ નથી, તે બંધ પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. આત્માનો અનુભવ તે બંધથી જુદો છે.

બાવીસમો બોલ. પોતાનું ક્ષણ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ કર્મવ્યવસ્થા જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે ઉદયસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી.

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૪૩

કર્મની અવસ્થા જેમનું લક્ષણ છે એવાં ઉદયસ્થાનો રજકણોમાં ફળે છે પણ આત્મામાં ફળતાં નથી. તે કર્મ પોતામાં ફળ ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ છે પણ પરમાં ફળ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી, આત્મામાં તેનું ફળ ઉત્પન્ન કરવાની તેનામાં તાકાત નથી. કર્મ પોતે પોતાની હાલત ઉત્પન્ન કરે છે પણ આત્માની હાલત તે ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ, તે કર્મના ફળની આત્મામાં કાંઈ અસર આવતી નથી. એક તત્ત્વનું ફળ બીજા તત્ત્વને ત્રણ કાળમાં આવે નહિ, કર્મની અવસ્થા આત્મામાં આવતી નથી અને આત્માની કર્મમાં આવતી નથી. વસ્તુદષ્ટિથી જુઓ તો અન્નેની અવસ્થા ભિન્ન ભિન્ન છે. ૧૬૮ પ્રકૃતિના ઉદયની અવસ્થા બધી જડની જ છે. અજ્ઞાની માની એટો છે કે કર્મ ફળ દે ત્યારે રાગ-દ્વેષ થાય, પણ કર્મનું ફળ તો જડમાં આવે છે અને રાગ-દ્વેષ તો તારા આત્માની અવસ્થામાં થાય છે માટે કર્મફળ તને રાગ-દ્વેષ કરાવતું નથી પણ તું ઊંઘી માન્યતાએ ઊંઘો એડાઈ જાય છે ત્યારે રાગ-દ્વેષ થાય છે. રાગ-દ્વેષ આત્માની અવસ્થામાં થાય ત્યારે કર્મફળ માત્ર નિમિત્તરૂપે એટલે કે હાજરીરૂપે હોય છે, માટે વસ્તુદષ્ટિથી જુઓ તો કર્મનું ફળ આત્મામાં આવતું નથી. કર્મનું ફળ આત્માનું લક્ષણ નથી પણ આવા જુદા તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન જ્ઞાન કરવું તે આત્માનું લક્ષણ છે. આત્માનું જ્ઞાન, આનંદ, રમણતા વગેરે સ્વરૂપ આત્મામાં છે એવું ભેદજ્ઞાન કરવું તે જ મુક્તિનો ઉપાય છે.

ત્રેવીસમે બોલ. ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કપાય, જ્ઞાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્ય, સમ્યક્ત્વ, સંજ્ઞા અને આહાર જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે માર્ગણાસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યનાં પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

ગતિનું ફળ જડમાં આવે છે તોપણ અજ્ઞાની માને છે કે હું ગતિવાળો છું, હું મનુષ્ય છું, હું દેવ છું એવી તેની માન્યતા તે બ્રાંતિ છે. ચારગતિ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. ગતિના નિમિત્તે જે વિકલ્પ આવે કે હું મનુષ્ય છું, દેવ છું, તે પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી, કારણ કે તે વિકારી પર્યાય છે. ગતિના નિમિત્તે આવતો વિકલ્પ અને ચારગતિ તે કાંઈ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી.

જે ગતિને પોતાની માને તે ચારે ગતિમાં રહેવા માગે છે, કાગડો, કૂતરો, બિલાડો, નરક, દેવ અને મનુષ્ય તે બધી ગતિમાં રહેવા માગે છે. તે ચારે ગતિનું માત્ર જ્ઞાન કરવાયોગ્ય છે કારણ કે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. એકવાર ઢાર, એકવાર મનુષ્ય, એકવાર નરક, એકવાર દેવ થાય તે પણ મારો સ્વભાવ નથી એમ જ્ઞાન કરવું તે આત્માનું લક્ષણ છે, ગતિ તે આત્માનું લક્ષણ નથી. કોઈ એમ કહે કે મનુષ્યગતિ વગર ચારિત્ર

૩૪૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થાય નહિ. કેવળ થાય નહિ. માટે મનુષ્યગતિથી જ મોક્ષ થાય છે પરંતુ તે વાત એમ નથી. ગતિમાંથી જ્ઞાન ન થાય પણ જ્ઞાન સ્વભાવમાંથી થાય. મનુષ્યગતિ અનંતવાર મળી છતાં પણ મોક્ષ થયો નહિ માટે મનુષ્યગતિ મોક્ષ આપતી નથી પણ પોતે જગે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. મોક્ષ થાય ત્યારે મનુષ્યગતિની હાજરી હોય છે એટલો સંબંધ છે, પરંતુ ગતિ મોક્ષ આપતી નથી માટે ચારગતિ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. જે આત્મા ગતિવાળો હોય તે તે ગતિ વગરનો થઈ શકે નહિ માટે ગતિ જડ છે, આત્માથી ભિન્ન છે.

પાંચ ઇંદ્રિયો તે બધી જડ છે, જડનો સ્વભાવ છે. નજરે દેખાય છે કે આ ઇંદ્રિયો જડ છે છતાં પણ તેને પોતાની માનવી તે ચોખ્ખી ભૂત છે. ઇંદ્રિયો આ જે દેખાય છે તે પરમાણુનો જથ્થો છે, તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી. જે ચીજ પોતાની હોય તે જાય નહિ માટે ઇંદ્રિયો પોતાની નથી, પણ પર છે, જડ છે. ચૈતન્યનો અનુભવ તેનાથી ભિન્ન છે.

અનંતકાળથી અસતને રસ્તે ગૂંચવાઈ રહ્યો છે અને તેથી ચોરાસીમાં જાંધાઈ રહ્યો છે. આ ઔદારિક, વૈકિયિક, આહારક, તેજસ અને કાર્મણુ એ શરીરના પાંચ પ્રકાર છે તે જડ છે. તે શરીરને પોતાનું માને તે ઊંધી દ્રષ્ટિ છે. આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ છે તેને માન્યા સિવાય બીજાને પોતાનું માની ખીચડો કરવો તે રખડવાનો માર્ગ છે.

યોગ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી તે યોગના પંદર પ્રકાર છે. તે યોગ આત્મામાં નથી. પંદર પ્રકારના યોગનો વેપાર તે આત્માનો ધર્મ નથી કારણ કે તેનો વેપાર થવામાં પરનું નિમિત્ત છે માટે યોગ જડ છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્માના અનુભવથી તે ભિન્ન છે.

વેદ આત્મામાં નથી, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. વેદ ત્રણ પ્રકારના છે. સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ તે ત્રણે વેદ આત્મામાં નથી. ભગવાન આત્મા તો જ્ઞાયકમૂર્તિ છે તેની શ્રદ્ધા ન કરતાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદને પોતાના માને તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે. આત્મા તો વેદ વગરનો-વિકાર વગરનો છે, તેમ ન માને તો સ્વતંત્ર થવાનો ઉપાય મળશે નહિ. નિર્મળ દ્રષ્ટિ થયા વિના નિર્મળને પંથે ચડી શકતો નથી, અને તેથી સ્વરૂપમાં ક્ષીનતા કરીને નિર્વિકાર સ્વરૂપને પ્રગટ કરી શકતો નથી. વેદ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આત્માના નિર્મળ અનુભવથી તે ભિન્ન છે માટે તે જડ છે.

કપાય તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. કપાયના ચાર ભેદ છે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર બોલ રાગ અને દ્વેષમાં સમાય છે. ક્રોધ અને માન તે બે દ્વેષમાં

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૪૫

સમાય છે, માયા અને લોભ તે બે રાગમાં સમાય છે, તે બંધાય આત્માનો સ્વભાવ નથી. ભગવાન આત્મા અવિનાશી જ્ઞાન અને આનંદની ભૂતિ છે, અને ક્રોધ-માન આદિ ક્ષણિક વિકારી ભાવો છે, તે પર સંયોગજનિત થતા ભાવો છે માટે તે પરના છે, પોતાના નથી. હું તો કષાયનો નાશ કરવાવાળો છું માટે હું કષાય રહિત અકષાય સ્વભાવી છું. પોતાને કષાયવાળો માને તે કષાય ટાળવાનો પ્રયત્ન કરે ક્યારે? પોતે અકષાય સ્વભાવે છે તેને લક્ષમાં લ્યે તો કષાયને ટાળવાનો પ્રયત્ન ઊપડે. કષાય થાય છે આત્માની પર્યાયમાં, પણ કષાય ટાળ્યો ટળી શકે છે માટે તે પરનો છે, આત્માના નિરાકુળ અનુભવથી તે ભિન્ન છે, માટે તે જડ છે.

આ ઓગણત્રીશ બોલતું કથન દ્રવ્યદૃષ્ટિએ છે. પાંચ જ્ઞાનના ભેદ પણ આત્મામાં નથી. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યાય અને કેવળ તે પાંચ ભેદ પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી, અહીં સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવ આત્માને કેવો માને તેની વાત છે, એકલો અખંડ આત્માને લક્ષમાં લેવો તે સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે. જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર લક્ષમાં લેવા તે પણ સમ્યક્દર્શનનો વિષય નથી, જ્ઞાનના પાંચ પ્રકાર આત્મામાં નથી. સાધક દશામાં એક અવસ્થા કરતાં બીજી અવસ્થા નિર્મળપણે વધતી વધતી જાય છે તે કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, કર્મની અપેક્ષા આવ્યા વિના જ્ઞાનનાં પણ ભંગ પડતા નથી. તે પાંચ ભંગ થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ કર્મની અપેક્ષા વિના તે ભંગ પડતા નથી માટે તે જડના છે. અખંડ આત્મામાં તે પાંચ ભંગ નથી માટે તે પુદ્ગલના છે તેમ અહીં કહ્યું છે.

કેવળજ્ઞાન પામવામાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય કરે છે, અવધિ અને મન:પર્યાય તો વચ્ચે કોઈને થાય છે અને કોઈને તે બે જ્ઞાન થયા વિના સીધું કેવળજ્ઞાન થાય છે.

મતિજ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિય ને મનદ્વારા જાણે, શ્રુતજ્ઞાનમાં મનતું નિમિત્ત છે, અવધિ અને મન:પર્યાય તે બંને જ્ઞાન મન અને ઇન્દ્રિય વગર સીધું આત્માથી મર્યાદિતપણે પર પદાર્થને જાણે છે, અને કેવળજ્ઞાન તે સીધું આત્માથી પ્રત્યક્ષપણે આખા લોકાલોકને જાણે છે. એવા પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનના ભેદ તે પણ અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આવો સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે. અખંડ આત્મા લક્ષમાં લેવો તે જ સમ્યક્દર્શન છે. પાંચ જ્ઞાન તો જ્ઞાનગુણની પાંચ અવસ્થા છે. મોક્ષમાર્ગ સાધવામાં મતિજ્ઞાન, અને શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય વચ્ચે આવે છે, પરંતુ તેવા ભંગ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે, ભંગ તે દૃષ્ટિનો વિષય નથી, દૃષ્ટિનો વિષય અભેદ છે.

એક અવસ્થાથી બીજી અવસ્થા વધારે ઊઘડી તેમાં કર્મની અપેક્ષા પડે છે.
સ. પ્ર. ૪૪

૩૪૬ |

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એકલો જ્ઞાયકનો પ્રકાર હોય તો તેમાં ભંગ પડે નહિ, એકલા નિરપેક્ષ આત્માને લક્ષમાં લેવાની આ વાત છે. પાંચ જ્ઞાનની પર્યાયમાં નિમિત્તના સદ્ભાવની અને અભાવની અપેક્ષા પડે છે. તે પાંચ જ્ઞાનની પર્યાયના ભેદ રહિત નિરપેક્ષ આત્માને લક્ષમાં લેવો તે સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે, પાંચ જ્ઞાનની પર્યાય ભગવાન આત્મામાં નથી એવું નથી, પાંચ પ્રકારની પર્યાય તો આત્મામાં થાય છે પરંતુ તેના ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે, અખંડ આત્મા ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી રાગ તૂટે છે. પાંચ જ્ઞાનની પર્યાયને સમ્યક્જ્ઞાન જાણે છે પરંતુ દષ્ટિનો વિષય તો અખંડ આત્મા જ છે, દષ્ટિ તે પાંચ પ્રકારના પર્યાયના ભેદને સ્વીકારતી નથી. પાંચ પર્યાયના ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે અને અખંડ આત્મા ઉપરની દષ્ટિના જોરે નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે છે. પાંચ પ્રકારના ભેદ તે દષ્ટિનો વિષય નથી અને તે પાંચ પ્રકારના ભેદોમાં પરની અપેક્ષા આવે છે માટે તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી પણ પુદ્ગલના પરિણામ છે.

ભગવાન ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ આત્માના સ્વભાવની જાહેરાત કરે છે કે આત્મા એક પ્રકારે છે તેમાં પાંચ જ્ઞાનગુણની અવસ્થા ઉપર લક્ષ આપવું તે પરમાં લક્ષ આપવા જેવું છે. અભેદ એક પ્રકારે આત્માને લક્ષમાં લેવાથી નિર્મળ પર્યાય ઊઘડે છે, ભેદ ઉપર લક્ષ આપવાથી નિર્મળ પર્યાય ઊઘડતી નથી.

અખંડ એક આત્મામાં શરીરના રજકણ તો નથી, આઠ કર્મના પ્રકાર તો નથી, રાગદ્વેષની વિકારી અવસ્થા તો નથી, પણ જ્ઞાનગુણના પાંચ ભેદ પણ નથી. પાંચ પ્રકારની પર્યાય થાય છે આત્મામાં, પણ દષ્ટિનો તે વિષય નથી, તેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે માટે પાંચ પ્રકારના ભેદ તે આત્મામાં નથી. અભેદ-અખંડ આત્મા ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં પાંચ જ્ઞાનની નિર્મળ અવસ્થા ઊઘડે છે પરંતુ પાંચ પ્રકારના ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકે તો તે પાંચ પ્રકારની અવસ્થા ઊઘડે નહિ.

આત્મામાં જ્ઞાનગુણ આખો અનાદિઅનંત છે તેમાં અવધિજ્ઞાન વગેરે પાંચ પ્રકારની દષ્ટિ કરવી તે ભેદદષ્ટિ, અંડદષ્ટિ, પુદ્ગલના આશ્રયની દષ્ટિ છે, અભેદ દષ્ટિ છે તે સ્વાશ્રયવાળી દષ્ટિ છે.

મતિજ્ઞાનવડે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના નિમિત્તે વિચાર થાય છે; વિચાર કરે છે પોતાવડે, પણ એમાં ઇન્દ્રિય અને મનનું નિમિત્ત આવે છે, હું શાંત છું, સમાધિસ્વરૂપ-વાળો છું. આનંદસ્વરૂપ છું વગેરે જાણે તે શ્રુતજ્ઞાન, અને અવધિજ્ઞાન અમુક પ્રકારે મર્યાદિતપણે ઇન્દ્રિય અને મન વગર પ્રત્યક્ષપણે પદાર્થોને જાણે પરંતુ તે ઉપયોગ મૂકે ત્યારે જાણે, એક સાથે બધું ન જાણે. અને મન:પર્યાયજ્ઞાન તે પણ ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય વગર સામાના મનની પર્યાયને જાણે, તે જ્ઞાન પણ ઉપયોગ મૂકે ત્યારે જાણે, પરંતુ

એક સાથે બધું ન જણાય, ક્રમે ક્રમે જણાય માટે તે જ્ઞાન પણ અધૂરું છે, પરાધીન છે, તેમાં કર્મનું નિમિત્ત છે. આ મન:પર્યાયજ્ઞાન છૂટે-સાતમે ગુણસ્થાને ઝૂંટતા નગ્ન દિગંબર મુનિઓને જ થાય છે. કેવળજ્ઞાન તો સંપૂર્ણજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનમાં સ્વ-પર પદાર્થો ઉપયોગ મૂક્યા વિના, સહજપણે પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તે પાંચ પ્રકારના ભેદ ઉપર લક્ષ આપવાથી કેવળજ્ઞાનપર્યાય પ્રગટ થતી નથી પણ અખંડ આત્મા ઉપર લક્ષ આપવાથી કેવળજ્ઞાન-પર્યાય પ્રગટ થાય છે.

માર્ગણા એટલે આત્માને જાતવાના પ્રકાર, તે બધાય જીવને નથી. જ્ઞાનની પાંચ હાલતપણે આત્માને જાતવો કે શોધવો તે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી. અખંડ એક જ્ઞાયક આત્મા છે તેને જો અંડમાં શોધવા બંધાશે તો અખંડ જ્ઞાયક નહિ મળે, અખંડ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ હાથમાં નહિ આવે અને તેથી પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનપર્યાય નહિ પ્રગટે; જો આત્માને જાતવો હોય તો મતિ, શ્રુતજ્ઞાન આદિની પર્યાયપણે માત્ર જાતવાથી અખંડ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ નહિ મળે, માટે ભેદની દૃષ્ટિથી આત્માને જાતવો છોડીને અભેદ-સામાન્ય દૃષ્ટિથી આત્માની પ્રતીતિ કર. ભેદ ઉપર નજર નહિ મૂકતાં સામાન્ય જ્ઞાન ઉપર નજર મૂક તો પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટ થશે.

આત્મા કેવળજ્ઞાન સ્વરૂપ છે એવી રીતે કેવળજ્ઞાનપર્યાયથી આત્માને જાતવાના જે પરિણામ છે તે રાગ છે અને રાગ છે તે પોતાનો સ્વભાવ નથી માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે. કેવળજ્ઞાન છે તે પર્યાય છે પણ અખંડ સામાન્યગુણ નથી, તે પર્યાય ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે તેથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટતું નથી પણ અખંડ આત્મા ઉપર લક્ષ આપતાં કેવળજ્ઞાનપર્યાય પ્રગટે છે. આત્માને પાંચ પ્રકારના ભેદમાં જાતવાના પરિણામ તે રાગ છે અને રાગ છે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે તેથી જ્ઞાનમાર્ગણા તે પણ પુદ્ગલના પરિણામ છે. માર્ગણા એટલે જાતવું કે શોધવું, જ્ઞાનના ભેદમાં આત્માને જાતવો તેમાં રાગના પરિણામ આવે છે અને તે પર નિમિત્તે થતાં પરિણામ છે માટે તે પરનાં છે.

જેમ સૂર્યની આડાં વાદળાં આવી જાય અને પછી વાદળાં જેમ જેમ ખસતાં જાય તેમ તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રગટ થતો જાય; તે ઓછા વધતા પ્રકાશમાં જેમ વાદળાંની અપેક્ષા આવે છે તેમ આ ચૈતન્યજ્યોતમાં પુરુષાર્થવડે નિર્મળ, નિર્મળ પર્યાય વધતી જાય અને કર્મનાં વાદળાં ઓછાં થતાં જાય તે પરના અભાવની અપેક્ષા છે. એકલો અખંડ ચૈતન્યપ્રકાશ આત્મા નિરપેક્ષ તત્ત્વ છે. તેમાં જે ઓછી વધતી પર્યાય થાય છે તેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે. પાંચ પ્રકારના ભેદ ઉપર લક્ષ જવાથી જે રાગ આવે છે તે રાગ પરમાર્થ દૃષ્ટિના વિષયમાં પાલવનો નથી, રાગ છે ત્યાંસુધી નિર્વિકલ્પ પર્યાય

૩૪૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નહિ પ્રગટે. ચૈતન્યભગવાન પોતે સામાન્યજ્ઞાનપ્રકાશર્થિય છે તેમાં પાંચ પ્રકારના ભેદ પરમાર્થ દૃષ્ટિના વિષયમાં પાલવતા નથી. સાતમી ગાથામાં જેવી એકલા જ્ઞાયકની વાત લીધી હતી તેવી જ જ્ઞાયકની અહીં વાત છે. સાતમી ગાથામાં ગુણના ભેદ આત્મામાં નથી તેમ કહ્યું હતું અને અહીં ગુણની અવસ્થા આત્મામાં નથી તેમ કહ્યું છે.

અનાદિથી તે તારા સ્વરૂપનો અભ્યાસ જ કર્યો નથી, જેટલો અભ્યાસ કર્યો છે તેટલો બધો બહારનો જ કર્યો છે, યથાર્થ તત્ત્વની પ્રાપ્તિની પ્રીતિ કરી નથી, યથાર્થ તત્ત્વ શું કહેવાય તે વાત સાંભળી પણ નથી. સાંભળ્યા વિના વિચાર પણ ક્યાંથી આવે! અને વિચાર કર્યા વિના જ્ઞાન ક્યાંથી થાય અને જ્ઞાન વિના તેમાં લીનતારૂપ ચારિત્ર ક્યાંથી થાય? અને ચારિત્ર વિના સુક્તિ પણ ક્યાંથી થાય? મારા સ્વરૂપમાં વેદ-વિકાર કે ક્યાય નથી તેમ જાણે અને માને, પછી સ્વરૂપલીનતાનો પ્રયત્ન થાય. તે પ્રયત્નને વ્યવહાર કહેવાય પણ તે વ્યવહાર આ જે અખંડ સ્વરૂપ-નિશ્ચયસ્વરૂપ કહેવાય છે તે દૃષ્ટિમાં આવ્યા પછી આવે, સમ્યક્દર્શનની અને સમ્યક્જ્ઞાનની પર્યાય પોતે પણ વ્યવહાર છે પરંતુ દૃષ્ટિના વિષયમાં અખંડ સ્વરૂપ આવ્યા પછી સ્વરૂપ લીનતારૂપ ચારિત્રના પ્રયત્નનો વ્યવહાર આવે છે.

માન્યતા ર્થ પછી રાગ-દ્વેષ છોડવાનો કામી થયો થકો તે એમ માને છે કે મારા સ્વરૂપમાં રાગ-દ્વેષ કે શુભાશુભભાવ નથી. તેમ સમજ્યા પછી તે રાગ-દ્વેષને વળગતો નથી પણ રાગ-દ્વેષથી છૂટતો જાય છે, જેણે પોતાનો સ્વભાવ જાણ્યો-માન્યો નથી તે રાગ-દ્વેષને વળગ્યા જ કરે છે, શુભાશુભભાવ મારા માન્યા તે તેનાથી છૂટે ક્યાંથી? મારા સ્વભાવનું સામર્થ્ય જ જુદું છે એમ ત્રિકાળી પોતાના અખંડ સ્વભાવની કળૂલાત વિના વિકારીની કળૂલાત જાય નહિ. હું આનંદનો કંઈ છું તેવા સ્વભાવનું સામર્થ્ય જેણે કળૂલ્યું તે કહે છે કે મારા સ્વભાવમાં પુણ્ય-પાપ છે નહિ, અવસ્થામાં થાય છે તેનો નાશ કરવા હું ઊભો થયો છું. નાશ કરવા ઊભો થયો ક્યારે કહેવાય કે તે આત્માના સ્વરૂપને કળૂલે ત્યારે, તે કેવી રીતે કળૂલ કરે? મનથી નહીં, શ્રવણથી નહીં, શાસ્ત્રથી નહિ, રાગથી નહિ, પણ આત્માથી આત્માને કળૂલે, ત્યારે તે રાગ-દ્વેષને-શુભાશુભભાવને નાશ કરવા ઊભો થયો ને ગુણને પ્રગટ કરવા ઊભો થયો કહેવાય. પોતાના ધ્રુવ અને અવિનાશીસ્વભાવનું સામર્થ્ય જોઈને તેના જોરે કહે કે મારામાં રાગ-દ્વેષ નથી, તે રાગ-દ્વેષને ટાળવાનો કામી છે. પરંતુ પહેલાં જેવા રાગ-દ્વેષના ભાવ કરતો હોય તેવા ને તેવા કરે, કાંઈ પણ મંદતા ન હોય ને કહે કે મારા સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી તેમ બોલનારો તદ્દન ખોટો છે, તે સ્વભાવને સમજ્યો જ નથી. એમ બોલી બોલીને શું કાંઈ કોઈને બતાવવું છે? જેને પોતાના સ્વભાવની શ્રદ્ધા બેડી તેને રાગ-દ્વેષ ઘટ્યા વગર રહે જ

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૪૬

નહિ, મારા સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી તેમ શ્રદ્ધા થઈ તેના જોરે તે રાગ-દ્વેષનો નાશ કરવાનો જ છે. જ્ઞાની સમજે છે કે પર તરફનું વલણ જ મને હિતકારી નથી, પરવલણમાં શુભાશુભભાવ થાય છે માટે પરવલણ મને હિતકારી નથી, સ્વસન્મુખ વલણ તે જ મને હિતકારી છે, કારણ કે તેમાંથી એક્ટી સમાધિ જ પ્રવહે છે. સમ્યક્દર્શનનું ઉત્કૃષ્ટ પરિણમન તે સુક્તિ છે.

એકલા પર તરફના વલણવાળા જીવોને પરમાં જ રુચિ થઈ પડી છે તેમાં કોઈ દી એવું સ્વપ્ન પણ આવ્યું કે આત્મા છૂટો પડી ગયો ! ક્યાંથી આવે ? કારણ કે જેટલાં ગાણાં ગાયા તેટલાં પરનાં જ ગાયાં છે, આત્માના પ્રેમનાં ગાણાં ગાયાં નહિ, તેની રુચિ કરી નહિ, તેની શ્રદ્ધા કરી નહિ, હું નિર્વિકલ્પ વીતરાગ સ્વરૂપે છું તેમ જાણ્યું માન્યું નહિ અને પછી કહે કે મને સ્વપ્નમાં વિમાન આવ્યું હતું ને હું તેમાં પેકો માટે હવે મને કોઈ ગણતરીમાં ગણો, પણ ભાઈ ! અનંતવાર તું સ્વર્ગમાં જઈ આવ્યો તોપણ કહ્યાણ થયું નહિ તો સ્વપ્નમાં શું થયું ! આત્માના સ્વભાવ માહાત્મ્યની વાત તે સાંભળવા ભાવે સાંભળી નથી તેથી આવી ધીજી ત્રીજી વાતમાં તને માહાત્મ્ય આવી જાય છે માટે આત્માના સ્વભાવની વાત અંતરથી રુચિ પ્રગટાવીને સમજ.

પોતે આત્મા જ્ઞાયક સ્વભાવે અખંડ છે તેવો લક્ષમાં લઈ લેવો, શ્રદ્ધામાં લઈ લેવો તે જ સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે, આત્મા જ્ઞાનમૂર્તિ, અખંડાનંદ, સામાન્ય છે તેની શ્રદ્ધા કરવી તે જ સમ્યક્દર્શન છે, તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે, તે જ હિતનો ઉપાય છે; તે સિવાય ધીજી કોઈ ઉપાય નથી.

૨૦૦૦, કારતક સુદ, જ્ઞાનપંચમી મંગળ,

આત્માનો સ્વભાવ એકરૂપે ટકે છે તેનો ભરોંસો કરવો તે મોક્ષદશા ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રગટ કારણ છે, શરીર, વાણી, મન અને કર્મના નિમિત્તે જે ભાવ થાય, તેનો ભરોંસો કર્યે આત્મસ્વભાવ પ્રગટે નહિ. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રે જે આત્મ સ્વભાવ કહ્યો છે તે સ્વભાવનો ભરોંસો-શ્રદ્ધા કરવાથી આત્મસ્વભાવ પ્રગટે; આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા થાય તેની સાથે સાચા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની શ્રદ્ધા હોય છે. પણ આત્મ સ્વભાવની શ્રદ્ધા વિના માત્ર એક્ટી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની શ્રદ્ધાથી આત્મસ્વભાવ પ્રગટે નહિ. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર-માંથી કોઈ મોક્ષદશા પ્રગટતી નથી પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રે જે મોક્ષનો માર્ગ કહ્યો છે, તે માર્ગનો ભરોંસો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાથી આત્મામાંથી મોક્ષ પર્યાય પ્રગટે છે, મોક્ષ પર્યાય પ્રગટવામાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનું નિમિત્ત હોય છે. પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તે મોક્ષ પર્યાય પ્રગટાવી દેતા નથી.

અંદર જે આકુળતા થઈ રહી છે તે દુઃખ છે તે આકુળતાનો નાશ કરવાનો

૩૫૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ઉપાય, નથી શરીરમાં, નથી વાણીમાં, નથી પુણ્ય-પાપનાં પરિણામમાં, કે નથી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રમાં, પણ અંદર જે નિર્વિકારી અનાકુળ સ્વભાવ ભર્યો પડ્યો છે તેનો ભરોસો-શ્રદ્ધા કરવાથી આકુળતા ટળે છે. વિકારી પર્યાય ટળીને નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે, તે નિર્મળ પર્યાય ઉપર દષ્ટિ મુકવાથી પણ મોક્ષપર્યાય નથી પ્રગટતી તે બધી નિર્મળ અવસ્થા, અવસ્થામાંથી નથી આવતી પણ અંદર જે દ્રુવ સ્વભાવ ભર્યો પડ્યો છે તેમાંથી આવે છે, માટે હાલત ઉપર દષ્ટિ આપવાથી શુદ્ધ હાલત-અવસ્થા ન પ્રગટે પણ પૂર્ણ સૈદ્ધ્ય-વાળું દ્રવ્ય છે તેના ઉપર દષ્ટિ આપવાથી શુદ્ધ હાલત પ્રગટે.

જ્ઞાનમાર્ગણી વાત ચાલે છે. માર્ગણા એટલે ગોતવું કે હું મતિ-શ્રુતજ્ઞાની છું, અવધિજ્ઞાની છું, મનઃપર્યાયજ્ઞાની છું કે કેવળજ્ઞાની છું તેમ શોધવું તે જ્ઞાનમાર્ગણા પણ જીવનું સ્વરૂપ નથી, આ યથાર્થ વસ્તુદષ્ટિની વાત છે. દષ્ટિનો વિષય શું છે તે વાત છે, દષ્ટિ તે જ્ઞાનના ભેદ સ્વીકારતી નથી પણ જ્ઞાનમાં તે ભેદ જણાય છે ખરા, છતાં દષ્ટિનો વિષય ભેદ નથી.

મોક્ષપર્યાય પ્રગટ કરવામાં વર્ણુ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તે આધાર નથી, પાંચ શરીર તે આધાર નથી, સંસ્થાન આધાર નથી, સંઘયણુ આધાર નથી, અ ઠકર્મ તે આધાર નથી, પર્યામિ તે આધાર નથી, તત્ત્વની અપ્રાપ્તિરૂપ મોહ તે આધાર નથી, યોગનું કંપન તે આધાર નથી, ગતિ તે આધાર નથી, ઇંદ્રિય આધાર નથી, કષાય આધાર નથી, શુભરાગ પણ આધાર નથી, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ આધાર નથી, પૂજા-ભક્તિનો શુભ વિકલ્પ પણ ધર્મનો આધાર નથી, અરે! જ્ઞાનના પાંચ ભેદ પણ ધર્મનો આધાર નથી, સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્સંભવતાની નિર્મળ અવસ્થા પણ ધર્મનો આધાર નથી, દષ્ટિનો તે વિષય નથી. તે નિર્મળ અવસ્થા આવી કયાંથી? શેમાંથી પ્રવહીને તે આવી? જે એકરૂપ કાયમ ટકનારું પૂર્ણ સામર્થ્યવાળું દ્રવ્ય છે તેમાંથી તે આવે છે, પ્રવહે છે, બધી અવસ્થાના પૂર્ણ સામર્થ્યવાળો એવો જે 'હું' તેની શ્રદ્ધા કરવાથી ધર્મ પ્રગટે છે. સમ્યક્દર્શન તે પોતે પર્યાય છે તે પર્યાય ધર્મનો આધાર નથી, પણ તે દષ્ટિએ કરેલો આખા દ્રવ્યનો વિષય તે ધર્મનો આધાર છે. આત્મામાં જે નિર્મળ અવસ્થા-શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને ચારિત્રની પ્રગટે તે અવસ્થાની દષ્ટિ કરવાથી પણ નિર્મળ અવસ્થા નથી પ્રગટતી કારણ કે એક ક્ષણે એક જ અવસ્થા હોય, નિર્મળ અવસ્થા પણ નિર્મળતારૂપે ક્ષણે ક્ષણે પલટાયા કરે છે, દ્રવ્ય તો એકરૂપે દ્રુવ સ્વભાવે છે, બધી અવસ્થાનું સામર્થ્ય દ્રવ્યમાં ભર્યું પડ્યું છે, માટે દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ મુકતાં નિર્મળ પર્યાય ઉઘરે છે. જે પલટાયા કરે તેના ઉપર દષ્ટિ મુકવાથી નિર્મળ પર્યાય ન પ્રગટે, આવી રીતે પરિપૂર્ણ વસ્તુનો વિષય કરવાથી-તે વિષયના ભેરથી, પ્રથમ મોક્ષમાર્ગ

અને છેલ્લું કેવળજ્ઞાન અન્ને પ્રગટે છે. ધર્મની શરૂઆતમાં પણ દષ્ટિનો વિષય છે અને છેલ્લામાં કેવળજ્ઞાનને લાવનાર પણ તે છે.

શ્રદ્ધાનો વિષય કાયમ રહે છે પરંતુ શ્રદ્ધાની અને રમણતાની પર્યાય ફરી જાય છે તે શ્રદ્ધા, રમણતાની જાત ભલે એક હોય પણ તે બીજે ક્ષણે બદલાઈ જાય છે. જે બદલે છે એટલે કે જનો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે, તે ઉત્પાદનો આધાર પર્યાય નથી. પર્યાયનો આધાર પર્યાય ન હોય પણ વસ્તુ પર્યાયનો આધાર હોય. જે ક્ષણે ક્ષણે બદલી જાય છે તેમાં તાકાત નથી કે તે પૂર્ણ પર્યાયને પ્રગટ કરે, સાધક અવસ્થાની ઊણી-અધૂરી પર્યાયમાંથી પૂરી પર્યાય ન પ્રગટે પરંતુ તે તો વસ્તુમાંથી પ્રગટે છે. હું એક શુદ્ધ જ્ઞાયક છું એવી દષ્ટિના જોરમાં પૂરી પર્યાય પ્રગટે છે.

વિકારી અવસ્થાનો નાશ કરી પૂરી નિર્વિકારી અવસ્થા પ્રગટ કરવી હોય તો તેનું કારણ જાત! પૂરી અવસ્થા પ્રગટ થાય તેનું કારણ કોણ? શરીરાદિ તેનું કારણ થાય? પુણ્ય-પાપના ભાવ તેનું કારણ થાય? કે ઉણી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની અવસ્થા તેનું કારણ થાય? વિચાર તો ખરો! ઉણી અવસ્થા તે પૂરી અવસ્થાને પ્રગટવાનું કારણ ત્રણકાળમાં થાય નહિ, અવસ્થામાંથી અવસ્થા ત્રણકાળમાં પ્રગટે નહિ પરંતુ અંદર જે પૂર્ણ સ્વભાવ ભર્યો છે તેના ઉપર દષ્ટિનું જોર આપવાથી પૂરી પર્યાય પ્રગટે. સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉણી અવસ્થા છે તે કેવળજ્ઞાનની પૂરી અવસ્થા કરતાં અનંતમે ભાગે છે. તે અનંતમાં ભાગની અવસ્થામાં તાકાત નથી કે અનંતગુણી અવસ્થા પ્રગટ કરી શકે. મોક્ષમાર્ગની અવસ્થા અનંતમે ભાગે છે અને કેવળજ્ઞાનની પૂરી અવસ્થા તેનાથી અનંતગુણી છે, અનંતમા ભાગની અવસ્થામાંથી અનંતગુણી અવસ્થા ન પ્રગટે. પૂરી અવસ્થા પ્રગટ થાય ત્યારે શરીરાદિ તો ન રહે વિકાર તો ન રહે, અરે! ઉણી અવસ્થા પણ ન રહે પરંતુ પૂરી અવસ્થા રહે તેનું નામ મોક્ષ. ઉણી અવસ્થા બદલે ત્યારે પૂરી અવસ્થા ઉપજે છે માટે ઉણી અવસ્થા તે પૂરી અવસ્થાનું કારણ નથી પરંતુ પૂરી અવસ્થા પ્રગટ થવા પહેલાં ઉણી અવસ્થા વચ્ચે આવે છે ઉણી અવસ્થા આવ્યા પહેલાં પૂરી અવસ્થા પ્રગટે નહિ, તેટલો ઉણી અવસ્થાને પૂરી અવસ્થા સાથે સંબંધ છે પણ ઉણી પર્યાય તે પૂરી પર્યાયને સાધી દેતી નથી, પણ વચ્ચે આવે છે તેથી તે ઉણી પર્યાયને પૂર્ણતાની સાધક પર્યાય કહેવાય છે, તે વ્યવહાર છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો અંદરમાં જે પરિપૂર્ણ સ્વભાવ ભર્યો છે તેના ઉપર દષ્ટિનું જોર આપવાથી પૂરી પર્યાય પ્રગટે છે.

જે પ્રગટે છે તે પર્યાય પ્રગટે છે વસ્તુ પ્રગટતી નથી વસ્તુ તો અનાદિઅનંત પ્રગટ જ છે. તેને કોઈ પ્રગટાવવા માગતું નથી પણ પર્યાયને પ્રગટાવવા માગે છે. વિકાર

उपर]

[समयसार प्रवचन भाग-३

जेष्ठतो नथी अेम लोको कडे छे अेनो अर्थ अेम थाय छे के निर्विकारी अवस्था जेष्ठ अे छीअे. वस्तु तो अनादि अनंत प्रगट छे, जे होय ते जय नहि अने न होय ते नवुं थाय नहि. जे वस्तु न होय ते थाय नहि अने जे वस्तु होय ते जय नहि, इपांतर थाय, पर्याय अदसाय पञ्च वस्तु जय नहि अने वस्तु नवी थाय नहि.

जे अवस्था प्रगटे छे ते वस्तुमांथी प्रगटे छे. कारण के लालतमांथी लालत न प्रगटे, योथी लूमिकानी दशाभां तेरमी लूमिकानी दशा प्रगटाववानी ताकात नथी, सम्यक्श्रद्धानी पर्यायभां तेरभां गुणस्थाननी दशा प्रगटाववानी ताकात नथी, पञ्च सम्यक्श्रद्धानी पर्याये करेला विषयभां ते ताकात छे, सम्यक्श्रद्धा ते तो पर्याय छे, सम्यक्श्रद्धाअे लरेंसो कोनो कर्यो छे? जे अण्ड वस्तु छे अेनो कर्यो छे, माटे अण्ड वस्तु ते सम्यक्श्रद्धानो विषय छे. ते वस्तुना विषयभां तेरमी लूमिकानी पर्याय प्रगटाववानी ताकात छे, कारण के वस्तुमांथी पर्याय प्रगटे छे, माटे वस्तुनो विषय करवाथी तेमांथी पर्याय प्रगटी जय छे, पर्यायमांथी पर्याय न प्रगटे पञ्च वस्तुमांथी पर्याय प्रगटे छे, सम्यक्श्रद्धा ते द्रव्य नथी, गुण नथी, पञ्च पर्याय छे, द्रव्य तो अनंतगुणनो पिंड छे, माटे सम्यक्श्रद्धा ते द्रव्य नथी. सम्यक्श्रद्धा ते गुण नथी, कारण के श्रद्धागुण तो अनादि अनंत छे अने ते गुणनी सम्यक्श्रद्धा अने सिद्धाश्रद्धा अे अवस्था छे माटे सम्यग्दर्शन ते पर्याय छे, अने पर्याय छे ते व्यवहार छे, उंथी मान्यतानो नाश थवाथी सम्यग्दर्शन प्रगटनुं नथी, कारण के नाशमांथी उत्पाद न आवे, नाश ते उत्पादनुं कारण कडेवुं ते व्यवहार छे, पञ्च ञरी रीते तो अस्ति स्वभाव जे लर्यो पडयो छे तेमांथी सम्यग्दर्शन प्रगटे छे. सामान्य अेकइप स्वभाव उपर दृष्टि आपवाथी सम्यग्दर्शन प्रगटे छे.

योथे गुणस्थाने सम्यग्दर्शन, पांचमे श्रावकपणुं अने छठे सातमे मुनिपणुं थाय ते पञ्च गुण नथी, पर्याय छे, सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान, अने सम्यक्चारित्र ते गुण नथी पञ्च अवस्था छे, कारण के ते प्रगटे छे, माटे ते पर्याय छे, पर्याय ते पर्यायनुं कारण न थाय, नाश ते उत्पादनुं कारण न थाय, योथुं गुणस्थान अददीने पांचमुं गुणस्थान आवे छे माटे योथुं गुणस्थान पांचभां गुणस्थाननुं कारण नथी कारण के नाश थाय ते उत्पादनुं कारण न होय, नाश ते उत्पादनुं कारण व्यवहारे कडेवाय, परंतु नाश ते उत्पादनुं कारण त्रलुकागभां न होय, पञ्च उत्पादनुं भूण कारण तो सामान्य स्वभाव छे, केवणज्ञाननुं भूण कारण पञ्च सामान्यइप वस्तु छे, सम्यग्दर्शननी पर्यायना जेरे पञ्च केवणज्ञान न प्रगटे पञ्च सामान्यइप वस्तुना विषयना जेरथी केवणज्ञान प्रगटे छे, सम्यग्दर्शननी पर्याय पञ्च हुं अेक अणो पूरुं वर्तमानभां पदार्थ छुं तेनो विषय करवाथी प्रगटे छे.

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૫૩

સમ્યક્દર્શનનો વિષય સમ્યક્દર્શનની પર્યાય પણ નથી પરંતુ સમ્યક્દર્શનનો વિષય અખંડ દ્રવ્ય છે, સમ્યક્દર્શનનો આશ્રય તે ભૂતાર્થ છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર તે સમ્યક્દર્શનનો આશ્રય નથી પણ સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન વગેરેની નિર્મળ પર્યાય તે પણ સમ્યક્દર્શનનો આશ્રય નથી. નિર્મળ પર્યાય ઉપર પણ લક્ષ આપતાં રાગ આવે છે અને અખંડ દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ આપતા રાગ તૂટે છે માટે સમ્યક્દર્શનનો આશ્રય તે અખંડ દ્રવ્ય છે, એક ગુણનું લક્ષ કરવું તે પણ સમ્યક્દર્શનનો વિષય નથી, પણ અનંતગુણના પિંડરૂપ વસ્તુ તે સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે.

બુદ્ધો ક્ષાયિક પર્યાયમાં પણ શું છે? ક્ષાયિક પર્યાય પ્રગટ્યા પછી ક્ષાયિક પર્યાય ઉપર લક્ષ આપવાનું રહેતું નથી ને ક્ષાયિક પર્યાય પ્રગટ્યા પહેલાં લક્ષ આપવું ક્યાં? જેની હયાતિ પ્રગટ નથી તેના ઉપર લક્ષ શું આપવું? માટે લક્ષ આપવાનું દ્રવ્ય ઉપર જ રહ્યું. અભેદ સ્વભાવની અપેક્ષાએ ભેદ તે અભૂતાર્થ છે, અભૂતાર્થ એટલે પર્યાયના ભેદ તદ્દન નથી એમ નહિ, પર્યાય છે તે ખરી પણ તેના ઉપર લક્ષ આપતાં રાગ આવે છે, માટે તે ભેદ ઉપર લક્ષ આપવું તે હેય છે, આદરણીય તે એક સમ્યક્દર્શનનો વિષય દ્રવ્ય છે તે જ છે.

દષ્ટિનો વિષય તે સામાન્ય છે, તે દષ્ટિ પ્રગટ અપ્રગટના ભેદને સ્વીકારતી નથી, તે દષ્ટિના વિષયમાં વસ્તુ પ્રગટ જ છે, પર્યાય દષ્ટિના વિષયમાં વસ્તુની પર્યાય પ્રગટ છે કે અપ્રગટ છે તેવા ભેદ આવે છે પરંતુ વસ્તુ દષ્ટિનો વિષય તે પારિણામિકભાવ છે અપેક્ષીત પર્યાય તે પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય છે.

વસ્તુ દષ્ટિ તે પર્યાયના ભેદને સ્વીકારતી નથી, તેથી મતિ, શ્રુત, કેવળજ્ઞાન આદિની પર્યાય નથી એમ નથી તે પર્યાય છે અને જ્ઞાન તેને જાણે પણ છે, જ્ઞાન, દષ્ટિના વિષયને જાણે છે અને જ્ઞાન પર્યાયને પણ જાણે છે તે પ્રમાણજ્ઞાન છે, દ્રવ્ય પોતે વર્તમાનમાં જ પરિપૂર્ણ છે, તેવો વ્યક્ત અવ્યક્તના ભેદ વગરનો દ્રવ્યનો પરિપૂર્ણ અભેદ વિષય ન કરે તે શ્રદ્ધા ખોટી, અને પર્યાય જે પ્રગટે છે તેમજ અપ્રગટ છે તેને ન જાણે તે જ્ઞાન ખોટું જે જ્ઞાન શ્રદ્ધાના અખંડ વિષયને જાણે છે તે જ્ઞાન અધૂરી પર્યાયને પણ જાણે છે, તેથી પુરુષાર્થ ચાલુ રહે છે, જ્ઞાન પૂર્ણ અને અપૂર્ણ બંનેને જાણે છે. જાણવાના વિષયમાં બધુંય છે, પણ આદરણીયમાં એક છે.

મતિ, શ્રુતજ્ઞાનની પર્યાય કે કેવળપર્યાય તે બધી પર્યાય, દષ્ટિના વિષયમાં આદરણીય નથી પણ જ્ઞાન તેને જાણે છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની અંડરૂપ પર્યાયને પોતા તરફ વાળ્યા વગર તત્ત્વને સમજી શકાય નહિ, વસ્તુ સમજવામાં તે વચ્ચે આવે ખરી, પરંતુ વસ્તુ-દષ્ટિનો તે વિષય નથી. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની ઊણી પર્યાય છે ખરી, ઊણી પર્યાય તદ્દન છે સ. પ્ર. ૪૫

૩૫૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩]

જ નહિ એમ નથી પરંતુ તેના ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે. મતિ-શ્રુત-અવધિ વ્યાદિ ઉણી-અધૂરી પર્યાય ઉપર દષ્ટિ આપવાથી, તે અધૂરી પર્યાયને શોધવાનો વિકલ્પ ઉઠાડવાથી મોક્ષ ન પ્રગટે; મોક્ષમાર્ગ પણ વ્યવહાર છે માટે મોક્ષમાર્ગ પણ મોક્ષનું કારણ પરમાર્થે નથી, મોક્ષનું કારણ તો દષ્ટિનો વિષય દ્રવ્ય છે તે જ છે.

મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન:પર્યાય અને કેવળ તે બંધી પર્યાય છે તેના ઉપર દષ્ટિ આપવાથી કેવળજ્ઞાન ન પ્રગટે પણ અખંડ પિંડ વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી કેવળ પ્રગટે. કેવળજ્ઞાન પણ એક પર્યાય છે અને સામાન્ય અખંડ પિંડરૂપ વસ્તુ તો ત્રણેકાળની પર્યાયનો પિંડ છે માટે કેવળજ્ઞાન તે પણ એક અવસ્થા છે, તેથી તે વ્યવહાર છે. સિદ્ધમાં પણ સમયે-સમયે પર્યાય થયા કરે છે, અને પર્યાય છે તે વ્યવહાર છે તે રીતે સિદ્ધમાં વ્યવહાર છે. તે સિદ્ધની પર્યાય પણ સાધક જીવોને અખંડ વસ્તુ ઉપર લક્ષ આપવાથી પ્રગટે છે પણ પર્યાય ઉપર લક્ષ આપવાથી પ્રગટતી નથી.

સમ્યક્દર્શન પોતે પર્યાય છે કારણ કે દર્શનગુણ તો એકરૂપ અનાદિ અનંત છે તેની સમ્યક્ અને ભિન્નતા એ પર્યાય થાય છે. સ્થિરતા પ્રગટે તે પણ એક પર્યાય છે કારણ કે ચારિત્રગુણ તો અનાદિ અનંત એકરૂપ છે તેની સ્થિર અને અસ્થિર એ પર્યાય થાય છે માટે સામાન્ય સ્વભાવમાંથી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે, અનંતગુણના પિંડરૂપ અભેદ વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. પણ પર્યાયમાંથી પર્યાય પ્રગટતી નથી.

જ્ઞાયકસ્વભાવની સામર્થ્યતા અને ઐર્થ્યતા એક સમયમાં પૂરી ભરી છે તે સામર્થ્યતા ઉપર દષ્ટિનું જોર દેવાથી ચાથું-પાંચમું-છઠ્ઠું ગુણસ્થાન વગેરે તથા કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે. માર્ગ તો વ્યાજ છે. વ્યાજ સમજે, કાલે સમજે, આ ભવે સમજે, બીજે ભવે સમજે કે પાંચ પચીસ ભવે સમજે પણ માર્ગ બીજો નથી. 'એક હોય ત્રણેકાળમાં પરમાર્થનો પંથ' પરમાર્થનો પંથ ત્રણેકાળે એક જ હોય-એ ન હોય.

મતિ, શ્રુત ને વિભંગ તે ત્રણ અજ્ઞાન અને પાંચ જ્ઞાન તે આઠ પ્રકારની જ્ઞાન-માર્ગણા છે તે માર્ગણામાં આત્માને શોધવાનો પ્રકાર તે બધાય જીવને નથી. હું કઈ અવસ્થાએ છું એમ મતિ-શ્રુત વગેરે અવસ્થા જોતવાની વૃત્તિ ઉઠે તે મોક્ષનું કારણ નથી, કારણ કે તેમાં કર્મના આશ્રયની અપેક્ષા આવે છે આત્મા તો નિરપેક્ષ છે. દ્રવ્યથી ગુણથી અને પર્યાયથી ત્રણે રીતે નિરપેક્ષ છે.

દ્રવ્ય પોતે નિરપેક્ષ છે, તો તેની પર્યાય પણ નિરપેક્ષ હોવી જોઈએ, ત્રિકાળી શુદ્ધ દ્રવ્ય સામાન્ય છે તે સામાન્યનું વિશેષ પણ હોવું જોઈએ, ત્રિકાળી દ્રવ્યનું વિશેષ તે દ્રવ્યનું વર્તમાન છે, અને વર્તમાન છે તે પર્યાય છે. એ રીતે સામાન્ય વિશેષ થઈને

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૫૫

આખું દ્રવ્ય છે, દ્રવ્ય અનાદિઅનંત છે, તેમ દ્રવ્યનું વર્તમાન પણ અનાદિ અનંત એકરૂપ દ્રવ્યાકારે છે દ્રવ્ય વર્તમાન વગર હોય નહિ, અને દ્રવ્યનું વર્તમાન અધૂરું હોય નહિ. જે પર્યાય અધૂરી હોય તો વસ્તુની પૂર્ણતા થતી નથી, માટે દ્રવ્ય પૂરું છે, તેમ તેની પર્યાય પણ પૂરી છે, એ રીતે દ્રવ્યમાં નિરપેક્ષ પર્યાય અનાદિઅનંત છે, જે નિરપેક્ષ પર્યાય ન માનો તો વસ્તુ પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થતી નથી, અને અપેક્ષિત પર્યાય ન માનો તો સંસાર મોક્ષ સિદ્ધ થતાં નથી, રાગ-દ્વેષાદિ વિકારી પર્યાય થાય છે તે અપેક્ષિત છે, અને કેવળજ્ઞાન વગેરે નિર્મળ પર્યાયનો જે ઉત્પાદ થાય છે તે પણ અપેક્ષિત છે, માટે દ્રવ્યમાં નિરપેક્ષ પર્યાય અનાદિઅનંત છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને કારણપર્યાય ત્રણે નિર્મળપણે અનાદિ અનંત એકરૂપ છે. અહીં દૃષ્ટિનો વિષય છે, દૃષ્ટિ તે આખા નિરપેક્ષ દ્રવ્યને લક્ષમાં લે છે.

અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિનું જેર આપતાં અવસ્થા ઉઘડે છે, ખરેખર દૃષ્ટિથી જુઓ તો એક અવસ્થા પ્રગટ થવાનું કારણ બીજી અવસ્થા નથી પરંતુ અવસ્થા પ્રગટવાનું ખરું સાધન તો અખંડ દ્રવ્ય છે, હાલત ઉપર દૃષ્ટિ કરવી તે સાધન નથી આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ કરવી તે સાધન છે—કારણ છે.

આ બધું કહીને એમ કહેવું છે કે પહેલામાં પહેલું કરવા જેવું શું છે તે એ કે વિકારી અવસ્થાનો ભરેંસો રાખીશ નહિ એટલે કે તેને ધોતાની માનીશ નહિ, તેમ નિર્મળ પર્યાય જેટલો જ હું છું તેમ પણ ભરેંસો રાખીશ નહિ-માનીશ નહિ પરંતુ અખંડ દ્રવ્યનો ભરેંસો રાખજે. જેણે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું છે તેણે અખંડ દ્રવ્ય ઉપર મીઠ માંડીને પ્રગટ કર્યું છે.

જ્ઞાનગુણ તો ત્રિકાળ એકરૂપ છે, અને અવસ્થા એક સમયે એક હોય, બીજે સમયે બીજી થાય, ત્રીજે સમયે ત્રીજી થાય, એમ ક્રમે ક્રમે અનંત અવસ્થા થાય તે બધી અવસ્થા એક અવસ્થામાં હોતી નથી પણ કાયમી ગુણમાં તે બધી અવસ્થા છે, તેથી કાયમી ટકતા દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ આપવાથી પૂરું સ્વરૂપ ઉઘડે છે. પૂરાની શ્રદ્ધા વગર પૂર્ણ પર્યાય પ્રગટે નહિ.

માણસો કહે છે કે આ તો આખો દિવસ આત્મા આત્મા ને આત્માની જ વાત માંડે છે. પણ તેમ કહેનારને કહીએ છીએ કે તમે આખો દિવસ શું માંડો છો ? ખાવું, પીવું, વેપાર ને વકીલાત, તે જ આખો દિવસ કર્યા કરો છો ને ? એમાં પચાશ પચાશ વરસ ગાળે તો પણ કંટાળો નહિ, જેની શરૂઆતમાં દુઃખ, જેની મધ્યમાં દુઃખ, જેના છેડામાં દુઃખ, છતાં પણ ત્યાં પ્રીતિ, પરંતુ કંટાળો નહિ. આ આત્માની વાત કોઈવાર પ્રીતિથી સાંભળી નથી, આ વાત એક વાર પણ જે પ્રીતિથી સાંભળે તો તે સુક્રિતનું ભાજન છે તેમ પવનંદી આચાર્યદેવે કહ્યું છે.

૩૫૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તથી આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માની વાત પણ સાંભળી છે તે ભવ્ય પુરુષ ભવિષ્યમાં થનારી મુક્તિનું અવશ્ય ભાજન થાય છે.

એકવાર પણ આ તત્ત્વની વાત અંતરની પ્રીતિથી અને રુચિથી જો સાંભળે તો તેની મુક્તિ થયા વગર રહે જ નહિ. સત્ના શ્રવણની ભાવનાના જોરમાં સત્ના જ નિમિત્ત હાજર હોય છે. પદ્મનંદી આચાર્યદેવે તત્ત્વની વાત સાંભળી નથી તેમ કહ્યું છે પણ વાંચી નથી તેમ કહ્યું નથી, સત્સમાગમ વગર જાતે વાંચે તો શું સમજે? માટે સત્સમાગમ વડે પ્રથમ સત્સ્વરૂપની વાત પ્રીતિથી સાંભવવી જોઈએ. જે જીવ પ્રસન્ન ચિત્તથી સાંભળે કે અહાહા !! મારા ગુણ, પરના આશ્રય વિનાના ! આવો હું નિરપેક્ષ આત્મા ! આવી વાત ! એમ પ્રસન્ન ચિત્તે સાંભળે તો ભવિષ્યમાં નજીક મોક્ષનો ભાજન છે. સાંભળનારની અમુક પાત્રતા તો હોય જ, અને તો જ આ વાતની અંતરમાં ઘડ ઘેસે, અમુક પાત્રતા હોય તો જ આ વાતની અંતરથી પ્રીતિ જાગે, બ્રહ્મચર્યનો રંગ, અમુક પ્રકારે કપાયની મંદતા, નીતિ ન્યાય વગેરે તે પ્રકારની પાત્રતા હોવી જ જોઈએ. એવી પાત્રતા ન હોય તો આ વાત સાંભળવાને પણ લાયક નથી.

આ અપૂર્વ વિષય છે, ભાઈ ! વર્તમાન થતી અવસ્થા છે તે પણ શરણુ નથી પણ શરણુ તો આત્મા અખંડ અનંતગુણથી ભર્યો છે. તે જ છે “આ ચૈતન્યમાં કોતરી લેવા જેવી વાત છે” જેના હૃદયમાં તે ‘કોતરાઈ જાય’ તેને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ કેવળજ્ઞાન તે પણ ગુણુ નથી પર્યાય છે કારણુ તે સાદિ અનંત અવસ્થા છે અને ગુણુ તો અનાદિઅનંત એકરૂપ હોય છે માટે સમગ્ર નિર્મળ પર્યાય ઉપર લક્ષ આપવાથી કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટે નહિ પણ અખંડ દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ આપવાથી જ કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટે. આ સમ્યક્દર્શનનું ધ્યેય છે, આ સમ્યક્દર્શનનો વિષય છે. આજે જ્ઞાન પંચમી છે. મોક્ષ કઈ રીતે થાય તેના ઉપાયની આજે છેલ્લામાં છેલ્લા હૃદની વાત આવી છે. જે જીવ પ્રસન્ન ચિત્તથી સાંભળે કે અહાહા ! આવો મારો સ્વભાવ ! આવું તત્ત્વનું સ્વરૂપ ! તેમ અંતરની પ્રીતિથી સાંભળે તેનો મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ.

સમ્યક્ મતિજ્ઞાન થાય, સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન થાય, અવધિજ્ઞાન થાય, તે બધી અવસ્થા થાય ખરી. મતિ-શ્રુત વગેરે જ્ઞાનની અવસ્થા ન થાય તેમ વાત છે જ નહિ, પણ તે મતિ-શ્રુત વગેરે અવસ્થા ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી તે મતિ-શ્રુત કે કેવળ કોઈ અવસ્થા પ્રગટે નહિ, પણ આખી વસ્તુ પૂર્ણ ઐશ્વર્યતાવાળી ધ્રુવ નિશ્ચળ પડી છે તે પૂર્ણ ઐશ્વર્યતાની દૃષ્ટિના જોરે મતિ-શ્રુત અને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન અવસ્થા પ્રગટે છે તેમ વાત છે.

ઉના પાણીનું દૃષ્ટાંત :-જેમ કોઈ મનુષ્ય પાણી ઉનું ઠારવા બેઠો છે તે પાણીમાં

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૫૭

સામાન્ય સ્વભાવ શીતળ આખો ભર્યો છે તે તેના ખ્યાલમાં છે તેથી તેના જોરે તે ઉતું પાણી ઠારવા બેઠો છે પણ થોડી થોડી ઉબ્જતા ગઈ અને થોડું થોડું પાણી ઠર્યું તેવા લક્ષના જોરે તે પાણી ઠારવા બેઠો નથી પરંતુ પાણીમાં પૂરી શીતળતા ભરી છે તેવા લક્ષથી તે પાણીને ઠારે છે. શુ; પાણી ઉતું થવામાં અગ્નિનું નિમિત્ત હતું તે તેના ઉપર ભરેંસો રાખીને પાણી ઠારે છે? અથવા તે થોડું થોડું પાણી ઠરતું જાય છે તેના ઉપર ભરેંસો રાખીને પાણીને ઠારે છે? કે પાણીમાં આખો શીતળ સ્વભાવ ભર્યો છે તે લક્ષના જોરે તે પાણીને ઠારે છે? પાણીમાં અખંડ શીતળ સ્વભાવ ભર્યો છે તેવા લક્ષના જોરે તે પાણીને ઠારે છે. પાણીમાં જે વર્તમાન શીતળ અવસ્થા છે તે વર્તમાન અવસ્થામાં આખો શીતળગુણ ભર્યો નથી તેમ વર્તમાન સમયની અવસ્થામાં ત્રિકાળી અવસ્થાનું સામર્થ્ય નથી, કાંઈક ઠંડી અવસ્થામાં પૂર્ણ ઠંડી નથી, તેવી ઉણી અવસ્થામાં આખી પૂરી શીતળ અવસ્થા નથી.

તેની રીતે સમ્યદ્દષ્ટિનું લક્ષ અભેદપણે આત્માના સામાન્ય સ્વભાવ ઉપર છે, તે સામાન્યરૂપ વસ્તુની દષ્ટિના જોરે મતિ, શ્રુત વગેરે કેવળની પર્યાય પ્રગટે છે, પરંતુ અમુક અંશે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી, તે પર્યાય ઉપર લક્ષ મૂકવાથી પર્યાય પ્રગટતી નથી, પણ બધી અવસ્થાનું સામર્થ્ય દ્રવ્યમાં એક સમયમાં પૂરું ભર્યું છે, તેના ઉપર દષ્ટિના જોરે પૂર્ણતા પ્રગટે છે, તેના જોરે મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે છે, તેના જોરે મુક્તિ પ્રગટે છે, પ્રગટે છે અવસ્થા, દ્રવ્ય નથી પ્રગટતું, દ્રવ્ય તે સદા પ્રગટ જ છે, પરંતુ અવસ્થા પ્રગટે છે તે શુ કર્મના નિમિત્ત ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી પ્રગટે? અમુક અંશે નિર્મળ પર્યાય પ્રગટી છે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી પ્રગટે? કે અખંડ સ્વભાવ ભર્યો છે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી પ્રગટે? જેને નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટ કરતો છે તેણે પૂર્ણ અખંડ સ્વભાવ ત્રિકાળી અનંત સામર્થ્યથી ભરપૂર છે તેના ઉપર દષ્ટિની મીટ માંડવાથી નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે છે. સમ્યદ્દશ્નદાનો આ વિષય છે. માટે અવસ્થામાંથી શોધવું ગોતવું મૂકી દે ને વસ્તુમાં દષ્ટિ મૂક. તે જ અવસ્થા પ્રગટશે. અવસ્થામાં ગોતવથી રાગ આવે છે, અને રાગ છે તે વિકાર છે માટે જ્ઞાનમાર્ગણા પુદ્ગલના પરિણામ છે.

આચાર્યદેવે 'જેમના લક્ષણ છે' કહીને જ્ઞાનમાર્ગણા છે ખરી, જ્ઞાનની પાંચ પર્યાય છે ખરી, તેમ વ્યવહાર બતાવ્યો છે પરંતુ તે અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેમ કહી પરમાર્થ બતાવ્યો છે, એ રીતે બધાં ઓગણત્રીશ બેલમાં લઈ લેવું. જ્ઞાનમાર્ગણા લક્ષ છે, અને ભેદ તેના લક્ષણ છે, તે બધાંય આત્માને નથી કારણ કે અભેદ આત્માનું તે લક્ષ અને લક્ષણ નથી, માટે જ્ઞાનમાર્ગણા તે જીવને નથી.

હવે સંયમમાર્ગણા કહે છે, સંયમના સાત પ્રકાર છે, સામાયિક, છેદાપસ્થાનીય,

૩૫૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પરિહારવિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત, તે પાંચ સંયમ, સંયમાસંયમ, ને અસંયમ, એ રીતે સંયમના બેભાગમાં સાત પ્રકાર આવે છે.

અવિરતિભાવને અસંયમ કહેવાય છે, આત્માનું ભાન ન હોય, અને આસક્તિ છે તે હું છું, તે મારો ભાવ છે એવી માન્યતા મિથ્યાદષ્ટિને હોય છે, આસક્તિ તો બધી પડી જ છે, અને માન્યતા ઉંઘી છે માટે તે મિથ્યાત્વનું અસંયમ. અને જેને આત્માનું ભાન છે તે આસક્તિના પરિણામ મારું સ્વરૂપ નથી, એમ માને છે, આસક્તિની રુચિ નથી, છતાં પણ આસક્તિના પરિણામ છૂટ્યા નથી તે ચોથી ભૂમિકાનું અસંયમ છે.

પાંચમે ગુણસ્થાને કંઈક અંશે આસક્તિનો ત્યાગ હોય છે, અને કંઈક અંશે આસક્તિ રહી જાય છે તેને સંયમાસંયમ કહેવાય છે.

સામાયિક ચારિત્ર તે છઠ્ઠે સાતમે ગુણસ્થાને ઝુલતા નગ્ન દિગંબર મુનિને હોય છે. તે સંત મુનિ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની રમણતામાં રમતા હોય છે તે સામાયિક ચારિત્ર છે.

છઠ્ઠાપસ્થાનીય ચારિત્ર એટલે નગ્ન દિગંબર મુનિ સ્વરૂપ રમણતામાં ઘણા જ લીન હોય છે પણ કોઈવાર કંઈક અદ્યત્તિમાં મચક ખાઈ જાય તે ગુરુ પાસેથી છેદ એટલે પ્રાયશ્ચિત લે અને પોતે સ્થિર થાય તે છઠ્ઠાપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે.

જે સંત મુનિઓને સંયમની લબ્ધિ પ્રગટી હોય છે કે તે લબ્ધિને લઈને તે વનસ્પતિ ઉપર ચાલે, પાણી ઉપર ચાલે, તો પણ તેના શરીરથી હિંસા ન થાય તે પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્ર છે, પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રમાં આવી લબ્ધિ હોય છે.

દશમે ગુણસ્થાને વર્તતાં સંત મુનિને સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર હોય છે. ચારિત્રની વિશેષ વિશેષ નિર્માણ પર્યાય થઈ ગઈ હોય, લોભનો છેલ્લામાં છેલ્લો તદ્દન અદ્ય અંશ રહ્યો હોય, એવી વિશેષ ચારિત્રની દશાને સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર કહેવાય છે આ ચારિત્ર દશમા ગુણસ્થાને હોય છે.

જેવું ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે, તેવું પૂરું પ્રગટી જાય તે યથાખ્યાતચારિત્ર છે, આ ચારિત્રમાં કપાયનો સર્વથા અભાવ હોય છે. અગીઆરમે ગુણસ્થાને ઉપશમ યથાખ્યાત હોય છે, અને આરમે, તેરમે, અને ચૌદમે ક્ષાયિક યથાખ્યાત છે.

આત્મામાં કાયમ ચારિત્ર ગુણ ત્રિકાળ ભર્યો છે, તેમાંથી તે અવસ્થા પ્રગટે છે પરંતુ સંયમની અવસ્થાને જાતવાથી કે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી રાગ રહે છે માટે સંયમના ભેદમાં સંયમને જાતવાથી સંયમની અવસ્થા પ્રગટે નહિ. પણ હું આત્મા તો અભેદપણે વીતરાગ સ્વરૂપ છું, અનંત ગુણનો પિંડ અભેદ આત્મા છું એવી અભેદદષ્ટિના જોરે વીતરાગી પર્યાય પ્રગટે છે. અસંયમનો ત્યાગ કરું તો સંયમ પ્રગટે તેવા વિકલ્પથી

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૫૯

સંયમ પ્રગટે નહિ પણ મારો સ્વભાવ તો કાયમ સમસ્વરૂપ છે, વીતરાગ સ્વરૂપ છે એમ તેના ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી સંયમ પ્રગટે છે. ગુણગુણીનો ભેદ પણ વસ્તુદૃષ્ટિનો વિષય નથી. વાસ્તવિક રીતે તો અનંતગુણના પિંડરૂપ વસ્તુ તે જ દૃષ્ટિનો વિષય છે.

હું પરિપૂર્ણ છું એવી આત્માની ઓળખાણ થાય કે તરત જ સંયમ થઈ ન જાય એથી ભૂમિકા હોય અને બ્રહ્મસ્થાશ્રમમાં રાજપાટ કરતો હોય ત્યાર પછી પુરુષાર્થ વધતાં પાંચમી ભૂમિકા અને મુનિપણ આવે છે, પુરુષાર્થ વધતાં રાગ ઘટાડતાં ઘટાડતાં સંયમમાં વધતાં વધતાં આગળ આગળની પર્યાય પ્રગટતી જાય છે. હું અખંડ છું તેવી દૃષ્ટિના જોરથી રાગ ઘટતો જાય છે અને નિર્મળ ચારિત્રની અવસ્થા પ્રગટે છે.

આ દૃષ્ટિના વિષયની વાત ચાલે છે. સંયમના ભેદ તે આત્મામાં નથી, સંયમના ભેદમાં આત્માને જાતવાથી રાગ આવે છે અને રાગ છે તે વિકાર છે અને વિકાર તે પોતાનો સ્વભાવ નથી માટે તે જડ છે તે અપેક્ષાએ સંયમમાર્ગણા પણ પુદ્ગલના પરિણામ છે. સંયમની પર્યાય થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, કાંઈ જડમાં થતી નથી પણ તે ઓછી વધારે પર્યાયમાં પરની અપેક્ષા આવે છે, માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. દૃષ્ટિ તે સંયમના ભેદને સ્વીકારતી નથી. દૃષ્ટિનો વિષય અભેદ છે જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વપર પ્રકાશક છે. તે ચૈતન્યના અભેદ સ્વરૂપને અને ચૈતન્યમાં થતાં સંયમના ભેદને ધરાધર જાણે છે પણ દૃષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતી નથી અને તેમાં પરની અપેક્ષા આવે છે માટે તે સંયમમાર્ગણા પુદ્ગલના પરિણામ છે.

સંયમને પરનો આધાર નથી; શું સંયમ તે શરીરના આધારે છે? કર્મના આધારે છે? વિકારી પર્યાયને આધારે છે? કે સંયમ નિર્મળ પર્યાયના આધારે છે? કોઈના આધારે સંયમ નથી, પણ સંયમ એટલે અંતર સ્થિરતા ચારિત્રગુણ આખો ભર્યો છે અને ચારિત્રાદિ અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છે તેના આધારે તે પ્રગટે છે, પાંચ મહાવ્રતના શુભ પરિણામને આધારે પણ સંયમ નથી, સંયમ પ્રગટે ત્યારે શુભ પરિણામ વચ્ચે આવે ખરા, પણ તેને આધારે સંયમ નથી, સંયમની સ્થિર પર્યાય જે પ્રગટે છે, તેના આધારે પણ સંયમ પ્રગટતો નથી પણ ત્રિકાળ સ્થિરતાનો ધિંબ જે આત્મા છે, તેના ઉપર દૃષ્ટિના જોરે સ્થિરતા પ્રગટે છે; સંયમના પ્રકાર છે, તે ગુણ નથી, પણ પર્યાય છે કારણ કે તે ભેદ છે અને પ્રગટે છે, માટે ત્રિકાળી દ્રવ્ય જે પડ્યું છે તેના ઉપર દૃષ્ટિના જોરે સંયમ પ્રગટે છે. માટે સંયમમાર્ગણા બધી આત્માને નથી.

ચંદ્ર તો પોતે સોળ કળાએ પૂર્ણ છે, તેમાં નિત્ય રાહુ આડો હોય છે, તે ખસતો જાય છે અને ચંદ્રની એક એક કળા ઉઘડતી જાય છે, ચંદ્રમાં પીજ, ત્રીજ, ચોથની

૩૬૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કળાના ભેદ પોતાથી નથી, ચંદ્રમા તે આખો છે પણ તેની આડો નિત્ય રાહુ છે તે ખસતો જાય છે, એટલે બીજા, ત્રીજા, ચોથની કળા ઉઘડવામાં પર નિમિત્તની અપેક્ષા આવી, પણ ચંદ્રમામાં બીજા, ત્રીજા, ચોથની કળાના ભેદ પોતાથી નથી, પણ પર નિમિત્તની અપેક્ષાથી છે ખસ, એ રીતે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા આખો ચંદ્રમા સમાન છે, તેમાં પાંચમા, છઠ્ઠા, સાતમા ગુણસ્થાનના ભેદની કળાઓ છે તે અખંડ આત્માની અપેક્ષાએ નથી, પણ કર્મરૂપ રાહુ આડો છે તે પુરુષાર્થ વડે ખસતો જાય છે, એટલે તે સંયમની કળાના ભેદ પડે છે, પણ અભેદ આત્માની અપેક્ષાએ તે ભેદ પડતા નથી, પાંચમા, છઠ્ઠા, ને સાતમા ગુણસ્થાનના સંયમની જે કળા પ્રગટે, તે કળા ઉપર દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં આખા દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી તે જ કળા ઉઘડવાનું કારણ છે, માટે સંયમના ભેદમાં આત્માને ગોતવો તે વિકલ્પનું કારણ છે તેથી મને સામાયિક ચારિત્ર છે, છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર છે, પરિહારવિશુદ્ધ કે સૂક્ષ્મસંપરાયચારિત્ર છે તેમ સંયમના ભેદમાં ગોતવાથી સંયમ પર્યાય પ્રગટે નહિ પણ આખા દ્રવ્યમાં દૃષ્ટિ મૂકવાથી સંયમ પર્યાય પ્રગટે છે, માટે દૃષ્ટિના વિષયની અપેક્ષાએ સંયમમાર્ગણા અધીયે આત્માને નથી. આચાર્યદેવે સંયમ માર્ગણા છે તેમ કહીને સર્વજ્ઞ ભગવાનનો કહેલો જૈનદર્શનનો વ્યવહાર ઉભો રાખ્યો છે, પરંતુ અખંડ આત્માનું તે સ્વરૂપ નથી તેમ કહીને પરમાર્થ ખતાવ્યો છે. જ્ઞાનના ભેદ અને સંયમના ભેદ ઉપર લક્ષ કરવું તે આત્માની એકતાને તોડનાર છે, માટે ભેદ ઉપર લક્ષની એકતા તે પુદ્ગલ તરફ જાય છે, માટે પુદ્ગલમય છે.

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૬ શુક્ર.

આ ઓગણત્રીશ બોલના જે ભેદ છે તે અભેદસ્વરૂપ આત્મામાં નથી, આત્મા સામાન્ય સ્વરૂપે એકરૂપ છે તેમાં જેટલા ભેદ દેખાય તેટલા આત્માનો સ્વભાવ નથી તેવી શ્રદ્ધા કરવી તે પૂર્ણદેશા પ્રગટાવવાનો ઉપાય છે.

ગતિમાર્ગણાના બોલથી ફરીને વાત લેવાય છે, પહેલાં ચાર ગતિ કહી હતી હવે પાંચમી ગતિ ભેળવીએ છીએ. આત્માને નરકગતિ, તિર્યંચગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ અને સિદ્ધગતિ એ પાંચ પ્રકારમાંથી શોધવો તે રાગમિશ્રિત વિચાર છે, અરાગીની, અભેદની, શ્રદ્ધા વિના રાગ ટળતો નથી, સિદ્ધગતિ તે પણ એક પર્યાય છે તે પર્યાયમાં આત્માને ગોતવાથી સિદ્ધ પર્યાય પ્રગટે નહિ, પણ પરિપૂર્ણ અભેદ આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી સિદ્ધ પર્યાય પ્રગટે.

દાડ માંસ ખાય તે નરકે જાય, ઓછું દેવું અને વધારે લેવું, એવા કૂડ કપટના પરિણામ કરે તે તિર્યંચગતિમાં જાય, જેનાં સર્ણ અને ભદ્રિક મધ્યમ પરિણામ હોય તે

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૬૧

મરીને મનુષ્ય થાય, દયા દાન વગેરેના શુભ પરિણામ મુખ્ય હોય તે જીવ મરીને દેવગતિમાં જાય, અને આત્માની પૂર્ણ નિર્મળદશા પ્રગટાવે તે સિદ્ધગતિને પામે.

પાંચ ગતિના પ્રકારથી આત્માને પાંચ ગતિવાળો માનવો તે સાચી દૃષ્ટિ નથી, આત્માનું 'અર્ચ' સ્વરૂપ નથી. સંસાર અવસ્થા અનાદિઅનંત છે તે સિદ્ધદશા પ્રગટ થાય તે સાદિઅનંત છે, અને આત્મા વસ્તુ તે તો અનાદિઅનંત છે. અનાદિઅનંત વસ્તુસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ તે સાચી દૃષ્ટિ છે, તે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે, અવસ્થાના ભાગલા પાડવા તે આત્માનું 'અર્ચ' સ્વરૂપ નથી, અખંડ સ્વરૂપ નથી. આત્મા અનાદિઅનંત વસ્તુ છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી પૂર્ણ મુક્તદશા પ્રગટે છે.

એક આત્માને પાંચ પ્રકારે શોધવો તે ગોતવો તે રાગમિશ્રિત-કપાયમિશ્રિત ભાવ છે. તે રાગમાં રોકાવાથી રાગભાવ ટળતો નથી પણ પૂર્ણ ઐશ્વર્યથી ભરપૂર આત્મા ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી રાગ તૂટે છે.

આત્મા અનાદિઅનંત એકરૂપ-અભેદરૂપ વસ્તુ છે તે આત્માનો પાંચ ગતિવડે પાંચ પ્રકારે વિચાર કરવો તેવા ભેદ અરેખર એકસ્વરૂપ આત્મામાં નથી, પાંચ પ્રકારે વિચાર કરતાં રાગ મિશ્રિત વિચાર છૂટતો નથી. નિર્વિકારી મોક્ષ પર્યાય ઉપર લક્ષ જાય તો પણ રાગમિશ્રિત વિચારના ભેદ પડે છે માટે અનાદિઅનંત એકરૂપ પરિણામિકભાવે વર્તમાન સમયમાં આત્મા છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી વીતરાગદશા પ્રગટે છે. આત્મામાં સિદ્ધપર્યાય તથા ચારે પ્રકારની ગતિની પર્યાય થાય છે ખરી, પરંતુ તે અવસ્થા ઉપર લક્ષ જવાથી રાગમિશ્રિત ભેદ પડે છે અને રાગ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી માટે ગતિ માર્ગણા અધી આત્માને નથી.

આત્મા સર્વથી ઘણું કાળ નિગોદમાં એટલે અગ્રાટા સકરકંઠમાં રહે છે, એનાથી થોડા કાળ દેવમાં, એનાથી થોડા કાળ નરકમાં, એનાથી થોડા કાળ મનુષ્યમાં અને સૌથી વધારે અનંતકાળ સિદ્ધ ગતિમાં રહે છે. જીવે અત્યાર સુધી સર્વથી ઓછા ભવ મનુષ્યના કર્યા, મનુષ્યના ભવ કર્યા અનંતા પણ સૌથી થોડા અનંતા. તેથી અસંખ્યગુણો કાળ નરકમાં ગયો, તેથી અસંખ્યગુણો કાળ દેવમાં ગયો અને તેથી અનંતગુણો કાળ નિગોદ તિર્યંચમાં ગયો અને સૌથી અનંતગુણો વધારે કાળ સિદ્ધમાં છે. સૌથી અનંત-ગુણો ઓછા કાળ મનુષ્યમાં છે.

પાંચ પ્રકારની ગતિના વિચારમાં રોકાવું તે કપાયમિશ્રિત વિચાર છે માટે પાંચ પ્રકાર રહિત આત્માની શ્રદ્ધા કરવી તે સમ્યક્દર્શન છે. જેમ સોનામાં જુદા જુદા સં. પ્ર. ૪૬

૩૬૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

દાગીનાના ભેદ પડે છે તે ભેદનું વજન જરી માણું પાડી, ઢીલું પાડી એક સોનાના અભેદ લઠું ઉપર નજર કરવાથી એક અભેદ શુદ્ધ સોતું જ દેખાય છે અને ભેદ ઉપર નજર કરવાથી દાગીનાના જુદા જુદા ભેદ દેખાય છે તેમ આત્માને નરકગતિ, દોરગતિ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ અને પાંચમી પરમાત્મગતિ-મોક્ષગતિ તે પાંચ પ્રકારના ભેદ ઉપર નજર કરવાથી ભેદ દેખાય છે પણ અનંતગુણના લઠું અભેદ આત્મા જ દેખાય છે. પાંચ પ્રકારના ગતિના આકારના વિચારમાં શેકવાથી એક પ્રકારની શ્રદ્ધા થતી નથી, પાંચ પ્રકારવાળો આત્મા છે તેવી જુઠી દૃષ્ટિવડે અખંડ સામાન્ય ઉપર દૃષ્ટિ જતી નથી. પાંચ પ્રકારની ગતિમાર્ગણા તે બધી આત્માને નથી. પાંચ પ્રકારના ગતિના પરિણામ છે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે તે કઈ રીતે, કે તે રાગના પરિણામ છે. તે રાગના પરિણામ ચૈતન્યની અવસ્થામાં થાય છે પણ તે પોતાનો સ્વભાવ નથી તે પર વલણવાળો ભાવ છે માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે તેથી ગતિમાર્ગણા બધી આત્માને નથી.

ભગવાન આત્મા તો સામાન્ય એકરૂપ છે તેમ શ્રદ્ધા કરવી તે પહેલામાં પહેલો ધર્મનો એકડો છે. ગતિ વગેરેના વિચાર સાધકદશામાં વચ્ચે આવે ખરા, પણ તે ભેદ રૂપે આત્માનું સ્વરૂપ માનવાથી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટતી નથી પરંતુ પરમપારિણામિકભાવ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે. દૃષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતી નથી માટે ગતિમાર્ગણા આત્માને નથી. આ રટ ઘોસમાં અખંડ આત્માની શ્રદ્ધા કરવાની વાત છે.

એકેન્દ્રિયપણું, બેન્દ્રિયપણું, તેન્દ્રિયપણું, ચતુરિન્દ્રિયપણું, પંચેન્દ્રિયપણું તે બધું તો આત્મામાં નથી પણ કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે અણીન્દ્રિયપણું આત્મામાં પ્રગટે તે પણ એક અવસ્થા છે, ભેદ છે, અભેદ આત્મામાં એવા ભેદ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી રાગ આવે છે, તે રાગ આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે ઈન્દ્રિયમાર્ગણા આત્માને નથી. ઈન્દ્રિયમાં અણીન્દ્રિયનો ભેદ પણ આવી જાય છે, અણીન્દ્રિય અવસ્થા આત્મામાં કેવળ થતાં પ્રગટે છે ખરી, પણ તે ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે, અને માત્ર એક અવસ્થા પૂરતો આત્મા નથી, તેથી તે આત્મામાં નથી તેમ કહ્યું છે. પ્રગટે છે તે અવસ્થા છે તે પર્યાય-દૃષ્ટિનો વિષય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિમાં પ્રગટ અપ્રગટના ભેદ નથી. અનાદિઅનંત અભેદ વસ્તુ તે દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે.

આત્માનું ભાન થયું ત્યારપછી સ્વભાવમાં ઈર્ષ્યા એટલે કેવળજ્ઞાન થયું, ત્યારે અણીન્દ્રિય થયો. ત્યાં પછી ઈન્દ્રિયોથી જાણવાનું હોતું નથી. કેવળજ્ઞાનમાં અને સિદ્ધમાં ઈન્દ્રિયોથી જાણવાનું હોતું નથી, એટલે ત્યાં અણીન્દ્રિય અવસ્થા પ્રગટી છે.

પાંચ ઈન્દ્રિય અને એક અણીન્દ્રિય તે છ પ્રકારના ભેદનો આશ્રય કરતાં એક પ્રકારનો આશ્રય રહેતો નથી. અને એક પ્રકારના અભેદનો આશ્રય વગર સાચી શ્રદ્ધા

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૬૩

થતી નથી, અને સાચી શ્રદ્ધા તે જ ધર્મના પહેલામાં પડેલો એકડો છે, અધૂરી દશામાં ભેદના વિચાર આવે ખરા, પરંતુ સાચી દષ્ટિ ન કરે અને ભેદમાં જ માત્ર રોકાયા કરે તો ધર્મ પ્રગટતો નથી, સાચી દષ્ટિના ભેર વગર અહીંદ્રિય અવસ્થા પ્રગટતી નથી.

આચાર્યદેવે પાંચ ઇંદ્રિયોની વાત કરીને વ્યવહાર બતાવ્યો છે. કોઈ એમ કહેતું હોય કે એકેંદ્રિયપણું અને પાંચ ઇંદ્રિયપણું નથી તેને કહ્યું છે કે વ્યવહાર આવો જ હોય, પરંતુ તે બધા ભેદ તારા આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે. ઇંદ્રિયો તે લક્ષ્ય છે અને તેના છ ભેદ તે એનું લક્ષણ છે અભેદ આત્માનું લક્ષ્ય અને લક્ષણ તે નથી માટે ઇંદ્રિય માર્ગણા આત્માને નથી.

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, તેઉકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, ત્રણકાય, અકાય આ સાત પ્રકારના ભેદના રાગમાં રોકાવું તે દષ્ટિનો વિષય નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં તે ભેદો જણાય છે, અધૂરીદશામાં તેના વિચાર પણ આવે છે, પરંતુ વસ્તુ દષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતી નથી, તે ભેદ ઉપર લક્ષ જતાં રાગ આવે છે, રાગ થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં પણ તે પોતાનો સ્વભાવ નથી, રાગ તે પર વલણવાળો ભાવ છે માટે તે પરનો છે તેથી કાય માર્ગણા આત્માને નથી.

ખાણમાંથી તરત કાઢેલી એક પથ્થરની કણીમાં અસંખ્ય જીવો છે તે પૃથ્વીકાય, તળાવ નદી વગેરે પાણીના એક ઘિંદવામાં અસંખ્ય જીવો છે તે અપ્કાય છે. આ અગ્નિ જે થાય છે તેના એક તણખામાં અસંખ્ય જીવો છે, તે તેઉકાય છે. અગ્નિ છે તે અગ્નિના જીવોનું શરીર છે. વાયુમાં પણ જીવો છે, વનસ્પતિમાં પણ જીવો છે, અને ત્રસકાયમાં પણ જીવ છે. એંદ્રિય, તેંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, પંચેન્દ્રિય તે બધી ત્રસકાય છે, અને છકાય રહિત આકાય તે મોક્ષ છે, મોક્ષમાં છકાયમાંથી એક પણ કાય ન હોય. પણ અકાય અવસ્થા પ્રગટી છે, તે સાત પ્રકારના કાયના ભેદનો વિષય છોડીને, એક અભેદ આત્મા ઉપર વિષય કરીને રોકાવું તે સમ્યક્દર્શન છે, પરની છ કાયથી મારે શું પ્રયોજન છે? આત્મામાં પ્રગટતી અકાય અવસ્થા તે ભેદ ઉપર લક્ષ કરીને રોકાવાથી મારે શું પ્રયોજન છે? અકાય અવસ્થા જે ચૈતન્યમાં થાય છે, તેટલા પૂરતું આખા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી, સાત પ્રકારના કાયના વિચાર તે રાગમિશ્રિત પરિણામ છે, અને કાયમાર્ગણામાં આત્માને જાતવો તે આત્માનું ખરું સ્વરૂપ નથી.

પંદર પ્રકારના યોગ અને સોળમો બોલ અયોગ, તે સોળ પ્રકારના ભેદનો રાગ તે આત્માના એક પ્રકારનો વિષય કરવામાં મદદ કરતું નથી, તે સોળ પ્રકારના ભેદમાં રોકાવાથી આત્માનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી. યોગ તે આત્માની વૈભાવિક

૩૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવસ્થા છે અયોગ અવસ્થા આત્માની સ્વાભાવિક અવસ્થા છે તે યોગના ભેદમાં રોકવાથી નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો નથી, યોગના ભેદમાં રોકવાથી રાગ આવે છે, અને રાગ તે પર વલણવાળો ભાવ છે તેથી તે પુદ્ગલના પરિણામ છે, માટે તે સોળ પ્રકારની માર્ગણાના વિચાર તે બધા આત્માને નથી.

સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ, નપુંસકવેદ અને અવેદ એવા ભેદ તે આત્માને નથી. સ્ત્રીવેદ અને પુરુષવેદની વાસના થવી તે વેદ છે. ત્રણ વેદનો નાશ કરે ત્યારે અવેદી થાય છે. નવમે ગુણસ્થાને અવેદી થાય છે. ત્રણ પ્રકારે વેદ અને ચોથો અવેદ એ ચાર પ્રકારના ભેદમાં આત્માને ગાતવો તે રાગમિશ્રિત વિચાર છે. ચૈતન્ય ભગવાન સામાન્ય સ્વરૂપે જ્ઞાયકબ્યોત છે એને ચાર પ્રકારના ભેદમાં રોકવાથી અભેદ અવસ્થા પ્રગટતી નથી. અવેદ અવસ્થા ઉપર લક્ષ રાખવાથી પણ અવેદ અવસ્થા પ્રગટતી નથી પણ તેમાં રાગમિશ્રિત પરિણામ થાય છે. અખંડ જ્ઞાયકબિંબ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી અવેદ અવસ્થા પ્રગટે છે, માટે વેદ માર્ગણા આત્માને નથી.

ચાર પ્રકારના કષાય અને અકષાય એ પાંચ પ્રકારના ભેદ આત્માને નથી. એકરૂપ સ્વભાવમાં કષાય અને અકષાયના પાંચ પ્રકારના ભેદના વિષયનું વજન નથી પણ ગૌણ છે, અવસ્થા ઉપર નજર કરવાથી અવસ્થાની અશુદ્ધતા ટળતી નથી પણ ચૈતન્ય અખંડ જ્ઞાયકબિંબ છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી અનંતી નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે.

સોનાના એક લકું ઉપર નજર કરતાં સોનાના બધા દાગીનાના ભેદ તેમાં સમાઈ જાય છે; તેમ એક જ્ઞાયક ઉપર લક્ષ કરતાં ચૈતન્યની બધી પર્યાયના ભેદો તેમાં સમાઈ જાય છે.

કષાય ને અકષાયના ભેદો તે અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, તે બધી પર્યાયો થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ એક વખતે એક પર્યાય હોય, કોઈ વખતે કોઈ હોય અને માન વખતે માન હોય, માયા વખતે માયા હોય અને લોભ વખતે લોભ હોય અને પાંચમી અકષાયની અવસ્થા હોય ત્યારે કષાયની અવસ્થા ન હોય તે બધા ક્રમના પ્રકારમાં રોકાવું તે આત્માનો ધર્મ નથી. અક્રમ સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરી તેમાં સ્થિર થવું તે ધર્મ છે. આ સમયસારમાં આચાર્ય દેવે અલૌકિક રચના કરી છે. પ્રથમ સમ્યક્દર્શન કરવાની વાત છે. સમ્યક્દર્શન થયા વિના સમ્યક્જ્ઞાન નહિ થાય, સમ્યક્જ્ઞાન થયા વિના સમ્યક્ચારિત્ર નહિ થાય, સમ્યક્ચારિત્ર વગર કેવળજ્ઞાન નહિ થાય અને કેવળજ્ઞાન વિના મોક્ષ નહિ થાય.

આત્માનું ભાન થયા પછી, અનાદિઅનંત અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા થયા પછી

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૬૫

ક્રમે ક્રમે સ્થિરતા વધતી જાય છે અને કપાય ટળતો જાય છે તે બધી સંયમની પર્યાય પૂર્ણતા પામ્યા પહેલાં વચ્ચે થાય છે ખરી, પણ તે ક્રમ અવસ્થા ઉપર લક્ષ રાખવાથી સંયમરૂપ સ્થિર પર્યાય પ્રગટતી નથી.

જ્ઞાનના પાંચ ભાગમાં રોકાવું તે પણ રાગ છે. રાગમાં રોકાવાથી નિર્ભળ પર્યાય પ્રગટતી નથી. તે જ્ઞાનની વાત આગળ ઘણી આવી ગઈ છે.

સંયમ અસંયમના સાત પ્રકાર આગળ આવી ગયા છે, અસંયમના ભેદ સિવાય છ પ્રકારના સંયમ તે આત્માનું ભાન થયા પછી પ્રગટે છે, અખંડ એક આત્માને લક્ષમાં લેવામાં તે સાત પ્રકારના ભેદ મદદગાર નથી, ભેદ વચ્ચે આવે ખરા, પણ તે મદદગાર નથી. એક અસંયમનો ભેદ સમ્યક્દર્શન થયા પહેલાં મિથ્યાત્વીને પણ હોય છે, તે રાગ-દ્વેષ અને વિષયકપાયને પોતાના માને છે, અને વિષયકપાયની આસક્તિ પણ ટળી નથી તેથી તેને અસંયમપણું અને મિથ્યાત્વીપણું બંને હોય છે.

સમ્યક્દષ્ટિને આત્માનું ભાન હોય છે, હું ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા અખંડ છું તેવી શ્રદ્ધા છે, સિદ્ધ ભગવાનને જેવો આત્માનો અનુભવ છે, તેવો અંશે અનુભવ સમ્યક્દષ્ટિને થાય છે, છતાં પણ રાગ-દ્વેષ અને વિષય કપાય અસ્થિરતામાંથી ટળ્યા ન હોય, રાગ-દ્વેષ અને વિષયોમાં તેને રુચિ નથી, પણ અસ્થિરતાને લઈને અલ્પ આસક્તિ છે તે ચોથા ગુણસ્થાનનું અસંયમપણું.

પાંચમે ગુણસ્થાને અમુક અંશે આસક્તિનો ત્યાગ હોય છે, પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોની આસક્તિનો અમુક અંશે ત્યાગ હોય, અને છકાયની હિંસાની આસક્તિનો અમુક અંશે ત્યાગ હોય, જેટલો ત્યાગ હોય તેટલો અંતરથી હોય.

છઠ્ઠે ગુણસ્થાને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયોની આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે, અને છ કાય જીવોની હિંસાની આસક્તિનો પણ સર્વથા ત્યાગ હોય છે, અંદરથી આસક્તિ છૂટતાં બહારથી પણ બધું છૂટી જાય છે અને અંદર સ્વરૂપરમણતા વધી જાય છે. સંયમના ભેદ ઉપર નજર મૂકતા રાગ થાય છે, ચૈતન્ય અખંડ સામાન્ય અનંતગુણના પિંડરૂપ ચારિત્રમૂર્તિ છે, તેવો એક પ્રકાર શ્રદ્ધામાં લેવો તે પ્રથમમાં પ્રથમ મોક્ષનો ઉપાય છે, ભેદના વિચાર અધૂરી દશામાં આવે ખરા, પણ અખંડ શ્રદ્ધાના વિષયમાં તે નથી, માટે સંયમમાર્ગણા તે આત્માને નથી.

હવે દર્શનનો ઘોલ કહે છે. દર્શનમાં સામાન્ય વેપાર છે, દર્શન ઉપયોગના વેપારમાં પર વિષયનું અહણુ નથી. જ્ઞાન ઉપયોગ એક વિષયથી બીજા વિષય ઉપર ફરે તેમાં એક વિષયથી જ્ઞાન ઉપયોગ છૂટ્યો અને બીજા વિષયને પહોંચ્યો નથી એવો જે

૩૬૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વચસો વેપાર તે દર્શનનો વેપાર છે. જ્ઞાન ઉપયોગ વસ્તુને ભેદ પાડીને જાણે છે, અને દર્શન ઉપયોગ તે ભેદ પાડ્યા વિના સામાન્યપણે દેખે છે.

તે દર્શનના ચાર ભેદ છે. ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન. ચક્ષુદર્શન એટલે આંખથી દેખવા તરફ વળતો સામાન્ય વેપાર તે. અચક્ષુદર્શન એટલે આંખ સિવાય બીજી ચાર ઇન્દ્રિયથી દેખવા તરફ વળતો સામાન્ય વેપાર તે. અવધિદર્શન એટલે મન અને ઇન્દ્રિય વિના મર્યાદિતપણે પદાર્થોને દેખવા તરફ વળતો સામાન્ય વેપાર તે. કેવળદર્શન એટલે આત્માની સંપૂર્ણપણે-પ્રત્યક્ષપણે પદાર્થોને દેખવાનો સામાન્ય વેપાર તે. ચાર દર્શનના પ્રકાર પડ્યા તે બધું અખંડ આત્મામાં નથી. તે ભેદદષ્ટિ એક પ્રકારની શ્રદ્ધા કરવામાં વિધનરૂપ છે. તે દર્શનની ચાર અવસ્થા આત્મામાં થતી જ નથી એવું નથી, તે અવસ્થા ચૈતન્યમાં થાય છે ખરી, પણ તે અવસ્થાના ભંગ-ભેદવાળો જ આત્માને માનવાથી એક અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધા થતી નથી અને એક અખંડ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતાં ભંગ-ભેદની શ્રદ્ધા છૂટી જાય છે. અવસ્થા તે જ્ઞાનમાં જણાય ખરી પણ તે શ્રદ્ધાનો વિષય નથી. દષ્ટાગુણ આત્મામાં કાયમ ત્રિકાળ ભર્યો છે તેની ચાર અવસ્થા છે, તે અવસ્થા ઉપર દષ્ટિ નહિ રાખતાં સામાન્ય એકરૂપ આત્મા ઉપર દષ્ટિ રાખવી તે સમ્યક્દર્શન છે. સમ્યક્દર્શનનો વિષય અભેદ એકરૂપ આત્મા છે.

અહો ! ધર્મનાં પહેલાં પગથિયા કંઈ જાતના છે તે જાણ્યા વગર ઉપલે પગથિયે ચડી ગયો તેમ માને તેથી કાંઈ વાસ્તવિક ઉપલું પગથિયું આવતું નથી.

એકલો સ્વભાવભાવ તે હું છું, અનાદિ અનંત એક પ્રકારે હું છું, દર્શનગુણ મારો એક અખંડ પૂરો છે તેવા પૂરા ગુણોની પ્રતીતિ વગર ગુણોની પૂરી અવસ્થા પ્રગટતી નથી, પૂરા આત્માની પ્રતીતિ વિના પૂરાને પહોંચી વળવાનો પુરુષાર્થ થતો નથી ને તેવો પુરુષાર્થ થયા વિના ચારિત્ર કે કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થતું નથી. આ ગાથામાં એકલા સ્વભાવભાવની અલૌકિક વાત છે.

આ વાત સાંભળતાં એક કલાક જે બરાબર ધ્યાન રાખે તો એવો ઉંચો શુભભાવ થાય કે જે ભાવ સામાયિક પ્રતિક્રમણ આદિની ક્રિયામાં પણ ન થાય, અનુપૂર્વી-ગણે તોપણ તેમાં કેટલાય વિચાર ફેરે, પરંતુ આ યથાર્થ વિષયની વાત ચાલતી હોય તેમાં બરાબર ધ્યાન રાખે, અને જે શુભભાવ થાય તેનાથી પુણ્ય પણ ઉંચું બંધાય. અને તેમાં જે અંતરથી સમજીને હા આવે તો નિર્જરા થાય. સાંભળીને યથાર્થ કરે કે અહાહા ! આ વાત તો કોઈ અપૂર્વ છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ જીવું કોઈ અપૂર્વ છે. બસ ! આવું જ મારું સ્વરૂપ છે, અહા ! તે સ્વરૂપમાં સ્થિર થવાની સુક્તિ પામી જ જવાનો છું. તેવો સ્વવિષય લક્ષમાં આવીને હા આવે તો તેનું ખરું ફળ પ્રાપ્ત થાય.

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૬૭

સાંભળતાં આહું-અવળું લક્ષ જાય તેથી આત્માને સ્વભાવ અજ્ઞાણે લાગે, પણ વિષય તારા આત્માને જ ચાલે છે, કેટલાક તો એમ કહે કે આ તે શું એલ, એલ. બી. ની વાત ચાલે છે, ના રે ના ભાઈ! આ તો સમ્યક્દર્શનની વાત ચાલે છે. મુક્તિ લેવાના પહેલા પગથિયાની વાત ચાલે છે. આ વાત અક્ષરના યોધવાળાને જ સમજાય તેમ નથી, આ તો અનક્ષરી જ્ઞાન છે. માટે અભણને પણ સમજી શકાય તેવી વાત છે, વનના વાઘ ભગવાનના સમવસરણમાં બેઠા હોય, વાઘ જોડે હરણિયા બેઠા હોય, વાઘને હરણિયાનો ખ્યાલ ન હોય. હરણિયાને વાઘનો ખ્યાલ ન હોય, બધા ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિ એકાદ્ર થઈને સાંભળતા હોય, સાંભળતા સાંભળતા જ્યાં સ્વરૂપમાં એકાદ્ર થાય ત્યાં કોઈને સમ્યક્દર્શન થઈ જાય, આ કહેવાય છે તેવા અખંડ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા થઈ જાય, આત્માને અનુભવ થઈ જાય, કેટલાકને જાતિસ્મરણ થઈ જાય, જાતિસ્મરણ એટલે પૂર્વ ભવનું જ્ઞાન થાય, તેને વિચાર આવે કે મેં પૂર્વ ભવમાં સત્સમાગમ કર્યો હતો પણ આત્માનું ભાન ન કર્યું, અને માયાના પરિણામ કર્યા તેથી હું ઠોર થયો. આત્મ જાતિસ્મરણ પણ ભગવાનની ધ્વનિ સાંભળતા સાંભળતા કેટલાક ઠોરને થઈ જાય છે, કેટલાકને અવધિજ્ઞાન પણ થાય છે. આવી દશા ઠોરને પણ થાય છે, ઠોરને જે નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે તે મનુષ્યોને તો પ્રગટે જ, પરંતુ મનુષ્યોને વિશેષ પ્રગટે છે. મનુષ્યોમાં તો કેટલાકને મુનિપણું પ્રગટે, કેવળજ્ઞાન પ્રગટે, અનેક જાતની લગ્નિઓ પ્રગટે મનઃપર્યયજ્ઞાન થાય, ચૌદપૂર્વનાં જ્ઞાન ઉઘડી જાય. ભગવાનના સમવસરણમાં કેટલાક જંઘાચારણ અને વિદ્યાચારણ મુનિઓ આકાશમાં ઉડતા ભગવાનની ધ્વનિ સાંભળવા આવે છે, વિદ્યાધરો, ઉપરથી દેવલોકના દેવો, ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળવા આવે છે. મોરલીના નાદે જેમ સર્પ ડોલી ઉડે તેમ ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળતા ધાર જાતની સભા ડોલી ઉડે છે. અત્યારે પણ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ધાર જાતની સભા કાયમ દિવ્યધ્વનિ સાંભળે છે.

શાસ્ત્રકારે આ પંચકાળમાં શાસ્ત્રમાં જે વાત લખી છે તે આ કાળના જીવોને સમજાશે માટે લખી છે, નહિ સમજાય એમ ધારીને લખી નથી. સમજાશે માટે શાસ્ત્રમાં સમજાવ્યું છે. આ ઓગણત્રીશ બોલના ઉકરડામાંથી આચાર્યદેવ રતન કાઠીને બતાવે છે, મહામણિરતન બતાવે છે. સામાન્ય પારિણામિકભાવની વાત કરે છે, એકલો સ્વભાવભાવ કહે છે.

હવે લેશ્યામાર્ગી આત્માને નથી તે કહે છે. લેશ્યાના છ પ્રકાર છે, કૃણુલેશ્યા, નીલલેશ્યા, કાપોતલેશ્યા, તેજુલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા. તે છ પ્રકારની લેશ્યામાં છ જણાનું દષ્ટાંત છે કે છ જણાને કેરી ખાવાનો વિચાર આવ્યો, તેમાં એક જણ કહે કે કેરી ખાવી છે માટે આખા આંખાને મૂળીયામાંથી જ કાપો તેવા પરિણામ

૩૬૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કૃષ્ણ લેશ્યાના પરિણામ છે. બીજો કહે કે આખો આખો કાપીને શું કામ છે? એક ડાળ કાપો તેમાં ઘણી કેરી છે તેવા પરિણામ તે નીલલેશ્યાના પરિણામ છે. ત્રીજો કહે કે આવડી મોટી ડાળ કાપીને શું કામ છે નાની ડાળ કાપો આવા પરિણામવાળો તે પહેલાં બે કરતાં કાંઈક ઠીક છે, આવા ભાવ તે કાપાતલેશ્યાના પરિણામ છે. ચોથો કહે કે ડાળ કાપીને શું કામ છે? લુમખા કાપી દેવો એમાં ઘણી કેરી આવશે અને આપણને બધાને થઈ રહેશે આ ભાવ તે તેજુલેશ્યાના પરિણામ છે. પાંચમો કહે કે લુમખા કાપવા કરતાં કેરી, તોડી દેવો આવા ભાવ તે પદ્મલેશ્યાના પરિણામ છે. છઠ્ઠાએ કહ્યું કે કેરી શું કામ કાપવી જોઈએ જુઓ આ પવન નીકળ્યો છે હમણાં ઢગલે ઢગલા કેરી નીચે પડશે તેમાંથી આપણે બધા 'ખાશું', આવા ભાવ શુકલલેશ્યાના પરિણામ છે. આ છ પ્રકારના પરિણામ તો બધા જીવોને લાગુ પડે છે. કેટલાક લોહવાદીયા જીવો હોય છે. કેટલાક શાંત પરિણામવાળા હોય છે, જેવી પરિણામની તીવ્રતા મંદતા હોય તે પ્રમાણે તેને લેશ્યા હોય છે. સંસારની અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતાના પ્રસંગમાં જેવા જેવા ભાવ રહે તેમાં તે પ્રમાણે લેશ્યા હોય છે. એ છ લેશ્યા અને સાતમું અલેશીપણું તે સાત પ્રકારના ભેદ આત્મામાં નથી, અલેશીપણું ચૈત્ત્વ ગુણસ્થાને અને સિદ્ધમાં હોય છે, તેરમું ગુણસ્થાને શુકલલેશ્યા કહેવાય છે તે ઉપચારથી કહેવાય છે. તે સાત પ્રકારના ભેદ ઉપર લક્ષ કરતાં રાગનો વિકલ્પ આવે છે તે વિકલ્પથી નિર્વિકલ્પ શ્રદ્ધા થતી નથી. આ પહેલાં શ્રદ્ધામાં સાત પ્રકારના ભેદનો રાગ ટાળે તો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય, પણ અસ્થિરતાનો રાગ ઉભો રહે છે તે રાગને પછી સ્થિરતા દ્વારા ટાળે, સ્વરૂપની વિશેષ રમણતા દ્વારા ટાળે અને વીતરાગી થાય.

પ્રથમ અભેદ અખંડ આત્માની યથાર્થ પ્રતીત કરવી તે મુક્તિનું પહેલું સોપાન છે, પહેલાં પ્રતીતમાં જે આત્માને આખો લક્ષમાં લે તો પછી અસ્થિરતાનો રાગ ટાળીને વીતરાગ થાય : પ્રથમ પ્રતીતમાંથી જ ભેદનું લક્ષ ન કાઠી શકે તો પછી અસ્થિરતા ટાળીને વીતરાગ ક્યાંથી થઈ શકે? માટે પ્રથમ યથાર્થ પ્રતીત કરવાની અહીં વાત છે, અખંડસ્વભાવની પ્રતીતમાં સાત પ્રકારના ભેદ તે મદદગાર નથી, સાત પ્રકારના ભેદ હોય ખરા, પણ તે ભેદ મદદગાર નથી. માટે લેશ્યા માર્ગે આત્માને નથી.

દશાત્રીમાળી વાણીયા, વીસાત્રીમાળી વાણીયા, પાંચાવાણીયા, તેમાંથી સામાન્ય વાણીયાની જાત દેવો તો એક જ પ્રકારની છે; તેમ આત્મામાં અવસ્થાના ભેદ ઉપર નજર નહિ મૂકતા એક સામાન્ય ચૈતન્યસ્વભાવ ઉપર નજર મૂકો તો તે અખંડ સ્વરૂપ છે.

હવે ભવ્યમાર્ગે કહે છે. ભવ્ય એટલે લાયક અને અભવ્ય એટલે અલાયક

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૬૯

એવા બે ભેદ તે દૃષ્ટિનો વિષય સ્વીકારતી નથી માટે એવા ભેદ આત્માને નથી.

અભવ્ય એટલે મોક્ષને અસાયક શ્રવ, જેમ કોરકુ અડદ ને મગ લાખ મણ પાણીએ પસાળે અથવા ચાડવે છતાં પણ તે પસાળે નહિ અને બક્રાય પણ નહિ, ભરડે તેા ભુકો થાય, એમ એક અભવ્ય જાતના શ્રવો જગતમાં અનાદિ અનંત છે, તે છે તેા બહુ થોડા, ભવી કરતાં અનંતમે ભાગે છે તેાપણ અનંતા છે, ભવી તે અભવી કરતાં અનંત અનંત ગુણા છે, મગ પસાળે તેમાં કોરકુ મગ બહુ ઓછા નીકળે છે, તેમ અભવી શ્રવો પણ બહુ ઓછા હોય છે તે કોરકુ મગ જેમ પાણીથી પસાળે નહિ પણ ભરડવાથી ભુકો થાય તેમ અભવી શ્રવ ચાર ગતિના દુઃખોમાં ભીંસાઈ જાય પણ સાચા ઉપદેશથી પસાળે નહિ, મગશેળીયો પથર હોય તેને માથે પાણી ગમે તેટલું પર તેાપણ પાણી તે પથર ઉપર ટકે નહિ અને તરત જ સૂકાઈ જાય તેમ અભવીના હૃદયમાં સત્ ઉપદેશ અટે જ નહિ તે અભવી શ્રવ આત્માનું સ્વરૂપ સમજવાને અસાયક છે અને ભવ્ય શ્રવ સ્વરૂપ સમજવાને સાયક છે. અભવી શ્રવ ઊંધા વીર્યાળો છે તેનું પરિણમન ચક્ર કદી પણ પસરાતું નથી.

અહીં તેા આચાર્યદેવ એમ કહે છે કે ભવ્ય અભવ્યના ભેદના વિચારને છોડ, રાગના વિકલ્પને છોડ, અને અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કર, અભેદ આત્માની જ્યાં શ્રદ્ધા થઈ એટલે તું સાયક જ છે. ભવ્ય જ છે તેમ આવી ગયું માટે તું ભેદમાં અને ભંગમાં રોકાઈશ નહિ.

આચાર્યદેવ કહે છે કે તું અંતરથી જિજ્ઞાસુ થઈને અમારો માર્ગ સમજવા આવ્યો, માટે તું અભવી છે જ નહિ, અમારી પાસે તું આવ્યો અને ચૈતન્યમૂર્તિ આત્માને સમજવાની તારી અંતરથી જિજ્ઞાસા છે માટે તું ભવી જ છે, હવે તું બે પ્રકારના રાગના ભેદમાં રોકાઈશ નહિ, બે પ્રકારના ભેદનો રાગ છોડી એક પ્રકારે જ્ઞાયક જ છું તેમ ભાન કર, તે જ મોક્ષનો માર્ગ છે, ભવી અભવીની માર્ગણાના ભેદમાં તને જાતવો મૂકી દે કારણ કે તેમાં રાગ આવે છે, અને રાગ તે તારું સ્વરૂપ નથી, માટે ભવી અભવીની માર્ગણા તે આત્માને નથી, એક અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કરીને તેમાં લીનતા કર, તે જ મોક્ષનો ઉપાય છે.

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૧૭ ગુરુ.

આ દેહમાં આત્મા જુદો છે તે આત્માનું જેને કલ્યાણ કરવું હોય, તેણે કલ્યાણનો મુખ્ય ઉપાય શું છે તે જાણવું પડશે. શરીર-વાણી વગેરે પર ચીજ છે તે પર ચીજ આત્માને મદદ કરે કે લાભ કરે તેમ ત્રણકાળમાં બને નહિ, આત્મા આત્માપણે છે અને આત્મા પરપણે નથી, તેા જે પણે પોતે નથી તે પોતાને મદદ કેમ કરે? આત્માની સ. પ્ર. ૪૭

૩૭૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પર્યાયમાં કોઈ માન માયા લોભ વગેરે જે વિકારી ભાવો થાય તે આત્માના કદયાણને મદદ ન કરે કારણ કે જે આંધનમાં મદદ કરે તે અઆંધનમાં કેમ મદદ કરે? ન જ કરે. મુક્તસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકે તો મુક્ત અવસ્થા પ્રગટે.

દૂધના રજકણ મીઠાં હોય તેમાંથી ખાટાં થાય તે તેની એક અવસ્થા છે, કેરી ખાટી હતી તેમાંથી મીઠી થઈ તે પણ એની એક અવસ્થા છે ખાટી અને મીઠી બંને અવસ્થા વખતે રસગુણ કાયમ છે. એક પરમાણુમાં પણ વર્ણુ રસ ગંધ સ્પર્શ આદિ અનંતગુણો છે, તેની વર્તમાન સમયે એક પર્યાય હોય છે બીજી બધી અનંતપર્યાય દ્રવ્યમાં સામર્થ્યપણે ભરી પડી છે, ગયાકાળે અનંતપર્યાય થઈ અને ભવિષ્યમાં અનંતપર્યાય થશે તે બધી પર્યાય દ્રવ્યમાં ભરી પડી છે. ચોખાના રજકણ પહેલાં ધૂળપણે હતા ત્યાર પહેલાં બીજી કોઈ અવસ્થાપણે હતા અને ત્યારપછી ચોખાપણે થયા, તે ચોખામાંથી લોહીપણે થયા તે બધી પુદ્ગલની ક્ષણે ક્ષણે થતી અવસ્થા છે. ગુણ તો બધી અવસ્થામાં કાયમ છે.

જેમ પરમાણુ અનંતગુણથી ભરપૂર છે તેમ આત્મા પણ અનંતગુણથી ભરપૂર છે. તે ગુણમાંથી વર્તમાન એક ગુણની એક અવસ્થા હોય છે. વર્તમાન સમયે અનંતગુણની થઈને અનંત અવસ્થા હોય છે. આત્માની નિર્માળ અવસ્થા પ્રગટે છે તે વર્તમાન સમયની થતી પર્યાય ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં પ્રગટતી નથી પણ અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં પ્રગટે છે.

દૂધમાં મીઠાશની પર્યાયનો નાશ થઈને ખટાશની ઉત્પત્તિ થાય છે તે નાશમાંથી ઉત્પત્તિ થતી નથી પણ અંદર રસગુણ છે તે ખટાશની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જે ટાણે ખટાશની પર્યાય છે તે ટાણે મીઠાશની પર્યાય નથી તો જે નથી તે ઉત્પત્તિનું કારણ કેમ હોય? માટે રસગુણ છે તે જ ઉત્પત્તિનું કારણ છે.

શરીરમાં આ લોહીની અવસ્થા છે તે પહેલાં તેની બીજી પાણી વગેરેની અવસ્થા હતી તે બદલાઈને આ લોહીની અવસ્થા થઈ, એમ દરેક પદાર્થમાં સમયે સમયે પર્યાય થયા કરે છે. વસ્તુમાં સમયે સમયે પર્યાય થયા કરે એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે, તે પર્યાય પ્રગટવાનું કારણ દ્રવ્ય છે પણ પર્યાયમાંથી પર્યાય આવતી નથી.

આત્મામાં પણ સમયે સમયે અવસ્થા થયા કરે છે જે અવસ્થા ન બદલાય તો સંસાર અવસ્થાનો નાશ થઈને મોક્ષપર્યાય ન થાય માટે આત્મામાં અવસ્થા બદલાય છે. જે અવસ્થા ન બદલતી હોય તો ઉંઘી માન્યતાનો નાશ થઈને સવર્ણી માન્યતા ન થાય માટે આત્મામાં અવસ્થા બદલે છે પરંતુ જે અવસ્થા નાશ થઈ તે અવસ્થા

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૭૧

ઉત્પત્તિનું કારણ ન થાય પણ સળંગ ગુણ છે તે ઉત્પત્તિનું કારણ થાય છે. પર્યાય ઉત્પત્તિનું કારણ થતી નથી.

હવે સમ્યક્ત્વ માર્ગણા કહે છે. તેમાં મિથ્યાત્વ, સાસાદન, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક તે બધી પર્યાય છે, ભેદ છે. દષ્ટિનો વિષય તે ભેદને સ્વીકારતું નથી. કેમકે દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે.

હું અવિકારી છું, આ વિકાર મારે ન જોઈએ એમ અવિકારીના જોરે વિકાર નાશ થાય છે, અંદર વીતરાગ સુખરૂપ સ્વભાવ જો કાયમ ન હોય તો વિકારનો નાશ કોના આશ્રયે થાય? અવિકારી સ્વભાવની અસ્તિ ઉપર દષ્ટિ હોય તો જ વિકારનો નાશ થાય.

શરીરાર્થિ કોઈની મદદ સ્વભાવની પર્યાય પ્રગટાવવામાં કામ આવે નહિ. જે શુભાશુભ વિકલ્પ થાય છે, વિકાર થાય છે તે અવિકારનું કારણ ક્યાંથી થાય? હવે રહી નિર્મળ અવસ્થા, તે પણ મોક્ષનું કારણ પરમાર્થે ન થાય પરંતુ હું કાયમ ટકનાર ગુણ-મૂર્તિ આત્મા છું એવી દષ્ટિ કરવાથી મોક્ષમાર્ગ પ્રગટે અને પછી મોક્ષ પ્રગટે, જ્ઞાનીને ક્ષણે ક્ષણે નિર્મળ પર્યાય થાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. અને પૂર્ણ નિર્મળ અવસ્થા થાય તે મોક્ષ છે.

સમ્યક્દર્શન આદિ ગુણની પર્યાય છે તે મારે આધારે પ્રગટે છે. હું શરીરરૂપ પણ પણ નથી, શુભાશુભ વિકારરૂપ પણ નથી. અરે! કંમે કંમે જે નિર્મળ અવસ્થા થાય તેટલો પણ હું નથી, પરંતુ હું તો અનંતગુણથી ભરપૂર ભર્યો છું તેની શ્રદ્ધા કરવાથી પર્યાય પ્રગટે છે, ગુણ પ્રગટતો નથી પણ પર્યાય પ્રગટે છે. ગુણ નવો આવતો નથી પણ પર્યાય નવી આવે છે.

મિથ્યાત્વ, સાસાદન, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તે બધી પર્યાય કર્મના સદ્ભાવ અને અભાવની અપેક્ષા રાખે છે.

વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું નહિ માનતાં વિપરીત માનવું તે મિથ્યાત્વ છે.

શરીર-વાણી-મન અને શુભાશુભ વિકલ્પ જેટલો હું છું તેમ માનવું તે મોટું જુઠાણ છે. તે મિથ્યાત્વ અવસ્થા છે.

મિથ્યાત્વમોહ છે તે અપરિમિતમોહ છે, કારણ કે અપરિમિત એવો જે આત્માનો સ્વભાવ તેનું લક્ષ ચૂક્યો છે તેથી પર વિષયમાં અપરિમિતતા થઈ ગઈ છે, શરીર મારું, પર મારું, વર્તમાનમાં જેટલા જેટલા પરદ્રવ્યો છે તે બધા મારાં, ભૂત-ભવિષ્યના જેટલા પરદ્રવ્યો છે તે બધા મારાં એમ ત્રણકાળ અને ત્રણલોકના બધા પદાર્થો મારા એમ મિથ્યાત્વમોહથી પરદ્રવ્યોમાં અને પરભાવોમાં અપરિમિતતા-અમર્યાદિતતા કરી એ રીતે

૩૭૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

મિથ્યાત્વમોહ તે અપરિમિતમોહ છે અને સમ્યગ્દર્શન થયા પછી અદ્ય અસ્થિરતા રહે છે, ચારિત્રમોહ રહે છે તે પરિમિતમોહ છે, વર્તમાન અસ્થિરતા પૂરતો મર્યાદાએ જોડાય છે માટે તે પરિમિતમોહ છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પદાર્થો પ્રત્યે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ યુદ્ધિ રહેતી નથી પણ પુરુષાર્થની મંદતાએ રાગ-દ્વેષ થઈ જાય છે, આત્મા બેહુદ સામર્થ્યથી ભરપૂર અનંતગુણોનો પિંડ છે તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે, સમ્યગ્દર્શનનો વિષય પણ અપરિમિત છે, સમ્યગ્દર્શની જીવ વર્તમાન અસ્થિરતા પૂરતો મર્યાદાએ જોડાય છે માટે તેને પરિમિતમોહ છે, મિથ્યાદષ્ટિ જીવ યોતાના અનંતગુણના સામર્થ્યની અનંતતાને ચૂકીને પરમાં અનંતતા માને છે માટે મિથ્યાત્વ મોહ છે તે અપરિમિત મોહ છે.

જેમ કોઈએ શિખંડ ખાધો હોય ને પછી ઉલટી થઈ જાય તોપણ જરા સ્વાદ ગળામાં રહી જાય. તેમ સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછી કોઈ જીવ પડી જાય, પડતા પડતા હજી મિથ્યાત્વ અવસ્થા સુધી પહોંચ્યો નથી પણ વચમાં છે તેને સાસાદન કહેવાય છે, સાસાદન એટલે સમકિતથી પડી ગયો ને હજી મિથ્યાત્વ પામ્યો નથી એવા વચલા બહુ અદ્ય સમયે જે અવસ્થા રહે છે તેને સાસાદન કહેવાય છે.

અનંતાનુબંધી કપાયની ચોકડી અને મિથ્યાત્વમોહ તે પ્રકૃતિઓ જ્યારે જીવ ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન પામે છે ત્યારે ઉપશમી જાય છે, ઠરી જાય છે, દબાઈ જાય છે. જેમ પાણીમાં ડાળ હોય અને તે ડાળ જ્યારે બેસી જાય ત્યારે પાણીની નિર્મળ અવસ્થા થાય છે તેમ આત્મામાં ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે કર્મનો ડાળ નીચે બેસી જાય છે. તે ઉપશમ સમ્યગ્દર્શન થતાં મિથ્યાત્વ મોહ પ્રકૃતિના ત્રણ કટકા થાય છે, તેમાં એક મિથ્યાત્વમોહનીય, મિશ્રમોહનીય, અને સમકિત મોહનીય એવા ત્રણ ભાગ થાય છે, મિથ્યાત્વમોહનીયનો પહેલો ગુણસ્થાને ઉદય હોય છે, મિશ્રમોહનીયનો ત્રીજો ગુણસ્થાને ઉદય હોય છે, અને સમકિત મોહનીયનો ચોથો ગુણસ્થાનથી ક્ષયોપશમ સમકિત વખતે ઉદય હોય છે.

ક્ષયોપશમ સમકિત વર્તુલ હોય ત્યારે એક સમકિત મોહનીય પ્રકૃતિનો જરા ઉદય રહે છે તેને ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે.

ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનવાળો પાછો પડે નહિ ચાર અનંતાનુબંધી, અને ત્રણ દર્શનમોહનીયની તે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય થાય તેને ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. તે ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પણ એક અવસ્થા છે.

આત્મા ક્રુવસ્વરૂપ એકરૂપ છે તેમાં અવસ્થાના ભેદમાં યોતાને જાતવા જાય કે હું ઉપશમ સમકિતી છું કે ક્ષયોપશમ સમકિતી છું કે ક્ષાયિક સમકિતી છું તે બધા રાગ મિશ્રિત પરિણામ છે, અરાગી આત્માની પર્યાય ઉદ્ઘાડવામાં રાગમિશ્રિત પરિણામ

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૭૩

મદદ કરતા નથી. પૂરો થયા પહેલા વચ્ચે એવા વિચાર આવે ખરા, પણ તે રાગ મિશ્રિત પરિણામ છે તે આત્માની નિર્મળ પર્યાય ઉઘાડવામાં મદદ કરે નહિ પણ અભેદ આત્મા ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી જ નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે.

ક્ષાયિક સમકિત તે પણ એક અવસ્થા છે. તે અવસ્થા સાદિ અનંત છે અને આત્મા તે અનાદિ અનંત છે. માટે તે પર્યાય પૂરતું પણ આત્માનું અખંડ સ્વરૂપ નથી.

ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તે બધી પર્યાય છે તે પર્યાય વર્તમાન એક સમયની છે. સમય સમય થઈને લાંબો કાળ થાય તે જુદી વાત છે પણ વર્તમાન પર્યાય તે એક સમય પૂરતી જ છે. તેથી તે અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે પર્યાય ઉપર દષ્ટિ આપતાં નિર્મળપર્યાય પ્રગટતી નથી. ઉપશમ ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક પર્યાયથી દ્રવ્ય પકડાય ખરું, પણ તે પર્યાય ઉપર લક્ષ આપતાં રાગ થાય છે તે રાગથી આત્માનું સ્વરૂપ પકડાતું નથી, રાગને તે સ્વરૂપ ગોચર નથી, માટે તે અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ક્ષયોપશમ ને ઉપશમ ભાવોથી આત્માનું સ્વરૂપ અગોચર છે. તે પર્યાયથી આત્માનું સ્વરૂપ પકડાય છે પણ તે પર્યાયનો વિષય આખું દ્રવ્ય છે. પર્યાયના ભેદને સમ્યક્દર્શનની પર્યાય સ્વીકારતી નથી અને દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં રાગ તૂટે છે પર્યાય તે સમયે સમયે બદલાય છે પણ દ્રવ્ય તે સત્ છે. વર્તમાનમાં અને બધી ક્ષણે હયાત છે એટલે તેના ઉપર દષ્ટિ આપતાં નિર્વિકલ્પ ધ્યાન થાય છે.

વસ્તુ અભેદ છે અને દષ્ટિનો વિષય પણ અભેદ છે, આત્મા છે તેમાં આ છ પ્રકારના રાગની મદદ નથી, આત્મામાં છ પ્રકારની ગોતણી કરે કે હું ક્ષાયિક સમકિતી છું, કે ઉપશમસમકિતી છું વગેરે તેવા છ પ્રકારના ભેદના વિચાર કરે તે તે વિચાર અરાગીસ્વભાવ ખીલવામાં મદદ કરે નહિ, ઉલટો રાગમાં રોકાઈ જાય છે અને સ્વભાવ ઉપર દષ્ટિ મૂકે તે સ્વભાવપર્યાય ઉઘડે છે તે છ પ્રકારની અવસ્થા એક પછી એક કમ-સર થાય છે તે અવસ્થા તે અનાદિસાંત છે, સાદિસાંત છે અને સાદિઅનંત છે અને હું અખંડ જ્ઞાયકમૂર્તિ આત્મા તે અનાદિઅનંત છું એના વિષયના જોરમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન અને રમણતા થાય છે. તે છ પ્રકારના રાગમાં રોકાવું તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે એ રીતે છએ પર્યાયને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. તે પર્યાય થાય છે આત્માની અવસ્થામાં, કાંઈ જડમાં થતી નથી પણ ઉપર કહ્યું તે રીતે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

આત્મામાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન-ચારિત્રનો મોક્ષમાર્ગ અને મોક્ષપર્યાય પ્રગટે છે તે અખંડ સ્વભાવનો આશ્રય લેતાં પ્રગટે છે. વિકારનો આશ્રય લેતાં કે નિર્મળપર્યાયનો આશ્રય લેતાં મોક્ષપર્યાય પ્રગટતી નથી.

૩૭૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય પણ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી, ગુણના ભેદ તે પણ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી પરંતુ આખો આત્મા સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે. હું ક્ષાયિક સમકિતી છું કે ઉપશમ સમકિત છું એવું જાતવું તે પણ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી, ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરું, કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરું કે સિદ્ધપર્યાય પ્રગટ કરું એવી પર્યાય પ્રગટ કરવાનું લક્ષ પણ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી. જ્ઞાન બધા ભેદોને જાણે ખરું પણ સમ્યગ્દર્શનનું તે સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય ઉપર પણ લક્ષ નથી, અનંતગુણની અનંતપર્યાય અને અનંતગુણનો પિંડ આત્મા તેનું વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ છે તેના ઉપર અભેદદ્રષ્ટિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. સિદ્ધની પર્યાયની સાધક દશામાં પ્રગટ હયાતિ જ નથી તે જાણી હયાતિ જ નથી તેનો આશ્રય કઈ રીતે લેવાય? તેવી રીતે કેવળજ્ઞાન પર્યાય વર્તમાનમાં પ્રગટી નથી તેનો પણ આશ્રય કઈ રીતે લેવાય? જે નથી તેના ઉપર લક્ષ અપાય નહિ માટે એકાબતા થાય નહિ, જે પર્યાય નથી એટલે કે જે પર્યાયની વર્તમાનમાં નાસ્તિ છે તે નાસ્તિ ઉપર લક્ષ અપાય ક્યાંથી? અને લક્ષ આપ્યા વગર એકાબતા થાય ક્યાંથી? માટે પરિપૂર્ણ દ્રવ્યની દરેક સમયે અસ્તિ છે તે દ્રવ્ય ઉપર લક્ષ આપી શકાય છે, એકાબતા થઈ શકે છે અને નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે.

જેમ આંખમાં કેરી પચાસ મણુ પાકે તે કેરીની ડાળે ડાળે ને લુમખે લુમખે જે પાણી પાય તે કેરી ન પાકે. અને પ્રવૃત્તિનો પાર ન રહે. પણ બધી કેરી ફાલવાનું જે આંખમાં મૂળીયું છે ત્યાં પાણી પાય તે એકદમ બધી કેરીને તે પાણી પહોંચી જાય છે, અને વરસે વરસે કેરીનો ફાલ આવ્યા કરે છે, તેનું કારણ મૂળમાં પાણી પાયું તે છે. એવી રીતે આત્મામાં જે જે નિર્મળ નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટે તે પર્યાયે નજર મૂકતાં આત્મામાં કેવળજ્ઞાન વગેરે નિર્મળ પર્યાયનો ફાલ ન આવે તેવા ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં તે પ્રવૃત્તિનો પાર ન રહે, એવો પ્રવૃત્તિમય માર્ગ હોય નહિ પણ બધી પર્યાયનું મૂળીયું બધી પર્યાયનું બીજ અનંતગુણનો પિંડ આત્મા તેના ઉપર લક્ષ મૂકતાં નિર્મળ અવસ્થા પ્રગટે છે. એવું સુક્તિના માર્ગનું સ્વરૂપ છે.

આચાર્યદેવે સમ્યગ્દર્શન માર્ગણા કહીને સમ્યગ્દર્શનના બધા પ્રકારો છે એમ બતાવી વ્યવહાર કહ્યો છે. આ છ પ્રકારો જે ન માને તેને ગૃહીતમિથ્યાત્વ પણ છૂટવું નથી પણ જે છ પ્રકારના ભેદોમાં જ અટકી જાય તેને અગૃહીતમિથ્યાત્વ છૂટવું નથી, આચાર્યદેવે સમ્યગ્દર્શનના પ્રકારો કહીને ગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડાવવાની વાત કરી છે એ રીતે વ્યવહાર બતાવ્યો છે પણ તે છ પ્રકાર અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેમ કહી પરમાર્થ બતાવ્યો છે અને અગૃહીતમિથ્યાત્વ છોડાવવાની વાત કરી છે.

માર્ગણા તે લક્ષ્ય છે અને માર્ગણાના ભેદ તેનું લક્ષણ છે તે ભેદરૂપ લક્ષ્ય

गाथा ५०-५५]

[३७५

लक्षणो आत्माधी लुदा छे, आत्माना लक्ष्य लक्षणो अभेद छे; भेद उपर लक्ष करवुं ते आत्मानी अकताने तोउनार छे. भेद उपरना लक्षणी अकता पुद्गल तरई जय छे माटे भार्गवाना भेद ते पुद्गलना परिणाम छे. सम्यग्दर्शन अने केवणज्ञान वगेरेनी जे निर्माण पर्याय प्रगटे ते तो चैतन्य द्रव्यमां लगे छे, चैतन्य द्रव्यमां अभेद थाय छे माटे तेने तो चैतन्यना परिणाम कछा छे, तेने कांई पुद्गलना परिणाम नथी कछा पणु ते भेदा उपर लक्ष जतां राग थाय छे ते रागने पुद्गलना परिणाम कछा छे.

हुवे संज्ञी-असंज्ञीना भास कछे छे. संज्ञी अछेले मानवाणा एव अने असंज्ञी अछेले मन वगरना एव. ते जे प्रकार आत्माभां जातवा नछि. आत्मा संज्ञी असंज्ञीना भेद वगरना छे. ऐकेन्द्रिय अछेले पृथ्वी, पाणी, अग्नि, वायरे अने वनस्पति ते एवोने अक स्पर्शेन्द्रिय होय छे, अने जे एवने शरीर अने एल अे जे इंद्रिय होय ते ऐइन्द्रिय एव छे. इयण वगेरे ऐइन्द्रिय एवो छे. कीडी, मकोडा, बांयड, मांकड वगेरे तेइन्द्रिय एवो छे तेने ऐइन्द्रिय करतां अक नासिका वधारे होय छे अने माथी, मसला, डंस, मच्छर, वगेरे औरिन्द्रिय एवो होय छे तेने तेइन्द्रिय करतां अक आंभ वधारे होय छे अने पचेन्द्रिय अछेले पांय इंद्रियवाणा एवो तेने औरिन्द्रिय करतां कान वधारे होय छे, ते पचेन्द्रिय एवो मन वगरना पणु होय छे तेने असंज्ञी कछेवाय छे, अने मनवाणा होय छे तेने संज्ञी कछेवाय छे.

आचार्यदेव कछे छे के आत्मा मनवाणा छे के मन वगरना छे तेवा भेदमां जाताने जातवाथी राग थाय छे, ते राग वडे निर्माण पर्याय उघडती नथी पणु अप्पंड आत्मा उपर दृष्टि भूकवाथी निर्माण पर्याय उघडे छे.

हुवे आहारभार्गवा कछे छे, आहारक अने अणुआहारक अे जे अवस्था छे, अे जे अवस्थाभां कर्मा निमित्तनी अपेक्षा आवे छे, माटे ते पणु आत्मानुं अप्पंड स्वरूप नथी. आहारना लाव अने अणुआहारक अवस्था ते आत्मानुं अप्पंड स्वरूप नथी ते अने पर्याय थाय छे आत्माभां, परंतु ते पर्याय उपर लक्ष भूकतां राग आवे छे, अने राग ते आत्मानुं स्वरूप नथी, माटे आहारक अने अणुआहारकनी अवस्थाना भेद आत्माभां नथी.

आ अपूर्व वात छे, आरी वात एवोअे अनंत काणमां अंतरथी सांलणी नथी. अंतरथी सांलण्या वगर अंतर विचार जगे नछि, अंतर विचार जग्या विना अपूर्व भाहात्म्य आवे नछि, अपूर्व भाहात्म्य वगर यथार्थ श्रद्धा ज्ञान थाय नछि, यथार्थ श्रद्धा ज्ञान विना साचुं चरित्र थाय नछि, चरित्र वगर केवण अने मोक्ष थाय

૩૭૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નહિ, આ માર્ગણા કહીને પરમપારિણામિકભાવ વર્ણવ્યો છે, અને પરમપારિણામિકભાવ ઉપર દષ્ટિ મૂકવાનું આચાર્યદેવે બતાવ્યું છે.

હવે ચોવીશમે બોલ કહે છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનું અમુક સુદત સુધી સાથે રહેવું તે જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સ્થિતિબંધસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

આત્માના પ્રદેશોની સાથે કર્મની પ્રકૃતિ હોય છે, તે પ્રકૃતિના કૃણરૂપ આ શરીરમાં એકદમ રોગ આવે છે, એકદમ મરણ થાય છે, એકદમ પૈસા ભેગા થઈ જાય છે, એકદમ પૈસા ચાલ્યા જાય છે, વગેરે અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતા થયા કરે છે. તે બધું થવાનું કારણ કર્મ પ્રકૃતિનો ઉદય છે, તે બધા ઉદયની સ્થિતિ જેટલી હોય તે પ્રમાણે તે રહે તે પછી તે ચાલ્યું જાય છે. તે કર્મ પ્રકૃતિઓનું અમુક સુદત સુધી આત્માની સાથે રહેવું તેને સ્થિતિબંધ કહેવાય છે. તે સ્થિતિબંધ આત્માનો સ્વભાવ નથી તે કર્મ પ્રકૃતિઓની સ્થિતિ ઓછામાં ઓછી અંતર્મૂર્તની, અને વધારેમાં વધારે સિત્તેર કોડા-કોડી સાગરોપમની હોય છે. સિત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમનો સાત ચોવીશી જેટલો કાળ થાય, તે બધા સ્થિતિબંધના પ્રકારો પુદ્ગલના પરિણામ છે આત્માનો તે સ્વભાવ નથી.

હવે પચીશમે બોલ કહે છે. કપાયના વિપાકનું અતિશયપણું જેમનું લક્ષણ છે એવાં જે સંકલેશસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

સંકલેશભાવ એટલે અશુભભાવ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. હિંસાના, ક્રોધના, માનના, વિપયના, વગેરે જે અશુભપરિણામ, તે બધાય આત્મામાં નથી તેવા નિરાળા આત્માની શ્રદ્ધા કરવાથી અશુભ પર્યાય છૂટીને નિર્મળ પર્યાય થાય છે અશુભ પરિણામ આત્માની પર્યાયમાં થાય છે કાંઈ જડમાં નથી થતાં, પણ તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે તે અપેક્ષાએ તેને જડના કહ્યા છે. તે અશુભ પરિણામ ઉપર લક્ષ રાખવાથી તે અશુભ પરિણામ છૂટતાં નથી પણ અખંડ આત્માના સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરવાથી તે છૂટે છે. તે અશુભપરિણામનું શરણ લેવાથી હિત નથી પણ અખંડ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવનું શરણ લેવાથી હિત છે.

હવે ૨૬ મે બોલ કહે છે. કપાયના વિપાકનું મંદપણું જેમનું લક્ષણ છે એવા જે વિશુદ્ધિસ્થાનો તે બધાય જીવને નથી કારણ કે તે પુદ્ગલદ્રવ્યના પરિણામમય હોવાથી આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે.

વિશુદ્ધિસ્થાન એટલે કપાયની મંદતા, કપાયની મંદતા એટલે શુભપરિણામ,

गाथा ५०-५५]

[३७७

दया, ज्ञान, पूजा, लक्ष्मी वगैरे ते अथा शुभपरिणाम छे ते अथाय आत्माने नथी कारण
के ते विकार छे अने विकार छे ते आत्मानो स्वभाव नथी भाटे शुभपरिणाम ते अथाय
आत्माने नथी. अशुभपरिणाम टाणवा भाटे शुभपरिणाम आवे अरां पणु ते विकार
छे तेनाथी आत्माने लाल नथी. शुभपरिणामनो आश्रय ते विकारनो आश्रय छे तेनाथी
आत्माने छित नथी. आत्माना स्वप्नो आश्रय करवार्थी आत्माने लाल छे. शुभभावनी
पर्याय थाय छे आत्माभां, पणु ते आत्मानो स्वभाव नथी भाटे ते पुद्गलना परिणाम छे.

हुवे २७ भो ओल कडे छे. चारित्रभोडना विपाकनी कंभशः निवृत्ति जेमनुं
लक्षणु छे अेवां जे संयम लब्धिस्थानो ते अथांय जवने नथी.

आत्मानुं लान थया पछी अस्थिरतानी कुंभे कुंभे निवृत्ति थर्ध स्थिरता वधे तेवा
अथा प्रकारे पणु आत्मानो स्वभाव नथी. कुंभे कुंभे स्थिरतानी जे निर्माणपर्याय वधे
छे अेवा कुंभना प्रकारे आत्माना अण्ड स्वभावमां नथी. संयमनी निर्माणपर्याय
थोडी थोडी वधे तेमां कर्मनी अपेक्षा आवे छे भाटे ते आत्मानो स्वभाव नथी.
अस्थिरता टाणुं अने स्थिरता करुं अेवा रागना विकल्पमां अटकी जवुं ते आत्मानो
स्वभाव नथी. आत्माना अण्ड स्वभाव उपर दृष्टितुं जेर आपवाथी संयमनी निर्माण
पर्याय उवठे छे, आत्मानी निर्माण अवस्था उवाडवामां आत्माना कायमीपणानो आश्रय
छे. संयमनी पर्याय स्थिरता आदि अनंतगुणनो पिंड आणो आत्मा पडथे छे तेना
आश्रये प्रगटे छे परंतु स्थिरतानी पर्यायना आश्रये पणु स्थिरतानी पर्याय प्रगटती नथी.

हुं अण्ड स्वभावे परिपूर्णा हुं तेवी श्रद्धा करवार्थी गुणनी निर्माण पर्याय
आवशे पणु अवस्था उपर लक्ष राणी विकल्प कर्या करशे तो अवस्था निर्माण थशे
नछि. निर्माण अवस्था प्रगटाववानो आश्रय द्रव्य छे. अस्थिरताने कुंभे कुंभे टाणीने
स्थिरता थाय ते पणु आत्मानो अण्ड स्वभाव नथी. अंदर थोडी थोडी संयम पर्याय वधती
जय तेना उपर लक्ष करवार्थी संयम न प्रगटे पणु अण्ड द्रव्यना आश्रये संयम प्रगटे
छे, संयमनी कुंभे कुंभे पर्याय वधती जय तेमां कर्मनी निवृत्तिनी अपेक्षा आवे छे
भाटे ते संयमलब्धिस्थानो आत्माने नथी. मार्गज्ञाना ओलमां संयमनो ओल आव्यो
हुतो तेमां तो संयमना छे ल्हेदनी वात हुती अने आ संयमलब्धिस्थानमां तो संयमना
कुंभे कुंभे वधता परिणाम दीधा छे, संयमना स्थान तो असंज्याता पणु छे अने अनंत
पणु छे. ते अथा संयमना प्रकार थाय छे जैतन्यनी पर्यायमां, जडमां थता नथी पणु
ते पर्याय उपर लक्ष भूकतां राग आवे छे अने राग छे ते विकार छे विकार छे ते
आत्मानो स्वभाव नथी भाटे संयमलब्धिस्थानो आत्माने नथी.

स. प्र. ४८

૩૭૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

આ વિષય અપૂર્વ છે સૌ પોતે પોતાની કલ્પનાથી માનેલો ધર્મ માને પણ તેથી કાંઈ સાચો ધર્મ થાય નહિ. નાના બાળકો લીંબાળીમાં ખરો બાંબો માને તેથી કાંઈ લીંબાળીમાંથી બાંબો ન ઊગે. વસ્તુનો સ્વભાવ જોવો છે તેવો જાણ્યા વિના માને તેથી કાંઈ તેનું ફળ સાચું ન આવે. વસ્તુનો સ્વભાવ જોવો છે તેવો માને તો તેનું સાચું ફળ આવે.

હવે ૨૮ મો બોલ કહે છે. પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત, આદર, સૂક્ષ્મ, એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંજી તથા અસંજી પંચેન્દ્રિય જેમનાં લક્ષણ છે એવાં જે જીવસ્થાનો તે બધાંય જીવને નથી.

પર્યાપ્તિના છ પ્રકાર હોય છે તેને લઈને આહાર લેવાય છે, બોલાય છે વગેરે છ પ્રકારે છે તે બધામાં પૂર્ણપણે બંધાય તે પર્યાપ્ત અને અપૂર્ણપણે બંધાય તે અપર્યાપ્ત.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયરો અને વનસ્પતિ તે આદર પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય છે તેમાં સૂક્ષ્મ, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયરો અને વનસ્પતિના જીવો તે લોકમાં બધે ઠેકાણે ભર્યા છે, એવા સૂક્ષ્મ શરીરમાં તું અનંતવાર જઈ આવ્યો છે તે સખડપટ્ટી બધી તારી ભૂલને લઈને થઈ છે. એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને સંજી અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં તું અનંતવાર જઈ આવ્યો છે, આત્મા જ્ઞાયકમૂર્તિ નિર્ભળ જ્ઞાનનો ધન છે તેને આ ચૌદ પ્રકારના જીવસ્થાનો નથી તે જીવસ્થાનો કર્મના સંયોગને લઈને છે. માટે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે આત્મામાં તે નથી.

હવે ઓગણત્રીશમો બોલ કહે છે. તેમાં ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કહે છે. આત્માની પૂર્ણ નિર્ભળપર્યાય પ્રગટ થયા પહેલાં તેને ચૌદ અવસ્થા હોય છે તેને ચૌદ ગુણસ્થાન કહેવાય છે, તેમાં મેડીએ ચડવાનું ખરું પગથીયું ચોથેથી શરૂ થાય છે.

હવે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કહે છે, શરીર, મન, વાણી, શુભાશુભભાવ તેને પોતાના માને છે, અને પોતાના સ્વભાવને પોતાનું માનતો નથી પણ પરને પોતાનું માને છે તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન છે. તે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાન પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

સમ્યક્દર્શન પામ્યા પછી પાછો પડતાં હજી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને પહોંચ્યો નથી વચમાં છે, તે અવસ્થાને સાસાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે, તે સાસાદન ગુણસ્થાને બહુ અલ્પ વખત અવસ્થા રહે છે જેમ કેરી ડાળ ઉપરથી પડતાં નીચે જમીનને અડતાં જરા વાર લાગે, અને વચમાં જરા અલ્પકાળ રહે છે, તેમ સમ્યક્દર્શનથી પડતાં મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાને પહોંચતા વચ્ચે કેરીની માફક જરાં વાર લાગે તેટલો કાળ સાસાદન સમકિતનો છે તે કાળ બહુ જ અલ્પ છે, તે સાસાદન ગુણસ્થાન પણ આત્માનો સ્વભાવ નથી.

ત્રીજા મિશ્ર ગુણસ્થાનના પણ બહુ સૂક્ષ્મ પરિણામ હોય છે તેની સ્થિતિ પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે. તે મિશ્ર ગુણસ્થાનના પરિણામ સમ્યગ્મિથ્યાત્વરૂપ હોય છે તે ગુણસ્થાન પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

આત્મા પરિપૂર્ણ જ્ઞાયક સ્વરૂપે એકરૂપે છે, આ રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારો તે મારું સ્વરૂપ નથી. મારું તે પૂર્ણ ચિદાનંદસ્વરૂપ છે આવું ભાન થોથે ગુણસ્થાને સમ્યગ્દષ્ટિને હોય છે, પરંતુ આવું જુદું ભાન હોવા છતાં પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયની, હિંસાની કે આખરૂ કીર્તિ વગેરેની આસક્તિ ટળી ન હોય કારણ કે એટલી સ્વરૂપ સ્થિરતા પ્રગટી નથી તેથી હજુ આસક્તિ ઉભી છે, તેથી ત્યાં અવિરતિપણું છે. માટે આ ગુણસ્થાનને થોથું અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ ગુણસ્થાન કહેવાય છે. તે સમ્યગ્દર્શન પણ એક અવસ્થા છે તેથી તે અવસ્થાના આશ્રયે પાંચમું ગુણસ્થાન પ્રગટે તેમ બને નહિ. પર્યાયના આશ્રયે આગળ જવાય નહિ પણ વસ્તુના આશ્રયે આગળ જવાય છે. પર્યાય પૂરતો અખંડ આત્મા નથી માટે થોથું ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

હવે પાંચમું ગુણસ્થાન કહે છે. આત્મા ચિદાનંદસ્વરૂપ છે તેમ ભાન થાય ત્યારે અન્તાનુબંધી કપાય થોથે ગુણસ્થાને ટળી જાય છે અને અહીં પાંચમે ગુણસ્થાને અપ્રત્યાખ્યાન કપાયની થોકડી ટળી જાય છે. આત્મા પરથી નિરાળો એવું ભાન થયા પછી હિંસાનો અને પાંચ ઇન્દ્રિયના વિષયનો અમુક અંશે સહજ ત્યાગ થાય છે, આત્માના સ્વભાવનો સહજ સ્વાદ લેતાં અમુક અંશે વિષય-કપાય અને હિંસાની આસક્તિ ઘટી જાય છે તેને પાંચમું ગુણસ્થાન કહેવાય છે, તે પાંચમું ગુણસ્થાન પણ એક અવસ્થા છે, તે અવસ્થા દ્રવ્યના આશ્રયે પ્રગટે છે. અવસ્થા ઉપર લક્ષ આપતા તો રાગ આવે છે અને રાગ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, માટે ગુણસ્થાન પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, ગુણસ્થાનની પર્યાય થાય છે આત્મામાં, કાંઈ જડમાં થતી નથી પણ તે અવસ્થા પૂરતો આત્મા નથી અને તે અવસ્થા ઉપર લક્ષ આપતા રાગ આવે છે અને રાગ તે પરવલણવાળો ભાવ છે માટે પરનો છે તે અપેક્ષાએ પાંચમું ગુણસ્થાન તે આત્માને નથી તેમ કહ્યું છે.

હવે છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ કહે છે. પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત એમ બે પ્રકારની મુનિની દશા હોય છે. મુનિપણામાં બાહ્યલિંગમાં તદન નગ્નપણું હોય છે, માતાએ જેવા જનમ્યા તેવા હોય છે. એક પણ લુગડાનો તાણાવાણા મુનિપણામાં હોતો નથી. છઠ્ઠી ભૂમિકાએ મુનિ વર્તાતા હોય ત્યારે શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાયનો, ઉપદેશનો, આહાર લેવાનો વગેરે વિકલ્પ હોય છે, અને સાતમે અપ્રમત્ત ગુણસ્થાને મુનિ વર્તાતા હોય ત્યારે આત્માના નિર્વિકલ્પ અનુભવનો સ્વાદ લે છે, ચૈતન્ય ગોળો છૂટી પડીને

૩૮૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પોતાના સ્વભાવનો અનુભવ કરે છે; આત્માના આનંદમાં બહારનો કોઈ પણ જાતનો ખ્યાલ હોતો નથી, તે રીતે સ્વરૂપધ્યાનમાં લીન હોય ત્યારે મુનિને સાતમું ગુણસ્થાન હોય છે, તેવી રીતે મુનિ ક્ષણમાં અપ્રમત્ત અને ક્ષણમાં પ્રમત્ત એમ હજારોવાર આવ જા કરે છે આ મુનિપણની અંતર દશા છે, ઘડીમાં પ્રમત્તમાં આવે ત્યારે ઉપદેશ આપવાનો વિકલ્પ આવે, મહામત ચોખા પાણું તેમ વિકલ્પ આવે, આહાર-પાણી શુદ્ધ લઈ તેમ પણ વિકલ્પ આવે તેમ ક્ષણવાર બહાર રહી વળી પાછા અપ્રમત્ત ધ્યાનમાં નિર્વિકલ્પ આનંદમાં ઝૂલે છે. આ રીતે મુનિદશામાં સ્વરૂપ ધ્યાન વિશેષ હોય છે, કેવળજ્ઞાન લેવાની નજીકતા વર્તે છે. મુનિપણું તે કેવળજ્ઞાન લેવાનું સાક્ષાત્ કારણ છે. છઠ્ઠું ગુણસ્થાને પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય ચોકડીનો અભાવ થાય છે છટકું અને સાતમું ગુણસ્થાન તે બંને અવસ્થા છે પણ અવસ્થા તે આત્માનું અખંડસ્વરૂપ નથી. અવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી અવસ્થા પ્રગટતી નથી પણ અખંડ દ્રવ્યસ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકવાથી પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત મુનિપણની અવસ્થા પ્રગટે છે. પ્રમત્ત અપ્રમત્તની અવસ્થા પ્રગટી તેમાં કર્મના અભાવની અપેક્ષા આવે છે માટે તે નિરપેક્ષ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એકલી નિરપેક્ષ દૃષ્ટિના વિષયમાં એવા પર અપેક્ષાના ભેદ લાગુ પડતા નથી માટે ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. કેવળજ્ઞાનની પૂરી પર્યાય પ્રગટાવવામાં આવે તે પહેલાં મુનિપણની સાધકદશા વચ્ચે આવે ખરી, ગુણસ્થાનની બધી પર્યાય આત્મામાં થાય ખરી, અને ગુણસ્થાન તે ચૈતન્યની અવસ્થામાં થાય છે જડમાં થતા નથી તોપણ તે અવસ્થાના ભેદ ઉપર લક્ષ આપતાં રાગ આવે છે અને રાગ તે વિકાર છે, વિકાર છે તે પરનિમિત્તે ચૈતન્યની પર્યાયમાં થાય છે, પરનિમિત્તે થાય છે માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. ચીદે ગુણસ્થાન છે એમ કહીને આચાર્યદેવે જૈનશાસનનો આખો વ્યવહાર ઉભો રાખ્યો છે, સર્વજ્ઞ ભગવાનનો કહેલો આવો અપૂર્વ વ્યવહાર ખીજે કયાંય નથી એમ બતાવ્યું છે. ગુણસ્થાન કહીને ગુણસ્થાનની પર્યાય વચ્ચે આવે છે તેમ કહી વ્યવહાર બતાવ્યો છે અને તે પર્યાય આત્માના અખંડ સ્વરૂપની દૃષ્ટિના વિષયમાં નથી એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે. દૃષ્ટિ તે ગુણસ્થાનના ભેદને સ્વીકારતી નથી માટે ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણસ્થાનમાં ધ્યાન ઘણું જ વિશેષ હોય છે, બહારનું લક્ષ ત્યાં પણ હોવું નથી, પરિણામની નિર્ભંગધારા હોય છે તે ગુણસ્થાને નિર્ભંગ પરિણામની બે જાતની ધારા હોય છે. એક ધારા કપાયનો મૂળમાંથી ક્ષય કરે છે તેને ક્ષયકરણી કહેવાય છે, અને બીજી ધારા કપાયને ઠારે છે એટલે કે ઉપશમ કરે છે તેને ઉપશમકરણી કહેવાય છે, તે આઠમા ગુણસ્થાનની ક્ષયકરણી અને ઉપશમકરણીની અવસ્થા પૂરતો

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૮૧

અખંડ આત્મા નથી તે ગુણસ્થાન છે તે ભેદનું લક્ષણ છે, અભેદ આત્માનું લક્ષણ તે નથી. ગુણસ્થાનના ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે માટે ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

નવમું અનિવૃત્તિકરણગુણસ્થાન છે. અનિવૃત્તિ એટલે નિર્મળ પરિણામની ધારાએ ચડતાં ચડતાં પાછો ન પડે. ત્યાં પણ નિર્મળપરિણામની બે ધારા હોય છે, એક ધારા કપાયને મૂળમાંથી ટાળે તે ક્ષપકધારા કહેવાય છે. અને એક કપાયને ઠારે તે ધારાને ઉપશમધારા કહેવાય છે. નવમું ગુણસ્થાન તે પણ એક અવસ્થા છે માટે તે આત્માનું અખંડ સ્વરૂપ નથી.

દશમું સૂક્ષ્મસંપરાયગુણસ્થાન છે. ત્યાં સૂક્ષ્મ લોભનો જરીક ઉદય હોય છે. આ ગુણસ્થાને વીતરાગતાની નિર્મળતા ઘણી હોય છે, ધ્યાનની વિશેષતા ઘણી હોય છે પણ સૂક્ષ્મ એટલે ઝીણા અને સંપરાય એટલે કપાયનો અબુદ્ધિપૂર્વક ઉદય હોય છે. દશમું ગુણસ્થાન તે પણ એક અવસ્થા છે. તે અવસ્થા અખંડ વસ્તુ ઉપર દ્રષ્ટિ મૂકવાથી પ્રગટે છે પણ અવસ્થા ઉપર લક્ષ મૂકવાથી તે રાગ આવે છે, રાગ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી ગુણસ્થાન તે ભેદનું લક્ષણ છે. અભેદ આત્માનું તે સ્વરૂપ નથી માટે ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી.

અગીયારમું ઉપશાંતભોલ ગુણસ્થાન છે. તે ગુણસ્થાને પરિણામમાં વીતરાગત હોય છે અને કપાયો તદ્દન ઉપશમિલા હોય છે, તે ઉપશાંતભોલ ગુણસ્થાન પણ એક અવસ્થા છે, અવસ્થા છે તે ભેદનું લક્ષણ છે અભેદ આત્માનું લક્ષણ તે નથી માટે ગુણસ્થાન આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે અધી ગુણસ્થાનની પર્યાય થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં જડમાં કાંઈ ગુણસ્થાનની અવસ્થા થતી નથી પણ તે ગુણસ્થાનના ભંગમાં પર નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે તેથી તેને પરના કહ્યા છે.

બારમું ક્ષીણભોલ ગુણસ્થાન છે. તે ગુણસ્થાને જેવી છે તેવી નિર્મળ વીતરાગદશા પ્રગટે છે અને ભોલનો સર્વાથ મૂળમાંથી ક્ષય થાય છે. આ ગુણસ્થાને આવેલો પાછો પડે જ નહિ, અંતમુહૂર્તમાં કેવળજ્ઞાન લીધે જ છૂટકો કરે. આ ગુણસ્થાન પણ એક અવસ્થા છે માટે તે અભેદ આત્માનું લક્ષણ નથી.

તેરમું સયોગીકેવળીગુણસ્થાન છે. આ ગુણસ્થાને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે, સમસ્ત ત્રણકાળ ત્રણલોકને હસ્તામળની ધેડે જાણે. કેવળજ્ઞાન અવસ્થા સહિત જે દેહધારીપણે હોય તેને સયોગીકેવળી કહેવાય છે. મહાવીરભગવાન પણ કેવળજ્ઞાન અવસ્થાએ દેહધારીપણે વિચરતા હતા ત્યારે તે પણ સયોગીકેવળી અવસ્થાએ હતા. અત્યારે મહાવિદેહ-ક્ષેત્રમાં ત્રિલોકનાથ તીર્થંકર શ્રી સીમંધર ભગવાન દેહધારીપણે સાક્ષાત્ બિરાજ રહ્યા

૩૮૨]

| સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

છે તે સયોગીકેવળી અવસ્થાએ છે તે કેવળજ્ઞાન પણ એક અવસ્થા છે તે કેવળપર્યાય પૂરતો આત્મા નથી, કેવળ પર્યાય તો સાદિઅનંત છે આત્મા તો અનાદિઅનંત છે, માટે કેવળ પર્યાય પણ ભેદનું લક્ષણ છે, અભેદ આત્માનું તે લક્ષણ નથી માટે ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આ તેરમું ગુણસ્થાન જોગના કંપનને લઈને છે અને કંપન તે વિકાર છે અને વિકાર તે પુદ્ગલના પરિણામ છે તે અપેક્ષાએ તેરમા ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

ચૌદમું અયોગી કેવળી ગુણસ્થાન છે. ત્યાં મન-વચન-કાયાના યોગનું કંપન થાંલી જાય છે. તે ગુણસ્થાને અ, ઈ, ઉ, ઋ, ૠ તે પાંચ અક્ષર યોલાય તેટલો કાળ દેહની સ્થિતિ રહે છે, તે ગુણસ્થાન પણ એક વિકારી અવસ્થા છે. ચૌદમે ગુણસ્થાને જોગના સંસ્કાર રહે છે અને જોગના સંસ્કાર તે વિકાર છે અને વિકાર તે પુદ્ગલના પરિણામ છે માટે તે અપેક્ષાએ ચૌદમાં ગુણસ્થાનને પણ આચાર્યદેવે પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. ચૌદે ગુણસ્થાનની અવસ્થા તે ભેદનું લક્ષણ છે, અભેદ આત્માનું તે લક્ષણ નથી, ગુણસ્થાન તે ચૈતન્યની પર્યાયમાં થાય છે, જડની પર્યાયમાં થતાં નથી, પરંતુ તેના ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે, રાગ તે આત્માની પર્યાયમાં થાય છે પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, રાગ તે પર નિમિત્તે થતો વિકાર છે. પર વલણવાળો ભાવ છે માટે તે પર છે માટે ગુણસ્થાનની પર્યાયના ભેદ પણ પુદ્ગલના પરિણામ છે તેમ કહ્યું છે. અખંડ વસ્તુદષ્ટિ તે ગુણસ્થાનના ભેદને સ્વીકારતી નથી માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. આચાર્યદેવે ‘ગુણસ્થાન જોમના લક્ષણ છે’ એમ કહીને ગુણસ્થાન છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે, કોઈ કહેતું હોય કે ગુણસ્થાન વગેરે કાંઈ છે જ નહિ તો તેને કહે છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલો જૈનશાસનનો ગુણસ્થાન વગેરેનો વ્યવહાર છે, આવો અપૂર્વ વ્યવહાર બીજો ક્યાંઈ નથી એમ સિદ્ધ કરી વ્યવહાર બતાવ્યો છે, પરંતુ તે ભેદ ઉપર લક્ષ આપતાં રાગ આવે છે, અને અભેદ આત્માનું તે લક્ષણ નથી માટે ગુણસ્થાન તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી એમ કહીને પરમાર્થ બતાવ્યો છે ભેદ ઉપરથી દષ્ટિ ઉપાડીને અભેદ ઉપર દષ્ટિ મૂકવાનું કહ્યું છે.

આ બધા યોગમાં ‘લક્ષણ છે’ એવા શબ્દો આચાર્યદેવે કહીને જૈનશાસનનો આખો વ્યવહાર ઉભો રાખ્યો છે, તે વ્યવહાર ન માને તે મહામિથ્યાત્વી છે. ગુણસ્થાન વગેરે લક્ષ્ય છે અને તેના ભેદ તે લક્ષણ છે તે ભેદ છે ખરા, પરંતુ અખંડ વસ્તુની દષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતી નથી. તે ભેદ ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં નિર્માણપર્યાય ઉદ્વડતી નથી, તે ભેદ પૂરતું અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી તેમ કહીને આચાર્યદેવે પરમાર્થ બતાવ્યો છે.

ચૌદે ગુણસ્થાન મોહ અને જોગના કારણે ઉત્પન્ન થયા છે માટે તે પુદ્ગલના

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૮૩

પરિણામ છે એમ આ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તો કહે છે, પણ ગોમ્મટસાર જેવા વ્યવહારનયના શાસ્ત્રોમાં પણ ચૌદે ગુણસ્થાન તે મોહ અને જોગના કારણે ઉત્પન્ન થયા છે, તેમ કહ્યું છે, મોહ અને જોગ વિકાર છે અને વિકાર તે આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે ગુણસ્થાન પુદ્ગલના પરિણામ છે.

ગુણસ્થાનમાં જે નિર્મળ પર્યાય થાય છે તે તો ચૈતન્યમાં પોતામાં ભળે છે, ચૈતન્યમાં અભેદ થાય છે, તે નિર્મળ પર્યાયને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા નથી, પણ ગુણસ્થાન તે મોહ અને જોગના કારણે ઉત્પન્ન થાય છે, તે અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

કોઈ કહેશે કે આવી વાત કેમ સમજાય? પણ ધીરા થઈને જોવું નથી, વિચારવું નથી, અને માત્ર ન સમજાય ન સમજાય તેમ કહેવું છે, પણ અરે આપુ! આ તત્ત્વ નહિ સમજ તો જાઈશ કયાં? તંબુ તણાશે કયાં? ચોરાશીના રણમાં રોઈશ તોપણ તારી રાડ કોણ સાંભળશે? અરે આપણા! આવા મોંઘા મનુષ્યપણા પામ્યો અને સત્તા શરણાં જે ન લીધાં તો અનંતકાળે આવા ટાણાં મળવા મુશ્કેલ છે. આ મનુષ્યપણું પામ્યો અને પચરંગી દુનિયા દેખી ત્યાં રાજી રાજી થઈ ગયો, ઉપર બેસે બલુનમાં અને નીચે બેસે સલુનમાં, અમુક જાતના કોટ પહેરે અને બેસે મોટરમાં, મોટરનું ચકરડું હાથે ફેરવતો હોય ત્યારે જોઈ લ્યો ભાઈ સાહેબનો રંગ! પણ ભાઈ આપુ! જે સત્તા શરણાં ન લીધાં તો કોઈ તને શરણુ થાય તેમ નથી, તે સલુન તો શરણુરૂપ નથી પણ કુટુંબી જનો પણ શરણુરૂપ નથી અરે! આ નજીકમાં રહેલું શરીર કે જેને માટે તું ચોવીશ કલાકનો ટાઈમ આપે છે તે પણ તને શરણુરૂપ નથી. પુણ્યના પરિણામ પણ તને શરણુરૂપ નથી. અરે! નિર્મળ અવસ્થા ઉપર લક્ષ આપવું તે પણ શરણુ નહિ થાય પરંતુ અખંડ પૂર્ણ સ્વભાવનું શરણુ લે તો પૂરામાંથી શરણુ આવશે. કેવળ પર્યાય ઉપર લક્ષ આપવાથી પણ કેવળ પર્યાય પ્રગટતી નથી પણ આખા દ્રવ્ય ઉપર મીટ માંડવાથી કેવળ પર્યાય ઉઘડી જાય છે, સિદ્ધ પર્યાય પ્રગટી જાય છે. આચાર્યદેવે ઓગણત્રીશ બેાલ કહીને અપૂર્વ વાત કરી છે. દ્રવ્ય ઉપર મીટ માંડવાની અપૂર્વ વાત કરી છે, અનંતકાળના પરિભ્રમણના ભૂકા કરી અનંત આનંદ પ્રગટાવવાની અચિંત્ય વાત કરી છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે આખા દ્રવ્ય ઉપર મીટ માંડવાથી સાચા રસ્તા નીકળવાના, આકી કોઈ પ્રકારે રસ્તા નીકળવાના નથી.

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૮ શુક્ર

૫૫ ગાથા પૂરી થઈ. હવે તે જ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે :—

(શાલિની)

વર્ણાઘ્ના વા રાગમોહાદયો વા
મિન્ના ભાવાઃ સર્વ ંવાસ્ય પુંસઃ ।
તેનૈવાંતસ્ત્રવતઃ પદ્યતોઽમી
નો દૃષ્ટાઃ સ્યુષ્ટમેકં પરં સ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—જે વર્ણાદિક અથવા રાગમોહાદિક ભાવો કહ્યા તે બધાય આ પુરુષથી (આત્માથી) ભિન્ન છે તેથી અંતર્દર્શિ વડે જોનારને એ બધા દેખાતા નથી, માત્ર એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય છે—કેવળ એક ચૈતન્ય ભાવસ્વરૂપ અભેદરૂપ આત્મા જ દેખાય છે.

ધર્મ, તે ધર્મી એવો જે આત્મા તેની સાથે સંબંધ રાખે છે, બાહ્ય જડ પદાર્થો સાથે સંબંધ રાખતો નથી અને વિકારીભાવ સાથે પણ સંબંધ રાખતો નથી. વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ વગેરે ભગવાન આત્માને નથી. વિકારીભાવ બધાય ભગવાન આત્માને નથી. કોઈ એમ કહે છે કે ધર્મ આત્મામાં નથી માટે જ બહારમાં ધર્મ કરવાનું મન થાય છે. પણ ભાઈ! ધર્મ તો આત્મામાં જ છે એટલે ધર્મ કરવાનું મન થાય છે, પણ તું અંતર્દર્શિ ભૂદ્યો છું એટલે શરીરમાં, વાણીમાં વગેરે જડ પદાર્થોમાં ધર્મને દૂંઢવા અને ગાતવા મંડી પડ્યો છો પણ ભાઈ! અંતર્દર્શિ કર તો ધર્મ અંતરમાં જ ભર્યો છે.

વિકારીભાવ બધાય આત્માને નથી. હિંસાની-દયાની પૂજ-વ્રતની વગેરે લાગણી થાય ત્યારે જ્ઞાન હલે છે—સંક્રમે છે, રાગ તરફ વળે છે ત્યારે જ્ઞાન અસ્થિર થાય છે માટે રાગ તે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી પણ વિકારી ભાવ છે, નવો થતો ક્ષણિકભાવ છે, ક્ષણમાં બદલાઈ જાય છે, હિંસાના ભાવમાંથી દયાનો અને કંબુસાર્ઠના ભાવમાંથી દાનનો એમ અશુભભાવમાંથી શુભભાવ કરે છે માટે તે ભાવ ક્ષણિક છે. અગુભભાવમાંથી શુભભાવ થાય છે તે પુરુષાર્થ વડે થાય છે પણ તે તીવ્રરાગ અને મંદરાગ આત્માની ખાણમાં ભર્યો નથી, તેમાંથી તે આવતો નથી પણ તે પરનિમિત્તો થતો વિકારીભાવ છે. તે ભાવ થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં પણ તે પોતાનું સ્વરૂપ નથી. તે પરવલણવાળો ભાવ છે માટે તે પરનો છે. વિકારીભાવ બધાય ભગવાન આત્મા પુરુષને નથી, સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ કે નપુંસકવેદની અહીં વાત નથી પણ ભગવાન આત્માને જ અહીં પુરુષ કહ્યો છે. વર્ણાદિક વગેરે રટ ઝોલ પરમાર્થ ભગવાનને નથી, રટ ઝોલમાં બીજા સંકટો ઝોલ આવી જાય છે.

વર્ણાદિક અને મોહાદિક ભાવો ચોથાગુણસ્થાનમાં અંતર્દર્શિથી જોનારને તે બધા ભાવો દેખાતા નથી, માત્ર એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય છે, આત્મા આનંદમૂર્તિ અનંત-

ગાથા ૫૦-૫૫]

[૩૮૫

ગુણનો રસકંઠ છે, તેવી અંતર્દૃષ્ટિથી જ્ઞેનારને પુણ્ય-પાપના ભાવ સ્વભાવમાં દેખાતા નથી પણ માત્ર એક સર્વોપરી ચૈતન્યતત્ત્વ જ દેખાય છે, વિકારીભાવો સ્વભાવમાં નથી એટલે દેખાતા નથી એમ આચાર્યદેવે કહ્યું છે. અવસ્થામાં ક્ષણ પૂરતા થાય છે તેને ગણતો નથી. અનંતગુણનો પિંડ અખંડ અભેદ આત્મા વર્તમાનમાં જ પૂર્ણ છે એવી અંતર્દૃષ્ટિથી જ્ઞેનારને એક ચૈતન્ય તત્ત્વ જ ઉપરને ઉપર દેખાય છે. બીજા વિકારીભાવો સ્વભાવમાં નથી એટલે દેખાતા નથી એમ કહ્યું છે.

અહિંદૃષ્ટિવાળાને માત્ર શુભાશુભભાવ અને શરીરાદિ જ લગાય છે, આત્મા ભળાતો નથી, અંતર્દૃષ્ટિથી જ્ઞેનારને માત્ર આત્મા જ મુખ્ય લગાય છે. સમ્યક્દૃષ્ટિને અસ્થિરતાને કારણે અદ્ય રાગ-દ્વેષ થાય છે, પણ તેનો તે કર્તા થતો નથી, સ્વામી થતો નથી, પોતાના માનતો નથી. વિકારીભાવો ગોણ છે, પોતાના સ્વભાવમાં નથી, માટે દેખાતા નથી એમ કહ્યું છે. આ ધર્મના પહેલામાં પહેલો એકો છે, અશુભભાવ ટાળીને શુભભાવ કરે તેનાથી પુણ્ય અંધાય, સ્વર્ગ વગેરે શુભગતિ મળે પણ અંતસ્સ્વભાવની પ્રતીતિ વગર જન્મ-મરણ ટળે નહિ.

અંતર્દૃષ્ટિથી જ્ઞેનાર સમ્યક્દૃષ્ટિને હજી કેવળજ્ઞાન થયું નથી તેથી શુભાશુભભાવો આવે ખરા, પણ તે શુભાશુભભાવો અંતરસ્વભાવમાં ભળી જતાં દેખાતા જ નથી, તે વિકારીભાવો પર નિમિત્તે પોતાના અવસ્થામાં પોતાના પુરુષાર્થની મંદતાએ ક્ષણ પૂરતા થતાં દેખાય છે, તે શુભાશુભ વિકારીભાવો ચૈતન્યના નિર્વિકારી સ્વભાવમાંથી પ્રગટ થતાં નથી, ચૈતન્યના સ્વભાવમાં તે છે જ નહિ. હું કેવળજ્ઞાન અવસ્થાને પામીશ, સિદ્ધ અવસ્થાને પામીશ એવા રાગ મિશ્રિત વિચાર પણ ચૈતન્યસ્વભાવમાં છે નહિ, એમ એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ સમ્યક્દૃષ્ટિને દેખાય છે, અખંડપરિપૂર્ણ તત્ત્વ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકતાં કેવળજ્ઞાન પર્યાય અને સિદ્ધ પર્યાય પ્રગટે, પણ તે અવસ્થા ઉપર લક્ષ મૂકતાં અવસ્થા પ્રગટે નહિ.

જ્ઞાની એટલે ભગવાનનો ભક્ત, ભગવાનનો દાસ, તેને એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય છે, અંતર એકાકાર સ્વરૂપ એ જ મારું જ્ઞાન, એ જ મારું દર્શન, એ જ મારું ચારિત્ર, એ જ મારું મુખ, એમ ભગવાનના ભક્તને એક સર્વોપરી તત્ત્વ જ દેખાય છે, સમ્યક્દૃષ્ટિને અંતર્દૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં જ્ઞાનર્થિય ચૈતન્ય જ એક સર્વોપરી તત્ત્વ દેખાય છે. સાધક સ્વભાવ-અંતર લીનતા જેને થાય તે જ ભગવાનની ભક્તિ છે, તે જ ભગવાનનો દાસ છે, અંતરમાં જ્યારે ન ઠરી શકાય ત્યારે અશુભભાવ ટાળવા શુભભાવ આવતાં ગુણનું બહુમાન આવતા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિ વગેરેમાં જોડાય છે, પૂજન, વ્રત, દયા વગેરે સ. પ્ર. ૪૯

૩૮૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શુભભાવોમાં જ્ઞાની જોડાય ખરા, પણ અંદર અકૃત્રિમ ચૈતન્યસ્વરૂપ શાંત છે તેમાં કૃત્રિમ ભાવો નવા નવા થાય છે તે ચૈતન્યનું સ્વરૂપ નથી એવી અંતર્દૃષ્ટિ રાખીને જોડાય છે.

અંતર્દૃષ્ટિવડે આત્માની આગળાણ કર્યા વગર કોઈને દાન આપી દે તોપણ ધર્મ થાય નહિ, માનાદિનો કાંઈ ભાવ ન હોય અને શુભભાવ હોય તો પુણ્ય અંધાય પરંતુ આત્માના ભાન વગર યથાર્થ તૃણા તૂટે જ નહિ. પરને મેં ચીજ આપી છે એવું ઘણીપણું રાખીને એટલે કે એ ચીજ મારા તાબાની છે હું એનો ઘણી છું એટલે હું અને એ બંને એક છીએ એવી દૃષ્ટિ વડે યથાર્થ તૃણા તૂટતી નથી, યથાર્થ તૃણા તૂટી ક્યારે કહેવાય? પર ચીજ તે મારા તાબાની નથી, હું એનો ઘણી નથી એક રાગનો અંશ પણ મારો સ્વભાવ નથી, અનંત સંતોષ મારું સ્વરૂપ છે, પર તે હું નથી, રાગ તે હું નથી, વીતરાગ સ્વરૂપ હું છું એવું ભાન થયા પછી યથાર્થ તૃણા તૂટે છે.

પરમાર્થનય અભેદ જ છે તેથી તે દૃષ્ટિથી ભેદ નથી દેખાતો, તે નયની દૃષ્ટિમાં પુરુષ ચૈતન્યમાત્ર જ દેખાય છે માટે તે અધ્યાય વર્ણાદિક તથા રાગાદિક ભાવો પુરુષથી ભિન્ન જ છે.

આત્માને રાગવાળો જાણવો તે વ્યવહારનય છે, એકલો ચૈતન્યસ્વભાવ શુદ્ધ છે તેમ જાણવું તે પરમાર્થનય છે. આત્મામાં શરીર વાણી મન તો નથી પણ ક્ષણે ક્ષણે રાગ-દ્વેષની અવસ્થા થાય તેને પણ પરમાર્થદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી. ચૈતન્ય અભેદ ધાતુ તેમાં રાગ-દ્વેષ તો નથી પણ શ્રાવકપણાની અવસ્થા, મુનિપણાની અવસ્થા, કેવળની અવસ્થા ને સિદ્ધ અવસ્થા તે અધી અવસ્થાના ભેદો પરમાર્થદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી, 'ચૈતન્ય ધાતુ તો ચૈતન્ય જ છે' 'તે છે તે છે' તેમાં અવસ્થાના ભેદો પરમાર્થદૃષ્ટિ સ્વીકારતી નથી.

જેમ સોનું તે સોનું છે તેમ લક્ષમાં લેતાં તેના આકાર તેમાં આવી જાય છે, તેમ એક અભેદ ચૈતન્ય ધાતુ તો ચૈતન્ય જ છે, ધોતાના અસ્તિત્વપણે સ્વતઃસિદ્ધ જેમ છે તેમ છે એમ સ્વીકારતાં અધી પર્યાયના આકાર તેમાં અભેદપણે સમાઈ જાય છે. આ પરમાર્થદૃષ્ટિનો વિષય છે. ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવે ભેદ-અભેદનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ વર્ણવ્યું છે.

આ વર્ણુથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યંત જે ભાવો છે તેનું સ્વરૂપ વિશેષતાથી જાણવું હોય તો ગામ્મયસાર આદિ ત્રિથામાંથી જાણી લેવું, તે વ્યવહાર શાસ્ત્રોમાં વ્યવહારની વાત ઘણી હોય છે. ૫૦ થી ૫૫.

ગાથા-૫૬]

[૩૮૭

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે જો આ વર્ણાદિ ભાવો જીવના નથી તો અન્ય સિદ્ધાંત પ્રથિમાં 'તે જીવના છે' એમ કેમ કહ્યું છે ?

જે શાસ્ત્રોમાં કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષાવાળી વાત મુખ્યતાએ હોય તે વ્યવહાર-નયના શાસ્ત્રો કહેવાય અને આત્માના પરમાર્થસ્વરૂપની વાત જે શાસ્ત્રમાં મુખ્યપણે હોય તેને નિશ્ચયનયના શાસ્ત્રો કહેવાય. આત્માની અવસ્થા જણાવનારા, પુણ્ય-પાપ, સ્વર્ગ, નર્ક એ બધું જણાવનારા વ્યવહારનયના શાસ્ત્રો છે. અશુદ્ધ અવસ્થા આત્મામાં થાય છે ખરી પણ તે અભૂતાર્થ છે, આત્માનો સ્વભાવ નથી માટે અભૂતાર્થ છે. પર્યાય થાય છે તેને જણાવનારી નય તે વ્યવહારનય છે અને તેને જણાવનારા શાસ્ત્રો તે વ્યવહાર-નયના શાસ્ત્રો છે. પર નિમિત્તની અપેક્ષાના જે ભેદ પડે તેને ગોણુ કરી એકલું અભેદ આત્માનું સ્વરૂપ જણાવનારી નય તે પરમાર્થનય છે. તેને બતાવનારા શાસ્ત્રો તે પરમાર્થ-નયના શાસ્ત્રો છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી નિર્માણ અવસ્થા પ્રગટે અને મુક્તિ થાય.

શિષ્યના પ્રશ્નની ઉત્તરરૂપ ગાથા કહે છે.

વવહારેણ દુ એદે જીવસ્સ હવંતિ વણમાદીયા ।

ગુણઠાણંતા ભાવા ણ દુ કેઈ ણિચ્છયણયસ્સ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ :—આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાંત ભાવો કહેવામાં આવ્યા તે વ્યવહારનયથી તો જીવના છે (માટે સૂત્રમાં કહ્યા છે), પરંતુ નિશ્ચયનયના મતમાં તેમનામાંના કોઈ પણ જીવના નથી.

આ રંગ, ગંધ, રસ ને સ્પર્શથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાંતના ભાવો વ્યવહારનયથી આત્માના છે. જેમ પાણીનો કળશો કહેવાય છે તે વ્યવહાર છે. પિત્તળના કળશા સાથે પાણીનો સંબંધ છે તેટલો વ્યવહાર છે પણ કળશો તો પીત્તળનો જ હોય, પાણીનો કળશો હોય જ નહિ માટે નિશ્ચયદૃષ્ટિથી જુઓ તો કળશો પિત્તળનો જ છે; એવી રીતે વર્ણાદિક ભાવો અને મોહાદિક ભાવોને આત્મા સાથે પર્યાય પૂરતો સંબંધ છે, તે અપેક્ષાએ તે ભાવો આત્માના છે એમ વ્યવહારનયથી કહેવાય, પરંતુ આત્માના સ્વભાવની દૃષ્ટિથી જુઓ તો તે કોઈ ભાવો આત્માના નથી માટે નિશ્ચયનયથી તે ભાવો આત્માના નથી.

અહીં વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત હોવાથી સર્વેદ રૂતું અનેલું વસ્ત્ર જે કસુંબ્યા વડે

વર્ણાદિ ગુણસ્થાનાંત ભાવો જીવના વ્યવહારથી,
પણ કોઈ એ ભાવો નથી આત્માતણા નિશ્ચયથી. ૫૬.

રંગાયેલું છે એવા વસ્ત્રના ઔપાધિક ભાવ (લાલ રંગ)ની જેમ, પુદ્ગલના સંયોગવશે અનાદિ કાળથી જેનો બંધ પર્યાય પ્રસિદ્ધ છે એવા જીવના ઔપાધિક ભાવ (વર્ણાદિક) ને અવલંબીને પ્રવર્તતા થકો, (તે વ્યવહારનય) બીજાના ભાવને બીજાનો કહે છે.

લુગડું ઘોળું છે તે ઘોળા લુગડાને ઘોળું જ જાણવું તે સાચી દૃષ્ટિ છે પણ તે લુગડાને રંગાયેલું જાણવું કે આ લુગડું કસુંબાના રંગવાળું છે એમ જાણવું તે વ્યવહાર-નય છે, કારણ કે ઘોળા લુગડાને રંગની ઉપાધિવાળું જાણવું માટે તે વ્યવહારનય છે કારણ કે અરેખર તે લુગડાને સ્વરૂપ નથી માટે તે પર્યાયાશ્રિત વ્યવહાર છે, લુગડામાં કસુંબાનો રંગ છે તે ઔપાધિક ભાવ છે. લુગડાનો સહજ સ્વભાવ નથી. માણસોને વ્યવહાર નિશ્ચયમાં મુજબલુ થાય છે પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન કરે, જેમ છે તેમ અપેક્ષા સમજે તો મુજબલુ ટળી જાય એવું છે.

આત્માનો સ્વભાવ તો પરમાત્મા જેવો છે, ઘોળા વસ્ત્ર જેવો ચોકબો નિર્મળ શુદ્ધ છે. કસુંબાની ઉપાધિથી ઘોળા લુગડામાં જેમ રંગ ચડી ગયો છે, તેમ આત્મામાં કર્મની ઉપાધિનો રંગ ચડી ગયો છે પણ એ રંગ ક્ષણિક છે, કાયમનો રંગ નથી, કૃત્રિમ રંગ છે, વર્તમાન પૂરતો રંગ છે, આત્માનો તે સ્વભાવ નથી. અનાદિ સંયોગવશે એ બંધ પર્યાય પ્રસિદ્ધ છે, બંધ પર્યાય પ્રસિદ્ધ છે તેનું કારણ એ છે કે અજ્ઞાનીની દૃષ્ટિ બંધ ઉપર જ છે માટે પ્રસિદ્ધ કહ્યો છે, પણ તે બંધપર્યાય સંયોગવશે છે, આત્મામાં ગરી ગયો નથી. સંબંધને લઈને પ્રસિદ્ધ છે આત્માનો સ્વભાવ નથી. હું ઢોર છું, હું મનુષ્ય છું, હું સ્ત્રી છું, હું પુરુષ છું, હું નપુંસક છું તેવો તે સંયોગ વશે થતો ઔપાધિક-ભાવ છે, ઔપાધિકભાવને અવલંબીને પ્રવર્તતા વ્યવહારનય બીજાના ભાવને બીજાનો કહે છે.

હું રાગી છું, હું દ્વેષી છું એમ જડના સંયોગે થતા ઔપાધિકભાવ પ્રસિદ્ધ છે એ રીતે અનાદિકાળથી બંધ પર્યાય પ્રસિદ્ધ છે. લુગડાના રંગમાં ને આત્માના કર્મના સંયોગમાં એટલો ફેર છે કે લુગડાને કસુંબાનો નવો રંગ ચડાવવો પડે છે અને કર્મનો સંયોગ તો અનાદિ કાળથી છે, આત્મા લુગડાની જેમ પહેલા નિર્મળ હતો ને પછી કર્મનો રંગ લાગ્યો તેમ નથી, પણ આ શરીર તે હું, રાગ તે હું, બોલું છું હું ચાલું છું હું, તે સિવાય જુદા આત્મા વળી કયો હશે! આવી ભ્રાંતિ અનાદિકાળથી છે, સંયોગવશે છે એટલે સંયોગને પોતે વશ થઈ ગયો છે, પણ કર્મના સંયોગે આત્માની પર્યાયને અશુદ્ધ કરી નથી; રાગ-દ્વેષ, હર્ષ-શોક કરીને અનાદિકાળથી સંયોગને તાબે પોતે થયો છે. પરવસ્તુએ પોતાને તાબે કર્યો નથી. વડ અને બીજામાં પહેલું વડ કે પહેલું બીજા એવું કાંઈ છે નહિ અનાદિકાળથી બંને સાથે જ છે, ખાલુમાંથી સોનું

ગાથા-૫૬]

[૩૮૯

ને પત્થર બંને ભેગા નીકળે છે એમ આત્મા અનાદિકાળથી સંયોગ વશે અવસ્થામાં અંધથી પ્રસિદ્ધ છે.

રાગ-દ્વેષ, શરીર, મન, વાણીવાળો આત્માને કહેવાય છે તે પરની ઉપાધિને લઈને વ્યવહાર કહેવાય છે, જેમ લુગડું રંગવાળું કહેવું તે પરનો ઉપાધિભાવ છે, વસ્ત્રનો ખરો સ્વભાવ નથી. તેમ રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ ભાવ આત્માના કહેવા તે પરની ઉપાધિ રાખીને પ્રવર્તે છે પણ પોતાના સ્વભાવને અવલંબીને પ્રવર્તતા નથી, માટે વ્યવહાર છે તે બીજાના ભાવને બીજાનો કહે છે, એટલે કે રાગ-દ્વેષ તે સંયોગીભાવ છે કર્મના નિમિત્તે થતા ભાવ છે, તે ભાવને બીજાના એટલે આત્માના કહેવા તે વ્યવહારનય છે, વ્યવહારનય કહે તે રીતે વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ નથી.

શાસ્ત્રમાં વ્યવહારનું એવું વર્ણન આવે છે કે તેં એવા પાપ કર્યા કે તું નરકમાં ગયો, ચારગતિમાં પરિભ્રમણ કર્યું ત્યાં તું એવી પ્રતિકૂળતા પામ્યો કે તારા દુઃખ દેખીને બીજાને પણ રોણાં આવ્યા, અને કોઈવાર પુણ્યથી મોટો રાજા થયો, અખજે રૂપીયા કમાણો, કોઈવાર દેવમાં ગયો ત્યાં અનુકૂળ સામગ્રી પામ્યો, વગેરે એવું વ્યવહારનું વર્ણન શાસ્ત્રમાં ઘણું આવે છે પણ તે નિમિત્ત તરફની વાત છે. આત્માના મૂળ અસલ સ્વભાવ તરફની તે વાત નથી. જેમ રંગને લુગડાનો રંગ કહેવો તે ખરી દૃષ્ટિ નથી, ખરી રીતે તે રંગ લુગડાનો છે નહિ, વ્યવહારથી અવસ્થામાં રંગ લાગ્યો છે ખરો, વ્યવહાર તદ્દન ખોટો છે એમ નથી, વિકાર જો વ્યવહારથી પણ આત્મામાં ન થયો હોય તો વિકારનો નિષેધ કરીને આત્માને જુદો બતાવવાનું પણ રહે નહિ માટે વ્યવહાર છે ખરો. જેમ લુગડાનો રંગ લુગડામાંથી ઉગ્યો નથી પણ ક્યાંકથી ચોંટ્યો છે, તેમ આત્મામાંથી વિકાર ઉગ્યો નથી પણ પર નિમિત્તે થયો છે માટે તે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ નથી પણ પરની ઉપાધિ છે. પુણ્ય-પાપના ભાવ જો આત્મામાં ન થયા હોય તો આ ભાવ તારા નથી એમ કહેવાનું પણ ક્યાંથી રહે ? માટે વ્યવહારે તે ભાવો આત્મામાં થયા છે પણ તેનો તે સ્વભાવ નથી માટે પરના કહ્યા છે. જો ભાઈ! આ રાગ દ્વેષ થાય છે ખરા પણ તે તારું સ્વરૂપ નથી.

સંસાર તો આત્માની અવસ્થામાં છે. આયડી છોકરાં તે સંસાર નથી પણ તે પર પદ્ધર્મને પોતાના માનવા તેવી અર્થથી વિકારી અવસ્થા તે સંસાર છે. અવસ્થા દૃષ્ટિએ આત્માની પર્યાયમાં સંસાર છે. આત્માના મૂળ અસલ સ્વભાવમાં વસ્તુ દૃષ્ટિએ સંસાર નથી.

ધ્યાન રાખે તો બાળક પણ સમજી શકે તેવી વાત છે, પોતાના ઘરની વાત છે પણ ધર્મને બહાને ઘણા ગૂંચવાઈ ગયો છે છતાં પણ સમજે તો પોતાના ઘરની વાત છે.

૩૯૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હાથીને જે પ્રકારના દાંત હોય છે, એક દાંત મોટા લાંબા હોય છે અને ધીજા દાંત અંદરના ચાવવાના ઝીણા હોય છે. બહારના દાંત, ઉપરનો શણગાર કરવાના કામમાં આવે, ખોળા ચડાવવાના કામમાં આવે, પણ તે ચાવવાના કામમાં ન આવે, ચાવવા માટે તો અંદરના ઝીણા દાંત છે તે કામમાં આવે, એમ ચૈતન્ય ભગવાન આત્મામાં કર્મના નિમિત્તે પુણ્ય-પાપના ભાવ જે મોટા મોટા બહારથી દેખાય તે આત્માની શાંતિમાં કામમાં ન આવે, પણ બહારમાં વાતો કરવામાં અને ભવ કરવાના કામમાં આવે, અને અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા મળવાના તથા શરીર વાણી મનના ખોળા ચડાવવાના કામમાં આવે, પણ ચૈતન્યતત્ત્વનું મૂળ સ્વરૂપ તેવું નથી તે બધી પરની ઉપાધિ છે તેના આશ્રયે સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર થાય તેમ નથી; જેમ હાથીના ઝીણાં દાંત ચાવવાના કામમાં આવે તેમ આત્માને જે સંપૂર્ણ અખંડ સ્વભાવ છે તેની પ્રતીત કરવાથી આત્માની શાંતિ પ્રગટ કરવાના કામમાં આવે.

નિશ્ચય એટલે સાચું અને વ્યવહાર એટલે આરોપ, ખરેખર પરાશ્રયભાવને તારા કહેવા તે વ્યવહાર છે, તારી ચીજ હોય તે તારાથી જુદી પડે? અરે! જે ભાવે સ્વર્ગ મળે, જે ભાવે તીર્થંકર નામકર્મ અંધાય તે ભાવ પણ વિકાર છે, તારો સ્વભાવ નથી માટે ઓળખ ચૈતન્ય ભગવાન આત્માને !

જે બાળકે ધી વગરનો ખાલી ઘડો ભાળ્યો ન હોય તેને સમજાવવા માટે કહે કે ધીનો ઘડો છે તે ભાવ, પણ પછી સમજાવે કે ઘડો ધીનો નથી પણ માટીનો છે. છાકરાએ ખાલી બરણી ભાળી નથી તેથી પહેલાં ધીની બરણી છે તેમ બતાવાય, પણ પછી બરણી છે તે ધીની નથી પણ માટીની છે તેમ બતાવવી છે. એમ જેણે આત્મા પહેલા જાણ્યો નથી તેને કહે છે કે આ જે રાગ-દ્રેષ અને હર્ષ-શોકના ભાવ થાય છે તે તારી અવસ્થામાં થાય છે પછી તરત જ આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાવીને કહે કે તે તારા સ્વભાવમાં નથી તે પરના છે જડના છે. દૃષ્ટાંત એક દેશી હોય છે જેમ અભેરાઈ અને તેના ઉપર ચડવાનો ટેકો જે સરખા ન હોય, અભેરાઈ જેટલી ઉંચી હોય તેટલો ટેકો ન હોય. ટેકો તો ત્રણ હાથનો હોય. તેમ દૃષ્ટાંત તે ટેકા પૂરતો હોય છે દૃષ્ટાંત તે સિદ્ધાંત જેવડો ન હોય તે દૃષ્ટાંતમાંથી જે સિદ્ધાંત સમજી જાય તો તે દૃષ્ટાંત દૃષ્ટાંતરૂપે થયું કહેવાય.

રાગ-દ્રેષ, હર્ષ-શોકના ભાવ તારી અવસ્થામાં થાય છે એમ કહીને આંગણે ઉસો રાખ્યો છે તે પછી તરત સમજાવ્યું કે તે ભાવો તારામાં ખરી રીતે છે જ નહિ.

હવે નિશ્ચયનયની વાત કરે છે. નિશ્ચયદષ્ટિ, યથાર્થદષ્ટિ, નિત્યદષ્ટિ, સાચીદષ્ટિ, પરનાર્થદષ્ટિ તે બધી દષ્ટિ એક અર્થવાળી છે, તે નિશ્ચયનય દ્રવ્યના આશ્રયે હોવાથી

ગાથા-૫૬]

[૩૯૧

કેવળ એક જીવના સ્વાભાવિક ભાવને અવલંબીને પ્રવર્તી થકો, બીજાના ભાવને જરાપણ બીજાના નથી કહેતો, નિષેધ કરે છે.

નિશ્ચયનય પોતાના અખંડ પૂર્ણ ત્રિકાળ સ્વરૂપને જાણે છે પોતાના ભાવને જ પોતાનો ભાવ જાણે છે, પરના ભાવને જરાપણ પોતાનો જાણતો નથી આ દૃષ્ટિ એકલા આત્માના આશ્રયે છે તેમાં પરનો આશ્રય જરાપણ નથી, આ દૃષ્ટિ તે જ સમ્યક્દૃષ્ટિ છે તેનાથી આત્માને હિત અને લાભ છે.

દુનિયામાં એવું ચાલે છે કે લગ્ન વખતે ઘરેણું બીજાનું માગીને લાવે પણ તે ઘરેણું ડાહ્યો માણસ પોતાની મુડીમાં ખતવે નહિ, વરઘોડે ચડે ત્યારે ડાકમાં નાખે છતાં સમજે અત્યારે તો શાભાવાળો લાગું છું પણ તે ઢાગીનો પરનો છે, મારી મુડી તે છે નહિ. તેમ આત્મા પુણ્ય-પાપ શરીર વગેરેને પોતાના માનીને વરઘોડે ચડ્યો છે, પણ તેમાં જે જડ ચૈતન્યની વહેંચણીવાળો વિવેકી જીવ છે તે સમજે છે કે આ પુણ્ય-પાપના ભાવો અને શરીર વગેરે તે મારી મુડી નથી પરંતુ પરની મુડી છે.

કાં તો ઘરની મુડી હોય અને કાં તો વ્યવહારમાં આખરૂં હોય તો સંસાર ચાલે, એમ બે પ્રકારે સંસાર ચાલે છે. આખરૂંને લઈને લગ્ન વખતે ઢાગીના માગીને લાવે ત્યારે લોકો એમ કહે કે આખરૂં એની છે માટે ઢાગીના એના જ છે એમ ઘડીભર કહે, અને જો ઘરની મુડી હોય તો તેનાથી લગ્નનું કામ પતાવે. બીજાના ઢાગીના માગવા ન પડે આમ બે પ્રકારે સંસાર ચાલે છે, તેમ આત્મામાં ઘરની મુડી તો ભરી પડી છે, પણ પોતાની મુડીનું ભાન નહિ હોવાથી પરદ્રવ્યને પોતાની મુડી માને છે પોતાની યોગ્યતાને લઈને પરમાં જોડાય છે, યોગ્યતા તે એની આખરૂં છે લૌકિક વ્યવહારમાં આખરૂંને લઈને ઢાગીના પોતાના કહેવાતા, તેમ પર તરફ જોડાવાની યોગ્યતાની આખરૂંને લઈને રાગ-દ્વેષ શુભાશુભ વિકલ્પો તે આત્માના છે તેમ વ્યવહારથી કહેવાય છે પણ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી તે આત્માના નથી.

આત્મામાં ચૈત્ત ગુણસ્થાન કહ્યા તે પણ વ્યવહાર છે કારણ કે તેમાં પર નિમિત્તના સદ્ભાવ અભાવની અપેક્ષા આવે છે માટે તે ગુણસ્થાન અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, આવી સાચી પરમાર્થદૃષ્ટિ જો જીવ કરે તો તેને આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ થાય, તે પરમાર્થદૃષ્ટિ કેવળ એક જીવના જ ભાવને અવલંબીને થકો બીજાના ભાવને બીજાનો જરા પણ કહેતો નથી, પરંતુ વિશેષમાં નિશ્ચયનય વ્યવહારનયનો નિષેધ કરે છે પણ વ્યવહારનય નિશ્ચયનયનો નિષેધ કરતો નથી, કારણ કે વ્યવહાર ક્ષણ પૂરતો છે, ક્ષણ પૂરતો હોય તે કોનો નિષેધ કરે? અને નિશ્ચયનયનો વિષય તો ત્રિકાળી છે માટે તે

૩૬૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

વ્યવહારનયનો નિષેધ કરે છે. વ્યવહારનય તો 'વર્તમાન પર્યાય છે' એટલું બતાવે છે. કોઈ કહે કે અનાદિનો એકલો વ્યવહારનય છે માટે તે વ્યવહારે નિશ્ચયનયનો અનાદિથી નિષેધ કર્યો કહેવાય ને? ઉત્તર:-એ વ્યવહારનય જ ખરો ક્યાં છે! નિશ્ચયનય પ્રગટયા પછી જ ખરો વ્યવહારનય કહેવાય છે નિશ્ચયનય વ્યવહારનયની અપેક્ષા નથી કરતો પરંતુ ઉપેક્ષા કરે છે.

આ ગાથામાં વ્યવહાર અને નિશ્ચયની સરખામણી કરી છે કે વ્યવહારનય પર્યાયાશ્રિત છે તો નિશ્ચયનય દ્રવ્યઆશ્રિત છે. વ્યવહારનય ઔપાધિકભાવને અવલંબીને પ્રવર્તે છે તો નિશ્ચયનય કેવળ એક જીવના સ્વભાવભાવને અવલંબીને પ્રવર્તે છે. વ્યવહારનય ખીજના ભાવને ખીજનો કહે છે તો નિશ્ચયનય ખીજના ભાવને જરા પણ ખીજનો કહેતો નથી પણ ઉલટાનો નિષેધ કરે છે. પરમાર્થદૃષ્ટિ આત્માના અખંડ સ્વરૂપને વર્તમાનમાં બતાવે છે તેનો ભરેંસો કર તો વહાણ તરે, જેમ લૌકિકમાં કહેવાય છે ને કે વિદ્યાસે વહાણ તરે તેમ ચૈતન્ય અખંડ સ્વભાવનો વિદ્યાસ કર-ભરેંસો કર-પ્રતીત લાવ તો તારા આત્માનું વહાણ તરશે.

વર્ણુથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાય જે ઓગણત્રીશ બોલ કહેવાયા તે વ્યવહારથી જીવના છે પણ નિશ્ચયથી જીવના નથી; ઓગણત્રીશ બોલમાં પર નિમિત્તના સદ્ભાવની અપેક્ષા આવે છે માટે વ્યવહારનય ખીજના ભાવને ખીજનો કહે છે એમ કહ્યું છે, ગુણસ્થાનની પર્યાય થાય છે આત્માની અવસ્થામાં, જડમાં થતી નથી પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી તે આત્માનું અખંડ સ્વરૂપ નથી, પરમાર્થદૃષ્ટિ તે ભેદને સ્વીકારતી નથી, વર્ણુદિ ભાવો જીવના કહ્યા છે તે પર નિમિત્તની ઉપાધિથી કહ્યા છે પણ નિશ્ચયથી તે જીવના નથી એવું ભગવાનનું સ્યાદ્વાદ કથન ચોગ્ય છે.

પરની અપેક્ષાએ પ્રવર્તે તે વ્યવહાર અને સ્વ અપેક્ષાએ પ્રવર્તે તે નિશ્ચય, નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે આ ઓગણત્રીશ બોલ પરના કહ્યા તે પર નિમિત્તની અપેક્ષાએ પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, વળી તે ભંગ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે માટે પણ પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે તે બધાને પુદ્ગલના પરિણામ કહીને આચાર્યદેવે પરમ પારિણામિકભાવ બતાવ્યો છે. પરમાર્થદૃષ્ટિથી જ્ઞેતાં આત્મા એકલો ચૈતન્ય નિર્મળ સહજ પરમ પારિણામિક ભાવથી પરિપૂર્ણ પર અપેક્ષા વગરનો પ્રગટ અપ્રગટની અપેક્ષા વગરનો સામાન્ય નિરપેક્ષ તત્ત્વ જણાય છે, પર્યાય થાય છે તેને જ્ઞાન જાણે છે જ્ઞાન સામાન્ય વિશેષ બનેને જાણે છે.

સોનાના દાગીનામાં લાખને મીણ હોય તેમાંથી જે સોનાનો એકનો તોડ કરવો હોય તો ત્રાજવાંનું દાગીનાયાણું જામડું પાણીમાં રાખીને જે તોળે તો લાખને મીણનો

ગાથા-૫૬ |

[૩૯૩

તોલ આવતો નથી પણ એકલા લગભગ સોનાનો જ તોલ આવે છે, તેમ જ્ઞાનમૂર્તિ ચૈતન્ય આત્માને બાહ્યદૃષ્ટિથી તોળે તો, એટલે કે વ્યવહારથી તોળે તો હિંસા, દયા વગેરે શુભાશુભ લાગણીઓ જે થાય તે આત્મામાં થાય છે તેમ જણાય, એટલે કે તેવો તોલ આવે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી તોળે તો એકલા નિરપેક્ષ ચૈતન્યસ્વભાવનો જ તોલ આવે, રાગ-દ્વેષ આદિ ભંગ-ભેદનો તોલ તેમાં આવતો નથી. આત્માનો અખંડ તોલ જે પ્રતીતમાં આવ્યો તો નિર્મળ અવસ્થા થયા વગર રહેશે નહિ. આત્મા અખંડ ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તેનું મનન કર, અભ્યાસ કર, ઓળખાણુ કર તો ભવ ભ્રમણુનો છૂટકારો થશે અને આત્માના સુખની પ્રાપ્તિ થશે.

૨૦૦૦. કારતક સુદ ૯ શનિ.

આત્મા નિર્મળ સ્વભાવી છે, તેમાં રાગ દ્વેષનો ઔપાધિક ભાવ છે, તેમ કહેવું તે વ્યવહારનય છે, વ્યવહારનય પર્યાય 'છે' તેમ બનાવે છે, પરંતુ નિશ્ચયનય વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે, સમ્યજ્ઞાન તે વ્યવહારનયના વિષયને અને નિશ્ચયનયના વિષયને અન્નેને જાણે છે, જે જ્ઞાન શ્રદ્ધાના વિષયને અને પર્યાયને અરાખર જાણે તે જ્ઞાન યથાર્થ કહેવાય, તે પ્રમાણજ્ઞાન કહેવાય.

આત્માનો પરિપૂર્ણ સ્વભાવ છે તે જ સમ્યજ્ઞાનનો વિષય છે, તે સિવાય ઉણી-અધૂરી કે વિકારી પર્યાય તે સમ્યજ્ઞાનનો વિષય નથી. શ્રદ્ધામાં વિકારી પર્યાયનો તો આદર નથી પણ નિર્મળ પર્યાયનો પણ આદર નથી, છતો પદાર્થ અખંડ પરિપૂર્ણ છે તે જ સમ્યજ્ઞાનનો વિષય છે.

આવા પરિપૂર્ણ સ્વભાવની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન થયા પછી પણ હજી જ્યાંસુધી નીચડી ભૂમિકા સાધક અવસ્થાની છે ત્યાંસુધી વ્યવહારના ભંગ હોય છે, પણ તેને તે હેય જાણે છે તેને આદરણીય ન જાણે, તેનાથી મને લાભ થશે તેમ ન જાણે, અવસ્થા હજી ઉણી છે તેમ જાણે. વ્યવહારને પણ જે આદરણીય માને તો વ્યવહાર નિશ્ચય અન્ને એક થઈ જાય, કારણ કે નિશ્ચય પણ આદરણીય ને વ્યવહાર પણ આદરણીય મનાય તો અન્નેનું સ્વરૂપ એક થઈ ગયું અન્ને જુદા ન રહ્યા, માટે નિશ્ચય તે વ્યવહારનો નિષેધ કરે છે. વ્યવહારનું સ્વરૂપ, જ્ઞાન જેમ છે તેમ જાણે છે. અધૂરી અવસ્થા છે, પ્રરું થવું બાકી છે તે રીતે જ્ઞાન અધું જાણે છે. જ્ઞાન જેમ છે તેમ ન જાણે તો જ્ઞાન ખોટું થાય. અધૂરી અવસ્થા છે એમ જ્ઞાન જાણે તો તેને ટાળવાનું વીર્ય ઉપડ એવો સંબંધ છે તોપણ અરેખર વીર્ય ઉપાડનાર તો દૃષ્ટિ છે. તે નિશ્ચયદૃષ્ટિના જોરે અધૂરી અવસ્થા ટળી અને પૂરી અવસ્થા પ્રગટે છે.

મ. પ્ર. ૫૦

૩૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હું અખંડ પરિપૂર્ણ છું એવી દૃષ્ટિનો વિષય તે સાધ્ય છે અને સાધ્યના જોરે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પ્રગટે છે, શ્રદ્ધા તે સાધન છે અને શ્રદ્ધાનું લક્ષણિદુ તે સાધ્ય છે. સાધ્યને લક્ષમાં લેવાથી સાધન પ્રગટે છે પણ સાધનથી સાધ્ય પ્રગટે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. પૂર્ણ અવસ્થા પ્રગટ કરવામાં લક્ષણિદુરૂપ જે સાધ્ય છે તે નિશ્ચય સાધન છે અને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની પર્યાય તે વ્યવહાર સાધન છે કારણ કે ઉણી અવસ્થા પૂરી અવસ્થાને મદદ ન કરે માટે નિશ્ચય સાધન દૃષ્ટિનો વિષય છે.

વર્ણ-ગંધથી માંડીને ગુણસ્થાનપર્યાંતના જે ભેદ કહેવાયા તે ભેદના વિચાર નીચલી દશામાં-ભોક્ષમાર્ગમાં-સાધકદશામાં આવે ખરા, પણ તે વિચાર રાગમિશ્રિત છે માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા કારણ કે આત્મામાં તેવા ભંગ છે નહિ. આવું સ્વરૂપ સમજે તે જ ખરો જૈન છે, જૈન એ કોઈ વાડો નથી, જેને અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ છતાં છે તેને આવા અખંડ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા કર્યે જ રાગ-દ્વેષ છતાં જૈન અને તે જ ખરો જૈન છે તે જ ખરો ભગવાનનો ભક્ત છે.

હવે વળી શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છે કે પ્રભુ! આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન સુધીના ભેદ કહ્યા તે નિશ્ચયથી જીવના કેમ નથી? તેનું કારણ શું છે? પ્રભુ કૃપા કરી કહો? તે પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ આચાર્યદેવ ગાથા કહે છે.

एषहि य संबंधो जहेव खीरोदयं मुणेदव्वो ।

ण यद्धंति तस्स ताणि दु उवओगगुणाधिगो जम्हा ॥ ૫૭ ॥

અર્થ :-આ વર્ણાદિક ભાવો સાથે જીવનો સંબંધ જળને અને દૂધને એક-ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંયોગ સંબંધ છે તેવો જાણવો અને તેઓ તે જીવના નથી કારણ કે જીવ તેમનાથી ઉપયોગગુણે અધિક છે (-ઉપયોગગુણ વડે જુદો જણાય છે).

આ વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાંતના જે ભાવો છે તે બધા ભાવોનો આત્માની સાથે દૂધને જળના જેવો એક જગ્યાએ રહેવાનો સંબંધ છે; જળથી મળેલા દૂધનો જળની સાથે પરસ્પર એક જગ્યાએ રહેવારૂપ સંબંધ છે, તોપણ દૂધ તે પોતાના સ્વલક્ષભૂત ગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે જળથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે; દૂધ અને પાણી એક જગ્યાએ ભેગા હોવા છતાં પણ મૂળ સ્વભાવે અન્ને જુદા છે, તે પાણીથી

આ ભાવ સહ સંબંધ જીવનો ક્ષીરનીરવત્ જાણવો;
ઉપયોગગુણથી અધિક તેથી જીવના નહિ ભાવ કો. ૫૭.

મળેલાં દૂધને ઉકાળતા પાણીનો ભાગ બળી જાય છે અને દૂધનો માવો થાય છે, દૂધને પાણી એક જગ્યાએ રહેવા છતાં દૂધનું લક્ષણ દૂધને જણાવે છે, દૂધનું લક્ષણ દૂધમાં પ્રસરાયેલ છે, ફેલાયેલ છે, તેથી દૂધ તે દૂધના ગુણથી ટકેલ છે અને જેવો અગ્નિનો ઉષ્ણતા સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સંબંધ છે તેવો પાણી સાથે દૂધનો સંબંધ નહિ હોવાથી, નિશ્ચયથી પાણી અને દૂધ એક નથી.

તેવી રીતે વર્ણાદિક સાથે જીવને એક જગ્યાએ રહેવારૂપ સંબંધ છે તોપણ ઉપયોગગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે. વર્ણાદિક રટ બોલને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, ક્ષાયકસમ્યક્ત્વ, યથાજ્યાતચારિત્ર અને ગુણસ્થાનના ભેદો વગેરે તે બધી અવસ્થાના ભેદ કર્મના નિમિત્તે પડે છે માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, પરંતુ તે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ અવસ્થા ચારિત્ર અવસ્થા વગેરે તે બધી નિર્મળ અવસ્થાઓ ચૈતન્યમાં થાય છે. તેથી તેને તો ચૈતન્યના પરિણામ કહ્યા છે તે પુદ્ગલના પરિણામ નથી પણ તે ભેદ ઉપર લક્ષ જતા રાગ થાય છે માટે તે રાગને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. કારણ કે આત્માના અખંડ સ્વભાવમાં તે અવસ્થાના ભેદ પડતા નથી માટે ભેદ તે કર્મના નિમિત્તે થાય છે તેથી તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે.

આચાર્યદેવે ટીકાના પાઠમાં એમ લીધું છે કે સ્વલક્ષણભૂત ઉપયોગગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે; એમાં સ્વલક્ષણભૂત ઉપયોગગુણ કહીને ત્રિકાળી ઉપયોગ કહેવા માગે છે, આત્મા અખંડ, તેનો ગુણ અખંડ અને તેની પર્યાય પણ અખંડ છે; સ્વભાવભૂત ઉપયોગ કહીને ભૂત એટલે ત્રણે કાળે છતાં છે, દ્રવ્ય તેનો ગુણ અને તેનું વર્તમાન તે ત્રણે છતાં છે, પરિપૂર્ણ છે, દ્રવ્યની ઉપયોગરૂપ પર્યાય તે પણ પરિપૂર્ણ છે, દ્રવ્યની દ્રવ્યરૂપ વર્તમાન પર્યાય જો પરિપૂર્ણ ન હોય તો દ્રવ્યનું અખંડપણું સિદ્ધ થતું નથી માટે દ્રવ્યની પર્યાય તે અનાદિઅનંત પરિપૂર્ણ છે, નિરપેક્ષ છે, દ્રવ્ય નિરપેક્ષ તેનો ગુણ નિરપેક્ષ અને તેની પર્યાય પણ નિરપેક્ષ છે તે ત્રણે નિરપેક્ષ થઈને દ્રવ્ય અખંડ સિદ્ધ થાય છે. અધિકપણે એટલે બધા દ્રવ્યથી જુદો કહે છે બધા પર દ્રવ્યની અવસ્થાથી પણ જુદો છે, બીજા દ્રવ્યથી અધિક કહ્યો ત્યારે અધિક તે પૂરો હોય કે અધિક તે અધૂરો હોય? માટે અધિક કહ્યું તેમાં પરિપૂર્ણતા આવે છે. દ્રવ્યે ગુણ અને પર્યાયે બધી રીતે પરિપૂર્ણ છે એ રીતે ઉપયોગ ગુણ વડે વ્યાપ્ત હોવાને લીધે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે. કુંદકુંદાચાર્યદેવે મૂળ પાઠમાં પણ ઉચ્ચોગગુણાધિગો એમ કહ્યું છે. ભારે અદ્ભુત વાત કરી છે, ભારે રહસ્ય મૂક્યું છે.

૩૯૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ઉપયોગ લક્ષણ વડે આત્મા વ્યાપ્ત હોવાને લીધે, ક્યારે પણ પર અવસ્થા વડે વ્યાપ્ત થયો જ નથી; જેવો અગ્નિનો ઉષ્ણતા સાથે તાદાત્મ્યસ્વરૂપ સંબંધ છે તેવો વર્ણાદિક સાથે આત્માનો સંબંધ નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી વર્ણાદિક પુદ્ગલ પરિણામો આત્માના નથી, ગુણસ્થાન અને માર્ગસ્થાન વગેરે અધાય જીવને નથી. સિદ્ધપર્યાય કે કેવળપર્યાય પ્રગટે તે તો આત્મામાં અભેદ થાય છે પણ તે પર્યાય ભેદો ઉપર લક્ષ કરવાથી રાગ આવે છે અને રાગ છે તે પુદ્ગલના પરિણામ છે, સિદ્ધના જીવને તો સિદ્ધ પર્યાય પ્રગટી ગઈ છે તેને કાંઈ પર્યાય ઉપર લક્ષ કરવાનું રહ્યું નથી. નીચલી ભૂમિકાવાળાને પર્યાય ઉપર લક્ષ આવે છે તેથી તેને રાગ થાય છે માટે તેને સમજાવે છે કે પર્યાય ઉપર લક્ષ કરતા રાગ આવે છે અને રાગ પુદ્ગલના પરિણામ છે માટે પર્યાય ઉપરનું લક્ષ છોડ ! સિદ્ધના જીવને તો સિદ્ધપર્યાય દ્રવ્યમાં ભળેલી છે માટે તે ચૈતન્યના પરિણામ છે અને નીચે સાધકદશાવાળાને પણ પોતાના દ્રવ્ય તરફ ઠળતા જે જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના પરિણામ છે તે ચૈતન્યરૂપ જ છે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા નથી પણ ભેદ તરફ લક્ષ જતા રાગ થાય છે ને રાગ તે પુદ્ગલના વલણવાળો ભાવ છે માટે તે ગુણસ્થાન વગેરેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. અને તે રીતે તે આત્માની અનુભૂતિથી ભિન્ન છે તેમ કહ્યું છે.

સમ્યક્દર્શન પર્યાયના ભેદોને સ્વીકારતું નથી, આ ચૌદમાં ગુણસ્થાનની કે આરમા ગુણસ્થાનની વાત નથી પણ ચોથા ગુણસ્થાનની વાત છે. સમ્યક્દર્શનનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે બતાવ્યું છે. સમ્યક્દર્શનને કોનો આધાર અને કોની ઓથ છે તે બતાવ્યું છે; સમ્યક્દર્શનને પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય ભગવાનની ઓથ અને આશરો છે. સમ્યક્દર્શન થયું એટલે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોથી અધિકપણે પ્રતીત થાય છે, હજુ તો આ પ્રતીતની વાત છે. સ્થિરતા તો પુરુષાર્થ વડે પછી થાય છે. સમ્યક્દર્શન થયું એટલે અંશે પરમાત્મા થઈ ગયો, સમ્યક્દર્શન થયું એટલે ભગવાનનો લઘુનંદન થયો. પોતાના સ્વરૂપને જાણ્યું -માન્યું અને તેમાં અંશે ઠર્યો એટલે અંશે કૃતકૃત્ય થઈ ગયો. સમ્યક્દર્શનમાં અધી નિર્મળ પર્યાયોથી પણ દ્રવ્ય અધિકપણે પ્રતીત થાય છે. આ પ્રતીત તે આનંદનો માર્ગ છે, આ શ્રદ્ધા મોક્ષનો ઉપાય છે, આ ત્રિલોકનાથ તીર્થ કરને આરાધવાનો માર્ગ છે. આ પ્રતીતના બીજાં ઊંડા છે લોકો કહે છે કે ધર્મના બીજાં ઊંડા છે તેમ આ પ્રતીતરૂપ ધર્મના બીજાં એના ઊંડા છે કે જેમાંથી મોક્ષ પાંગરશે. અને પુણ્ય-પાપના ભાવમાં ધર્મ માનવો તે સર્વે છાજના છોડ છે તે પાંગરશે નહિ પણ સુકાર્ઠ જશે. આ ત્રિલોકનાથ દેવાધિદેવનો માર્ગ છે. આ સ્વરૂપની પ્રતીતિના શરણુ વિના નિવેડા નથી.

સર્વજ્ઞનો ધર્મ સુશર્ણુ જાણી આરાધ્ય આરાધ્ય પ્રભાવ આણી,
અનાથ એકાંત સનાથ થાશે એના વિના કોઈ ન બાંધી સહાશે.

સર્વજ્ઞ ભગવાને કહેલો ધર્મ તે જ શરણરૂપ છે, તેની આરાધના કર! આરાધના કર! તે ધર્મના શરણ સિવાય તારો હાથ ઝાલવા કોઈ સમર્થ નથી. તારા બહારના ડહાપણ અને બહારની કળા તે કાંઈ કામ આવે તેમ નથી. આ વસ્તુની પ્રતીતિ કર્યા વગર શુભાશુભભાવ કરી તેમાં ધર્મ માનીને અનંતકાળ કાઢ્યો પણ એકે ભવ ન ઘટ્યો. આત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવી પ્રતીતિ કરતાં અનંતા ભવ ઘટી જાય છે. આત્મા રજકણે રજકણથી જુદો છે, વિકારી પર્યાયથી પણ જુદો છે, નિર્મળ પર્યાય જેટલું પણ અખંડ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. પરિપૂર્ણ અખંડ દ્રવ્ય છે તેવી પ્રતીતિ કરતાં અનંતા ભવ તૂટી જાય છે.

દૂધ ને જળ તદ્દન જુદા છે. જે દૂધ ને જળ એક હોત તો દૂધ ને ઉકાળતા પાણીની વરાળ થઈને ઉડી જાય છે તેમાં ભેગું દૂધ પણ ઉડી જવું જોઈએ પણ તેમ નહિ થતાં પાણીની વરાળ થઈને ઉડી જાય છે અને દૂધનો ભાવો થાય છે; તેમ આત્મા રાગ-દ્વેષના ભાવોથી તદ્દન જુદો છે, જે તે ભાવોથી આત્મા એકમેક હોત તો તે રાગ-દ્વેષના ભાવોનો નાશ થતા આત્માનો પણ નાશ થાત પણ તેમ નહિ થતાં આત્માનું ભાન કરી પુરુષાર્થથી સ્થિર થયો એટલે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનો ભાવો થયો અને રાગ-દ્વેષની મલિન પર્યાયનો નાશ થયો, વર્ણાદિકથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાયના ભંગ-ભેદના રાગનો નાશ થાય છે અને નિર્મળ પર્યાયો પ્રગટે છે માટે આત્મા અને રાગ-દ્વેષરૂપ વિકારી પર્યાયો દૂધ ને જળની જેમ એક ક્ષેત્રે રહ્યા છતાં તદ્દન જુદા જુદા છે જે જુદા ન હોય તો જુદા પડે જ નહિ.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે પ્રભુ! આ રીતે તો વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયને વિરોધ આવે છે તો અવિરોધ કઈ રીતે છે? શિષ્ય કહે છે કે પ્રભુ! વ્યવહારનય પણ ભગવાનના શાસ્ત્રોમાં આવે છે અને નિશ્ચયનય પણ ભગવાનના કહેલા શાસ્ત્રોમાં આવે છે તો તે બંને નય અવિરોધ કઈ રીતે છે? તેના ઉત્તર દૃષ્ટાંત દ્વારા ત્રણ ગાથાઓમાં કહે છે.

**પંથે મુસ્સતં પસ્સિદૂળ લોગા મળંતિ વવહારી ।
મુસ્સદિ એસો પંથો જ ય પંથો મુસ્સદે કોઈ ॥ ૫૮ ॥**

દેખી લૂંટાતું પંથમાં કો, 'પંથ આ લૂંટાય છે'—
બોલે જનો વ્યવહારી, પણ નહિ પંથ કો લૂંટાય છે; ૫૮.

તહ જીવે કમ્માણં ણોકમ્માણં ચ પસ્સિદું વણ્ણં ।
જીવસ્સ एस वण्णो जिणेहि ववहारदो उत्तो ॥ ૫૯ ॥
एवं गंधरसफासरूवा देहो संठाणमाइया जे य ।
सव्वे ववहारस्स य णिच्छयदण्हू ववदिसंति ॥ ૬૦ ॥

અર્થ :—જેમ માર્ગમાં ચાલનારને લૂંટાતો દેખીને ‘આ માર્ગ લૂંટાય છે’ એમ વ્યવહારી લોકો કહે છે; ત્યાં પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો કોઈ માર્ગ તો નથી લૂંટાતો, માર્ગમાં ચાલનાર માણસ જ લૂંટાય છે; તેવી રીતે જીવમાં કર્મોનો અને નોકર્મોનો વર્ણુ દેખીને ‘જીવનો આ વર્ણુ છે’ એમ જિનદેવોએ વ્યવહારથી કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, દેહ, સંસ્થાન આદિ જે સર્વ છે, તે સર્વ વ્યવહારથી નિશ્ચયના દેખનારા કહે છે.

આચાર્યદેવે દષ્ટાંત આપીને સમજવ્યું છે કે માર્ગમાં ચાલનાર માણસને લૂંટાતા દેખીને વ્યવહારી લોકો કહે છે કે આ માર્ગ લૂંટાય છે, જે માર્ગ માણસો લૂંટાતા હોય તે માર્ગને એમ કહેવાય છે કે આ માર્ગ સારો નથી ‘આ માર્ગ લૂંટાય છે’ પણ ખરેખર માર્ગ લૂંટાતો નથી પણ માણસો લૂંટાય છે. માર્ગે નીકળેલો સંઘ ઘડી બે ઘડી રસ્તામાં ઉભો તેને લૂંટાતો દેખીને કહેવાય છે કે ‘આ માર્ગ લૂંટાય છે’ ઘડી બે ઘડી રસ્તામાં ઉભો એટલે આરોપ આવ્યો કે ‘આ માર્ગ લૂંટાય છે,’ સંઘને લૂંટાતો દેખીને વ્યવહારી લોકો કહે છે કે આ માર્ગ લૂંટાય છે પણ માર્ગ તો જેમ છે તેમ છે, માર્ગ લૂંટાતો નથી પણ માણસો લૂંટાય છે માર્ગ તો આકાશનો ભાગ છે તે તો કાંઈ લૂંટાતો નથી પણ સંઘની સ્થિતિ થોડીવાર તે માર્ગમાં થઈ એટલે સંઘના આરોપથી કહેવાયું કે આ માર્ગ લૂંટાય છે આ મોટું નહેરું લૂંટાય છે તે બધો વ્યવહારી લોકોનો વ્યવહાર છે.

તેવી રીતે જીવોમાં અલ્પકાળ સ્થિતિ પામેલા કર્મ, નોકર્મ, પુણ્ય-પાપના ભાવ વગેરે દેખીને ભગવાન અહિંતદેવોએ કહ્યું કે ‘આ વર્ણુ આ જીવનો છે’ ભગવાન આત્મા અનાદિઅનંત પડ્યો પાથર્યો છે તેમાં અલ્પકાળ શરીર, વાણી, મન અને રાગ-

એમ વર્ણુ દેખી જીવમાં કર્મો અને નોકર્મનો,
ભાષે જિનો વ્યવહારથી ‘આ વર્ણુ છે આ જીવનો.’ પ૯.
એમ ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ ને સંસ્થાન, દેહાદિક જે,
નિશ્ચયતણા દ્રષ્ટા બધું વ્યવહારથી તે વર્ણુવે. ૬૦.

ગાથા ૫૯-૬૦]

[૩૯૯

દૂષ રહે તેથી શું તેના થઈ જાય ? પુણ્ય-પાપના ભાવ પણ ક્ષણિક છે તેને આત્માના કહેવા તે વ્યવહાર છે, તે ઉપાધિ ભાવવાળી દષ્ટિ વડે કહ્યું છે પણ પરમાર્થદષ્ટિએ તો આત્મા જેમ છે તેમ છે, જેમ માર્ગ જેવો છે તેવો જ છે તેમ આત્મા પણ જેવો છે તેવો જ છે.

શિષ્યે પૂછ્યું હતું કે નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય અવિરોધ કઈ રીતે છે ? તેનો ઉત્તર આચાર્યદેવે આપ્યો છે કે શરીર, મન, વાણી અલ્પકાળ એક ક્ષેત્રાવગાહપણુ રહે છે, વિકારની ક્ષણિક પૂરતી પર્યાય થાય છે માટે તે વ્યવહાર છે તેમ જાણવો છે પણ પરમાર્થદષ્ટિ ચૈતન્યના એક અવિચળ સ્વભાવમાં પર્યાયના ભંગ ભેદ પડે તે સ્વીકારતી નથી. વ્યવહારનયની અપેક્ષા જુદી છે અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષા જુદી છે માટે બંને નય અવિરોધ છે. પ્રમાણુ જ્ઞાન બંને નયનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણે છે. વસ્તુસ્વભાવ જેમ છે તેમ લક્ષમાં લેવો તે જ હિત અને મોક્ષનો માર્ગ છે.

૨૦૦૦, કારતક સુદ ૧૭ રવિ.

અહીં વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયનું સ્વરૂપ કહેવાય છે આત્મા અનાદિ અનંત કાયમી-નિત્ય શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેમાં જે પુણ્ય-પાપના સંયોગી ભાવ દેખાય તે વ્યવહારનયથી કહેવાય છે. વ્યવહારનય છે ખરો, વ્યવહારનય જો ન હોય તો આત્મામાં જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે તેનો નિષેધ કરવો પણ બનતો નથી.

કોઈ કહેશે કે નિશ્ચયનય વ્યવહારનયનો નિષેધ કરે છે તો વ્યવહારનયને કહ્યો કેમ ?

આત્માની પર્યાયમાં પુણ્ય-પાપના ભાવો થાય છે. પાપના ભાવ કરી જીવ નરકમાં જાય છે વળી ત્યાંથી પુણ્યના ભાવ કરી મનુષ્ય થાય છે, મનુષ્યમાંથી સ્વર્ગમાં જાય છે. અલ્પકાળ પૂરતા વિકારી ભાવો ચૈતન્યની પર્યાયમાં થાય છે તેથી ભગવાને વ્યવહાર કહ્યો છે, પણ તે વ્યવહારના આશ્રયે આત્માની નિર્મળ પર્યાય ઉદ્ઘડતી નથી માટે નિશ્ચયનય તેનો નિષેધ કરે છે. અનંતગુણના પિંડરૂપ વસ્તુ વર્તમાનમાં જ પરિપૂર્ણ છે, તે પરમાર્થ દષ્ટિનો વિષય છે, તેના આશ્રયે મોક્ષમાર્ગ અને સંપૂર્ણ મોક્ષ પર્યાય બંને પ્રગટે છે. નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનયને સમ્યજ્ઞાન જેમ છે તેમ અવિરોધપણુ જાણે છે. જે અપેક્ષાએ વ્યવહારનય છે તે અપેક્ષાએ નિશ્ચયનય નથી અને જે અપેક્ષાએ નિશ્ચયનય છે તે અપેક્ષાએ વ્યવહારનય નથી બંને નયોની અપેક્ષા જુદી છે, માટે બંને નય અવિરોધ છે, બંને નયોને અવિરોધપણુ જાણનાર પ્રમાણુજ્ઞાન છે, વ્યવહારનયે આત્માની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા થાય છે, ગુણસ્થાન વગેરે ભેદો છે તેમ તે કહે છે, તે વ્યવહારનયને જેમ છે તેમ જાણવામાં ન આવે તો પણ સાધકદશાનો પુરુષાર્થ ઉપડતો

૪૦૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નથી, સમ્યજ્ઞાન-પ્રમાણજ્ઞાન બંને નયોનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણે છે તેથી સાધકપણું યથાર્થપણે સધાય છે.

માર્ગમાં સંઘ લૂંટાતો હોવા છતાં પણ માર્ગ લૂંટાય છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. કોઈ જન કઈને રસ્તે નીકળ્યા અને તે જનના માણસોને ચોરે લૂંટ્યા, તે લૂંટે તેટલીવાર તે સંઘ ત્યાં તે રસ્તામાં ઘડી એ ઉભો રહે એટલે રસ્તો લૂંટાય છે એમ આરોપથી કહેવાય.

તેથી રીતે ભગવાન અહીં તદ્દેવો, જીવમાં બંધપર્યાયથી સ્થિતિ પામેલાં (રહેલાં) કર્મ અને નોકર્મનો વર્ણ દેખીને, કર્મ-નોકર્મની જીવમાં સ્થિતિ હોવાથી તેનો ઉપચાર કરીને, 'જીવનો આ વર્ણ છે' એમ વ્યવહારથી જણાવે છે, તોપણ નિશ્ચયથી, સદાય જેનો અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને જે ઉપયોગગુણવડે અન્યદ્રવ્યોથી અધિક છે એવા જીવનો કોઈપણ વર્ણ નથી.

આત્મા એકરૂપ કાયમી નિત્ય ટકનાર છે એમાં પરનો સંયોગ ક્ષણમાત્ર રહેનાર છે, નિત્ય ટકનાર આત્મામાં વિકારી પર્યાયની વર્તમાન એક સમયની સ્થિતિ છે, તેથી આ વિકારી પર્યાય જીવની છે, આ પર સંયોગે થતાં ભાવો જીવના છે એમ ઉપચારથી-આરોપથી કહેવાય છે, આત્માના સ્વભાવમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જેમ માર્ગ-માંથી માણસોની ઉત્પત્તિ થતી નથી પણ માણસોની માર્ગમાં એક સમય પૂરતી સ્થિતિ હોવાથી તેટલા સંબંધથી માણસો લૂંટાય છે તોપણ માર્ગ લૂંટાય છે એમ ઉપચારથી કહેવાય છે. તેમ આત્માની પર્યાયમાં પર સંયોગે થતા ભાવોની એક સમયની સ્થિતિ હોવાથી તેટલા સંબંધથી તે ભાવો ઉપચારથી જીવના છે એમ કહેવાય છે પણ તે ભાવોની ઉત્પત્તિ જીવના સ્વભાવમાંથી થતી નથી. જેમ માર્ગ ઉપર માણસો આવે છે અને જાય છે તેમ આત્મામાં રાગ-દ્વેષનો ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે તેની એક સમય પૂરતી સ્થિતિ છે માટે તે આત્માના છે એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે પણ આત્માના ત્રિકાળ-ધ્રુવ અવિચળ સ્વભાવમાં તે નથી. આત્માનો સદાય અમૂર્ત સ્વભાવ છે અને જે ઉપયોગગુણ વડે અન્ય દ્રવ્યોથી અધિક છે. અમૂર્ત કહીને વર્ણ-ગંધ વગેરેથી જુદો પાડ્યો અને સદા ઉપયોગગુણે અધિક છે તેમ કહીને ઉભો નથી વિકારી નથી પણ પરિપૂર્ણ છે તેમ બતાવ્યું, આચાર્યદેવે ઉપયોગગુણે અધિક કહીને આત્માને પરથી જુદો બતાવ્યો, પરથી જુદો હોય તે પરિપૂર્ણ જ હોય, અધૂરો ન હોય. પોતાના દ્રવ્યથી, ગુણથી અને પર્યાયથી આત્મા પરિપૂર્ણ છે. આત્માનું સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ છે માટે ગુણ-સ્થાન અને માર્ગજ્ઞાનસ્થાનની પર્યાય પૂરતો આત્મા નથી. એક સમય પૂરતી વર્તમાનમાં વર્તતી સમગ્ર-નિર્મળ સાપેક્ષ પર્યાયથી આત્મા જુદો છે, વર્તમાન વર્તતી સાપેક્ષ

ગાથા: ૫૮-૬૦]

[૪૦૧

પર્યાયને પણ જુદી પાડે છે આત્માની વર્તમાનમાં નિરપેક્ષ પર્યાય પરિપૂર્ણ છે તેથી પર નિમિત્તના સદ્ભાવ-અભાવની અપેક્ષાએ થતી વર્તમાન પર્યાયને પણ જુદી પાડે છે આ દ્રવ્ય દૃષ્ટિનો વિષય છે.

આચાર્યદેવે કહ્યું છે કે 'એવા જીવનો કોઈ પણ વર્ણ નથી' તે કોઈ પણ શબ્દમાં સર્વાર્થસિદ્ધિનો કે તીર્થ કર પ્રકૃતિ આંધવાનો રાગ તે કોઈ પણ આત્મામાં નથી, અને તે 'કોઈ પણ' શબ્દ બધામાં લેવો, ગુણસ્થાન-માર્ગણસ્થાન વગેરે કોઈ પણ આત્મામાં નથી તેમ લઈ લેવું.

આચાર્યદેવે ઉપયોગગુણે અધિક કહીને તું આ સ્વરૂપે છો એમ બતાવ્યું એટલે કે અસ્તિની વાત કહી, અને માર્ગણસ્થાન વગેરે તારામાં નથી તેમ કહી નાસ્તિની વાત કહી, એક સમય પૂરતો ભાવ તારામાં આવે ને જાય તેટલું તારું સ્વરૂપ નથી, તું તે દ્રવ્યથી-ગુણથી અને પર્યાયથી પરિપૂર્ણ જ્ઞાયક સ્વરૂપ છો. આ દ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે, આ સત્તું શરણુ છે, આ સ્વરૂપ રાગ તરફ વલણવાળા જ્ઞાનના ઉદ્ઘાટથી ન સમજાય પણ સ્વસન્મુખ વલણથી સમજાય.

જીવોને જે જ્ઞાનનો ઉદ્ઘાટ દેખાય છે તે ઉદ્ઘાટ પૂર્વ ભવમાંથી લઈને આવ્યો છે. તે ઉદ્ઘાટને અનુકૂળ નિમિત્ત જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં તે નિમિત્તોથી જ્ઞાન ઉદ્ઘાટનું તેમ અજ્ઞાની જીવોને જણાય છે, અજ્ઞાની જીવોને તે ઉદ્ઘાટનું વલણ રાગ તરફ છે. જેમ કે માસ્તર ભણાવે ત્યારે લક્ષ રાગ તરફ છે, ચોપડી વાંચીને પાસ થાયું છે, તેવા લક્ષથી ચોપડી વાંચે છે ત્યારે પણ જ્ઞાનનું વલણ રાગ તરફ છે તે વખતે જ્ઞાનની કળા જે ઉદ્ઘાટી દેખાય છે, તે પૂર્વનો ઉદ્ઘાટ પડ્યો છે તેમાંથી ઉપયોગરૂપ થાય છે પણ અજ્ઞાની જીવોને એમ લાગે છે કે આ ચોપડી વાંચી તેમાંથી જ્ઞાનની કળા ઉઘડી પણ તેમ નથી તે જ્ઞાનની કળા પૂર્વનો ઉદ્ઘાટ લઈને આવ્યો છે તેમાંથી ઉઘડી છે, પણ તે જ્ઞાનની કળા વર્તમાન ડહાપણથી ઉઘડી નથી સંસારમાં કોઈ કાંઈ નવી વાત સંભળાવનાર મળ્યો તે ટાણે જે જ્ઞાન થાય છે તેનો ઉદ્ઘાટ હતો તે બહાર ઉપયોગરૂપે અથવા વ્યાપારરૂપે દેખાણો એટલે તેને ભ્રમ થયો કે મારું જ્ઞાન નવું ઉદ્ઘાટનું, પણ જ્ઞાનનું લક્ષ અશુભ રાગ તરફ છે માટે તે જ્ઞાન પરાશ્રય છે પરાશ્રયથી જ્ઞાન ઉદ્ઘાટનું નથી અને નિત્ય ટકતું પણ નથી, પરાશ્રય તરફ વળેલું જ્ઞાન પણ નાશવાન રાગ પણ નાશવાન, અને નિમિત્તો પણ નાશવાન. રાગ અનિત્ય છે માટે અનિત્ય તરફ વળતું જ્ઞાન પણ અનિત્ય છે. અનિત્ય તરફ વળેલા જ્ઞાનનો ઉદ્ઘાટ નિત્ય ન રહી શકે માટે તે ઉદ્ઘાટનું જ્ઞાન પાછું અવરતી જશે. સંસારના જ્ઞાનનો પ્રકાર આ રીતે છે હવે ધર્મ તરફનું લઈએ.

સ. પ્ર. ૫૧

૪૦૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ધર્મનું જ્ઞાન પૂર્વમાંથી લઈને આવતો નથી પણ નવું પ્રગટે છે, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો ભેગ થયો તે પૂર્વના પુણ્યનું કારણ છે. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર સાંભળાવે છે પણ પોતે નિમિત્તના આશ્રયની દૃષ્ટિ વડે સાંભળે છે. રાગના આશ્રયથી સાંભળે છે અને તેનું લક્ષ રાગમાં છે તેથી નિત્ય જ્ઞાનની પર્યાય ઉઘડતી નથી, પણ વિચાર અંદર પોતા તરફ જરા વાળ્યો કે અરે ! આ પરાશ્રયપણું તે તો રાગ છે, અહો ! હું તો ધ્રુવસ્વરૂપ વસ્તુ છું, જ્ઞાયક છું હું પોતે પોતાથી જ છું ત્યાં રાગનું અવલંબન દૃષ્ટિમાંથી છૂટ્યું, રાગ સાથેના અનિત્ય ઉઘાડનું અવલંબન છૂટ્યું, દેવ-શાસ્ત્રના નિમિત્તનું અવલંબન છૂટ્યું, તે જ્ઞાન નવું પ્રગટ્યું, તે જ્ઞાન ટકે છે. તે જ અરે ધર્મ છે, ધર્મની જે રીત છે તે રીત અનંતકાળથી જીવોએ પકડી નથી જેટલી રીત પકડી છે તેટલી બધી પરની પકડી છે.

પર ઉપર દૃષ્ટિ રાખી સાંભળે છે, માટે તે જ્ઞાન અવિનાશીના લક્ષપૂર્વક નથી તેથી તે ધ્રુવમાંથી ઉઘડેલું જ્ઞાન નથી, પછી ભલે ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવ સાંભળાવવા બેઠા હોય પણ અવિનાશી આત્માના લક્ષ વગર જ્ઞાનમાં રાગનો આશ્રય રાખીને સાંભળે તો તે અનિત્ય તરફના વલણથી નિત્ય જ્ઞાન પર્યાય ઉઘડે નહિ, પણ સ્વાશ્રય તરફ ઢળીને પુરુષાર્થથી જે જ્ઞાનપર્યાય ઉઘડી તે નિત્યના લક્ષે ઉઘડેલી છે અને તે ઉઘડેલું જ્ઞાન તે નિત્ય છે.

પાંચ હજારનો પગારદાર મોટો કલેક્ટર હોય તેને જે જ્ઞાનનો ઉઘાડ છે તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ નથી કારણ કે સંસારના રાગભાવે, ઇચ્છાભાવે-મૂર્છાભાવે પુરુષાર્થ કરે છે તો શું મોહભાવે મૂર્છાભાવે જ્ઞાનકળા ઉઘડે ? માટે તે વિચાર કરે ને તરત જ્ઞાનની કળા દેખાય છે તે ઉઘાડ પૂર્વનો છે.

ધર્મ કળા તે વર્તમાન પુરુષાર્થનું ફળ છે. હું ધ્રુવ છું, અખંડ છું, મારા સ્વરૂપને કોઈનું અવલંબન નથી એમ સ્વાશ્રય તરફ વળતો પુરુષાર્થ તે અપૂર્વ છે અને ધ્રુવના લક્ષે ધ્રુવમાંથી આવતું જ્ઞાન પણ અપૂર્વ છે, ધર્મ તે સ્વઉપયોગપણે કામ કરે છે. અહાહા ! પ્રભુ ! તારા જ્ઞાનની વાત શું કહેવી ! સ્વાશ્રયથી પ્રગટેલા થોડા ઉઘાડનો મહિમા કોઈ જુદી જાતનો લાગે છે તો પછી તારા અખંડ સ્વભાવની અને તેમાંથી પ્રગટતી પૂર્ણ જ્ઞાનપર્યાયની તો વાત શું કહેવી ! શ્રવણ સુધીનો ભાવ પરાશ્રયવાળો છે, અનિત્ય છે છે પણ જ્યાં ઉપયોગને પોતા તરફ વાળ્યો કે અહો ! ‘હું આવો ત્રિકાળપણે અખંડ છું,’ ‘હું મારાથી જ પૂર્ણ છું’ એવી શ્રદ્ધા થઈ તે જ ધર્મની શરૂઆત થઈ, અને ધર્મની શરૂઆત થયા પછી હજી અધૂરો છે તેથી રાગ રહે છે અને તે રાગમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું નિમિત્ત આવે છે એટલે શ્રદ્ધા થયા પછી દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને નિમિત્ત કહેવાય

गाथा ५६-६०]

[४०३

छे कारणु के देव-गुरु-शास्त्रने जे कहेवुं छे ते पोते समज्यो त्यारे देव-गुरु-शास्त्रने निमित्त कहेवाय छे.

वर्णुथी मांडीने गुणस्थान पर्यंतना भेदा छे. तेना उपर लक्ष आपना राग थाय छे माटे ते अधा भेदाधी आत्मा अधिक छे तेम प्रतीत थरुं त्यां स्वावलंबनपणुं अंशे प्रगट क्युं ते न मुक्तिनो मार्ग शरुं कर्यो, प्रतीतमां पोताना स्वावलंबन स्वभावनी श्रद्धा थरुं अटसे पर वल्लुनो उवाड, राग अने रागना निमित्त ते अधाने पर कथां. आ वात अपूर्ण छे. आ सांभलवा तरुंनो शुभ विकल्प रहेशे तोपणु पुण्य उंयुं अधाशे.

लगवान अर्द्धतदेवोअे वर्णुथी मांडीने गुणस्थान पर्यंतना लावो लसे एवना व्यवहारधी कथा तोपणु उपयोग गुणवटे पोते अधिक छे अेवा स्वभावमां उल्ला के अधूरानो आश्रय नथी, पूराना आश्रयमांथी ते निर्माण पर्याय प्रगटे छे पणु ते लंग-भेदना लक्षधी निर्माण पर्याय प्रगटे नहि.

शास्त्रो व्यवहारना ने निश्चयना अेम जे प्रकारना होय छे तेमां व्यवहारनयना शास्त्रोमां मुण्यपणु व्यवहारनुं कथन होय अने निश्चयनयना शास्त्रोमां मुण्यपणु निश्चयनुं कथन होय, निश्चयना कथनमां व्यवहारनुं कथन गौणपणु होय. अने व्यवहारना कथनमां निश्चयनुं कथन गौणपणु होय न, नुओ, गौण कहुं छे पणु अभाय नथी कथो. तेमां ज्यां निश्चयनी अटसे के परमार्थनी अपेक्षानी वात बालती होय त्यारे साभावाणो व्यवहारनी वात साभी भूके पणु शास्त्रमां जे स्वाश्रय अपेक्षानी वात होय ते वात लक्षमां न ले तो ते परमार्थनुं स्वरूप समज्या वगर व्यवहार कांठ पणु समज्यो न नथी, परमार्थ स्वरूप समज्या पछी न व्यवहार सायो समजु शकय छे. परमार्थ वगरनो समज्येसो व्यवहार ते व्यवहार नथी पणु व्यवहाराभास छे.

सावार्थकारे संधि करी छे के पहिलां व्यवहारनयने असत्यार्थ कथो एतो त्यां अेम न समज्युं के ते सर्वथा असत्यार्थ छे, कथंचित् असत्यार्थ नलुवो. आत्मामां राग-द्वेष छे न नहि, गुणस्थान छे न नहि तेम नथी अेक समय पूरता छे पणु त्रलु-दागना अणुं सामर्थ्यधी लरपूर लरेला द्रव्यमां ते नथी माटे गुणस्थान वगेरे आत्मामां नथी तेम कहुं एतुं. अभेद स्वरूपने मुण्य करीने कहेवामां आवे त्यारे अवस्थाना भेद गौण थरुं नय छे. द्रव्यमां जे निर्माण पर्याय थाय ते निर्माण पर्यायोधी द्रव्य अभेदरूप छे पणु ते पर्यायना भेदा उपर लक्ष भूकता राग आवे छे माटे ते पर्यायना भेदा आत्मामां नथी तेम कहुं छे, अने आत्मा पोताना अनंतगुणो अने पोतानी अनंतपर्यायोधी अभेद अेक पिंडरूप छे तेवी अभेद द्रव्यदृष्टिमां कोठ पणु भेदा

૪૦૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પ્રતિભાસતા નથી, માટે કોઈ પણ જાતના ભેદો દ્રવ્યમાં નથી એમ નિષેધ કરવામાં આવે છે પણ તેથી વ્યવહારના કોઈ પણ ભેદો છે જ નહિ એમ નથી, છે ખરા, પણ દ્રવ્ય-દષ્ટિમાં તે પ્રતિભાસતા નથી.

સોનીની દષ્ટિ તો સોના ઉપર જ છે. સોનું સોળવણું છે કે નહિ તેમ સોની પહેલા જ જુવે છે, સોનામાં કારીગરી તો પછી કરે છે; તેમ સમ્યક્દષ્ટિ સોનીનું લક્ષ આખી વસ્તુ ઉપર છે તે વસ્તુ ઉપર દષ્ટિ મૂકતા પર્યાયની કારીગરીનો પુરુષાર્થ તો થયા જ કરે છે, અવસ્થા કેટલી ઉઘટે છે તેને સ્વ-પર પ્રકાશક જ્ઞાન જાણે છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના નિમિત્ત તરફનું લક્ષ, રાગનું લક્ષ છૂટે ત્યારે યથાર્થ સ્વરૂપને આધીન પ્રતીત થાય છે પણ યથાર્થ પ્રતીતપૂર્વકનું સ્વપર પ્રકાશક જ્ઞાન નિમિત્તને અને રાગને બંધાને જાણે છે.

નિશ્ચયદષ્ટિનો વિષય સામાન્ય છે, સ્વપર પ્રકાશક સ્વભાવવાળું જ્ઞાન સામાન્ય વિશેષ બંનેનો વિષય કરે છે, જ્ઞાન સામાન્ય પૂર્વક એટલે સમ્યક્દર્શનના વિષય પૂર્વક અવસ્થાના ભેદને નકાર કરતું અવસ્થાના ભેદને જાણે છે. જ્ઞાન અવસ્થાદષ્ટિથી ઉણી પર્યાય છે, પુરુષાર્થ કરવો બાકી છે તેમ જાણે છે, નિશ્ચયદષ્ટિમાં પર્યાય આદરણીય નથી પણ વ્યવહારદષ્ટિમાં પર્યાય આદરણીય છે તેમ જ્ઞાન જાણે છે, સામાન્ય-વિશેષ બંનેનું જ્ઞાન લક્ષ કરે છે. વસ્તુદષ્ટિમાં પર્યાય પ્રગટ છે કે અપ્રગટ છે તેવા ભેદો આવતા નથી પણ અવસ્થાદષ્ટિમાં પર્યાય પ્રગટી કે નથી પ્રગટી તેવા ભેદો આવે છે.

સંસાર હતો ને ભોક્ષની ઉત્પત્તિ થઈ એવા અવસ્થાના ભેદો દ્રવ્યદષ્ટિમાં પ્રતિભાસતા નથી પણ તેથી વિકારી અવસ્થા, ઉણી અવસ્થા અને નિર્માણ અવસ્થાની અસ્તિ જ નથી એવું નથી, જો તદ્દન અવસ્થા ન જ હોય તો અભેદદષ્ટિની પર્યાય પ્રગટ કરવાનું પણ રહેશે નહિ, અલ્પકાળ પૂરતો વિકાર છે, કેવળજ્ઞાનની અવસ્થા પણ છે ખરી, કોઈ તદ્દન નાસ્તિતરૂપે નથી. વસ્તુદષ્ટિનો વિષય તે અવસ્થા નથી તેથી જો તે એમ જાણ કે અવસ્થા છે જ નહિ, વિકાર છે જ નહિ, કેવળજ્ઞાન વગેરે અવસ્થા છે જ નહિ તો તારું એવું માનવું તદ્દન ખોટું છે, જો તદ્દન કોઈ ન જ હોય તો સંસાર અવસ્થા ટાળવી અને ભોક્ષ અવસ્થા પ્રગટ કરવી તે કોઈ પણ રહેશે જ નહિ; વળી તે એમ જાણ કે વિકાર અવસ્થા છે, નિર્માણ અવસ્થા છે તેથી જો અવસ્થાના રાગમાં અટક્યો તોપણ ભોક્ષ પર્યાય પ્રગટશે નહિ. યથાર્થ વસ્તુદષ્ટિ તે ભોક્ષનું બીજ છે. વ્યવહારના કથન ઘણા હોય છે, નિશ્ચય કથનના શાસ્ત્રો બહુ થોડા હોય છે કારણ કે સ્વરૂપ બહુ સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ છે.

ઉણી અવસ્થા, વિકારી અવસ્થા અને બહારનો સંગ તે ત્રણ રહિત આત્માના

ગાથા ૫૯-૬૦]

[૪૦૫

સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે તો નિર્મળ પર્યાય ઉઘટે. ઉણી અવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, અને અંતરાય કર્મ તે ત્રણે નિમિત્તરૂપે આવી જાય છે. વિકારી અવસ્થામાં મોહનીય કર્મ નિમિત્તરૂપે આવી જાય છે અને બહારના સંગમાં ચાર અઘાતિ કર્મ આવી જાય છે. ઉણી અવસ્થા રહિત પૂરે પોતાનો સ્વભાવ છે તેની શ્રદ્ધા કરે, વિકાર રહિત અવિકારી સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરે અને સંગ રહિત અસંગી પદાર્થની શ્રદ્ધા કરે તો ધર્મ થાય.

જે વ્યવહાર તદ્દન ન જ હોય તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનવા તે કાંઈ પણ રહેતું નથી, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માનવા તેમનો વિશ્વાસ કરવો તે વ્યવહાર છે. તેમના પ્રત્યે શુભભાવ કરવો અને સ્ત્રી કુટુંબાદિનો અશુભભાવ ટાળવો તે પણ વ્યવહાર છે જે વ્યવહાર ન હોય તો તે કાંઈ રહેતું નથી.

વ્યવહાર ન હોય તો પરમાર્થે તો બધા આત્મા ભગવાન છે તો પછી કસાઈ-ગાયેનો કાપનાર, અને વીતરાગ ભગવાન કપાય ટાળીને અનંત સામર્થ્ય પ્રગટ કરીને બેઠા છે, તે બન્નેને વંદન કરવું જોઈએ, પણ એમ ન હોય! વંદન તો પર્યાય પ્રગટી તેને જ હોય! દ્રવ્ય તો નિગોદના ઇવથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના બધા અનાદિઅનંત શુદ્ધ છે, પરંતુ દ્રવ્યને વંદનનો વ્યવહાર નથી હોતો, પણ પર્યાય પ્રગટી તેને વંદન હોય છે, મુનિયોને વંદન હોય છે, ભગવાન વીતરાગને વંદન હોય છે તે બધો વ્યવહાર છે ખરો, વાણી તો બધાને હોય છે પણ તેમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણી પૂજ્ય છે, તે પણ વ્યવહાર છે. આ સમયસારના પાના પણ પુદ્ગલ છે અને લાકડું પણ પુદ્ગલ છે, બન્ને પુદ્ગલ છે, તેમાં આ સમયસારના પાનાને જ પગે લાગવું અને લાકડાને પગે ન લાગવું તેનું શું કારણ? તેનું એ કારણ છે કે તેમાં આત્માના ભાવો લખાએલા છે અને આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખવામાં તે નિમિત્ત છે માટે તે નિમિત્ત પૂજ્ય છે જે વ્યવહાર ન હોય તો આવો વ્યવહારનો વિવેક પણ ક્યાંથી હોય? ભગવાનની વાણીમાં આવો અનેક જાતનો વ્યવહાર આવે છે, માટે વ્યવહાર છે. મર્યાને લીલું કહેવું, લીમડાને લીલો કહેવો, કેરીને પીળી કહેવી, તે બધો વ્યવહાર છે, જે વ્યવહાર ન હોય તો આ બધું જુદું જુદું કાંઈ પણ બોલી શકાય નહિ, માટે વ્યવહાર નથી એમ નથી જ, વ્યવહાર વ્યવહારથી છે, વ્યવહાર હેય બુદ્ધિએ ઉપાદેય છે.

દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિ બહુમાન પૂજ્યપણું તે બધો વ્યવહાર વ્યવહારે આદરણીય છે, વ્યવહાર હેય બુદ્ધિએ આદરણીય છે. પુદ્ગલ તો બધા સરખા છે છતાં ભગવાનના પ્રતિમાને વંદન કરવું અને એક અમથો પથર પડ્યો હોય તેને વંદન ન કરવું તેનું શું કારણ છે? તેનું કારણ એ છે કે ભગવાનના પ્રતિમામાં તીર્થંકર

૪૦૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ભગવાનના શરીરની આકૃતિ થઈ છે અને તેની ભગવાન તરીકે સ્થાપના કરી છે માટે તે પૂજ્ય છે, વીતરાગી મુદ્રા વીતરાગ ભાવ સ્મરણ થવાનું નિમિત્ત છે માટે તે પૂજ્ય છે, એ રીતે વ્યવહાર છે.

અરે ! સમ્યક્દર્શનની પર્યાય પણ વ્યવહાર છે, સમ્યક્દર્શનનો વિષય પરિપૂર્ણ અખંડ દ્રવ્ય છે તે નિશ્ચય છે. સમ્યક્દષ્ટિ કહે છે કે અવસ્થાદષ્ટિએ કેવળજ્ઞાન કરતાં મારી પર્યાય અનંતમે ભાગે છે એટલે કે અનંતગુણી ઉણી છે. અરે ! આરમે ગુણસ્થાને પણ કેવળજ્ઞાન નથી પ્રગટ્યું માટે તેરમાં ગુણસ્થાન કરતાં આરમા ગુણસ્થાનની પર્યાય અનંતગુણી ઉણી છે, તે બધો વ્યવહાર છે.

વસ્તુ કથંચિત્ વચન ગોચર છે. જે ધીલકુલ વચન ગોચર ન હોય તો સર્વજ્ઞ ભગવાનનો અને આચાર્યોનો ઉપદેશ વ્યર્થ હોય છે તેથી વસ્તુ કથંચિત્ વચન ગોચર પણ છે, વસ્તુ સ્વરૂપ, વચનમાં કાંઈક કહી શકાય છે તેથી ઉપદેશ અપાય છે, સર્વથા વચન અગોચર હોય તો કાંઈપણ કહેવાનું રહેતું નથી માટે વ્યવહાર છે.

સર્વજ્ઞ ભગવાનની વાણીમાં અનેક અનેક જાતનો વ્યવહાર આવે છે. આ વ્યવહાર ન માને તો જ્ઞાન ખોટું અને નિશ્ચય સ્વરૂપ ન માને તો શ્રદ્ધા ખોટી. વસ્તુનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવી શ્રદ્ધા, તેવું જ્ઞાન અને તેવું જ આચરણ કરવાથી મોક્ષ પર્યાય પ્રગટે છે.

૨૦૦૦ કારતક સુદ ૧૧ સોમ.

૨૮ બોલ પુદ્ગલના કહ્યા છે તે શુદ્ધનયની દષ્ટિથી કહ્યા છે અને વ્યવહાર શાસ્ત્રોમાં તેને જીવના પણ કહ્યા છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવની દષ્ટિથી જોવામાં આવે તો, તે વ્યવહાર કથંચિત્ સત્યાર્થ પણ કહી શકાય છે. જે સર્વથા અસત્યાર્થ જ કહેવામાં આવે તો સર્વ વ્યવહારનો લોપ થાય, અને સર્વ વ્યવહારનો લોપ થતાં પરમાર્થનો પણ લોપ થાય. માટે જિનદેવનો ઉપદેશ સ્યાદ્વાદરૂપ સમજાયે જ સમ્યક્જ્ઞાન છે, સર્વથા એકાંત મિથ્યાત્વ છે.

વ્યવહાર ન હોય તો નિષેધ કોનો કરવો, અને ક્ષણિક અવસ્થા પૂરતું જ જે આત્માનું સ્વરૂપ હોય, નિત્ય ન હોય તો ધર્મ શેમાં કરવો. આત્મા તદન નિર્વિકારી, નિરપેક્ષ છે એમ જે કહ્યું છે તે શ્રદ્ધાનું સ્વરૂપ બતાવવા કહ્યું છે પરંતુ નિમિત્ત, વિકાર અને પ્રકાર જે વ્યવહાર દષ્ટિએ પણ ન હોય તો વીતરાગતા હોવી જોઈએ. ચૈતન્યની પર્યાયમાં રાગ થાય છે તેને ભૂલી જાય તે રાગને તદન ન માને તો જ્ઞાન ખોટું. જે વિકારી પર્યાય ન માને તો અશુભ પરિણામ ટાળીને શુભ પરિણામ, દયા, પૂજા, ભક્તિ

ગાથા ૫૯-૬૦]

[૪૦૭

વગેરેમાં રહેવું તે કાંઈ બની શકે નહિ. મુનિએ જેવા પણ અપ્રમત્ત ધ્યાનમાંથી બહાર આવે ત્યારે વાંચન-વિચાર ઉપદેશ વગેરે શુભ પરિણામમાં જોડાય છે. ચાર જ્ઞાનના ધણી ગણુધરદેવ જેવા પણ ભગવાનનો ઉપદેશ વારંવાર સાંભળે છે. જે પર્યાયદષ્ટિએ પણ શુભાશુભ પરિણામ ન થતા હોય તો કોઈપણ જાતનો વ્યવહાર સિદ્ધ થતો નથી.

અશુભ પરિણામથી બચવા માટે શુભ પરિણામ સાધકદશામાં વચ્ચે હોય છે પરંતુ તે શુભભાવ સાધકને આદરણીય નથી. ભગવાનના દર્શન વગેરેમાં જ્ઞાનીનું પ્રયોજન વીતરાગભાવ વધારવાનું છે, રાગ ભાવ વચ્ચે આવે છે તે રાગ ભાવનું પ્રયોજન નથી પણ ધર્મીનું પ્રયોજન તો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ઠરવાનું છે. શુભરાગ વીતરાગભાવ વધારી દેતો નથી પણ ધર્મીનું પ્રયોજન વીતરાગભાવ વધારવાનું છે માટે ભગવાનના નિમિત્તને શુદ્ધનું નિમિત્ત પણ કહેવાય છે. જ્ઞાનીને વૃતાદિનો શુભ વિકલ્પ ઉઠે તોપણ તે રાગનું પ્રયોજન તેને નથી પણ સ્વરૂપમાં ઠરવાનું પ્રયોજન છે. વૃતાદિનો શુભ વિકલ્પ ઉઠે તેની સાથે જ્ઞાનીને સ્વરૂપમાં ઠરવાનું વીર્ય પણ ભેગું ઉપડે છે, છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનની સ્થિરતા સાથે મુનિપણાના શુભ પરિણામ હોય છે એ રીતે સ્થિરતા સાથે શુભ પરિણામને સંબંધ છે. અશુભ પરિણામથી બચવા માટે પણ શુભ પરિણામ આવે છે. શાસ્ત્ર-સ્વાધ્યાય, શ્રવણ, મનન, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિ, અણુપ્રત મહાપ્રતના પરિણામ સાધકદશામાં હોય છે એ રીતે વ્યવહાર છે.

આત્માની પર્યાયમાં જે તદ્દન વિકાર ન હોય તો વીતરાગતા ભાવ, વીતરાગતા નથી દેખાતી માટે રાગ છે એમ સાબિત થાય છે. વળી વીતરાગી સ્વભાવ છે, તેની શ્રદ્ધા જે નહિ કરે તોપણ વીતરાગી પર્યાય પ્રગટશે નહિ. વસ્તુ સ્વભાવમાં વિકાર નથી, પરંતુ જે અવસ્થામાં પણ તદ્દન વિકાર ન હોય તો સાંભળવું, સમજવું, મનન કરવું, સમજાવવું વગેરે કાંઈ પણ રહેતું નથી.

આત્માની પર્યાયમાં ઠીક-અઠીકના ભાવ, સ્વર્ગ-નર્કના ભવ વગેરે અધું છે ખરું, એ અવસ્થાઓ છે ખરી એમ વ્યવહારના કથન ટાણે જાણવું પણ તેથી આત્મા તદ્દન વિકારમય અને અવસ્થા પૂરતો જ છે એમ ન જાણવું. અને નિર્વિકારી નિરપેક્ષ શુદ્ધ વસ્તુના કથન ટાણે પર્યાયનું વજન ન અપાય તેથી પર્યાય નથી એમ ન જાણવું. વિકાર માત્ર અવસ્થામાં થાય છે તેને ન જાણે તો પરમાર્થ ક્યાં રહ્યો? વિકાર પર્યાય આરામાં નથી એમ કહેવાની અપેક્ષા જ ક્યાં રહી. વિકારપણે હોય તો નિશ્ચયદષ્ટિએ વિકારપણે નથી એમ અપેક્ષા રહે ને? અવસ્થામાં વિકાર હોય તો નિશ્ચયદષ્ટિમાં નથી એમ અપેક્ષા આવે ને?

આત્મામાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની અવસ્થા મોક્ષમાર્ગ પ્રગટતાં થાય છે, જે

૪૦૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવસ્થા ન થતી હોય તો તદન કૂટસ્થ થઈ જાય માટે અવસ્થા આત્મામાં થાય છે; ક્ષણિક અવસ્થા થાય તેને જાણવું તે વ્યવહાર અને ત્રિકાળી પૂર્ણ દ્રવ્યને જાણવું તે નિશ્ચય, તે બંને નયનું એક સાથે જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ છે.

દર્શન સાથે રહેલું જ્ઞાન, તે જ્ઞાનના બે પડખાં પડે છે, એક બાજુ સામાન્ય તરફ ઢળતો જ્ઞાનનો અંશ છે ને બીજી તરફ ઉણી, પૂરી, નિર્મળ અને વિકારી પર્યાયને જાણતો જ્ઞાનનો અંશ છે. સમ્યક્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિમોક્ષમાર્ગઃ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે ત્રણે થઈને મોક્ષમાર્ગ થાય છે.

કોઈ-માન-માયા ને લોભ તે બે આત્માની અવસ્થામાં ન હોય તો સંસાર જ ન હોય, બે વિકાર તદન ન જ હોય તો પ્રગટ પૂર્ણાનંદ દશા હોય પણ પૂર્ણાનંદ દશા નથી માટે વિકાર અવસ્થા છે, તે વાત લક્ષમાંથી જવી ન જોઈએ. વ્યવહારદષ્ટિથી વિકારનો અંશ છે એમ જ્ઞાનમાં જાણવું જોઈએ, 'છે' એને ન માને તો એકાંત થઈ જાય. 'છે' એને જાણી લેવું, જાણવાનું અંગીકાર કરવું પણ વિકાર અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી, અંગીકાર કરવા યોગ્ય હોય તો એક સ્વભાવ જ છે, આદરણીય યોગ્ય હોય તો નિશ્ચયદષ્ટિનો વિષય છે, વ્યવહાર તો જાણવા યોગ્ય છે, જે જાણવા યોગ્ય છે તેને જાણવા યોગ્ય કરતા વધારે વજન આપે તો તે મિથ્યાદષ્ટિ છે, અને 'છે' એને નથી કહી તોપણ મિથ્યાદષ્ટિ છે. બે અવસ્થામાં વિકાર ન હોય તો પરમાર્થનો પણ નાશ થાય, વિકાર છે એને ન માને તો વિકારને ટાળવો અને મોક્ષમાર્ગની સાધક અવસ્થા પ્રગટાવવી તે કાંઈ રહેતું નથી, માટે એક નય જાણવા જેવી છે અને એક નય આદરવા જેવી છે એમ બે પડખાંથી વસ્તુને જોવાય છે. નિશ્ચયદષ્ટિ વ્યવહારના ભંગને સ્વીકારતી નથી પણ ઉલટાની નિષેધ કરે છે. પ્રમાણ જ્ઞાન બંને પડખાંને જાણે છે. વ્યવહારનય તે વ્યવહારનયથી આદરણીય છે પણ નિશ્ચયદષ્ટિએ તે આદરણીય નથી. નિશ્ચયદષ્ટિ તે અંગીકાર કરવા જેવી છે અને વ્યવહાર તે જાણવા જેવો છે. વ્યવહારનયથી લાભ થાય અને મદદ થાય એમ માને તોપણ ખોટું છે અને નિશ્ચયદષ્ટિ આદરણીય ન માને તોપણ ખોટું છે.

પ્રશ્ન :—રાગ-દ્વેષ થાય તે સ્વભાવમાં કાંઈ નુકશાન કરે ખરા ?

ઉત્તર :—રાગ-દ્વેષને પોતાના માને તો સ્વભાવને નુકશાન કરે, વર્તમાન પર્યાયમાં નુકશાન કરે છે, નિર્મળ આત્માને માન્યો નહિ અને રાગ-દ્વેષરૂપ આત્માને તે માન્યો તેથી અવસ્થામાં નુકશાન થયું અવસ્થામાં નુકશાન છે તે આત્માને જ નુકશાન છે કારણ કે દ્રવ્ય અને પર્યાય બે એક જ છે, અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ થાય છે તેથી આનંદ-શુભની પર્યાયનો ઘાત થાય છે માટે રાગ-દ્વેષરૂપ મલિન પર્યાય થાય છે તેને ન માને તો પરમાર્થનો લોપ થાય છે.

ગાથા ૫૯-૬૦]

[૪૦૯

આત્મા છે તે પોતાપણે છે ને વિકારપણે નથી એવો દષ્ટિનો વિષય છે. શ્રદ્ધામાં આત્માને પરિપૂર્ણ માન્યો અને જ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણતા અને ઉણપ બંને જણાણું, પરિપૂર્ણને જણવું તે નિશ્ચય ને ઉણપને જણવું તે વ્યવહાર. વસ્તુએ પરિપૂર્ણ છે પણ વર્તમાન અવસ્થામાં જે ઉણો ન હોય તો રાગ-દ્વેષ અવસ્થા આવી ક્યાંથી? માટે વિકાર અવસ્થા છે. જે વિકાર અવસ્થાને ન માને તો આ વિકાર તે હું નહિ અને સ્વભાવ તે હું એવી પરમાર્થ દષ્ટિનો લોપ થઈ જાય, પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ જે પર્યાયમાં ન જ થતી હોય તો પરમાર્થ સમજવો શું કામ? આત્મા જ્ઞાયક છે, સત્ છે, તે અસ્તિ થઈ, અને અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ ન હોય તો આ રાગ-દ્વેષ મારામાં નથી એવો નાસ્તિભાવ આવશે ક્યાંથી? જે અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ ન હોય તો પરમાર્થ પ્રગટ કરવાનું રહ્યું ક્યાં? માટે ભગવાનનો ઉપદેશ સ્યાદ્વાદ સમજ્યે જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

સર્વથા એકાંત માનવું તે મિથ્યાત્વ છે જેમકે આત્મા દ્રવ્યે પણ પવિત્ર છે અને તેની અવસ્થા પણ પવિત્ર છે અથવા આત્મા દ્રવ્યે પણ મલિન છે અને તેની અવસ્થા પણ મલિન છે તેમ માનતા એકાંત થઈ જાય છે જે મલિનતા ન હોય તો અત્યાર સુધી ભવભ્રમણ થયું કેમ? અને આત્મા મલિન સ્વરૂપ જ હોય તો શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટે ક્યાંથી? માટે આત્મા સ્વભાવ શુદ્ધ છે અને પર્યાયમાં મલિનતા છે તે મલિનતા ટાળીને શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ કરી શકાય છે.

પોતાના આત્માની વાત ચાલતી હોય તે બ્રાહ્મ ન થાય તે કેમ બને? સમજનાર કહે છે કે અમને સમજવો, અને સમજવનાર જ્યારે સમજવે છે ત્યારે સમજનાર સમજી પણ શકે છે. કેવળજ્ઞાનીની દિવ્યધ્વનિ છૂટે ત્યારે સમજનાર સમજી શકે છે અને તેથી જ ધ્વનિ છૂટે છે, ભગવાનની વાણીમાં વસ્તુનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ આવ્યું ત્યારે સામો જીવ સમજ્યો કે અહો! મારું શાંતિ સ્થળ મારામાં જ છે, મારો તરવાનો ઉપાય જે તીર્થ તે મારામાં જ ભર્યો છે.

હવે એકાંત અનેકાંતની વ્યાખ્યા લઈએ.

ચૈતન્યમાં એક વર્તમાન અવસ્થા પ્રગટ છે બાકી બધું સામર્થ્ય આપું ધ્રુવરૂપે પડ્યું છે અખંડ પરિપૂર્ણ ધ્રુવને દષ્ટિમાં લેવું તે સમ્યક્દર્શન છે અને અવસ્થાને પૂરી, ઉણી કે મલિન જણવી તે વ્યવહાર છે દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેનું યથાર્થજ્ઞાન તે પ્રમાણ-જ્ઞાન છે. દ્રવ્ય અને પર્યાયમાંથી એકને ન જણે તો એકાંત થઈ જાય.

પહેલી વાત તો એ છે કે મારા સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષ નથી પરંતુ મારી પુરુષાર્થની સ. પ્ર. પર

૪૧૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નબળાઈથી અવસ્થામાં રાગ-દ્વેષ થાય છે જે અવસ્થામાં પણ રાગ-દ્વેષ ન હોય તો વીતરાગતા પ્રગટ દેખાવી જોઈએ. જે કોઈ એમ કહે કે રાગ-દ્વેષના વિકારી ભાવોથી મને લાલ થાય તો તે એકાંત છે, કારણ કે સ્વભાવ અને રાગ-દ્વેષ બંને એક થઈ ગયા, સ્વભાવ પવિત્ર નથી અને વિકારી અવસ્થા જેવો આત્મા થઈ ગયો એમ માન્યું માટે તે એકાંત દષ્ટિ થઈ.

અનેકાંત દષ્ટિ થયા પછી, સ્વભાવની શ્રદ્ધા થયા પછી હજી અધૂરો છે માટે વિકલ્પ આબ્યા વગર રહેશે નહિ, દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની પ્રભાવના વગેરેનો વિકલ્પ આબ્યા વિના રહેશે નહિ, વિકલ્પ આવે છતાં પણ તે વિકલ્પથી-તે શુભભાવથી મને લાલ છે તેમ ધર્માત્મા માનતો નથી, વિકલ્પ આવે તે જુદી વાત છે પરંતુ તેની શ્રદ્ધા કઈ બાબુ છે, તેની રુચિ કઈ બાબુ છે, તેનું વજન કઈ બાબુ છે તે જોવાનું છે.

આત્મા પોતે જ્ઞાયક પવિત્ર શુદ્ધ સ્વરૂપે ત્રિકાળ છે એવા નિર્દોષ સ્વભાવની શ્રદ્ધા કરતાં આત્મા સદોષપણે નથી તેમ માને તેનું નામ અનેકાંત છે. જે વિરોધી શક્તિનો પ્રકાશ કરે તેનું નામ અનેકાંત છે. નિર્દોષપણે હું છું ને વિકારપણે નથી એમ જે સ્વભાવની પ્રતીતિ કરવી તેનું નામ અનેકાંત છે. સમયસારમાં ૪૮૮ પાને અનેકાંતની ઘણી સરસ વ્યાખ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે :—એક વસ્તુમાં વસ્તુપણાની નિપજાવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશનું તે અનેકાંત છે.

વસ્તુ તે વસ્તુની અપેક્ષાએ નિત્ય છે અને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે. વસ્તુ તે વસ્તુથી નિત્ય અને વસ્તુથી અનિત્ય એમ અનેકાંત ન હોઈ શકે. વસ્તુ પોતાની અપેક્ષાએ સત્ અને પરની અપેક્ષાએ અસત્ છે તે અનેકાંત પણ પોતાની અપેક્ષાએ સત્ અને પોતાની અપેક્ષાએ અસત્ એવું અનેકાંત ન હોય, સ્વભાવે શુદ્ધ હોય અને સ્વભાવે અશુદ્ધ હોય તેમ હોઈ શકે નહિ. અવસ્થાથી અશુદ્ધ અને સ્વભાવથી શુદ્ધ તે અનેકાંત છે. સ્વભાવપણે હું છું અને સદોષપણે હું નથી તે અસ્તિ નાસ્તિ છે, તે અનેકાંત છે, આત્માને પોતાના સ્વભાવનું અવલંબન છે અને પરનું અવલંબન નથી તે અનેકાંત છે, એક સમય પૂરતી વિકારી અવસ્થા છે અને ત્રિકાળ દ્રવ્ય વિકારી થયું નથી તે અનેકાંત છે, આ એકાંત અનેકાંતના પડખાં ઝીણા છે. કોઈ અપેક્ષાએ સમ્યક્ એકાંત પણ કહેવાય છે. સમયસારની ચૌદમી ગાથાની ટીકામાં એમ કહ્યું છે કે એકાંત બોધથીજરૂપ સ્વભાવ છે તેની સમીપ જઈને અનુભવ કરતાં સંયુક્તપણું અભૂતાર્થ છે—અસત્યાર્થ છે. સ્વરૂપમાં ઠળવા માટે વિકારી પર્યાયનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તે સમ્યક્ એકાંત પોતે પોતામાં ઠળવા માટે છે પોતામાં ઠળવા માટે પણ જે સમ્યક્ એકાંત ન હોય તો પછી ઠળવું શેમાં? દ્રવ્યદષ્ટિ પર્યાયનો નિષેધ કરે છે, દ્રવ્યદષ્ટિ સ્વરૂપમાં

ગાથા-૬૧]

[૪૧૧

વળવા માટે છે તે સમ્યક્ એકાંત છે પણ પર્યાય છે જ નહિ એવું નથી. અવસ્થાને લક્ષમાં ન રાખે તે અધૂરામાં પૂરાપણું માની બેસે, તે પણ યથાર્થ નથી. વસ્તુસ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજવું તે યથાર્થ અનેકાંત છે. પરમાર્થનો વિષય જ અત્યારે પ્રાયઃ આછો ચાલે છે. બહારનો કુરાશે ઘણો વધી ગયો છે તેથી આત્માની વાત સમજતા જીવને મુશ્કેલ પડે છે.

હવે શિષ્ય પ્રશ્ન પૂછે છે કે વર્ણાદિ સાથે જીવનો તાદાત્મ્ય લક્ષણ સંબંધ કેમ નથી? તેનો ઉત્તર કહે છે :—

તત્ય ભવે જીવાણં સંસારત્થાણ હોંતિ વણ્ણાદી ।

સંસારપમુક્કાણં ણત્થિ હુ વણ્ણાદઓ કેઈ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—વર્ણાદિ છે તે સંસારમાં સ્થિત જીવને તે સંસારમાં હોય છે અને સંસારથી મુક્ત થયેલા જીવને નિશ્ચયથી વર્ણાદિક કોઈ પણ (ભાવો) નથી; (માટે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી).

પરમાણુનો રંગ, ગંધ સાથે સંબંધ છે પણ આત્મા સાથે પરમાણુનો સંબંધ નથી. સંસાર દશામાં વર્ણાદિ ભાવ જીવને હોય છે પરંતુ મોક્ષ દશામાં તેો કિંચિત્ માત્ર હોતા નથી, તેો જે તેવું હોય તે કેમ રહે? જે વર્ણાદિ જીવના હોય તેો કોઈ દિવસ ઝુલ્લા ન પડે, પણ મોક્ષ થતા તે ઝુલ્લા પડી જાય છે માટે તેનો જીવ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી.

જે નિશ્ચયથી બધીયે અવસ્થાઓમાં યદ્-આત્મપણાથી અર્થાત્ જે-સ્વરૂપપણાથી વ્યાપ્ત હોય અને તદ્-આત્મપણાની અર્થાત્ તે-સ્વરૂપણાની વ્યાપ્તિથી રહિત ન હોય, તેનો તેમની સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ હોય છે. (જે વસ્તુ સર્વ અવસ્થાઓમાં જે ભાવોસ્વરૂપ હોય અને કોઈ અવસ્થામાં તે ભાવોસ્વરૂપપણું છોડે નહિ, તે વસ્તુનો તે ભાવોની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ હોય છે.)

વસ્તુ ધોત્રાની બધી અવસ્થાઓમાં વ્યાપ્ત હોય કોઈ અવસ્થામાં વ્યાપ્ત ન હોય તેમ ન અને તેને તાદાત્મ્યસંબંધ કહેવાય છે. જીવ જે કે સંસાર અવસ્થામાં કોઈ અપેક્ષાએ વર્ણાદિ સ્વરૂપથી વ્યાપ્ત હોય છે તેપણુ મોક્ષ અવસ્થામાં તે સર્વથા વર્ણાદિ

**સંસારી જીવને વર્ણુ આદિ ભાવ છે સંસારમાં,
સંસારથી પરિમુક્તને નહિ ભાવ કો વર્ણાદિના. ૬૧.**

૪૧૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સ્વરૂપપણાથી વ્યાર્ત હોતો નથી, એવા જીવનો વર્ણાદિની સાથે કોઈ પણ પ્રકારે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ નથી. વર્ણથી માંડીને ગુણસ્થાન પર્યાંતના ભાવોને પુદ્ગલની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન:—કેવળજ્ઞાન પણ તેમાં આવી ગયું? તો શું કેવળજ્ઞાનને પણ પુદ્ગલ સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ લેશે? તે તો જીવની સ્વાભાવિક પર્યાય છે.

ઉત્તર:—કેવળજ્ઞાન તેરમે ગુણસ્થાને પ્રગટે છે. તે ગુણસ્થાનને સયોગી કેવળી ગુણસ્થાન કહેવાય છે કારણ કે ત્યાં જોગતું કંપન હોય છે, તે જોગતું કંપન પર તરફનો ભાવ છે માટે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, કેવળજ્ઞાનની પર્યાય તો દ્રવ્યની નિર્મળ પર્યાયરૂપ થઈ ગઈ છે તેને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા નથી; એ રીતે ચૌદમે ગુણસ્થાને પણ અકંપનપણું પ્રગટ્યું તે તો દ્રવ્યરૂપ અવસ્થા થઈ છે પરંતુ ત્યાં જે જોગના સંસ્કાર રહી ગયા છે તેને લઈને ચૌદમે ગુણસ્થાને ચાર કર્મ અને શરીર વગેરે બધું ઉભું છે, જોગના સંસ્કાર તે પર તરફનો ભાવ છે તેથી ચૌદમા ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. ચૌદમે શરીર અને કર્મ છે તેથી રોકાણો નથી તે તો પર દ્રવ્ય છે, પર દ્રવ્યને કારણે પોતે રોકાય નહિ, પરને કારણે રોકાય તો પોતે પરાધીન થયો, પણ તેમ છે નહિ. પોતાને જોગના સંસ્કાર રહી ગયા છે તેને કારણે ચૌદમે ગુણસ્થાને ટક્યો છે. જોગ અને જોહને કારણે ચૌદ ગુણસ્થાન કહ્યા છે, જોગ અને જોહ તે પર તરફના વલણવાળો ભાવ છે તેથી ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. કેવળજ્ઞાન પર્યાય પ્રગટી તે તો પોતાના દ્રવ્યની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધવાળી છે પણ કંપન છે તે પરનો ભાવ છે માટે તેને પુદ્ગલ સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે.

ક્ષાયિક સમકિત, કેવળજ્ઞાન પર્યાય, સિદ્ધની પર્યાય તે બધી પર્યાયને ચૈતન્ય સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે પણ તે પર્યાય ઉપર લક્ષ મૂકતા રાગ આવે છે અને રાગ તે પર તરફનો ભાવ છે તે અપેક્ષાએ તે બધી પર્યાયને પણ પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે. સમ્યગ્દર્શનના ભેદ, કેવળજ્ઞાનની પર્યાય અને સિદ્ધની પર્યાય વગેરે ભેદો સિદ્ધને કે કેવળીને કાંઈ પાડવા નથી પણ નીચલી અવસ્થાવાળો સાધક જીવ છે તે ભેદ પાડે છે અને તે ભેદ ઉપર દૃષ્ટિ મૂકતા તેને રાગ આવે છે. સાધક જીવ રહ્યા બાદ ઉપર લક્ષ મૂકે છે ત્યારે તેને રાગ આવે છે અને રાગ તે તો પર તરફના વલણવાળો ભાવ છે માટે તે અપેક્ષાએ રહ્યા બાદને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, અને એ રીતે તે બધા બાલને પુદ્ગલ સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ કહ્યો છે. સાધક જીવને રાગ આવે છે અને મુક્ત થયેલા જીવને રાગ નથી આવતો માટે સંસારી જીવને વર્ણાદિ ભાવો છે અને મુક્ત થયેલા જીવને નથી તેમ કહ્યું છે, અને મુક્ત અવસ્થા થયા પછી કાંઈ ભંગભેદ-ઉપર

ગાથા-૬૧]

[૪૧૩

દષ્ટિ મૂકવાનું નથી માટે ત્યાં વર્ણાદિભાવો નથી, સંસારમાં પણ જીવને વર્ણાદિ ભાવો સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ નથી, સંસારમાં વર્ણાદિ ભાવો નથી તેથી સિદ્ધ થતાં જુદા પડી જાય છે. સાધક જીવને ભંગ-ભેદ ઉપર દષ્ટિ મૂકતા રાગ આવે છે અને રાગ તે પર તરફના વલણવાળો ભાવ છે માટે ક્ષાયિક સમકિત કેવળજ્ઞાન વગેરેને ભેદની દષ્ટિએ પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે આકી કેવળજ્ઞાની કે સિદ્ધને તો સિદ્ધની પર્યાય અને કેવળની પર્યાય પોતાના દ્રવ્યમાં અભેદરૂપ થઈ ગઈ છે તેને ભંગ અને ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકવાનું રહ્યું નથી, ત્યાં ક્ષાયિક સમકિત અને કેવળજ્ઞાન વગેરે જે પર્યાયો પ્રગટી છે તેનો આત્માની સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે. તારો જે અવિનાશી સ્વભાવ છે તેના ઉપર જો, તેના વિના કોઈનું શરણ નથી. દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ મૂકતા રાગ તૂટે છે અને નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે છે તે નિર્મળ પર્યાયનો ચૈતન્ય સાથે તાદાત્મ્યલક્ષણ સંબંધ છે.

૨૦૦૦ કારતક સુદ ૧૨ મંગળ.

અજીવનો કોઈ પણ ગુણ કે અવસ્થા આત્મામાં નથી, જેણે હિત કરવું હોય તેણે હિત કરી તે થાય તે અસાધ્ય જાણવું પડશે. શરીરોદિ પરથી આત્માને લાભ નુકશાન થતું નથી. શરીરના વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, હાડકાની મજબુતાઈ, શરીરનો આકાર તે ક્ષણે ક્ષણે જડની અવસ્થામાં બદલે છે મને ન આવડ્યું માટે શરીર, વાણી વગેરે સરખા ન રહ્યા શરીરનું સરખું રહેવું તે મારી આવડતને આધીન છે તેમ માનવું તે મિથ્યા દષ્ટિ છે. સંસારમાં વર્ણાદિ ભાવો આત્માના છે તેમ કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે પણ સિદ્ધમાં વર્ણાદિ ભાવો કોઈ પણ પ્રકારે નથી.

પ્રશ્ન:—સિદ્ધ વર્ણાદિ ભાવોથી જુદા પડી ગયા છે પણ અહીં તો તે ભાવો ભેગા છે ને ?

ઉત્તર:—અહીં સંસાર અવસ્થામાં તે ભાવો જુદા છે તો સિદ્ધમાં જુદા પડી શકે છે, જે ભાવો પોતાના હોય તે ત્રણે કાળે પોતાની સાથે જ રહે ક્યારે પણ જુદા પડે જ નહિ, માટે જે જુદા પડે છે તે જુદા છે તો જુદા પડે છે. ખાણ, પીણું, હાલણું, ચાલણું, વગેરે બધું પ્રવર્તન સંસારમાં પણ આત્માને આધીન નથી પુદ્ગલને આધીન છે, આત્મા ભાવ કરે તે પોતાને આધીન છે પણ શરીરની ક્રિયા થાય તે પુદ્ગલને આધીન છે. સંસાર અવસ્થામાં શરીર આદિ જીવ સાથે એક જગ્યાએ રહે છે તેથી વ્યવહારથી એમ કહેવાય છે કે આ વર્ણ આ જીવનો છે, આ શરીર આ જીવનું છે, આવી હાડકાની મજબુતાઈ આ જીવની છે વગેરે તે બધું નિમિત્તથી-ઉપચારથી કહેવાય છે પરંતુ શરીરથી મને લાભ થાય છે એમ જેણે માન્યું તેણે શરીર અને આત્મા એક જ માન્યો જે જેનાથી લાભ નુકશાન માને તેને તે પોતારૂપ માને છે.

૪૧૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

પ્રશ્ન:—ખાય છે, પીએ છે તેમાં આત્માને સ્વાદ આવે છે ને ?

ઉત્તર:—તે સ્વાદ જડનો છે, આત્માનો નથી આત્મા તે સ્વાદને જાણે છે, દૂધ-પાકનો કે કેરીનો જે સ્વાદ આવે છે તેને તે જાણે છે કે આ વસ્તુનો આ જાતનો સ્વાદ છે, ખલુ તો અજ્ઞાની અજ્ઞાનભાવે દૂધપાકના રાગનો સ્વાદ લે છે બાકી જડનો સ્વાદ તો કોઈ લઈ શકતું જ નથી. એક દ્રવ્યનો સ્વાદ બીજું દ્રવ્ય લઈ શકે જ નહિ. આત્મા પોતાની પર્યાયનો સ્વાદ લે છે. જ્ઞાની જ્ઞાનભાવે સ્વભાવ પર્યાયનો સ્વાદ લે છે, અજ્ઞાની અજ્ઞાનભાવે રાગ પર્યાયનો સ્વાદ લે છે.

પ્રશ્ન:—જડ ખાતું નથી આત્મા ખાતો નથી ત્યારે ખાય છે કોણ ?

ઉત્તર:—આત્મા રાગમાં જોડાય ત્યારે તેને ખાવાની ઇચ્છા થાય છે તે વખતે શરીરનો, ઇચ્છાને અનુકૂળ ઉદ્ય હોય તો શરીરની ક્રિયા ખાવાની થાય, અને આહાર વગેરે વસ્તુ મળવાનો અનુકૂળ ઉદ્ય હોય એટલે તે વસ્તુનો સંયોગ થાય છે એ પ્રમાણે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ થતાં આહારની ક્રિયા થાય છે. પરંતુ જડની ક્રિયાનો કર્તા આત્મા નથી, આત્માની પર્યાયમાં રાગ થાય છે પણ તે જડની ક્રિયા આત્મા ત્રણકાળમાં કરી શકતો નથી.

પ્રશ્ન:—ખાઈએ તો શરીર ટકે ને ?

ઉત્તર:—શરીરની અવસ્થા શરીરને કારણે ટકે છે. રોટલા ખાતા હોય તોપણ ઘણા મરી જાય છે ને ? રોટલા ખાવાથી જે શરીર ટકતું હોય તો મરી કેમ જાય ? હાથમાં રોટલો રહી ગયો હોય અને હાટકેલ થઈ જાય છે માટે રોટલા શરીરને ટકાવી દેતા નથી. કોઈને અદ્ય ખોરાક હોય તોપણ દેહ ટકે છે, દેવોને અદ્ય ખોરાક હોય છે હજારો વર્ષ આહાર લેવાની ઇચ્છા ઉપજે છે, જ્યારે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે કંઠમાંથી અમૃતનો ઓડકાર આવે છે. કંઠમાંથી જરા અમૃત ઝરે એટલે તેને તૃપ્તિ થઈ જાય છે એ રીતે અસંખ્યાતા વર્ષો સુધી તેનું શરીર નભે છે. માટે શરીર, શરીરના કારણે નભે છે. નરકમાં નારકી જીવોને એક ચોખ્ખાનો કણ પણ મળતો નથી અને પાણીનો એક ધિંદવો પણ મળતો નથી છતાં પણ અસંખ્યાતા વર્ષો સુધી તેનો દેહ ટકી રહે છે, જુગલ્લીઆ મનુષ્યને ત્રણ દિવસે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્રણ દિવસે એક નાના ખોર જેટલો આહાર લે છે છતાં પણ તેનું શરીર અસંખ્યાતા વર્ષો સુધી ટકી રહે છે, માટે ખોરાકથી શરીર ટકે છે એમ નથી પરંતુ શરીર શરીરના કારણે ટકે છે.

કેટલાક કહે છે કે શરીર રાખીએ તો ધર્મ થાય શરીર માઘં સ્વલુ ધર્મસાધનં શરીર હોય તો ધર્મ થાય એમ કેટલાક માને છે પણ તે વાત તદન જુઠી છે, આત્માનો

ગાથા-૬૧]

[૪૧૫

ધર્મ તે આત્મામાં અને શરીર ધર્મ તે શરીરમાં તે બન્નેને શેઠે કે સીમાડે કયાંય પણ મેળ ખાય તેમ નથી. તેપણ પણ શરીરનું આપણે કરી શકીએ છીએ એવો ભ્રમ અજ્ઞાનીને થઈ ગયો છે તેથી તેને દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની વાત બેસતી નથી, આપણે ચાલીએ તો ચલાય, બોલવું હોય તો બોલાય, એવો તેને ભ્રમ થઈ ગયો છે, ચાલવાના ભાવને અને શરીરની ચાલવાની ક્રિયાને લગભગ નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધથી મેળ થઈ જાય છે, તેથી અજ્ઞાનીને એવો ભ્રમ થાય છે કે મારાથી ચલાય છે, બોલાય છે વગેરે જડની ક્રિયા હું કરી શકું છું પણ તે ચાલવાની ઇચ્છા વખતે જો શરીરમાં વા આવ્યો હોય, કોઈ હાડકામાં દુઃખાવો થઈ ગયો હોય, રોગને લઈને શરીરમાં અશક્તિ થઈ ગઈ હોય, શરીરમાં પક્ષઘાત થઈ ગયો હોય વગેરે અનેક પ્રકારના કારણો બનવાથી શરીર અટકી જાય ત્યારે ઘણી ચાલવાની ઇચ્છા હોય તેપણ ચાલી શકાતું નથી, પગમાં ખાડી ચડી જાય ત્યારે એકદમ ઉતાવળું જવું હોય તેપણ થોડીવાર રોકાઈ જવું પડે છે અને ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલી શકાતું નથી, એ રીતે આંખની પાંપણ ફેરવવી તે પણ આત્માના હાથની વાત નથી. મરણ વખતે આંખની પાંપણ ઉપર માખી બેસી હોય, તે વખતે માખી ઉડાડવી હોય તેપણ પાંપણ ફેરવી શકતો નથી, ઘણી બોલવાની ઇચ્છા હોય તેપણ જીભનો લવો વાળી શકતો નથી, એક આંગળીનું ટેરવું ફેરવવું તે પણ આત્માના હાથની વાત નથી માટે શરીરની કોઈ પણ અવસ્થા આત્માને હાથ નથી. શરીરને હું નભાવી દઉં શરીર સાડું હોય તો ધર્મ કરી શકું એમ માનવું તે પાખંડ છે, મૂઠતા છે.

દ્યા, પૂજા, વગેરે શુભભાવથી પુણ્ય બંધાય હિંસા જુદું વગેરે અશુભ ભાવથી પાપ બંધાય, તે શુભાશુભ બન્ને ભાવો માડું સ્વરૂપ નથી. હું તો નિર્માળ જ્ઞાનમૂર્તિ આત્મા છું, એવી શ્રદ્ધાના આશ્રયે ધર્મ પ્રગટે.

આત્મા શરીરનું કાંઈ કરી શકે નહિ તો પછી દૂર રહેલા એવા સ્ત્રી કુટુંબનું તો કયાંથી કરી શકે? માટે આત્મા પર દ્રવ્યનું કાંઈ કરી શકતો નથી.

સિદ્ધમાં વર્ણુ ગંધ-રસ-સ્પર્શ વગેરે કાંઈ નથી માટે અહીં પણ તે જુદા છે તો છૂટી શકે છે. શરીર અને આત્માને અગ્નિ અને ઉષ્ણતા જેવો સંબંધ હોય તો કઠી પણ જુદા પડે નહિ માટે શરીર અને આત્માને કોઈ પણ પ્રકારે એકરૂપ સંબંધ ત્રણ-કાળ ત્રણલોકમાં નથી.

હવે, જીવનું વર્ણુદિક સાથે તાદાત્મ્ય છે એવો મિથ્યાઅભિપ્રાય કોઈ કરે તો તેમાં આ દોષ આવે છે એમ ગાથામાં બતાવે છે:—

૪૧૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

**जीवो चेव हि एदे सव्वे भावत्त मण्णसे जदि हि ।
जीवस्साजीवस्स य णत्थि विससो दु दे कोई ॥६२॥**

અર્થ:—વર્ણાદિકની સાથે જીવનું તાદાત્મ્ય માનનારને કહે છે કે : હું મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા ! જો તું એમ માને કે આ વર્ણાદિક સર્વ ભાવો જીવ જ છે, તો તારા મતમાં જીવ અને અજીવનો કાંઈ ભેદ રહેતો નથી.

આચાર્યદેવ કહે છે કે વર્ણાદિક ભાવોને જીવ માનનારા તે બધા મિથ્યા અભિ-પ્રાયવાળા છે, વર્ણ ગંધાદિ અને શરીરાદિને જીવ માને તો એ દ્રવ્ય એક માન્યા, એ દ્રવ્યનો કાંઈ ભેદ તેણે ન માન્યો, જેઓ એમ માને છે કે શરીરને જેમ રાખવું હોય તેમ રાખી શકાય છે, પુષ્ટ કરવું હોય તો પુષ્ટ કરી શકાય છે, પાતાળું કરવું હોય તો પાતાળું કરી શકાય છે, તે બધા મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા છે. શરીર તો પર દ્રવ્ય છે તેનું રક્ષણ તું કરી શકે નહિ તારું પાતાળું રક્ષણ તું કરી શકે છે માટે તારું રક્ષણ તું કર.

વર્ણાદિ ઓગણત્રીશ બોલનો જડ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ લીધો છે. તે ઓગણ-ત્રીશ બોલમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ગુણસ્થાન વગેરે બધું આવે છે, તે ભેદ ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે તે રાગ પર તરફના વલણવાણો ભાવ છે માટે તે રાગને પુદ્ગલ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે પણ જે જ્ઞાન દર્શનની નિર્મળ પર્યાય થાય છે તે ચૈતન્યમાં ભળી જાય છે તે વાત આગળ ઘણી આવી ગઈ છે. તે જ્ઞાન, દર્શન માર્ગણામાં કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે માટે પરના કહ્યા છે. તે નિમિત્તને રાગને પોતાના માને તે મિથ્યા અભિપ્રાયવાળા છે.

વર્ણાદિ ભાવો, અનુક્રમે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતી એવી તે તે વ્યક્તિઓ વડે પુદ્ગલ દ્રવ્યની સાથે સાથે રહેતા થકા, પુદ્ગલનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે—વિસ્તારે છે.

કર્મની અવસ્થા અને શરીરની અવસ્થાનું આવિર્ભાવ એટલે પ્રગટ થવું—અવસ્થારૂપે ઉપજવું, અને તિરોભાવ એટલે અવસ્થાનું અપ્રગટ રહેવું, અવસ્થાના વ્યય થઈ જવો તે બધી પુદ્ગલની અવસ્થા હોવાથી પુદ્ગલ સાથે તાદાત્મ્ય છે. પુદ્ગલને જાહેર કરે છે, પુદ્ગલને વિસ્તારે છે, કર્મની અને શરીરની એક અવસ્થા પ્રગટ થવી અને બીજી અવસ્થા અપ્રગટ રહેવી તે બધું પુદ્ગલના કારણે છે, પુદ્ગલ સાથે તેનું

**આ ભાવ સર્વે જીવ છે જો એમ તું માને કહી,
તો જીવ તેમ અજીવમાં કાંઈ ભેદ તુજ રહેતો નથી ! ૬૨.**

ગાથા ૬૨]

[૪૧૭

એકપણું છે આત્મા સાથે તેનો સંબંધ નથી. આત્મા જ્ઞાન અને સ્થિરતામાં આગળ વધે અને કર્મની શક્તિ ઘટતી જાય છે માટે આત્માને અને કર્મને તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આત્માની નિર્મળ અવસ્થા વધતી હોય એટલે કે આવિર્ભાવ થતી હોય અને શરીરની અવસ્થા હીણી થતી હોય-પાતળી થતી હોય-તિરોભાવ થતી હોય, અને ચૈતન્યની અવસ્થા અજ્ઞાન રાગ-દ્વેષમાં જોડાવાથી હીણી થતી હોય, તિરોભાવરૂપ થતી હોય અને શરીરની અવસ્થા પુષ્ટ થતી હોય, કર્મની અવસ્થા પુષ્ટ થતી હોય; તેથી આત્માને શરીર તેમજ કર્મ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. આ વર્ણાદિ રટ યોગ કર્મના કારણે છે માટે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યની અનુક્રમે થતી આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ અવસ્થા તે પુદ્ગલના જ તાદાત્મ્ય સંબંધને જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે.

આંખની પાંપણું ઉંચું થવું કે નીચું થવું, જીભનું ચાલવું કે ન ચાલવું, કંઠમાંથી શબ્દનું નીકળવું કે ન નીકળવું તે બધું પુદ્ગલની અવસ્થા પુદ્ગલને કારણે આવિર્ભાવ, તિરોભાવરૂપે થયા કરે છે. શરીરની બાળ અવસ્થાનો વ્યય થવો ને જીવાન અવસ્થાનું પ્રગટ થવું, અને જીવાન અવસ્થાનો વ્યય થવો અને વૃદ્ધાવસ્થાનું પ્રગટ થવું તે બધું પુદ્ગલ સાથે સંબંધ રાખે છે, પુદ્ગલને જ વિસ્તારે છે.

જ્ઞાનનું વધવું-આવિર્ભાવ થવું તે આત્મા સાથે સંબંધ રાખે છે. આત્માને વિસ્તારે છે, જ્ઞાનનું ઠંકાવું અને અજ્ઞાન પર્યાયનું આવિર્ભાવ થવું-પ્રગટ થવું તે વિકારી પર્યાય સાથે સંબંધ રાખે છે.

વર્ણાદિક ભાવો અનુક્રમે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતી એવી તે તે વ્યક્તિઓ વડે જીવની સાથે સાથે રહેતા થકા, જીવનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે, એમ જેનો અભિપ્રાય છે તેના મતમા બાકીના દ્રવ્યમાં અસાધારણ એવું વર્ણાદિ સ્વરૂપપણું-કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું લક્ષણ છે, તેનો જીવ વડે અંગીકાર કરવામાં આવતો હોવાથી, જીવ પુદ્ગલના અવિશેષનો પ્રસંગ આવે છે.

શરીરની કોઈ પણ અવસ્થાનું હાલવું-ચાલવું તેનો સંબંધ શરીર સાથે દેખાય છે તથા તેની સાથે આત્મા એક જગ્યાએ રહે છે તેથી આત્મા સાથે વર્ણાદિનું તાદાત્મ્ય-પણું જાહેર કરે છે, વિસ્તારે છે એમ જે માને છે તે મિથ્યાત્વી છે કારણ કે આત્મા સાથે વર્ણાદિનું તાદાત્મ્યપણું હોય તો તે આત્માનું લક્ષણ કહેવાય, અને તેથી જીવ અને પુદ્ગલ બંને જુદા તો રહેતા નથી. શરીરની અવસ્થા દ્વારા જીવને અંગીકાર કર્યો તેથી જીવ અને પુદ્ગલ બંને જુદા રહેતા નથી અને એમ થતા જીવનો જરૂર અભાવ થાય છે.

સ. પ્ર. ૫૩

૪૧૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

શરીરમાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ તેનો સંબંધ પરમાણુ સાથે છે અને જે તું પરમાણુનો સંબંધ આત્મા સાથે માનીશ તો જીવ અને જડ બંને એક થવાથી બંનેના જુદા લક્ષણ નહિ રહેવાથી બંનેનો અભાવ થશે શરીર અનંતા પરમાણુનો પિંડ છે અને વાણી પણ અનંતા પરમાણુનો પિંડ છે, આત્મામાંથી તે વાણીની અવસ્થા આવતી નથી પણ જડમાંથી આવે છે, જે આત્મામાંથી ભાપાની અવસ્થા આવતી હોય તો આત્મા ને જડ બંને એક દ્રવ્ય થઈ જાય કારણ કે ભાપા તો રૂપી છે અને ચૈતન્ય તો અરૂપી છે માટે બંને દ્રવ્ય જુદા છે, તે બંનેને એક માનતા બંને દ્રવ્યનો અભાવ થાય છે.

કોઈ કહે કે શરીરનો આત્મા સાથે સંબંધ છે, જીવનો આત્મા સાથે સંબંધ છે પણ તે વાત તદ્દન જુદી છે. જે આત્મા સાથે વાણીનો સંબંધ હોય તો જીવમાં કોઈ થઈ જાય છે ત્યારે કેમ બોલી શકે નથી, વાણીનું પ્રગટ થવું કે ઠંકાઈ જવું તેનો સંબંધ આત્મા સાથે છે નહિ, ભાપાની પર્યાયનો આવિર્ભાવ પરમાણુમાંથી થાય છે, તેનો આવિર્ભાવ આત્મામાંથી થતો નથી; શરીર અને વાણીની અવસ્થાનું થવું જડના આધારે છે અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનું થવું તે આત્માને આધારે છે, જે શરીરની અવસ્થા આત્માને આધારે અને આત્માની અવસ્થા શરીરને આધારે હોય તો બંને એક થઈ જાય, અને આત્મા જડ થઈ જાય પણ તેમ નથી. બંને દ્રવ્ય જુદા છે. આત્મા સાથે વાણીની અવસ્થાને અને શરીરની અવસ્થાને ફક્ત નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે પણ બંને દ્રવ્યો એક નથી, બંને દ્રવ્યો જુદા છે, કોઈની અવસ્થાનો કોઈ કર્તા નથી, ભાપાની પર્યાયનો આવિર્ભાવ થાય છે તે જડમાંથી થાય છે, આત્મામાંથી થતો નથી. અજ્ઞાની અહંકાર કરે છે કે વાણી મારામાંથી થાય છે, વાણી મારામાંથી આવે છે, અજ્ઞાની પોતાને ભૂતીને પરને જોવે છે તેથી પોતાને જોવાની તાકાત ન રહી; જ્ઞાની જે જે અવસ્થા થાય તેને જોવે છે જાણે છે. જ્ઞાની જાણે છે કે કોઈ દ્રવ્યની કોઈ અવસ્થાનો કોઈ સંચાલક નથી. પ્રેરક નથી, સૌની અવસ્થા પોતાને આધીન થાય છે. જ્ઞાનીને વાણીની અવસ્થા, રાગની અવસ્થા અને તેને જાણવારૂપ જ્ઞાનની અવસ્થા, તે બધી અવસ્થા એક ક્ષણે થાય છે, છતાં જ્ઞાની સમજે છે કે તે અવસ્થા 'થાય છે' તેને હું જોનાર છું પણ તેનો હું કર્તા નથી જ્ઞાતા જ છું.

શરીર મન વાણી તે મારું સ્વરૂપ નથી પણ અંદર જે શુભાશુભ વિકલ્પ ઉડે તે પણ મારું સ્વરૂપ નથી. તે બધી પર પર્યાયને જ્ઞાતાપણે જાણવી અને સ્વરૂપમાં સ્થિર રહેવું તે નિશ્ચય આલોચના છે, પહેલાં સમ્યક્દર્શનની સામાયિક આવે છે પછી સ્થિરતાની સામાયિક આવે છે, પરભાવથી પાકું વળી સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે નિશ્ચય પ્રતિકરણ છે.

મારું સુખ તે મારામાં છે તેને ભૂલ્યો તેથી પરમાંથી સુખ આવે છે તેમ માન્યું, શરીરને જ પોતાનું માન્યું તેથી શરીરને અનુકૂળ સ્ત્રી પુત્ર હોય તેના ઉપર રાગ થયા વિના રહે નહિ અને પ્રતિકૂળ હોય તેના ઉપર દ્વેષ થયા વિના રહે નહિ, શરીરના રાગી ઉપર રાગ અને શરીરના દ્વેષી ઉપર દ્વેષ થયા વગર રહે નહિ કારણ કે શરીરને પોતાનું માન્યું અને શરીરમાંથી સુખ આવે છે તેમ માન્યું તેથી રાગ-દ્વેષ થયા વિના રહે નહિ. ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં સુખ પરમાં નથી. કેટલાક કહે છે કે 'પહેલું' સુખ તે જાતે નર્યા, બીજું' સુખ ઘેર ચાર દીકરા, એક બે નહિ ને વળી ચાર દીકરા માગે અને કહે કે ચરે! દીકરા આપણું કહ્યું ન કરે તેમ કેમ અને? કહ્યું ન કરે તે તો બીજાના દીકરા, મારા દીકરા તો ધાર્યા પ્રમાણે રહેશે એનો અર્થ એવો થાય છે કે પોતાની ધારણા અને પરવસ્તુ બંનેને એક માને છે પણ બંનેના આધાર જુદા છે, દીકરામાં સુખ કયે ઠેકાણે છે તે ક્યાંય ભાળ્યું છે? કે ભાળ્યા વિના કદપી લીધું છે? દશ લાખ રૂપીયા જ્યાં મગે ત્યાં તો હાથ પહોળા પહોળા થઈ જાય છે પણ પૈસામાં સુખ કયે ઠેકાણે છે તે કાંઈ ભાળ્યું છે? કે માત્ર કદપી જ લીધું છે અને જો કદપી લીધું છે તો તે કદપના કયે ઠેકાણે છે તે ભાળ્યું છે? તે માન્યતા કેવા પ્રકારની છે? ક્યાં છે? આંખમાં છે? હાથમાં છે? પગમાં છે? એ માન્યતારૂપ ભાવ ટક્યો છે ક્યાં? તે અરૂપી છે કે રૂપી છે? તે કાંઈ ભાળ્યું છે? કે માત્ર માની જ લીધું છે? સુખ પરમાં નહિ ભાળ્યા છતાં સુખની માન્યતા ક્યાં રહી છે તેની ખબર નહિ છતાં અનાદિથી નિઃશંક થઈ ગયો છે કે પરમાં સુખ છે. જેમાં જેની રુચિ છે તેમાં તે “મને નજરે દેખાય તો માનું” તેમ તક ઉઠાવતો નથી, જેમાં જેની રુચિ છે તેમાં તે તપાસ કરવા રોકાતો નથી. આત્મામાં એક નિઃસંદેહ સ્વભાવ એવો છે કે તેની ઉંઘી પર્યાયમાં પણ વસ્તુમાં સુખ જોયું નહિ, કદપનાને જોઈ નહિ છતાં પણ એવો નિઃશંક થઈ જાય છે કે કોઈ જાતના વિચારનો અવકાશ રાખતો નથી, ઉંઘી પર્યાયમાં પણ આવે નિઃશંક થાય છે તો પડી જે આત્માની ઓળખાણ કરીને સમ્યક્ પ્રતીત કરે તેમાં તો નિઃશંક હોય જ. પરથી મને સુખ આવતું નથી મારું સુખ તે મારામાં છે એમ યથાર્થ માને પડી પરનો આશ્રય રહે નહિ, મારી શાંતિ, મારી સમ્યક્ શ્રદ્ધા, મારું સમ્યક્જ્ઞાન તે બધું મારામાં છે પણ પરમાં નથી એમ સાચી ઓળખાણ કરવાથી નિઃશંક થાય છે.

આ બધું જે કહેવાય છે તે ભારામાં તો “હા, જી હા.” કહે છે પણ અંતરમાંથી “હા, જી” આવતું જોઈએ. આત્મામાં અંતરથી વાત બેઠા વિના “હા, જી” સાચું આવે નહિ.

પ્રશ્ન:—શરીર વાણીનો સંબંધ પુદ્ગલ સાથે છે એમ કહો છો તો પ્રભુ! આપ

૪૨૦ !

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ વાણી બોલો છો તેનું શું સમજવું ?

ઉત્તર:—વાણી આત્મા બોલી શકે નહિ, આત્મા તો જ્ઞાન કરનાર જ્ઞાયક છે, વાણીનું કર્તવ્ય વાણીમાં છે, મારા ચૈતન્યનું તે કર્તવ્ય નથી, ચૈતન્યનું કર્તવ્ય ચૈતન્યમાં છે, વાણી છે તે પુદ્ગલની અવસ્થા છે.

પ્રશ્ન:—જ્ઞાન અને વાણી બે બુદ્ધા હોય તો જેમ બોલવું હોય તેમ જ બોલાય છે ખીજી રીતે બોલાતું નથી તેનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર:—જ્ઞાન અને વાણીને નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે તેથી જેમ જ્ઞાન પરિણમે તેમ વાણી પરિણમે છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનને સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે તો વાણી પણ સંપૂર્ણ રહસ્ય લેતી નીકળે છે.

જડ કાંઈ જાણતું નથી, અને આત્મા જાણનાર છે.

તનતા મનતા વચનતા જડતા જડ સંમેલ,

લઘુતા ગુરુતા ગમનતા એ અજીવકે ખેલ. (સમયસાર નાટક)

શરીર મન અને વચન, હળવાપણું, ભારેપણું, ગમનપણું એ બધા અજીવના ખેલ છે. તે અજીવને પોતાપણાની છુદ્ધિએ માનીને જે રાગ-દ્વેષ કરે તો પરનો કર્તા થાય છે માટે તે મિથ્યાત્વી છે. રાગ-દ્વેષના પરિણામ થાય તેનો જ્ઞાતા રહે તો તે જાણનાર છે, કર્તા નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ છે તે પરથી બુદ્ધા પડીને પોતામાં સમાય છે તે જ ધર્મ છે. ધર્મ તે શરીર મન વાણીમાં નથી.

અજીવની જેટલી અવસ્થા થાય તે બધી મારી ચૈતન્યની અવસ્થા છે. શરીરની અવસ્થા બદલાય તો હું બદલાઈ જાઉં છું તેમ પરને પોતાપણે અંગીકાર કરનાર મિથ્યાત્વી છે. શરીરની અવસ્થા વધે તો હું વધવા મંડ્યો, ધ્વાસનું દબાણ થાય તો જાણે કે હું દબાઈ ગયો ? ધ્વાસ ઊંડા ઉતર્યો એટલે જાણે હું ઊંડા ઉતરી ગયો, શરીરની સ્થિતિ પૂરી થવા આવે ત્યારે એમ માને કે જાણે મારી સ્થિતિ પૂરી થાય છે એમ માનનારા બધા શરીરને આત્મા એક માને છે, તે મરણ વખતે અસાધ્ય થઈને પર ભવમાં ચાલ્યો જવાનો અને પરિભ્રમણ કરવાનો ચૈતન્ય જાગતી જ્યોત છે તેની જેને ઓળખાણ છે તે સ્વરૂપ લીન થઈ સામાધિ મરણ કરી એક બે ભવમાં મુક્તિ લેવાનો.

૨૦૦૦ કારતક વદ ૨ બુધ.

આત્મા જડ સ્વરૂપ નથી પણ આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણસ્વરૂપ છે, આત્મા અનંત-ગુણના પિંડ સ્વરૂપ વસ્તુ છે અને પરમાણુ પણ અનંત ગુણના પિંડ સ્વરૂપ છે અને નિરાળી ચીજ છે શરીર અને આત્મા બંને એક આકાશક્ષેત્રે રહ્યા છે પણ બંને બુદ્ધા છે.

गाथा ६३-६४]

[४२१]

કોઈ કહે કે મુક્તિમાં રંગ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શનો સંબંધ નથી પણ અહીં સંસારમાં તે છે ને? તેનો ઉત્તર કહે છે.

अह संसारत्थाणं जीवाणं तुज्झ होंति वण्णादी ।

तम्हा संसारत्था जीवा रूवितमावण्णा ॥ ६३ ॥

एवं पुग्गलद्वं जीवो तहलक्खणेण मूढमदी ।

णिव्वाणमुवगदो वि य जीवत्तं पुग्गलो पत्तो ॥ ६४ ॥

અર્થ :—અથવા જો તારે મત એમ હોય કે સંસારમાં સ્થિત જીવોને જ વર્ણાદિક (તાદાત્મ્યસ્વરૂપે) છે, તે તે કારણે સંસારમાં સ્થિત જીવો રૂપીપણાને પામ્યા; એમ થતાં, તેવું લક્ષણ તે (અર્થાત્ રૂપીપણું લક્ષણ તે) પુદ્ગલદ્રવ્યનું હોવાથી, હે મૂઢબુદ્ધિ! પુદ્ગલદ્રવ્ય તે જ જીવ હ્યું અને (માત્ર સંસાર અવસ્થામાં જ નહિ પણ) નિર્વાણ પામ્યે પણ પુદ્ગલ જ જીવપણાને પામ્યું!

આ શરીરની કાંઈ પણ ક્રિયા હાલવા ચાલવાની, બેસવાની વગેરે આત્મા કરે છે તેમ માને છે તે શરીર અને આત્મા બન્ને એક જ છે એમ માને છે. આત્માથી જડની પ્રવૃત્તિ ક્યારે થાય કે જડને આત્મા બન્ને એક હોય તે જ થાય, જડથી જુદા રહીને જડની પ્રવૃત્તિ થાય નહિ માટે શરીરને આત્મા બન્ને એક છે એમ અજ્ઞાનીનો અભિપ્રાય છે.

શરીર સાઈ રહે તો જ્ઞાન-ધ્યાનમાં મદદ કરે એમ માનનારે શરીરને આત્મા બન્ને એક માન્યા છે. જેમ અગ્નિને ઉજ્જ્વળતા જુદા પાડી શકાય નહિ તેમ શરીર ને આત્મા જુદા પાડી શકાય નહિ એમ અજ્ઞાની માને છે.

હરતુ-ફરતુ, ખાતુ-પીતુ બંધી અવસ્થા મારાથી થાય છે એમ માન્યું તેણે રૂપી અવસ્થાને ચૈતન્યની અવસ્થા માની એટલે કે બન્નેને એક માન્યા. આત્માની અરૂપી અવસ્થા ને જડની રૂપી અવસ્થા બન્ને એક ક્ષણે હોવાથી અજ્ઞાનીએ જે અવસ્થા જુદી ન માની પણ બન્નેની એક અવસ્થા માની.

વર્ણાદિ છે સંસારી જીવનાં એમ જો તુજ મત બને,
સંસારમાં સ્થિત સૌ જીવો પામ્યા તદા રૂપિત્વને; ૬૩.
એ રીત પુદ્ગલ તે જ જીવ, હે મૂઢમતિ! સમલક્ષણે,
ને મોક્ષપ્રાપ્ત થતાંય પુદ્ગલદ્રવ્ય પામ્યું જીવત્વને! ૬૪.

૪૨૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

રંગતું, ગંધતું, રસતું અને સ્પર્શતું લક્ષણ તો જડ છે તો હે મૂઢમતિ ! તારી માન્યતા પ્રમાણે જડ પદાર્થ તે જીવ ઠર્યા, અને તેમ થવાથી મુક્તિ થતાં આત્મા રૂપીપણે મુક્ત થયો પણ અરૂપીપણે મુક્ત ન થયો એટલે કે પુદ્ગલદ્રવ્ય મુક્તપણાને પામ્યું.

સંસાર અવસ્થામાં જીવને વર્ણાદિભાવો સાથે તાદાત્મ્યસંબંધ છે એવો જેનો અભિપ્રાય છે, તેના મતમાં સંસાર-અવસ્થા વખતે તે જીવ અવશ્ય રૂપીપણાને પામે છે. તારી અવસ્થા રૂપીને આધીન થઈ એમ તે માન્યું તો તારી અવસ્થા જુદી ન રહી. આત્મા જડને કરે તો આત્મા એની અવસ્થામાં પેસી ગયો, તાદાત્મ્યસંબંધ થયો તેથી આત્માની અવસ્થા જુદી ન રહી તેથી આત્મા રૂપી થઈ ગયો, જડ થઈ ગયો.

શરીરને રૂપાણું કરવું, પુષ્ટ કરવું, તે આત્માને હાથ છે તેમ માને છે તે તદ્દન મિથ્યા છે, ખોટું છે. રજકણો કાયમ રહીને તેમાં જુદી જુદી અનેક પ્રકારની અવસ્થા થાય છે. શરીરની ગતિ દેખીને અજ્ઞાનીને ભ્રમ થાય છે કે ગતિ હું કરું છું પણ ગતિ કરવી તે તો રજકણનો સ્વભાવ છે. આત્માની અરૂપી અવસ્થા તો તે ટાણે જ જુદી છે. આત્મા, જે અવસ્થા થાય તેનું જ્ઞાન કરે અને કાં તો અભિમાન કરે કે પરની અવસ્થા હું કરી શકું છું પણ જડની અવસ્થા ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં આત્મા કરી શકે તેમ બનતું નથી.

દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તો શરીર અને આત્મા જુદા બતાવે છે, તેવું સ્વરૂપ જેણે જાણ્યું નથી તેણે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પણ ખરા જાણ્યા નથી. દેવ-ગુરુ તે આત્મા છે, દેવ-ગુરુના શરીર-વાણી તે દેવ-ગુરુનો આત્મા નથી માટે શરીર વાણીથી જુદો દેવ-ગુરુના આત્માને જેણે જાણ્યો નથી તેણે દેવ-ગુરુને યથાર્થ રીતે જાણ્યા નથી. શરીરની અવસ્થાને આત્મા કરે છે તેમ માન્યું તેણે અનંતા રજકણોને હું કરું છું, અનંતા રજકણો મારા છે તેમ માન્યું છે. દેવ-ગુરુ પણ એક રજકણને કરતા નથી અને અજ્ઞાની આત્મા પણ એક રજકણને કરતો નથી એમ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કહે છે. એમ જેણે માન્યું નથી તેણે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માન્યા નથી. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ત્યારે માન્યા કહેવાય કે શરીરની અવસ્થા જુદી અને આત્માની અવસ્થા જુદી તેમ જે દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર બતાવે એ રીતે માને તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને માન્યા કહેવાય.

સંસાર-અવસ્થામાં જીવને વર્ણાદિભાવો સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ છે એવો જેનો અભિપ્રાય છે, તેનાં મતમાં સંસાર-અવસ્થા વખતે તે જીવ અવશ્ય રૂપીપણાને પામે છે અને રૂપીપણું તો કોઈ દ્રવ્યતું, બાકીના દ્રવ્યોથી અસાધારણ એવું લક્ષણ છે; માટે રૂપીપણા (લક્ષણ)થી લક્ષિત (લક્ષ્યરૂપ થતું, આળખાતું) જે કાંઈ હોય તે જીવ છે. રૂપીપણાથી લક્ષિત તો પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે. એ રીતે પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ છે, પણ

ગાથા ૬૩-૬૪]

[૪૨૩

તે સિવાય બીજા કોઈ જીવ નથી. આમ થતાં, મોક્ષ-અવસ્થામાં પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય જ પોતે જીવ (ઠરે) છે, પણ તે સિવાય બીજા કોઈ જીવ (ઠરતો) નથી. માટે તે ભાવ સત્ય નથી.

સંસાર અવસ્થામાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જે જીવનાં હોય તો જીવ રૂપી ઠર્યાં, કારણ કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપી છે અને રૂપીપણું તો પુદ્ગલદ્રવ્યનું અસાધારણ લક્ષણ હોવાથી જીવ પણ પુદ્ગલ સાબીત થયો, કારણ કે બંનેનું લક્ષણ એક જ થયું અને લક્ષણ એક જ હોવાથી લક્ષ્ય પણ એક જ સિદ્ધ થયું. એ રીતે પુદ્ગલ જ જીવ ઠરવાથી જીવ પદાર્થ જ રહ્યો નહિ, અને મોક્ષ થતાં પણ રૂપીપણું લક્ષણવાળો જીવ મુક્ત થયો કારણ કે રૂપી લક્ષણવાળો જીવ અને પુદ્ગલ બંનેને લક્ષણ ભેદના અભાવે પુદ્ગલ જ મુક્તપણાને પામે છે તેમ સિદ્ધ થાય છે અને પુદ્ગલ સિવાય બીજા કોઈ જીવ પદાર્થના અસ્તિત્વનો અભાવ ઠરે છે.

શરીર મન, વાણી અને આત્મા ક્ષણે ક્ષણે ત્રણેકાળે જુદા છે શરીર અને આત્માને માત્ર નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે તે જાણવા યોગ્ય છે. ગુરુ કહે છે કે હું શિષ્ય? રૂપીપણું તો જડનું લક્ષણ છે માટે તે તારા આત્માનું લક્ષણ નથી, અજીવમાં જીવ નથી અને જીવમાં અજીવ નથી તે નાસ્તિ સ્વભાવથી વાત છે અને અસ્તિથી સ્વચતુષ્ટય સર્વના સર્વમાં છે, પરમાણુના અને આત્માના સ્વચતુષ્ટય દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ તે સૌ સૌના પોત પોતાને કારણે છે; આત્માની અવસ્થા જડને આધીન નથી અને જડની અવસ્થા આત્માને આધીન નથી. શરીર વાણી મન તે જે આત્માથી રાખ્યા રહે તો જડની અવસ્થા તારે તાબે થઈ કહેવાય, તો પછી જુદાપણાની અવસ્થા થશે ક્યાંથી? મુક્તપણું થશે ક્યાંથી? મુક્ત એટલે કોઈ આત્માથી મૂકવું નથી પણ પરથી મૂકાવું છે, વિકારથી મૂકાવું છે જુદાપણાની શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન વિના મુક્તપણું થશે નહિ. જેણે અહીં સંસારમાં જડની અવસ્થા પોતાની માની તેને હિસાબે તો મોક્ષમાં પણ તે અવસ્થા સાથે જ આવશે કારણ કે જે પોતાનું હોય તે ત્રણેકાળ પોતાની સાથે જ રહે, માટે અહીં સંસારમાં પણ જે શરીર, મન, વાણીની અવસ્થા મારે કારણે છે એમ માને છે તો મોક્ષમાં પણ તારે હિસાબે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોતે જીવ ઠરે છે પણ એમ છે નહિ. સંસારમાં હો કે મોક્ષમાં હો પણ મારી અવસ્થા તે મારે તાબે અને જડની અવસ્થા તે જડને તાબે છે એમ માન્યા વિના મુક્તપણાનો સાચો ઉપાય છે જ નહિ.

જે તારે અને જડને એકમેકતા હોય તો તું રૂપી થયો તો પછી તારે હિસાબે મોક્ષમાં જીવ જડ થયો કારણ કે સદાય સ્વલક્ષણથી લક્ષિત એવું દ્રવ્ય બધીયે અવસ્થા-ઓમાં હોવું અથવા ઘસારો નહિ પામવું હોવાથી અનાદિ-અનંત હોય છે. આમ

૪૨૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

થવાથી, તેના મતમાં પણ (અર્થાત્ સંસાર-અવસ્થામાં જ જીવનું વર્ણાદિ સાથે તાદાત્મ્ય માનનારના મતમાં પણ), પુદ્ગલોથી ભિન્ન એવું કોઈ જીવદ્રવ્ય નહિ રહેવાથી, જીવને જરૂર અભાવ થાય છે.

સ્વલક્ષણથી લક્ષિત એવું દ્રવ્ય બધી અવસ્થાથી પોતે અનાદિ-અનંત હોય છે, આચાર્યદેવે ભારે સરસ ટીકા કરી છે અવસ્થામાં પણ હાનિ કે વસારો નહિ પામતું દ્રવ્ય પર્યાયોથી પણ અખંડ છે એમ ચોકખી ભાષા અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે લખી છે. એ રીતે દ્રવ્ય બધીએ અવસ્થામાં અનાદિ-અનંત અખંડ હોવાથી અજ્ઞાનીના મતમાં પુદ્ગલદ્રવ્ય જ જીવ ઠરે છે.

જે ચીજ તારાથી જુદી પડે તે તારાથી ત્રણકાળમાં એક નથી કોઈ એમ કહે કે કાને સાંભળવાથી અને આંખે દેખવાથી જ્ઞાન થાયને? કાન ન હોય તો સાંભળીએ ક્યાંથી? અને આંખ ન હોય તો ભગવાનના દર્શન ક્યાંથી થાય? શરીર સારું ન હોય તો તીર્થની યાત્રા ક્યાંથી થાય? તેને આચાર્યદેવ કહે છે કે હે મૂઢમતિ! તારું ચૈતન્યસ્વરૂપ તો તારે આધીન છે કે જડને આધીન છે? તારી તૈયારી હોય તો કાન આંખ અને શરીરને નિમિત્ત કહેવાય છે પણ તારી તૈયારી વિના સંજ્ઞીપણું અનંતવાર પામ્યો, મનુષ્યપણું અનંતવાર પામ્યો, અનંતવાર સાક્ષાત્ તીર્થંકરદેવની સભામાં ગયો પણ તારા ચૈતન્યના ભાન વિના કોઈ પણ લાભ થયો નહિ, આ શરીર, આંખ અને કાન તે તારા કોઈ પણ સંબંધી નથી, પણ તે મારા છે એમ તેં માન્યું છે તેથી ચોરાશીના અવતારમાં રજળવું પડે છે. શરીર, મન, વાણી અને પુણ્ય-પાપથી જુદા નિર્વિકલ્પ નિર્વિકારી સ્વરૂપ આત્મા જુદા છે તેવા ભાન વિના સમયસરણમાં પણ ઘણીવાર જઈ આવ્યો છતાં કિંચિત્ માત્ર પણ લાભ થયો નહિ. આત્માને કોઈપણ અવસ્થાનો ભાગ આત્મા સિવાય શરીર મન વાણીમાં કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશે નહિ અને જડની કોઈ પણ અવસ્થા આત્મામાં પ્રવેશે નહિ તો જે આત્મામાં પેસે નહિ તે આત્માને લાભ શી રીતે કરે?

કોઈ કહે કે મોક્ષમાં ભલે જડને આત્મા જુદા હોય પણ અહીં તો અમને એક માનવા દીધો, અરે ભાઈ! અહીં એક હોય તે કોઈ દિવસ જુદા થાય નહિ, અજીવ દ્રવ્ય તેના ગુણ અને તેની પર્યાય તે ત્રણે આત્માને આધીન નથી જે આધીન હોય તો કોઈ દિવસ જુદું થઈ શકે નહિ. મૂર્તિકપણું તો જડનું લક્ષણ છે, જડનું સ્વરૂપ છે. ભગવાન આત્માનું તે સ્વરૂપ નથી.

વર્ણાદિ રટ ઝોલ છે તેમાંથી જ્ઞાનની પર્યાય સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય વગેરે પર્યાયને આત્મા સાથે વર્તમાન પર્યાય પૂરતો વ્યાપ્ત સંબંધ છે પણ તે પર્યાય ઉપર લક્ષ મૂકતાં રાગ આવે છે માટે તે અપેક્ષાએ તે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે, આત્માનું ત્રિકાળી શુદ્ધ લક્ષણ

ગાથા ૬૫-૬૬]

[૪૨૫

તે પર્યાય પૂરતું નથી. આત્મા ત્રિકાળ એમાં વ્યાપ્ત નથી એ રીતે એમ સિદ્ધ થયું કે વર્ણાદિ ભાવો જીવ નથી.

**एकं च दोषिण तिष्ठिण य चारित्त य पंच इंद्रिया जीवा ।
वाद्रपज्जित्तिदरा पयडीओ णामकम्मस्स ॥ ६५ ॥
एदेहि य णिव्वत्ता जीवट्ठाणाउ करणभूदाहिं ।
पयडीहिं पुग्गलमईहिं ताहिं कंहं भण्णदे जीवो ॥ ६६ ॥**

અર્થ :—એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિય જીવો તથા પાદર, સૂક્ષ્મ, પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત—એ નામકર્મની પ્રકૃતિઓ છે; આ પ્રકૃતિઓ કે જેઓ પુદ્ગલમય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમના વડે કરણસ્વરૂપ થઈને રચાયેલાં જે જીવસ્થાનો (જીવસમાસ) છે તેઓ જીવ કેમ કહેવાય ?

હવે એમ કહે છે કે શરીરમાં એકેન્દ્રિયપણાની, બેધાન્દ્રિયપણાની, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત વગેરેની જે રચના થાય છે તે નામ કર્મની પ્રકૃતિની રચના જે આત્માની રચના તે નથી, અને તું કહે છે કે તે બધી રચના અમારાથી થાય છે તે તારું અજ્ઞાન છે, અજ્ઞાની માને છે કે કાન હોય તો સાંભળીએ, આંખ હોય તો દેખીએ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી મને લાભ થાય છે તેમ તે માને છે પણ ભગવાને તો ઇન્દ્રિયોને નામ કર્મની પ્રકૃતિઓનું ફળ કહ્યું છે અને તે પુદ્ગલમય છે, પુદ્ગલથી પ્રસિદ્ધ છે કારણ કે તે એકેક ઇન્દ્રિય અનંતા રજકણનો પિંડ છે માટે તે ઇન્દ્રિય પુદ્ગલમય છે, પુદ્ગલથી આત્માને લાભ થાય તેમ ત્રણકાળમાં બને નહિ, અંદર બહારનાર આત્મા છે તે ધોતા વડે બાણ છે ઉઘાડ આછા છે તેથી વચ્ચે ઇન્દ્રિયોનું નિમિત્ત આવે છે. શરીર અને ઇન્દ્રિયો આત્માને કાંઈ લાભ-નુકશાન કરે નહિ અને આત્મા શરીર ઇન્દ્રિયોને કાંઈ લાભ નુકશાન કરે નહિ એવો વસ્તુનો સ્વભાવ છે. વસ્તુના સ્વભાવ પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરવી તે પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મ છે.

**જીવ એક-દ્વિ-ત્રિ-ચતુર્ પાંચેન્દ્રિય, પાદર, સૂક્ષ્મ ને
પર્યાપ્ત આદિ નામકર્મતણી પ્રકૃતિ છે ખરે. ૬૫.
પ્રકૃતિ આ પુદ્ગલમયી થકી કરણરૂપ થતાં અરે,
રચના થતી જીવસ્થાનની જે, જીવ કેમ કહાય તે? ૬૬.**

સ. પ્ર. ૫૪

કોઈ કહે કે આપણે તો સાંભળ્યા જ કરે ને ? સમજશું પછી.

પણ ભાઈ ! સાંભળવા મળતું તે પૂર્વના પુણ્યનું કારણ છે પણ શ્રવણ કરતાં વસ્તુ સ્વભાવનો નિર્ણય કરે તો તેનાથી ધર્મ થાય પરંતુ શ્રવણ મળવાથી ધર્મ ન થાય પણ શ્રવણ તરફ ધ્યાન રાખે તો સંસારના અશુભ રાગ ટળીને શુભ રાગ થાય, ઇંદ્રિયો અને સાંભળવા તરફનો રાગ તે બધાથી રહિત નિર્દોષ નિરાગ સ્વભાવ જ્ઞાયકમૂર્તિ હું આત્મા છું, તેમ સ્વભાવ સન્મુખ લક્ષ રાખીને જો નિર્ણય કરે તો ધર્મ થાય. બાકી તો કાન મળ્યા અને શ્રવણ કયું તેથી ધર્મ થયો તેમ માને તે મૂઠ છે, અજ્ઞાની છે, તેને સ્વાશ્રય તત્ત્વની ખબર નથી. ત્યાં સુધી તેને ધર્મ નહિ થાય.

નિશ્ચયનયે કર્મ અને કરણનું અભિન્નપણું હોવાથી, જે જેના વડે કરાય છે (થાય છે) તે તે જ છે. ખરેખર દષ્ટિથી તો કારણ અને કાર્ય એકરૂપ જ હોય. કર્મ એટલે કાર્ય, કાર્ય એટલે અવસ્થા-હાલત, અને કરણ એટલે કારણ, સાધન, ઉપાય તે એકરૂપ જ હોય છે, એમ સમજીને (નિશ્ચય કરીને) જેમ સુવર્ણનું પાતું સુવર્ણ વડે કરાતું (થતું) હોવાથી સુવર્ણ જ છે, બીજું કંઈ નથી, તેમ શ્વસ્થાનો, આદર, સુદ્ધિ, એકેંદ્રિય, ક્રીંદ્રિય, ત્રીંદ્રિય, ચતુરિંદ્રિય, પંચેંદ્રિય, પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત નામની પુદ્ગલ-મયી નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે કરાતાં (થતાં) હોવાથી પુદ્ગલ જ છે, શ્વ નથી.

ઇંદ્રિયો મળવાનું કારણ જડ છે માટે ઇંદ્રિયો પણ જડ છે, કર્મના કારણે ઇંદ્રિયો થઈ તેથી કારણ જડ હોવાથી કાર્ય પણ જડ છે અને ઇંદ્રિયો છે તે રજકણનો પિંડ છે માટે જડ છે અને જડ જ દેખાય છે.

કેટલાક કહે છે કે આંખ ફેડી નાખીએ તો રૂપ દેખાય નહિ અને રાગ નહિ, કાનમાં ખીલા નાખીએ તો શબ્દો સાંભળવા નહિ અને તેથી રાગ-દ્વેષ થાય નહિ, પણ ભાઈ ! રાગ-દ્વેષ તારા પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી થાય છે. જડને કારણે થતા નથી. જડ કંઈ લાભ-નુકશાન કરતું નથી, જડને ફેડવાથી શું થવાનું હતું અંદરથી ચૈતન્યની પર્યાયને બદલાવ ને ?

ઇંદ્રિયો કર્મના કારણે બની છે માટે જડ છે. નામકર્મની પ્રકૃતિનું રૂપ દ્રવ્યેંદ્રિય છે અને જ્ઞાનનો ઉદાઠ તે ભાવેંદ્રિય છે, જ્ઞાનનો ઉદાઠ તે તો ચૈતન્યની પર્યાય છે પણ તે એાછા ઉદાઠમાં કર્મ તરફની અપેક્ષા છે માટે તે બધાને જડ કહ્યા છે. એક આજુ જડનો ભાગલો અને એક આજુ ચૈતન્યનો ભાગલો એમ બે ભાગલા જુદા પાડ્યા છે.

દેવ, ગુરુ, તે અતીંદ્રિય છે તેને જે સ્વરૂપે છે તે સ્વરૂપે ન માને તેને ધર્મની ખબર જ નથી.

આનંદઘનજી કહે છે કે:—

દેવ, ગુરુ, ધર્મની શુદ્ધિ કહો કેમ રહે
કેમ રહે શુદ્ધ શ્રદ્ધા આણો.
શુદ્ધ શ્રદ્ધાન વિણ સર્વ કિરિયા કરી,
છાર પર લીપણું તેહ જાણો.

વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ પ્રતીત કર્યા વિના દેવ, ગુરુ, ધર્મની શ્રદ્ધા કરી કેમ કહેવાય. આ સમજણના ઘર જુદા છે, આત્મા શું ચીજ છે તે જાણ્યા વિના ધર્મ થાય નહિ.

જેવું કારણ હોય તેવું કાર્ય હોય એમ યુક્તિથી સાબિત કર્યું કે ઇન્દ્રિય વગેરે જડ છે. અને નામકર્મની પ્રકૃતિઓનું પુદ્ગલમયપણું તો આગમથી પ્રસિદ્ધ છે તથા અનુમાનથી પણ જાણી શકાય છે કારણ કે પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતા શરીરાદિના આકાર વગેરે જે મૂર્તિક ભાવો છે તે કર્મ પ્રકૃતિઓનાં કાર્ય હોવાથી કર્મ પ્રકૃતિઓ પુદ્ગલમય છે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. ઇન્દ્રિયો જડ છે એમ આગમ, યુક્તિ અને અનુમાનથી સિદ્ધ કર્યું.

પર્યાપ્તિ પણ જડ છે. પર્યાપ્તિમાં આહાર, શરીર, ભાષા, મન, ધ્યાસોધ્યાસ વગેરે બધું આવી ગયું તે બધી કર્મના નિમિત્તે નીપજેલી ચીજ છે, કર્મના નિમિત્તે નીપજેલી ચીજથી ધર્મ થાય તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બને નહિ. શરીર અને ઇન્દ્રિયો જે તને મદદ કરે તો તે તારા રૂપ થઈ ગયા તારાથી જુદા ન રહ્યા. સૌને ધર્મ કરવો છે ખરો, પણ ધર્મ શી રીતે થાય તેની ખબર નથી. આચાર્યદેવ કહે છે કે આત્મા શરીર અને ઇન્દ્રિયવાળો છે તેવી ઊંઘી માન્યતા ફેરવીને હું શરીર અને ઇન્દ્રિય વગરનો સ્વતઃસ્વભાવી તત્ત્વ છું તેવી સ્વાશ્રયી સવર્ણી માન્યતા કર, તો લાભ છે અને ધર્મ છે.

જેમ સોનાનું પાંદડું સોનામય જ છે તેમ શરીર ઇન્દ્રિયો મન વાણી વગેરે નામ કર્મની પ્રકૃતિનું ફળ છે માટે જડ સ્વરૂપ જ છે અને નામકર્મની પ્રકૃતિ જડ છે એમ આગમથી પ્રસિદ્ધ છે, અને અનુમાનથી પણ જાણી શકાય છે કે આ ઇન્દ્રિયો જડ છે માટે જડનું કારણ જડ જ હોય. એ રીતે ઇન્દ્રિયો વગેરે જડ જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે માટે હું ચૈતન્ય આત્મા જડ ઇન્દ્રિયોથી જુદા છું તેમ માન અને શ્રદ્ધા કર.

માણસો કહે છે કે પહેલું સંઘયણ હોય તો કેવળજ્ઞાન થાય તેમ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે, આચાર્યદેવ કહે છે કે હાડકાની ક્રિયા તારાથી થાય અને હાડકાની અવસ્થા તારાથી નિપજાવેલી વસ્તુ છે તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી, કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે પહેલું સંઘયણ

૪૨૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

હાજર હોય એવો સંબંધ છે પણ તે હાડકાને કારણે કેવળજ્ઞાન થાય તેમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું નથી. કેવળજ્ઞાન એ આત્માથી નિપજ્ઞવેદી વસ્તુ છે. હાડકાની મજબૂતાઈથી નિપજ્ઞવેદી વસ્તુ નથી. શરીર અને આત્મા બંને તદ્દન ભિન્ન છે. ભિન્ન દ્રવ્યોની ભિન્ન શ્રદ્ધા કરીને સ્વ પદાર્થમાં ઠરવાથી ધર્મ થાય.

૨૦૦૦, કારતક વદ ૩ રવિ

આત્મા જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોનો પિંડ છે, તે અણુવ સ્વરૂપ નથી. અણુવ પુદ્ગલમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ છે. સંઘયણ શરીર ઇન્દ્રિય તે બધી જડની અવસ્થા છે. આત્માનું તે સ્વરૂપ નથી. પર વસ્તુ આત્મામાં નથી અને આત્મા પર વસ્તુમાં નથી એમ અનાદિ અનંત બંને વસ્તુ જુદી, નિરાળી છે.

શરીર, વાણી, મન, ઇન્દ્રિય અને શુભાશુભભાવ તે હું નથી, હું તો જ્ઞાનાદિ અનંતગુણની મૂર્તિ છું, એવી અંતર્મુખ દષ્ટિ અને અંતર્મુખ જ્ઞાન તે આત્માની નિર્મળ પર્યાયનો વિકાસ થવાનું કારણ છે. શરીર ઇન્દ્રિય આદિ જે જડ વસ્તુ છે તેના ઉપર દષ્ટિ મૂકવાથી તે વિકાસ થવાનું કારણ કેમ થાય ?

લાખ વાર ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળે પણ ઇન્દ્રિયથી સાંભળે અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા નિર્ણય ન કરે તો શ્રવણથી જે ધર્મનો લાભ થવો જોઈએ તે ન થાય. ત્રિલોકનાથ તીર્થંકરદેવના સમવસરણમાં જઈ આવ્યો ત્યાં પણ ઇન્દ્રિયદ્વારા સાંભળ્યું પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપનો નિર્ણય ન કર્યો તેથી ભવ ભ્રમણ ઉભું રહ્યું. આત્મા ઇન્દ્રિય બ્રાહ્મ નથી પણ અતીન્દ્રિય આત્માનો નિર્ણય અતીન્દ્રિય જ્ઞાનદ્વારા થઈ શકે છે. આ ઇન્દ્રિયો કાંઈ લાભ પણ ન કરે અને નુકશાન પણ ન કરે કારણ કે ઇન્દ્રિયો જડ છે. આગમ પણ ઇન્દ્રિયોને જડ કહે છે, અનુમાનમાં પણ ઇન્દ્રિયો જડ છે તેમ જણાય છે. ઇન્દ્રિયો પણ હું નહિ, ઇન્દ્રિય તરફનો રાગ તે પણ હું નહિ, હું તો અતીન્દ્રિય સ્વરૂપ આત્મા છું એવો નિર્ણય તે મુક્તિનો માર્ગ છે. દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રના દર્શન તથા સત્ શ્રવણમાં ઇન્દ્રિયો વચ્ચે હોય છે પણ જે અતીન્દ્રિય સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે તો તેને નિમિત્ત થયું કહેવાય.

એવી રીતે ગંધ, રસ, સ્પર્શ, રૂપ, શરીર, સંસ્થાન, અને સંહનન તેઓ પણ પુદ્ગલમયી નામકર્મની પ્રકૃતિઓ વડે રચાયાં હોવાથી અભિન્ન છે, તેઓ જડથી એકમેક છે આત્માથી એકમેક નથી. અવસ્થાનો કહેતા વર્ણાદિ બધા બોલ લઈ લેવા.

આહીં આ અર્થનું કળશરૂપ કાવ્ય કહે છે.

(उपपत्ति)

निर्वर्त्यते येन यदत्र किञ्चित्
तदेव तत्स्यान्न कथंचनान्यत् ।
रुक्मेण निर्वृत्तमिहासिफोशं
पठयन्ति रुक्मं न कथंचनासिम् ॥ ३८ ॥

अर्थः—जे वस्तुथी जे लाव अने, ते लाव ते वस्तु न छे, कोर् रीते अन्य वस्तु नथी; जेम जगतमां सोनाथी अनेला भ्यानने लोको सोनुं न हेजे छे कोर् रीते (तेने) तरवार हेअता नथी.

शरीर संघयलु धन्द्रिय आदि नउथी अनेला होवाथी ते नउ न छे कोर् रीते ते आत्मा थर् शकता नथी. शरीर धन्द्रिय वगेरे भ्यान छे तरवार नथी, लगवान आत्मा शरीर धन्द्रिय वगरनो छे, तेने धन्द्रियो साथे कांर् स'अ'ध नथी.

प्रश्नः—ते शरीर धन्द्रिय साधन तो थाय ने ?

उत्तरः—आत्मानुं साधन आत्माथी होय, आत्मानुं साधन पर शरीर धन्द्रियोथी थाय तेम त्रलुकाण त्रलुलोकमां अनतुं नथी.

पित्तणना कणशाने पाणीनो कणशो कहेवो ते उपचारथी-व्यवहारथी कथन छे. पाणी जेउ छे तेथी पाणीनो कणशो कहेवाय छे. वास्तविक रीते तो कणशो पित्तणनो छे पाणीनो नथी, तेम आत्माने शरीरवाणो धन्द्रियवाणो कहेवो ते उपचारथी-व्यवहारथी छे. शरीर धन्द्रियो ऐकक्षेत्रावगाडपणे जेउ रडे छे तेथी शरीरवाणो धन्द्रियवाणो आत्मा कहेवाय छे पलु वास्तविक रीते तो आत्मा धन्द्रिय वगरनो ज्ञानादि अनंतगुणवाणो छे परंतु शरीर धन्द्रियवाणो नथी.

जेणु पाणीनो कणशो न पहेलेथी जेयो छे. ऐकलो पित्तणनो कणशो जेयो नथी तेने कहे छे के आ कणशो पाणीनो छे पलु ते पाणी स्वरूप नथी परंतु पित्तण स्वरूप छे तेम जेणु आत्मा, शरीर धन्द्रिय वगरनो ऐकलो आत्मा जेणु जेयो जणयो नथी तेने श्री गुरु समजवे छे के आ शरीर धन्द्रियो जे हेआय छे ते आत्मा नथी पलु आत्मा तो तेनाथी जुहा ज्ञानादि गुणस्वरूप छे, पुद्गल ते पुद्गल स्वरूपे छे ते आत्मा रूपे त्रलुकाणमां नथी अने आत्मा ते आत्मा स्वरूपे छे. पुद्गल स्वरूपे आत्मा त्रलुकाणमां नथी. पुद्गलना द्रव्य, क्षेत्र, काण, लाव आत्मा स्वरूपे नथी अने आत्माना द्रव्य, क्षेत्र, काण, लाव पुद्गल स्वरूपे नथी अनेना द्रव्य, क्षेत्र, लाव जुहा न छे.

सोनाथी अनेला भ्यानने लोको सोनुं न हेजे छे तेने कोर् रीते तरवार हेअता

૪૩૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

નથી, તેમ શરીર ઇન્દ્રિયો, પુદ્ગલથી રચાયેલા હોવાથી જ્ઞાનીજનો તેને પુદ્ગલમય જ દેખે છે કોઈ રીતે તેને આત્મા દેખતા નથી. માત્ર શરીર અને આત્મા એક ક્ષેત્રે જોડે રહ્યા છે તેમ વ્યવહારથી વાત કરી, ત્યાં વ્યવહારને જ પરમાર્થ અજ્ઞાની જીવોએ માની લીધો.

આ શરીર ઇન્દ્રિયની રચના જડની છે, આત્માની નથી, તે આત્માની જાત નથી, જે આત્માની જાત નથી તે આત્માને મદદ ત્રણકાળમાં કરે નહિ. “ જડ તે ચેતન થાય નહિ ને ચેતન તે જડ થાય નહિ ” ધોતે ધોતાપણે છે ને ધોતે પરપણે ત્રણકાળમાં નથી. પર તે પરપણે છે ને ધોતાપણે ત્રણકાળમાં નથી. જે જડથી બન્યું તે જડ જ છે, ભગવાન આત્મારૂપે જડ ત્રણકાળમાં નથી, જે જીવ સ્વરૂપે તે જીવ સ્વરૂપે જ છે, જે જીવ સ્વરૂપ નથી તે જીવ સ્વરૂપ ત્રણકાળમાં નથી. જેમ સોનાનું મ્યાન અને તરવાર જુદા છે તેમ મ્યાન તે શરીર, અને તરવાર તે આત્મા બને જુદા છે, શરીરની પ્રવૃત્તિ ત્રણકાળમાં તારા હાથમાં નથી માટે તું અંતર્ભુજ જો.

વળી બીજો કથા કહે છે.

(ઉપગતિ)

વર્ણાદિ સામગ્ર્યમિદ વિદંતુ
નિર્માણમેકસ્ય હિ પુદ્ગલસ્ય ।
તતોઽસ્તિવદં પુદ્ગલ એવ નાત્મા
યતઃ સ વિજ્ઞાનઘનસ્તતોઽન્યઃ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—અહો જ્ઞાની જનો ! આ વર્ણાદિક ગુણસ્થાન પર્યાંત ભાવો છે તે બધાય એક પુદ્ગલની રચના જાણો; માટે આ ભાવો પુદ્ગલ જ હો, આત્મા ન હો; કારણ કે આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન છે, જ્ઞાનનો પુંજ છે તેથી આ વર્ણાદિક ભાવોથી અન્ય જ છે.

અહો જ્ઞાની જનો ! અહો જીવો ! આ શરીરના વર્ણાદિભાવો તથા ગુણસ્થાનાદિ ભાવો તે બધા પુદ્ગલની રચના જાણો, તે ચિદાનંદ ભગવાન આત્મા ત્રણકાળમાં ન હો, આ બધા ભાવ પુદ્ગલ જ હો, આત્મા ન હો, આત્મા તો વિજ્ઞાનઘન નિવડ પિંડ છે, વિજ્ઞાનઘન આત્મામાં રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ ત્રણકાળમાં પેસી જતા નથી, શું આત્મામાં જડનો ગુણ કે જડની પર્યાય પેસી જાય ? શું નિવડ વસ્તુમાં બીલી પેસી શકે ? ન પેસી શકે.

આમાં બધા રહ બોલ લઈ લીધા છે, હું ક્ષાયિક સમકિતી છું કે ક્ષયોપશમ સમકિતી છું તેવા વિચાર, તથા પાંચ જ્ઞાનની પર્યાયના ભેદના વિચાર તે બધા વિચાર

ગાથા ૬૫-૬૬]

[૪૩૧]

રાગમિશ્રિત છે, તે રાગ જડ કર્મના નિમિત્તે થતો વિકાર છે, તેનાથી આત્મા જુદો છે. જડ વસ્તુ કે તેના નિમિત્તે થતો વિકાર કે જડનો સંયોગ તે બધા જડ છે, આ પહેલામાં પહેલો એકડો છે, આત્મા પરથી નિરાળો છે તેની શ્રદ્ધાજ્ઞાન કર અને તેમાં ઠર, અંતર્મુખ વળ, બહિર્મુખની નાસ્તિ કર! અંતર્મુખની અસ્તિમાં પર ભાવની નાસ્તિ કર, અંતર્મુખની પ્રતીત કર!

સંયોગીનું અવલંબન લઉં તો ગુણ પ્રગટે, શરીર વાણી મન વગેરેનું અવલંબન લઉં તો ગુણ પ્રગટે, એવી માન્યતા તદ્દન અજ્ઞાન છે. આત્મા તો નમાલી ચીજ હશે કે પરમાથી ગુણ આવતા હશે? આત્મામાં અનંતા ગુણો ભર્યા છે તેની પ્રતીત કર, આત્મામાં અનંતા ગુણો છે તો 'છે' તેમાંથી પ્રગટશે. ગુણ પ્રગટતો નથી પણ પર્યાય પ્રગટે છે. મોક્ષ અને મોક્ષમાર્ગ બંને ગુણની અવસ્થા છે, સંસાર પણ અવસ્થા છે ગુણ નથી, આત્માની વિકારી અવસ્થા તે સંસાર છે. ખાયડી છાકરાં ઘર કુટુંબ તે સંસાર નથી, રાગ-દ્વેષ અને પર વસ્તુ મારી માની તે ઊંઘી માન્યતારૂપ સંસાર આત્માની અવસ્થામાં થાય છે, સંસાર ચૌદમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે પહેલે ગુણસ્થાને મિથ્યાત્વ-ભાવનો સંસાર છે, ચોથાથી દશમા ગુણસ્થાન સુધી કપાયભાવનો સંસાર છે, અગીયારમાંથી તેરમાં ગુણસ્થાન સુધી યોગના કંપનનો સંસાર છે ને ચૌદમા ગુણસ્થાને યોગના સંસ્કાર રહે છે તે સંસાર છે એ રીતે ચૌદે ગુણસ્થાન સુધી આત્માની અવસ્થામાં સંસાર છે.

દ્રવ્ય અને ગુણ તો અનાદિ અનંત છે પર્યાયના બે પડખાં પડે છે, સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ, સંસાર અને મોક્ષ વગેરે, આત્માની નિર્મળ-પર્યાય સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર તે આત્માના ગુણોમાંથી પ્રગટે પરંતુ હાથથી, કાનથી, મનથી કે વિકારથી ન પ્રગટે એવી જ્યાં સુધી સ્વરૂપની પ્રતીતિ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર થાય નહિ. સ્વરૂપની પ્રતીતિ વિના મોક્ષ પ્રગટે જ નહિ. એક સમયમાં અનંતગુણનો રસકંઠ અભેદ આત્મા છે તેમાં ભંગ ભેદ નથી એવા અખંડ દ્રવ્યની યથાર્થ પ્રતીતિ તે અનંતકાળમાં નહિ પ્રગટેલો કલ્યાણનો અપૂર્વ માર્ગ છે.

જેમ મ્યાન અને તરવાર બંને જુદા છે તેમ આત્મા અને શુભાશુભ વિકાર બંને જુદા છે આત્માનો ધર્મ આત્માથી પ્રગટે છે 'વશ્ચુ સહાવો ધમ્મો' વસ્તુનો સ્વભાવ તે જ ધર્મ છે. ધર્મ તે બહારથી આવતો નથી જે જેમાં ન હોય તે થાય નહિ અને હોય તે જાય નહિ માટે આત્મા જ્ઞાનાદિ અનંતગુણનો પિંડ છે તેમાંથી જ તેની નિર્મળ પર્યાય પ્રગટે પણ પરમાથી પ્રગટે નહિ.

કોઈ કહે કે આવા વસ્તુસ્વભાવથી ખબર ન હોય અને ભગવાનનું સ્મરણ

૪૩૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

કર્મા કરીએ તો ? નમો અરિહંતાણું સ્મરણ કર્યા કરીએ તો ?

ઉત્તર:—વિભાવ પર્યાય શું છે ? અને તેનો નાશ કયા સ્વભાવ વડે થાય છે ? તે જાણ્યા વિના અરિહંતને નમસ્કાર કરે છે કે નહિ ? તે સમજવા જેવું છે, જ્યાંથી ગુણનો ઉદ્ભવ કરવો છે તે ગુણ કેવા છે ? ક્યાં રહ્યા છે ? તેની ખબર નથી, તેના આશ્રયની ખબર નથી ને કહે છે કે અમે ભગવાનનું સ્મરણ કરીએ તો લાભ થાય. પણ નમો અરિહંતાણું એટલે હણનારો કોણ છે ? તે પોતે હણનારો કેવા સ્વભાવવાળો છે ? અરિહંત એટલે રહું શું ? અને હણ્યું શું ? હતું તે હણ્યું, હતું તો શું હતું ? વગેરેની ખબર વિના કોને નમસ્કાર કરશે ? કોનું સ્મરણ કરશે ? રાગ-દ્વેષ પર્યાયમાં થાય છે પણ સ્વભાવમાં રાગ-દ્વેષની નાસ્તિ છે અને પોતાનો સ્વભાવ જ્ઞાન-દર્શન અને આરિત્ર તેની પોતામાં અસ્તિ છે, તે અસ્તિ-નાસ્તિ ભાવ અરિહંત ભગવાનના આત્મામાં છે અને તારામાં પણ છે, અરિહંત ભગવાને રાગ-દ્વેષનો નાશ કર્યો અને પોતામાં જ્ઞાનાદિ ગુણ હતા તે પ્રગટ કર્યા. અને તારામાં પણ તેવો સ્વભાવ છે. એવા અસ્તિ-નાસ્તિ સ્વભાવની તને ખબર નથી તેથી યથાર્થપણે ભગવાનનું સ્મરણ થઈ શકતું નથી. અશુભ પરિણામ ટાળવા શુભ પરિણામથી ભગવાનની સ્તુતિ ભલે થાય પણ યથાર્થ સ્વરૂપના ભાન વગર ભવનો અભાવ ન થાય. સ્વભાવનું ભાન થતાં રાગ-દ્વેષનો અભાવ સહેજે થઈ જાય છે.

આ શરીર કે વિકારભાવ તે તારી ચીજ નથી માટે હવે તારા ચૈતન્યને આંગણે ઉભો રહે, આ શરીરાદિ નશ્ક છે તે તને લાભ-નુકશાન કરી શકે નહિ તો પછી જે દૂર હોય તે તો ક્યાંથી કરે ? જે તારામાં નથી તે તને લાભ-નુકશાન કેમ કરે ? જે લાભ થાય તે પણ તારાથી, અને જે નુકશાન થાય તે પણ તારાથી, તો હવે તારે તારા આંગણામાં ઉભા રહીને તારું અગાડવું-સુધારવું તે તારા હાથની વાત છે.

હવે આ જ્ઞાનઘન આત્મા સિવાય જે કાંઈ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, સંઘયણ, સંઘાણ તેને જીવ કહેવો તે વ્યવહાર માત્ર છે એમ કહે છે.

પજ્જતાપજ્જતા જે સુહુમા વાદરા ય જે ચેવ ।

દેહસ્સ જીવસણ્ણા સુત્તે વવહારદો ઉત્તા ॥ ૬૭ ॥

પર્યાપ્ત અણુપર્યાપ્ત, જે સૂક્ષ્મ અને ખાદર ખંધી,
કહી જીવસંજ્ઞા દેહને તે સૂત્રમાં વ્યવહારથી. ૬૭.

અર્થ:—જે પર્યાપ્ત, અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અને બાહર આદિ જોડેલી દેહને જીવ સંજ્ઞા કહી છે તે બધી સૂત્રમાં વ્યવહારથી કહી છે.

પર્યાપ્તિવાળો જીવ છે અપર્યાપ્તિવાળો જીવ છે જીવ સૂક્ષ્મ છે, બાહર છે, મન-વાળો છે શરીરવાળો છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે. પાંચ ઇન્દ્રિયવાળો જીવ છે, છ પર્યાપ્તિવાળો જીવ છે એમ કહેવું તે વ્યવહાર છે આચાર્યદેવ કહે છે કે અજ્ઞાનીએ મન, વાણી, ઇન્દ્રિય વગરનો આત્મા કોઈ દિવસ જાણ્યો નથી, તેથી એમ કહેવાય છે કે ઇન્દ્રિયવાળો તે તું, પર્યાપ્તિવાળો તે તું, કારણ કે નિમિત્ત જોડે છે તેથી નિમિત્તથી સમજાવે છે પછી કહે છે કે તે ઇન્દ્રિયો અને પર્યાપ્તિ તે તું નથી તેમ કહી યથાર્થ સ્વરૂપનું જાણ કરાવે છે. જોડેલા આ શરીરના નામો છે સૂક્ષ્મ, બાહર, એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય વગેરે તે શરીરની સંજ્ઞાને જીવની સંજ્ઞાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે પરની પ્રસિદ્ધિને માટે ધીના ઘડાની જેમ વ્યવહાર છે કે જે વ્યવહાર અપ્રયોજનભૂત છે કારણ કે નિમિત્તને પડખેથી કહે છે કે તું શરીરવાળો છું, તું ઇન્દ્રિયવાળો છું પણ તેમ કહીને કાંઈ શરીરવાળો સમજાવવો નથી માટે વ્યવહાર અપ્રયોજનભૂત છે, શરીર છે તેટલું બતાવવા પૂરતું વ્યવહારનું પ્રયોજન છે, પણ શરીર છે તેમ કહીને શરીરવાળો આત્માને સમજાવવો નથી માટે વ્યવહાર અપ્રયોજનભૂત છે.

જેમ કોઈ પુરુષને જન્મથી માંડીને માત્ર ‘ ધી નો ઘડો ’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) હોય, તે સિવાયના બીજા ઘડાને તે જાણતો ન હોય તેને સમજાવવા “ જે આ ‘ ધીનો ઘડો ’ છે તે માટીમય છે, ધીમય નથી ” એમ (સમજાવનાર વડ) ઘડામાં ‘ ધીના ઘડો ’ નો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે કારણ કે પેલા પુરુષને ‘ ધીનો ઘડો ’ જ પ્રસિદ્ધ (જાણીતો) છે.

ધીનો ઘડો જ પ્રસિદ્ધ છે એમ કહીને આચાર્યદેવને એમ બતાવવું છે કે એની દષ્ટિ ધીના ઘડા ઉપર જ પડી છે, તેવી રીતે અનાદિ સંસારથી માંડીને અજ્ઞાનીને અશુદ્ધ જીવ જ પ્રસિદ્ધ છે એમાં એમ બતાવવું છે કે એની દષ્ટિ અશુદ્ધતા ઉપર જ પડી છે, બહારમાં અને બહારમાં જ એનું લક્ષ્ય છે તેથી અનાદિથી અજ્ઞાનીને અશુદ્ધ જીવ જ પ્રસિદ્ધ છે.

ધીથી ખાસી ઘડાને જે જાણતો ન હોય તેને સમજાવવા માટે આ ‘ ધીનો ઘડો ’ છે ‘ તે માટીમય ’ છે પણ ધીમય નથી તેમ કહેવાય છે, માત્ર આટલું પ્રયોજન વ્યવહારનું છે. સમજાવનાર ધીના ઘડાને આરોપ કરીને ધીનો ઘડો બોલે છે કારણ કે અજ્ઞાનીને તે ધીનો ઘડો જ પ્રસિદ્ધ છે તેવી રીતે આ અજ્ઞાની લોકને અનાદિ સંસારથી માંડીને સ. પ્ર. ૫૫

૪૩૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

‘ અશુદ્ધ જીવ ’ જ પ્રસિદ્ધ છે, શુદ્ધ જીવને તે જાણતો નથી, તેને સમજાવવા (શુદ્ધ જીવનું જ્ઞાન કરાવવા) જે આ વર્ણાદિમાન (વર્ણાદિવાળો) જીવ છે તે જ્ઞાનમય છે, વર્ણાદિમય નથી એમ (સૂત્ર વિષે) જીવમાં વર્ણાદિમાનપણનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે તે અજ્ઞાની લોકને વર્ણાદિમાન જીવ જ પ્રસિદ્ધ છે.

જીવો આ વ્યવહાર અનાદિ અજ્ઞાની લોકોને સમજાવવા માટે કહેવામાં આવે છે, જેણે સ્વતંત્ર ચીજ શું છે, તે જાણી નથી તેને નિમિત્તથી સમજાવે છે.

અનાદિથી બટારા શકરકંઠ આદિ નિગોદથી માંડીને અત્યાર સુધી પર ઉપર જ દષ્ટિ છે એટલે તે દેવ છે, મનુષ્ય છે એમ કહીને સમજાવે છે ત્યારે માંડ બ્રાહ્મ થાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે અંદર જાત જૈતન્ય છે તે પરથી જુદો છે, શરીર ઇન્દ્રિયથી પર છે, તેને શરીર ઇન્દ્રિયથી ઓળખાવવો તે વ્યવહાર છે. જીવ અનંતકાળ નિગોદમાં જ રહે છે, એક અંતમુહૂર્તમાં હજારો ભવ નિગોદમાં કરે છે કારણ કે ત્યાં શરીર ઉપર એટલો બધો મત્વભાવ છે તેથી એકદમ ત્વરાએ શરીર બદલાય છે. એ રીતે જીવની અનાદિથી શરીર ઉપર જ દષ્ટિ છે તેને કહે છે કે શરીર છે તે તે નથી એમ વ્યવહારકારા સમજાવે છે.

અજ્ઞાનીને પરથી જુદાપણાનું જ્ઞાન નથી તેને તો રાગ-દ્વેષ તે જ હું એમ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે અવસ્થા પૂરતો જ હું છું તેમ અવસ્થા પૂરતો જ તેણે આત્માને માન્યો છે તેને જ્ઞાની કહે છે કે રાગ-દ્વેષની અવસ્થા પૂરતો તે આત્માને માને છે પણ આત્મા તો અખંડ શુદ્ધસ્વભાવે ભરપૂર છે. મારે રાગ-દ્વેષનો ત્યાગ કરવો છે એમ તને જે ભાવ આવે છે એમાંથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે અંદર અનંતગુણનો પિંડ અખંડ આત્મા નિત્ય છે તેના જેરથી એમ આવે છે કે રાગ-દ્વેષ મારે જોતા નથી પણ તને ખચર નથી તેથી અશુદ્ધ પર્યાય છે તે જ જીવ છે એમ તે મની રહ્યો છે એ રીતે અજ્ઞાનીને ખચર નથી તેને વ્યવહારથી સમજાવે છે.

આત્મામાં જે અવગુણ થાય છે તે એક સમય પૂરતા થાય છે, ‘ તે થાય છે ’ આત્માની પર્યાયમાં, આત્મા ક્યાંક જુદો રહી જાય છે અને પર્યાય ક્યાંક જુદો રહી જાય છે એમ નથી, અશુદ્ધ પર્યાય તે આત્માથી અભિન્ન છે પરંતુ શુદ્ધ દ્રવ્યદષ્ટિથી જોતાં તે ભિન્ન છે. વસ્તુનો સ્વભાવ જે સમજતો નથી તેને કહે છે કે જો ભાઈ? આત્મા રાગ-દ્વેષવાળો છે, શરીરવાળો છે, રંગવાળો છે, સંકાલુવાળો છે તેમ તે મની રહ્યો છે પણ આત્મા છે તે જ્ઞાનમય છે પરંતુ સંકાલુ વગેરે સ્વરૂપમય નથી તેમાં અસ્તિ-નાસ્તિ બંને સ્વરૂપ આવી જાય છે. આત્મા જ્ઞાનમય છે એમ કહેવામાં અભેદ દષ્ટિએ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર ત્રણે ભેગા આવી જાય છે.

અજ્ઞાન અને રાગ-દ્વેષ ખરેખર દૃષ્ટિથી જીવમાં છે જ નહિ. અનંતગુણનો પિંડ અખંડ આત્મા પરથી ભિન્ન છે એવી જે પ્રતીતિ તે પ્રથમમાં પ્રથમ મોક્ષનો ઉપાય છે આવી પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે જીવ અનાદિના અગ્રહીત મિથ્યાત્વથી છૂટી જાય છે. જ્યાં અગ્રહીત મિથ્યાત્વ છૂટી જાય ત્યાં ગ્રહીત મિથ્યાત્વ તો છૂટેલું હોય જ, ખોટા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ છૂટી જતાં ગ્રહીત મિથ્યાત્વ છૂટી જાય છે, સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ હોય ત્યાં જ યથાર્થ સમ્યક્દર્શન થાય છે. સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ થાય પણ પોતે યથાર્થ નિર્ણય ન કરે તો આત્માની ઝાળખાણ ન થાય, પરંતુ જેને સમ્યક્દર્શન થાય તેને તો સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની પ્રતીતિ હોય જ.

અજ્ઞાનીને એમ થાય છે કે શરીર અને ઇન્દ્રિયના ટેકા વગર હું ઉભો નહિ રહી શકું એનો અર્થ એમ થયો કે હું પરના આધાર વગર રહી નહિ શકું તેવી માન્યતા તે સંસાર છે. આત્મા તો પરથી નિરાળો જ્ઞાનમય છે તેનું અજ્ઞાનીને ભાન નથી. ઊંધી માન્યતામાં ટક્યો તેમાં ઊંધું જ્ઞાન અને ઊંધું આચરણ તે ત્રણે આવી જાય છે ને સવળી માન્યતામાં ટક્યો તેમાં સવળું જ્ઞાન અને તેટલી સ્વરૂપ સ્થિરતા તે ત્રણે આવી જાય છે.

આત્મા રાગવાળો છે, શરીરવાળો છે, તે કથન વ્યવહારનું છે, અને આત્મા રાગરૂપ અને શરીરરૂપ નથી પરંતુ જ્ઞાનરૂપ છે તે કથન નિશ્ચયનું છે, એવા નિશ્ચયના કથનને સમજે તો વ્યવહાર વ્યવહારરૂપે સાચો છે અને તે નિશ્ચયના કથનને ન સમજે તો વ્યવહાર પોતે જ નિશ્ચયરૂપ થઈ ગયો કારણ કે વ્યવહારથી જુદું નિશ્ચયનું સ્વરૂપ નેણે ન જાણ્યું વ્યવહારનું કથન નિમિત્ત પૂરતું છે પણ વ્યવહારમય વસ્તુસ્વરૂપ નથી તેમ સમજે તો નિમિત્તથી કથન પણ સાચું છે એટલે કે વ્યવહારે સાચો છે અને તેમ ન સમજે તો વ્યવહાર નિશ્ચય અને ખોટા છે.

અહીં આ ૬૭ મી ગાથામાં વ્યવહારને અપ્રયોજનાર્થ છે તેમ કહ્યો અને ખારમી ગાથામાં વ્યવહારનયને જાણવો તે પ્રયોજનવાન છે તેમ કહ્યું છે તો તે બંનેની અપેક્ષાઓ જુદી જુદી છે અપ્રયોજનાર્થ એટલે કે તે વ્યવહારથી મને લાભ કે હિત થશે નહિ માટે તે અપ્રયોજનાર્થ છે અને ખારમી ગાથામાં કહ્યું તે વ્યવહારની અપેક્ષા એમ છે કે વ્યવહાર જે થાય છે તેને જાણવો તે પ્રયોજનવાન છે કારણ કે જે 'થાય' તેને ન જાણે તો જ્ઞાન ખોટું થાય, માટે વ્યવહારનય જાણવો પ્રયોજનવાન કહ્યો છે એ રીતે બંને અપેક્ષાઓ જુદી છે.

હવે આજ અર્થનું કળાશરૂપ કાવ્ય કાંઠે છે.

(અનુક્રમ)

ઘૃતકુંભામિધાનેઽપિ કુંભો ઘૃતમયો ન ચેત્ ।

જીવો વર્ણાદિમજ્જીવજલ્પનેઽપિ ન તન્મયઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—જો ' ધીનો ઘડો ' એમ કહેતાં પણ ઘડો છે તે ધીમય નથી (માટીમય જ છે), તો તેવી રીતે ' વર્ણાદિવાળો જીવ ' એમ કહેતાં પણ જીવ છે તે વર્ણાદિમય નથી (-જ્ઞાનઘન જ છે).

ઘડો ધીમય નથી પણ માટીમય જ છે તેમ આત્મા વર્ણાદિમાન નથી પણ જ્ઞાનમય છે. જેટલું વ્યવહારનું કથન છે તે કથન નિશ્ચય સ્વરૂપ નથી પણ નિમિત્ત પૂરતા સંબંધ જેટલું છે તેવું જાણે તેણે વ્યવહારને જાણ્યો કહેવાય, વ્યવહાર નિશ્ચયને લાભ કરે તેમ માને તો વ્યવહાર જ નિશ્ચય થઈ ગયો એટલે બન્ને એક થઈ ગયા માટે તેમ માનવું તે ખોટું છે ધીનો ઘડો ધીમય નથી પરંતુ માટીમય છે ' ધીમય નથી ' તો માટીમય છે તેમ નક્કી થયું, તેમ શરીરવાળો આત્મા શરીરમય નથી પરંતુ જ્ઞાનમય છે, ' શરીરમય નથી ' જ્ઞાનમય છે તેમ નક્કી થયું તે રીતે જ્યાં જ્યાં નિમિત્તનું કથન આવે ત્યાં એમ સમજવું કે તેમય નથી તે રીતે તેનો અર્થ સાચો છે અને જો એમ ન સમજે ને નિમિત્તમય જ વસ્તુને માને તો તેનો અર્થ સાચો નથી.

વ્યવહારથી જેટલી વાત કરી તે વ્યવહાર આત્માના અખંડ સ્વરૂપમાં છે નહિ નિમિત્તથી સમજવાય પણ નિમિત્તમય આત્મા નથી. તેમ સમજનાર જીવ યથાર્થ સમજી જાય તો તે નિમિત્તને નિમિત્તરૂપે કહેવાય, જ્યાં એમ કથન હોય કે પુસ્તક પાનાથી આત્માને લાભ થાય ત્યાં એમ સમજવું કે પુસ્તક પાનાથી લાભ નથી પોતે જ્યારે યથાર્થ સ્વરૂપને સમજ્યો ત્યારે પુસ્તક પાનાને નિમિત્ત છે તેમ આરોપથી કહેવાયું પણ સમજ્યા વગર એકલા વ્યવહારને પકડશે તો લાભ થશે નહિ જીવોને બહિર્મુખ દષ્ટિ થઈ ગઈ છે તેને અંતર્મુખ દષ્ટિ વાળવાનો આજ ઉપાય છે.

૨૦૦૦ કારતક વદ ૪ સોમ.

આ જગતમાં જીવદ્રવ્ય અનંત છે દરેકે દરેક આત્મા અનંતગુણનો પિંડ ધારક છે, એકે એક આત્મા સ્વભાવે પરિપૂર્ણ છે, આ આત્મા કોઈની પ્રાર્થનાથી પ્રગટે તેમ નથી પણ પોતે પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાના સ્વરૂપની ઓળખાણ કરી પ્રતીત કરે તો પ્રગટે તેમ છે. કોઈ આત્મા કોઈ પર પદાર્થથી પરતંત્ર નથી પરંતુ પોતે પોતાના ગુણ પર્યાયથી સ્વતંત્ર છે.

ધીથી ભરેલા ઘડાને ધીનો ઘડો કહેવાય છતાં તે ઘડો ખરેખર ધી સ્વરૂપ નથી,

ગાથા-૬૭]

[૪૩૭

ખરેખર માટી સ્વરૂપ છે. ઘી તે ઘી સ્વરૂપ છે અને માટી તે માટી સ્વરૂપ છે. માટીના ઘડાને ઘીના સંયોગે ઘીનો ઘડો કહેવો તે માત્ર વ્યવહારનું કથન છે, લોટની માટલી, પાણીનો કળશો, ઢવાની શીશી વગેરે બોલવાની રીત છે પણ કોઈ દિવસ ઘીનો ઘડો હોય નહિ, કોઈ દિવસ લોટની માટલી હોય નહિ, પાણીનો કળશો હોય નહિ અને ઢવાની શીશી હોય નહિ. ઘડા માટીના હોય, લોટની માટલી ન હોય પણ માટલી માટીની અથવા તાંબા પીત્તળની હોય, કળશા પાણીના ન હોય પણ પીત્તળ વિગેરેના જ હોય અને શીશી ઢવાની ન હોય પરંતુ કાચની જ હોય. તેવી રીતે આત્માને મનવાળો, શ્વાસવાળો, પર્યાપ્તિવાળો, શરીરવાળો વગેરે કહેવો તે માત્ર એક ક્ષેત્રે ભેગા રહ્યા છે તેથી તે પ્રભાણે વ્યવહારનું કથન છે પણ ખરેખર આત્માનું તે સ્વરૂપ નથી કારણ કે તે અધારથી આત્માનું સ્વરૂપ જુદું છે, જે જુદું હોય તે ત્રણે કાળે જુદું જ રહે, જુદું હોય તે ક્યારે પણ એક ન થાય, માત્ર એક ક્ષેત્રે ભેગા રહે તેટલા સંબંધથી આત્મા શરીરાદિવાળો કહેવાય, બાકી શરીરાદિ તે પુદ્ગલમય જ છે અને આત્મા તો જ્ઞાનમય જ છે.

પ્રશ્ન :— મતિજ્ઞાન તે શુદ્ધતાનો અંશ છે તો એ શુદ્ધતાના અંશરૂપ મતિજ્ઞાન પ્રગટે તેમાં મનનું નિમિત્ત તો છે ને ?

ઉત્તર :— મતિજ્ઞાન તે શુદ્ધતાનો અંશ છે તે વાત સાચી છે પણ તે શુદ્ધ અંશ મન રહિત પ્રગટે છે, મતિજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે મન હાજર હોય, પણ મનથી મતિજ્ઞાન પ્રગટતું નથી પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનથી મતિજ્ઞાન થાય તેમ કહેવું તે માત્ર નિમિત્તથી બોલવાની રીત છે; શાસ્ત્રમાં જે સ્વરૂપ વ્યવહારથી કહ્યું હોય ત્યાં એમ સમજવું કે સ્વભાવમાં તેમ નથી. એ રીતે યથાર્થ વસ્તુ સ્વભાવ જેમ હોય તેમ સમજવો પણ વ્યવહારને નિશ્ચય માની ખોટી માન્યતા ન કરવી વ્યવહારથી કથન હોય ત્યાં એમ કહેવામાં આવે કે મતિજ્ઞાન મન, ઇન્દ્રિયથી પ્રગટે પણ ખરી રીતે તેમ નથી; મતિજ્ઞાન જ્ઞાનથી જ પ્રગટે તેમ જાણવું તે તેનો ખરો અર્થ છે, કારણ કે મન અને ઇન્દ્રિય તો જડ છે, પર વસ્તુ છે તો શું પર વસ્તુથી ધોતાની જ્ઞાનપર્યાય ઉઘડે ? ન જ ઉઘડે ધોતાની પર્યાય ધોતા વડે જ ઉઘડે.

પ્રશ્ન :— જે જ્ઞાનથી જ જ્ઞાન થતું હોય તો આંખ કૂટી બંધ ત્યારે ધોતે કેમ જેઈ શકતો નથી ?

ઉત્તર :— ક્ષયોપશમનો ઉઘાડ અંદર આંખ હોય ત્યારે તેટલા નિમિત્તો પણ બહાર આંખ હોય, જેટલા ઉઘાડનો ભાવ ધોતાથી તૈયાર હોય તેટલા નિમિત્તો પણ બહારમાં તૈયાર હોય, નિમિત્ત નિમિત્તને કારણે તૈયાર હોય અને ઉઘાડ ઉઘાડના કારણે તૈયાર હોય, નિમિત્ત ઉઘાડને રોકતું નથી તેમ ઉઘાડ નિમિત્તને ભાવતો પણ નથી, પરંતુ

૪૩૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જેટલો ક્ષયોપશમનો ઉઘાડ, તેટલો બહારમાં નિમિત્તનો યોગ સૌ સૌના કારણે તૈયાર હોય છે એવો એક બીજાને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. ઉઘાડ એછા હોય તેથી આંખ ફૂટવાનું નિમિત્ત બને છે.

પ્રશ્ન:—પોતાની શક્તિ શાથી ઘટી? વિકાર શાથી થયો?

ઉત્તર:—પોતાની શક્તિ પોતાના ઊંધા પુરુષાર્થથી ઘટી ગઈ છે, કર્મ તો માત્ર તેમાં નિમિત્ત છે. કર્મ આત્માની શક્તિ ઘટાડી દેતું નથી. કર્મ તો જડ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. પુદ્ગલના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ એનામાં છે અને આત્માના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ આત્મામાં છે.

વિકાર થવાની યોગ્યતા આત્મામાં પોતામાં છે વિકાર થવામાં ઉપાદાન કારણ પોતે, નિમિત્ત કારણ પર કર્મ છે. પોતે ઊંધો પડ્યો ત્યારે પરને નિમિત્ત કહેવાય છે, પોતાના જ્ઞાન દર્શનાદિ અનંત સામર્થ્યને પોતે ભૂલ્યો એટલે પોતાની શક્તિ પોતે હીણી કરી ત્યારે પરને નિમિત્ત કહેવાય છે, આત્માના ગુણને કર્મે આવર્યા તે નિમિત્તથી કથન છે, ખરી રીતે કર્મે ગુણને આવર્યા નથી. કોઈ દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યને રોકી શકે નહિ. શાસ્ત્રના પાનાનાં પાનાં ભર્યા છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મે જ્ઞાનગુણ રોક્યો, તે બધું નિમિત્તથી કથન છે તેમ સમજવું. કેવળજ્ઞાનીને તેરમે ગુણસ્થાને જોગનો વિકાર છે તે શું કર્મના કારણે છે? ના, ના, તેમ નથી, પોતાનો પારિણામિકભાવ અધૂરો છે તેથી જોગનો વિકાર છે, પણ નિમિત્તથી નથી એમ યથાર્થ નિશ્ચય કરવો તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયનો વિષય છે.

જડ, માટી, અણુ, પરમાણુ છે એને એની બબર નથી કે અમે શું છીએ? ક્યાં પડ્યા છીએ, અમે જગતના તત્ત્વ છીએ કે કેમ, અમે કેમ પરિભ્રમીએ છીએ, વગેરે કાંઈ પણ બબર નથી. એક એક પરમાણુમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, અગુરુલઘુત્વ આદિ અનંતગુણો ભર્યા છે, તેપણ તેને તે ગુણોની કાંઈ પણ બબર નથી કે મારામાં આટલા ગુણો ભર્યા છે તેને જાણનાર તો ચૈતન્યનું જ્ઞાન છે તો એવા અગ્નિ જડ દ્રવ્યો આત્માના ગુણને રોકે તેમ માનવું તે તદ્દન ભ્રાંતિ છે. પર એવા કોઈ પણ જીવ અણુ દ્રવ્યો આત્મામાં ત્રણકાળમાં નથી અને આત્મા પરમાં ત્રણકાળમાં નથી આમાં બધા સિદ્ધાંત આવી ગયા કે જે તેમાં નથી તેને લાભ કે નુકશાન કરે નહિ આત્મા આત્મા-પણું છે અને આત્મા પરપણું નથી બસ, આ એક જ કુંચી બધા તાળાને ખોલી નાખશે.

નિશ્ચય એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જેમ છે તેમ જાણવો વ્યવહાર એટલે પરનો પરમાં આરોપ કરવો નિશ્ચય તે સ્વાશ્રિત છે, અને વ્યવહાર તે પરાશ્રિત છે, જુઓ ભાઈ! ધીમેથી સમજવા જેવી આ વાત છે આત્મા પરિપૂર્ણ અખંડ વસ્તુ છે તેને

પરના ટેકાથી તે પ્રગટે તેમ કહેવું તે આત્માનું ખૂન કરવા જેવું છે. નિશ્ચય તે આત્માનો સ્વભાવ છે તેના ઉપર આરૂઠ થવું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. વ્યવહાર કહો કે પર કહો, નિશ્ચય કહો કે સ્વ કહો પરભાવથી સ્વભાવ પ્રગટે નહિ. જેટલો પરાશ્રયભાવ તેનું ક્ષણ સંસાર છે, અંધન છે; જેટલો સ્વાશ્રયભાવ તેનું ક્ષણ મુક્તિ છે, અઅંધન છે, આત્માનો સ્વભાવ પુણ્ય-પાપના વિકલ્પથી રહિત છે, તેવા સ્વભાવમાં આરૂઠ થવા જેવું છે તે જ રસ્તે મુખ્ય છે, આકી કોઈ રસ્તે મુખ્ય નથી. તેવી શ્રદ્ધા કરવાથી કાંઈ પુણ્ય-પાપના ભાવ તે જ ક્ષણે ટળી ન જાય, પુણ્ય-પાપના પરિણામ ટળે તો ઊંચી ભૂમિકાએ, પણ ચૈતન્ય-ભાવ એકલો શ્રદ્ધામાં રાખવો અને પુણ્ય-પાપના ભાવનો આશ્રય શ્રદ્ધામાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ, દષ્ટિ થયા પછી વચ્ચે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની ભક્તિ, પૂજા, પ્રભાવના વગેરે શુભભાવ હોય છે અરે ! છઠે ગુણસ્થાને મુખ્યપણે આત્મરમણતામાં વર્તતા એવા મુનિને પણ પૂર્ણ વીતરાગતા નથી થઈ ત્યાંસુધી પંચ મહાવ્રત વગેરેના શુભ પરિણામ હોય છે પણ તે શુભ પરિણામથી પોતે લાલ માનતા નથી માટે પુણ્યના પરિણામનો આશ્રય પણ છોડી દેવો. કારણ કે પરથી પર મળે અને સ્વથી સ્વ મળે એ મહાન સૂત્ર છે.

જીવો વળગી પડ્યા છે બહારમાં ને બહારમાં, જડની ક્રિયાના લાકડાં લઈને ફરે છે અને કહે છે કે ધર્મ કરો, ધર્મ કરો, પણ સમજ્યા વિના શું ધર્મ કરશે ? આત્મા બહુ તો ઊંઘે પડ્યો રાગ-દ્વેષને અભિમાન કરે અને સવળો પડ્યો તે ઊંઘાભાવને ટાળીને સ્વાશ્રય ધર્મ કરે તે સિવાય પરતું કાંઈ પણ કરી શકે નહિ.

પ્રશ્ન :— દેવ, ગુરુ અને શાસ્ત્રથી તો આત્મા સમજાય છે ને ?

ઉત્તર :— આત્મા સમજાય છે પોતાને પોતાથી જ, જે દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર સમજાવી દેતા હોય તો બધાને સરખું સમજાવું જોઈએ, પરંતુ તેમ બનતું નથી. જેની જેટલી તૈયારી તે પ્રમાણે તે સમજે છે. પોતાને સમજવામાં દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનું નિમિત્ત છે, પોતે અધૂરો છે તેથી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પ્રત્યે બહુમાન આવ્યા વગર રહેતું નથી, વિનય આવ્યા વગર રહેતો નથી, તેથી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રને બહુમાનથી કહે છે કે હે પ્રભુ ! આપે મને આત્મા આપ્યો. આપે મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો, આપે મને તારી દીધો એમ વિનયથી કહે છે.

આચાર્યદેવે ધીના ઘડાનો દાખલો આપીને સમજાવ્યું છે કે ધીના ઘડાને આ ધીનો ઘડો નથી પણ માટીનો ઘડો છે, એમ સમજે તો ધીના ઘડાનો વ્યવહાર સાચો સમજ્યો છે તેમ કહેવાય. તેમ વર્ણવાળો, પર્યાપ્તિવાળો જીવ છે તે ખરી રીતે જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે પણ વર્ણાદિવાળો નથી તેમ સમજે તો વ્યવહારે વર્ણાદિવાળો કે શરીરાદિવાળો કહ્યો હતો તે વ્યવહાર સાચો કહેવાય. અને તેમ ન સમજે તો તેનો વ્યવહાર પણ સાચો

૪૪૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ન કહેવાય, કારણ કે તેને પર્યાપ્તિથી જુદો જીવ ન માન્યો પણ પર્યાપ્તિ સ્વરૂપ જ જીવ માન્યો તેથી તેની માન્યતામાં વ્યવહાર પોતે જ નિશ્ચય થઈ ગયો; માટે નિશ્ચય વ્યવહારનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ યથાર્થ સમજ્યે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જીવો ભાઈ! આ આત્માની વાત પ્રીતિથી જીવોએ કોઈવાર સાંભળી પણ નથી. જ્યાં સત્ સાંભળવાનું મળ્યું ત્યાં એમ થયું કે આ શું! આ તો નિશ્ચયની વાત છે, નિશ્ચય શબ્દથી લોકો ભડકે છે અને કહે કે નિશ્ચય તો સિદ્ધને હોય, નિશ્ચય તો કેવળીને હોય, નિશ્ચયની વાત તો ઉંચી કહેવાય, આપણે તો શુભભાવ કરીએ, વ્યવહાર કરીએ એટલે કે આરોપ કરીએ, જીહું કરીએ, પરાશ્રયભાવ કરીએ તેમાંથી નિશ્ચય આવી જશે. હજી પહેલું પગથીયું તો કરવું જોઈએ ને? એમ કરતાં કરતાં આગળ જવાય એમ ગોળા ફેંક્યે રાખે છે. પણ પહેલું પગથીયું કયું તે તો ખબર નથી સમ્યગ્દર્શન થાય તે જ મુક્તિનું પહેલામાં પહેલું પગથીયું છે. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી ક્રમે ક્રમે સ્વરૂપ સ્થિરતા વધતી જાય ને રાગ-દ્વેષ ઘટતા જાય તે મુક્તિની નિસરણી છે, એજ ચડવાનો ક્રમ છે. ન્યાયમાં તો જે ને જે ચાર જેવી વાત છે. પણ જેને એક ને જે ચાર થઈ ગયું હોય તેને ન્યાયની વાત ન ખેસે તે ખરાખર છે. અહીં તો પહેલું પગથીયું સમ્યગ્દર્શન તેની વાત ચાલે છે. કેવળીની કે સિદ્ધની વાત તો ચાલતી નથી, હા, કેવળી અને સિદ્ધ કેમ થયાય તેના માર્ગની વાત ચાલે છે. વાત ચાલે પહેલા પગથીયાંરૂપ સમ્યગ્દર્શનની, ને તું માને કે ચાલે છે સિદ્ધની તો તને એક ને જે ચાર થઈ ગયું તે તારી ઊંધી માન્યતા કોણ ફેરવી શકે? તે તો તું પોતે સમજ તો ફેરવ, બાકી તીર્થ કર પણ તારી ઊંધી માન્યતાને ફેરવવા સમર્થ નથી. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો વિનય જ કરે, શું અવિનય કરે? શું લંપટપણા કરે? શું અનીતિ કરે? અરે! એવા આચરણ તો લૌકિક નીતિવાળાને પણ ન હોય તો સમકીર્તી જીવ તો વીતરાગનો ભક્ત, વીતરાગનો દાસ વીતરાગનો કેડાયત પુત્ર-સુધુનંદન થયો, લોકોત્તર માર્ગને પામ્યો, તો તેને તે એવા આચરણ હોય જ કેમ? ન જ હોય. તીવ્ર ક્રોધ, તીવ્ર માન, તીવ્ર માયા, તીવ્ર લોભ તેવા તીવ્ર કષાયનો અભાવ થયા વગર તો સમ્યગ્દર્શન થાય જ નહિ. સમ્યગ્દર્શન થયા પછી પણ અલ્પ કષાય રહે છે, રાજ પાટમાં અને હજારો સ્ત્રીઓમાં ઉભેલો સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વિષય કષાયમાં જોડાય છે, પણ તેને તે ઉપસર્ગ લાગે છે, અરેરે! મારા અર્તાદ્રિય આનંદની લૂંટ પડે છે, ખેદ છે કે પુરુષાર્થની મંદતાએ આ ભાવો આવે છે, આ ક્ષણે જ પુરુષાર્થ ઉપાડીને વીતરાગ થવાનું હોય તો આ કાંઈ જોઈતું નથી. વિષય સેવતાં જ્ઞાનીને એમ થાય છે કે જાણે માંથે તરવારના પ્રહાર પડતા હોય, જાણે કે વિષ્ટા મોઢામાં મુકાતી હોય, અરેરે! ખેદ છે કે આ ઉદ્યમાં પુરુષાર્થની મંદતાએ જોડાઈ જવાય છે, જ્યારે વીર્યની ઉચ્ચતા કરી વીતરાગતા પ્રગટ

ગાથા-૬૮]

[૪૪૧]

થશે તે ઘડી અને તે પણ ધન્ય થશે. આતુ' સમ્યગ્જ્ઞાનીનું અંતર હૃદય હોય છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શુદ્ધોપયોગમાં ન ઠરી શકે ત્યારે તેને અશુભ પરિણામથી બચવા માટે દાન, પૂજા, ભક્તિ, વ્રત, સ્વાધ્યાય વગેરેના શુભ પરિણામ પણ આવે છે, તેને પણ જ્ઞાની ઉપસર્ગ માને છે, શુભ પરિણામની જરાય તેને રુચિ નથી, શુભ પરિણામમાં ઉભું રહેવાની જરાય તેની ઇચ્છા નથી. શુભ પરિણામ આવે છે તોપણ તે શુદ્ધોપયોગનો જ ઉદ્દેશી રહે છે, પરંતુ શુદ્ધોપયોગમાં ઠરી શકાતું નથી તેથી અશુભથી બચવા શુભમાં ઉભો રહે છે.

હવે કહે છે કે જેમ વર્ણાદિ ભાવો જીવ નથી એ સિદ્ધ થયું તેમ એ પણ સાથે સાથે સિદ્ધ થયું કે આ રાગાદિ ભાવો પણ જીવ નથી.

મોહણકમ્મસ્સુદયા દુ વ્વણિયા જે ઇમે ગુણદ્ઠાણા ।

તે કહ હવંતિ જીવા જે ણિચ્ચમચેદ્દણા ઉત્તા ॥૬૮॥

અર્થ:—જે આ ગુણસ્થાનો છે તે મોહકર્મના ઉદ્દેશી થાય છે એમ (સર્વજ્ઞાનાં આગમમાં) વર્ણવવામાં આવ્યું છે; તેઓ જીવ કેમ હોઈ શકે કે જેઓ સદા અચેતન કહેવામાં આવ્યા છે ?

૬૬ અને ૬૭ મી ગાથામાં એમ આવ્યું કે આત્મામાં જીવસ્થાનો નથી. હવે આ ૬૮ મી ગાથામાં એમ કહે છે કે ગુણસ્થાન પણ જીવને નથી. ગુણસ્થાન ચૌદ છે તેમાં પહેલું ગુણસ્થાન મિથ્યાત્વનું છે, શરીર વાણી અને ચૈતન્યની અવસ્થામાં થતાં રાગ-દ્વેષના પરિણામ તે મારાં છે એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે, બધા આત્મા થઈને એક આત્મા થાય એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે, આત્માને કોઈએ બનાવ્યો છે અને આત્મા જગતનો કર્તા છે, એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે, તે મિથ્યાત્વ આત્માનું સ્વરૂપ નથી, આત્મા જ્ઞાનઘનની બનેલ છે. મિથ્યાત્વ આત્માનો સ્વભાવ હોય તો ટળે ક્યાંથી? માટે મિથ્યાત્વ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. બીજું ગુણસ્થાન સાસાદન છે. આત્માનું ભાન પામ્યા પછી કોઈ જીવ પડે અને મિથ્યાત્વ પામે તે પહેલાંના પરિણામને સાસાદન ગુણસ્થાન કહેવાય છે તેની સ્થિતિ બહુ અદ્ય હોય છે. અને ત્રીજું મિથ્ર ગુણસ્થાન છે તેની સ્થિતિ પણ બહુ અદ્ય છે.

**મોહનકરમના ઉદ્દેશી ગુણસ્થાન જે આ વર્ણુવ્યા,
તે જીવ કેમ બને, નિરંતર જે અચેતન ભાખિયા? ૬૮.**

સ. પ્ર. ૫૬

૪૪૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ચોથું ગુણસ્થાન તે સમ્યક્દર્શનનું છે. ત્યાં આત્માની અપૂર્વ પ્રતીતિ થાય છે ચૈતન્ય અખંડાનંદ સ્વરૂપે છે તેનો એક અંશે અનુભવ થાય છે. ચોથી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતાં અનંત સંસાર ટળી જાય છે, મોક્ષનો માર્ગ ત્યાંથી શરૂ થાય છે. અનંતાનુબંધી કપાયની ચોકડી ત્યાં ટળી જાય છે પણ બાકીના ત્રણ કપાય રહે છે. ત્યાં હજી અમત ટળતું નથી તેથી તેને અમત સમ્યક્દર્શન ગુણસ્થાન કહેવાય છે.

સમ્યક્દર્શનપૂર્વક સ્વરૂપની અંશે સ્થિરતા વધતાં અમતના પરિણામ ટળતાં પાંચમી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં કપાયની બીજી ચોકડીનો અભાવ થાય છે. સર્વથા અમત અહીં ટળતું નથી પણ અમુક અંશે ટળે છે તેથી તેને સંયમાસંયમગુણસ્થાન કહેવાય છે.

છઠ્ઠી ભૂમિકા તે પરિપૂર્ણ સ્વભાવને સાધવાની ઉત્કૃષ્ટ સાધક દશા છે. તે ભૂમિકાએ સ્વરૂપ રમણતા ઘણી જ વધી ગઈ હોય છે, છઠ્ઠી અને સાતમી ભૂમિકામાં મુનિઓ હજારોવાર આવ જ કરે છે, વીતરાગતા સીધી કે લેશે એવી દશામાં મુનિઓ ઝૂલતા હોય છે. મુનિઓને અંતરથી અને બાહ્યથી નિઝંથપણું હોય છે, નગ્નપણું હોય છે. કપાયની ત્રણ ચોકડીનો ત્યાં અભાવ થયો હોય છે, માત્ર એક સંજવલન કપાયનો જ ઉદય હોય છે, અમતનો સર્વથા ત્યાં અભાવ થાય છે તેથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાનને પ્રમત્તસંયત કહેવાય છે તે સાતમાને અપ્રમત્તસંયત ગુણસ્થાન કહેવાય છે. છઠ્ઠે ગુણસ્થાને શુભમાં ઉપયોગ પ્રવર્તે છે તેથી તેને પ્રમત્તસંયત કહેવાય છે અને સાતમે ગુણસ્થાને ઉપયોગ સ્વરૂપધ્યાનમાં લીન છે તેથી તેને અપ્રમત્ત સંયત કહેવાય છે.

આઠમાંથી દશમા ગુણસ્થાન સુધી સ્વરૂપધ્યાનમાં વિશેષ વિશેષ ચરે છે ત્યાં ઉપશમ અને ક્ષપક એમ બે શ્રેણી હોય છે તેમાં કોઈ ઉપશમ શ્રેણીએ ચરે અને કોઈ ક્ષપક શ્રેણીએ ચરે, ક્ષપકશ્રેણી વાળો તે ને તે જ ધારાએ કેવળજ્ઞાનને પામે છે. અગીયારમે ગુણસ્થાને ઉપશમચારિત્ર હોય છે, ત્યાં તદન ઉપશમ થઈ ગયેલો હોય છે. બારમે ગુણસ્થાને ક્ષાયિક ચારિત્ર પ્રગટે છે મોહનો ત્યાં સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે.

તેરમે ગુણસ્થાને કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, અનંતસુખ અને અનંતવીર્ય તે અનંત ચતુષ્ટય પ્રગટે છે. માત્ર એક જોગનું કંપન રહે છે. તેને લઈને ચાર અઘાતિ કર્મા ટક્યા છે. તેને સયોગીગુણસ્થાન કહેવાય છે. ચૌદમી ભૂમિકામાં જોગના સંસ્કાર રહી જાય છે, સંસ્કારને લઈને તેટલીવાર ચૌદમે ટકે છે. ચૌદ ગુણસ્થાન થાય છે જીવની અવસ્થામાં પણ તે ભંગ ઉપર લક્ષ જતાં રાગ આવે છે, ગુણસ્થાનના ભંગ પડે તેમાં કર્મના નિમિત્તની અપેક્ષા આવે છે તે અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનને પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યા છે, ગામ્મતસાર જેવા વ્યવહાર અંતમાં પણ ગુણસ્થાન તે મોહ જોગને કારણે છે તેમ કહ્યું

છે અખંડ દષ્ટિ કરાવવા, અખંડનું જોર કરાવવા આ વાત સમજાવે છે ભંગ-ભેદ છે તે ગૌણ છે તેનું વજન કઢાવી નાખે છે, અખંડ દ્રવ્ય ઉપર દષ્ટિ મૂકતાં સમ્યક્દર્શન પ્રગટે છે. ખંડની દષ્ટિ કરતાં સમ્યક્દર્શન પ્રગટે નહિ, અવસ્થાના લક્ષે પરિપૂર્ણતાનું લક્ષ કેમ આવે? માટે પરિપૂર્ણતા ઉપર દષ્ટિ મૂકવાની અહીં વાત છે, આત્મામાં નિમિત્તની અધિક્ષા લક્ષમાં લેા તેો અંધ મોક્ષ યે પડખાં પડે છે, અને નિમિત્તની અધિક્ષા લક્ષમાં ન લેો અને એકલું નિરધિક્ષ તત્ત્વ લક્ષમાં લેો તેો સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટે છે, ‘જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે તેહાં સમજવું’ તેહ, ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે આત્માર્થી જન એહ’ આચાર્યદેવ અખંડ દષ્ટિ કરાવવા, અખંડ દ્રવ્ય તરફ ઢળવા માટે યથાર્થ વસ્તુ દષ્ટિની વાત કરે તેને તેમ સમજે, અને સાધકદશા સાધતાં વચ્ચે શું શું પર્યાય આવે, તેનું જ્ઞાન કરાવવા અને અશુદ્ધ પર્યાય ટાળીને શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટ કરાવવા પર્યાયદષ્ટિએ વાત કરે તેને તેમ સમજે, દ્રવ્યદષ્ટિને પર્યાયદષ્ટિમાં ખતવે નહિ, અને પર્યાયદષ્ટિને દ્રવ્ય-દષ્ટિમાં ખતવે નહિ, જેમ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે તેમ સમજે તે મોક્ષનો ઉપાય છે.

૨૦૦૦, કારતક વદ ૫ મંગળ.

આત્મા પરમાણુથી, શરીરાદિથી અને રાગાદિથી જુદું તત્ત્વ છે તેવો વિશ્વાસ થયા વિના પૂર્ણ થવાનો પ્રયાસ કેમ થાય? સુખી કેમ થવાય? સ્ત્રી કુટુંબ વગેરેના વિશ્વાસે સુખ થશે એવો વિશ્વાસ હોય ત્યાંસુધી પરિપૂર્ણ આત્મતત્ત્વનો વિશ્વાસ બેસશે નહિ.

જીવોને પોતાના સ્વભાવનું માહાત્મ્ય ન આવ્યું એટલે પર વસ્તુને ભેગી કરવા મથે છે, અરે! આખો લોકાલોક ભેગો કરવા મથે છે, અરે! આખો લોકાલોક તો શું! પણ અનંતાનંત લોકાલોક હોય તોપણ તેને ભેગો કરવા મથે એટલી તૃષ્ણા છે. મારે કાંઈ જોઈતું નથી, લોકાલોક તો શું! પણ ક્ષણિક પુણ્ય-પાપની પર્યાય પણ મારે જોઈતી નથી, એવી શ્રદ્ધા થઈ એટલે સ્વતરફ ઠળ્યો ત્યાં મર્યાદા આવી જાય છે, અને જે પરવસ્તુને ભેગી કરવા મથે છે તેને મર્યાદા હોતી નથી, પર તરફ ઠળ્યો એટલે પરને મેળવવા મથ્યા કરે છે. અનંત દ્રવ્ય, અનંત ક્ષેત્ર, અનંત કાળ અને અનંત પુણ્ય-પાપના ભાવ એમ અનંત અનંત વસ્તુને મેળવવાનો ભાવ અને અનંત અનંત વસ્તુને ભોગવવાનો ભાવ થયા કરે છે તેમાંથી સુખ અને શાંતિ લઉં તેવા ભાવને મર્યાદા હોતી નથી. સંયોગી ચીજ મળે તો રાગનો દાહ, અને તે જાય તો દ્વેષનો દાહ એમ દાહમાં બળ્યા જ કરે છે. જેટલો કાળ પોતે રહે તેટલો કાળ સંયોગી ચીજ તો ન રહે તેથી દુઃખને વેદ્યા જ કરે છે તે રહે તો રાગની પીડા, ન રહે તો દ્વેષની પીડા થયા જ કરે છે. અનંત વસ્તુને ભેટો કરવાના ભાવમાં એક વરસ બે વરસ આખી જીંદગી આમ ને આમ ગાગતો બીજા ભવમાં જાય છે ત્યાં પણ

૪૪૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

તેનો તે અનંત વસ્તુને મેળવવાનો અને તેના ભોગવવાનો ભાવ રહ્યા કરે છે એમ ને એમ અનંતા ભવમાં અનંતકાળ દાહમાં ગાળે છે.

સંયોગી ચીજ રહે તો રાગનું દુઃખ, ન રહે તો દ્વેષનું દુઃખ થયા કરે છે પરંતુ એ વસ્તુમાં ક્યાંય શાંતિ મળતી નથી, જેમ જેમ એને મેળવવાનો, ભેટો કરવાનો, સંબ્રહ કરવાનો ભાવ કર્યો તેમ તેમ દાહ વધ્યો પણ જરાય શાંતિ મળી નહિ. હવે લઈએ અંદરના પરિણામની વાત, અંદરના શુભાશુભ વિકારી પરિણામને કાયમ રાખવા માટે મથે તો પણ તે રહી શકે નહિ, આત્મા નિત્ય શાશ્વત છે, અને પુણ્ય-પાપની વૃત્તિ તે અશાશ્વત છે, રાગના એક નાનામાં નાના ભાગને કાયમ રાખવા માગે તો તે રહી શકે નહિ, બીજી જ ક્ષણે તે પલટી બન્ય છે કારણ કે તે આત્માનો સ્વભાવ નથી તેથી અંદરના પરિણામ પણ કાયમ ટકશે નહિ. એ રીતે કોઈ પણ ચીજ આત્મા રહે તેટલો કાળ રહેતી નથી તેથી દાહ એમ ને એમ ઉભો જ રહે છે, અનંતકાળથી આમ ને આમ કરતો આવ્યો તોપણ તૃણા પૂરી પડી નહિ માટે પરમાં કોઈએ સુખ અનુભવ્યું નથી, તેથી વિચાર કર કે પરની તૃણામાં દાહ સિવાય કાંઈ નથી, હવે અંદર પલટો ખા ! બહારમાં ક્યાંય સુખ નથી હવે રહ્યો એક આત્મા તેમાં અનંતગુણનો સંબ્રહ એક સાથે પડ્યો છે તેમાં ગુણાંટ ખા ! તેમાંથી શાંતિ મળશે, અંતર્મુખ જે તો એક સમયમાં અનંતગુણનો પિંડ પડ્યો છે તેમાંથી આનંદ અનુભવાશે.

અજ્ઞાનીની દષ્ટિ બાહ્ય હોવાથી તે અનંતા પર પદાર્થને મેળવવા માગે છે પરંતુ એક સમયમાં બધું અનંત તેની પાસે આવે નહિ, તે અનંત પર વસ્તુનો ભેટો કરવા માગે છે પણ અનંતનો ભેટો તેને ક્યારે પણ થાય નહિ. એક આત્માએ શરીર, મન, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ, અને ઇન્દ્રિયપણે અનંત પરમાણુ અનંતવાર ઘડણુ કર્યા છતાં તેથી નહિ ઘટેલા અનંત અનંત પરમાણુ લોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે અને તે અનંતકાળે પણ નહિ ઘટી શકાય તેવા અનંત પરમાણુનો સમૂહ જગતમાં સંબ્રહાત્મકપણે છે. મિથ્યા શ્રદ્ધાના વિષયમાં બહાર લક્ષ કરતો છતાં પણ અનંતું ભેગું ન થયું, પણ એ ક્યાંથી ભેગું થાય? તે પર ચીજ તારા તાબાની નથી. પર વસ્તુમાં આ સાઈને આ નરસુ તેમ કલ્પના કરનાર તું પોને જ છો. પર વસ્તુમાં કાંઈ સાઈ કે નરસુ છે નહિ તે પર વસ્તુ તો એમ ને એમ પડી છે તેમાં સાઈ નરસુ કહેવું કોને? નર્ક ખરાબ અને સ્વર્ગ સાઈ એ પરમાં બધા ભંગ તું તારી અજ્ઞાનતાથી પાડી રહ્યો છે.

હવે જે તારે તારા આત્માની શક્તિ પ્રગટાવવી હોય, આત્માનું સુખ જોઈતું હોય, કલ્યાણ કરવું હોય તો પસંદો ખા અંદર ! અને જે તો તને જણાશે કે અહો ! પર વસ્તુની માગણીથી મારા સ્વાશ્રયનું ખૂન થાય છે, અરે ! મારે પરની જરૂર પડે તેવું ક્યાં છે !

ગાથા-૬૮]

[૪૪૫

મારા આત્મામાં એક સમયમાં અનંત અનંત ગુણનો સંબંધ પડ્યો છે તે ગુણોની પર્યાયને હું મારા જ પુરુષાર્થ વડે પ્રગટ કરી શકું તેમ છું, એવો વિદ્યાસ થતાં સ્વભાવ પર્યાયનો અનુભવ થાય છે, આત્મશાંતિ પ્રગટે છે તે કદી ટળતી નથી. પહેલાં બાહ્યદષ્ટિ હતી તેથી બહારમાં અનંત કંઈપણ હોવે અંતરદષ્ટિ થતાં અંતરમાં અનંત જણાયું, સમ્યક્દર્શન અને સમ્યક્જ્ઞાનનું સામર્થ્ય બેહુક-અનંત છે, એક એક સમય લંબાઈ લંબાઈને અનંત થાય તેમ નહિ પણ વર્તમાન એક સમયમાં અનંત છે. સમ્યક્દષ્ટિ અંતરમાં જુએ છે કે અહો ! મારામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત આનંદ, અનંત સ્થિરતા, અનંત સ્વચ્છત્વશક્તિ, અનંત વિભુત્વશક્તિ, અનંત પ્રભુત્વશક્તિ, વગેરે શક્તિઓનો અનંતો અનંતો સંબંધ પડ્યો છે, તે અનંત ગુણોની પર્યાયને જે સમ્યક્જ્ઞાની અનુભવે છે તેની શાંતિ કોઈ પર પદાર્થથી ટળતી નથી.

સંયોગ ઉપર, પુણ્ય-પાપ ઉપર જેની દષ્ટિ છે તેને સુખ ને શાંતિ કદી થતી નથી. લોકો કહે છે કે તમારે તો બધું કાઢી નાખવું છે ને ? હા ! ચિદાનંદ આત્મા સિવાય બધું કાઢી નાખવાની શ્રદ્ધા કર્યા વગર ધર્મની શરૂઆત થાય તેમ નથી. અરે ભાઈ ! તારી પ્રભુતાનાં આ ગાણાં છે આપુ ! જે વસ્તુ તારી નથી તારામાં રહેવાની નથી, તું ભોગવી શકતો નથી, તેનાથી તને સુખ કેમ થાય ? જે તારામાં છે, તારામાં સંબંધાત્મક-પણે છે, જેનો ભેટો થઈ શકે તેમ છે. અનુભવ થઈ શકે તેમ છે, એનો અનુભવ કર ! આ પહેલાંમાં પહેલી શાંતિની વાત છે, સમ્યક્દર્શનની વાત છે આ કાંઈ છઠ્ઠા ગુણ-સ્થાનની વાત નથી. છઠ્ઠું ગુણસ્થાન તે તો સમ્યક્દર્શનનું ફળ છે, સમ્યક્દર્શનના ફળ-રૂપે ચારિત્ર ને કેવળજ્ઞાન છે. અનંત ગુણના સામર્થ્યવાળું હું તત્ત્વ છું એમ સ્વના અનંત વિદ્યાસમાં પરનો વિદ્યાસ તૂટી જાય છે, પરનો અનંતો વિદ્યાસ તૂટીને સ્વનો અનંતો વિદ્યાસ થાય છે અને વિદ્યાસ થવાથી અંતર ચારિત્ર પ્રગટે છે તેનું નામ મોક્ષમાર્ગ છે, આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી, “ એક હોય ત્રણકાળમાં પરમારથનો પંથ ” આ મોક્ષના માર્ગ બે ચાર ન હોય પણ એક જ હોય આચાર્યદેવે આવી અપૂર્વ વાત કરી છે તે વાતનો જે મીણા ચડી જાય, કેફ ચડી જાય તો પોતા તરફ વલણને વાળી શકે.

આ મિથ્યાદષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનો પૌદ્ગલિક મોહકર્મની પ્રકૃતિના ઉદય પૂર્વક થતાં હોઈને સદાય અચેતન છે. મિથ્યાત્વાદિ ચૌદ ગુણસ્થાન કર્મના નિમિત્તે થતાં હોવાથી અચેતન છે. પોતાના લક્ષણથી વિલક્ષણ ભાવ-જુદા લક્ષણવાળો ભાવ, મોહ-કર્મના નિમિત્તથી થતો ભાવ, તે તારો નથી, પુદ્ગલના નિમિત્તથી થતો હોવાથી તે પુદ્ગલ છે. ચૌદ ગુણસ્થાન મોહ અને જોગથી થાય છે માટે તે પુદ્ગલ છે. ચૌદ ગુણ-

૪૪૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

સ્થાનમાં ભંગ પડી જાય છે, કંમે કંમે એક પછી એક અવસ્થા થાય છે, ચૌદે ગુણસ્થાનની અવસ્થા એક સાથે હોતી નથી. અનંતગુણનો પિંડ આત્મા એક સાથે છે, તેના ઉપર લક્ષ આપતાં અખંડ સ્વભાવની પ્રતીતિ થાય છે. શરીરોદિ બહારનું લક્ષ તો છોડી દે પણ કર્મના વિપાકને લઈને આત્માની પર્યાયમાં જે ભેદ પડે તેનું પણ લક્ષ છોડીને અનંત અનંતગુણના પિંડરૂપ આત્માનું લક્ષ કરે, તો તેમાં સુખ અને શાંતિ છે. સમ્યક્દર્શનનો વિષય આખો આત્મા છે, તે સ્વવિષય છે. મોહના નિમિત્તે જે ભેદ પડે તે પુદ્ગલ છે, ગુણસ્થાનની નિર્મળ પર્યાય જે થાય તે જડ નથી પણ મોહ અને જોગના ઉદયને કારણે ગુણસ્થાનના ભેદ પડે તે અપેક્ષાએ ગુણસ્થાનને જડ કહ્યા છે. આ તો શ્રદ્ધાની વાત છે, પરંતુ ઉપર લક્ષ જાય છે તે છોડ, અવસ્થા ઉપર લક્ષ જાય છે તે છોડ ! ખંડ ઉપર લક્ષ આપવાથી અખંડ સ્વભાવ પ્રગટશે નહિ પણ અખંડ ઉપર લક્ષ આપવાથી અખંડમાંથી પર્યાય પ્રગટશે. આ તો અપૂર્વ સૂત્રાં છે, તેનું મનન કરવું જોઈએ અને ત્યારે તે સમજાય તેવી વાત છે. મને નહિ સમજાય એમ લક્ષ રાખે તેથી સમજાય નહિ. મનુષ્યપણું પામ્યો તેથી અમુક તો બુદ્ધિ લઈને આવ્યો જ છે માટે સમજવાની જિજ્ઞાસા કરે તો કેમ ન સમજાય ? જીવોને એમ થઈ ગયું છે કે અમને આ નહિ સમજાય, અને તેવું શક્ય જ તેને આડું આવે છે. કેવળી ભગવાન પાસે “ નહિ સમજાય ” એવી દૃષ્ટિથી ગયો તેથી સમજાયું નહિ કેવળી ભગવાનનો જે ઉપદેશ આવે છે તે જગતના જીવોને બ્રાહ્મ થાય છે તે કારણે આવે છે. તારાથી બ્રાહ્મ ન થાય તો તને ઉપદેશ પણ અપાય નહિ. સામા જીવોને સમજાય છે તો કેવળી ભગવાનનો ઉપદેશ છે. માટે નહિ સમજાય તેવું શક્ય કાઠીને સાંભળવું જોઈએ.

આ વિષય અંતરનો છે વિષય એટલે જેના ઉપર લક્ષ આપવું તે. સંસારમાં પણ વિષય એટલે શું છે ? કે પર ઉપર લક્ષ આપીને ઠીક અડીકની કલ્પના કરવી તે. અને આત્મા ઉપર લક્ષ આપવું કે હું આત્મા અખંડ છું, પરિપૂર્ણ છું, શુદ્ધ છું તે આત્માનો વિષય છે. વિષય એટલે ધ્યેય.

આ ગાથા ઘણી ઉંચી છે, ગુણસ્થાનના ખંડ પડે તેના ઉપરથી લક્ષ છોડી દે, કારણ કે તે કર્મના નિમિત્તે થતો ખંડ છે, અને પર નિમિત્તનો આરોપ છે માટે આરોપની દૃષ્ટિ ટાળીને અખંડ ચૈતન્યમાં અણુઆરોપ દૃષ્ટિ કરાવવા માટે ચૌદે ગુણસ્થાનની અવસ્થાને જડ છે તેમ કહ્યું છે.

“ કારણ અનુવિધાયી કાર્યાણી ” એટલે કે જેવું કારણ હોય તેને અનુસરીને તેવાં જ કાર્ય થાય. જવ પૂર્વક જવ થાય, તે જવ જ હોય છે. જવ પૂર્વક બાજરો હોય તેમ હોતું નથી, તે ન્યાયે પુદ્ગલના નિમિત્તે જેટલા ભંગ પડે તેને પણ પુદ્ગલ જ

ગાથા-૬૮]

[૪૪૭

કાઠીએ છીએ, એ રીતે પ્રતાપતના પરિણામ અને શુભાશુભના પરિણામ તે પણ પુદ્ગલના કારણે થતાં હોવાથી દ્રવ્યદષ્ટિથી પુદ્ગલ જ છે, અપેક્ષાના ભંગ પડે છે અને ભંગ ઉપર લક્ષ જતાં વિકલ્પ ઉડે છે. પુદ્ગલની હાજરીથી ભંગ પડે છે માટે જડ છે તે ભંગ વ્યવહારે આત્માના કહેવાય, માટે તે ખરી રીતે એટલે કે નિશ્ચયથી આત્મામાં છે નહિ. એમ બધે સમજી લેવું કે જ્યાં વ્યવહારથી વાત આવે ત્યાં તે ખરી રીતે નથી તેમ સમજવું, ન સમજાય તેમ કાઠી નાખવું, આવા કાળે આવા ઉત્તમ મનુષ્યપણાને પામીને આવા મુયોગે, આવા સત્સમાગમ સાચી જિજ્ઞાસાએ વસ્તુ ન સમજાય તો ક્યારે સમજશે ?

અહો ! ટીકા તો અજબ ગજબની કરી છે. અમૃતચંદ્રાચાર્ય તો ટીકામાં અમૃત રેડયા છે, એકેક શબ્દમાં સ્પષ્ટ રીતે ચૈતન્યને હથેળીમાં ખતાવ્યો છે. જેમ માળી ઉંચુ ગુલાખતું ફૂલ આપે અને કહી કે લે આ સુગંધી ફૂલ હવે સૂંઘ તારી મેળે. તેમ આચાર્યદેવ કહી છે કે આત્મા અનંત શક્તિનું દળ છે તે તને ખતાવીએ છીએ કે તું આત્મા આવો છું તારી સુગંધ તારામાં છે, હવે તેમાં અનુભવનો ભોગવટો કરવો તે વાત તારા હાથની છે.

ચૌદ ગુણસ્થાન તે કાંઈ જડ નથી તે છે તો ચૈતન્યની અવસ્થા, પણ તેમાં જડનું નિમિત્ત છે માટે તેને જડ કહ્યા કારણ કે તે ચૌદ ગુણસ્થાનના ભંગ તારૂં સ્વરૂપ નથી. જો તારૂં સ્વરૂપ હોય તો સિદ્ધમાં પણ ચૌદ ગુણસ્થાનમાંથી કોઈ સયોગી વ્યયોગી વગેરે ગુણસ્થાન રહેવું જોઈ એ પરંતુ ત્યાં કોઈ પણ ભંગ રહેતો નથી, તે કર્મના નિમિત્તે ભંગ પડે છે માટે જડ છે. પરંતુ ગુણસ્થાનની અવસ્થા ચૈતન્યમાં થાય છે.

આ કોને સમજવાય છે ? મિથ્યાત્વી જીવને અંતરની શાંતિ મળી નથી તેને સમજાવે છે કે આત્માનું સ્વરૂપ સમજ અને તેમાં ઠર તો જ શાંતિ મળે તેમ છે, ખીજા કોઈ ઉપાયે શાંતિ મળે તેમ નથી. મિથ્યાત્વાદિને તોડવાનો આ એક જ પ્રકાર છે અને રખડવાના અનેક પ્રકાર છે. ઊંઘી શ્રદ્ધા એક જાતની છે, પણ તેને રખડવાના ક્ષણમાં નરકગતિ, દેવગતિ, દોરગતિ, નિર્ગાદગતિ વગેરે અનેક પ્રકાર છે એ મેળા કોઈ દિવસ ભેગા થવાના નથી, આત્મામાં અનંતગુણનો મેળો એક સમયમાં પડ્યો છે, એ સિવાય તારે કોના મેળા કરવા છે ? કોના ભેટા કરવા છે ? આ કુટુંબના મેળા કોઈ દિવસ ભેગા રહેવાના નથી.

આત્મા અનંતગુણનો પિંડ આખો વર્તમાનમાં દરેક સમયે પરિપૂર્ણ ભર્યો છે તે જ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટાવવાનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શનની પર્યાય પણ ચારિત્રની પર્યાય પ્રગટવાનું પરમાર્થ કારણ નથી કારણ કે સમ્યગ્દર્શન તે તો અવસ્થા છે પણ શ્રદ્ધાનો વિષય જે આખું પરિપૂર્ણ દ્રવ્ય છે તેના વિષયના જોરે પાંચમા છઠ્ઠા

૪૪૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ગુણસ્થાનની ચારિત્રની પર્યાય પ્રગટે છે. અવસ્થા ઉપરના લક્ષે અવસ્થા ઉઘડે નહિ, ઉણી પર્યાય તે પૂરી પર્યાયનું કારણ થઈ શકે નહિ, કારણ કે જે ઓછી નિર્મળ પર્યાય તે વધારે નિર્મળ પર્યાય ઉઘડવાનું કારણ ક્યાંથી થાય? ન જ થાય, માટે અખંડ પરિપૂર્ણના લક્ષે જ વધારે નિર્મળ પર્યાય ઉઘડે છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે તેં કર્મને, કર્મના નિમિત્તો થતા ભાવને અને પરવસ્તુને મારું માનીને માટેો જાગો ભર્યો છે પણ એકવાર તે જાગો ખાલી કર, મૂક પરનો આગ્રહ, ભાર મૂકીને હળવો થા, એકવાર બધો આગ્રહ છોડી દે અને બધેથી ઊડી જા, બધેથી ઉઠાડી મૂકે તો આ વાત તેને બેસે તેમ છે, જે ક્યાંય પણ ચોંટ્યો તો ફરી શકીશ નહિ, માટે એકવાર તો રાગ વગરનો છું તેમ રાગથી છૂટીને ઊઠ, પછી ભલે રાગ આવે પણ એકવાર તો બધેથી ઊઠ તો ખરું શું છે તે સમજશે. કર્મના નિમિત્તો થતા ભંગ ભેદ, ગુણસ્થાન વગેરેના ભંગ-ભેદથી ઉઠાડીને તારી દષ્ટિ મૂકાવવી છે ક્યાં કે અખંડ સ્વભાવમાં, માટે આચાર્યદેવ કહે છે કે એકવાર તો બધેથી ઊડી જા, ક્યાંય પણ ચોંટીશ નહિ.

ગુણની ખીલવટ થયા વિના જાને કે મને ગુણ ખીલ્યા, તો ગુણ ખીલીને જે શાંતિ મળવી જોઈએ તે ન મળે, અખંડ આત્માને માન્યા વિના ગુણ ખીલે નહિ. જવ પૂર્વક જે જવ થાય છે તે જવ જ હોય છે એ ન્યાયે ગુણસ્થાન પણ પુદ્ગલ જ છે, શુભ નથી અને ગુણસ્થાનોનું સદાય અચેતનપણું તો આગમથી સિદ્ધ થાય છે. જવ પૂર્વકની યુક્તિ કહીને ગુણસ્થાનો જડ છે, અને આગમની સાક્ષી આપીને ગુણસ્થાનનું અચેતનપણું સિદ્ધ કર્યું; જામ્મટસાર જેવા વ્યવહાર શાસ્ત્રોમાં પણ ચૌદે ગુણસ્થાન મોહ અને જોગના કારણે છે તેમ કહ્યું છે, તો પછી આ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં તો તેમ કહે જ. ભગવાનની દિવ્યવાણી તે આગમ છે. આગમમાં પણ એમ જ ફરમાવ્યું છે કે તું તો ચૈતન્ય દળ આખો નિર્મળ છું, તેમ નજર કર તો તે જ મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત છે; તે માર્ગ આવ્યા પછી તેમાં વચ્ચે પાંચમી, છઠ્ઠી, ભૂમિકા વગેરે શું શું આવે તેની સાધકને સમજણ આવી જ જશે. જે માણસ માર્ગ ચાલતો હોય તેને ખબર પડે કે આ માર્ગમાં વચ્ચે ઝાડ આવ્યા, વચ્ચે વાવ આવી, રમણીય રસ્તા આવ્યા ને પછી સિદ્ધપુર આવ્યું, પણ જે માર્ગ ચાલે તો નથી તેને શું ખબર પડશે, તેમ જેને મોક્ષમાર્ગનું ભાન થયું તેને બધી સમજણ આવી જશે. પહેલાં આત્માની અંતરથી હા પાડ, અને પછી હા ને રગડતાં રગડતાં યથાર્થ નિર્ણય થતાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ થાય છે.

ચૈતન્ય સ્વભાવથી વ્યાપ્ત જે આત્મા તેનાથી ભિન્નપણે તે ગુણસ્થાનો ભેદજ્ઞાનીઓ વડે સ્વયં ઉપસભ્યમાન હોવાથી પણ તેમનું સદાય અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે.

યુક્તિથી આગમથી અને અનુભવથી ત્રણે પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે કે ગુણસ્થાનો જડ છે, યુક્તિમાં જવ પૂર્વક જવ થાય છે તેમ કહ્યું, આગમમાં કહ્યું ગુણસ્થાનો કર્મના નિમિત્તો થાય છે માટે જડ છે અને અનુભવમાં ભંગ-ભેદ આવતા નથી માટે જડ છે. એ રીતે ત્રણે પ્રકારે ગુણસ્થાનો અચેતન સિદ્ધ થાય છે, અવસ્થા ઉપરથી લક્ષ છૂટે ને સ્વમાં એકાગ્ર થાય ત્યારે આત્માનો અનુભવ થાય છે અને પરનો પક્ષ રહેતો નથી. ભંગ-ભેદનું લક્ષ રહેતું નથી, ભંગ-ભેદ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી. એ રીતે ભેદજ્ઞાનીઓ વડે ગુણસ્થાનનું અચેતનપણું સિદ્ધ થાય છે. ગુણસ્થાનની પર્યાય આત્મામાં થાય છે, જડમાં થતી નથી, પણ ભંગ-ભેદ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય નથી માટે ગુણસ્થાન અચેતન છે. આ વાત જેમ છે તેમ યથાર્થપણે માને તેનો મોક્ષ થયા વિના રહે નહિ, આ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ સમજીને તેની પ્રતીત કરી ઠરે તો તેમાં જ્ઞાનની અનંતી ક્રિયા, અનંતી પુરુષાર્થની ક્રિયા આવી જાય છે.

પ્રથમ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રનો પ્રેમ કર્યા વગર સ્ત્રી કુટુંબનો રાગ છૂટતો નથી, શરીર અને કુટુંબાદિ કરતાં પણ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર પ્રત્યે અનંતગુણો પ્રેમ વધી જવો જોઈએ, પરંતુ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કરતાં શરીર અને કુટુંબાદિ પ્રત્યે જે પ્રેમ વધી જાય તો તે અનંતાનુબંધી રાગ છે, સમ્યગ્દર્શન થયા પછી તો દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર પ્રત્યે અનહદ ભક્તિ હોય જ, પરંતુ ત્યાર પહેલાં પણ સત્ની જિજ્ઞાસામાં પણ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફનો રાગ વધી જવો જોઈએ. એ રીતે સત્ની જિજ્ઞાસામાં પણ દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર તરફની ભક્તિ પ્રથમ આવે છે એ રીતે ‘જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે ત્યાં સમજવું તેહ’ રાગ છે તે બંધન છે પણ રાગ વચ્ચે આવે છે ખરો, તીર્થંકરનામકર્મની પ્રકૃતિ જે ભાવે બંધાણી તે ભાવ પણ બંધન છે. તે તીર્થંકર પ્રકૃતિ આત્માને લાભ કરતી નથી, તે તીર્થંકરદેવ પણ રાગ ટાળીને વીતરાગતાં પ્રગટ કરે તે જ તેને લાભ કરે છે.

ગુણસ્થાનને અચેતન કહ્યા તે રીતે રાગ, દ્વેષ, મોહ, પ્રત્યય, કર્મ, નોકર્મ, વર્ગ, વર્ગણા, સ્પર્ધક, અધ્યાત્મસ્થાન, અનુભાગસ્થાન, યોગસ્થાન, બંધસ્થાન, ઉદયસ્થાન, માર્ગણાસ્થાન, સ્થિતિબંધસ્થાન, સંકલેશસ્થાન, વિશુદ્ધિસ્થાન, સંયમભિધસ્થાન, તે બધા ભંગ પણ પુદ્ગલના નિમિત્તો થતા હોવાથી અચેતન છે. એનો વિસ્તાર આગળ ઘણું આવી ગયો છે, ચૈતન્યના અખંડ સ્વભાવમાં ભંગ ભેદ નથી. ચૈતન્ય આત્મા અનંતગુણોનો અભેદ પિંડ છે, તેનો ભરોંસો કર્યા વગર કર્મની વાસ્તવિક શરૂઆત થતી નથી. માટે પ્રથમ યથાર્થ શ્રદ્ધા કરવાનો જિનેંદ્ર ભગવાનનો ઉપદેશ છે.

પ્રથમ દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની યથાર્થ લક્ષણ વડે પરીક્ષા કરી પછી તે દેવ, ગુરુ, સ. પ્ર. ૫૭

૪૫૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જે વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવે, તે પોતે બહુમાન પૂર્વક અને અર્પણતા પૂર્વક સમજાવાનો પ્રયાસ કરે. જેમ કોઈ શેઠની દુકાને પૈસા વ્યાજે મૂકવા હોય તો તેની આખર જુએ, આગળ પાછળના માણસોને પૂછે, વગેરે પરીક્ષા કરી પૈસા વ્યાજે મૂકે, પણ જે કહે કે તમારા ચોપડા જેવા દો તો પૈસા વ્યાજે મૂકું તો શેઠ કહેશે કે હાલતો થા, હાલતો, આવી રીત ન હોય. તેમ દેવ, ગુરુના અંતર હૃદયની મૂળ પ્રયોજનભૂત પરીક્ષા કરીને પછી તે કહે તે પ્રમાણે બહુમાનથી અર્પણતા પૂર્વક સમજાવાનો પ્રયાસ કરે, જેને સત્ની ઇજાસા જાગી તે સત્ને યથાર્થ લક્ષણ વડે ઓળખી શકે છે. પરંતુ કોઈ એમ કહે કે તમે અધુરું મને સમજાવો પછી તમને માનું, તો તેમાં માનવાનું જ ક્યાં રહ્યું? અમુક પ્રકારે સમજાવે તેમાંથી જેને સત્ની ઇજાસા જાગી હોય તે નિર્ણય કરી શકે છે કે આ સત્ છે, અને પછી તે સમજાવે તે પ્રમાણે પોતે યથાર્થ સમજી વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી તેમાં ઠરે તો તે સુખને પામે છે.

૨૦૦૦, કારતક વદ ૬ બુધ.

આત્મામાં કર્મના સંયોગે જે વિકાર છે તે આત્માના સ્વભાવમાં નથી. જે હિતનો કામી હોય તેણે કર્મના ભેદ ઉપરનું લક્ષણ છોડી કર્મને સ્વભાવ ઉપર દૃષ્ટિ કરવી તે જ હિતનો ઉપાય છે. આત્મા વસ્તુ છે તે પારણામી છે, બદલે છે, અને અવસ્થા બદલતાં બદલતાં અનંતકાળ રહે પણ એક સમયે એક જ અવસ્થા પ્રગટ હોય, અનંત-ગુણની થઈને અનંત અવસ્થા પ્રગટ હોય, બીજી ભૂતકાળની અને ભવિષ્યકાળની અવસ્થા આત્મામાં દ્રવ્યરૂપ હોય છે, એવા આત્માના સ્વરૂપને લક્ષમાં, પ્રતીતમાં-ભરોંસામાં એસાંડે તો ધર્મ થાય.

અનંત અનંત પર્યાયનો પિંડ ગુણ, અને અનંત અનંત ગુણ પર્યાયનો પિંડ દ્રવ્ય તે પરિપૂર્ણ છે પણ તે પરિપૂર્ણ સ્વભાવ સમજાવનાર દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર કોણ છે તેની ઓળખાણ વિના પરિપૂર્ણ સ્વભાવ ઓળખાય નહિ. સ્વભાવને સમજાવનાર સાચા નિમિત્ત કોણ છે, એનો વિવેક કરતાં ન આવડે તેને આત્માના પરિપૂર્ણ સ્વભાવની ઓળખાણ થાય નહિ. નિમિત્ત સાચા ખોટા કોણ છે તેવી નિમિત્તના આંતરની ઓળખાણ જેને પડી નથી તેને પોતાના ઉપાદાનની ઓળખાણ પડતી નથી, સાચા દેવ, સાચા ગુરુ, સાચા શાસ્ત્ર અને અસત્ દેવ, અસત્ ગુરુ, અસત્ શાસ્ત્ર તેનો વિવેક કરતાં ન આવડે. આંતરે પાડતા ન આવડે તેને અંતરમાં પોતાનો પૂર્ણ સ્વભાવ એસશે નહિ કારણ કે સાચા ખોટા દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્રની સત્ ઇજાસા પૂર્વક પરીક્ષા કરવી તે પ્રથમ પાત્રતા છે, તે પાત્રતા પ્રથમ પ્રગટ કર્યા વિના અંતરનો અસલ સ્વભાવ એસે ક્યાંથી? સુદેવ,

ગાથા-૬૮]

[૪૫૧

સુગુરુ પોતે પરિપૂર્ણ સ્વભાવ સમજ્યા છે અને બીજાને સમજાવે છે, સુદેવ-સુગુરુ અને સુશાસ્ત્ર આત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ બતાવે છે અને કુદેવ-કુગુરુ-કુશાસ્ત્ર આત્માનું વિપરીત સ્વરૂપ સમજ્યા છે અને વિપરીત સ્વરૂપ બતાવે છે. અધૂરું અને વિકારી સ્વરૂપ બતાવનાર અસદ્ગુરુ કોણ છે ને પરિપૂર્ણ નિર્વિકારી સ્વરૂપ જેમ છે તેમ બતાવનાર સદ્ગુરુ કોણ છે, બધા પડખાંથી યથાર્થ અપેક્ષા વડે કહેનાર સદ્ગુરુ કોણ છે તેનો વિવેક કરતાં જેને ન આવડે તેનો પુરુષાર્થ સાચો ઉપડે નહિ. એક સમયમાં જેને આખા પરિપૂર્ણ સ્વભાવ ઉપર લક્ષ કરવું છે તેને પ્રશસ્ત રાગના ને અપ્રશસ્ત રાગના નિમિત્તનો વિવેક કરવો પડશે. સામાનો અને પોતાનો વર્તમાન અવસ્થાનો વિવેક કરતાં ન આવડે તો અંતરમાં ભરેલો પરિપૂર્ણ અખંડ નિર્મળ સ્વભાવ તેનો વિવેક કરી પુરુષાર્થ ઉગાશે ક્યાંથી ?

સદ્દેવ, સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર તે પોતાને રાગના વલણમાં અટકવા માટે નથી પણ પરિપૂર્ણ સ્વભાવને ઝોળખવા માટે, સ્વલક્ષ કરવા માટે છે. પણ તેમ નહિ સમજતાં પોતે રાગના વલણમાં અટકે છે તે પુણ્ય બાંધશે પણ સ્વ તરફ ઢળશે નહિ તેથી પરિપૂર્ણ સ્વભાવ ઝોળખશે નહિ. દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર કહે છે તું સાચા નિમિત્ત સુધી આવ્યો, શુભ રાગના વલણ સુધી આવ્યો હવે તું ગુલાંટ ખા ! અંતરમાં તારા પરિપૂર્ણ સ્વભાવને ઝોળખ.

ગુણસ્થાન વગેરેના ભંગ આગમ અને યુક્તિથી જડ કહ્યા તેને શિષ્યે લક્ષમાં લીધું. સાચા નિમિત્તથી સાચી કબૂલાતમાં આવ્યો અને ખોટા આગમ અને યુક્તિને ખોટા છે તેમ કબૂલાતમાં લીધું, તે કોના માટે કે પરિપૂર્ણ સ્વભાવ તરફ ઢળવા માટે, આત્માનું લક્ષ હવે તેથી તે લક્ષ ઘૂંટતા ઘૂંટતા આત્મઅનુભવ થયો અને બીજાનું રાગ વગેરેનું લક્ષ છૂટી ગયું.

ચૌદે ગુણસ્થાન મોહ અને જોગના નિમિત્તે થાય છે માટે પુદ્ગલ છે એવી આગમમાં કહેલી વાત અને સમ્યક્ યુક્તિની વાત જેને ખેસતી નથી તેને આત્માનો અનુભવ પણ થશે નહિ.

દેવ, ગુરુ તરફ અને સાચી યુક્તિને સાચા આગમ તરફ જેનું લક્ષ છે તે શુભ રાગ છે, તે રાગ, કુદેવ, કુગુરુ, કુશાસ્ત્ર અને અશુભ ભાવોમાં નીચે પડવા દેતો નથી, પરંતુ તે જીવ આત્માના લક્ષપૂર્વક આ શું કહે છે ? આ શું કહે છે ? એવા ભાવે સાંભળે છે અને તેની સાથે સ્વ તરફ લક્ષ કરવાનો ભાવ છે એટલે પરિપૂર્ણ સ્વભાવનું લક્ષ આવતાં તે લક્ષથી લક્ષને વધારતાં આત્માનો અનુભવ થાય છે સ્વસંવેદન થાય છે અને નિમિત્તનું લક્ષ છૂટી જાય છે.

૪૫૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવિકારી આત્મા નિરાળો છે છૂટો છે એવું લક્ષ્ય જો થયું તો દેવ-ગુરુ વગરે નિમિત્ત તરીકે કહેવાયા. કુંદકુંદાચાર્યદેવ કહે છે કે ભાઈ! તને યુક્તિ આગમની વાત બેઠી તો તે નિમિત્તનો સ્વીકાર કર્યો, દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને કહેવાનો આશય તેં પકડ્યો એટલે કે તારા પરિપૂર્ણ સ્વભાવને તેં લક્ષ્યમાં લીધો. સ્વ તરફ વલણ કર્યું તો સાચા નિમિત્ત તે નિમિત્ત તરીકે કહેવાણા.

આચાર્યદેવે પાંચમી ગાથામાં જેવી શરૂઆત કરી હતી તેવું અહીં પૂરું કરે છે, આચાર્યદેવે પાંચમી ગાથામાં કહ્યું હતું કે મેં જેવું ગુરુ પરંપરાએ સાંભળ્યું છે તેવું જ યુક્તિ-આગમ અને અનુભવથી હું કહીશ, તેવું જ અહીં ૬૮ ગાથામાં જીવાજીવ અધિકાર પૂરો કરતા યુક્તિ આગમ અને અનુભવથી વાત કરી અને શરૂઆત ને છડાનો મેળ કર્યો છે.

ભવનો અંત કરનાર પુરુષના આશ્રય વગર ભવનો અંત થાય નહિ. ભવનો અંત કરાવનાર નિમિત્તરૂપ આલંબનમાં દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર અને અંદર ભવનો અંત કરનાર આત્માનો સ્વ તરફ વલણનો પુરુષાર્થ, તે રીતે અંતરમાં પોતે અને બહારમાં દેવગુરુશાસ્ત્ર તેનો આશ્રય કર્યા વિના ભવનો અંત થાય નહિ.

શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય અભેદ છે અને એનાં પરિણામ પણ સ્વાભાવિક શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન છે. દ્રવ્યાર્થિકનય એટલે જેને દ્રવ્યનું પ્રયોજન છે પણ રાગ-દ્વેષને ભંગ-ભેદનું પ્રયોજન નથી. ઢાલની બે બાજુ હોય એક બાજુ સોનાની હોય અને બીજી બાજુ રૂપાની હોય, તે ઢાલને જોવાના બે પડખાં છે તેમાં જેને સોના બાજુ નજર છે તેને રૂપા બાજુનું પ્રયોજન નથી, તેમ જેને આત્માના અભેદ સ્વભાવ તરફ જોવાનું પ્રયોજન છે તેને રાગ-દ્વેષ, ભંગ-ભેદની કિંમત નથી, તે બાજુ જોવાનું પ્રયોજન નથી.

વસ્તુ નિર્મળ, તેના ગુણો નિર્મળ, તેવી તેની પર્યાય પણ નિર્મળ છે પરંતુ કર્મના નિમિત્તે જે ભંગ અને ખંડ પડે તે તેનો સ્વભાવ નથી, નિમિત્તાધીન ભેદ પડે તે આત્માના નથી પણ સ્વભાવમાં ઢળતો ભાવતો તેનો છે. ૨૯ બોલમાં કેવળજ્ઞાનની પર્યાયને કાઠી નથી નાખી પણ કેવળની ભૂમિકામાં જે કંપનનો વિકાર છે તેને કાઠી નાખ્યા છે, તેમ ચૌદે ગુણસ્થાનમાં નિર્મળ ચૈતન્યની પ્રગટતી પર્યાયને કાઠી નથી નાખી પણ નિર્મળ પર્યાય વધતાં તે તે ભૂમિકામાં સાથે સાથે જે મોહના ભેદો ઊભા રહે છે તેને કાઠી નાખ્યા છે, બાકી નિર્મળ પર્યાય જે જે વધતી જાય છે તે તે ચૈતન્યનો જ ભાવ છે. અહીં તો કહ્યું છે કે તું સાચા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રને ઓળખ અને ઓળખીને સ્વ-સન્મુખ વળ. રાગ જેટલે જેટલે અંશે ટળી જાય તેટલે તેટલે અંશે નિર્મળ પર્યાયનો

ગાથા-૬૮]

[૪૫૩

અનુભવ તો હોય છે. સિદ્ધ થાય ત્યારે પણ મોહ તો છૂટી જાય છે અને સંપૂર્ણ નિર્મળ પર્યાયનો અનુભવ રહી જાય છે, સિદ્ધ થયા પછી તેમાં નિર્મળ નિર્મળ અવસ્થા તો સમયે સમયે થયા જ કરે છે એક સમય પછી બીજે સમયે બીજી અવસ્થાનો અનુભવ હોય છે, ત્રીજે સમયે ત્રીજી અવસ્થાનો અનુભવ હોય છે એમ સમયે સમયે પરિણમ્યા જ કરે છે. સિદ્ધમાં પરિણમન ન હોય તેમ જો કોઈ કહે તો તે તદ્દન ખોટું છે. પણ તે બધી પર્યાયનો અનુભવ એક સમયમાં ન હોય કારણ કે જો એક સમયમાં બધું ભોગવાઈ જાય તો બીજે સમયે ભોગવવાનું આકી શું રહે? માટે તેમ નથી પણ સિદ્ધને આનંદનો અનુભવ સમયે સમયે નવો નવો થયા જ કરે છે, તે બધી પર્યાય સ્વભાવમાં ભરી પડી છે તેમાંથી આવે છે, તો જો બધી અવસ્થા વર્તમાનમાં જેમાં ભરી છે એવો અખંડ આત્મસ્વભાવ તેનો ભરેંસો કરવા જેવો છે, તેની જ પ્રતીતિ કરવા જેવી છે અનંત સામર્થ્યથી ભરેલું દ્રવ્ય તેના ઉપર જ લક્ષ મૂકવા જેવું છે તે જ દ્રવ્યાર્થિકનયનો વિષય છે અને તે જ પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મ છે.

પર નિમિત્તથી થતા ચૈતન્યના વિકારો, દયા, દાન, હિંસા, જીહાના ભાવ તે ચૈતન્ય જેવા દેખાય છે, તે થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, કાંઈ જડમાં તે ભાવો થતા નથી, પરંતુ તે ભાવો પર નિમિત્તથી થાય છે અને ચૈતન્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં તે વ્યાપક નથી, સર્વ અવસ્થાઓમાં તે ભાવો રહેતા નથી તેથી તે ચૈતન્ય શૂન્ય છે, ચૈતન્ય સ્વભાવથી તે ખાલી છે માટે તે જડ છે. તે પુણ્ય-પાપના ભાવો સિદ્ધમાં કે પરમાત્મ દશામાં રહેતા હોય તો તે ભાવોને આત્માના ભાવો કહેવાય, પરંતુ સિદ્ધમાં કે પરમાત્મામાં તો તે ભાવો હોતા નથી માટે તે જડ છે.

વળી આગમમાં પણ તે ભાવોને અચેતન કહ્યા છે. એમ કહીને એમ સિદ્ધ કર્યું કે જે આગમ આત્માના પરિપૂર્ણ સ્વભાવને વર્ણવે અને વિકારીભાવને વર્ણવે તથા વિકાર તે અચેતન છે, પર નિમિત્તે થતો ભાવ છે વગરે વર્ણવે તે આગમ સાચા છે, અને જે આગમમાં નિમિત્તાધીન થતા ભાવને આત્માનો ભાવ એકાંતે કહ્યો હોય, પરાશ્રિતભાવ પરાવલંબી ભાવને આત્માનો ભાવ કહ્યો હોય, અને આત્માના અસલ સ્વભાવને વર્ણવે નહિ તે આગમ સાચાં નથી. પરંતુ જે આગમમાં નિમિત્તનું નિમિત્ત-પણું બતાવીને નિમિત્તાધીન થતા ચૈતન્ય ભાવો તેનાથી જીદું એકલું ચૈતન્ય પૂર્ણ નિર્મળસ્વરૂપ બતાવે તે જ આગમ સાચાં છે, માટે સાચાં આગમને જાણ્યા વગર પોતાના સાચાં ઉપાદાનને જાણી શકે નહિ.

વળી ભેદજ્ઞાનીઓ પણ તે પુણ્ય-પાપના ભાવોને ચૈતન્યથી ભિન્નપણે અનુભવે છે તેથી પણ તેઓ અચેતન છે, ચેતન નથી. ભેદજ્ઞાનીઓ પોતાના સ્વભાવમાં ઉપયોગને

૪૫૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જોડે છે ત્યારે વિકાર અવસ્થા તૂટતી જાય છે, પરંતુ વિકાર અવસ્થા રહેતી નથી માટે તે અચેતન છે.

પ્રશ્ન :—જો તેઓ ચેતન નથી તો તેઓ કોણ છે ? પુદ્ગલ છે ? કે અન્ય કોઈ છે ?

ઉત્તર :— પુદ્ગલ કર્મ પૂર્વક થતાં હોવાથી તેઓ નિશ્ચયથી પુદ્ગલ જ છે કેમકે કારણ જેવું જ કાર્ય થાય છે. કર્મના નિમિત્તે ભેદ પડે છે માટે તે પુદ્ગલ જ છે. આત્મા જ્ઞાણક સ્વભાવવાળું તત્ત્વ છે, જેનો જે સ્વભાવ હોય તે ઊભો કે અધૂરો હોય નહિ તે સ્વભાવ ઉપર લક્ષ આપતાં ઊભું કે અધૂરાપણું દેખાશે જ નહિ તેવા ચૈતન્યસ્વભાવને જીવો તો જેમાં રાગ-દ્વેષ છે જ નહિ, વિકારીપણું છે જ નહિ, તે ચૈતન્યસ્વભાવ પરિપૂર્ણ છે, તેની પ્રતીતિ કરવી તે જ સાચી પ્રતીતિ છે, તે જ ધર્મની શરૂઆત છે.

જગતમાં તો કોઈને સારા પુણ્યના પરિણામ આવે કે કોઈ પુણ્યના કાર્યો તેના વડે થાય તો તે એમ માને કે અહો ન્યાલ થઈ જશું આપણે તો ભારે સરસ કાર્યો કર્યા પણ ભાઈ! પુણ્ય એટલે શું તે તું સમજે છે ? પુણ્ય એટલે આત્માના સ્વભાવનું ખૂન થઈને પ્રગટ થતો વિકાર, તે વિકારભાવ નાશવાન છે તેનો તને ભરેંસો છે, અને આત્મા અખંડ પરિપૂર્ણ છે, તેનો ભરેંસો તને બેસતો નથી, પણ જ્યાં જરીક પુણ્ય કરે ત્યાં ગલગલીયાં થઈ જાય, અરે ભાઈ! એ ક્ષણિક પુણ્યમાં તને શાંતિ નહિ વળે, એક કોર એમ કહે કે આપણે ભારે સરસ પુણ્ય કર્યા અને ધીજી બાજુ એમ કહે કે કોણ જાણે કેટલા ભવ કરશું. કોને ખબર છે કે આપણું શું થશે, તો તને તારા અંતરમાં તો ભરેંસો નથી કારણ કે અનંતા ભવ કરશું અથવા શું થશે, એવો સંદેહ તો તારા હૃદયમાં વેદાય છે, હજી તારું હૃદય તો સંદેહવાળું છે, અનંતા ભવનો ભાવ તને ઉભો છે, તો અનંત ભવનો ભાવ જેને તૂટ્યો છે એવા દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રની વાત તને બેઠી છે તે કેમ મનાય ? કારણ કે અનંત ભવ તોડનારની વાત જેને અંતરથી બેસે તેને અનંત ભવ હોય જ નહિ, એવો સંદેહ તેને હોય જ નહિ માટે એમ નક્કી થયું કે પુણ્ય વગેરે વિકારીભાવ ગમે તેટલા થાય તોપણ તે આત્માને નિઃસંદેહ થવાનું કારણ નથી. પુણ્યના ભંગ ભવનો સંદેહ ટાળે નહિ, શાંતિને આપે નહિ માટે નિઃસંદેહ થવાનું કારણ અવિકારી પૂર્ણ આત્મસ્વભાવ ઉપર લક્ષ આપવું તે છે, તું પરનો આશ્રય લઈશ તો નિઃસંદેહપણું પ્રગટશે નહિ, અને પરનો આશ્રય લઈશ તો અંદરથી શાંતિ થશે નહિ એ રીતે પરના આશ્રયમાં બે દોષ આવ્યા શ્રદ્ધાનો અને ચારિત્રનો.

હવે શિષ્ય પૂછે છે કે વર્ણાદિક અને રાગાદિક શુભ નથી તો શુભ કોણ છે ? તેના ઉત્તરરૂપ શ્લોક કહે છે.

(અનુષ્ટુપ)

અનાદ્યનંતમચલં સ્વસંવેદ્યમિદં સ્ફુટમ્ ।

જીવઃ સ્વયં તુ ચૈતન્યમુચ્ચૈશ્વકચકાયતે ॥ ૪૧ ॥

અર્થ :— જે અનાદિ છે અર્થાત્ કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયો નથી, જે અનંત છે અર્થાત્ કોઈ કાળે જેનો વિનાશ નથી, જે અચળ છે અર્થાત્ જે કદી ચૈતન્યપણાથી અન્યરૂપ ચળાચળ થતું નથી, જે સ્વસંવેદ્ય છે અર્થાત્ જે પોતે પોતાથી જ જણાય છે અને જે પ્રગટ છે અર્થાત્ છૂપું નથી-એવું જે આ ચૈતન્ય અત્યંતપણે ચકચકાટ પ્રકાશી રહ્યું છે, તે પોતે જ જ્ઞ છે.

શિષ્ય જ્ઞાસાથી પૂછે છે કે પ્રભુ! તમે બહુ કાઠી નાખ્યું, નકાર નકાર કરો છો તમે તો નાસ્તિથી વાત કરી તો પ્રભુ! એવો ચૈતન્ય કોણ છે તે કહો! શિષ્યને અસ્તિથી જણવાની ધગશ થઈ છે, એવો ચૈતન્ય ભગવાન કેવો છે કે જેનો આશ્રય લેવાથી હિત થઈ જાય, કલ્યાણ થઈ જાય, એવી જણવાની અને શ્રદ્ધવાની જેને જ્ઞાસા થઈ તેવા પાત્ર શિષ્યને ગુરુ ઉત્તર આપે છે.

જે અનાદિથી છે એટલે કે જેની આદિ નથી, અનાદિ એટલે 'છે છે ને છે' તેનો કોઈ બનાવનાર નથી, સ્વનાર નથી, જેમ એક ગાળ ચકરડું હોય તેની શરૂઆત ક્યાંથી ગણવી? તેમ જે વસ્તુ અનાદિ છે તેની શરૂઆત કેમ હોઈ શકે? શરૂઆત નથી એટલે શું વસ્તુ નથી? વસ્તુ તો છે પણ એની શરૂઆત નથી, જે આદિ હોય તો વસ્તુ પહેલાં નહોતી, જે વસ્તુ જ નહોતી તો તેની શરૂઆત કેમ હોઈ શકે? માટે વસ્તુ વર્તમાન છે તે ત્રિકાળ છે, સ્વતઃસિદ્ધ છે, 'જે વસ્તુ છે' તેની શરૂઆત હોઈ શકે જ નહિ, માટે વસ્તુ અનાદિ અનંત છે તેમ સિદ્ધ થયું.

વસ્તુ કોઈ સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી નથી તો તેનો નાશ પણ નથી, એકેક ગુણ ભેગા થઈને વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય અને પછી ગુણો વિખરાઈ જાય ને વસ્તુનો નાશ થાય એવો આત્માનો સ્વભાવ નથી. વસ્તુની આદિ નથી તો તેનો અંત પણ નથી, વસ્તુ સ્વતઃસિદ્ધ છે માટે કોઈથી ઉત્પન્ન ન થાય અને તેનો નાશ ન થાય એવો વસ્તુસ્વભાવ છે.

પહેલા બોલમાં આદિ નથી તેમ કહ્યું બીજા બોલમાં અંત નથી તેમ કહ્યું, પહેલા બોલમાં ગયાકાળની વાત કહી, બીજા બોલમાં ભવિષ્યકાળની વાત કહી હવે ત્રીજા બોલમાં વર્તમાનની વાત કહે છે, આત્મા વર્તમાનમાં ચળાચળતા રહિત છે એટલે અવસ્થામાં પણ વિકાર નથી તેમ કહેવું છે, જાણવું વગેરે સ્વભાવો જેમ છે તેમ જ છે કાંઈક થોડા ચળ છે અને કાંઈક અચળ છે તેમ નથી. અવસ્થામાં પણ કાંઈક

૪૫૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

ચળ થયો છે તેમ પણ પરમાર્થે નથી, વસ્તુ, વસ્તુનો ગુણ અને વસ્તુની અવસ્થા તે અચળ છે. શ્લોક ઘણો ગંભીર છે. અચળ એટલેવર્તમાનમાં પણ ચળ્યા વિનાનો છે. તે પર્યાયને નિમિત્તનો આશ્રય નથી, રાગનો આશ્રય નથી, તેવા પરાશ્રય વગરની નિર્ભંગ પર્યાય છે.

આત્મા સ્વસંવેદ છે એટલે કે પોતે પોતાથી જાણી શકાય તેવો છે. ભગવાન આત્મા તો પ્રગટ જ છે, વસ્તુ તો પ્રગટ જ છે, વસ્તુ સ્વભાવતું સામર્થ્ય પ્રગટ તે પ્રગટ જ છે, તે કર્મથી ઠંડાણું નથી, અવરાણું નથી, છાનું નથી, છૂપું નથી; હ્યો આ શિષ્યને ઉત્તર આપ્યો કે જો આ તારી વસ્તુ આદિ વિનાની, અંત વિનાની વર્તમાનમાં ચળાચળતા રહિત, પ્રગટ સ્ફુટ છે, તારાથી તું જાણુ તો પ્રગટ જ છે તે તારાથી જાણવા યોગ્ય અને અનુભવવા યોગ્ય છે.

ભગવાન ચૈતન્યમૂર્તિ આત્મા ચક્રચક્ર કરતો પ્રકાશી રહ્યો છે, જેમ લાખ રૂપીઆનું મણિ હોય તે કેવું ચક્રચક્ર કરે? અને તેના ચક્રચક્રને ગમે તેટલા પવનના ઝપાટા હોય તોપણ ઓસવી શકે નહિ, તેમ ભગવાન આત્મા આપો આપ ચક્રચક્ર કરી રહ્યો છે તેના ચક્રચક્રને કોઈ કર્મો આવરણુ કરી શકે નહિ, ઢાંકી શકે નહિ. ચૈતન્યના અરૂપી સ્વભાવને ચક્રચક્રની ઉપમા આપી છે, ચૈતન્યને કોઈ વાગો-લીસો-પીગો રંગ નથી માટે ત રૂપી રંગવાળા જેવો ચક્રચક્ર છે નહિ. અરૂપી ચૈતન્યનો ચક્રચક્ર કહ્યો છે, એવું જે તત્ત્વ તે કોઈથી છૂપું નથી, છાનું નથી. એવો જે ચૈતન્ય અત્યંત ચક્રચક્ર કરતો પ્રકાશી રહ્યો છે તે પોતે જીવ છે, ખીજે કોઈ જીવ નથી. તેવા ચૈતન્યની ઓથ લે તો તને શાંતિ પ્રગટશે. ગુરુએ અદ્ભુત ઉત્તર આપ્યો છે.

સિદ્ધપણું તે આત્માની નિર્ભંગ અવસ્થા છે ને સંસાર તે આત્માની વિકારી અવસ્થા છે, આત્મા તો પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે. તે વસ્તુને જોવાય અવસ્થાવડે, વસ્તુથી વસ્તુને ન જોવાય, પણ પર્યાયવડે 'વસ્તુ ઉપર નજર મૂકે' તો વસ્તુને જોવાય. જેમ કોઈ માણસને પોતાનું મકાન જોવું હોય તો તે મકાનને પીઠ આપે તો જોઈ શકે નહિ કે તે મકાનમાં શું શું ચીજો પડી છે, મકાન નજરે ન પડે પરંતુ ઢેકાં ને ધૂળ નજરે પડે, પણ પોતાનું મકાન જે બાજુ છે તે બાજુ મકાન સન્મુખ થઈને નજર કરે તો મકાનમાં અભેરાઈ, ખુરશી, અરીસા, કપાટ વગેરે બધી વસ્તુને તે જોઈ શકે; તેમ જોવો હોય આત્માને, અને આત્માને પીઠ ઢઈ તેનાથી વિરુદ્ધ શરીર વાણી મન તેના ઉપર નજર કરે તો આત્મા ન દેખાય પરંતુ કર્મના ક્ષણરૂપ સંયોગી પદાર્થ નજરે પડે, પરંતુ અંતરૂદ્ધિવડે પોતાના સ્વધર તરફ નજર કરીને જોવે તો અંદર જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, આનંદ આદિ અનંતગુણ સ્વરૂપ વસ્તુ છે તે દેખાય.

ગાથા-૬૮]

[૪૫૭

હવે આચાર્યદેવ ચૈતનપણું જ શુવનું લક્ષણ છે એમ કહે છે. લક્ષ્યને ઓળખાવે તેને લક્ષણ કહેવાય. જાણવા યોગ્ય આત્મા અને તેને જણાવનાર તે તેનું લક્ષણ, આત્મા વસ્તુ છે તેનું ચૈતનપણું લક્ષણ છે, ચૈતનપણા લક્ષણવડે આત્મા જાણી શકાય. પુણ્ય-પાપ, કે રાગ-દ્વેષના પરિણામ તે આત્માનું લક્ષણ નથી, પરંતુ ચૈતનપણું તે જ આત્માનું લક્ષણ છે. જેમ એક સાથે પચાસ મકાન હોય તેમાંથી કોઈ મેડીવાળું મકાન જુદું પાડવું હોય તો કહે જે પેટી લીલા રંગવાળી મેડી છે તે આપણું મકાન છે, મકાન તે લક્ષ્ય છે અને લીલું એનું લક્ષણ છે. એવી રીતે આત્માને જાણવા માટે આત્મા લક્ષ્ય છે અને ચૈતનપણું એટલે જાણવું ને દેખવું તે તેનું લક્ષણ છે તે જાણવા-દેખવાના લક્ષણથી આત્મા જાણી શકાય છે. માટે હવે ચૈતનપણું જ શુવનું યોગ્ય લક્ષણ છે એમ કાવ્ય-દ્વારા સમજાવે છે.

(શાદ્ધ્વિકીરિત)

વર્ણાદ્યૈઃ સહિતસ્તયા વિરહિતો દ્વેષાસ્ત્યજીવો યતો
નામૂર્ત્ત્વમુપાસ્ય પશ્યતિ જગજ્જીવસ્ય તત્ત્વં તતઃ ।
इत्यालोच्य विवेचकैः समुचितं नाव्याप्यतिव्यापि वा
व्यक्तं व्यंजितजीवतत्त्वमचलं चैतन्यमालंब्यताम् ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—અશુવ એ પ્રકારે છે-વર્ણાદિસહિત અને વર્ણાદિરહિત; માટે અમૂર્ત-પણાનો આશ્રય કરીને પણ (અર્થાત્ અમૂર્તપણાને શુવનું લક્ષણ માનીને પણ) શુવના યથાર્થ સ્વરૂપને જગત દેખી શકતું નથી;—આમ પરીક્ષા કરીને ભેદજ્ઞાની પુરુષોએ અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણોથી રહિત ચૈતનપણાને શુવનું લક્ષણ કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. તે ચૈતન્ય લક્ષણ પ્રગટ છે, તેણે શુવના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રગટ કર્યું છે અને તે અચળ છે-અચળાચળતા રહિત, સદા મોજૂદ છે. જગત તેનું જ અવલંબન કરે! (નેનાથી યથાર્થ શુવનું જાણવા થાય છે.)

શુવ અધિકારની ૩૮ ગાથા અને અશુવ અધિકારની ૩૦ ગાથા એમ આ પહેલાં અધિકારની ૬૮ ગાથા પૂરી થતાં આચાર્યદેવ ચૈતન્યને ઓળખવાનું અખાધિત લક્ષણ શું તે કહે છે. જેમ ઘણા માણસો ચાલ્યા જતા હોય તેમાંથી દૂધ વેચનાર ભરવાડને ઓળખવો હોય તો કોઈ કહે કે આમાં ભરવાડ કયો? તો કહે કે જેના માથે દૂધનું બોવરણું છે તે દૂધ દેનારો ભરવાડ છે. તેમ આ શરીર, મન, વાણી, પુણ્ય-પાપના ભાવ તે બધું એક સાથે ચકરડું ચાલે છે તેમાં કોઈ કહે કે એવું કયું મૂળ લક્ષણ છે કે જે સ. પ્ર. ૫૮.

૪૫૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

લક્ષણથી આત્માને જ પકડી શકાય? અને બીજું કાંઈ ન પકડી શકાય? એવું લક્ષણ તો ચેતના એટલે જાણવું-દેખવું છે, તે જાણવા-દેખવાના લક્ષણવડે આત્મા જ પકડી શકાય, બીજું કાંઈ પકડી શકાય નહિ. અજીવ બે પ્રકારે છે, વર્ણાદિસહિત અને વર્ણાદિ-રહિત તેમાં પુદ્ગલદ્રવ્ય વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ સહિત છે અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળદ્રવ્ય તે ચાર દ્રવ્ય અરૂપી છે વર્ણાદિ રહિત છે; માટે તે અરૂપીપણાથી આત્માને ઓળખી શકાય નહિ કારણ કે તેમ ઓળખવા જતાં ધર્માસ્તિકાય વગેરેને આત્મા માનવાનો પ્રસંગ આવે; માટે અરૂપી આત્માનું લક્ષણ માનતા અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે કારણ કે તે લક્ષણ તો ઘણા દ્રવ્યમાં વ્યાપે છે એક ખાસ દ્રવ્યમાં વ્યાપતું નથી માટે અરૂપીપણા લક્ષણથી આત્મા ઓળખી શકાતો નથી.

આત્માનું લક્ષણ કેવળજ્ઞાન છે એમ જો મનાય તોપણ તેમાં અવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે કારણ કે કેવળજ્ઞાન તો તેરમું ગુણસ્થાને હોય, અથવા જીવોને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ હોતું નથી, કેવળજ્ઞાન લક્ષણ આત્માનું જો કહીએ તો બીજા જીવોને એમ થાય કે અમને કેવળજ્ઞાન નથી માટે અમે આત્મા નહીં હોઈએ, અગર તો બીજા જીવો જેને કેવળજ્ઞાન પ્રગટ નથી તે જીવો કહેશે કે અમારે કયા લક્ષણવડે આત્માને ઓળખવો! માટે કેવળજ્ઞાન લક્ષણ પણ આત્માને ઓળખવા માટે અંધ બેસતું નથી, અથવા જીવોને ઓળખી શકાય એવું અંધ બેસતું યોગ્ય લક્ષણ તો ચેતના એટલે જાણવું-દેખવું તે છે, તે લક્ષણ નિગોઢથી માંડીને સિદ્ધ સુધી અથવા જીવોમાં હોઈ શકે છે માટે તે લક્ષણ આત્માને ઓળખવા માટે અરાખર યોગ્ય છે. અને આવું અવ્યાપ્તિ અને અતિવ્યાપ્તિ દૂષણથી રહિત ચેતનાપણું જીવનું લક્ષણ કહ્યું તે અરાખર યોગ્ય લક્ષણ છે, તે લક્ષણથી આત્માને ઓળખીને ભેદજ્ઞાન થઈ શકે છે.

૨૦૦૦ કારતક વદ બીજી ૬ ગુરુ.

આત્માનું જેને કલ્યાણ કરવું છે એટલે કે આત્માના સુખનો રાહ જેને પકડવો છે તેણે આત્માનું લક્ષણ કઈ જાતનું હોય કે જે લક્ષણ બીજાથી જુદું પડે, અને જે લક્ષણનું અવલંબન કરતાં લક્ષ્યરૂપ આત્મા જણાય તેવા લક્ષણને જાણવું પડશે લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે લક્ષ્યથી જુદું ન પડે. જેનાથી જે જુદું પડે તે તેનું લક્ષણ હોઈ શકે નહિ જે લક્ષણ પોતાથી જુદું પડે, નાશવાન હોય તેવા લક્ષણથી આત્મા પકડાય નહિ. શરીર વાણી મન અને શુભાશુભપરિણામ તે પોતાથી જુદા પડે છે અને નાશવાન છે માટે તે લક્ષણથી આત્મા પકડાય નહિ તે લક્ષણ આત્માનું હોઈ શકે નહિ.

ગાથા -૬૮]

[૪૫૬

ધર્મ કરનારને એક ચેતન લક્ષણનો આધાર લેવો જોઈએ તેમાં કાંઈ સંકલ્પ-વિકલ્પ આકૃષ્ટતા, હર્ષ શોકના ભાવ, શરીર-વાણી-મન વગેરે આવે નહિ. જાણવું ને દેખવું તે આત્માનું પ્રગટ લક્ષણ છે, જાણવું ને દેખવું જે ગુણ છે તે ગુણી એવા ચૈતન્યનો છે, તેનું અવલંબન કરે તો શુભાશુભભાવ અને શરીર વાણી વગેરેનું અવલંબન સહેજે છૂટી જાય છે.

બુઝો ભાઈ! આત્મા લક્ષ્ય છે અને જાણવું-દેખવું તે એનું લક્ષણ છે, પોતે જાણવાના આધારમાં રુચિ-પ્રતીત કરી તેમાં રોકાય તેટલો ધર્મ, પુણ્ય-પાપના અવલંબનમાં રોકાય તેટલો અધર્મ.

વસ્તુ વિના ગુણ એકલો રહે? અગ્નિ વિના ઉષ્ણતા એકલી રહે? ગાળ વગર ગળપણ એકલું રહે? તેમ આત્મા વિના જ્ઞાનગુણ એકલો રહે? ન જ રહે. માટે એમ સાબિત થાય છે, સિદ્ધ થાય છે કે આત્મા અને તેના ગુણો બંને અભેદ છે-એકરૂપ છે. આત્માના ગુણો આત્મામાં જ પ્રસરે છે-વ્યાપે છે. આત્માના ગુણો પરમાં કોઈ કાળે પણ વ્યાપે નહિ.

કોઈ કહે આમાં કરવાનું શું આવ્યું? આમાં પોતાનું કરવાનું અનંતું આવ્યું, આત્માના સ્વલક્ષણ વડે આત્માને ઓળખવો, અને ઓળખી તેમાં ઠરવું તેમાં અનંતો પુરુષાર્થ કરવાનો આવ્યો, આત્માના લક્ષણ વડે આત્માને ઓળખ્યો-પકડ્યો તેવા અનંતગુણ સ્વરૂપ આત્મા સિવાય મારામાં કોઈ પણ શુભાશુભ ભાવો કે શરીર વાણી મન વગેરે નથી તેમ સ્વરૂપની સત્તા ભૂમિમાંથી નિશ્ચય થતા અનંતો પુરુષાર્થ આવ્યો અને ત્યાંથી મોક્ષનો માર્ગ શરૂ થયો. જીવોને કાંઈ પ્રયત્ન કરવો નથી ને એકલી વાતો જ કરવી છે; તો માત્ર વાતોથી આ વસ્તુ જણાય તેવી નથી. અનંતકાળથી પારકી પંચાત કરી કરીને પરની રુચિ ઘણી કરી છે પણ પોતાની ગરજ થાય, રુચિ કરે, વલણ બદલાવે તો આત્માની અચિંત્યતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવે. આ તો એને રાગ તે હું, શરીરાદિની ક્રિયા તે હું, તેમ કુટુંબ તે હું, મકાન તે હું, એ રીતે પરમાં હું, હું પણ થઈ પડ્યું છે પણ 'જાણનાર તે હું' એમ ભાન ભૂલી ગયો છે પણ ભાઈ! જાણવું-દેખવું તે જ તું છે તે સ્વભાવ તારાથી ત્રણકાળમાં છૂટતો નથી સદા મોજૂદ છે, જગત તેનું જ અવલંબન કરો, આચાર્યદેવ કહે છે કે હે હિતના કામી! હે સ્વતંત્ર થવાના અભિલાષી! જાણવા-દેખવાના ભાવનું જ અવલંબન કરો! જે આત્માનો સ્વભાવ ઓળખવો હોય-અહણ કરવો હોય, કલ્યાણ કરવું હોય તો ચૈતન્ય તરફના વલણમાં રહો! તેનું જ અવલંબન કરી તેમાં જ ટકો.

આમાં સ્વઅવલંબન આવ્યું, સ્વઅવલંબન વગર એકલું દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્રનું

૪૬૦ |

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

અવલંબન લેવું તે તો પરતું અવલંબન છે. સ્વઅવલંબન કરતાં આત્માનું ભાન થાય છે અને ભાન થતાં તેમાં ઠરવાનું થાય છે, સ્વ તરફ વળતાં જાણવું-દેખવું અને તેમાં ઠરવાનું થાય છે એટલે તેમાં જ્ઞાન-દર્શન અને ચારિત્ર તે ત્રણે આવી ગયા.

નિશ્ચયથી વર્ણાદિભાવોમાં રાગાદિભાવો આવી ગયા-જીવમાં તે ભાવો કદી વ્યાપતા નથી, માટે તે ભાવો વડે આત્મા ઓળખાતો નથી, તે તેનું લક્ષણ નથી, નિશ્ચયથી તો તે લક્ષણ આત્માનું નથી પણ વ્યવહારથી પણ તેમને જીવના લક્ષણ માનતાં અવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે, કારણ કે સળંગપણે તે ભાવો સિદ્ધ ભગવાનમાં વ્યવહારથી પણ વ્યાપતા નથી. માટે અવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે, આચાર્યદેવે અવ્યાપ્તિદોષમાં અસંભવ દોષ સમાડી દીધો છે.

આ વસ્તુનું લક્ષણ ખતાવાય છે, પર્યાયના લક્ષણની વાત નથી; પર્યાય દૃષ્ટિએ વિકારી અવસ્થા, સંસાર અવસ્થાને વ્યવહારે આત્માની કહેવાય, પણ તે કાંઈ વસ્તુનું લક્ષણ નથી, વસ્તુનું લક્ષણ કહો તો તે વસ્તુથી વસ્તુનું લક્ષણ કોઈ કાળે કે કોઈ ક્ષેત્રે જુદું પડે નહિ, તેથી તે લક્ષણ સિદ્ધમાં પણ રહેવું જોઈએ. માટે જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ચેતના લક્ષણ તે કોઈ કાળે જીવથી જુદું પડતું નથી અને સિદ્ધના જીવોમાં પણ તે હોય છે.

રાગ-દ્વેષના ભાવો વ્યવહારથી પણ જે ચૈતન્ય 'દ્રવ્ય' રૂપ થઈ ગયા હોય, વસ્તુમાં પેસી ગયા હોય તો રાગ-દ્વેષના ભાવો સિદ્ધ જીવોમાં પણ રહેવા જોઈએ, પરંતુ સળંગ આત્મસ્વભાવમાં તે રહેતા નથી માટે વ્યવહારે પણ તે ભાવો દ્રવ્યરૂપ થયા નથી, પરંતુ અવસ્થામાં થાય છે, તે ખરું છે. ઉપાદાનથી તો રાગ-દ્વેષ તારા નથી પરંતુ વ્યવહારે પણ નથી જે વ્યવહારથી રાગ-દ્વેષ દ્રવ્યરૂપ થયા હોય તો તે આત્માનો સ્વભાવ થઈ જાય અને આત્માનો જે સ્વભાવ હોય તે ક્યારેય ટળે નહિ, માટે નિમિત્તાધીન જે ભાવ થાય છે તે પર્યાયનું લક્ષણ છે, ચૈતન્યની વિકારી પર્યાયરૂપ જે ભાવો થાય છે તે અવસ્થાનું લક્ષણ છે પણ વસ્તુનું લક્ષણ નથી. વસ્તુરૂપ તે ભાવો થયા જ નથી માટે વ્યવહારે પણ વસ્તુનું (જીવનું) લક્ષણ રાગ-દ્વેષ નથી.

માટે નિશ્ચય કર કે અત્યારે જ નિશ્ચયથી કે વ્યવહારથી હું આત્મા રંગ, ગંધ, શરીરાદિ નથી અને રાગ-દ્વેષ વિકારીપણે પણ હું ચૈતન્ય દ્રવ્ય નથી. જાણવા-દેખવાની મારામાં અસ્તિ છે ને તે ભાવોની મારામાં નાસ્તિ છે એમ નિશ્ચય કરી જાણવા-દેખવાની અને ઠરવાની પરિણતી કર!

લોકો કહે છે ને કે આત્મા અરૂપી છે, આત્મા અરૂપી છે, તેમ ગડીયા ગોખે

ગાથા-૬૮]

[૪૬૧

છે પરંતુ તે અરૂપીપણું પણ આત્માનું ખાસ લક્ષણ નથી, અમૂર્તપણું જે કે સર્વ જીવોમાં વ્યાપે છે તોપણ તેને જીવનું લક્ષણ માનતાં અતિવ્યાપ્તિ નામનું દૂષણ આવે છે કારણ કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને કાળ તે ચાર દ્રવ્યો અરૂપી છે તેથી જીવને અરૂપી લક્ષણવાળો કહેવાથી અતિવ્યાપ્તિ નામનો દોષ આવે છે, માટે અરૂપી લક્ષણ વડે આત્માને ઓળખવાથી આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ બ્રહ્મણ થતું નથી. ચેતન લક્ષણ ખીજા કોઈ દ્રવ્યમાં વ્યાપતું નથી માટે ચેતન લક્ષણ આત્માનું ખાસ લક્ષણ છે, તે આત્માનું પ્રગટ લક્ષણ છે તે લક્ષણથી આત્માને પરથી ભિન્ન ઓળખી શકાય છે. તેવા ચેતના સ્વભાવની ઓળખાણ કરી તેમાં ઠરવું તે જ ધર્મ અનંત જ્ઞાનીઓએ કહ્યો છે.

આવો ઉત્તમ મનુષ્ય ભવ પામીને જે આત્માનું સ્વરૂપ નહિ સમજે તો ક્યાં ઉતારા કરીશ? ઘણા તો એમ કહે છે કે અમે શરીરને રાખી શકીએ છીએ, દવા ખરાબર કરીએ, સારવાર ખરાબર કરીએ. વગેરે કારણોથી અમે શરીરને સાફ રાખી શકીએ છીએ, અરે ભાઈ! મફતના ખોટા અભિમાન મૂકી દે. નથી જોયા વીશ વીશ વરસના, ત્રીશ ત્રીશ વરસના જીવાન ઘડી પહેલા તો ધમધમાટ કરતાં ચાલતા હોય અને ઘડીમાં કંઈ કાઠવા જેટલી શક્તિ પણ રહેતી નથી, બોલવાના ભાવ હોય છતાં જીભનો લવો પણ વાળી શકતો નથી, એ પરમાણુની શક્તિ સ્વતંત્ર છે તેનું પરિણમન ફેરવવાની તાકાત કોઈ આત્મામાં ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં છે નહિ, એ શરીરને ફેરવું હોય તેમાં કોઈ કાંઈ કરી શકવા સમર્થ નથી. ડોક્ટર પણ શું કરી દે તેમ છે? જે ડોક્ટર માણસોને સાજાં કરી દેતા હોય તો ડોક્ટર પોતે કેમ ચાલ્યા જાય છે? માટે કોઈનું કોઈ કાંઈ કરી શકતું નથી, સ્વતંત્ર રજકણ ફેરે તેને ફેરવવા કોણ સમર્થ છે?

શરીરની કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા થવી, કંઈનું નીકળવું કે ન નીકળવું, ચાલવાની કે બોલવાની ક્રિયા થવી કે ન થવી એ બધું પરમાણુનું પરિણમન એની મેળાએ સ્વતંત્રપણે થાય છે તેમાં તારૂં કાંઈ પણ કામ આવે તેમ નથી, માટે તું તારા તરફ જો, તારો સ્વભાવ જાણવા દેખવાનો છે તેના આશ્રય વગર ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં શરણ ખીજું છે નહિ મરણ ઠાણે ફેં ફેં થઈ જાય, શરીરમાં ભીંસ પડતાં મને ભીંસ પડે છે તેમ આકૃણતા કરી દુઃખી થાય. બધા ઉભા ટગ ટગ જોતાં હોય, બાયડી ધુશકે રોતી હોય, માખાપ કકળાટ કરતાં હોય, રૂદન કરતાં હોય, કે અરે દીકરા! અમને મૂકીને તું ક્યાં ચાલ્યો, એમ કહે પણ કોઈ સાલ નાખી દે તેમ નથી. કુટુંબીઓએ અને પોતે આત્માનો જાણવા દેખવાનો સ્વભાવ છે તે અંતરથી કદી સાંભળ્યો નથી તેથી દુઃખ ઉભું રહ્યું છે, દુઃખ કંઈનું નથી પણ શરીરને મારૂં માન્યું છે તે દુઃખ છે,

તેને એમ થઈ પડ્યું છે કે જડની અવ્યવસ્થા કેમ થઈ, પણ એ પરમાણુની અવસ્થા તે તેની વ્યવસ્થા છે, પરમાણુ પરમાણુની વ્યવસ્થાએ પરિણમ્યા છે એમાં તને શું! પણ જ્યાં ત્યાં આવી ને આવી લપ લઈને ઉભો છે. બીજા ભવમાં જાય ત્યાં પણ આવી ને આવી લપ સાથે લઈને જાય છે. અનંતગુણના સંબંધનો પિંડ આત્મા છે તેની સામે નજર કરતો નથી અને શરીર તરફ નજર છે શરીર તે હું છું એમ માન્યું છે તેથી શરીરમાં ભીંસ આવતા દબાણ દબાણ થઈ પડ્યું છે. આત્મા તરફ નજર હોય તો પરથી છૂટો રહે તેથી તે દબાણમાં દબાનો નથી, દબાણનો જ્ઞાયક રહે છે. અરે પ્રભુ! તારું લક્ષણ જાણવા દેખવા સિવાય કાંઈ પણ છે નહિ તેમ માન્યા વગર તું મરી ગયો છે; ક્ષણ ક્ષણ ભયંકર ભાવ મરણે તું મરી રહ્યો છો, જાણવા દેખવાના ભાવ સિવાય બીજા કાંઈ ભાવ થાય તે આત્માના જાણવા-દેખવાના શ્વનને નાશ કરનાર ભાવ-મરણનો ભાવ છે. આત્માના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ શ્વનને નાશ કરે તેને મરણ ટાણે શાંતિ થાય ક્યાંથી? માટે આત્માના સ્વભાવનું અવલંબન કરવાથી હિત થાય છે, કલ્યાણ થાય છે તે સિવાય બીજા કોઈ પણ હિતાર્થને આધાર નથી.

પૈસા માટે માદળીયા કરાવે, મંત્ર કરાવે, એમ પૈસા માટે રાંકો થઈને ફર્યા કરે પણ અરે ભાઈ! પૈસાની ઇચ્છા કરી તું રાંકો થયો. પૈસા વિના મારે ચાલે નહિ એમ પૈસાથી તું તને સુખી માની રહ્યો છું, પૈસા એટલે પુણ્યનું ફળ, તે પુણ્યથી તું તને સુખી માની રહ્યો છું હવે તે પુણ્યની વાતનો ખુલાસો કરીએ, પુણ્ય એટલે પરમાણુની અવસ્થા, તે પુણ્ય પ્રકૃતિનો ઉદય આવવાથી બહારથી સગવડતા મળે પરંતુ અંતર નિર્ણય કર્યા વગર, ચૈતન્ય લક્ષણનું અવલંબન કર્યા વગર શાંતિ આવશે ક્યાંથી? પુણ્યના ભાવ કરે તેમાં શાંતિનું કારણ કોણ? પુણ્યનું ફળ આવ્યું તેના ઉપર લક્ષ આપ્યું ને ચૈતન્ય જ્ઞાનજ્યોત છું તેનું ભાન ન કર્યું તો શરણ કોણ! પુણ્યથી ભવિષ્યમાં જડનો સંયોગ મળશે પણ મરણ ટાણે ભીંસાણો ત્યારે સંયોગ શું કરશે? જ્ઞાનાનંદ લક્ષણને જાણ્યા વગર ભીંસાઈ ગયો તેનું નામ બાળ મરણ છે, અજ્ઞાન મરણ છે. મરણની ઘાણીમાં પીલાણો તેને પુણ્યનો સંયોગ શું કરશે? માટે આચાર્યદેવ કહે છે કે જાણવા દેખવાના લક્ષણ વડે આત્માને પકડો તો તેના શરણે હિત છે તેના શરણે વિના હિત બીજા ક્યાંય છે નહિ, શરીર અને પુણ્ય વગેરે બધું અશરણ છે. આત્માના લક્ષણથી આત્માને ઓળખ્યા વગર બીજું કોઈ શરણ છે નહિ.

આવા ચેતના લક્ષણ વડે શ્વ પ્રગટ છે તોપણ અજ્ઞાની લોકોને તેનું અજ્ઞાન કેમ રહે છે? એમ આચાર્યદેવ આશ્ચર્ય તથા ખેદ બતાવે છે:—

(वसंततिलक)

जीवादजीवमिति लक्षणतो विभिन्नं
ज्ञानी जनोऽनुभवति स्वयमुल्लसंतम् ।
अज्ञानिनो निरवधिप्रविजृम्भितोऽयं
मोहस्तु तत्कथमहो बत नानटीति ॥ ४३ ॥

अर्थ :—आम पूर्वोक्त ऋदां लक्षणने ढीधे श्रवथी अश्रव सिन्न छे तेने (अश्रवने) तेनी भेणे न (स्वतंत्रपणे, श्रवथी सिन्नपणे) विलसतुं-परिलुमतुं ज्ञानी पुरुष अनुभव छे, तोपण अज्ञानीने अमर्यादपणे ફेलायेला आ मोह (अर्थात् स्वपरना ऐकपणानी आन्ति) केम नाथे छे—अे अमने मला आश्चर्य अने भेद छे !

अहो ! आचार्यदेव शुं कळे छे के आ जलुतुं-हेअतुं लक्षण छे ते प्रगट छे, ते लक्षण राग-द्वेषमां व्यापतुं नथी, परंतु ते लक्षण तो आत्माने आधारे रह्युं छे, आत्मां न व्यापी रह्युं छे, तेवा आत्माना स्वभावने नहि आणभता अज्ञानीतुं अज्ञान केम नाथी रह्युं छे ? गमे तेवो प्रसंग अने तोपण जलुवा-हेअवानो नाश थाय ? जे जलुवा-हेअवारुप गुणनो नाश थाय तो गुणीनो पण नाश थाय, परंतु अेम तो कही अने नहि, तेथी गुणीने आधारे गुण प्रगट व्यापे छे; अने राग-द्वेषतुं व्यापतुं पुद्गलना आधारे छे, आम ऋदे ऋदा लक्षण छे छतां पण अज्ञानीने आम केम अन्धुं ? तेनो मोह केम नाथे छे ? अे अमने मला आश्चर्य थाय छे.

आत्माना ज्ञानथी नउ ऋदुं परिलुमे छे तेम ज्ञानी श्रवो अनुभव छे, शरीर, वाणी, मन, राग-द्वेष-आकुणता वगेरे परभावोना मारा जलुवा-हेअवामां आधार नथी. ते अश्रव अेनी भेणाअे स्वतंत्रपणे विलसी रह्युं छे, परिलुमी रह्युं छे, ते राग-द्वेष वगेरेना भावोने द्रव्यदष्टि अे अश्रवमां गण्या छे. ते अश्रवतुं अेनी भेणाअे अहलवा-पणुं-परिलुमवापणुं छे तेमां मारा अैतन्यनो लाथ नथी. शरीर-वाणी-मन ते अणुं अेनी भेणाअे स्वतंत्रपणे विलसी रह्युं छे. शरीरतुं काम शरीर करे अने आत्मातुं काम आत्मा करे, कांठ कळे छे ने के अमे णीजना काम सुधारी ढर्ये ! पण ज्यां शरीरतुं आत्मा कांठ करे नहि तो पछी णीजतुं तो करे न कयांथी ? शरीर शरीरतुं काम करे, वाणी वाणीतुं काम करे, मन मनतुं काम करे अे रीति नउ पुद्गल द्रव्यो पण सौ ऋदे ऋदा स्वतंत्रपणे विलसी रखा छे. ते नउ नउ पण अेक णीजतुं कांठ करे नहि तो पछी आत्मा नउतुं करे ते तो लाय न कयांथी ! ज्ञानीने पुरुषार्थनी मंढताअे अवस्थामां राग-द्वेष थाय छे परंतु ते निमित्ताधीन भाव छे तेथी द्रव्यदष्टिअे तेने अश्रवमां गण्या छे.

૪૬૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એક આત્મા પોતાનું પણ કામ કરે અને શરીરનું પણ કામ કરે એમ એક દ્રવ્ય બે દ્રવ્યોની અવસ્થાને કરે તેમ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં બને નહિ પરંતુ અજ્ઞાનીઓને તેવો ભ્રમ પેસી ગયો છે. આત્મા જ્ઞાનભાવે જ્ઞાનનો કર્તા અને અજ્ઞાનભાવે રાગ-દ્વેષનો કર્તા થાય બાકી પર દ્રવ્યનો કર્તા જ્ઞાની તો નથી પણ અજ્ઞાની પણ નથી, અજ્ઞાની માત્ર માને છે કે હું પરનું કાર્ય કરી દઉં છું તે ઊંઘી માન્યતાને તે કરે છે બાકી પર એવા શરીર વાણી મનનાં કામ અજ્ઞાની પણ કરી શકતો નથી.

કોઈ કહે કે રોગ વખતે બોલી ચાલી શકે નહિ પણ નિરોગતા વખતે તો આત્મા બોલવા-ચાલવાનું કામ કરે ને? તેનો ઉત્તર:-સમયસારની ૯૬ મી ગાથામાં આચાર્ય દેવે આ શરીરને મૃતક કલેવર કહ્યું છે, જીવ સહિત શરીરને મડદું કહ્યું છે, જેમ પાણીના સંયોગે પીત્તળના કળશને પાણીનો કળશો કહેવાય છે તેમ શરીરમાં જીવ છે માટે તેને સચેતન કહ્યું છે, મૃતક કલેવરમાં અમૃતરૂપ વિજ્ઞાનઘન આત્મા મુંઝાણો છે તેથી તે પ્રકારના ભાવનો કર્તા પ્રતિભાસે છે. શરીર સાથે આત્મા છે તેથી તેને સચેતન કહ્યું બાકી તો તે શરીર જ્ઞાન-દર્શનથી બાકી મડદું જ છે. અજ્ઞાનને લઈને હું શરીરનું આમ તેમ કરી શકું છું તેમ તેને લાગે છે પણ રોગ કે નિરોગ કોઈ પણ વખતે આત્મા શરીરાદિનું કાંઈ પણ કરવા સમર્થ છે જ નહિ. જડ અને ચૈતન્ય બંને પદાર્થો તદ્દન જુદા જુદાં જ છે, જુદા તે જુદાનું કાંઈ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં કરી શકે જ નહિ.

ધર્મી જીવ એટલે ભગવાનનો ભક્ત, ભગવાનનો દાસ તે જડની સ્વતંત્ર અવસ્થા જડથી થતી દેખી વિકારી અવસ્થાને પણ આત્માથી જુદી જાણે છે. અસ્થિરતાને કારણે અદ્ય વિકારી અવસ્થા થાય છે ચૈતન્યની અવસ્થામાં, પણ તે ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી તેથી તેને પોતાથી જુદી જાણે છે.

જેવો આત્માનો સ્વભાવ મર્યાદા વગરનો છે, તેવો ઊંઘો પડ્યો ઊંઘી માન્યતામાં અમર્યાદપણે મોહ ફેલાઈ રહ્યો છે બેહદ અજ્ઞાન થઈ ગયું છે. અજ્ઞાન એજ સંસારનું બીજ છે અને સમ્યજ્ઞાન તે મોક્ષનું બીજ છે.

આત્માના જ્ઞાન લક્ષણમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ત્રણે સમાઈ જાય છે. જાણવું જોવું આદિ અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છે તે સિવાય પરનું કાંઈ પણ કરી શકતો જ નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં કાંઈ પણ કરી શકે જ નહિ તોપણ અજ્ઞાનીનો મોહ કેમ નાચે છે? આચાર્ય દેવને પ્રશસ્ત રાગ છે તેથી ધર્મ ન સમજે તેના પ્રત્યે પ્રશસ્ત બેદ આવી જાય છે.

ડૉક્ટર સારા હોય તો રોગ મટાડી દે એવો તારો અભિપ્રાય છે તે તદ્દન ખોટો છે ગમે તેવા સારા ડૉક્ટર હોય તોપણ ડૉક્ટર શું કરી શકે તેમ છે, ડૉક્ટરો પોતે કેમ

ગાથા-૬૮]

[૪૬૫

ચાલ્યા જાય છે માટે ગમે તેટલા ઉપાય કર તોપણ જે સંયોગ મળવાનો તે ફરવાનો નહિ, જે ફરવાનો તે મળવાનો નહિ, કોઈ કોઈનું કાંઈ પણ કરી શકતું જ નથી, આચાર્યદેવ કહે છે કે આમ છે તો પણ અજ્ઞાનીનો મોહ કેમ નાચે છે ?

અજ્ઞાનીના અભિમાનનો ફેલાવ વાણીનું કરું, ઢેહનું કરું, છોકરાનું કરું, મકાનનું કરું, વગેરે બધા કાર્યોમાં ફેલાએલો છે. કેટલાક કહે છે કે પહેલાં બીજાનું કલ્યાણ કરી દઉં પછી આપણે કલ્યાણ કરશું પણ ભાઈ! જે પોતે જ સમજ્યો નથી તે બીજાને શું સમજવી શકશે, બીજાનું કલ્યાણ થવું તે તેના આધારે છે, બીજાનું કલ્યાણ થવું તે તારા આધારે નથી. સામાનો પુરુષાર્થ ઉપડ્યા વિના તે તરી શકે તેમ નથી. બીજાને હું તારી દઉં છું એવી માન્યતા તે અજ્ઞાનીનો મોહ છે. સત્ને શોધવાનું કહેવાય છે તેમાં એમ કહેવાય છે કે તું સત્ને શોધવાનો પુરુષાર્થ કર, સત્ને શોધવામાં પણ પોતાનો પુરુષાર્થ છે, તારી સત્ની ખરી જિજ્ઞાસા છે તો તને સત્ મળશે જ, સદ્ગુરુનો યોગ મળવો તે પુણ્યાધીન છે તેનો પોતે કર્તા નથી પરંતુ જેને સત્ સમજવાની ખરી જિજ્ઞાસા જાગે તેને કાં તો સત્ સ્વરૂપ અંદરથી સમજાય અને કાં તો સદ્ગુરુનો યોગ મળી જ જાય એવો સંબંધ છે.

આચાર્યદેવ કહે છે કે અજ્ઞાનીને શરીર માફ, વાણી મારી, રાગ મારો, દ્વેષ મારો, કુટુંબ માફ વગેરે મોહ કેમ નાચે છે ?

વળી ફરી કહે છે કે મોહ નાચે છે તો નાચો ! તોપણ વસ્તુસ્વભાવ ફરી જાય તેમ નથી.

(વસંતતિલકા)

અસ્મિન્નાદિનિ મહત્યવિવેકનાટયે

વર્ણાદિમાન્નટતિ પુદ્ગલ એવ નાન્યઃ ।

રાગાદિપુદ્ગલવિકારવિરુદ્ધશુદ્ધ-

ચૈતન્યઘાતુમયમૂર્તિરયં ચ જીવઃ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ :— આ અનાદિ કાળના મોટા અવિવેકના નાટકમાં અથવા નાચમાં વર્ણાદિમાન્ પુદ્ગલ જ નાચે છે, અન્ય કોઈ નહિ; (અભિદ જ્ઞાનમાં પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે, જીવ તો અનેક પ્રકારનો છે નહિ) અને આ જીવ તો રાગાદિક પુદ્ગલવિકારોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધ ચૈતન્યઘાતુમય મૂર્તિ છે.

આચાર્યદેવે છેલ્લા કળશ પણ બહુ અદ્ભુત મૂક્યા છે. આ અવિવેકના નાટકમાં સ. પ્ર. ૫૯

૪૬૬]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જીવો પુદ્ગલ જ નાચી રહ્યું છે. રાગ-દ્વેષ વિકાર બધા પરભાવ છે તે મારું સ્વરૂપ નથી એવું જીવું ભાન કરવાની જેને તાકાત નથી તેનું શ્રદ્ધારૂપ મૂળીયું જ સાબું નથી, જેણે પરભાવથી જીવો વિવેક કરી, પર સાથે એકત્વપણાની બુદ્ધિરૂપ મૂળીયાને ઉખેડી નાખ્યું પછી તેને અલ્પ અસ્થિરતારૂપ ડાળા પાંદડાં રહેશે તોપણ તે મુકાર્ષ જવાના, ક્ષય થઈ જવાના.

ભગવાન આત્મા તો જાણનાર-જેનાર છે. આ જે જડ નાચે છે તે મારું સ્વરૂપ નહિ. હું તો જાણનાર ને જેનાર છું એવું અંતરથી ભાન થાય તેનું નામ ધર્મ અને તેનું નામ મુક્તિનો ઉપાય છે. હું તો જાણનાર ને જેનાર છું તે જ મારું સ્વરૂપ છે, તેના ભાન વિના અજ્ઞાનપણે જે નાચે છે તે બધું જડ છે એમ અહીં કહ્યું છે. ચૈતન્યના અજ્ઞાન અને વિકારી પરિણામને પણ અહીં જડ કહી દીધા છે. ચૈતન પ્રગટ લક્ષણુ તે સદા મોજૂદ છે, અભેદ જ્ઞાનમાં એટલે કે સમ્યજ્ઞાનમાં આ બધું પુદ્ગલ જ અનેક પ્રકારનું દેખાય છે, જીવ અનેક પ્રકારનો દેખાતો નથી, માટે જે બધો દેખાય છે તે પુદ્ગલનો જ નાચ છે.

એક કલમથી એક અક્ષર લખવો તે જડની સ્વતંત્ર ક્રિયા છે. આત્માથી તે ક્રિયા થઈ શકતી નથી. અજ્ઞાની માને છે કે આ મારાથી લખાય છે, જ્ઞાની માને છે કે હું તે લખવાની ક્રિયાનો જ્ઞાતા છું. લખવાની ક્રિયા સ્વતંત્રપણે જડથી થાય છે.

ભગવાન આત્મામાં અલ્પ વિકારી અવસ્થા જે થાય છે તે ક્ષણિક છે, ચૈતન્યનું લક્ષણુ વિકારથી વિલક્ષણુ છે, વિકાર લક્ષણુ જડનું છે, આત્માનું લક્ષણુ નિર્વિકાર છે. આત્માનું સ્વરૂપ ઓળખીને તેમાં ઠરવું તે જ ધર્મ છે; તે સિવાયનો જે રાગાદિ વિકાર છે તે બધો આત્માથી વિલક્ષણુ છે. ભગવાન આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુ ચૈતન્યપણા વડે ઓપીત ને શોભિત છે. આ કેને કહેવાય છે? કેવળીને કહેવાય છે? કેવળીને આ લક્ષણુ બતાવવાનું હોય? અરે! પ્રથમ ભૂમિકાવાળાને આ લક્ષણુ બતાવે છે, જેને આત્માના લક્ષણુની ખબર નથી તેને કહે છે કે તારું લક્ષણુ તો શુદ્ધ ચૈતન્ય ધાતુમય છે.

જેમ ઢાંકણું, કાજળી અને ધૂમાડા વિનાનો અંગારો તો લાલ ચોળ છે, તેમ ભગવાન આત્મામાં આ શરીરનું ઢાંકણું નથી, રાગ-દ્વેષનો ધૂમાડો નથી અને કર્મની કાજળી નથી તેવો આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યમય મૂર્તિ છે તેનો વારંવાર પરિચય કર, તે જ ધર્મ છે. ધાતુ એટલે ધરી રાખે. આત્મા ધોતે અનંતગુણથી ટકી રહ્યો છે. શરીર વાણીથી તે ટકી રહ્યો નથી તેને ઓળખ! તેની રુચિ કર! તે જ હિતનો રસ્તો છે, ખીજો કોઈ હિતનો રસ્તો નથી.

આત્મા પદાર્થ છે, તત્ત્વ છે, ગુણ વગરનો કોઈ પદાર્થ હોય નહિ, ગુણી વગરનો ગુણ હોય નહિ, દ્રવ્ય અને ગુણ બંને વસ્તુથી અલિપ્ત છે, વસ્તુ સ્વરૂપ જેમ છે તેમ આગળીને તેમાં ઠરવાથી ધર્મ થાય છે, પરંતુ દ્રવ્યના પરિણમનને હું બદલાવી શકું છું એવી ઊંઘી માન્યતા છે, તે ચોરાશીના ભ્રમણનું મૂળ છે, આત્માનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ આગળીને તેમાં ઠરવું તે ભવ ભ્રમણના છેદનનો ઉપાય છે.

શરીર મન વાણી તો ચૈતન્યમાં નથી પણ ચૈતન્યની અવસ્થામાં થાય છે એવા ત્રિવિકારોને દેખી એવો ભ્રમ ન કરવો કે આ મારો સ્વભાવ છે, આત્મા તો જ્ઞાયક મૂર્તિ છે, જાણક સ્વભાવવાળું તત્ત્વ છે તેની પર્યાયમાં જે કોઈ વિકારની લાગણી થાય તેને જ્ઞાતા ભાવે જાણી લેવી પણ એવો ભ્રમ ન કરવો કે આ પણ મારો સ્વભાવ છે. પુણ્ય-પાપના જે જે પરિણામ આવે તે બધા આત્માના ઘરની ચીજ નથી, આત્માનો સ્વભાવ નથી, માટે તે અધર્મ છે, એમ ત્રિલોકનાથ ભગવાન કહે છે. આકરું પડશે પણ આત્માનું હિત કરવું હોય તો સમજ્યા વિના છૂટકો નથી, આત્માનો જ્ઞાયક ધર્મ સિવાય બીજા કોઈ પુણ્ય-પાપના પરિણામ તે આત્માનો ધર્મ નથી, પુણ્ય-પાપના પરિણામ થાય તે જુદી વાત છે, અને તેમાં ધર્મ માનવો તે જુદી વાત છે, પુણ્ય-પાપના પરિણામ થતાં દેખીને એવો ભ્રમ ન કરવો કે આ મારો ધર્મ છે પરંતુ વિષે પોતીકાપણાની માન્યતા તે અનંત સંસારનું મૂળિયું છે.

ત્રિવિકારોને થતાં દેખીને એવો ભ્રમ ન કરવો કે આ ચૈતન્ય જ છે કારણ કે તે વિષે દલીલ મૂકી છે, ન્યાય મૂક્યો છે કે તે ચૈતન્યની સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપે તો ચૈતન્યના કહેવાય. રાગાદિ વિકારો તો સર્વ અવસ્થાઓમાં વ્યાપતા નથી-ભોક્ષ અવસ્થામાં તેમનો અભાવ થાય છે માટે તે ચૈતન્યના ઘરની ચીજ નથી. રાગાદિ વિકારો આત્માની સર્વ અવસ્થાઓમાં એટલે કે સિદ્ધની અવસ્થામાં પણ જે રહેતાં હોય તો આત્માનો ધર્મ કહેવાય પણ તે આત્માની સર્વ હાલતમાં રહેતા નથી ભોક્ષમાં તેનો અભાવ થાય છે માટે તે આત્માનો ધર્મ નથી. વળી તે રાગાદિ વિકારોનો અનુભવ પણ આકુળતા-મય દુઃખરૂપ છે, માટે તે ચૈતન્ય નથી, ચૈતન્યનો સ્વભાવ નથી જડના નિમિત્તે થતાં હોવાથી જડ છે ચૈતન્યનો સ્વભાવ તો નિરાકુળ છે.

પાપ વિકાર અને પુણ્ય વિકાર બંને આકુળતામય છે. પરંતુ અજ્ઞાની લોકો કહે છે કે પુણ્યના ફળ મીઠાં લાગે અને પાપના ફળ કડવાં લાગે, પણ અરે ભાઈ! પુણ્ય-પાપના વર્તમાનમાં જે પરિણામ થાય છે તે પણ દુઃખરૂપ છે, આકુળિત છે તો પછી

૪૬૮]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

એના ક્ષણ તો મીઠાં હોય જ ક્યાંથી? જે વર્તમાનમાં જ દુઃખરૂપ છે તો પછી તેનું ક્ષણ પણ દુઃખરૂપ જ હોય, અજ્ઞાનીને ભ્રમથી સુખ લાગે છે, જેને ઝેર ચડ્યું હોય તેને લીંબડા ખવરાવે તોપણ કડવો ન લાગે; લીંબડાની કડવાશ મટી ન જાય પણ ઝેરને લઈને કડવો ન લાગે તેમ અજ્ઞાનની ઊંધાઈના જ્વેરથી પુણ્યના ક્ષણ મૂર્ખને મીઠાં લાગે છે, પણ તે ઝેરના ક્ષણ છે, અમૃત વેલડીના ક્ષણ નથી. ઊંધી માન્યતાનું ઝેર ચડ્યું છે તેથી પુણ્યના ક્ષણ મીઠાં લાગે છે. પણ પુણ્યના ભાવ અને પુણ્યના ક્ષણ બંને દુઃખરૂપ જ છે. અજ્ઞાનીએ માત્ર સુખ કદપી લીધું છે.

પૈસા મળ્યા, ધૂળના ઢગલા મળ્યા તે કોઈ સુખ આપતા નથી, એ બહારના સંયોગ સુખદુઃખ આપવા સમર્થ નથી. પોતે રાગ-દ્વેષ કરી બહારના સંયોગમાં સુખદુઃખ કદપી લીધું છે. ભાઈસાહેબ મરણ પથારીએ પડ્યા હોય, દીકરી, બહેનો, નોકર, ચાકર, વગેરે બધા ખમા ખમા કરતાં હોય, ખાયડી પંખા નાખતી હોય બધી અનુકૂળતા હોય, સો સો માણસો બેટાની જેમ ટગટગ સામા ઉભા જોતાં હોય, અરેરે! એણે કર્યા હશે તે આપણે જોયા હશે એમ બોલે પણ કોઈ સાલ નાખવા સમર્થ નથી, કોઈ ઝવાડી દેવા સમર્થ નથી. બહારના સંયોગ આત્માને સુખી કરવા કે દુઃખી કરવા સમર્થ નથી પોતે રાગ કરી સુખ માની એસે છે, પુણ્ય-પાપનો ભાવ તે આત્માની ઊંધાઈનો ભાવ છે, સવળાઈનો ભાવ નથી માટે ઊંધાઈનો ભાવ હોય તે આત્માનો સ્વભાવ ન હોય જેને પુણ્યના ક્ષણ મીઠાં લાગે છે તેને અનંત સંસારનું પરિભ્રમણ ઉભું છે.

ચૈતન્ય ભગવાન આત્મામાં પુણ્ય-પાપનો અનુભવ દુઃખરૂપ છે બંને ચંડાલણીના પુત્રો છે આત્મા અમૃતપિંડ છે. એનો આશ્રય લીધા વિના કોઈ દિવસ કોઈને હિત થયું નથી, થતું નથી, અને થવાનું પણ નથી. આત્મા આનંદ મૂર્તિ છે તેની પર્યાયમાં જે પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય છે. તે ઝેર છે તે આત્મસ્વભાવનું ખૂન કરનાર છે. પુણ્ય-પાપનાં ભાવ જ દુઃખરૂપ છે પછી તેના ક્ષણની વાત તો આધી રહી, તે તો સુખરૂપ હોય જ ક્યાંથી? આત્માના સ્વભાવનું વેદન તો શાંત નિરાકુળ છે એની આળખાણ કર્યા વિના આત્માનો અનુભવ થઈ શકે નહિ, પુણ્ય-પાપના ભાવ આત્માને શાંતિ આપે નહિ, આત્માનો સ્વભાવ આત્માને શાંતિ આપે. પુણ્ય-પાપના ભાવ થાય તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. જે જેનો સ્વભાવ નથી તેનો આશ્રય લેવાથી સ્વભાવ કેમ પ્રગટે! ન પ્રગટે, સત્થી સત્ પ્રગટે પણ અસત્થી સત્ ન પ્રગટે. આત્મા અનંતગુણનો પિંડ છે, તેની વર્તમાન અવસ્થામાં માત્ર રાગદ્વેષ થાય છે, તે આત્માનો સ્વભાવ નથી, આકુળતામય છે, માટે જડ છે. આમ બંનેનું જુદું જ્ઞાન કરવાથી બાહુનારૂં તત્ત્વ પ્રગટ થાય છે.

ગાથા-૬૮]

[૪૬૯

હવે ભેદજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિદ્વારા આ જ્ઞાતા દ્રવ્ય પોતે પ્રગટ થાય છે એમ કળશમાં મહિમા કરી અધિકાર પૂર્ણ કરે છે:—

(મન્દાકિંતા)

इत्थं ज्ञानक्रकचकलनापाटनं नाटयित्वा
जीवाजीवौ स्फुटविघटनं नैव यावत्प्रयातः ।
विश्वं व्याप्य प्रसभविकसद्व्यक्तचिन्मात्रशक्त्या
ज्ञातृद्रव्यं स्वयमतिरसात्तावदुच्चैश्चकाशे ॥ ४५ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી કરવતનો જે વારંવાર અભ્યાસ તેને નચાવીને જ્યાં જીવ અને અજીવ બંને પ્રગટપણે જુદા ન થયા, ત્યાં તો જ્ઞાતાદ્રવ્ય, અત્યંત વિકાસરૂપ થતી પોતાની પ્રગટ ચિન્માત્રશક્તિ વડે વિશ્વને વ્યાપીને, પોતાની મેળે જ અતિવેગથી ઉગ્રપણે અર્થાત્ અત્યંતપણે પ્રકાશી નીકળ્યું.

જેમ લાકડાની સંધિ જોઈ ને વચ્ચે કરવત મૂકે એટલે લાકડાના બે કટકા થઈ જાય છે; તેમ પ્રથમ ઓળખાણ કરે કે હું તો આ જ્ઞાન, શાંતિ, અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ વગેરે અનંતગુણનો પિંડ છું. તે સિવાય શરીર-મન-વાણી અને અંદર થતાં પુણ્ય-પાપના પરિણામ તે બધા પર છે એમ સ્વભાવ અને વિભાવની સંધિ જોઈને જ્ઞાન કરવત વડે બંનેને જુદા કરવા-રેંસી નાખવા.

રાગ-દ્વેષના ભાવ તો પસંદતા-અહસતા ભાવ છે અને હું તો કાયમી શાશ્વત વસ્તુ છું, તેમ આત્માના સ્વભાવ અને વિભાવ વચ્ચે કરવત મૂકવી, બે ને જુદા કરવા અને જ્ઞાતામાં એકાગ્ર થવું તેનું નામ કરવત મૂકી કહેવાય.

એક પરમાણુનો કણીયો પણ મારામાં નથી, એક રાગનો અંશ પણ હું નથી; હું તો અનંતગુણનો પિંડ શુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ છું એમ શ્રદ્ધા કરી એમાં ઠરવું તે ચારિત્ર છે, જ્ઞાયક આત્મામાં જ્ઞાયકનું જ્ઞાન, જ્ઞાયકની પ્રતીત અને જ્ઞાયકનું ચારિત્ર તે ત્રણે સમાઈ જાય છે. જેમ લાકડાના બે કટકા કરવા હોય તો કરવતને વારંવાર ઘસવું પડે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી કરવતનો વારંવાર અભ્યાસ કરી, વારંવાર ટેવ પાડી, વારંવાર નચાવીને જ્ઞાયકદ્રવ્યમાં એકાગ્ર થવામાં ખૂબ પ્રવીણ થઈને જીવ અજીવ બંનેને ભિન્ન ભિન્ન કરવા. જ્ઞાનરૂપી કરવતને નચાવતા નચાવતા જીવ અને અજીવ બંને પ્રગટપણે જુદા ન થયા ત્યાં તો જ્ઞાતાદ્રવ્યમાં લીન થઈ ગયો તેથી જ્ઞાતાદ્રવ્ય અત્યંતપણે પ્રકાશી નીકળ્યું, અને જ્ઞાતાદ્રવ્યમાં લીન થતાં જીવ-અજીવ બંને જુદા થયા.

જ્ઞાયકનું જ્ઞાન કરવું, તેની પ્રતીત કરવી અને તેમાં એકાગ્ર થવું એવો આત્માનો

૪૭૦]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જ્ઞાનકાંડ સ્વભાવ છે, જડની ક્રિયા કરવી એવો ક્રિયાકાંડ આત્માનો સ્વભાવ નથી; આત્માની અરૂપી ક્રિયા આત્મામાં છે. પરના ક્રિયાકાંડ આત્મામાં નથી. કોઈ કહે છે કે નિષ્કામપણે પરની ક્રિયા કર્યા કરવી, પણ હું પરની ક્રિયા કરી શકું છું એવી માન્યતા છે અને પરની ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા છે ત્યાં અનંત સકામપણું છે પણ નિષ્કામપણું નથી. નિષ્કામપણું એનું નામ કહેવાય કે હું પરની ક્રિયા કરી શકતો જ નથી એવી જ્યાં દષ્ટિ છે ત્યાં પરની ક્રિયા કરવાની ઈચ્છા જ ઉડી જાય છે, પછી જે ક્રિયા થાય છે તે સ્વામિત્વબુદ્ધિપૂર્વક થતી નથી. રાગની ક્રિયા, શરીરની ક્રિયા થાય છે, થઈ જાય છે પણ તેમાં સ્વામિત્વબુદ્ધિ નથી, રાગ ઉપર રાગ નથી પણ રાગનો જ્ઞાતા રહે છે. પરની ક્રિયા નિષ્કામપણે કરવી એવી જ્યાં કરવાની બુદ્ધિ છે ત્યાં નિષ્કામદષ્ટિ નથી પણ સકામદષ્ટિ છે. આ વાત આજ માને, કાલ માને, બે ભવે, પાંચ ભવે કે પંદર ભવે માને પણ આ પંથ લીધા સિવાય ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં હિત નથી.

આગલા કળશમાં એમ કહ્યું હતું કે પુદ્ગલદ્રવ્ય નાથે છે અને આ કળશમાં જ્ઞાન કરવતથી 'આમ નિરાગો' આમ નિરાગો' 'આમ નિરાગો' એમ કરવતને નચાવીને એટલે કે પરિણુભાવીને એકાદ્ર થયો ત્યાં જ્ઞાતાદ્રવ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું. આગલા કળશમાં નાસ્તિથી કહ્યું હતું એટલે કે આમ નથી તેમ કહ્યું હતું અને આ કળશમાં અસ્તિથી કહ્યું એટલે કે આમ છે તેમ કહ્યું.

યથાર્થ ચારિત્ર થવાનું કારણ યથાર્થ દર્શન છે. યથાર્થ પ્રતીતિ વિના-યથાર્થ વિશ્વાસ વિના એકાદ્રતા થઈ શકે નહિ માટે એકાદ્ર થવાનું કારણ પ્રથમ આત્માને આગળીને યથાર્થ પ્રતીત કરવી તે છે. ઊંઘી શ્રદ્ધામાં ઊંઘી એકાદ્રતા હોય અને સવળી શ્રદ્ધામાં સવળી એકાદ્રતા હોય.

આ શરીર-વાણી-મન તો મારાથી જુદા છે પણ આ વિકારો છે તે પણ મારાથી જુદા છે, મારાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર શરીરમાં ન હોય પણ મારાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મારામાં હોય; હું તો અનંતગુણનો પિંડ આત્મા છું એમ પરથી જુદાપણાનો બોધ કરવો તેની પ્રતીત કરવી અને તેમાં ઠરવું તે ચારિત્ર છે, આમ આવો અભ્યાસ કરતાં કરતાં જ્ઞાતાદ્રવ્ય ઉદ્ભવે પ્રકાશી નીકળ્યું. જીવ ને અજીવ બંને પ્રગટ જુદા ન થયા ત્યાં તો જ્ઞાતાદ્રવ્ય અત્યંત વિકાસરૂપ થતી પોતાની પ્રગટ ચિન્માત્રશક્તિ વડે વિશ્વને વ્યાપીને પોતાની મેળે જ અતિ વેગથી ઉદ્ભવે અર્થાત્ અત્યંતપણે પ્રકાશી નીકળ્યું, આ જડ અને આ આત્મા એવો અભ્યાસ કરતાં કરતાં જડ ને ચૈતન્ય પ્રગટપણે ભિન્ન ન થયા ત્યાં તો આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં લીન થઈ ગયો, જેમ ફૂલની કળી ખીલે તેમ ખીલી નીકળ્યો અને તેથી જડ ને ચૈતન્ય બે જુદા થઈ ગયા. જેમ ફૂલની કળી ખીલાયેલી હોય અને

ગાથા-૬૮]

[૪૭૧

પછી ખીલી નીકળે, તેમ આત્માના ગુણે શક્તિમાં હતા તે વિકસી નીકળ્યા. આત્મા જ્ઞાન-દર્શન વગેરે અનંતગુણોથી ભરણક ભર્યો છે તે કૂલની કળી જેમ ખીલે તેમ ખીલી નીકળ્યો. ચિન્માત્રશક્તિ એટલે જ્ઞાનમાત્ર શક્તિ વડે વિશ્વને વ્યાપીને એટલે વિશ્વને જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે, જગતના બધા પદાર્થોને જાણવાનો મારો સ્વભાવ છે. મારે અંતે પરને જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ વ્યવહારે છે પણ પરમાર્થે કાંઈ સંબંધ નથી. પરમાર્થે હું મારા જ્ઞાનની પર્યાયને જ જાણું છું પરંતુ તેથી પરને જાણતો જ નથી એમ નથી પણ પરને જાણે છે ખરો, સ્વ-પર પ્રકાશક આત્માનો સ્વભાવ છે, નિશ્ચયથી પોતાના જ્ઞાનની પર્યાયને જાણે છે પણ વ્યવહારથી પરને જાણે છે ખરો એમ સમસ્ત પદાર્થને જાણવાનો મારો સ્વભાવ છે એમ જાણતો તે પોતાની મેળે જ પરના આશ્રય વિના, અવલંબન વિના સ્વતંત્રપણે અતિવેગથી જ્ઞાતાદ્રવ્ય ખીલી નીકળ્યું. વારંવાર અભ્યાસ કરતાં અંતે સ્વસન્મુખની પ્રતીતિ થતાં એકાગ્રતા થાય ત્યાં તે અતિવેગથી ઉત્તરપણે જ્ઞાતાદ્રવ્ય પ્રકાશી નીકળે છે તેમાં જરાય વાર લાગતી નથી.

ભાવાર્થનો અર્થ:—જ્યાં જીવ અંતે જડ બંને સ્પષ્ટપણે ભિન્ન સમજાયા કે અહા! હું જુદો અંતે આ વિકારો જુદા એમ સમજતાં તુરત જ નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો, સમ્યગ્દર્શન થયું, પ્રથમમાં પ્રથમ બોધબીજ પ્રાપ્ત થયું, શ્રદ્ધારૂપી બીજડું પ્રગટ થયું, પ્રથમમાં પ્રથમ ધર્મ થયો. બુદ્ધિપૂર્વકના રાગમિશ્રિત વિચારો છૂટી ગયા, હું આત્મા છું, શાંત સ્વરૂપે છું, એવા બુદ્ધિપૂર્વકના વિચારો પણ છૂટી ગયા અંતે નિર્વિકલ્પ આનંદમય અનુભવ થયો અહા! અનંત સમૃદ્ધિ પ્રગટી.

બેદજ્ઞાનથી જુદું પાડતાં પાડતાં એકાગ્ર થતાં થતાં અનુભવ થયો સમ્યગ્દર્શન થયું અંતર શુદ્ધિ વધી, હું આત્મા આવો, આવો, તેવા બુદ્ધિપૂર્વકના વિચારો પણ છૂટી ગયા. આ પ્રથમમાં પ્રથમ એકડાની વાત છે, એલ, એલ, બીની વાત નથી. આ તે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનની વાત છે, ઘરે દીકરાના લગ્ન હોય, પડઘમ વાજાં બે ચાર લાવ્યો હોય, કૂલવાડી લાવ્યો હોય, વરઘોડા ચડાવવા હોય, તેમાં એવો વિચારમાં ચડે કે આમ વરઘોડા ચડાવવા અંતે પછી આમ વાજાં વગડાવવા તેમ બે ઘડી એકાગ્રતામાં એવો મશગૂલ થઈ જાય કે બહાર શું થાય છે તેની પણ ખબર ન રહે, બહાર મોટા ઢોલ વાગતા હોય તેપણ ખ્યાલ ન રહે. એમ સંસારને લક્ષે આવો એકાગ્ર થઈ જાય છે. ઉપાધિના પ્રેમની મીઠાશે ચડ્યો બહારનું ભૂંટી જાય છે તેમ નિરૂપાધિક તત્ત્વની મીઠાશે ચડ્યો કે અહા! હું તે આ સ્વભાવને વરઘોડે ચડનારો છું, બહારના વરઘોડા તે બધા જડના ઠાઠ છે તેમાં સુખ નથી પણ દુઃખ છે, સંસારના વરઘોડા ચોરાશીના ચોકમાં ઉતારનારા છે, મારા સ્વભાવની ઓળખાણ કરીને તેમાં ઠરવાથી અનંત જન્મ

૪૭૨]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

મરણનું દુઃખ ટાળીને સ્વભાવની અનંત સમૃદ્ધિ, અનંત સુખ પ્રગટ કરનાર છે તે જ ખરો વરધોડો છે. મારા સ્વભાવમાં બહારનું અવલંબન નથી, શરીર, મન, વાણી અને વિકલ્પથી હું રહિત છું એમ વિચાર કરતાં જ્યાં સ્વભાવમાં જન્મવટ થઈ, ત્યાં નિર્વિકલ્પ અનુભવ થયો. સંસારની મીઠાશે પણ ક્ષણવાર બહારનું ચૂકી જાય છે, તે પછી સ્વભાવમાં જન્મેલો તે ચૂકી જ જાય, કારણ કે તે પોતાનો સ્વભાવ છે. આનું નામ ધર્મ છે. પુણ્ય-પાપના પરિણામથી ધર્મ ત્રણકાળ ત્રણલોકમાં થાય તેમ નથી. અસતને રસ્તે સત ત્રણકાળમાં આવે નહિ, વસ્તુ સ્વરૂપ કઈ જાતનું છે તે સમજવા માટે પ્રથમ યથાર્થ શ્રવણ કરવું જોઈએ. રાગ-દ્વેષ અને ભ્રાંતિરૂપ વિકારના હિંડોળે હીંચકે છે અને એક કલાક કે બે કલાક શ્રવણ કર્યું અને કહે કે બસ હવે અમે કરી લઈશું, પણ ભાઈ! અનંતકાળનાં કેટલી જાતનાં ઊંઘા લાકડાં પેસી ગયાં છે તે કાઢવા માટે સત-સમાગમ કરી વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તે વિના સમજાય તેમ નથી. એક બે કલાક સાંભળી લેશું એટલે ધર્મ થઈ જશે એવી પુરુષાર્થની મંદતાથી પુરુષાર્થ નહિ ઉપડે, જેને આત્માનું હિત કરવાની રુચિ થઈ તે ઉછું ન માગે.

કળશમાં 'વિદ્યને વ્યાપીને' એટલે કે વિદ્યને જાણીને જ્ઞાતાદ્રવ્ય પ્રગટ થાય છે. એમ છે તેનો અર્થ એવો છે કે સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા શ્રુતજ્ઞાન વડે વિદ્યના સમસ્ત ભાવોને સંક્ષેપથી અથવા વિસ્તારથી જાણે છે અને નિશ્ચયથી વિદ્યને પ્રત્યક્ષ જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે માટે વિદ્યને જાણે છે એમ કહ્યું છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શ્રુતજ્ઞાન વડે એટલે કે આત્માના નિર્મળ જ્ઞાન દ્વારા ચૌદે બ્રહ્માંડના ભાવોને જાણે છે, જેમ એકથી દશના આંક શીખ્યો તેમાં બધા પસાખાંનો આંકડો આવી ગયો છે, સો એ આંકડાનો આંક એકથી દશ શીખ્યો તેમાં આવી ગયો છે; એવી રીતે જ્યાં મારો ચૈતન્ય ભગવાન પરથી નિરાળો છે એવું ચારે પડખેથી ભાન થયું ત્યાં બધા પસાખાંની ખખર પડી ગઈ, જગત કેમ ચાલે છે તે જાણવાની રીત બધી હાથમાં આવી છે, જેણે આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું, આત્માનું જ્યાં ભાન થયું ત્યાં ચૌદે બ્રહ્માંડના ભાવોને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંક્ષેપથી અથવા વિસ્તારથી જાણી શકે છે અને બધાને પ્રત્યક્ષ જાણવાનો તેનો સ્વભાવ છે એ રીતે કેવળજ્ઞાન નથી થયું તોપણ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ વિદ્યને જાણે છે તેમ કહ્યું છે. આ કળશનો એક આશય આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શનનો છે અને બીજો આશય કેવળજ્ઞાનનો છે.

જીવ-અજીવનો અનાદિ જે સંયોગ, એટલે કે માત્ર એક સાથે રહ્યા છે પણ એક-રૂપ થયા નથી, તે સંયોગ કેવળ જુદો પડ્યા પહેલાં અર્થાત્ જીવનો મોક્ષ થયા પહેલાં, આત્માને જડનું ભેદજ્ઞાન વારંવાર ભાવતાં ભાવતાં અમુક દશા થતાં નિર્વિકલ્પ ધારા જામી—જેમાં કેવળ આત્માનો અનુભવ રહ્યો. ગુણી આત્માના લક્ષે એકાગ્ર થયો અને

ગાથા-૬૮]

[૪૭૩

શ્રેણી જ્યાં જન્મી ત્યાં એકલો આત્માનો અનુભવ રહ્યો, લીનતાની જમવટ થતાં યુદ્ધિ-પૂર્વક વિચારો હતા તે છૂટ્યા ને તેથી પણ વધારે શ્રેણી જન્મતાં અયુદ્ધિપૂર્વકના વિચારો પણ છૂટ્યા ને અત્યંત વેગથી આગળ વધતાં કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું. જે સ્વભાવ પહેલાં શક્તિમાં હતો તે સ્વભાવ સાક્ષાતપણે પ્રગટ થયો. પ્રથમ સમ્યગ્દર્શનનો અભ્યાસ કર્યો, પછી સ્થિરતાનો પ્રયત્ન કર્યો ને પછી કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું ત્યારપછી મોક્ષ થાય છે, અને મોક્ષ થતાં અઘાતિ કર્મનો પણ નાશ થાય છે આ પરથી ભિન્ન થવાની-જુદા થવાની રીત છે આ સ્વતંત્ર મુખનો ઉપાય છે.

પહેલાં તો સત્સમાગમ વડે સમજે કે સ્વાશ્રય શું અને પરાશ્રય શું, તેની બરાબર ઓળખાણ કરીને તેનો અભ્યાસ કરતાં સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય, સમ્યગ્દર્શન થતાં જગતના સમસ્ત ભાવોને જાણે છે, જેમ એકથી દસ આંકનું જ્ઞાન થતાં સો એ આંકનું જ્ઞાન તેમાં આવી જાય છે, એ રીતે આત્માનું ભાન થતાં સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ બધા ભાવોને જાણે છે, સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને સ્થિરતા કરવાની ત્રેવડ-શક્તિ પ્રગટે છે, અને સ્થિરતા કરવાથી કેવળજ્ઞાન પ્રગટે છે, તે કેવળજ્ઞાનમાં બધું સાક્ષાત્ પૂર્ણપણે જણાય છે.

આ પ્રમાણે જીવ અને અજીવ જુદા જુદા થઈને રંગભૂમિમાંથી બહાર નીકળી ગયા, આ સમયસારને નાટકની ઉપમાં આપી છે, રંગભૂમિમાં જડ અને ચૈતન્ય ભેગા થઈને નાચતા હતા તે બંને જુદા પડી ગયા.

આ સમયસારને નાટકરૂપે વર્ણવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે જેમ નાટકમાં કોઈ રાજાનો વેપ ભજવે, દ્રષ્ટાંત તરીકે ભર્તૃહરિનો વેપ ભજવે તો ત્રણ કલાકમાં ભર્તૃહરિ રાજાનું આખી જાંઘીનું સ્વરૂપ બતાવી દે છે; તેમ આત્મા અને કર્મ અનાદિના ભેગા છે તેને જાણે મારા માન્યા છે તે જીવોને આત્માનું સ્વરૂપ બતાવીને જીવોને એકદમ મોક્ષ લઈ જવા માટે આચાર્યદેવે ઠાપ ગાથામાં ટુંકામાં બધું સ્વરૂપ બતાવી દીધું છે.

જીવ-અજીવ અધિકારમાં પહેલાં ૩૮ ગાથામાં રંગભૂમિ સ્થળ કહ્યું, ત્યારપછી નૃત્યના આખાડામાં જીવ-અજીવ બંને એક થઈને પ્રવેશ કરે છે, અને બંનેએ એક-પણાનો સ્વાંગ રમ્યો છે છતાં પણ બંનેની પ્રવૃત્તિ ક્ષણે ક્ષણે જુદી જુદી છે, જડની અવસ્થાનો આત્મા આધાર નથી અને આત્માની અવસ્થાનો જડ આધાર નથી, પણ અજ્ઞાન અવસ્થામાં બંને ભેગા થઈને નાચતાં હતા ત્યાં સમ્યગ્જ્ઞાની લક્ષણ-ભેદથી પરીક્ષા કરીને જીવ અજીવ બંનેને જુદા જાણ્યા તેથી સ્વાંગ પૂરો થયો. જેમ ભાંડ નાચવા આવે ને પછી ઘરનો માણસ તેને ઓળખી જાય કે અરે આ તો પેલો ભાંડ ! આ તો પેલો રૂપો ! એમ જ્યાં ઓળખ્યો ત્યાં તો પેલો ભાંડ ગાલ કુલાવીને ચાલ્યો ન. પ્ર. ૬૦

૪૭૪]

[સમયસાર પ્રવચન ભાગ-૩

જાય છે, તેમ જડ ને ચૈતન્ય બે ભેગા નાચતા હતા તેને સમ્યક્જ્ઞાનીએ જુદા જાણ્યા તેથી જુદા થઈ ગયા, રંગભૂમિમાંથી નીકળી ગયા પરમાણુ જગતમાં રહી ગયા અને આત્માનો મોક્ષ થઈ ગયો.

જીવ અજીવ અનાદિ સંયોગ મિલે લખિ મૂઠ ન આતમ પાવે,
સમ્યક્ ભેદવિજ્ઞાન ભયે પુન ભિન્ન ગહે નિજભાવ સુદાવે;
શ્રીગુરુકે ઉપદેશ મુને રુ ભલે દિન પાય અજ્ઞાન ગમાવે,
તે જગમાંહિ મહંત કહાય વસે શિવ જાય સુખી નિત થાવે.

જીવ ને અજીવ અનાદિ સંયોગથી મળેલા છે, શરીર, વાણી, મન તે બધા જડ છે-પરમાણુનો સમુહ છે, તે જગતના અનાદિ તત્ત્વ છે. ચૈતન્ય ભગવાન પણ અનાદિ તત્ત્વ છે. જીવ અને અજીવ અનાદિ સંયોગથી એક જગ્યાએ રહેલા છે તેને મૂઠ જીવ સમજતો નથી, જડ ને ચૈતન્ય બંનેને ભિન્નપણે જાણ્યા નથી તેથી આત્માને પામ્યા નથી. જડ ને ચૈતન્ય બંને એક જગ્યાએ રહ્યા છે તેથી શું ભેગા થઈ ગયા છે? શું એક તત્ત્વ બીજા તત્ત્વરૂપે થાય? ન થાય. પણ મૂઠ જીવ સમજતો નથી તેથી આત્માને પામતો નથી.

સમ્યક્ ભેદવિજ્ઞાન થતાં તરત જ વીતરાગતા થતી નથી પણ પર અને પોતાને એક માનતો હતો તે ઊંઘી માન્યતાને ફેરવીને બંનેને ભિન્ન માનવા માંડ્યો, પુણ્ય-પાપનું સ્વરૂપ જુદું અને મારું સ્વરૂપ જુદું તેમ પર અને પોતાને જુદે જુદા માનવા લાગ્યો. નિજ એટલે પોતાના ભાવના દાવથી-પેચથી, પેચ એટલે કળાથી આત્મા પકડી શકાય છે, સુદાવે એટલે પોતાને પ્રગટ કરવાની કળા આત્માના નિજ ભાવથી પ્રગટે પરથી ન પ્રગટે.

સતની પ્રીતિ થાય તો સાચું સમજવાની ભાવના આવે ને? અને શ્રી ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાનો ઠાઠમ લે ને? અંદરથી ધગશ લાગે ત્યારે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવા જાય, અવકાશ લે. કેટલાક તો નવરા થઈને માંડ માંડ સાંભળવા જાય અને ત્યાં પણ કલાક ક્યારે પૂરી થશે તમ મિનિટો ગણે પરંતુ જેને આત્માની ધગશ હોય તે તો એમ કહે કે અહા! આવો ઉપદેશ મેં કદી સાંભળ્યો નથી, ગુરુ કહે છે તેવું હું કદી સમજ્યો નથી, આ તો કોઈ અપૂર્વ જ વાત છે એમ ઉદ્દાસ પૂર્વક પુરુષાર્થ કરતો અજ્ઞાનને ટાળે છે જે કાળે પુરુષાર્થ કર્યો તે કાળ ભલો છે, જે દિને પુરુષાર્થ કર્યો તે દિન ભલો છે પુરુષાર્થ કરવામાં ચારે સમવાય આવી જાય છે. વસ્તુ ઉપર યથાર્થ દષ્ટિ કરી તેમાં કર્યો તે પુરુષાર્થ, અને પુરુષાર્થ વડે જે સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટી તે સ્વભાવ, જે

ગાથા-૬૮]

[૪૭૫

વખતે સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટી તે સ્વકાળ એટલે કાળ, અને પુરુષાર્થ વડે જે પર્યાય થવાની હતી તે થઈ તે નિયત, અને સ્વભાવ પર્યાય પ્રગટતી વખતે જે કર્મનો અભાવ થયો તે કર્મ. ચાર સમવાય અસ્તિત્વે છે અને કર્મ તે નાસ્તિત્વે છે. એ રીતે પુરુષાર્થમાં ચારે સમવાય આવી જાય છે.

અજ્ઞાન મટતાં આત્માની મહાંતતાનું ભાન થયું તે જગતમાં મહાંત થયો, આત્મા, મહાત્મા ને પરમાત્મા એમ આત્માના ત્રણ પ્રકાર છે આત્મા તો અનાદિનો હતો, પરંતુ તે આત્માનું ભાન થયું તેથી તે મહાત્મા થયો અને પૂર્ણ કેવળજ્ઞાનદશા પ્રગટે ત્યારે તે પરમાત્મા થાય છે. પૈસાવાળા મહાંત ન કહેવાય પણ આત્માનું સ્વરૂપ સમજે તે જ મહાંત છે, મહાંત તો ધર્માત્મા છે, ઉપદ્રવ રહિત, વિદ્ન રહિત, શિવપદ છે તેમાં તે ધર્માત્મા પૂર્ણ દશા પ્રગટ કરીને વસે છે આત્મા પોતે કલ્યાણમૂર્તિ છે, તેમાં ઠરે તે જ શિવપદ છે, શિવપદ આત્મામાં છે. ક્યાંય બહાર નથી. સિદ્ધ ક્ષેત્ર છે તે તો બહારનું ક્ષેત્ર છે શિવપદ આત્માનું આત્મામાં જ છે શિવપદ પ્રાપ્ત થાય એટલે આત્મામાં કાયમ સુખ દશા રહે છે, એકવાર મોક્ષપર્યાય પ્રગટી તેને ફરીને સંસારમાં અવતાર લેવાનો હોય નહિ, કેટલાક કહે છે કે મોક્ષમાંથી બીજાને તારવા અવતાર લેવો પડે છે પણ તે વાત તદ્દન ખોટી છે ધીનાં કોઈ દિવસ માખણ થાય નહિ, બળેલા બી કોઈ દિવસ ઉગે નહિ, તેમ સંસારનું બીજા જેને બળી ગયું છે અને મોક્ષપર્યાય પ્રગટી છે તે ફરીને સંસારમાં કોઈ દિવસ અવતાર લે નહિ. જે જીવો પોતાના આત્મામાં આગળ વધે છે તે બીજાને તારવા માટે આગળ વધતા નથી પણ પોતાનો મોક્ષ કરવા માટે આગળ વધે છે, આત્માની યથાર્થ ઓળખાણ કરી, તેની પ્રતીતિ કરી તેમાં ઠરવાથી શિવપદ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્મા કાયમ-શાશ્વત સુખને ભોગવે છે.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ ૬૮ ગાથામાં ઘણી ઘણી અદ્ભુત વાત કરી છે તે જોમ છે તેમ સમજે તેનો મોક્ષ થયા વગર રહે નહિ.

[આમ આ સમયસારશાસ્ત્ર ઉપર પરમ કૃપાળુ ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીના પ્રવચનનો પહેલો જીવ-અજીવ અધિકાર પૂર્ણ થયો.]

‘સમયસાર-પ્રવચન’

ભાગ-૩ ના પ્રકાશનનિમિત્તે

આર્થિક શ્રુતભક્તિ

૩૧. ૧૦૦૧	શ્રી	વ્રજલાલ મગનલાલ શાહ,	જલગાંવ
” ૧૦૦૧	”	જ્યેશભાઈ દોલતરાય મહેતા,	જામનગર
” ૫૨૬	”	પ્ર૦ સુશીલાબેન તથા પ્ર૦ સુલોચનાબેન જોડિયાવાળા,	સોનગઢ
” ૫૦૧	”	ચંપાબેન ઉમરાવપ્રસાદ જૈન,	ખંડવા
” ૫૦૧	”	મુક્તાબેન નવલચંદ શાહ,	સોનગઢ
” ૫૦૧	”	જયંતીલાલ સાંકળચંદ શાહ (હ. ડૉ. સ્મિતાબેન),	અમદાવાદ
” ૫૦૧	”	દામોદરભાઈ હંસરાજ મોદી,	અમદાવાદ
” ૫૦૧	”	નીતિનભાઈ તથા કીરિટભાઈ (હ. મનસુખલાલ ઉદાણી),	મુંબઈ
” ૫૦૧	”	નયનાબેન ગૌતમભાઈ શાહ.	અમદાવાદ
” ૫૦૧	”	દોશી જગજીવન બાકિચંદ (હ. દલસુખભાઈ),	સાવરકુંડલા
” ૩૦૧	”	બચુભાઈ મણિલાલ ઝોબાળિયા (ચિ. ઉમેશભાઈના લગ્ન નિમિત્તે),	મુંબઈ
” ૨૦૧	”	હિંમતલાલ છોટાલાલ ઝોબાળિયા,	સોનગઢ
” ૨૦૧	”	કંચનબેન કમલેશકુમાર,	ઈન્દોર
” ૨૦૧	”	દેવજીભાઈ વાલાભાઈ,	કાનાતળાવ
” ૨૦૧	”	તારાબેન કપૂરચંદભાઈ કોઠારી,	નંદરબાર
” ૧૦૧	”	હરિભાઈ પરબતભાઈ પટેલ,	સુરત
” ૧૦૧	”	લલિતાબેન પાનાચંદ અજમેરા (હ. પ્ર૦ ગુણીબેન),	અડતાળા
” ૧૦૧	”	સપાણી પરિવાર,	વાંકાનેર
” ૧૦૧	”	મુક્તાબેન કાંતિલાલ શાહ,	અમદાવાદ
” ૧૦૧	”	પ્ર૦ ઇન્દુબેન ચિમનલાલ ડેવીવાળા,	સુરત
” ૧૦૧	”	સરોજબેન ઉમેદરાય મોદી,	સોનગઢ

કુલ રૂ. ૭૭૪૬

